

RENDSZERVÁLTÁSOK KORTÁRSA ÉS KUTATÓJA

Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára

Rendszerváltások kortársa és kutatója

Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára

Rendszerváltások kortársa és kutatója

Tanulmánykötet
Izsák Lajos
70. születésnapjára

Budapest, 2013

A kötet kiadását támogatták
ELTE Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat
ELTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet
Politikatörténeti Alapítvány
História Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI
PTA
ALAPÍTVÁNY

Főszerkesztő
Erdődy Gábor

Szerkesztők
Feitl István, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna

A kötet elkészítésében közreműködött
Kiss Anna és Nadasdi Szandra

© A tanulmányok szerzői, 2013

© Erdődy Gábor

ISBN 978 963 284 306 3

 www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Nyomdai munkák: Prime Rate Kft.
Tipográfia: Anders Tibor
Borítóterv: Váraljai Nóra

Tartalom

Tabula Gratulatoria	11
Köszöntő	13
Magyar történelem 1900-ig	15
<i>Mezey Barna</i>	
Hóhérok és börtönök. Adalékok a hóhér szerepéhez a tömlőcöztetési gyakorlatban	17
<i>Petri Edit</i>	
Életmód és mentalitás, népi gyógyítás a 18. századi Magyarországon	26
<i>Orosz István</i>	
Lőre és másolás	32
<i>Dobszay Tamás</i>	
Bálbojkott és politikai kultúra. Egy társaséleti botrány következményei és magyarázata	38
<i>Gergely András</i>	
Az állampolgárság ügye 1847-ben és 1867-ben	44
<i>Manhercz Orsolya</i>	
I. Ferenc takarékosági kísérlete a pazarló udvar megzabolázására	49
<i>Csapó Csaba</i>	
Thaly Kálmán és a millenniumi hét emlékoszlop	54
<i>Fehér György</i>	
A Földművelésügyi Minisztérium átszervezése az 1890-es évek második felében	60
<i>Pölöskei Ferenc</i>	
Tisza István a földtulajdonról és az agrártársadalomról	66
Magyarország története, 1900–1945	75
<i>Kenyeres Zoltán</i>	
„Kezdetben volt a kert”	77
<i>Tőkéczki László</i>	
Jászi Oszkár publicisztikai írásainak néhány sajátossága	82
<i>Sipos Lajos</i>	
Háború és örök béke. Babits Mihály és az ellenkulturális modernizáció kísérlete 1918 nyarán	88
<i>Pók Attila</i>	
Bűn és bűnösök az 1919 utáni Magyarországon: egy kutatás tézisei	95
<i>B. Kádár Zsuzsanna</i>	
Kéthly Anna (1889–1976)	101

<i>Varsányi Erika</i>	
A szociáldemokraták rendszerkritikája az ún. Bethlen–Peyer-paktum megkötése után	105
<i>Kozári Monika</i>	
Kéthly Anna és Schlachta Margit hozzászólása az Országos Társadalompolitikai Társaság ankétján 1928-ban	111
<i>Murber Ibolya</i>	
Az 1928-as szentgotthárdi fegyverbotrány nemzetközi összefüggései	116
<i>Sipos Péter</i>	
Károlyi Gyula gróf és a Horthy-rokonság	124
<i>Szávai Ferenc</i>	
A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a névmagyarosításban a két világháború között	129
<i>Csurgai Horváth József</i>	
Az 1938-as emlékév előkészületei Székesfehérvárott	135
<i>Zeidler Miklós</i>	
A magyar sors kártyái	141
<i>Vida István</i>	
A Független Kisgazdapárt szervezeti felépítése, 1930–1944	149
<i>Szita Szabolcs</i>	
Wallenberg elhurcolása 1945 januárjában	157
<i>Szakály Sándor</i>	
Tábornokok az Ideiglenes Nemzeti Kormányban (1944–1945)	163
Határon túli magyarok	171
<i>Glatz Ferenc</i>	
Államok közötti magatartáskódex a közép-kelet-európai kisebbségpolitikában	173
<i>Popély Gyula</i>	
Tíz éve tüzshelyzetben	183
<i>Gaucsik István</i>	
Álomjárás és valóság. Adalékok Hantos László értelmiségi habitusához	189
<i>Szerencsés Károly</i>	
Győztes és vesztes. Csehszlovákia és Magyarország (1944–1946)	195
<i>Föglein Gizella</i>	
A magyar–csehszlovák kulturális egyezmény. Tanulmány és dokumentumközlés	200
<i>Popély Árpád</i>	
A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése 1949-ben	209
Magyarország története, 1945–1956	215
<i>Frank Tibor</i>	
Burgonyacukor Demecserről – 1945 nyarán	217

<i>Szabó Róbert</i>	
Politikai harcok, nemzetgyűlési választás Kiskunhalason, 1945–1947.....	221
<i>Mikó Zsuzsanna</i>	
A népbírószági eljárásjog és szankciórendszere	226
<i>Baranyi Béla</i>	
A földreform és társadalmi hatásai	231
<i>Varga Zsuzsanna</i>	
Falusi életképek Tolna megyéből a kollektivizálás után	239
<i>Máthé Gábor</i>	
A Gazdasági Főtanács (1945–1949)	244
<i>Baráth Magdolna</i>	
A Szovjetunióról alkotott kép változása (1945–1950).....	251
<i>Bognár Zalán</i>	
A szovjetek egyik legjelentősebb magyarországi fogolykoncentráló központja – Baja (1944–1945).....	257
<i>Kardos József</i>	
A második világháború utáni magyarországi tanügyigazgatás (1945–1950)	263
<i>Révész T. Mihály</i>	
Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1945 utáni történetéhez	269
<i>Kiss Dávid</i>	
A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése	276
<i>Csorba László</i>	
Az elvesztett kontextus. Fogalmi „magány” az iskolaállamosítási törvényben (1948).....	281
<i>Borsodi Csaba</i>	
Három dokumentum a szerzetesrendek feloszlásának végrehajtásáról	286
<i>Zinner Tibor</i>	
A totális diktatúra kezdetének napja	295
<i>Bank Barbara</i>	
Fedőneve: „Marcsa” és „Sándor”. Az Államvédelmi Hatóság építkezései a kistarcsai és a recski internálótáborban (1949–1950).....	300
<i>Simándi Irén</i>	
A hároméves terv propagandája a rádióban.....	305
<i>Halász Csilla</i>	
Híradók és dokumentumfilmek a Rákosi-korszakban	311
<i>Kővágó Sarolta</i>	
Kultúrverseny a békéért (1950. augusztus 15. – október 15.)	
Kulturális programok a totális politikai propaganda szolgálatában.....	316

<i>Pajkossy Gábor</i>	
Egy dicstelen lap karunk történetéből. Politikai okokból indított eljárások hallgatók ellen 1951 és 1956 között	320
<i>Palasik Mária</i>	
Savanyú történet. A citrusfélék meghonosításának kísérlete Magyarországon az 1950-es évek elején	326
<i>Szabó Csaba</i>	
Egyházpolitikusok	332
<i>Wirthné Diera Bernadett</i>	
Fekete Hollók. Megjegyzések egy rendőrségi akció geneziséhez	339
Magyarország története, 1956–2012	345
<i>Balogh Margit</i>	
Szabadítás vagy szabadulás? Mindszenty József bíboros útja Felsőpetényből Budára(1956. október 30–31.)	347
<i>Belényi Gyula</i>	
Néhány elvi kérdés és néhány paradoxon 1956 kapcsán	354
<i>Rácz János</i>	
A Fryer-ügy	360
<i>Salamon Konrád</i>	
A Kádár-féle ellenforradalomról	366
<i>Földes György</i>	
Az 1956-os antisztálinista felkelés	371
<i>Gecsényi Lajos</i>	
A fordulatig vezető út. Budapest és Bécs viszonya (1959–1964)	379
<i>Majoros István</i>	
Volt egyszer egy „Magyarország”. Egy politikai hetilap kezdetei az 1960-as években.....	385
<i>Balogh András</i>	
A magyar rendszerváltás néhány nemzetközi politikai komponenséről	390
<i>Juhász József</i>	
A szerbek képe a modern magyar közgondolkodásban	396
<i>Erdődy Gábor</i>	
Antall József a Horthy-rendszer jellegéről és Horthy Miklós személyének megítéléséről	400
<i>Bayer József</i>	
A bizalom mint legitimációs erőforrás	405
<i>Hubai László</i>	
Köztársaságielnök-választás Magyarországon 2012-ben	412
<i>Schmidt Mária</i>	
Reakciónak lenni	418

Egyetemes történet	423
<i>Szilágyi Ágnes Judit</i>	
Vallások és oktatás Argentínában a függetlenné válás korszakában	425
<i>Búr Gábor</i>	
Minden igazi geográfus Mekkája. A Londoni Földrajzi Társaságtól a Királyi Földrajzi Társaságig.....	432
<i>Horváth Jenő</i>	
Olasz parasztkatonák az első világháborúban	437
<i>Fischer Ferenc</i>	
Wilhelm Heye tábornok, a Reichsheer főparancsnokának „nem hivatalos” dél-amerikai körútja 1929-ben	443
<i>Székely Gábor</i>	
A Kirov-gyilkosság. Nyomozóbizottságok, politikai prekonceptiók és a valóság	450
<i>Maruzsa Zoltán</i>	
Az első fegyveres alakulatoktól a Nemzeti Néphadseregig. A keletnémet állam újrafegyverzése (1945–1956)	456
<i>Pál István</i>	
A Belügyminisztérium szakmai véleménye az 1970-es évek végén az NSZK-ban és Olaszországban elkövetett emberrablásokról	463
Jordán Gyula	
A kínai kivételesség kérdése	469
<i>Borsi-Kálmán Béla</i>	
Egy korszak végén? Futball és politika (avagy hevenyészett kisportrék egy trénerről és egy kvázi státusférfiről).....	474
A történetírás története és elmélete	483
<i>Feitl István</i>	
Adalékok Izsák Lajos munkásságának historiográfiájához	485
<i>Pritz Pál</i>	
Személyiség és történelem 20. századi magyar politikusok példáján	492
<i>Pető Andrea</i>	
A „nyilas nők” vizuális emlékezete	498
<i>Gyarmati György</i>	
A titoktalanítás útvesztői. Széljegyzetek a második világháború utáni magyar titkosszolgálati iratok forrásértékéhez	505
<i>Krausz Tamás</i>	
Kelet-Európa tegnap és ma	511
<i>Szvák Gyula</i>	
Párhuzamos sorsok. Történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon (Ruszlan Szkrinnyikov és Perényi József portréjához)	516

<i>Ujváry Gábor</i>	
A történelemoktatás változásai és kilátásai az egyetemeken	522
<i>Egedy Gergely</i>	
Politikai vallások és gnoszticizmus: Voegelin a történelemről	527
<i>Sipos Balázs</i>	
Politika és politikatörténet-írás	532
Izsák Lajos műveinek bibliográfiája	539
A kötet szerzői.....	556

TABULA GRATULATORIA

A. Sajti Enikő	Emőkey István	Horváth László
Adriányi Gábor	Érszegi Géza	Horváth Miklós
Anderle Ádám	F. Dárday Ágnes	Horváth Zoltán
Arday Lajos	Farkas Mária	Hunyady György
Asztalosné Kőrizs Márta	Fehérvári István	Ignác Károly
Bába Iván	Ficzere Lajos	Iván Géza
Bábosik István	Filep Antal	J. Nagy László
Bak Borbála	Fodor Katalin	Jancsó István (Negyed)
Balogh László	Fodor Lajos	Juhász György
Banczerowski Janusz	Fodor Sándor	Juhász Györgyi
Bárdosi Vilmos	Foki Mária	Juhászné Huszty Katalin
Bekes Katalin	Font Márta	Karácsony András
Benczúr András	Földvári Ágnes	Károly Krisztina
Benkes Mihály	Gaálné Csoba Alice	Karsai László
Bertényi Iván, id.	Gadányi Károly	Kátai Imre
Bihari Mihály	Garamszegi Pálné	Katona András
Bikki István	Gecse Géza	Katona Attila
Bíró Ibolya	Gellériné Lázár Márta	Katona Csaba
Bíró József	Géra Eleonóra	Katona Márta
Blazovich László	Gerő András	Kelemen Elemér
Bollókné Panyik Ilona	Gercsák Gábor	Kertész István
Borhi László	Gintli Tibor	Keszler Borbála
Borhy László	Gosztonyi Gergely	Kisfaludy Gyula
Boros László	Granasztói György	Kiss Anna
Brenner Koloman	Halmos Károly	Kiss Gy. Csaba
Burucs Kornélia	Hanák Gábor	Kiss Jenő
Buza János	Harsányi Iván	Klinghammer István
Czoch Gábor	Hársfalvi Rezső	Kméczik Anikó
Csemesz Ferenc	Hegyi Klára	Kóczán András
Csete Őrs	Héjjas Pál	Komlósiné Knipf Erzsébet
Demeter Zsuzsanna	Hermann Róbert	Kovács Éva
Déri Balázs	Hiller István	Kozáry Andrea
Dezső Tamás	Horn Ildikó	Kozma László
Diószegi István	Hortobágyi István	Körmendi Tamás
Donáth Péter	Horváth Ágnes	Kövér György
Draskóczy István	Horváth Attila	Krajczárné Cierna Lubica
Dreska Gábor	Horváth Iván	Krász Lilla
Egey Tibor	Horváth Judit	Kratochwill Ferencné
Élesztős László	Horváth Julianna	Kubovics Imre

Kukorelli István	Palotás Emil	Sz. Jónás Ilona
Kulcsár-Szabó Ernő	Patonay László	Szabó A. Ferenc
Kun Tibor	Paulik Ágnes	Szabó B. István
Kurucz György	Péter Katalin	Szabó Miklós
Landgráfné Mózer Ibolya	Pintér István	Szabó Tamás József
Láng Ferenc	Polgár Marianna	Szabolcs Ottó
Lugosi Győző	Poór János	Szász Zoltán
M. Kiss Sándor	Pótó János	Székely György
M. Szabó Miklós	Püski Levente	Szendrey László
Makk Ferenc	R. Várkonyi Ágnes	Szerdahelyi István
Manhercz Károly	Raczky Pál	Szigeti Zoltán
Manhercz Mónika	Rainer M. János	Szilágyi Péter
Marjanusz László	Renge Adrea	Szögi László
Mann Miklós	Ress Ime	Szuhay Miklós
Markó György	Ring Éva	T. Varga György
Martos Ida	Ripp Zoltán	Takács László
Mihaletzky György	Rónay Zoltán	Takács Róbert
Mirkovics Margit	Rudas Tamás	Tálas Péter
Moharos Éva	Sallai Gabriella	Tamás András
Molnár Antal	Samu Mihály	Thoroczkay Gábor
Nagy Balázs	Schipp Ferenc	Tiba Judit
Nagy József Zsigmond	Sebestyén Zoltán	Torkos Kornél
Nagy József	Seifert Tibor	Torzsa Éva
Németh András	Sipos József	Tóth István
Németh György	Sipos Levente	Urbán Aladár
Nógrádi György	Solymosi László	Vadász Sándor
Nyomárkay István	Somlai Péter	Varga Lajos
Oborni Teréz	Somogyi Éva	Vargyai Gyula
Oláh Attila	Sonkoly Gábor	Várkonyi Gábor
Ólmosi Zoltán	Soós István	Várszegi Asztrik
Orlovsky Géza	Standeisky Éva	Vásáry István
Ormos Mária	Stefanidesz Istvánné	Vass János
Orosz Magdolna	Steiger Kornél	Vonyó József
Ötvös István	Stemler Gyula	Vörös Boldizsár
Pál Ferenc	Stipta István	Zalai Katalin
Pál Lajos	Strassenreiter Erzsébet	Zsidai Ágnes
Pálffy Géza	Stipich Béla	

KÖSZÖNTŐ

*K*özel háromszázan köszöntik ebben a kötetben és ezzel a kötettel barátjukat, kollégájukat és tanárukat, Izsák Lajos professzor urat 70. születésnapja alkalmából. Kortársai, iskola- és egyetemi társai, az a generáció, melynek tagjai több rendszerváltást megélték ifjú- és felnőttkoruk során. Történész-kollégái, akik vele együtt kitaróan kutatják a magyar jelenkor fontos fordulópontjait. Olyan kutatótársai, akik hozzá hasonlóan őszintén a szívükön viselik az országhatárokon túl került magyarok sorsát. Régebbi korok és más témák szakértői. Tanítványai, akiket pályájukon mindig önzetlenül segített. És természetesen egyetemi kollégái: tanártársai és munkatársai.

Izsák Lajos professzor urat a majdnem háromszáz ünneplő közül a legtöbben az Eötvös Loránd Tudományegyetemről ismerik, ahol ő 1962-ben kezdte meg tanulmányait, s ahol a diploma megszerzése óta több mint negyven éve oktatja a hallgatók újabb és újabb nemzedékeit. Az elmúlt évtizedek során mindig szívügyeként foglalkozott az egyetem és ezen belül mindenekelőtt a Bölcsészettudományi Kar életével, képviselte érdekeit, szükség esetén elszántan – és nem is sikertelenül – küzdött annak jelenéért és jövőjéért. Oktatói munkája mellett ezért is vállalta el a kar Történeti Intézetének vezetését, s ugyanez az ügyszeretet motiválta döntését, amikor igent mondott az ELTE rektorhelyettesi posztjára történő felkérésre.

Izsák Lajos professzor úr egyetemünk azon vezetői közé tartozik, akik számára a tanítás és a kutatás, a tudósi és a pedagógusi hivatás egyformán fontos. Jelentős tudományos életművét magyar és idegen nyelven megjelent tanulmányok, monográfiák, forráskiadványok sokasága fémjelzi. Bátran választott olyan témákat, amelyeket a korszellem miatt mások inkább félretettek. Ez is magyarázza, hogy a legkülönbözőbb témák iránt érdeklődő hallgatók számíthattak diplomamunkájuk, doktori értekezésük elkészítése során szakmai útmutatásaira. Büszkek vagyunk arra, hogy az egyetem mellett elkötelezett iskolateremtő egyéniségként alkotott, és reméljük, hogy még sokáig alkotni fog.

Ebben a kötetben és ezzel a kötettel közel háromszázan tudják köszönteni. Ám ennél is nagyobb tisztelőinek köre, akik személyesen vagy akár műveiből ismerik.

Mindannyiuk és mindannyiunk nevében köszöntöm őt 70. születésnapján és kívánok neki további hosszú és sikeres egyetemi tanári és tudományos kutatói éveket, s nem utolsósorban jó egészséget.

Kérem, olyan szeretettel forgassa és olvassa ezt a könyvet, amilyen szeretettel készült.

A kötet szerzői és köszöntői nevében

Erdődy Gábor

Magyar történelem 1900-ig

Mezey Barna

Hóhérok és börtönök

Adalékok a hóhér szerepéhez
a tömlöcöztetési gyakorlatban

A magyar jogiterminológiának megkerülhetetlen eleme a börtön. Kovács Ferenc úgy fogalmaz, hogy jogi terminológia alatt értendő mindazon szavak, kifejezések összessége, melynek segítségével a politikai elit „*minden fontosabb államhatalmi aktusban, a törvényhozásban, az igazságszolgáltatásban, az igazgatásban megvalósítandó akaratát kifejezi*”.¹ Ez az akarat, mint tudjuk, jogfejlődésünk első évszázadaiban döntően büntető eszközökkel operált. Minthogy a jognak ágazatokra bomlása hazánkban majd csak a 18–19. században következik be, s a jogrendszer (korántsem mai értelemben vett rendszerként) a társadalmi konfliktusokra adott legkülönbözőbb jogi válaszok elegeyből kialakuló bonyolult szövet, aligha véletlen, hogy differenciálatlan jogi aktusokra épült maga a jogi praxis is. A keresztény államiság első századaiban a jogszolgáltatás volt a domináló jogképző forma, a királyi dekrétumok is többnyire ítéleti köntösben jelentek meg.² Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a jogalkotó akarat önállósítsa magát a jogalkalmazástól, hogy teoretikusan közelítse meg a jogviszonyok bonyolult struktúráját.

Ez a ténylegesség fontos rangra emelte a kikényszerítés kézenfekvő eszközét, a büntetést. Első királyaink ránk maradt rendelkezéseinek java (ma így mondanánk:) kriminális szankcióval fenyegetett magatartásszabályt tartalmaz. Ez a fejlemény idézte elő azt a sajátos helyzetet, melyet Hegedűs Géza találóan jellemezett: „A jogrendszer determinált jellegénél fogva mindig hű lenyomata lesz az őt kialakító társadalom teljes berendezkedésének, életirányának. A büntetőjog pedig – az egész jogrendszer ellenőre lévén – magának a rendszernek leglényegesebb mondanivalóját kristályosítja ki. Így minden büntetőjogban egy egész társadalom esszenciáját ismerhetjük meg.”³ Nem véletlen, hogy büntetőjogi terminológiánk legősibb alap kifejezései is a honfoglalás- vagy az Árpád-korból származnak.

Eltekintve most a büntetések egymáshoz való viszonyának, hangsúlyainak értelmezésétől, csupán a (legszélesebb értelemben vett) börtönt tekintve megállapíthatjuk, hogy az intézmény maga kezdettől jelen van a büntetőjogias szankciórendszerben.⁴

1 KOVÁCS F. (1964): *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 5.

2 GERICS J. (1987): *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 266.

3 HEGEDŰS G. (1935): Anyagi büntetőjog az Árpád-házi királyok korában. In: *Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából*, Budapest. 4. sz. 5.

4 Vö. MEZEY B. (1990): Tömlöc és áristom. *Jogtörténeti Szemle*, 3. 3–30.

Nyelvtudományunk kutatásainak eredményeképpen ma már tudjuk, hogy börtön szavunk eredete ugyan nem tisztázott, de megjelenése a korai magyar középkorra tehető. Nyelvi értelme is végtelenül sokszínűen alakult az idők folyamán. Az árnyalásra lehetőséget adó kifejezések sokszor egymásba mosódtak, szinonimaként bukkantak fel a szóhasználatban. Futaky István közlése szerint a középkori bíraskodás hazai emlékeiben a büntetés végrehajtójának megnevezései közül a „két legkorábban dokumentált szó a *bakó* (1229?/1277) ’?mészáros/?hóhér’ és a *börtön*, R. *berten*, *bertyn* (1261) ’hóhér; porkoláb’”.⁵ A 15. századig a magyar nyelvben a börtön szó még a „berten azaz preco, praeco, poroszlo” értelemben használatos.⁶ A börtön szó eredeteként a nyelvtudomány a „kikiáltó, kihirdető (bordó, bördő)” gyököt fogadta el, miután sok helyen a hirdetményeket általában felolvasó kikiáltó hirdette ki az ítéleteket is. Gyakran a bördő egyben tömlőctartó is volt. Az 1860-as években e tisztség Érsekújvárott még létezett.⁷ Ebből a funkcionális kapcsolatból eredt, hogy a börtön és a hóhér (berten) fogalmak is lefedték egymást, a hóhért is e néven szólították, ami nyilván a hóhér egyik funkciója (a foglyok őrzése, tortúra végzése) nyomán alakulhatott ki.⁸

Az 1847-es *Törvénytudományi műszótár* szerint a tömlőc, fogház, börtön, rabház jelentése még ugyanaz.⁹ 1868-ban a magyar nyelv még mindig azonos értelemben alkalmazta a börtön, a fogház és a tömlőc kifejezéseket.¹⁰ Ami számunkra ebből a fejlődésből figyelemkeltő, az a berten kifejezés viselőjének összefüggése a fogva tartó hellyel, a börtönnel. Elég egyértelműnek tűnik, hogy a hóhér (berten) és a háza (bertenház), melyben a hóhér tevékenysége alá tartozó delikvenszeket is tartották, forrása volt a fogva tartó helyet meghatározó börtön elnevezésnek.

A berten eredeti jelentése feltehetően erősebben kötődött a testi büntetések végrehajtójához, mint a fogva tartáshoz, bár a két funkció meglehetősen nehezen választható szét. Azt tudjuk, hogy a szabadságvesztés-büntetés kialakulásának hazai 18. századi datálása vaskos kérdőjeleket hagy maga után, s a tömlőc történetének hiányos, bár létező dokumentumai azt igazolják, hogy a kortársak a szabadságmegvonás céljait szolgáló intézménynek egyszerre tulajdonítottak számos egyéb mellett vizsgálati és végrehajtási funkciókat is, melyek miatt a 19. század kategorizáló tételes büntetőjogi megközelítésében volt csak könnyedén elmetszhető a szabadságvesztés korai és modern formája közötti fejlődési ív.¹¹ Jogtörténészként kellő óvatossággal illik közelíteni a történelmi jelenségekhez, megfontoltan kell értelmezni olyan megállapításokat, mint hogy „az elzárás, mégis csak a vádlott elítéléséig, pontosabban az ítélet végrehajtásáig al-

5 FUTAKY I.: Szótörténeti adalékok az Árpád-kori börtön eredetéhez. In: *Szó- ésszólásmagyarázatok*. <http://www.c3.hu/~magyarnyelv/00-3/futaky.htm> (Letöltés ideje: 2012. október 8.)

6 KOVÁCS F. (1964): *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 154.

7 CZUCZOR G. – FOGARASI J. (1862–1867): *A magyar nyelv szótára*. A Magyar Tud. Akad. megbízásából készítették ~. Pest. 805.

8 VAJNA K. (1906–1907): *Hazai régi büntetések I–II*. Lörincz János „Univer” könyvnyomdája, Budapest. II. 225.

9 *Törvénytudományi műszótár*. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. Pesten 1847. Eggenberger J. és Fia Acad. Könyvárúsnál (a továbbiakban: Törv. Tud. 1847), 52.

10 BALLAGI M. (szerk.) (1868): *A magyar nyelv teljes szótára*. Heckenast Gusztáv, Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdánál, Pest. 135.

11 Vö. MEZEY B. (1995): *A magyar polgári börtönügy kezdetei*. Osiris–Századvég, Budapest. 13.

kalmazott eljárási kényszereszköz volt” vagy hogy „a tömlöcöztetés, bebörtönzés (*poena carceris*) a XVIII. század második felétől vált önálló, rendes büntetéssé”.¹² Mert a honi börtönügy a 18. századig alig kutatható, mivel néhány dekrétumon kívül csak gyér számú megyei és városi statútum áll rendelkezésre, amik meglehetősen szűkszavúak, némelyek pedig egyéb adatok híján gyakorlatilag használhatatlanok, jobbára csak utalásokat tesznek a börtönbüntetésre, olykor a rabok szökésére, azok őrizetére vagy kísérésére. Az 1526 előtti okleveles források tömlöcöt érintő említései hasonlóképpen csak arra engednek következtetni, hogy voltak tömlöcben raboskodók, de ennél bővebb adatokkal nem szolgálnak. S mert a fenti, a modern börtön törtéjára vonatkozó megállapítások nem kizárólagos értelmezésűek, s különösképpen nem lehetnek azok a magyar jogtörténetben. Megkésett fejlődésünk, adaptációs technikákkal fejlődő jogalkotásunk és praxisunk eltérő ütemezésben és különböző tartalmakkal vette át a nyugati jogfejlődés intézményeit és fogalmait, amit folyamatosan igazított össze a honi gyakorlatunkban kiformalódott formákkal és megoldásokkal. A távolabbról szemlélődő kutató előtt gyakran fedik el egymást egyes jelenségek, többször fordul elő a fogalmak keveredése. Különösen igaz ez, ha határtudomány-területek megállapításai találkoznak egymással, esetünkben például az a közkeletűen elterjedt megállapítás, miszerint: „Az első börtön céljára szolgáló intézményt Mária Terézia 1773-ban a Pozsony megyei Szempcen állíttatta fel”. A következtetés forrásvidéke a büntetésvégrehajtás-tudomány, s abból a korból származik, amikor még a megyei börtönhálózat kialakulásával és a fenyítőházak magyarországi történetével kapcsolatos kutatások gyermekcipőben jártak. Álláspontunkat látszik igazolni az is, hogy a *porkoláb* (1297) eredeti ’várnagy, várparancsnok’ jelentése 1570 óta már ’börtönőr’-ként ismeretes.¹³ A *porkoláb* feladatának illetően megváltoztatása mögött a börtön ősi intézményének határozott körvonalazódása és megszilárdulása állott. A hóhér funkcionális távolodása a börtöntől s közeledése a büntetés-végrehajtásnak a delikvens testén végrehajtott fizikai egzekúciója felé párhuzamos pályán haladt a fogva tartó helyet is magában értő várfelügyelő pozíciótól a börtönőr státusáig haladó *porkoláb* történetével.

A börtön szó a legtöbb nyelvben csakúgy, mint a magyarban, lassan lelte meg stabil jelentését, sőt az napjainkig is folyamatosan változik. Ennek eredményeként például a magyarban a börtön általában az az épület, hely, ahová valakit bezárnak, de börtön lehet a megnevezése a büntetésnek is, melyre valakit elítélnek, sőt a büntetés-végrehajtási szaknyelvben a szabadságvesztés-büntetés realizálásának egyik fokozataként is megjelent. (A köznyelvben pedig szinonimájává vált általában a szabadságfosztásnak.) Egyértelműségünk feltétele leszögezni, hogy a börtön funkcionális, processzuális és technikai fogalmának tisztázásához legkézenfekvőbb a legkisebb közös többszörös használata. Vagyis a fogva tartás tényének, az őrzésnek középpontosítása, mely magával hozta a feladat biztonságos ellátásához elengedhetetlen technikai körülmények megvalósítását, köztük a börtönépületek, illetve bebörtönzés céljára szolgáló helyiségek kiépítését is.

12 BÉLI G. (1999): *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 172.

13 FUTAKY 2012: ih.

Legősibb, büntetés-végrehajtási épületre vonatkozó kifejezésünk a tömlöc. A temlech, zoros temlec, thómloch kifejezés ’carcer’ (= börtön) értelemben volt használatos. (A tömlöc szó eredeti értelmében szokásos legrégebbi hivatkozása a *Halotti beszéd és könyörgés*ből származik. „Ez homus világ timnucebelevl mente” [„ez hamis világ tömlöcéből mente”].¹⁴) Hasonlóképpen a „themlechbe vetet” (1550).¹⁵ (Vajna Károly a tömlöc kifejezést Szinnyei József után a szlovák temnyicára [tma = sötétség] vezette vissza.¹⁶) Czuczor Gergely és Fogarasi János szerint a fegyház nyilvános épület vagy intézet, mely a „durvább” elkövetőket őrzi szoros felügyelet alatt, néha testi büntetés vagy böjt kiegészítésével.¹⁷ A fogház kifejezés használatára 1558-tól már bizonyítékaink vannak,¹⁸ így a 16. században már alkalmazott: „fogh Hasban”, „fogh Hazbol” formában, s jelentése a 19. századig többnyire „épület, hol az elítélt v. ítélendő foglyokat bezárva tartják”,¹⁹ törvényhatósági középület, melyben vád alá fogott vagy elítélt bűnözők zárva tartatnak.²⁰

Az intézmény kifejlődésével egy időben konstatálhatjuk a börtönörök megjelenését. Forrásaink alapján úgy tűnik, hogy maga a rabörzés nem tartozott a nagyobb becsben tartott foglalkozások közé. A 13. század kezdetéről származó jegyzőkönyvi feljegyzés szerint a balajti, finkei, múcsonyi és császtai várnépek még az istenítéleti tüzesvas-próbát is vállalták, hogy bizonyíthassák ország-világ előtt, hogy ők hadakozó fegyverviselők és nem börtönörök. (E funkció ellátására Péter, a borsodi vár jobbagya próbálta rászorítani őket, melyet a nevezettek vitattak. A vitát Teodor ispán a váradi püspökségen teljesítendő ordáliával kívánta lezárni, amitől végül is Péter lépett vissza.²¹) Ez a kezdeti tanúságtétel – túl azon, hogy jelzi a börtönörzés létét, annak várhoz kötöttségét, sőt intézményesülését is – bizonyítéka a börtönörzés társadalmi megítélésének is, mely közelített a hóhér értékelésének alakulásához. Ez a kedvezőtlen vélekedés a reformkorig ötretlenül fennmaradt.

Zala vármegye rabjainak 1796. évi kitörési kísérletét követően a megye „kiküldöttséget” kért föl Mesterházy Lajos táblabíró elnöklete mellett, hogy „a Megyebéli Rabok őriztetése és az ezek vigyázására rendelt hajdukknak szükség és módoknak ki munkálása végett” munkálatot készítsen és javaslatot tegyen le a közgyűlés elé. A bizottság megjegyzései, melyeket a porkoláb előterjesztéséhez fűztek, némi képet ad arról, hogy a vármegye tisztikarának felfogása szerint milyennek kellene lennie a hajdúság reputációjának. A tagok elképzelése szerint ugyanis amellet, hogy a hajdúknak szép szál legényeknek kellene lenniük, „egészséges, erős és izmos Termetűek”, de kívánatos az is, hogy „Nemes személyekből” választassanak. Az, hogy a tömlöcöri feladatokat nemesekre testálná a kiküldöttség, nyilván a tekintéllyel és a megbízhatósággal

14 Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ A. (2003): *A magyar szónoklás*. In: ZÁVODSZKY G. (szerk.): *Testis Temporum*. ELTE TFK; Alapiskolai Tanárképzésért Alapítvány, Budapest. 193–194.

15 KOVÁCS 1964: 154.

16 VAJNA 1906: I, 225; SZINNYEI J. (1893–1901): *Magyar tájszótár*. Hornyánszky, Budapest. 380.

17 CZUCZOR–FOGARASI 1862/67: II, 634.

18 KOVÁCS 1964: 154.

19 BALLAGI 1868: 414.

20 CZUCZOR–FOGARASI 1862/67: II, 876.

21 *A váradi Regestrum*. Értelmezi KANDRA KABOS. Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi osztálya, Budapest. 1898. 115.

összefüggésben fogalmazódott meg. Ezzel ellentétben a gyakorlat az egész országban azt mutatta, hogy a rabörzés és -kísérés kis presztízsű foglalkozásként jelent meg a társadalomban.²²

A foglyok őrzése évszázadokon keresztül – minthogy a carcer leginkább várakban volt található – a várnagy alá rendelt katonák őri feladata volt. Városokban, ahol az enyhébb áristomot és a súlyos tömlöcöt is ismerték, a nem megszégyenítő fogság foganatosítója a csendbiztos volt, míg a városháza pincéjébe zárt gonosztevőket a törvényszolga, a Scherge őrizte. Nem véletlen a megkülönböztetés: a tömlöc dehonesztáló hatása hosszú évszázadokon keresztül kiterjedt annak őrzőjére is. S bár a város a törvényszolgának tisztas megélhetést biztosított, ritkán válhatott a városi társadalom egyenértékű tagjává, őt is a „becstelen személyek” közé sorolták. Talán ezzel is összefüggésben állott, hogy sok helyütt a tömlöc (mely egyben vattakamra is volt) a hóhér kezelésébe került.

***

A német tartományok levéltári forrásainak tanulmányozása alapján figyelemre méltó az a sokszínűség, mely a hivatásos ítéletvégrehajtó megnevezéseinek sokaságában állt.²³ Angstmann alapos kutatásai nyomán több mint 120 megnevezését gyűjtötte egybe a hóhérnak,²⁴ melyekből több egyértelműen a tömlöcök őrzéséhez kötődött. A német nyelvterületen a nyilvános, hivatalszzerűen kivégzésre szakosodott bírósági hivatalnokot már a korai törvényszövegek is hóhérnak, Henkernek nevezik.²⁵ A Henker bírósági személynek számított, aki a halálos ítéletet főleg kötéllel, utóbb egyéb módokon is végrehajtotta.²⁶ A Henkert a köznyelv kedvelte, sokat alkalmazta, jóllehet a hivatalosabbak a Scharfrichter, Nachrichter voltak. A Henkert jegyzi az augsburgi városjog (1276), a frankfurti (1377), a schaffhauseni (1368), a berni (1675) is.²⁷ A nürnbergi jogban a 13. században bukkan fel a „Haher” megjelölés,²⁸ mely már érzékelteti a magyar hóhérhoz vezető utat is. Nürnbergben a 13. és 14. században az ítéletvégrehajtó hivatalos megjelölése Züchtiger.²⁹ Ez a tipikus délnémet kifejezés a végrehajtónak a testfenyítő büntetések végrehajtása

22 Zala Megyei Levéltár IV.14. Megyei törvényszéki jegyzőkönyvek. n. Causae magistratuales et criminales F 26. N° 64 1796 augusztus 17. 1021/55.

23 KÜHN, U. (1969): *Inschriften und Verzierungen auf Richtschwertern; ihre Deutung aus der Person des Scharfrichters*. Inaugural-Dissertation, Juristischen Fakultät der Friedrich-Alexander-Universität, Nürnberg. 35.

24 ANGSTMANN, E. (1972): *Der Henker in der Volksmeinung Halle an der Saale 1928*. Dr Martin Sandig oHG Nachdruck, Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 1928. 4–59.

25 SCHUHMAN, H. (1964): *Der Scharfrichter*. Verlag für Heimatpflege, Kempten. 1978. 75.

26 KÜHN 1969: 36.

27 ANGSTMANN 1928: 28.

28 KNAPP, H. (1907): *Das Lochgefängnis, Tortur und Richtung in Alt-Nürnberg*. Verlag Heerdegen-Barbeck, Nürnberg. (a továbbiakban: 1907a.) 56.

29 KNAPP 1907a: 56 és KNAPP, H. (1907): *Die Zenten des Hochstifts Würzburg. Ein Beitrag zur Geschichte des süddeutschen Gerichtswesens und Strafrechts*. Bd. II., Bd 2; *Das Alt-Würzburger Gerichtswesen und Strafrecht* Berlin, Guttentag. 1907b. 538.

körül feladataira utal.³⁰ Vele hozzávetőlegesen egy időben jelent meg a délnémet tartományokban a *Nachrichter* kifejezés.³¹ A *Nachrichter* egyben mezőőrként, börtönfelügyelőként is szerepelt, így leginkább bírósági segédszemélyzetnek, törvényszolgának tekinthető. Bizonytalan, hogy végzett-e klasszikus hóhéri feladatokat, de az bizonyos, hogy a 15. századra egyértelművé vált hóhér mivolta. Az olmützi jegyzőkönyvekben a 15. században (s hasonlóképpen Pozsonyban is) a *Nachrichter* mint börtönőr jelent meg. Az olmützi bírósági rendtartás (1550) egy rangfokozat-különbséget mutatott ki a *Nachrichter* és a *Scharfrichter* között: a *Nachrichter* a kivégzett bűnösnek csak a felső, míg a *Scharfrichter* az alsóruházatát kaphatta meg.³² Az ebben a szimbolikus formában is kifejeződő sajátos alá-fölérendeltség a börtönözés funkcióját egyértelműen a hóhéri tevékenység körébe utalta. A hóhér Stocker (~ kalodázó, tőkéző) megnevezéséből eredt a tágabb értelemben vett tömlőcörtartó. A Stock egy faalkalmazosság volt, melybe (melyhez) a foglyokat rögzítették. A fejlődés során a „tökefelelősből” általános börtönőr lett. Sok helyen szinonim a börtönszolgával, máshol a hóhérral. A Stockmeister már teljes egészében börtönmester, börtönfelügyelő minőségben áll előttünk.³³ A Stockwärter már a börtönfelügyelő, börtönőr értelmezés tiszta formáját mutatta.

Hentig álláspontja szerint a börtönnek hosszú időre visszanyúló, mechanikus előzményei vannak. Ezért a fogva tartáshoz közelíteni főként annak funkciói felől érdemes. Állítja, hogy a börtönt mint technikát alapvetően nem a büntetésfunkció teremtette meg, hanem a középkori kínzókamrákra és hóhérokra szabott feladatok, melyek a vizsgálat alá vont személy őrzését és vattatását funkcionális egységben oldották meg.³⁴ Laubenthal úgy véli, hogy ugyan ritkán fordult elő a börtön a középkorban, de jelenléte kétségkívül regisztrálható. Főleg kegyelemből alkalmazták az uralkodók, a városok pedig a külső, kegyetlen halálbüntetési, csonkító és testfenyítési gyakorlat korlátozására vették igénybe. Ami közös az alkalmazásokban, hogy hiányoztak a javító célok és a fogság minőségét is hozzáigazították a brutális büntető praxishoz. Ezt megszemlően visszaigazolták az embertelen körülmények közé helyezett elítéltek életkörülményei is. (Kastélypincék, városi védművek tornyai, városházák pincéi, várak vermei adtak otthont a tömlőcörtnek.) A szabadságvesztés-büntetés nem volt más, mint a halál- és testi büntetések sajátos formája. Így aligha kérdéses, hogy története szervesen összefonódott a hóhér történetével. Ez a ténylegességében testi büntetés, a „*squalor carceris*” fennmaradt egészen a polgári büntetőjog győzelméig.³⁵

A börtön minőségét s egyben kötődését a hóhér személyéhez vagy funkciójához kitűnően tükrözik az egyes nyelvek és helyek tömlőcmegnevezései. A régi francia nyelvben például a *geôle* „kalitkát” jelentett.³⁶ Párizsban volt olyan börtön, melyet Puis-nek (= kút) és más, melyet Fosse-nak

30 ANGSTMANN 1928: 70.

31 KÜHN 1969: 36.

32 ANGSTMANN 1928: 36–38.

33 ANGSTMANN 1928: 57.

34 HENTIG, H. VON (1955): *Die Strafe II. Die modernen Erscheinungsformen*. Springer Verlag, Berlin–Göttingen–Heidelberg. 158.

35 LAUBENTHAL, K. (1995): *Strafvollzug*. Springer, Berlin–Heidelberg. 26; ESIENHARDT, T. (1978): *Strafvollzug*. Verlag W. Kablhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz. 25.

36 *La Justice et les tribunaux*. 1888. Firmin-Didot, Paris. 90.

(= verem) neveztek el. Létezett Cercueil (= koporsó) is.³⁷ A hamburgi hóhér neve Fron volt, tehát a „Fronerei” elnevezés arra utalt, hogy a börtönház a hóhér lakásához, munkahelyéhez kötődött.³⁸ A Vajna révén a magyar börtönügy-történeti munkákban elterjedt, fentebb már említett tömlöc – temnyica = sötétség szőfejtéshez³⁹ különleges adalék az erfurti jog, mely a carcert „temenitze”-nek hívja!⁴⁰ A börtönbüntetéshely (Turm) számos esetben magát a büntetést is megnevezi (= Turmstrafe, toronybüntetés). Erre jó a bécsi példa (Wiener Handfeste von 1296 § 4), amely az adóssági fogságra jutó delikvensre, visszaesés esetében („második esetként”), egy év egy napi börtönbüntetést talál helyesnek (= toronybüntetés).⁴¹ A „régőbbi” kölni jogkönyv szerint a béke megzavarása száz márka és egy év toronybüntetés.⁴²

Hentig értelmezése szerint a börtön egyedi elnevezése rendre a benne folyó véres tevékenység emlékét őrizte meg (így Bécsben, Hallében), ez pedig ezer szállal kötődött a hóhérhoz. Így a Henkersturm (hóhértorony) vagy a Schinderturm (sintértorony) máig élő elnevezése is Rotenburgban vagy Ochsenfurtban. Úgy gondolja, hogy például a Fröschtturm (békatorony) a benne uralkodó nedves, vizes körülményekre utal (Nürnberg).⁴³ A különféle városok „Loch” elnevezésű (lyuk, gödör, verem) tömlöcei a középkor földalatti börtöneit idézik. Bornheimer Loch (Frankfurt am Main), Lässerloch, Diebsloch (Braunau), Schnatterloch (Maintal), Lochgefängnis (Nürnberg), Petersloch (Köln).⁴⁴

A középkori városok központi építményei voltak a városházák. A hivatalos ügyintézés mellett védelmi és igazságszolgáltatási funkciókat is elláttak. Például a *plebs* lázadása idején alkalmasnak kellett lenniük a *magistratus* megvédelmezésére is. Ebből a szempontból a középkori városháza nem volt más, mint az uralkodó patriciusok vára, s ennek megfelelően vastag falaival, a kápolnával, tárgyalótermekkel és természetesen börtönével a feudális arisztokrácia erődtítményeinek mintájára emeltették. Ez a funkció a börtönt szervesen kötötte a városházához. Ha a városházától távolabb építettek vagy jelöltek ki tömlöcöztetési helyet, akkor különös jelentőségre emelkedett a bírósági és büntetés-végrehajtási processzusban a toronybörtöntől a városházáig vezető út.⁴⁵ Mivel a középkori városháza volt egyben a városi bíraskodás helye is, építészetileg ennek elvárásaihoz is alkalmazkodnia kellett. Példának idézi Hentig azt a megoldást, amikor halálra szóló ítéletet hirdettek, s szövegformulája szerint az elítéltnak „nincsen többé szabad helye a magas ég alatt”. A tanács az ítéletét régi szokás alapján mindig olyan helyen mondta ki, amely szabad ég alatt volt. Ezt a helyzetet még zárt épületben is igényelte a tradíció. Így például Gießen és Michaelstadt Rathausában erre a célra külön előépületet terveztek, tető nélkül.

37 *La Justice et les tribunaux*. 1888. 92.

38 HENSEL, G. (1979): *Geschichte des Grauens*. Lector Verlag, Altendorf. 21.

39 VAJNA 1906: I, 225.

40 HIS, R. (1920): *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*. Bd.1. Weimar. Verlag Hermann Böhlau Nachf. Nachdr. Aalen (1970) Scientia-Verlag, 560.

41 HIS 1920: 561.

42 HIS 1920: 562.

43 HENTIG 1955: 180.

44 HENTIG 1955: 163.

45 HENTIG 1955: 177.

Hamburgban a mennyezetten a bírósági ülésteremben a bíró és az elítélt feje fölött nyílás volt, melynek ablakát az adott pillanatban, amikor az ítélet elhangzott, elhúzták. Így az ítélet napvilágnál, a szabad ég alatt mondatott ki. A tetőn ült a hóhér és egy kötéllel mozgatta a felnyíló ablakot.

Az első feljegyzést a városi börtönről Hamburgban 1270-es dátummal kezdték.⁴⁶ A kutatások valószínűsítik, hogy jóval régebbi a hely és a funkció egyaránt, de azt csak az első, 1270. évi városjog hivatkozta meg. Korabeli elnevezései Woltboden hus, Büttelei, Kaakhus, Fronerei voltak. Leírása szerint azon polgárok őrzésére szolgált, akiknél a vagyonbüntetés behajthatatlan volt, vagy testi büntetés, halálbüntetés kiszabása várható volt.⁴⁷ A Fronerei egyben a hóhér hivatalos lakása volt, mely így a fogvatartottak őrzőhelyeül is szolgált. A kor felfogásának megfelelően a Fron becstelen foglalkozást üzött, ennek megfelelően ő és családja becsület nélküliek voltak csakúgy, mint szolgálai, illetve mindazok, akik rendszeresen érintkeztek vele. De bármennyire elítélte is munkálkodását a korabeli városi társadalom, a városvezetés számára nélkülözhetetlen szolgálatot teljesített. Ezért tehát kiemelt helyet kellett neki biztosítani fizetésben, javakban egyaránt. Rendszeresen ajándékot kapott, és a fizetése mellett szabályozott illeték járt neki minden egyes cselekményért (így a kivégzés nyolc-kilenc schilling volt).⁴⁸

A Fronerei, a hóhér háza minden más egyéb funkció mellett börtönként is funkcionált. A ház a Petrikirchetől nem messze állott a hegyen, egy négyszögletű téren. Az épület maga kőből épült egyemeletes, sűrűn rácsozott létesítmény volt. A földszinten egy nagy közös terem alakították ki, melyben nőket és férfiakat együttesen helyeztek el. Mindjárt a bejárat mellett naphosszat szabadon ültek a foglyok, nehéz tölgyfa asztalokhoz rögzítve. Vastag láncokkal megvasalva, az asztalhoz rögzítve töltötték mindennapjaikat. A helyiség közepén falécekkel választották el egymástól a nemeket: a nagyobbik felében a férfiak, a kisebbikben a nők ültek.⁴⁹

Éjszaka az emeleti cellákba zárták el a fogvatartottakat. Az alvózárkákban teljes volt a sötétség, az ajtókon vassal megerősített fa kukucskákat vágta. A priccseken szalmán, esetleg ócska takarókon kettesével-hármasával aludtak a foglyok. Éjszakára a falba rögzített vasláncal bilincselték össze őket. A zárkák természetesen mocskosak és bűdösek voltak.⁵⁰

A pincében rendezték be a kínzókamrát, a tortúrához nélkülözhetetlen kínzó instrumentumokkal.⁵¹ A Fron feladata a kivégzés, az igazságszolgáltatás körüli segédtevékenység, a korbácsolás és a megbélyegzés volt a Kaaknál (a pellengérnél). A hóhér volt a tortúra so-

46 FESENMEYER, R. – TEGGE, W. (1973): *Architektur und Resozialisierung*. (Möglichkeiten und Grenzen der Architektur der Resozialisierungsziele des Gesetzentwurfs über den Strafvollzug 1973 am Beispiel der Hamburger Haftanstalten.) Staatliche Hochschule für Bildenden Künste, Hamburg. 43.

47 HENSEL 1979: 20.

48 GADE, H. (1956): *Hamburgische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert unter Berücksichtigung der Gerichtsverfassung des Strafprozesses und der Strafvollstreckung*. Dissertation, Hamburg. 32.

49 HENSEL 1979: 20.

50 GADE 1956: 79–81.

51 HENSEL 1979: 20.

rán a kikérdezések lefolytatója, s mint fentebb már említettük, erre utalt a tömlöc elnevezése is, összekötve a hóhér tevékenységét a házzal (Fronerei [a Fron = hóhér, Fronerei = hóhérságból]).⁵²

A rabok a fronereiben nem dolgoztak, a rablétszám 18–20 körül mozgott. Persze, mint minden börtönben, a hóhérnak itt is kellett fizetni az ellátásért. A vagyontalanok helyett a praetortól várhatta a hóhér az ellátmány ellenértékét. 1810-ben naponta tizenkét schillinget. Egyben ő felügyelte a foglyok egészségét is. 1760-ban a legfiatalabb négy városi lelkész hetente egy alkalommal lelki gondozásra eljött a börtönbe. Az orvos tíz birodalmi tallér fizetésért látogatta a tömlöcöt. Később, minden csütörtökön, az egyébként fogda céljait szolgáló teremben imaórákat is tartottak.⁵³

Tudjuk, hogy a 13. századtól szerte Európában úgy az ügyek mennyisége, mint a végrehajtás minőségének alakulása szükségessé tette a hóhérfeladat főfoglalkozású ellátását. Az államexpansziója a büntetőjog terrénumában megszorította a teendőket, felduzzasztotta a büntetőítélkezést. A büntető praxis az elrettentés jegyében változatos formában vette igénybe a halálbüntetések, csonkítások, fenyítések, megszégyenítések eszköztárát. S e büntetések ezekéjében mind a hivatásos végrehajtóra várt. A korábban megbecsült, a helyeselt bosszúfunkciót beteljesítő végrehajtó szerepe az idők folyamán lassan megvetetté vált. A korábban még egyfajta magasztosságot, igazságosságot tükröző kivégzéseknél maga a büntetés sajátos áldozatként jelent meg, áldozatként az igazságosság jegyében, az istenségek megengesztelésére szentelt aktusként. Ebben a szereposztásban a végrehajtó személy az „igazság papjának” képében léphetett föl. A tömeges kivégzések, a brutális testi büntetések véres gyakorlata megfosztotta a végrehajtóját bármiféle emelkedettségétől, s közelítette azt valamiféle mészárosmunkához. Egy idő után már nem is találtak vállalkozót a „becsületes emberek” körében, ezért a szervezők beletörődésével a büntetői rétegek, lejjebbített személyek, kegyelemből éltben maradtak vették át a feladatkört. Ez a fordulat kevésbé kedvezett a hóhérsztáusz társadalmi megbecsültségének. Ahogyan vesztett reputációjából, úgy szélesedett feladatköre azon megalázónak tartott munkák elvégzésével, melyekre a város nem talált vállalkozót. (Így került a hóhér feladatkörébe a sintérség, a csatarnatakarítás, az utcák tisztántartása, az öngyilkosok tetemeinek elföldelése, a rokotalan, ismeretlen halottak elszállítása, a bordélyok, szajhák felügyelete.)

Ez a 15–16. századra megerősödött státusz pedig még évszázadokon át lényegében határozta meg a hóhér gondozásában álló intézmény, a börtön általános társadalmi megítélését is.

52 EBELING, A. (1935): *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe*. Kurtze, Breslau–Neukirch. (Strafrechtliche Abhandlungen Heft 355.) [Nachdruck, Frankfurt am M. 1977] 11.

53 GADE 1956: 79–81.

Petri Edit

Életmód és mentalitás, népi gyógyítás a 18. századi Magyarországon

Magyarország 18. századi történetének központi problémája az országnak és népének beillesztése-beilleszkedése a Habsburg Monarchiába. A század végére létrejöttek azok a keretek, amelyek között lehetőségessé vált a 19. századi polgári nemzeti fejlődésünk kibontakozása. Az életmód és mentalitás megváltozásával átalakul a hétköznapi kultúrája, a tárgyi világ, a lakás, az öltözködés és a ruházkodás. A falvak államilag szabályozott újratelepülése és újjáépítése az 1720-as években indult meg, de az egyszerű, könnyen toldozható házak még a század végén is rendezetlen, girbegurba utcácskákat alkottak. Kőből, téglából készült házat alig láthatott az utazó.

A ház építése helyének gondos kiválasztásával kezdődött. Mennykőjárta, leégett porta helyére nem volt tanácsos újat emelni. A veszes tüzesetek szaporodásával a hatósági figyelem ráterelődött a füstelvezető kémények építésére és tisztítására. Az 1700-as évek elején kezdték be-telepíteni a vándor talján kéményseprőket; ekkoriban ritka és különös jelenség volt a vajákos attribútumokkal felszerelkezett kéményseprő sajátos alakja. A kívánságokat a kéménybe kiállították, a boszorkányok is seprűn érkeztek, majd távoztak a kéményeken át. A szerencsevarázslás különösen fontos szerepet játszott az otthonteremtésnél; azt, hogy az új házban elsőként alvó ne haljon meg még abban az évben, jelképes áldozattal, egyfajta vámmal kellett elhárítani. E célból kutyát vittek be a házba, majd hajnalban az ablakon át ugratták ki. A beszentelést követően a gazda sót, kenyeret, pénzt és seprőt vitt be, csak ennek utána jöhetett – legelső bútor-
darabként – az asztal.

Az asztalneműk, konyhai és evőszerszámok használata is átalakulóban volt; a paraszt-asztalok (evőszék, asztalszék), csakúgy, mint az úri családoknál, kezdetben alacsonyok voltak. A ládafiából hamarosan „asztalfia” lett, ezekben tartottak szinte mindent, kenyeret, sót, a kenyérvágásra használt kést éppúgy, mint az abroszban megtörölt (hetente egyszer elmosott) kanalat.¹

Szokásban volt, hogy mindennemű újonnan használatba vett edényből a gazdának, de legalábbis férfinak kell elsőnek ennie, mégpedig az ő kedvenc ételét tálalva. A kést mindenki magával hozta (legkorábban a nemesek adtak vendéglátáskor az asztalra kést és asztalkendőt is). Megjelent az üvegből készült flaska és pohár, jobb helyeken drága kristályneművel is terítették.

1 Sajtó alá rendezte: CZÁKÓ E. (é. n.): *A magyarság néprajza. I–IV.* Egyetemi Nyomda, Budapest. I. k. 259–266. (A továbbiakban: *Néprajz.*)

Táplálkozási szokások, tiltott és megszábotott ételek

Bizonyos étkek fogyasztásának tilalma, avagy kötelezősége a szerencsevarázsláshoz és analógiás betegséghárításhoz kötődött. A konyhában nagyon gyakran használt fejes káposztának időjárásjelző és gyógyító funkciója is volt: „...a részegséget gátolják, az ételbeli kívánságot növelik, az emésztést segítik. A vérnek hideg taknyosságát oszlatják [...] a hasat is megmozdítják, főként ha első levüket nem szűrték, úgyhogy ha a materiájoknak szíjjas keménysége oly nehéz emészthetővé nem tenné, majd minden embernek igen hasznos eledelök, sőt sokaknak csaknem orvosságok is lehetne.”²

A hagyományos káposztás húst ez idő tájt kezdte felváltani a leves, amelybe már tésztát és gombócot is főztek. A főúri udvarokban német szakácsok főztek, a törököktől átvettük a töltött káposzta ma is ismert elkészítési módját, valamint a jól eltartható és gyorsan megfőzhető ételként kedvelté vált szárított tésztát, a tarhonyát. A magyar konyha egyik legspeciálisabban nemzetinek tartott fűszere, a „pirospaprika” szavunk a török „pepper” (bors) szóból ered. Ennek oka, hogy egészen a 17. századig – Erdélyben manapság is – a mai borsot értettük rajta. A legfontosabb fűszerszámokat a „Görög”-nek nevezett boltosoktól szerezték be a konyhák és a patikaládák számára. Ezek tartottak az 1680-ban használt népszerű szakácskönyv szerint már akkoriban is méregdrága sáfrányt (fél kiló ebből a fűszerből felért egy tehén árával). Többen ittak már teát és a sokszorosan tiltott „arab bab”-ként megismert feketekávé.³ *Háiszler György Orvosi Munkája* tanácsai szerint: „Reggel senki’ a nélkül, hogy valamit ne egyék, házából ki ne menyen. A’ tsokoláda, avagy kávé már a köznépnél is igen esméretes. Nem vóna-e jobb egy tsésze fokhagymával készült etzetes lév, avagy, a kiknek gyomra a ’ hideget megszenvedi, egy darab jó sült rós kenyérré kent, ’ öszve aprított rutával meghintett írós vaj, s arra egy ital bor, vagy ser?”⁴

A fertőzött kútvizék helyett az emberek a nem túlságosan magas alkoholtartalmú, ezáltal nehezen eltartható új borokat itták elsősorban, mely a közvélekedés szerint még a gyermekek számára is orvosságos italnak számított, „...melly a vérnek szabadabb forgást készít, a testet a rothadástól őrzi, a szívet bátorítja, a félelmet elkergeti, a vizellést és a természetes kipárlást gyarapítja, csak tiszta kútvízzel keverve vagy tzitromlével elegyítve legyen. Középszerű jó tiszta ser sem ártalmas, de a Magyaroknak erre nints igen szükségek.”⁵

A maihoz hasonló étkezési időpontok csak a 17. század második felétől jöttek szokásba. Régebben az előkelő körökben is délelőtt tíz órára invitálták ebédre a vendéget, így tehát az eszemiszom igencsak korán mértéktelenségbe torkollott. Népszerű búfelejtető volt a „rosolis”-nak nevezett rozspálinka, amely nem csupán alkoholtartalma miatt részegített, hanem a belekeveredett anyaroztól szédüléssel, hányással, vérzékenységgel és látási zavarokkal járó mérgezést okozott.

2 Gyűjti: BÁRÓ RADVÁNSZKY B. (1893): *Szakácskönyvek*. Házi történelmünk emlékei. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 272–273.

3 PETRI E. (1996): A görögök közvetítőkereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. *Századok*, 1. 67–104.

4 *Háiszler György 'Orvosi Munkája. Első Darab. A' főbb Hideg-lelésekről, a' Pestisről, és a 'Hideglelés kiütésekről*. Wespzprémben nyomtatott Számmer Mihály' betűivel, 1801. 15. (A továbbiakban: *Háiszler*.)

5 Uo. 310.

A gabona közé keveredett gyomnövény, a konkoly, az ún. fuzárium magja a kenyérlisztbe kerülve is bódító hatású volt. A tömeges megbetegedések erőteljesebb hatósági intézkedéseket tettek szükségessé: Mária Terézia 1767-ben az alapvető népelelmezési cikkek sorának előállítási szabályozta, a roszból pálinka főzését és árusítását egyaránt eltiltotta.

Az idő mérésére szolgáló szerkezet, az óra a magasabb körökben a 16. század végén kezdett terjedni, a paraszti világban száz év múltán kezdte helyettesíteni a kakaskukorékoláshoz és más természeti jelenségekhez mért tájékozódást. A 18. századra megváltozott a mentalitás: a mért idő érték lett, bűnné vált a henyélés és ezáltal – a korábbiaktól eltérően – szegyenletes dologgá lett a lerészegedés is. Orvoslása, mint oly sokféle kórság elhárítása, az évszázados asszonyi praktikák közé számított, akik „uruk poharába... holt ember szája habját, három csepp denevérvért, szárított és megtört békaport, vagy galambszívet tesznek”.⁶ Amikor a ház asszonya behozza a lámpást – a közmegegyezéssel etikett szerint –, már csak a „coki pohár”, avagy a manapság is sűrűn üritgetett „Szent János-áldás” jöhetett a vendég kikísérése előtt.

A tűzhely a családot és az életet fenntartó kenyérsütés színtere volt, a kor embere félté és áldozatokkal tisztelte meg, eloltásakor, hogy fel ne lobbanjon, állatáldozatul gyíkot, kígyót, esetleg a szerencsétlenséget hozó, háromszínű foltos macskát hajítottak belé. A hit szerint a vásár- és ünnepnapon a mise alatt vetett kenyér kővé válik, a víz, amivel megkenik a kenyeret, kitűnő boszorkányűző hatású. A kenyeret nem volt szabad a kés élével érinteni, vágott felével az ajtó felé fordítani, mert véres lesz a tehén teje, veszekedés lesz a házban, a kenyér meg „kimegy” az ablakon. A kenyeret búza-, rosz-, árpa-, zab-, hajdina- és kukoricalisztból készítették.

A magyar viselet és a „nájmódi” öltözködés konfliktusai

A falu társadalmi, gazdasági tagozódását mutatta, ha a házilag előállított öltözék mellett valaki egyes ruhadarabjait a városi-mezővárosi vásárokon árult „konfekcióból” választotta. A jobb módúak nemezelt gyapjúból csinált, magas, fekete vagy posztóból készült prémszegélyű süveget hordtak. Ünnepebb viselet volt a báránybőrből való kucsma, népies nevén „bagolysüveg”. Ha szerényebb kivitelben is, de azért az alsóbb néprétegek is követték uraik egyre színesedő viseletét. A ruházatkodás mindenkoron státuszjelző faktor volt, ezért aztán az illendőnél cifrábban öltözködőket egészen egyszerűen a nyílt utcán lemeztelenítették, a cselédek gazdáit pedig súlyos pénzbüntetéssel sújtották. A drákói törvényekkel nemcsak a társadalmi hierarchia tiszteletben tartását akarták biztosítani, hanem más célt is. Mint például Lőcse város statútumából kitetszik: ha az adószedők azt látnák, hogy még a szegény cselédeknek is telik ilyen pompára, akkor biztosan újabb adóemelés szorgalmaznának. A hagyományokat és az azokat megtestesítő öltözetet az öregek, az „egy (ember)öltőbeliek” viselték. Ők ugyanis mindannyian azt a ruházatot viselték, amellyel szüleik kiházásították őket. Ezek is megkülönböztették magukat a következő, másabb öltözetet hordó, más „öltőbeliek”-től.⁷

---

6 *Néprajz IV.* 244–245.

7 *Néprajz IV.* 382.

Az alföldi pásztorok jellemző viselete a bő szárú gatyva volt. Készítésekor az új vásznat gatyaszedő fával „szedték ráncba”, majd „impregnálták”, zabszalmát juhtejjel keverve a hamujába taposták, majd még hájjal is bedörzsölték. E műveletet a féregtelenítés okán olykor-olykor megismételték, magát a gatyát szinte soha ki nem mosták. A lábbelivel is hasonlóan jártak el: a bőven beszírozott kapcába csavart lábat vízzel leöntötték, majd a felső rétegét hagyták megfagyni, ezáltal légmentessé is vált.

A nők viselete is egyre „kihívóbbá” lett, a lenből vagy kenderből szövött, dúsan ráncolt ujjas ing bokáig érő rása-, gyolcs-, selyem- és patyolat-, erősen rakott szoknyában (tyúkborító!) folytatódott. Az ing fölött finom anyagból készült varrottas mellrevalót, a német „Brustfleck” szóból magyarra fordítva pruszlikot viseltek, erősen befűzve magukat. A női haj a nemiség szimbóluma volt, a babonaságban varázsszerként is használták, levágása az erkölcstelenség stigmatikus büntetése volt. A kopaszság ellenszerül ezt ajánlották: „A mogyoró bélét meg kell törni s mézben elegyíteni, ’s azzal kenni, vagy midőn kopaszodni kezdel... vagy egy tsomó vagy falka legyet törj össze jó féle Terpentinával és Tyuktojás székével ’s azzal kenyed.”⁸

A hajmosás sem tartozott a gyakori műveletek közé, egyes adatok szerint Rákóczi Ferenc negyedszázadig nem mosott haját, Wesselényi Miklós pedig évente két alkalommal „feredőzött”.

A hagyományos higiénés szokásrend működésképtelensége a 18. századi nagy pestisjárványok idején lett nyilvánvaló. A Török Birodalomból a katonaság, a kereskedők, vándorlók által rendre behurcolt keleti pestis elleni védekezés arra készítette az uralkodót, hogy az 1723 óta működő központi kormányhatóság, a Helytartótanács kebelén belül az egész ország egészségügyi viszonyaira felügyelő külön bizottságot állítson fel. Mivel ennek a többféle alakban támadó betegségnek sem ismerték a kórokozóját, arra gondoltak, hogy „az pestis avagy mirigy nem magától leszön és indultatik az embereken, hanem az Isten akaratjából a bűnért”.⁹

A járványok terjedését természetesen felgyorsította, hogy a templomok zsúfolva voltak jajongó hívekkel, és a közös kehelyből vett úrvacsora, a népes temetési és más szertartások is mind-mind sokszorozták a halottak számát. Mindezeket, de még a vásárokon való részvételt is tiltotta a hatóság, a temetkezés szabályozása során 1743-ban a korábban szokásos kihantolás megakadályozására elrendelték, hogy a halottakat mélyre földeljék. A sok élve temetés miatt 1756-tól kötelezővé tették a 48 órás halottkémlést, a ravatalozást és a boncolást is. A járványok és a légköri viszonyok, természeti jelenségek összefüggésének vélelme miatt „az influenza” is a csillagok kipárázásáról kapta nevét. 1768-tól a közpénzből tartott tisztiorvosoktól és a megyéktől is beszámolót kértek a földregzésekről, ettől kezdve beszélhetünk rendszeres időjárás- és vízállásjelentésről is.

A városok köztisztasági kérdéseivel, az utcák világitásával, takarításával, döngkutak ásásával, ivóvízellátásával is a 18. századtól kezdenek foglalkozni. Ezen intézkedések azonban

8 *Angliai országban lévő Salernitana Scholának Jó Egészségről való megtartásnak módgyáról írott könyve, Mellyet a' Nemes és Hires Angliai Salernitana Schola irtt volt régen Deák nyelven; Azután pedig Magyarra fordítottat, és Rytmusokba alkalmaztatva Nyomtatott Kolozsvárott, az Akadémiai Be-tűkkel 1770-dik Eszt. LXXIII, LXXV.*

9 Válogatta: SZLÁTKY M. (1983): „Minden doktorságot csak ebből kísérték.” *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi könyveiből.* Magvető Kiadó, Budapest. 125–135.

jelentős lemaradásban voltak a lakosság növekedéséhez képest; a szemetet és a szennyét még a 19. század folyamán is egyszerűen csak kilódították az utcára.

Orvosok, ispotályok, házi gyógyítók

A mai értelemben vett közegészségügy fogalmát az adófizető testi, lelki épségével is gondoló felvilágosult abszolutizmus teremtette meg. 1769-ben beindult a hazai orvoscépzés: a kevés számú, de kiváló elméleti képzettségű magyar orvos legfontosabb feladata volt, hogy közérthető nyelven használható tanácsokat adjon azoknak, akik szegény „állapotjuk” miatt még patikushoz se juthattak el. Az egyszerűbb teendőket, mint sebkités, érvágás és kenőcskészítés, a céhekbe tömörült „*chirurgusok*”, borbélyok látták el; utóbbiak képzését 1773 után az egyetem vette át. A Helytartótanács már 1739-től szorgalmazta a mérgeket is áruló fűszerkereskedések fokozott ellenőrzését, tilalmazta a kuruzslók és vándor gyógyszerárusok tevékenységét.

A kor elgondolásaira jellemző, de meglepőnek tűnhet a mai ember számára az 1770-ben nyomtatásban olvasható módszer a „Vérállításról”. „Ha p.o. a sebből árad, hamarjában vizelly a keszkenőre vagy valami gyenge ruhára, s ’nyomd-be véle és kösd reá.”¹⁰ A vágott sebre pókhálót tettek. A korabeli gondolkodás szerint az emberi, állati ürülékben minden benne van, ami a testet élteti. A kelések kifakasztására a patikáriusok az „*Album Graecum*”-ot ajánlották, ami nem volt más, mint a kutya fehér, kemény ürüléke péppé főzve, de jó szolgálatot tett a meleg hamuban sült fokhagyma „galamb ganajlat” és terjék terpentinolajjal keverve. Használatban volt még az elevenen kettévágott galamb vagy a juhok még meleg tüdeje – ez utóbbiakat répamagolajjal megkent fejeskáposzta-levéltre kenve kötötték a beteg testrészeire.¹¹ A sápkóros, vérszegény, vashiányos ember ivóvizébe vaspatkót, szöget áztattak, ennek fogyasztása után nem csodáltnivaló, hogy olyan egészséges lett, hogy még a „vasszöget” is megette. A test megbetegedései mellett gondoltak a lélekgyógyászatra is. Az analógiás orvoslás szép példája a következő: „A rettegésről: A’ melly gyermek retteg, a Vakondaknak Szívét meg kell szárasztani, s’ porrá tenni, ’s egy kés hegyinit meg itatni.”¹² A lázas, hidegrázós, „frászt kapott” beteg csuklóira, bokáira szomorúfűz ágaiból fonott „frászkarika” került, amelynek nedve az újabb kutatások szerint valóban az aszpirin egyik hatóanyagát tartalmazza. Ha még ez se használt volna, akkor az „ágról szakadt” nyomorult elvonszolva magát egy bodzabokorhoz azt a következő szidalmakkal illeti: „Bodza engem hideg lel, ha el nem hagy Isten uccse kiváglak.”¹³

A babonás szertartások része volt, hogy a „torokgyík”, diftéria okozta fájdalom enyhítésére, kelések borogatására szolgált rongyot elhárító áldozatként egy bokor ágára akasztották, mivel a bokor mint gaz a „Gaz”, azaz a „Gonosz” búvóhelye volt a hiedelmek szerint. A rontó csele-

---

10 *Salernitana*, 102.

11 HÁISZLER 340.

12 *Salernitana*, LXIII.

13 Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára IV. 1001. Zemplén Vármegye Nemzeti Közgyűlésének iratai. Vegyes közgyűlési iratok, 1560–1849. 46. csomó. Orvosok, gyógyszerészek; Orvosi, állatorvosi, gyógyszerészeti iratok 1743–1898.

kedetet azonban a sokféle ember- és állatalakban megjelenő, az ördög megszállta boszorkányban keresni és találni el- és áthárítás volt – ami az Isten kiengesztelését is helyettesítette, ezért az egyház, mint babonás cselekedetet, helytelenítette.

Termékenységvarázslás, rontó és elhárító praktikák, boszorkányvadás

A szerelemföltés, a mindennapi szomszédviták okozta háborúskodás gyakorta torkollott a rontás vádjával indult pereskedésbe. A magzatelhajtás, „angyalcsinálás” kiderülése esetén a közösség és a bíróság elítélésével járt. A méhlepény, népies nevén a „poklya”, az embereknél és az állatoknál egyaránt alkalmazott, a termékenységet elősegítő, a nem kívánt gyermekáldást és a rontást egyaránt elhárító, univerzális elhárító analógiás eszköz volt. A frissen szült asszony „poklyáját”, a „gyermek tartóját” a földbe ásták egy vasfazékban, és ott annyi napig tartották, ahány évig nem akart újra teherbe esni. Másik felhasználási mód szerint a megellett tehén poklyáját egy vasfazékba tették fokhagyma, tömjén, só, bors, tyúktojás hozzáadásával, majd az egészet a paták mellett a fűzfák alá kellett elásni, hogy a Gonosz el ne vegye a tehén hasznát.¹⁴

Itt említhető az az elgondolás, amely szerint a boszorkányok mint „testük templomába az ördögöket befogadók [...] ifjúságukban paráznaságban, kurvaságban, kerítőségben éltenek, vénésegiükre adták magokat bűvölésre-bájolásra, oldásra-kötésre”.¹⁵ Ez azért is fontos, mert a tömeggyógyításra alkalmas orvosellátás állami megszervezése lehetővé tette, hogy Mária Terézia 1756-ban elrendelje, hogy az ilyen perekben hozott ítéleteket a végrehajtás előtt terjesszék fel a Helytartótanácsához, majd két év múlva ilyen vádat már nem is lehetett emelni, ezzel végét vetette a boszorkánypereknek.

A 19. század közepére azonban ismét erősen romlanak az egészségügyi közállapotok, a pestis helyébe lépő hatalmas kolerajárványok mellett tovább emelkedik a csecsemő- és gyermekhalandóság. A szigorodó büntetőtörvénykezés se tudja a fellendülő kuruzslást visszaszorítani.

***

A 18. század minden kedvezőtlen körülmény, a fejlődés megannyi akadálya ellenére nagy változásokat és emelkedést hozott magával az életviszonyoknak ezen az oly nagy tömegeket érintő területén. Az új egészségügyi közigazgatást és annak intézményi hátterét Mária Terézia után egy évszázaddal az 1876. évi XIV. törvény rendezi ismét európai színvonalon.

14 Magyar Nemzeti Levéltár Megyei Levéltára XXXIII. 14. A Váci Püspökség Gazdasági Levéltára, Ürészéki iratok 1743. 438–440.

15 KOMÁROMY A. (1910): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. K. n., Budapest. 193.

Lőre és másolás

ki a legcsekélyebb mértékben is járatos a bortermelés történetében, tudja, hogy mindkét kifejezés borfajtákra utal, a távolság azonban a lőre és a másolás között meglehetősen nagy, hiszen a lőre a leggyengébb bor (ha egyáltalán bornak lehet tekinteni), a másolás pedig az aszúból készült (csinált) borok egyike, amelyet a minőségi borok kategóriájába lehet besorozni. A lőre ismert volt már a középkori Magyarország szőlőtermelésében is, és arra utalt, hogy a szőlőt mint alapanyagot maximálisan kihasználták a borkészítés során (akár taposással, akár préseléssel folyt a szőlőszemekből a must kinyerése), a megmaradt törkölyből újabb (szeszes) italt csináltak. Ez volt a lőre, amit Nyugat-Magyarországon csigernek, Erdélyben csügörnek neveztek. Az *Értelmező szótár* „országszerte ismert, népi, népnyelvi formának” tartja a lőre és a csiger kifejezést¹ és pontos értelmét is közli: „áztatott törkölyből erjesztett ital”-nak tartja.² Meghatározás olvasható a másolásról is, amelyet a szótár „az aszú seprején erjesztett finom bor”-nak tart.³

Meghatározások olvashatók a szakszótárakban is. Gyürky Antal szerint a lőrét „többnyire a kiszajtoltt törkölyből, vagy a lebogyózott kocsányból, vagy végre borsöprőből készítik, mindenkor jó mennyiségű vízzel keverve. Ha a lőre gondosan készül, kivált ha az erjedésére gond fordítatik, és a levegő nincs sokáig kitéve, akkor kellemetes savanyainál fogva egészséges ital, kivált forró nyári napon.”⁴ A törkölyből vagy borseprőből készített lőre csiger néven ismeretes volt a Dunántúlon is, a törkölyből erjesztett munkásbornak, a seprőből készített cselédbornak hívták.⁵

Gyürky a másolást (szerinte mászlást) azonosnak tekinti a fordítással, s azt írja, hogy „mászlásnak vagy fordításnak nevezik Hegyalján azon féledes bort, mely minéműségére nézve az egy puttonyos aszú és a szamorodni között áll. A mászlás készítés módja a következő: az összetaposott (vágott) aszúra mindig mustot öntenek bizonyos mennyiségben, s bizonyos ideig így hagyják állni, mi ha leszűretik, a hátra maradt aszú söprőre ismét öntenek bort, (mert még maradt elég édesség ezen söprőben) mit bizonyos idő múlván, ismét leszűrnék...”⁶

A lőre, amint említettük, ismeretes volt Magyarországon már az Árpád-korban. Az *Oklevélszótár* szerint említésének első dátuma 1240, ez azonban nem jelenti azt, hogy korábban ne készíthettek és fogyaszthattak volna ilyen italt.⁷ A lőrekészítés technikája bizonyára már a Mohács

1 *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1972. 198, 872.

2 Uo. 198.

3 Uo. 892.

4 GYÜRKY A. (1861): *Borászati-Szótár betűrendben kellő magyarázattal ellátva*. Emich Gusztáv, Pest. 78.

5 CSOMA Zs. (1994–95): *Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében*. Centrál Európa Alapítványi Könyvek, Debrecen, Budapest. 3. 262.

6 Uo. 79.

7 SZAMOTA I. (1902–1906): *Magyar oklevél-szótár*. Hornyánszky, Budapest. 595.

előtti időszakban kialakult, valószínűleg akkor, amikor a szőlőtermelés az urasági tulajdonban lévő szolgák, a vinitorok feladata volt, akik a termés egészét beszolgáltatták uruknak, vagy a lábbal taposott (jobb minőségű) bor lett uruké és csak a préssel sajtolt (gyengébb minőségű) borra tarthattak igényt.⁸ Elképzelhető, hogy a szőlőműves szolga, ha urának a teljes termést be kellett szolgáltatnia, a neki megmaradt törkölyből igyekezett olyan italt készíteni, amely hasonlított a borra, ezért készített lőrét. Annál is inkább feltételezhetjük az elmondottakat, mert van rá példa, hogy a korai Árpád-kor vinitorai éltek ezzel a lehetőséggel.⁹

Tokaj-Hegyalján, azon a területen, ahol az aszúbor melléktermékeként mászlást is készítettek, a 16. századtól vannak adataink a lőre készítéséről és fogyasztásáról. Tokaj 1561-ben készült úrbáriumában az urasági jövedelmek közt szerepel, hogy azok a vidéki emberek, akik termésüket a Tisza másik partjára szállították, pecsétes engedélyt kértek a dézsmásoktól és egy hordó bor után hat dénárt, egy hordó lőre után három dénár vámot fizettek.¹⁰ A szokás a későbbi évtizedekben is élt. Tokajban a lőre szállításáért 1581-ben is hasonló összeget kell fizetni. Ebben az évben ugyanez volt a vám a tarcaliak számára is, ha egyáltalán a mezőváros határán kívülre akarták szállítani lőrójüket. Ebben az évben említés történik a Mezőzomboron készített lőréről is.¹¹ Lőrét bizonyára a kistermelők is készítettek, hiszen egészségesebb ital volt az ázott kutakból nyert, gyakran fertőzött víznél. Feltűnően nagy mennyiségben készítették azonban az uradalmak. Tokaj-Hegyalján már a jobbágyfelszabadítás előtt a szőlőkben inkább bérmunkásokat alkalmaztak, mint robotos jobbágyokat. A szakmányos, napszámos bérmunkások javadalmazásában játszott szerepet a lőre, amely kiváltotta a sokkal drágább bort. Ez is arra utal, hogy a közönséges hegyaljai bor, az *ordinarium* is minőséginek számított, s helyette lőrét készítettek. I. Rákóczi György inventáriumából kiderül, hogy egyes majorságokban igen nagy mennyiségű „míveseknek való” lőrét készítettek és őriztek a pincékben. 1635-ben a szerencsi szőlőhegyen a Mogyorós-pincében 28 hordó lőrét találtak az összeírók, Tarcalon tizenegy hordóval, a tokaji pincében pedig huszonhárom hordóval.¹² Az arányokat is mutathatja, hogy a sárospataki uradalom legkiválóbb allódiális szőlőjében, a Somlyódon 1635-ben százhetvenhat hordó bor termett, ugyanakkor száz hordó lőre is volt a szőlőhegyen lévő pincében.¹³ A másik hegyaljai uradalomban, a regéciben hasonló volt a helyzet. Az uradalom 1646. évi inventáriumából kiderült, hogy az abaujszántóiak a tállyai hegyen lévő „Bátori Nagy-szőlő első és második

8 SOLYMOSI L. (1990): *A szőlő utápest.* 741, 748, 749.

9 LICHTNECKERT A. (1990): *A Balatonfüred–Csopaki borvidék története.* A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, Veszprém. 7. 37.

10 Zemplén Megye Levéltára, Tokaj város levéltára, Tokaj jegyzőkönyve 1610. A jegyzőkönyv tartalmazza a város 1561 és 1673. évi úrbáriumát is.

11 „Externi homines volentes ultra Tibiscum undecunqve vina ducere accipiunt a decimatore sigillum et solvunt de singulis vasis vini per sex d. de vasculis per 3. d. De vinaceo quoque 3. d.” MAKSAJ F. (szerk.) (1959): *Urbáriumok XVI–XVI. század.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 741, 748, 749.

12 MAKKAI L. (szerk.) (1954): *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648).* Akadémiai Kiadó, Budapest. 88–89.

13 Uo. 141–143. Sok lőre volt található az uradalom más településein is. Erdőbényén pl. 1634-ben 61, 1635-ben 48 hordó. Uo. 239, 243.

kapálását 96 forintért 7 köből búzáért és 2 hordó lőréréért végzik”.¹⁴ A dokumentumok között szerepel „másolás és harmadlás” lőre is, ami bizonyára azt jelentette, hogy a kisajtolt törkölyre másodszer és harmadszer is töltöttek vizet és ismét kipréselték, mert még így is nyertek olyan levét, amely forrásnak indult.¹⁵ A lőrekészítés általánosnak tekinthető Tokaj-Hegyalja tágabb környezetében is. Miskolcon a 16. század végén a latinul „*vinum secundarium*nak” nevezett lőrét ugyanolyan általánosan fogyasztották, mint a színbort.¹⁶

A lőre készítése a hegyaljai uradalmakban nem hiányzott a későbbi századokban sem. A sárospataki uradalomban a 18. században nemcsak a napszámosok, de az alacsonyabb rangú állandó alkalmazottak is lőrét kaptak bérük egy részének ellenértékéért.¹⁷ A lőre jelenlétére a későbbi évtizedekben Gyürky Antal idézett borászati szótára is utal.¹⁸ Az uradalmak Tokaj-Hegyalján kívül még a 19. században is nagy mennyiségben készítettek lőrét, bár az 1893. 23. tc. értelmében nem forgalmazhatták, de a napszám részeként adták munkásaiknak.¹⁹

A lőre Árpád-kori említésével szemben a máslásra az első adatunk 1561 és 1595-ből származik.²⁰ A lőre egyértelmű meghatározása mellett a máslás mibenlétét ugyanakkor sokan sokféleképpen magyarázzák. Bél Mátyás munkatársa, Matolai János az 1730-as évek táján a következőképpen írta le az aszú és a máslás (másodrendű aszúbor) készítésének módját: „Az aszúszemeket leszedik szárúkról és puttonyokba töltik. Egy-egy 90 iccés átalagba ki 1, ki 2, ki 3, sőt aki a töményebbet kedveli, több puttonyra való aszútörköly levét szánja. A puttonyok tartalmát kádba borítják, s ami ott az aszúszemekből magától kiszivárog, annak neve eszencia. A többit összenyomják és kitapossák, amíg összezúzva péppé nem áll össze. Azután a legjobb szőlőkből csomoszolt mustot öntenek rá, derekasan összekeverik, s fedővel letakarva hagyják, amíg együtt megerjedve a törköly felszáll és leszedhetik. Ekkor a levét szűrőn engedik át, a törkölyt pedig kézzel kinyomkodják. *Majd újból kitapossák, ráöntött musttal megint erjedni hagyják, aztán ismét szűrőn engedik át és törkölyét kinyomják: ebből lesz a másodrendű aszúbor*” (kiemelés – O. I.).²¹ A Hegyalján birtokos Szirmay Antal is úgy írta le a máslás készítését, hogy a kitaposott és musttal feltöltött aszúszemeket a leszűrés után ismét musttal töltik fel, majd hat óra múlva leszűrik és így kapják a „mászlást, vagy másodrendű aszú bort”²².

14 Uo. 380.

15 Uo. 312. Vö. BALASSA I. (1991): *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Történeti-néprajzi tanulmány.* Tokaj. 523.

16 GYULAI É. (1995): *Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században.* Officina Musei, Miskolc. 3. 106.

17 RAVASZ J. (1938): A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest. DOMANOVSKY S. (szerk.): *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez.* 14. 70.

18 Gyermekkoromban, az 1940-es években apám rendszeresen készített lőrét, amit a téli és tavaszi hónapokban olykor melegítve ivott.

19 CSOMA 1994–1995: 262.

20 SZAMOTA 1902–1906: 621.

21 BÉL M. (1984): *Magyarország népének élete 1730 táján.* Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Wellmann Imre. Gondolat Kiadó, Budapest. 409.

22 „Remanent brisae mustum denuo superfunditur, et post sex horas per saccos colatur, obtineruntque Mászlás sive Secundarium vinum uvarum.” ANTONIUS SZIRMAY (1805): *Notitia topographica, politica inclyti comitatus Zempléniensis.* Buda. 24.

Az ugyancsak Hegyalján működő Dercsényi János 1790-ben „egy-egy puttonyos máslásáról” ír, azaz a gyenge aszúborot nevezte máslásnak.²³

Nagyváthy János, aki szintén személyesen is jól ismerte Tokaj-Hegyalját és környékét, a csinált borokról értekezve nem is választja külön a tokaji aszút és a másłást. Megállapítja, hogy tíz évben egy jó aszús év ha van, majd arra figyelmeztet: „ez a szó Másłás, szép Magyarszó, és kár tótosan Másłásnak mondani”. Innen jön: Más: ebből Másolás, Másłás (*Vinum secundarium*).²⁴ A következőkben leírja az eszencia és az aszúbor készítésének módját, de ez utóbbítól nem választja el a másłás készítését. A megtapodott aszúszemeket a must felöntése után két-három napig állni hagyják és akkor szűrik le, amikor „a törkőlyét felveti”. Ez úgy történik meg, hogy az aszús mustot „zsákon által tapodják”, utána töltik átalagokba. Ez az aszúbor. „Ami a Zsákban maradt: Sajtóba teszik, kinyomják: és mivel ez mindég alávalóbb az elszűrt első lénél: együvé nem töltik: és némelyek Másłásnak nevezik.”²⁵

Nem kétséges, hogy a másłás készítését a különbözı szerzık különbözı módon írják le. Balassa Iván ezeket összegezve a következıket írja: „A másłás kezdetben jelenthetett lórért, amelynek a neve szintén volt *vinum secundarium* (másodlás bor). Jelenthetett gyenge, 1-3 puttonyos aszúborot, és az aszú seprejéből erjesztett bort is. Legáltalánosabban azonban az aszú törkőlyére felöntött mustból kiforrt bort nevezték másłásnak.”²⁶

A legtöbb zavart két dolog okozhatta. Bizonyára előfordult olyan eset, hogy a gyenge aszús években egy-egy kisebb gazdának nem termett annyi aszú szőlője, amelyből egy átalagra való három-öt puttonyos aszút lehetett volna készíteni. Ezért a megtermelt aszúval feljavította az *ordinarium* bort s ezt másłásként értékesítette. Normális aszús esztendőkben azonban a másłás valóban az aszúbor másodlása volt.²⁷

A másik problémát a másłás és a fordítás megkülönböztetésének hiánya okozta. Korábban Gyürki Antal véleményét idéztük, aki nem tett különbséget a másłás és a fordítás között, mindkettőt az aszú törkőlyére, illetve seprőjére öntött mustból származtatta. Törkőly és seprő azonban nem egy időben keletkezett. Az aszú törkőlye akkor maradt vissza, amikor még nem forrt ki az aszúbor, a seprő viszont a kiforrás (esetleg több év) után. Balassa Iván szerint a fordítás készülhetett úgy is, hogy az aszú törkőlyére ismét mustot öntenek és kipréselik. Ebben az esetben ugyanúgy készül, mint a másłás és érthető, hogy a másłást és fordítást nem különböztetik meg.²⁸ A másik esetben azonban a fordítás az aszú vagy szamorodni seprejére felöntött borból vagy mustból készül.²⁹ A másłás és fordítás kétféle értelmezése a 19–20. században is jelentkezett.

23 DERCZENI DERCZENI J. (é. n.): *A tokaji bornak természetéről, szűréséről és forrásáról*. Kassa. 20.

24 NAGYVÁTHY J. (1821): *Magyar Practicus Termesztő*. Trattner János, Pest. 251.

25 Uo. 253–254.

26 BALASSA 1991: 516–520.

27 Erről tanúskodott Balassa Ivánnak a Tállyán élő, de lengyel származású Lippóczy Norbert, aki csak az aszú törkőlyéből készített bort tekintette másłásnak. Hasonló véleményen volt apám is, aki egész életét a borkészítésben élte le.

28 BALASSA 1991: 521.

29 Uo. 521–522.

A *Tokaj-Hegyaljai Album*ban, amely külföldiek számára is készült, Török István szerint a fordítás „édes törkölyből” must felöntésével készül, azaz ugyanúgy, mint mások szerint a másolás. Török a másolást tekinti olyan bornak, amely az aszú vagy szomorodni seprőjére felöntött bor újraforrása révén jön létre.³⁰ A 20. század elején Kosutány Tamás jeles agrártudós is hasonló módon vélekedett, fordításnak tekintette azt a bort, amelyet az aszú törkölyében lévő értékes anyagok kinyerésével nyernek úgy, hogy a törkölyre közönséges bort (és nem mustot!) töltenek, másolásnak pedig azt, amelyben a feltöltendő alapanyag az aszúbor seprője, a feltöltő anyag pedig szintén óbor és nem must.³¹

Úgy tűnik, hogy a másolás értelmezésében, majd a másolásnak fordításként történő megnevezésében a zavarok csak a 19. században kezdődtek. Nincs okunk feltételezni, hogy Matolai János vagy Szirmay Antal Hegyalja ismerőjeként ne pontosan határozták volna meg a másolást, mint olyan bort, amely az aszú törkölyéből készül azáltal, hogy a kitaposott aszú pépes törkölyre az aszú leszűrése után ismételt mustot öntenek és a kiforrásával született bort nevezik másolásnak.

Kérdés azonban, hogy mi köze van a címben szereplő lőrének és másolásnak egymáshoz.

A lőrekészítés technológiájának a 16. században, amikor az első másolásborok megszülettek, már évszázados hagyománya volt, a kipréselt szőlőtörkölyre vizet öntöttek, a kiforrt terméket lőrének, latinul *vinaceumnak* vagy *vinum secundariumnak* nevezték.

Másolás addig nem készülhetett, amíg nem csináltak aszúborot. Napjainkra megdőlt az a legenda, hogy az első aszúborot Szepsi Laczkó Máté erdőbényei prédikátor készítette volna Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszonynak 1650 vagy 1630 táján. Zelenák István szerint Garai János tokaji pincéjében 1571-ben már 52 átalag „aszú szőlő bor” volt s valószínűleg már a korábbi évtizedekben is készültek aszúborok.³² Balassa Iván többek között arra utalt, hogy Szikszai Fabriczius Balázs *Nomenklaturájában*, amely 1590-ben jelent meg, de már 1570-ben készen volt, szerepelt a *vinum passum* = aszúszőlő-bor.³³

Az elmondottaknak pontosan megfelelnek a másolás első említései a 16. század második felében.³⁴ Ha a másolást az aszúbor törkölyéből készítik, akkor az először 1650 körül készült aszúból nem lehetett 1561 körül másolást készíteni.

A másoláskészítés technológiáját nem kellett kitalálni, hiszen évszázadok óta ismert volt, hogyan készült a lőre. A különbség az volt, hogy a lőre készítésénél a közönséges törkölyre vizet

30 TÖRÖK I. (1867): Hegyalja borkészítése. In: SZABÓ J. – TÖRÖK I. (szerk.): *Tokaj-Hegyaljai Album*. Emich Gusztáv kiadása, Pest. 74, 76.

31 KOSUTÁNY T. (1905): A gazdasági termékek ipari feldolgozása. In: HOLLÓS J. – PFEIFER I.: *A technika vívmányai az utolsó száz évben*. Atheneum, Budapest. 568.

32 ZELENÁK I. (2002): A Garaiak és a Hétszőlő. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): *Szerencs és környéke*. Szerencs–Nyíregyháza. 158. Vö. OROSZ I.: Adatok a Tokaj-hegyaljai szőlő- és borkultúra történetéhez. In: FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.) (1912): *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája*. Nyíregyháza–Szerencs. 83–84.

33 BALASSA 1991: 471–72.

34 Vö. a 20. jegyzettel.

öntve készítettek erjesztett italt, a másolás esetében az aszú nemes törkölyére *mustot*, amelyből az átlagosnál jobb bor termett. A technológia összekötötte a lőrét és a másolást.

A lőre a nemes másolásborhoz képest megmaradt szegény vidéki rokonnak, a rokonságot azonban aligha lehet tagadni.³⁵

---

35 Erre utal, hogy a lőre megnevezése latinul a *vinaceumm* mellett *vinum secundarium*. A másolást is nevezték a magyarországi latin szövegekben *vinum secundarium*nak. Vö. BALASSA 1991: 522.

Dobszay Tamás

Bálbojkott és politikai kultúra

Egy társaséleti botrány következményei és magyarázata

„My

Lord, nem gondoltam volna, mikor ebbe a különleges országba érkeztem, hogy egy bálról kell majd jelentést írnom, s most így áll a dolog” – kezdi 1848. február 23-i jelentését Joseph Andrew Blackwell, a brit kormány magyarországi ügynöke. Az, hogy a társas összejövetelek lefolyása és beszédtemái élénken foglalkoztatták a Habsburg Birodalom vezetését, e kormány metternichi konzervativizmusa, önkényuralmi módszerei ismeretében nem meglepő. Első pillanatban annál furcsábbnak találhatjuk – láthatóan így érezte a fenti sorok írója is –, hogy a praktikus és racionális érdekszemponatok által vezetett brit diplomácia ügynöke is ilyesmiről volt kénytelen feletteseit informálni. Blackwell meg is magyarázta: „a nádor báljához olyan események kapcsolódnak, melyek a Diéta jövőendő menetét is befolyásolhatják”.¹

A társasági élet minden korban hordoz bizonyos politikai jelentőséget. A fesztelenebb érintkezés lehetőséget ad egymás személyének és véleményének megismerésére és olyan fajta befolyásolására, amilyenre a formálisabb – vagy inkább csak másfajta szabályokhoz kötött – hivatalos politikai életben nincs mód. A társasélet eseményei alkalmat nyújtanak bizalmasabb, nem a nyilvánosságnak szánt információk cseréjére, feszültségek feloldására, olykor pártokon átnyúló személyes kapcsolatok kiépítésére. Fokozza jelentőségét az a tény, hogy a kor rendi alkotmányossága kiemelt helyet biztosított a közügyek intézésében az uralkodónak és az előkelőknek, főrendeknek. Pusztán társadalmi helyzetük révén olyanok kaptak kulcsszerepet, akik érdekeiket a nyilvános politikai fórumokon szokásostól eltérő módon érvényesítették, inkább társadalmi állásukra, személyes vagyonukra, családjuk múltjára, presztízsére és rangjára, valamint előkelő kapcsolataikra támaszkodtak. A társasági élet a dinasztia és az arisztokrácia számára különösen fontos informális politikai terep, s így a reformellenzék sem tehette meg, hogy kihagyva az ezekhez kapcsolódó lehetőségeket, gyengítse pártja pozícióit.

A liberális közvélemény elvben elutasította a konzervatívok által kedvelt arisztokratikus politikát, amelyben a közügyeket érintő fontos kérdéseket a nyilvánosság szemei elől rejtve, hivatali szobákban és az előkelő szalonokban, a rokoni-baráti és egyéb érdekek szövevényében intézik el. Nem voltak azonban illúzióik, tudták, hogy létezik a politikának ez a személyes szférája, annál is inkább, hiszen a megyei közélet – az ő terepük – alacsonyabb szinten ugyan, de sokban hasonló módon működött. Azt azonban, hogy ez legyen a politika legfontosabb színtere,

---

¹ BLACKWELL 1989: 115.

elutasították, s igyekeztek a nyilvánosság ellenőrzését szélesíteni felette. A társas életben szorgalmazták azokat a formákat (kaszinó, egyesület), amelyekben mágnás, köznemes és polgár egymás mellett, egyenrangú félként szerepelhet, bár reményük a társadalom ilyen egybeforrására végül nem vált valóra. Minthogy azonban ez a királynak és az arisztokráciának többletlehetőségeket adó politikai mező létezett, annak szabályaihoz alkalmazkodniuk kellett. Az ellenzék főrendi tagjai, a liberális mágnások a „jobb körök” tagjaiként maguk is használták politikai céljaik elérésére személyes összeköttetéseiket, igyekeztek azokat elveik terjesztésére, törekvéseik elfogadtatására felhasználni. Az angol diplomácia ügynökének, Blackwellnek az e körökben forogólagos egyenesen az információszerzés egyik legfőbb terepe volt.

A reformkor végén még egy további tényező tette fontossá a társasági életet. A polgári átalakulásért folyó élesedő küzdelem különösen feszültté tette a hangulatot. Nemcsak az emberi érintkezés, hanem a politikai viták eredményes folytatása is szükségessé tette a feszültségeket oldó alkalmakat. Az öregedő József nádor, aki korábban kivette a részét a társas élet szervezéséből, mind kevesebbet vállalt ebből a feladatból; a pártosodást rossz szemmel nézte, a mind élesebb szembenállás hangulatában idegenül mozgott.² Fia, az 1847-ben frissen nádorrá választott István főherceg, igyekezett feléleszteni az országgyűlési társasági élet kifáradó hagyományát, e célt is szolgálták volna az általa rendezett bálók. Néha azonban, mint az alábbi eset mutatja, a társas viszonyok akár maguk is gerjeszthettek feszültséget.

A február 20-i bál azért kapott különös figyelmet, mert a liberális reformellenzék tagjai bojkottálták azt: a nádort, a magyarországi kormányzat fejét, a dinasztia tagját megsértve néhány órával a bál kezdete előtt visszaküldték meghívóikat. Az ellenzéki vezető kör egyik tagja, Batthyány Kázmér gróf felesége ugyanis nem kapott meghívót az eseményre. Okként a szóbeszéd a gróf és felesége rendezetlen kapcsolatát jelölte meg. Házasságukat sokan, s kivált a konzervatív mágnáskörök, nem tartották érvényesnek, hanem úgy vélekedtek, hogy a magyar jog szerint a hölgy Szapáry Antal grófnak a felesége, aki tehát jog szerint Batthyány Kázmérral nyílt házasságtörésben él.³

Szapáryné Keglevich Augusztia szeretett volna elválni férjétől és feleségül menni szerelméhez, Batthyány Kázmérhoz, mindketten katolikus vallásúak lévén azonban ez lehetetlen volt. Magyarországon csak a század végén, 1894–95-ben vezették be a polgári házasságot, a katolikusok családjogi ügyeiben a kánonjog volt mérvadó. A házasságot felbonthatatlannak tekintő katolikus egyház által anyakönyvezett Szapáryné tehát Magyarországon nem válhatott el és nem mehetett újra férjhez. Ezért a Szapáry házaspár protestáns hitre tért, Poroszországban szerzett honosságot, s mint a porosz király alattvalója, porosz törvények szerint vált el. Keglevich Augusztia azután férjhez ment a református hitre áttért Batthyányhoz. A házasság érvényessége így magyar jog szerint kérdésesnek, a porosz jog szerint viszont érvényesnek minősült.⁴

2 TAKÁCS é. n.: 389–390.

3 TAKÁCS é. n.: 403; FÜZES 1990: 80; BLACKWELL 1989: 116–117.

4 BLACKWELL 1989: 115–116; FÜZES 1990: 78–79. Az eljárásra vonatkozó ügyvédi konzultációra és Batthyány férji kötelezvénye felesége tartására: FÜZES 2006: 49–50 és 92.

A katolikus egyház természetesen tiltakozott a jogszabályok kijátszása ellen, és a saját kánonjogi előírásaihoz igazodó korábbi gyakorlat értelmében létre nem jöttek tekintette az újabb házasságot. Az udvarnál elérték, hogy a Helytartótanács vizsgálatot kezdeményezett a házasság ügyében.⁵ A katolikus egyház által is befolyásolt udvar és az előkelő konzervatív körök a vallási normákat és társadalmi konvenciókat áthágó egyéni érzelmek ilyen nyílt és a jogrendszer által meg nem engedett vállalását nem nézték el; hiába igyekeztek tehát Batthyányék megoldást találni magánviszonyaik jogi rendezésére. Bizonytalanság támadt abban a tekintetben, hogy a hölgy ezek után részt vehet-e a magasabb társasági életben. Ezt a véleményt tükrözte a nádor magatartása is, amikor Batthyány és felesége nem kapott meghívót. Úgy tűnik, nem a nádor személyes ellenszenvéről volt szó. Mint a kortársak között elterjedt, hogy őt az udvarból utasították Szapáryné kihagyására azzal, hogy magát elsősorban ne az ország nádorának, hanem az uralkodó dinasztia tagjának, főhercegnek tekintse: bálja tehát udvari bál, amelyen tehát csak formailag kifogástalan erkölcsű személyek jelenhetnek meg.⁶

Mi készíthette azonban az ellenzék liberális főnemeseit, hogy elutasítsák annak a magas körnek, az arisztokráciának az ítéletét és lépését, amelynek maguk is tagjai voltak? Biztosan nem a nádor iránti ellenérzés: néhányan közülük rövid időre megjelentek a bálon, mások a következő napokban biztosították a bosszankodó nádort arról, hogy nem állott szándékukban őt megsérteni. Bizonyára belejátszott a döntésbe a személyes, családi sértettség, de az a tény, hogy a rokont ért sérelemből párt- és vallási kérdést lehetett csinálni, fényt vet az ügy vélt politikai jelentőségére is, amelyet azonban még inkább kiemelnek a következő napok fejleményeiről szóló hírek. A konzervatív kormány oldalára sodródott, de reformer Széchenyi mindjárt másnap felkereste a Batthyányékat és maga is rosszállását fejezte ki a meghívás elmaradása miatt. Jelezte, hogy az üggyhez neki semmi köze, az Apponyi György gróf kancellár akciója volt. Az Apponyi által irányított konzervatív kormány egyes vélemények szerint azt tervezte, hogy az esetet az ellenzék lejáratására használja fel. A közvetlenül érintett Batthyány Kázmér a liberális reformerek Ellenzéki Pártja előzményének, egyik első formális elődszervezetének, a Védegyletnek volt az elnöke. Az ő személyén keresztül a későbbi 48-as miniszterelnök, Batthyány Lajos lett volna az akció célpontja. E család azok közé tartozott, amelyek főrendi állásuk tekintélyét kölcsönözték a liberális mozgalomnak, hatalmas vagyonukat készséggel állították a reformcélok szolgálatába. Az ügyet „előnyösen használja majd fel Apponyi gróf adminisztrációja az elkövetkezendő megyegyűléseken arra, hogy árnyékot vessen a liberálisokra”, tehát az egész ellenzékre is – véli felismerni Blackwell a kormány szándékait.⁷

Az eset egyben az ellenzék megosztására is alkalmat adhatott. A sokak által túl radikálisnak tartott vagy féltékenyen szemlélt vagyontalan köznemes, Kossuth mellett Batthyány Lajos a pártnak főrendi részről volt vezéregyénisége. Személyes képességei, súlya és családi tekintélye révén az egész reformmozgalom vezérévé vált, akit nagybirtokos volta miatt a birtokos érdekek védelmezői is inkább elfogadtak. A bojkott ténye és az, hogy az ellenzékot főrendi és

---

5 FÜZES 1990: 80–81.

6 BLACKWELL 1989: 116–117.

7 TAKÁCS é. n.: 404; FÜZES 1990: 80; BLACKWELL 1989: 119.

köznemesei szárnyra osztotta, további nem remélt távlatokat is nyitott a kormány előtt. Az ellenzéki követek egy része – köztük Széchenyi szerint Kossuth is – elítélte a bojkottot, nem vette jó néven, hogy a párt mágnásai hiúságból politikai kérdést csinálnak s ezzel a párt egységét veszélyeztetik. Azt mondták, a főrendek biztosan nem csináltak volna ekkora ügyet a bálból, ha egyszerű köznemest és nem mágnást ért volna ilyen természetű sérelem.⁸ A köznemesei és főrendi ellenzék súrlódását látva a konzervatívok állítólag egyenesen a liberális párt felbomlásában reménykedtek. Széchenyi kaján szavai szerint „A Hofrat kacag”, hiszen „szakadásnak kell lennie az ellenzékben és a két Lajos bukik”. Blackwell azt írja, hogy a konzervatívok egyik vezére, Szécsen Antal „láthatóan felvidult a közelgő győzelem lehetőségétől”.⁹

Ha így volt, a konzervatívok elszámították magukat. A sértettség nem maradt kizárólag családi jellegű. A liberálisok részéről egyrészt talán volt benne demonstratív tiltakozás a konzervatív körök ítéletének álszent volta ellen is, amely sokat elnézett ugyan a házasság megsértése terén, de a nyilvános botrányt, a konvenciókat vállaltan áthágó magatartást nem. Blackwell is megjegyzi, hogy „sok olyan rangos, elegáns hölgy van ebben az országban, aki ilyen szempontból egy cipőben jár” Szapárynéval, és „ha a nádor csak kifogástalan viselkedésű hölgyeket hívna meg a báljára, az urak partnerhiányban szenvednének”.¹⁰

Lényegesebb viszont a másik szempont: akik csatlakoztak a bál bojkottjához, az ügyet párt-sérelemként fogták fel, úgy tekintették, mint az egész ellenzék megsértését. A házasság ügyének kivizsgálását hírül véve az ellenzékben fontolgatták azt is, hogy az ügyet országos sérelemként kellene tárgyalni.¹¹ A magyarázat részben az ügy felekezeti mozzanatában, részben a magyar politikai kultúra egy sajátosságában, a rendi ellenzékiiség tematikai hagyományában keresendő.¹²

A magyar rendi országgyűléseken a vallási kérdés hagyományosan a kora újkorra visszanyúlóan az egyik fő ütközési pont volt az udvar és a rendek között. A katolikus egyház privilegizált helyzetének megszüntetése, a protestánsok egyenjogúságának kivívása a király által támogatott államegyház ellenében évtizedek óta szerepelt az országgyűlés vitáiban. Ebben az ügyben könnyen lehetett az udvar pártjával szemben egységfrontot létrehozni. Különösen így volt ez, mióta az ellenzékiiség liberális tartalommal töltődött. A reformellenzék már nem pusztán a protestáns sérelmi hagyományok szellemében állt a rendek tiltakozó akciói mellett, hanem a jogegyenlőség liberális elve által is vezetettve, így viszont gyakran más ügyekben, egyéb reformkérdésekben is számíthatott a vallási-sérelmi vitában kikovácsolt ellenzéki egységre.

Hozzájárult mindehhez, hogy ezen az országgyűlésen a korábbiakhoz képest is kiemelt jelentősége volt a sérelmi hangulatnak. A politikai erőviszonyok a megelőző években – az adminisztrátori rendszer megyei politikája következtében – a korábbiaknál kiegyenlítettebbek lettek. Az adminisztrátorok által szoros gyeplőn tartott megyék sora küldött kormányparti követet

8 VISZOTA 1930: 733.

9 BLACKWELL 1989: 119–120; SZÉCHENYI 1982: 1195–1196; VISZOTA 1930: 730.

10 BLACKWELL 1989: 118–119.

11 TAKÁCS é. n.: 404–405; BLACKWELL 1989: 119.

12 E mozzanatokra felhívta a figyelmet Veliky János is, aki elsősorban a polgári értékrenddel történő azonosulás jeleként tárgyalta az esetet és Batthyány lépését. VELIKY 2006: 758–761.

az országgyűlésre, ahol a reformellenzék korábbi többsége kétségessé vált. A tárgyalások folyamán végig tapasztalható erőteljesen sérelmi politika az ellenzék részéről két célt szolgált; a kormánnyal szembeni egység és a minimális többség kialakítását, megőrzését, másrészt az erőszakos kormány megbuktatását. A sérelmek között közjogi jellegűek kaptak kiemelt helyet (a megyei adminisztrátorok által korlátozott önkormányzat, az ország területi integritásának megsértése stb.), de szinte elkerülhetetlen volt, hogy a hagyományos sérelmi kérdés, a vallásügy is szóba kerüljön.

A rendkívül feszült aktuális politikai helyzet, valamint az említett politikai-lélektani okok érthetővé teszik, hogy miért kapott a házasság és a bál ilyen nagy, kétségtelenül túlzott hangot. A családi sértettségen túlmenően az ellenzék az adminisztrátori rendszer fejét, Apponyi kancellárt – egyben a Batthyányiak ellen indított akció kezdeményezőjét – támadhatta volna általa. De a személyes sérelmekre adott túlzott válasz miatt bekövetkezett pártbeli ellentéteket is azzal lehetett elsimítani, ha az ügyet a főnemes pártvezért ért kiközösítés egyéni ügye szintjéről országos kérdéssé, vallási sérelemmé emelik.

A kritikus szemű Blackwell és az országgyűlés sikeréért aggódó Széchenyi tévedett: az eset végül nem határozta meg a tanácskozás további menetét, kipattanása is sokban inkább személyes indítékokkal, valamint a rendi országgyűlések sérelmi hagyományaival és tematikájával, mintsem lényeges szándékokkal magyarázható. Mindkét fél inkább törekedett a viszály elsimítására, mintsem kiélezésére. A népszerűségét őrző nádor panaszkodott az udvar és a közhangulat közötti örlődésére, és nem hallgatott azokra a véleményekre, hogy következő báljára a bojkottáló urakat nem kellene meghívnia. Az ellenzék sem fogadta el azt a javaslatot, hogy a következő bálra se menjen el. Ez alkalommal aztán a nádor békülékeny magatartása jeléül tüntetőn táncolt az ellenzéki urak feleségeivel; igaz, Batthyány Lajosnéval nem. Széchenyi – bár nem szívelte Batthyány Lajost –, mint láttuk, személyes látogatással jelezte, hogy kormánytag létére nem azonosul a családot lejárató lépéssel. Maga Batthyány Kázmér és felesége az ellentétek elsimítása érdekében lemondott arról, hogy egy az összes ellenzéki urat felvonultató saját bál megrendezésével szerezzen elégtételt; feleségével elutazott Pozsonyból, hogy a ki egyenlítést ne gátolja.¹³ A kétoldalú gesztusok eredményeképpen az ügy nem kapott lényegesen nagyobb súlyt annál, mint amit megérdemelt.

Menet közben tovább folyt a tárgyalás a valódi fő kérdésekről, s öt nappal a bál után Kosuth már olyan lépésekről (alkotmány kéréséről a birodalom többi tartománya részére) tanácskozott követtársaival, amelyek a birodalom és Magyarország sorsában történelmi léptékű fordulatot ígértek. Blackwell, a lassú törvényhozási munkát bírálva, az apró sérelemből kicsinyesen ügyet csináló magyar politikusokról azt mondta, hogy csak országuk mérete és helyzete miatt érdemlik meg az államférfiak figyelmét.¹⁴ Nem lett igaza. Az eset nem befolyásolta a diéta menetét, a magyar politikusok pedig fel tudták emelni politikájukat az események színvonalára: kézbe vették Magyarország sorsát, s lépéseikkel Közép-Európa történetének is új irányt adtak.

---

13 TAKÁCS é. n.: 404–405

14 BLACKWELL 1989: 119.

Források

- BLACKWELL (1989): Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetései, 1843–1851. S. a. r.: HARASZTI-TAYLOR É. (szerk.): *Urbán Aladár*. Bibliotheca Historica. Európa Kiadó, Budapest.
- FÜZES (2006): *Dokumentumok gróf Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéhez*. S. a. r.: FÜZES M. – ÓDOR I. (szerk.): *Tanulmányok és források Baranya megye történetéből*. Pécs.
- SZIN: Széchenyi István: *Napló* (Válogatta, szerkesztette: OLTVÁNYI A.). Gondolat Kiadó, Budapest. 1982.
- TAKÁCS S. (é. n.): Társasélet a pozsonyi országgyűléseken (1825–1848-ig). In: Uő: *Emlékezünk eleinkről*. Budapest. 373–409.
- VISZOTA (1930): Gróf Széchenyi István naplói VI. (1844–1848). VISZOTA Gy. (szerk.): *Magyarország újabbkori történetének forrásai – Széchenyi István összes munkái*. Budapest.

Irodalom

- BALÁZS L. (1959): Batthyány Kázmér házassága és áttérése. *Egyháztörténet (Új folyam)*, II. 1–2.
- FÜZES M. (1990): *Batthyány Kázmér. Magyar História – Életrajzok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ÓDOR I. (2007): A „tékozló másodhegedűs” – Batthyány Kázmér gróf pályaképéhez. *Levéltári Szemle*, LVII. 4. 3–14.
- PÁLMÁNY B. (szerk.) (2002): *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Magyar Országgyűlés, Budapest. 1050–1052.
- VELIKY J. (2006): Hogyan polgárosodott a magyar arisztokrácia? Batthyány Kázmér társadalmi és politikai szerepkörei. *Századok*, 140. 2. 751–787.

Az állampolgárság ügye 1847-ben és 1867-ben

 z állampolgárság Magyarországon csak a reformkor végén, az 1848 előtti években került be a politikai diskurzusba. A politikai emancipáció törekvései ugyanis e politikai tájon nem az „alattvalóból állampolgár” tengely mentén formálódtak, egyszerűen annak folytán, hogy a magyar közjog nem ismert alattvalókat. A nemesek nem voltak azok, ők a Szent Korona „részesei”, afféle kollektív tulajdonosai, elvileg a hatalom birtokosai voltak. A kiváltság nélküliek pedig (zömükben jobbágyok) a nemeseknek voltak ugyan alárendelve, de az állam szempontjából ők sem voltak alattvalók, hanem egyszerű „honlakosok”.¹ Nem számítottak alattvalónak, hiszen az uralkodó a (rendi) országgyűlés hozzájárulása nélkül nem vethetett ki rájuk adót, nem szedhetett soraikból katonát. A politikai reformtervek nem a (nem létező) „alattvalókból” kívántak állampolgárokat teremteni, hanem – ismeretesen – a nemesi jogok kiterjesztésével (és persze a jobbágyrendszer felszámolásával) akarták a politikai emancipációt megvalósítani.

Úgy tűnik, hogy az *Osztrák Polgári Törvénykönyv (OPTK)* 1811. évi elfogadása a birodalom nyugati területein, amely ott bevezette az „állampolgárság” fogalmát, nem eredményezett kihívást a magyar jogi és politikai gondolkodás számára. Az állampolgárság ügyében az osztrák jogi megközelítés inkább magánjogi, a magyar inkább közjogi szemléletű volt. Más szóval az osztrák „állampolgárság” meghirdetésének nem voltak politikai konzekvenciái, az bizony alig lépett túl az „alattvaló” fogalmán, s így nem hathatott termékenyen az egykorú magyar reformgondolkodásra.

A magyarországi reformerek szerint a politikai jogok nélküli „honlakosokból” lesznek majd a „honpolgárok”, vagyis az állampolgárok, a polgári/gazdasági és a politikai élet alkotmányos jogokkal is felruházott szereplői. De az eszmék fejlődése és az agitáció számára nem ez jelentette a fő vonulatot. Az 1840-es évek derekán azonban az első reformtörvények eredményei, a további programok pontosításai két kérdéskörben is elvezettek az állampolgárság ügyének felvetéséhez.

A zsidóemancipáció, vagyis a zsidók beillesztése a majdani „honpolgárok” közé, volt az egyik fogas kérdés. Eddig „honlakos” csak „bevett valláshoz” tartozó, vagyis keresztény lehetett. Logikus megoldás lett volna, hogy legyen akkor a zsidó felekezet is „bevett” vallás. Még a reformerek többsége sem hajlott e radikálisnak látszó megoldásra² – inkább külön állampol-

---

1 Itt jegyezzük meg, hogy két népcsoport, az ekkor mintegy két százalékot kitevő zsidóság és a néhány tizedszázalékot kitevő cigányság nem számított „honlakosnak”, hanem csupán bevándorolt idegennek. Vö. FRANK I. (1847 [reprint 1987]): *A közigazság törvénye Magyarhonban*. Buda. 89.

2 Még az 1849-es (szegedi), sőt az 1867. évi zsidóemancipációs törvény sem ment ilyen messzire, a bevett felekezetiségen alapuló teljes emancipációt az 1895. évi törvények hozták meg.

gársági törvényt hoztak volna arról, hogy a zsidók mely feltételek esetén léphetnek be a honpolgárok sorába. Megválaszolatlan kérdés volt emellett, hogy mely zsidók számítanak a Magyarországon élőkhez (beteleپültek) s melyek a csak bevándoroltak, az „idegenek”. Itt is csak egy állampolgársági törvény teremthetett rendet.

A másik kérdéskör, amely egy állampolgársági törvényjavaslatához vezetett, az ősiség ügye volt. Eltörlését Széchenyi már 1831-ben felvetette és javaslatát 1833-ban publikálta – ám ezt ekkor még csak hat megye országgyűlési utasítása támogatta. Az 1848 előtti évekre a konzervatívok számára is nyilvánvalóvá vált, hogy az ősiségi jogrend tarthatatlan. Kénytelen-kelletlen még ők is elfogadták volna, hogy a nemesség kollektív földtulajdonlási monopóliumát felszámolva a „honlakosok”, a jobbágyok, polgárok is szerezhessenek földtulajdont. De mi legyen a külföldiek „birtokbírhatási” jogával? Bármely külföldi szerezhethet földtulajdont? Vagy – nyugat-európai minták, így az 1804. évi *Code Napoleon* (a francia Ptk.) nyomán – csak az állam polgárai? De kik azok? A fogalom komplementer jellege (állampolgárok – külföldiek) szinte felbukkanásával egyidejűleg nyilvánvalóvá vált.³

Az állampolgársági törvényt az 1840. évi részleges zsidóemancipáció kiteljesítése kapcsán az 1844. évi országgyűlésen kezdték szorgalmazni. Az országgyűlés alsó táblájának megbízásából Szemere Bertalan rövid állampolgársági törvényt szerkesztett, amely tárgyalásra már nem került. Szemere azonban azért, hogy az 1847. évben megjelent *Ellenőr* című politikai zsebkönyvben publikálta e tárgyú országgyűlési beszédét és tervezetét, a kérdést ismét a figyelem középpontjába állította.⁴ Az ellenzék központi orgánumban, a *Pesti Hírlapban* Szalay László közölt 1846-ban hosszú cikksorozatot az állampolgárságról, amelyet ugyancsak 1847-ben, az országgyűlésre készülve, kötetben is kiadott.⁵

A kérdést az utolsó rendi országgyűlésen az ősiség ügye hozta szőnyegre, amelynek alsó táblai vitája 1847. december 6-án kezdődött. Sommsich Pál konzervatív követ (az ősiség ügyében kiküldendő bizottság vezetője) már másnap azt fejtegette, hogy ha eddig az ősiségi törvény tartotta fenn a nemzetet, eltörlése után egy állampolgársági törvényre lesz szükség, amely biztosítja, hogy ne jusson külföldiek kezére földtulajdon, s ezáltal „a nemzet biztos állású” legyen. Szerinte az ősiség eltörlése tárgyában kiküldött országgyűlési bizottság foglalkozzék ezzel a feladattal is.⁶ A váratlanul megjelenő indítvány, egy állampolgársági törvény (*junctimban* az ősiség eltörlésével) először a szokásos csapongó vitát váltotta ki, amely vita Justh József Túróc és Kossuth Pest megyei követ javaslata nyomán abban kristályosodott ki, hogy ez ügygel sem az ősiség eltörlése ügyében kiküldött bizottság ne foglalkozzék, sem egy évvel megbízott új

3 A komplementer fogalmak dialektikáját több írásában elemezte Reinhard Koselleck. Itt jegyezzük meg, hogy terjedelmi okokból jegyzeteinket a legszükségesebbekre korlátozzuk.

4 SZEMERE B. (1847): A honosításról. Országgyűlési beszéd. In: *Ellenőr. Politikai zsebkönyv. Szerkeszté Bajza*. Németország. 137–146.

5 SZALAY L. (1847 [reprint 1988]): Honosítás. In: Uő: *Publicistikai dolgozatok II. 1844-1847*. Pest. 189–236.

6 Az utolsó rendi országgyűlésről lásd BARTA I. (s. a. r.) (1951): *Kossuth az utolsó rendi országgyűlésen. Kossuth Lajos összes munkái*. XI. Budapest; továbbá az országgyűlésről készült titkos ügynöki jelentések (MOL Kancellária Elnöki, illetve a MOL Magyar Országgyűlés Levéltárában őrzött ún. Takácsmások).

bizottságot ne küldjenek ki, hanem vegyék elő Szemere kész törvényjavaslatát 1844-ből, s azt vitassa meg rögvest az alsó tábla plénuma.⁷

Már másnap, december 10-én megkezdődött ennek az állampolgársági törvénynek a vitája, s tartott napokon keresztül.⁸ Időben ezután következett december 15–17-én a válaszfelirat nevezetes második alsó táblai vitája, amelynek nyomán – Kossuth javaslatára – a válaszfelirat „lételetét” határozták el. December 18-án egy, a magyar nyelv és nemzetiség tárgyában benyújtott törvényjavaslat vitája kezdődött meg, amely sok átfedést mutat az állampolgársági törvénnyel. Majd néhány nap tárgyalási szünet következett. 1848 legelején az adminisztrátori rendszer és a városi kérdés volt napirenden. Az állampolgársági törvény január 15-én került újra tárgyalásra a kerületi ülésben, s tartott vitája január 24-éig. Az országos ülés szövegező vitájára január 27–29. között került sor. Az állampolgársági törvény alsó táblai tervezete tehát elkészült – a felső tábla vitájára már nem került sor.

Mindjárt a Szemere-féle törvényjavaslat első paragrafusainak vitája kapcsán konzervatív indítvány hangzott el arra vonatkozóan, hogy állampolgárságot csak bevett valláshoz tartozó szerzhessen. Ezt Kossuth elutasította, mint ahogy azt is, hogy az állampolgárság megszerzésének feltétele legyen a magyar nyelv tudása. Így éppen a gyárosok, vállalkozók befogadása hiúsulna meg – így Kossuth. Végül 17 : 32 arányban elvetették, hogy általános honosítási feltétel legyen a magyar nyelvtudás. De a vallási előfeltételek között a bevett vallás előírásának elutasítása már csak 25 : 24 arányban ment át. Az általános feltételek tíz év helyben lakást írtak elő, a „gyárosoknak” azonban öt év is elég volt. Kossuth ezt tovább kívánta csökkenteni, de ezt a javaslatát már nem fogadták el: „vándormadarakra” nincs szükség – hangzott az ellenérv.

Kiegészültek azonban az általános feltételek egy sajátos *vormärz*-beli szociális felfogással, amely az „önellátást” is a feltételek közé sorolta, s így alulról még elvileg is kizárta a csavarogók, szegények felvételét az állampolgárok sorába. Így azután öt általános feltétel maradt: nagykorúság (tíz vagy öt év), helyben lakás, állampolgári eskütétel, nem lehet más uralkodó alattvalója, és „táplálni tudja önmagát”. Az állampolgárok közé felvehet az országgyűlés (ez a régi „honfűsítés” maradványa volt) és a törvényhatóság (megye, város).

Felmerült az is, hogy könnyített állampolgársággal segítsék elő a csángók áttelepülését a „délvidéki pusztákra”.

Ahhoz már Kossuth is hozzájárult, hogy az újonnan polgárjogot szerettek ne kapjanak azonnal politikai jogokat és ne szerzhessenek földbirtokot (csak jobbágytelket és a gyárukhoz szükséges telket – így az ősiség eltörlése esetére is az országban születettekre korlátozódott a birtokszerzés joga). „Idegen zsidók” betelepítését (*incolus* jogállás) külön is megtiltották.

7 Ha Sommsich javaslata az időhúzást célozta – amit nem lehetett kizárni –, ezt a számítását keresztül-húzták. Az ügy fontosságát (s talán ezen első hetek tárgyalási témáinak csekély számát) jelzi, hogy az indítványt csakugyan azonnal tárgyalás alá vették.

8 A vita érzelmi hőfokára jellemző, hogy ez alkalommal is újabb éles szóváltásra került sor Széchenyi és Kossuth között, hogy Waldstein János gróf Kossuthot a jövedelmüket külföldön elköltő főurakra vonatkozó megjegyzése miatt párbajra hívta ki. S ez volt az a vita, amelynek során Kossuth Horvátországnak még a „létezését” is (valójában csak ezen elnevezés történelmi megalapozottságát) kétségbe vonta.

A csoportos (legalább tíz családra kiterjedő) szervezett betelepítést is tilalmazta volna a törvény – a tilalomnak nyilvánvalóan német- és nagybirtokellenes éle volt, a nemzetiségi erőviszonyok további romlásától tartottak.

Az államjogi kapcsolat egyetlen alkalommal került be a vitába: Szentkirályi Pest megyei követ „idegenek” helyett „külföldiek” megjelölést kívánt. Asztalos Pál ugyancsak ellenzéki követ ellene vetette, hogy „Ausztria nem külföld”, de Szentkirályi leszögezte: bárki, aki nem „magyar polgár”, az külföldi – s ezt fogadták el.

Az 1848. évi törvényjavaslat a magyar közjogi hagyományokra támaszkodott: ezt mutatja az állampolgári jogok országgyűlési és törvényhatósági (megyei) úton történő megadása; a kivándorlási jog mellőzése (bár ezt nem is tiltotta, mint az egykorú osztrák rendelkezések), azután a nemzetközi viszonyosság említetlenül maradása, egyáltalán az államjogi kapcsolatok figyelmen kívül hagyása. A *Vormärz* szociális érzékenysége szüremkedik át az önellátás megkövetelésekor (ennek hiánya inkább rendőri intézkedéseket vonhatott volna maga után...). Keveset foglalkozik az állampolgárság elvesztésével: Szemere 1844-es tervezete még csak az idegen hadseregbe való beállást büntetné ezzel, 1847-ben Szalay már a külföldi évdíjak elfogadását, tíz év folytonos külföldi tartózkodást is idesorolta, az 1847-es törvényjavaslat ezeket átvéve még a külföldi állampolgárság megszerzését is a magyar állampolgárságot megszüntetőnek tartja.

A Batthyány-kormány – ismereteink szerint – nem foglalkozott az állampolgárság ügyével, s érthető, hogy az önvédelmi háború idején sem került tárgyalásra ilyen indítvány.

Az ellenforradalom az 1849. március 4-i olmützi oktrojált alkotmánnyal az egységes, birodalmi állampolgárságot hirdette meg. 1853-ban az OPTK hatályát kiterjesztették Magyarországra is, s ennyiben konkretizálták az egységes, birodalmi állampolgárságot. Az 1860. évi októberi diploma megrendítette az egységes birodalom elvét, de a jogszabályok még – értelmezésünk szerint – érvényben maradtak. Az 1861. évi Országbírói Értekezlet, amelynek határozmányait az uralkodó 1861 júniusában hagyta jóvá, e téren visszaállította a korábbi jogrendet, tehát újra lett magyar állampolgárság.

Érthető, hogy a kiegyezéssel működni kezdő Andrássy-kormány egyik első feladatának tartotta az állampolgársági törvény megalkotását. 1867 végén Horvát Boldizsár igazságügy-miniszter készített törvénytervezetet, amelyet a kormány elfogadott.⁹

Az eddig nem elemzett 1867-es tervezetben azt találjuk figyelemre méltónak, hogy mennyire kötődik az 1847/48-as törvényjavaslatához. Mintha – kisebb igazításokkal – Horvát Boldizsár ezt a régi tervet kívánta volna érvényesíteni. Igaz, a törvényhatóságok nem kapták meg az állampolgárság megadásának jogát, ez a belügyminiszter jogköre lett, de a beadványokat a törvényhatósághoz kellett benyújtani, s azok küldték fel, véleményükkel együtt. Megmaradt azonban a törvényhozás általi honosítás, a régi honfűsítés. Egy kis fricskával ért fel a dinasztia irányában, hogy a Habsburg-uralkodócsalád tagjait külön paragrafus ruházta fel magyar

⁹ A tervezet a miniszterelnökség levéltárában maradt fenn, a Bécs és Buda közötti iratváltásokkal együtt (MOL K 26. 1868- I b – 160. [11. cs.]). Az iratokra Cieger András kollégám hívta fel a figyelmemet, amit ezúton köszönök.

állampolgársággal. A javaslat a „honpolgár” kifejezést használja, s tautologikusan a „honpolgárok gyermekeit” tekinti honpolgároknak (*ius sanguinis*). Az „idegen” az állampolgárságot honosítás útján szerezhetheti meg. Az 1847. évi kritériumokat részben átveszi (nagykorúság, tíz vagy öt év itt lakás, eskütétel). Elmarad viszont az „elélhetési” kritérium, ez érthető, ám ami feltűnő, az az, hogy nem írja elő: a magyar honpolgárságért folyamodó nem lehet idegen állam alattvalója. Hallgatólag megengedi tehát a *kettős állampolgárságot* – ez az a pont, ahol a kiegyezés közjogi konzekvenciái beszüremkednek a törvénybe. Hasonló az 1847-es javaslatához az is, hogy a politikai jogokat (hivatalviselés, szavazatjog stb.) nem adja meg, csak akkor – s ez már új elem –, ha a folyamodó tizenöt év óta folytonosan az országban lakik.

Az 1867-es törvényjavaslat a honpolgárság elvesztésének esetei közül az 1847-eshez hasonlóan az idegen állam hadseregébe való beállást, a külföldi évdíj, cím elfogadását, a honárulást, azután (a korábbi tíz év helyett) tizenöt év folytonos távollétet sorolja fel. Hozzáteszi viszont: aki „idegen országban honosítja magát” (tehát ha pl. megszerzi az osztrák állampolgárságot), végül, aki az országból „végeképp kiköltözik”, az elveszti magyar állampolgárságát. Tehát megadja a kivándorlás jogát, de az állampolgárság elvesztésével bünteti. (És még vagyonának egytizedét is le kell adnia!) Mindezen esetekben csak bírói ítélet mondhatja ki az állampolgárság elvesztését – evvel fontos garancia került bele a törvényjavaslatba.

Horvát Boldizsár tervezete – érdekes módon – kiegészül egy, *Az idegenekről* szóló fejezettel. Idegenek azok, akik nem honpolgárok – jelenti ki a törvényjavaslat. Lehetnek *utasok, ideiglenesen telepedők* vagy *állandóan megtelepedettek*. Az előbbiek a rendőri törvény alá tartoznak, utóbbiaknak letelepedési engedélyt kell kérniük. Itt már visszaköszön a megadás feltételei között a reformkorból ismerős „elélhetési” klauzula. Emellett a folyamodónak igazolnia kell, hogy „idegen állam alattvalója lenni megszűnt”. Ámde több ponthoz kapcsolódva ismételt kimondaná a törvény, hogy kivételt képeznek „mindazon államok alattvalói, amelyek magokat e részben nemzetközi szerződés által teljes és tökéletes viszonyosságra kötelezik”.

Az idegenekről szóló fejezet alkalmasint az osztrák állampolgárok be- és kitelepülését tartja szem előtt – ámde különös jogaik biztosításához nemzetközi jogi érvényű szerződés kellene. A nyugati birodalomfél aligha fogadhatta el ezt a megoldást.

Andrássy miniszterelnök a javaslatot átadta bécsi kollégájának, ahol a bürökban feltehetően a szívükhöz kaptak. Az bizonyos, hogy a javaslat több pontját nem tudták elfogadni. Elsősorban az 1867:XVI. tc.-re, a „gazdasági kiegyezésre” hivatkoztak, amely a birodalom két részének külön (és azonos szövegű) törvénye volt, s amely kimondta a javak és emberek szabad áramlását a birodalmon belül. Átküldték saját állampolgársági javaslatukat, s a két birodalomfél törvényeinek összehangolására tárgyalásokat javasoltak. Andrássy igazságügy-minisztere válaszjavaslatát elfogadta, vagyis a tárgyalásos javaslatot visszautasította. Horvát Boldizsár tervezete mindenestre lekerült a napirendről.

Az 1867. évi tervezet és az 1879. évi állampolgársági törvény (1879:L.) összevetése már nem férhetett el e dolgozat terjedelmi keretei között.

I. Ferenc takarékosági kísérlete a pazarló udvar megszabolására

I Ferenc uralkodását a napóleoni háborúk lezárulása a császári utazások tekintetében is két szakaszra osztotta, hiszen uralkodása kezdetén – a francia háborúk alatt (1792–1815) – Ferenc főként hadjáratokban vett részt. 1815 után azonban új időszak kezdődött, 1816 és 1835 között Ferenc 67 utazást tett, amelyek közül 22 volt hivatalos udvari út.¹ Az utazások célja sokrétű volt, többek között vadászatok, magánbirtokokra tett látogatások vagy katonai szemlék indították útnak az uralkodót. Szemleutakat is tett Ferenc, így például 1817-ben öt hónapos utazáson vett részt feleségével Galíciában, Erdélyben és a Temesi Bánságban. Az utazások kivitelezése – II. József puritán és gyakorlatias szemléletmódjának érvényesülése – után visszatért a korábbi szokásokhoz, követte az udvari utazások Mária Terézia alatt megszokott ceremóniáját.² Mindez azonban nem jelentette azt, hogy Ferenc ne ügyelt volna a költségekre. Udvertartása egyszerű volt, nélkülözte a pompát, és a császár az utazásokon is igyekezett spórolni.³

Az utazásokért I. Ferenc idején ismét a négy udvari főhivatal (főudvarmesteri, főkamári, főudvarnagyi, fő-istállómesteri hivatal) lett felelős. Elsőként a szokásoknak megfelelően az utazó személyzet számát határozták meg. Egyrészt azokét, akik előretartak előkészíteni a császári látogatást, illetve azokét, akik elkísérték a magas rangú utazókat. Az összeállított listát a császár elé terjesztették, aki gyakran korlátozásokat rendelt el. A legfelsőbb döntés után következhetek a további intézkedések a személyek és a tárgyak szállításáról, az élelmiszerről és az ivóvízről, a szállásról, annak berendezéséről, illetve a költségekről és a biztonsági kérdésekről.⁴

Elődeihez hasonlóan I. Ferenc is maga döntött az útvonalról, illetve ő választott az udvari hivatalok által benyújtott javaslatok közül. Az útvonal véglegesítése után kerülhetett sor a program és a ceremónia kidolgozására. A ceremónia rendjét a legkisebb részletekig kidolgozták, koronázások esetén a régebbi példákat vették alapul. Az egyéb utazásoknál új rendet alakítottak ki, de mindig figyelembe vették a korábbi hasonló eseményeket.⁵

---

1 Eleonore Hartmann számításai szerint az uralkodó 1816 és 1834 között 2835 napot volt távol Béctől és 4105 napot töltött ott. HARTMANN 1968: 251.

2 HARTMANN 1968: 7; KULCSÁR 2004: 47–48.

3 HARTMANN 1968: 5.

4 HARTMANN 1968: 14–17.

5 HARTMANN 1968: 19–21.

A takarékoság jegyében I. Ferenc utasítására gyakran elmaradtak a pompás bevonulási ceremóniák. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az érintett települések ne készültek volna ünnepi fogadással, többek között ne emeltek volna számos diadalkaput, illetve ne készítettek volna ünnepi feliratokat.⁶

Az utazások által érintett területek előjáróinak a megfelelő díszítés mellett ügyelniük kellett az utak állapotára is, hiszen az utazások kényelmét elsősorban ez határozta meg. A birodalom útrenszerezét III. Károly alapozta meg, Mária Terézia és II. József ezt építette tovább. I. Ferenc alatt pedig nemcsak az állami, hanem a magánutakra is érvényesek lettek azok a szabályok, amelyek a méretet, az alapozást, a kövezést és a fásítást határozták meg. Az utak minőségéről hivatott készült jelentés, és a magasabb rangú hivatalnokoknak évente egyszer személyesen is be kellett utazniuk a hivatali területüket, így ellenőrizendő az utakat. I. Ferenc utazásai előtt pedig külön útvitatókat végeztek, amit II. József az ő idejében határozottan megtiltott. A régiek karbantartása mellett Ferenc új utak, hidak, csatornák építését is elrendelte, illetve az ő idején készültek el az első vasútvonalak a birodalomban. Mindezek ellenére még mindig nehézkesek és fárasztóak voltak az utazások.⁷ Átlagosan naponta 83 kilométert haladt a császár, órákban számolva 11,5 órát utazott egy nap. Ehhez szükséges volt korán elindulni, Ferenc gyakran már 6–7 körül megkezdte az utazást, az udvar sokszor már 5 órakor nekivágott az aznapi szakasznak, hogy időben megérkezzen a kijelölt helyre.⁸

A császári utazások tehát komoly megterhelést jelentettek mind az uralkodó, mind az udvar számára, anyagilag pedig általában az előzetesen tervezettnél jóval több költséggel jártak. Az uralkodók, így I. Ferenc is igyekezett csökkenteni a kiadásokat, a takarékosági szempontok gyakorlati alkalmazása azonban nem ment egyik napról a másikra. Erről tanúskodik a császár 1817. május 18-án Badenben kelt levele, amelyet főudvarmesterének, Trauttmansdorf hercegnek címzett. Ebben a levélben az uralkodó elégedetlenségét fejezi ki azzal kapcsolatban, hogy túl nagy a Badenbe küldött udvari személyzet száma. Az uralkodó figyelmezteti a herceget, hogy korábban már közölte vele és az udvari hivatalokkal, miszerint az utazásokra csak a szolgálatok elvégzéséhez feltétlenül szükséges személyzetet küldjék. „[...] mivel látom, hogy parancsaimat az Ön stábjában nem tartották be, megbízom Önt, hogy alkalmazottait engedetlenségükért szigorúan büntesse meg, még inkább, ha az Ön utasításai ellenére, önhatalmúlag merészelték másként cselekedni” – figyelmeztette a császár a főudvarmestert, hozzátéve, hogy ahol nincsen szigor, ott nem mehetnek megfelelően a dolgok.⁹

Úgy tűnik azonban, hogy az ügy ezzel nem zárult le, hiszen június 3-án – császári utasításra – elkészült egy főudvarmesteri előterjesztés, amely az utazások átszervezésére tett javaslatot. A megbízás értelmében a főudvarmesternek arra kellett megoldást találnia, hogy amennyiben a császár szükségesnek találja beutazni az uralma alatt álló tartományokat, hogyan lehet a kiadások terén egy olyan rendszert bevezetni, amely megakadályozza a pazarlást, és egyben

---

6 HARTMANN 1968: 21–23.

7 HARTMANN 1968: 32–39.

8 HARTMANN 1968: 46–47.

9 ÖStA, HHStA, OMEa, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 239, 1817:304.

rendezi a felmerülő költségek kifizetésének módját. A főudvarmester úgy vélte, hogy spórolni elsősorban az ellátáson lehetne, ezért a konyhamesterhez fordult. A kifizetések rendezése kapcsán pedig az udvari számvevőhivatalt kérte fel javaslatételre, hiszen az itt alkalmazott hivatalnokoknak már volt tapasztalata ezen a téren. Végül a főkamarást is bevonta a tárgyalásokba, így született meg az uralkodó elé kerülő javaslat.¹⁰

A főudvarmester pontokba szedte a javasolt változtatásokat, amelyeket már a következő – galíciai, erdélyi és temesi területeket érintő – utazásnál alkalmazni kívántak. A javaslatok egyrészt a kíséret ellátásának csökkentésére és a potyázók kizárására, illetve az extra személyzet alkalmazásának elkerülésére koncentráltak, másrészt a tudatosabb tervezésben láttak spórolási lehetőséget:

1. A kíséret – az első rangú személyek kivételével – csak reggelit és ebédet kapjon, vacsorát ne.

2. Kevesebb viaszt osszanak ki.

3. Csak akkor legyen hidegkonyha az utazókocsiban, ha egész napos az utazás, és csak este van étkezés.

4. Írják össze előre, hogy az egyes állomásokon mire lesz szükség.

5. Akadályozzák meg, hogy idegenek étkezzenek az udvari étkezéseknél.

6. Kevesebb extra személyzet kerüljön a kíséretbe.

7. Két külön számlavezetőt alkalmazzanak, egyet az élelmiszerek és egyet a tárgyak beszerzésére.¹¹

Felbukkant egy furcsa érvelés is a pontok között, miszerint a legtöbbet úgy lehetne spórolni a konyhamester és a számvevőség szerint, ha a nagyobb utakra a számvevő és egy vagy két hivatalnoksegéd, kisebb utakra egy hivatalnoksegéd és még egy számvevőségi alkalmazott utazna, és az udvari személyzet nem lenne annyira korlátozva (számban), mint korábban, mert így nem lehet betartani a szabályokat.¹²

Emellett felmerült egy szélsőséges javaslat is, hiszen az is megoldható lett volna, hogy a nagyobb városokban az érintett tartomány kormányzósága, kisebb községekben pedig a járási hivatalok biztosítsák a kíséret ellátását, így egyáltalán nem lett volna szükség az udvari személyzetre, ez azonban veszélyes is lehetett, hiszen idegenek szolgálták volna ki az uralkodót és a vele utazókat.¹³

A tervezett intézkedések egyfelől rávilágítanak arra, hogy milyen pazarlás folyhatott egy-egy utazás folyamán. Másfelől azt is látnunk kell, hogy az udvar megreformálásával szemben a háttérben feltehetőleg igen komoly ellenállás alakult ki, mivel az udvari szolgálat számos család megélhetési forrását jelentette.

Az előterjesztés egy részlete arra is választ ad, hogy miért volt ennyire fontos a takarékoság. A következő utazásra kirendelt számlavezető (az Udvari Számvevőhivatal pénztárnoka) ugyanis szerette volna lemondani ezt a kiküldetést arra hivatkozva, hogy még nem ért a végére az 1813-as

10 ÖStA, HHSStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

11 ÖStA, HHSStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

12 ÖStA, HHSStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

13 ÖStA, HHSStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

hadjárathoz kapcsolódó utazási számlák feldolgozásának.¹⁴ A napóleoni háborúk hadjáratainak költségei alaposan megterhelték a birodalom kasszáját, ezért minden területen érvényesülnie kellett a takarékoság elvének, így az utazások megszervezésében és lebonyolításában is.

A szigorú takarékoságot Ferencnek az előterjesztéshez fűzött megjegyzései még inkább hangsúlyozták:

1. Ahol az utazás folyamatos, nincsen hosszabb megállás, ott reggeliről és egy étkezésről, hosszabb tartózkodás esetén csak ebédre gondoskodik az udvari számvévőség.
2. 3. Feltétlenül.
4. A beszerzési listákon nem szerepelhetnek szükségtelen dolgok, és olyanok sem, amelyeket az érintett vidéken nehéz beszerezni.
5. A szolgálatban lévő katonákon kívül senki nem étkezhet az udvarnál.
6. Extra személyzetet nem alkalmaznak, és senki mást sem, aki nem szerepel a főkamrás által összeállított listán.
7. Alkalmazható két külön számlavezető.¹⁵

A császár a tervezett konkrét utazással kapcsolatban a kocsi-, személyzet- és étkezési listát, illetve az asztalbeosztást az első ponthoz fűzött megjegyzése mellett elfogadta. Ezenfelül tudomásul vette egy számlavezető és egy számvévőségi hivatalnoksegéd részvételét, az új rend szerint kijelölt második számlavezető kiválasztását Trauttmansdorffra bízta. Az uralkodó engedélyezte, hogy a számlavezető a következő utazásra előzetesen felvehet 50 000 bécsi értékű forintot, a többi pénzt a fenti javaslat alapján útközben a tartományi pénztáraknál fogja megkapni.¹⁶

Az utazás meg is valósult, a császár 1817. június 20-án az osztrák tartományok egy részén keresztül érkezett Holicsba, onnan pedig Morvaországon és Szilézián át utazott Lembergbe. Innen indult a következő, közel öt hónapra tartó út Galícia, Erdély és a Bánát területére. A nyáron megkezdett utazásról Ferenc november 19-én érkezett vissza Bécsbe. Az udvari utazást ötvözte a tanulmányúttal, és a látottakról részletes úti beszámolót vezetett.¹⁷

Feltehetőleg az utazások kapcsán hozott takarékosági intézkedések is megvalósultak már ekkor, de az udvar teljes megreformálására csak Ferenc József alatt került sor. Az udvar, amit Ferenc József örökölt Ferdinándtól, a 18. század maradványa volt. A reformok már régen esedékesek voltak: előregedett az igazgatás, nem volt hatékony az adminisztráció. Ideiglenesen Karl Grünne gróf, a császár főhadsegéde vezette az udvart, amíg Ferenc József nem nevezett ki főudvarmestert. A feladatok elosztását és a munkamenetet egy bizottságon keresztül vizsgálták ki. A vezetők alkalmasságát Grünne maga vizsgálta meg, majd 1849 áprilisában átadta a császárnak a jelentést, amely az első nagy reformot hozta az udvar életében kétszáz év óta.¹⁸

---

14 ÖStA, HHStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

15 ÖStA, HHStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

16 ÖStA, HHStA, OMeA, Akten Hauptreihe (1781–1921) Kt. 238, 1817:219.

17 ÖStA, HHStA, HA, OMeA, HZD, ZP Bd. 49 (1817–1818) f. 56–69. Az 1817-es galíciai, erdélyi és bánáti utat 1818-ban követte egy hasonló utazás Dalmáciába, majd 1819-ben Itáliába. HARTMANN 1968: 123, 129.

18 WINKELHOFER 2008: 39, 42–43.

Egyrészt nagy volt a pazarlás, különösen az udvari beszállásolási hivatalnál és az építési hivatalnál (pl. gyakran eltűntek drága bútorok). A félreeső császári rezidenciákon olyan emberek éltek, akik nem az udvarnak dolgoztak és nem voltak udvari hivatalnokok rokonai. Az özvegyek albérlőket fogadtak a hivatali lakásba, az udvar pedig folyamatosan helyhiánnyal küzdött, a Hofburg környékén kellett lakásokat bérelni. Grünne az udvar biztonsági személyzetével és az őrséggel sem volt elégedett, nekik kellett volna megakadályozni a nagyarányú lopásokat (tűzifa, mindennapi szükségleti cikkek). A legnagyobb problémát a személyzeti kérdés okozta, nemcsak a személyzet túl nagy száma, hanem a munkamorál is. Az alkalmazásnál nem a hozzáértés számított, hanem a protekció. Az udvari hivatalokat a bécsiek „szeretetszolgálatnak” tartották, ahol nem a teljesítmény számított, hanem a császári házhoz való hűség.¹⁹

A főhadsegéd az udvar teljes reformját javasolta. Az udvarmesteri hivatal lett az udvar központi hivatala, amely a teljes igazgatást átfogta. Le kellett építeni a túl nagy személyzetet, megerősíteni a munkamorált és megakadályozni a számlaadás összevisszaságát, vagyis azok a problémák kerültek előtérbe, amelyeket már I. Ferenc is megpróbált megoldani.²⁰

A változtatás sürgőssége miatt nem lehetett figyelembe venni a tradíciókat. Az udvar több mint hatszáz éves négyes felosztása megmaradt, de a főudvarmesteri hivatal a másik három – főkamerasi, főudvarnagyi, fő-istállómesteri hivatal – fölé került. Ez mindenekelőtt a pénzügyek centralizálását jelentette. A nagy reform ellenére azonban az udvar pénzügyei nem rendeződtek, Ferenc József uralkodásának első tíz évében mindig rendkívüli támogatásra volt szükség.²¹

Források

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Hofarchiv (HA), Obersthofmeisteramt (OMeA), Akten Hauptreihe (1781–1921)
Kt. 238, 1817:219.
Kt. 239, 1817:304.
ÖStA, HHStA, HA, OMeA, Hofzeremonielldepartment (HZD), Zeremonialprotokoll (ZP) Bd. 49 (1817–1818) f. 56–69.

Irodalom

HARTMANN, E. (1968): *Die Hofreisen Kaiser Franz I.* Dissertation, Maschinenschrift, Wien.
KULCSÁR K. (2004): *II. Józsefutazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
WINKELHOFER, M. (2008): »viribus unitis« *Der Kaiser und sein Hof. Ein neues Franz-Joseph-Bild.* Wien.

19 WINKELHOFER 2008: 39, 44–45.

20 WINKELHOFER 2008: 46.

21 WINKELHOFER 2008: 47, 50.

Thaly Kálmán és a millenniumi hét emlékoszlop

 millenniumról alkotott alkotott képzeteink általában a fényes ünnepekhez, a kiállításokhoz, az időtálló építkezésekhez kapcsolódnak, viszonylag kevés szó esik azonban azokról, akiknek egy-egy ilyen esemény életük csúcspontját jelenti. Nem állítanánk, hogy Thaly Kálmán nevét elsősorban a millenniumhoz kötődő szervező munkájáról ismeri az utókor, de kétségtelen, hogy az öregedő, egyre többet betegeskedő történész alkotókedve ettől kezdve lassan elfogyott. Mint oly sokan kortársai közül, ezzel párhuzamosan – mintegy a korábbi évtizedek munkájának eredményeként – egyre több társadalmi megbízatásnak kellett megfelelnie. Így került sor egy 1897. március 14-én Pozsonyban tartott előadására, amely egy év múlva nyomtatásban is megjelent.¹

A forradalom évfordulóját a Toldy-kör a függetlenségi párti politikus meghívásával és a millennium egyik érdekes epizódjának bemutatásával kívánta emlékezetessé tenni. Bár Thaly a millenniumi központi kiállítás történeti részének megszervezésével is hatalmas munkát végzett, pozsonyi beszédében csak a millenniumi hét emlékoszlop történetének bemutatására vállalkozott. Több szempontból is fontosnak tartjuk Thaly előadása néhány részletének kiemelését, mert a megszokott sorrendet felborítva, jelen esetben a konklúzióból kiindulva kezdjük el elemzésünket. Így a szervezés minden esetlegessége ellenére láthatjuk majd azt is, hogy nem utólagosan megkonstruált nézeteket „húznak rá” az elkészült emlékművekre, hanem pontosan eltervezett menetrend szerint, hosszú idő alatt kialakult, előre meghatározott eszmei mondanivalónak megfelelően építik fel ezeket.

Az előadás szerint Thaly németországi és olaszországi utazásai során tapasztalta, hogy a nemzeti öntudat erősítésében milyen jelentős szerepe van a messziről látható, monumentális emlékműveknek, így vetődött fel benne ezek magyarországi adaptációja. A millennium országos megszervezéséért felelős hatvan tagú bizottság első ülésén terjesztette elő a tervét, hogy a hét vezér emlékének megőrzésére az országban hét emlékoszlopot állítsanak fel, így a vidéket is bevonhatják az ünnepekbe. „Különösen az ország négy kapuját, északon, délen, nyugaton és keleten egy-egy emlékoszloppal jelöljük meg; aminek célja, hogy valamint az ott lakó nemzetiségek, úgy az országba bejövő idegenek is lássák azokban a magyar állameszme kifejezését; lássák e feltűnő helyen álló oszlopokról, hogy az magyar föld, melyre léptek; emlékeztessék azok a nemzetiségeket, hogy az magyar föld, melyen laknak, és valamennyi nemzetiségnek kijusson belőlük; - végre biztatóul szolgáljanak azok a magyarságnak, pl. a határszéli székelyeknek.”²

---

1 THALY 1898.

2 Uo. 10.

A viszonylag általános megfogalmazás után hangsúlyosan kitér az emlékművek nemzeti-ségpolitikai vonatkozásaira. Az elsőt Munkácsnál kívánja felállítani, ahol az obeliszken elhelyezett turul csőrében tartott kard az új haza meghódítását jelképezi. „Inti a Magyarországhoz ekkorиг hű testvér orosz nemzetiséget, hogy maradjon hív e hazához továbbra is.” A zimonyi a szerbeknek szól, akik „a magyar állam védő karjai alatt laknak, de szól a külföldi szerbnek is: jegyezzék meg jól, hogy csak a Száváig, - ne tovább!”³ A tót atyafiaknak a Zobor-hegyen, azon a sziklán, ahol Anonymus szerint „a tótok hitszegő fejedelmét akasztották fel a honalapító, győzelmes magyarok”. A Brassó melletti Czenk-hegyre épült obeliszk „szól az oláhoknak, szól a brassai szászoknak, meg általában a szászságnak, intőleg, hogy: tiszteld a magyar államot, melynek földje neked hazát adott; és szól biztatólag az alatta elterülő háromszéki síkságon lakó székelységnek: a magyar anyaország titeket nem hagy el”.⁴ A délkeleti emlékmű helyének kijelölésénél nem vehette figyelembe az Anonymusnál szereplő helyszíneket, mert túlságosan messze voltak a forgalmas útvonalaktól, ellenben a székely–szász–román hármass nyelvhatár, a mellette haladó vasútvonal és Brassó közelsége miatt a város fölötti hegyet pont megfelelőnek találta. A panonhalmi emlékmű a honfoglalás befejezését jelenti, a pusztaszeri pedig az első országgyűlés helyszíne, az ősi alkotmány megszületésének szimbóluma – Anonymus szerint.

Bár a történeti szakirodalom a millennium megünneplésének ötletét és annak időpontját illetően korántsem egységes, az bizonyos, hogy a miniszterelnökségnél 1893-ban készült összefoglaló irat szerint az 1875-ben folytatott hírlapi vita, a történelmi társulat 1878-as „agitációja”, valamint egy 1882-es interpelláció alapján került az ügy az országgyűlés elé.⁵ Ebben az évben megsokasodtak a millennium majdani megünneplését kérő/követelő felszólamlások, tízenhét megye és négy város törvényhatósága az országgyűlésnek és a kormánynak is megfogalmazta elvárásait. A nyilvánosságra került tervezetek érdekes színfoltja Göndöcs Benedek pusztaszeri apát és gyulai lelkész, egyben országgyűlési képviselő saját kiadásában megjelent több mint százoldalas kiadványa. Göndöcs ebben azt javasolja, hogy az első országgyűlés emlékére Pusztaszeren legyen a millenniumi ünnepek kezdő eseménye, valamint ott az általa feltárt bencés apátság templomhoz hasonló emlékkápolnát építsenek. A Gellért-hegyen pedig alapítsanak egy nemzeti Pantheont, amely „hazánk legnagyobbjainak emelendő dicsőség csarnoka” legyen.⁶ A politikai és társadalmi megnyilvánulások sorozata a kormányt is lépéskényszerbe hozta. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter ezért még abban az évben felkérte a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy mondjon véleményt a honfoglalás kezdő és befejező időpontjáról.

3 Uo. 11.

4 Uo. 11–12.

5 Magyar Országos Levéltár (= MOL) Miniszterelnökség (= K 26) 333. cs. 1895. 22. asz. II. rész; A millennium előkészületeivel kapcsolatos három fontos dokumentumot, köztük az általunk is hivatkozottakat közli: VADAS F. (1996): Programtervezetek a millennium megünneplésére. *Ars Hungarica*, 1996/1. sz. 37–52.

6 Göndöcs javaslatát lásd MOL K 26 333. cs. 1895. 22. asz. II. rész. A pusztaszeri emlékhelyről lásd KOVÁCS Ákos kiváló tanulmányát: *Árpád-ünnep, Szent Istvánkor*.
<http://epa.oszk.hu/01300/01326/00052/03kovacs.htm> (Letöltés ideje: 2012. május 12.)

A honfoglalás millenniumának megünneplése tehát rövid időre az érdeklődés középpontjába került, de a nagy lelkesedést hamarosan hosszas csend követte. Az MTA hivatalosan közölte véleményét, majd az erre létrehozott külön bizottság feloszlott, Göndöcs tervezete *ad acta* került (vagy, ahogy tíz évvel később fogalmaztak: „itt van, elintézetlenül”⁷), a kérvényezések befejeződtek, a sajtó is gyorsan elveszítette érdeklődését. Ugyanez lett a sorsa a Szent István-szoborra 1882-ben Budapesten megszavazott huszonötezer forintnak is.

1889-ben Bereg megye indított mozgalmat a millennium megünneplésének pontos időpontját kérve, amelyhez váratlanul harmincnyolc megyei és tizenegy városi pártoló felirat érkezett, sőt, Pest megye még egy kevéssé összefogott, de kulturális tekintetben mindenképpen előrelépést jelentő tervezet mögé is felsorakozott. A résztvevők köre miatt talán még fontosabb a Zichy Jenő gróf nevével fémjelzett, a Múbarátok köre által kiküldött bizottság tervezete, akik elsősorban az ünnepélyekre, a kiállításra és a társadalmi eseményekre helyezték a hangsúlyt.⁸ Ebben a mozgalomban Thaly is egyre jelentősebb szerepet vállalt. 1890. május 31-én az MTA bizottságának korábbi véleményét foglalta össze, a kormányt kérte az ünnepségek évének kiválasztására.⁹

A megélnékül érdeklődés ismét mozgáskényszerbe hozta az országgyűlést és a kormányt. Thaly a millennium megrendezéséről szóló törvény 1891. decemberi képviselőházi vitájában fejtette ki részletesebben a véleményét. Történeti és célszerűségi szempontokat is figyelembe vevő javaslata az 1896-os rendezés mellett állt ki, majd javasolta, hogy más államok mintájára Magyarország is állítson emlékműveket az ország határain. „Igen üdvös volna a honfoglalás egyes momentumait, melyek a történelemből ismeretesek, az ország oly vidékein, oly határszéli és nemzetiségi helyeken megörökíteni, ahol az a magyar állameszmének egy-egy látható kifejezést adni a nemzetiségi tekintetből is nagyon kívánatos volna. Ott van a munkácsi várhegy, ott van az ungvári vár, a hol Árpád három évig resideált, ott van a zimonyi várhegy, ott van a székely Bud-vár, ott van a brassói Czenk, a nyitrai Zobor, a hol véres, de reánk nézve győzelmes jelenete volt a honfoglalásnak, a mennyiben a szláv birodalom ott döntetett meg; ott van Pannonhalma teteje, a hová Árpád a diadal után fellovagolván, azon tartományt a maga kapitányának választotta és azzal az ünnepélylyel fejezte be a honfoglalást, melyet a pannonhalmi bérczen tartott, ott van a mostani határon Dévény.”¹⁰

A tervezeten a későbbiekben két helyen változtattak, Ungvár és Bud-vár kikerült, Pusztaszer pedig – Göndöcs Benedek javaslatára – bekerült a végleges programba, „a hol Árpád és vezértársai a legelső nemzetgyűlést tartották s az ezredéves alkotmányunknak alapjait lerakták”.¹¹ Thaly később annak ellenére ragaszkodott a pusztaszeri emlékmű felépítéséhez, hogy tudományos körök már akkor meglehetősen kétkedéssel tekintettek Anonymus leírására, fikciónak tekintették néhány megállapítását és javasolták az ötlet elvetését. Pusztaszer hivatalos felvetése

7 MOL K 26 333. cs. 1895. 22. asz. II. rész.

8 Ezekről a tervezetekről lásd részletesebben: VADAS 1996: 5–7.

9 *Képviselőházi Napló 1887–1892*. XVIII. k. 379.

10 Uo. XXVII. k. 353.

11 A közlekedési szempontból kieső és ezért elvetett Bud-várral Székelyföld került ki a programból, ami miatt Udvarhely megye élesen tiltakozott. VADAS 1996: 26.

még egy váratlan konfliktust generált, ugyanis ez a terület két város, Szeged és Kecskemét határterülete. Az eddig kevés figyelemre méltott puszta felértékelődött, országossá váló hírnevét mindkét város a maga hasznára igyekezett felhasználni. Kecskemét már 1861-ben javasolta a saját területén egy emlékmű felállítását, majd 1895-ben a Magyar Diákszövetség pusztaszéri gyűlése a következő határozatot hozta: „a magyar ifjúság egy monumentális emlékoszlopot emeltet, s ennek leleplezésekor egy alkalmi ódát és egy ünnepi dalt adnak elő”. A hivatalos millenniumi programban nem szereplő turulmadaras emlékoszlop el is készült, mintegy versenytársaként a Szeged vonzáskörzetébe tartozó Alsópusztaszeren felépített és az országgyűlés különdöntsége által később nagy pompával átadott emlékműnek.¹²

Thaly ekkor tette mindenki számára világossá, hogy a Budapestre tervezett szoborcsoporttól eltérően a hét emlékműnek „nem annyira művészi alkotásoknak, mint inkább tartós, impozáns tömegű alkotásoknak kell lenniök”.¹³ Ezt az elvet támogatta az országgyűlés is, amikor elfogadta a millennium előkészítésére kiküldött bizottság jelentését: „lehetőleg kőből, de mindenesetre szikla-szilárd, hosszú időre szóló anyagból készült, nagyobb költségbe nem kerülő s egymástól eltérő alakú, emlékoszlopok lennének állítandók”.¹⁴

A szakirodalom többnyire természetesnek tekinti Thaly szerepét az emlékoszlopok felállításában, de meg kell jegyeznünk, hogy egy függetlenségi ellenzéki, a kormányt gyakran – még ha meglehetősen konciliánsan is – támadó képviselőről beszélünk. Történelmi teljesítménye, a vezető kormánypárti politikusokkal fenntartott jó kapcsolata, illetve a millenniumhoz kötődő esetleges ellenzéki támadásokat visszafogni képes pártbeli befolyása miatt mégis vita nélkül került be a legfontosabb testületekbe. Tagja lett a millennium előkészítéséről „döntő” hatvantagú, majd a gyakorlati előkészítést ténylegesen elvégző szűkebb bizottságnak, végül bekerült a fontosabb építkezéseket előkészítő albizottságba. Az emlékművek pontos helyének kijelölésére a miniszterelnök kérte fel Thalyt, aki hajlott kora ellenére Berczik Gyula építésszel, az emlékoszlopok tervezőjével bejárta a szóba jöhető helyszíneket, és a történelmi, közlekedési és nemzetiségi szempontok figyelembevételével választotta ki azokat. Thaly – későbbi visszaemlékezése szerint – rengeteget utazott, napidíjat soha nem fogadott el és hosszas mérlegelés után döntött a szóba jöhető helyszínekről. A zimonyi emlékmű helyének kijelölésénél még a Duna másik oldalára, Belgrádba is átmentek, hogy a jó helyet kijelölhessék: „a szerbek jól lássák és a szemükbe tűnjék a magyar állam jelvénye” – természetesen méretében ez lett a leghatalmasabb.¹⁵

Az emlékművek helyéről és kivitelezéséről 1895 szeptemberében (!) döntött az albizottság. Bánffy miniszterelnök, levezető elnök udvariasan a véleményüket kérte az elképzelésekről, majd kiderült, hogy gyakorlatilag többnyire kész tények elé állította a döntéshozókat, akik ezt meglehetősen nehezen viselték. Mással ugyanis nem magyarázható, hogy – bár a tervek többségét minimális nézetkülönbséggel elfogadták – egyedül annak a dévényi emlékműnek a formáját

12 Lásd erről Kovács Ákos már idézett tanulmányát!

13 Uo. 1892–1896. XVIII. k. 114.

14 *Képviselőházi Irományok 1892–1896.* XVII. k. 362.

15 THALY 1898: 21.

utasították el, amelynek kivitelezése a legelőrehaladottabb állapotban volt. A többinek még csak a tervei készültek el, a dévényinél pedig már a tervek alapján kiírt kivitelezési pályázatra is beérkeztek az ajánlatok. Ezt követően az országos bizottság döntött arról, hogy a pusztaszeri emlékmű kiemelt rangot kap, ennek felavatásával kezdődnek meg hivatalosan az országos millenniumi ünnepségek. Az eredetileg kétszázezer forintos költségvetést háromszázötvenezerre emelték, Tisza Kálmán javaslatára pedig azt is elfogadták, hogy a honfoglalást követő első országgyűlés helyszínének tiszteletére a törvényhozás mindkét háza küldöttséggel képviseltesse magát.¹⁶

Novemberben, a minisztereknek küldött átiratban Bánffy kiemelte a program biztosnak tűnő részleteit és arról is döntött, hogy melyik miniszternek melyik emlékoszlop felavatásánál vagy alapkövének letételénél kell megjelenie: a vallás- és közoktatásügyi miniszter Pannonhalma, a horvát–szlávón–dalmát miniszter Zimony stb.¹⁷ Thaly szintén felkérést kapott az ünnepségeken való részvételle, és arra is megkérték, hogy fogalmazza meg az alapkövekbe kerülő emlékiratok szövegét, amit végül egy általa javasolt történészekből álló bizottság tett meg. „Mivel a parádéknak, fényes, zajos, sokadalmas, cifra ünnepségeknek” saját bevallása szerint soha nem volt híve, ezért egyetlen későbbi avatási ünnepségre sem ment el.¹⁸

A későbbi elemzések rendre kiemelik az emlékoszlopok Thaly által sugallt sovinizta, nemzetiségellenes eszmei mondanivalóját, sőt előadásában ő is gyakran beszámol az érintett területek nemzetiségi lakosságának felháborodott reakciójáról.¹⁹ Meggyőződésünk, hogy a Budapesten kívül megrendezett megemlékezések, ünnepségek közül kiemelkedik a hét emlékoszlop ötlete és megvalósítása, ezekben pedig Thaly szerepe meghatározó. Abban viszont kétségtelenül van igazság, hogy a millennium megünneplésével kapcsolatos országos nemzetiségi tiltakozások kiváltó okai közül ez az eset sok tekintetben kiemelkedik, hivatkozási alappá válik. Mindettől függetlenül Thaly örömmel és elégedetten fogadta Bánffy miniszterelnök köszönő levelét, és talán a millennium körüli történészi-szervező munkájának is köszönhető, hogy előadása után egy évvel a Történelmi Társulat első alelnökévé, a Magyar Tudományos Akadémia történelmi bizottsága pedig elnökévé választotta.

Források

Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnökség
Képviselőházi Napló
Képviselőházi Irományok

---

16 MOL K26 332. cs. 1895. 22. asz. I. rész. Csongrád megye közgyűlése még 1890-ben azt kérte, hogy az ünnep alkalmából az országgyűlés két háza Pusztaszeren tartson emlékülést. VADAS 7.

17 VADAS 1996: 29.

18 THALY 1898: 44. Thaly az előadás idején valószínűleg még nem tudta, hogy 1897. május 21-én az MTA képviselőjében végül mégis részt vesz majd a sok halasztással elkészülő pusztaszeri emlékmű végleges felavatásában. Ennek részleteiről lásd Kovács Ákos tanulmányát.

19 R. VÁRKONYI 1961: 264–265; VADAS 1996: 9.

Irodalom

- KOVÁCS Á.: *Árpád-ünnep, Szent Istvánkor*. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00052/03kovacs.htm>
- R. VÁRKONYI Á. (1961): *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- THALY K. (1898): *Az ezredévi országos hét emlékoszlop története*. Wigand, Pozsony.
- VADAS F. (1996): Programtervezetek a millennium megünneplésére. *Ars Hungarica*, 1. sz. 3–52.

Fehér György

A Földművelésügyi Minisztérium átszervezése az 1890-es évek második felében

Darányi Ignác (1849–1927) a dualizmus korának második felében a magyar politikai és gazdasági élet kiemelkedő személyisége volt, aki még az 1920-as évek elején is megőrizte szakmai befolyását. Sikereiben gazdag pályafutása során az agrárium több területén, de különösen az agrárközigazgatásban, -politikában, -kutatásban és szociálpolitikában, esetenként akár több évtized fejlődési irányát meghatározva, maradandó életművet hagyott hátra. Egy személyben volt nagybirtokos, jogász, politikus, miniszter (1895–1903 és 1906–1910), akit életében, illetve halála után 1945-ig általános szakmai és társadalmi elismerés övezett. Ezt követően tevékenysége lassan a feledés, hogy azt ne mondjam, az ismeretlenség homályába veszett. Életművéből önkényesen kiragadtak szakmai intézkedéseket (pl. cseleltörvények), majd pedig a napi politikában aktuálisan felhasználható szempontok szerint egyoldalúan interpretálták azokat.

Darányinak a Bánffy-kormányban (1895. XI. 2. – 1899. II. 26.) nyújtott teljesítményét vizsgálva megállapítható, hogy személyének és a változó belpolitikai erőviszonyoknak tulajdoníthatóan a korábbiakhoz képest nagymértékben erősödött befolyása, és növekedett minisztériumának kormányon belüli súlya. Az 1889. évi XVIII. törvénycikk végrehajtásával szervezett önálló Földművelésügyi Minisztérium 1895-ben költözött át mai helyére, a Bukovics Gyula által tervezett neoreneszánsz épületbe. A változás ellenére a közös – Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi – minisztériumtól örökölt szervezeti felépítés csak lassan módosult, de az évtized közepétől, különösen Darányi miniszterségétől kezdve felgyorsult az átalakulás.

A főosztályokra és osztályokra tagozódott minisztérium létszámát kezdetben százötven fő – hetvenegy fogalmazó, negyvennégy számvevő és harminchárom kisegítő – alkotta. Közvetlenül a minisztériumban, az ún. központi igazgatásban dolgozók mindvégig két közel azonos – számukban gyarapodó – létszámú szervezeti egységet alkottak. A közigazgatási és a szorosan vett szakmai feladatokat az ún. fogalmazói szakba tartozók végezték. A tisztviselői kar másik nagy köre a számvevőségi alkalmazottakból állt. A korabeli államigazgatási szokásoknak megfelelően ugyanis a minisztérium irányítása alatt álló intézetek (pl. oktatási, kutatási), szakhatóságok, a kincstári uradalmak, az állami erdészetek stb. gazdasági ügyekben csekély önállósággal rendelkeztek, a legkisebb gazdasági és pénzügyi tranzakciót is a központi apparátus végezte. Ennek megfelelően a számvevőségen foglalkoztatottak száma alig valamivel volt kevesebb, mint a fogalmazói ügykörben tevékenykedő szaktisztviselőké. A fentiekben felsorolt szakapparátus munkáját tették teljessé a kisegítő, segédhivatali állományba tartozók, létszámuk az összes foglalkoztatottak mintegy harmada volt. Idesorolták az irodai adminisztrátorokat, a nyomdászokat, a könyvtárosokat, a hivatalszolgákat és egyéb kisegítőket, akik nélkülözhetetlen munkájukkal segítették az igazgatáson és a számvevőségen dolgozókat napi feladataik ellátásában.

A tisztviselői kar élén a miniszter és az államtitkár után a főosztályvezetők és az ügyvezető osztálytanácsosok álltak, hozzájuk voltak beosztva a tanácsosok, a titkárok, a segédtitkárok, a fogalmazók és a segédfogalmazók. A korabeli szokásoknak megfelelően a hivatalokban hétfőtől szombatig, általában délig fogadták az ügyfeleket, majd az ebédet követően a főtisztviselők az ügyiratok intézésével voltak elfoglalva, munkarendjüket az előttük álló feladatok szabták meg. Nemezszer előfordult, hogy fontos értekezletek a késő délutáni órákban kezdődtek, és sokszor csak este fejeződtek be. Állami hivatalban dolgozni bizonyos kiváltságot jelentett, hiszen ez ebben a korszakban rendkívül értékesnek számító nyugdíjjal járt együtt. Csak az állami alkalmazottaknak járó kedvezmények – különösen az alacsonyabb beosztású, kisebb vagyonnal rendelkező tisztviselők és alkalmazottak számára – jelentettek biztos egzisztenciát. A miniszterek és a magasabb rangú tisztviselők megélhetési forrása nem elsősorban az állami fizetés volt, többen közülük földbirtokosok és egyéb ingatlanok tulajdonosai voltak, jövedelmük elsősorban innen származott. Az alacsony inflációnak köszönhetően 1889-től a háború kitöréséig a fizetések és egyéb természetbeni juttatások mértéke alig növekedett. A miniszter fizetése évi huszonnégyezer korona volt, amit négyezer korona ún. „lakpénz” egészített ki. Az államtitkárok nagyjából a miniszteri fizetés felét kapták. A kisegítő munkakörben dolgozó hivatalosolgák bére évente hatszáz és nyolcszáz korona között váltakozott, de őket is megillette egy csekélyebb mértékű „lakpénz”, és ezenfelül száz korona „ruhaáttalányban” is részesültek.

A kezdetben mindössze százötven főből álló minisztériumi apparátusban a miniszteri kabinetnek tekinthető, ún. „Elnöki Osztály” feladata volt a tárca belső ügyeinek irányítása és költségvetésének összeállítása. Ezenkívül még öt főosztályra, az alá tartozó tizenhat osztállyal, valamint – tekintettel a hazai vízépítéssel kiemelkedő fontosságára – három önálló vízügyi osztályra tagolódtott a minisztérium szervezeti felépítése. Az apparátus nagysága nem állt arányban a mezőgazdaság aktuális problémáinak kezelése által megkívánt létszámmal, ráadásul a feladatok megosztása is egyenetlenséget mutatott. Míg a lótenyésztés irányítását több osztály végezte, addig az országos méretű károkat okozó filoxérbetegséggel összefüggő összes ügy kezelésére kezdetben csak egy osztályt állítottak fel. Az ilyen és ehhez hasonló aránytalanságok számát még lehetne sorolni, de a minisztérium vezetése sem tartotta örök érvényűnek a korábbiakban ismertetett szervezeti rendszert. A tárca felépítésében igyekezett a gyakorlati igényeknek megfelelő struktúrát kialakítani, váltakozó sikerrel. Például az égetően aktuális filoxérbetegség elleni küzdelem összehangolására létrejött a „Borászati és phylloxeraügyi” osztály. A minőségi változás kezdetét jelezve 1896-ban megalakult a minisztériumi közgazdasági ügyosztály, amelyik a Darányi-féle átfogó agrárpolitika kialakításának egyik szakmai műhelyévé vált. Szintén a körülmények hatására létesült a „Mezőgazdasági munkás- és cselédügyi” nevet viselő (ügy)osztály. Ennek szervezésére Darányi Bartóky Józsefet, Békés megye korábbi főjegyzőjét kérte fel, akinek irányítása alatt dolgozták ki a munkásüggyel kapcsolatos összes szociális törvényt, itt hangolták össze az életkörülményeik javítására tett intézkedéseket.¹

Darányi vezetése alatt a minisztériumban új szemlélet kezdett meghonosodni. Ennek lényege, hogy a szakminisztérium a gazdasági folyamatokról minél több hiteles adatot kapjon.

¹ Bartóky 1910 és 1918 között több kormányban volt államtitkár.

A tények ismeretében határozták el, hogy a minisztériumban szülessen döntés a szükséges intézkedések megtételéről, vagy pedig a tárca tájékoztassa a gazdaság szereplőit, akik belátásuk szerint reagálnak a központi jelzésre. Ezzel magyarázható, hogy a tárcán belül az egyik osztály feladatát képezte a rendszeres mezőgazdasági statisztikák elkészítése annak ellenére, hogy felhasználták a Kereskedelemügyi Minisztérium irányítása alatt álló Országos Statisztikai Hivatal adatait is. Az államigazgatás, a termelők és a kereskedők számára is rendkívül hasznosnak bizonyultak a rendszeres mezőgazdasági statisztikai összeírások, amelyek használhatóságát az adatok gyakori aktualizálása növelte. Az egyes térségek terméskilátásairól, a betakarítás idején pedig termésadatairól közel ezer önkéntes gazdasági tudósító adott rendszeres tájékoztatást, akik minden ellenszolgáltatás nélkül juttatták el adataikat a minisztériumba, ahol feldolgozták azokat.²

A Földművelésügyi Minisztérium az információk háló kiterjesztésére törekedett, ezért 1898-tól a Monarchia agrárpiaci szempontból fontos külföldi országok magyar követségeire és konzulátusaira gazdasági szaktudósítókat küldött. Elsődleges feladatuk az állomáshelyül szolgáló ország mellett a környező országok agrárpiacának megfigyelése volt, de ezen túlmenően a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos egyéb közgazdasági adatok és elemzések elkészítése is megbízásuk részét képezte.³ A diplomáciai testületekhez beosztva, de nem diplomata státuszban levő kiküldöttek állomáshelyei Berlinben, Münchenben, Pétervárott, Párizsban, New Yorkban, Bukarestben és Belgrádban voltak.⁴

Darányi elvével összhangban – „az állam kezdeményezzen, állítson talpra intézményeket” – a minisztérium az offenzív törvényhozói munka mellett különböző típusú intézeteket hozott létre a korszerű mezőgazdasági ismeretek megszerzésére és átadására. Már miniszterségének első éveitől kezdve igen nagy figyelmet fordított az agrárkutatás céljait szolgáló mezőgazdasági kísérletügyi állomások fejlesztésére. A szőlőrekonstrukciós törvény vitáján mondott miniszteri beszédből is kiderült, hogy Darányi az intézetektől tudományos kutatásaik eredményeinek a termelésben való hasznosítását várta. A cél elérését segítette az 1897-ben életre hívott Mezőgazdasági Kísérletügyi Központi Bizottság, amelynek a minisztérium 4. főosztályának 10. osztályával együtt feladatát képezte „Az egyes kísérleti állomások tevékenységét előmozdítani, azok céltudatos összeműködését irányítani és a szükséges mutatózó közérdekű kísérletek elrendelése iránt javaslatot tenni; a kísérleti állomások munkaterveit felülbírálni, [...] a kísérletek eredményeinek közzétételéről gondoskodni”.⁵ Ez utóbbi elvárásnak felelt meg az 1898-tól megjelenő *Kísérletügyi Közlemények* havi tudományos folyóirat. Az addig meglévő intézetek

2 Államköltségvetés... Indokolás 1897. évre. 81. Ezt az olcsó szolgáltatást is érte azonban a politika oldaláról közvetett támadás. A gazdasági tudósítók ingyenes munkájának megkérdőjelezése erkölcsileg kevésbé volt vállalható, ezért az adatok feldolgozását végző minisztériumi osztály került a támadások keresztútjába (*Hazánk*, 1897. október 14. 1–2 és uo. 1898. április 22. 2). Egy parlamenti interpelláció is elismerte az adatok közzétételének hasznosságát, sőt azok gyakoribb nyilvánosságra hozatalát kérte. *Képviselőházi Napló* (KN), 1896–1901. VII. k. 218–220.

3 *Darányi Ignác előterjesztése Ferenc Józsefnek*. Budapest. 1897. november 29. Magyar Országos Levéltár (MOL) K 26. Miniszterelnökség. 1898–XXVI–106.

4 MOL K 178 Elnöki iratok. 1908–1369.

5 *Mezőgazdasági kísérletügyi...* 1900. 6.

pénzügyi támogatásának növelése mellett három év alatt hat új állomást létesített, és ezek többségének már a gazdasági szakoktatási intézményektől független szervezatként önálló volt a költségvetése.⁶

Kezdetől fogva minden fórumon hangoztatta a különböző szintű szakoktatás és az ismeretátadás minden formájának fontosságát. Miniszterségének első három esztendejében az alapfokú képzés fejlesztését kezdte el, a földművesiskolák mellett a speciális szaktudást adó (tej, kertészet, szőlészet-borászat stb.) egyéves iskolák számát gyarapította, ami együtt járt a hallgatói létszám növekedésével.⁷ Ennek elősegítése érdekében Darányi évről évre növelte az iskolákban állami ösztöndíjjal, ingyenesen tanuló diákok létszámát.⁸ Hasznosnak bizonyultak a felnőttképzés keretében egyre növekvő alkalommal indított téli gazdasági tanfolyamok. A minisztérium a nemzetiségek nyelvén is megjelenő *Néplapon* kívül legtöbbször ingyenes kiadványokban terjesztette a gyakorlatban azonnal elsajátítható, addig nem alkalmazott eljárásokat. Az új termelési tapasztalatok és információk terjesztésére Európában elsőként alapított gazdasági múzeumot (Mezőgazdasági Múzeum), amely ideiglenes épületében 1897-től fogadta a látogatókat.

Az ambiciózus miniszter indukálta szakmai kezdeményezés, általános offenzíva a minisztérium és háttérintézeteinek átszervezését, újak alapítását hozta magával. Ennek egyenes következményeként jelentős létszámnövelési igény merült fel. Darányi hivatalba lépése után megkezdte a minisztérium belső struktúrájának módosítását. 1896 nyarán a minisztertanács ülésén felvázolta a minisztérium átfogó szervezeti átalakítását, és ezzel összefüggésben vázolta személyzeti tervét. Indoklásként előadta, hogy az önálló minisztérium felállítása következtében a korábbinál több számvevőségi és segédhivatali munkakörben dolgozóra lesz szükség.⁹ Más esetben a tervezett létszámbővítés okaira is felhívta a figyelmet. „Ezen személyzet szaporítása a szolgálat érdekében annyival is inkább kívánatos, mivel egyrészt az elmúlt években létrejött törvények, valamint a folyamatban levő törvényelőkészítő, szervező munkálatok [...] a minisztérium ügykörét és forgalmát tetemesen emelték [...], másrészt pedig a folyton nagyobb jelentőségűvé váló mezőgazdasági és cselédügyek, valamint a gyümölcsészeti és kertészeti ügyek ellátására külön ügyosztályokat kellett felállítanom, melyek megfelelő személyzetet igényelnek.”¹⁰ Az 1896. augusztus közepén tartott minisztertanácsi ülés egyik napirendi pontjában Darányi a kialakult helyzethez alkalmazkodva a huszonöt főt foglalkoztató filoxéra felügyelői állás helyett harminc fő szőlészeti és borászati felügyelő foglalkoztatására kért és kapott engedélyt.¹¹

6 Újonnan alapított intézetek: Állatleltani és Takarmányozási Kísérleti Állomás (Budapest, 1896), Növényélet- és Körtani Állomás (Magyaróvár, 1897), Erdészeti Kísérleti Állomás (Selmechánya, 1897), Dohánytermelési Kísérleti Állomás (Debrecen, 1898), Gyapjúminősítő Intézet (Budapest, 1898), Központi Szőlészeti Kísérleti Állomás és Ampelológiai Intézet (Budapest, 1898). FEHÉR 1994: 25, 162–163.

7 FEHÉR 1996: 236–238.

8 *Államköltségvetés...* Indokolás 1897. évre, 45.

9 MOL K 178. FM Elnöki iratok. 1896–1897. In 1897–1898.

10 MOL K 178. FM Elnöki iratok. 1897–1898 (előzménye: 1897–1896).

11 MOL K 27. Minisztertanács jkv. 1896. augusztus 14. 26–32. napirendi pont.

Mindezek a szervezeti változtatások, a központi igazgatásban és a háttérintézetekben történt fejlesztések nem érték volna el céljukat, ha ezzel párhuzamosan nem emelkedik a minisztérium költségvetése. A minden évben hosszas parlamenti vita után elfogadott földművelésügyi fejezet „rendes” és „átmeneti” sorai magukban foglalták a személyi és a dologi kiadásokat, és ehhez járult még a „beruházásokra” biztosított összeg. A tárca költségvetéséről megjelent statisztikák pontatlanságának éppen ez az egyik oka, ezenkívül pedig az a tény, hogy még évekkel a korona bevezetése után is egyes adatsorokat forintban számoltak. A táblázatból egyértelműen kitetszik, hogy bár Darányi a támogatás összegének növekedésével javított valamelyest az ágazat helyzetén, de még így sem érte el az összes költségvetési kiadás öt százalékát (*lásd táblázat*). Ennek ellenére sem szabad lebecsülni a minisztériumi költségvetés emelkedésének mértékét, aminek lendülete a későbbiekben sem tört meg.

1. táblázat. A Földművelésügyi Minisztérium költségvetése (1896–1898)*

Év	Rendes kiadások (K)	Átmeneti kiadások (K)	Beruházások (K)	Összesen (K)	Összes kiadás (K) ¹²
1896	33 664 786	1 091 700	7 115 652	41 872 138	42 999 266
1897	35 215 024	1 592 260	7 243 838	44 051 122	45 276 924
1898	36 958 928	1 806 762	7 580 694	46 346 384	47 472 272

* Saját számítások – F. Gy.

A minisztérium kormányon belüli presztízsének növekedését jól mutatják a fenti táblázat növekvő költségvetési számsorai. A nyugodt légkör és a magas fokú szakmai háttér biztosításának feladatai részben a miniszterre hárultak. Források hiányában nem könnyű megmondani, kik voltak a valóban fontos emberei, nem ismerjük a „személyihálózat-építkezésének” belső titkait. Miniszterként sem tért már el ügyvédkorából köztudott elvárásaitól, azaz közvetlen munkatársait a hozzáértésük és a lojalitás szerint válogatta meg. Kinevezését követően egy évig dolgozott együtt a nyugdíjba vonuló Bedő Albert államtitkárral, a hazai erdőgazdálkodás kiemelkedő alakjával, akinek távozását már 1896 szeptemberében megszelleztették.¹³ Helyébe december 6-ától nemeskéri Kiss Pál, korábbi Zólyom vármegyei főispán került, aki szigorú kézzel irányította az apparátust.¹⁴ A Bánffy-kormány regnálása alatt magas rangú vezető tisztviselő távozásáról nincs tudomásunk. A minisztériumot elkerülték a nagy botránnyok, a hírlapokat foglalkoztató nagy szenzációk. Darányi a későbbiek során még három kormányban irányította az agrártárcát és az igényeknek megfelelően szervezte át annak működését és növelte kormányzati súlyát.

12 A *Nemzet* adatai szerint. 1902. szeptember 26. 19.

13 *Hazánk*, 1896. szeptember 6. 2.

14 *Pesti Hírlap*, 1896. december 2. 4.

Irodalom

Államköltségvetés a magyar korona országai részére 1897. évre. Indokolás a Földművelésügyi M. Kir. Minisztérium 1897. évi költségvetéséhez. Budapest.

FEHÉR GY. (1994): *A mezőgazdasági kísérletügyi állomások szerepe a dualizmuskori agrárfejlődésben*. Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.

FEHÉR GY. (1996): Szakismeret és szakigazgatás. In: FÜR L. – OROSZ I. – ROMÁNY P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Mezőgazda Kiadó, Budapest.

Mezőgazdasági kísérletügyi intézmények Magyarországon. A m. kir. földművelésügyi minister kiadványa, 8. szám. Budapest.

Pölöskei Ferenc

Tisza István a földtulajdonról és az agrártársadalomról

1848 előtti történelmünkben a tulajdonszerzésnek több olyan lehetősége is létezett, amelyek a későbbi polgári jogi viszonyok között elenyésztek. Nevezetesen a korábbi egyházi és királyi földbirtokadományok gyakorlata. Az uralkodói kegynek ez a köre nem éledhetett újjá, de az ilyen módon keletkezett nagybirtokok megmaradtak szerencsés tulajdonosaik kezén. 1848-ban legfeljebb szolganépük vált szabaddá, de csak az úrbéres jobbágyok juthattak állami kárpótlás útján földtulajdonhoz. A nagybirtokrendszer tehát az 1848-as jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt. Jelentős részük már ekkor kötött birtokként, egy részük hitbizományként élt tovább. Az első átfogó családi hitbizományi törvénynek az 1687. évi 9. cikket tartja a történettudomány.¹ A privilégium a későbbiekben is továbbélt. Az új viszonyoknak megfelelően egy 1869. évi igazságügy-miniszteri rendelet szabályozta a hitbizományok ügyét. A rendelet az 1868. évi LIV. törvénycikkre, a polgári perrendtartásra hivatkozik. Néhány paragrafusát idézzük:

1. §. A hitbizomány felállítása iránti kérvény az igazságügyi ministerhez nyújtandó be. E kérvénybe tartozik a folyamodó kimutatni:

- a) hogy a hitbizományul szánt vagyon az alapító teljes tulajdonát képezi;
- b) hogy a mennyiben ezen vagyon ingatlan: azt semmi bejegyzett adósság nem terheli;
- c) hogy a mennyiben törvényes osztályrésze jogosítottak volnának: ezeknek e joga a hitbizomány felállítása által rövidséget nem szenved;
- d) hogy a folyamodó, a törvk. rendtartás 21-ik §-ára való tekintettel melyik törvényszéket tartja a felállítandó hitbizomány illetékes bíróságának.

A kérvényhez egyszersmind az alapítási oklevél s a hitbizományul szánt vagyon jegyzéke, különösen az ingatlanok földadókönyvi (cataster) kivonata mellékeltessek.

2. §. Mihelyt a királyi jóváhagyás megadatott a hitbizomány felállítására: az igazságügyi minister a törvk. rendtartás 21. §-ára s a kérvényben előadottakra való tekintettel, a jóváhagyó levélben kijelöli az illetékes bíróságot, s az iratokat ezen bírósághoz további eljárás végett leküldi; egyszersmind az illető törvényhatóságokat a jóváhagyás kihirdetése céljából értesíti.

3. §. A hitbizományi bíróság a folyamodót azonnal értesíti, a jóváhagyást a hivatalos lapokban

¹ *Magyar Törvénytár 1657–1700. Törvénycikkek.* 1687. évi 9. cikkely. Budapest, 1900. Továbbá ERDÉLYI L.: *Régi magyar családi hitbizományok története és joga (1542–1852).* Unio könyvnyomda, Budapest. 1912. I. köt. 58–160.

közzéteszi, hitbizományi gondnokot rendel, s a hitbizomány tárgyául rendelt vagyon összeírása és biztosítása iránt intézkedik.

10. §. A gondnok köteles az utódok érdekeit képviselni, s örködni a fölött, hogy a hitbizományi vagyon csonkítatlanul és jó karban fentartassék. Tartozik továbbá a bíróságnak nemcsak a hitbizományi ügyletek iránt bekívánt javaslatokat felterjeszteni, hanem a hitbizományi birtokos minden kötelességellenes s az utódokra nézve káros intézkedéseit is bejelenteni.

12. §. A várományosok fel vannak jogosítva a hitbizományi vagyon kezelése miatt a bíróságnál panaszt tenni, s a hitbizomány és az utódok védelmére szükséges minden intézkedést megtenni.

13. §. A hitbizományi birtokost a hitbizományi vagyonnak és növedékének minden haszonvétele illeti; de viszont minden adóbeli, kegyúri, s általában a birtokkal járó terhet, kezelési és fenntartási költséget is a hitbizományi birtokos tartozik viselni.

14. §. A hitbizományi birtokos a hitbizomány állagát azon állapotban köteles fenntartani, a melyben átvette. A vétke nélkül történt fogatkozásokért azonban nem felelős.

Ha mindazonáltal előnyösebb gazdálkodás tekintetéből czélszerűnek látná lényeges változtatásokat tenni, péld. földeket földekért elcserélni, vagy a hitbizományi tőke egyharmadát ingatlanok szerzésére fordítani stb., ilyen esetekben a hitbizományi gondnok s a várományosok meghallgatása mellett (11. §.) a hitbizományi hatóság jóváhagyása kívántatik.

18. §. Ha a bizományi birtokos magát adósságokba bonyolítaná, ha a bírói jóváhagyással tett adósság törlesztését elmulasztja, vagy nem pontosan teljesíti, ha a hitbizományi birtok átlagát lényegesen rongálja vagy veszélyezteti, és ez a szakértők lelete, vagy más bizonyítékok által kimutatatik: a hitbizományi gondnok vagy a várományosok kérelme folytán, a hitbizományi birtok bírói zár alá veendő.

19. §. A hitbizományi birtokos elhunytával új leltár készítettik. E leltárban a hitbizományi vagyon azon állapot szerint irandó össze, a melyben az a hitbizományi birtokos elhunytával találkozott; azután számba veendők az engedélyezett kölcsönből tett beruházások; végre kimutatandó: mit követel a hitbizomány a jelentkező hiány kiegészítésére, vagy növekedés esetében mit tartozik az kiszolgáltatni.

Ily kimutatás készítendő akkor is, ha mind az örökhagyó szabadon örökölhető vagyona, mind a hitbizomány ugyanazon örökösre száll.

20. §. Ha a hitbizományba más az örökös, mint a szabadon örökölhető vagyonban: ki kell számítani, hogy a hitbizomány örököse mennyit tartozik megtéríteni a függő vagy beszedett termésekből és a hitbizományi vagyon egyéb jövedelmeiből, a szabad rendelkezés alatt álló vagyon örököseinek.

24. §. A hitbizomány megszűnik, ha tárgya elenyészett, vagy ha az alapítvány szerint öröklésre hivatottak utódok nélkül kihaltak. Az utóbbi esetben a hitbizomány a köztörvény alá esik.²

A rendelet tehát fenntartja a hitbizományok felett a királyi jogot, de nem határozza meg az öröklés módját.

---

2 Rendeleték Tára, 1869. április 7. (Igazságügy-miniszteri rendelet.)

A megbonthatatlan, oszthatatlan, oszthatatlan világi birtok mellett természetesen léteztek a nagy egyházi és kincstári koronajavak, sőt a községi, intézményi, közbirtokossági vagyonok is. Az egyházi kötött vagy korlátolt forgalmú birtokok nem személyekhez, hanem javadalmakhoz kötődtek. A javadalmak formái sokfélék lehettek: például érsekségek, püspökségek, káptalanok, prépostságok, s alapításuk már az államalapítással kezdődött. Az egyházi – holtkézi – birtokok döntően királyi adományok útján keletkeztek, de vételek, cserék, egyéni adományok is bővíthették, alakíthatták.³ Természetesen a kincstári birtok sem kötődött személyekhez, örököse is az állam volt. A világi kötött birtokainak, a hitbizományoknak az öröklési rendje azonban nem volt teljesen tisztázott. A szenioritás szerint a család legidősebb tagja lehetett az örökös, gyakoribb volt azonban, amikor a hitbizomány birtokosának elsőszülött fia örökölte a birtokot.⁴ A szabad rendelkezésű birtok tulajdonlásáról viszont a család dönthetett.

Tisza István szerint a kötött birtok fenntartása, sőt kiterjesztése szükséges a nemzetfenntartó közép- és nagybirtokosok számára. Az elsőszülöttségi jog általi öröklés pedig nem szít vitát a gyermekek között, az azonban káros lenne, ha az apa jelölné ki az örököst. Elveti a nagycsalád szenior tagjának örökösödését is.⁵ Mindez túl sok és gyors, szinte követhetetlen tulajdonoscsereket jelentene. Nehezítené a gazdálkodás rendjét. A nem öröklő családtagok azonban rendszeres apanázst kapnának a birtok jövedelméből. Mindazonáltal előnyös lenne számukra, ha valamilyen polgári foglalkozást sajátítanának el. Groteszknek tűnik ugyanis, ha földtulajdon híján is sokan ragaszkodnak régi hagyományos életmódjukhoz. A bérlet is segítheti a családtagok részesedését a birtokok jövedelméből.

A hitbizomány biztonságos, eredményes gazdálkodásának feltételeiről már az említett 1869. évi rendelet intézkedett, amikor kimondta a zárlat elrendelésének lehetőségét is. Mind ezt azonban a csodeljárást részletező 1881. évi LX. tc. tartalmazta. E törvény alapján a könyvnyelvényű, pazarló Esterházy Tamás pápa-ugodi hitbizományát például az arra illetékes Veszprémi Királyi Törvényszék, illetve az Országos Földhitel Intézet az 1930-as években zár alá vonta. Az uradalom irányítását a zárgondnok vette át, s a grófnak csak a meghatározott járandóságokat utalta ki. A zárlatot csak akkor szüntették meg, amikor a birtok gazdálkodása, egyensúlya 1941-ben helyreállt.

Az agrárkérdés Magyarországon is az 1880-as évektől, az európai nagy agrárválság idején került a tudományos és a politikai érdeklődés homlokterébe. Amikor a tengerentúli gabona, az élő és vágott állatbehozatal ellepte az európai piacokat, drasztikus árzuhanást idézett elő a mezőgazdasági termékek és termények piacán. A válság súlyosan érintette a magyarországi agrárvilágot is. Nemcsak a piacra termelő birtokosokat, hanem a mezőgazdaságból élő kisbirtokosokat és a földnélkülieket is.

A felsőfokú tanulmányait befejező, sőt tudását nyugat-európai útjain is gyarapító, ígéretes tudományos alkotó munkával megjelenő Tisza István több tanulmányt szentelt e különös jelenség vizsgálatán túl a magyarországi agrárviszonyok mélyebb felrajzolására is. Elsősorban a tulaj-

---

3 FÜLÖP É.: Adatok a magyarországi egyházi birtokok történetéhez. *Agrártörténeti Szemle*, 2006/1–4. 65–68.

4 ERDÉLYI i. m.

5 *Gróf Tisza István összes munkái*. I. köt. (Az agrárius kérdésről.) 372. (A továbbiakban: *Tisza összes.*)

donviszonyokról s az agrártársadalomról fejtette ki véleményét. Miközben a politikai eliten belül formálódott az agráriusok és a merkantilisták egymással szembekerülő tábora.⁶ A nagy vitakérdés abban állott, hogy a válság terheit ki, illetve mely társadalmi rétegek viseljék. Tisza került a nyílt állásfoglalást, inkább a vita mélyebb összefüggéseit, valamint a megoldást, a kiutat kereste. Figyelme elsősorban a tulajdonviszonyokra s az agrártársadalom pólusaira irányult. A különben oly gazdag, köteteket kitevő irodalom ugyanakkor szinte káprázatos ügyességgel ugrotta át Tisza István agráriusra irányuló nézeteinek áttekintését. Igaz, a mezőgazdasági termelés és értékesítés vagy annak egyes ágainak jövedelmezőségével, szerkezeti témaköreivel nem foglalkozott behatóan, sőt birtokai igazgatását is intézőire bízta, de pályájának első írói szakaszában a politikai viták által is ösztönözve a tulajdonlás és az agrártársadalom kérdéseiről mintegy tíz esztendeig, 1887–1897-ig az említett könyveken túlmenően számos tanulmányt, cikket írt, és a körülöttük kibontakozó parlamenti vitákba is belevetette magát. Szerette a polemikus jellegű tárgyalási módot, a tézis-antitézisre épülő kifejtési módot, a meditációt. Kortársai és az utókor szakemberei, politikusai számára azonban mindmáig a markáns, határozott politikai célkitűzéseivel tűnt fel, így vált ismert, elismert, ha nem is mindig méltányolt államférfívá. A gazdaság terén is inkább az ipar, a kereskedelem, a bankügy vonzotta. A mezőgazdaságról írott tanulmányaira alig-alig figyeltek, újabb kori életrajzírói sem. Az alkalom ezúttal kitűnő lehetőséget kínál ezek számbavételére és valamiféle értékelésre is.

A földtulajdont, annak létét természetesen a 19. század végén – a szociáldemokraták kivételével – senki sem kérdőjelezte meg, sem a birtokosok, sem a földnélküliek. Az utóbbiak legfeljebb a bérleti parcellázás követeléséig jutottak el. A földhasználat kisbérleti formáit azonban egyre több politikai irányzatban fellelhetjük; helyenként a szociáldemokratáktól átvett államosítás programját is.

Tisza ezeket a követeléseket határozottan elutasította, és a gazdaságosságot, a termelés eredményességét, s ennek függvényében a földbirtok méreteit vizsgálta. Kiindulópontja mindazonáltal abban a politikai tételben rögzíthető, mely szerint a nagybirtok a nemzet jövőjének záloga, míg annak bármiféle bolygatása (és az 1890-es évektől kezdődő agrármozgalmak) a nemzet vesztének forrása, végveszélybe sodorhatja az országot. Ennek fényében veszi szemügyre a kötött vagy szabadrendelkezésű földbirtokot, továbbá a közép- és kisbirtok gazdasági lehetőségeit, célszerűségét. Említett alaptételből következik, hogy bár a túlságosan nagyméretű szántóföldi birtoktesteket egészségtelennek tartotta, mégis a kötött birtokok megtartását, sőt további kiterjesztését tartotta szükségesnek. Ennek jegyében sürgette a hitbizományi jogszabályok megváltoztatását, újak létrehozását, jogi könnyítését.⁷ Szerinte nem is az uralkodónak kellene engedélyezni, lehetővé tenni az új hitbizományokat, hanem megfelelő feltételek mellett mindazoknak a közép- és nagybirtokosoknak, akik ezt igénylik. Szerinte már a 200 holdas birtokok is olyan latifundiumoknak tekinthetők, amelyek tulajdonának megkötése is kívánatos. Az általa igényelt és sürgősnek tartott hitbizományi törvényt ezért – szerinte – ki kellene vonni az uralkodói

6 *Az agrárius kérdésről*. 1887; *Amerikai verseny az európai búzapiacon*. 1888; *Néhány szó az 1890. évi költségvetésről*. 1890.

7 *Tisza összes*. 368.

felsőjogok köréből. Ehhez azonban a megfelelő anyagi feltételek mellett szükséges lenne a hitbizományok maximumának és egyúttal minimumának megállapítása, a birtok jövedelmezősége stb.⁸ A két határ között pedig lehetők tartja több hitbizomány alapítását is. Kísérlete természetesen jórészt kudarcba fulladt, mert Ferenc József nem hagyta csorbítani királyi felségjogait. A közép- és nagybirtok szilárd egyben tartása jegyében igényelte azt a félremagyarázhatatlan, egyértelmű jogszabályt is, amely a hitbizomány örököséül az elsőszülött fiút jelöli ki, és nem engedi a szenioritás alapján a nagycsalád legidősebb tagjának örökösödését.⁹ Szerinte ez – miként már említettük – gyors, értelmetlen, káros tulajdoncseréket, váltásokat von maga után.

A hitbizományokról már az említett 1687. évi törvény megalkotásától kezdve a polgári korszak alkonyáig, az 1940-es évekig vita folyt a magyar politikai életben. Több ízben, így a reformkorban pusztá létét többen is megkérdőjelezték. A dualizmus alkonyán pedig már több politikai irányzat sürgette megszüntetését, összekapcsolva a földreform programjával. Az 1920. évi Nagyatádi Szabó-féle földreform során pedig a hitbizományokból is osztottak.¹⁰ 1936-ban megszületett az új, modern hitbizományi törvény, amely magát az intézményt továbbra is fenntartotta.¹¹

Tisza Istvánt aggasztotta a kisbirtok elaprózódása is, ami hitelhiányból, a minőségi termelés fogyatékosságaiból és a családokon belüli egyenlő örökösödésből eredt. Agrártársadalmi programjának így 1887–1897 között három alappillére rajzolódott ki: a nagybirtok megtartása és megerősítése a hitbizományok kiterjesztése útján; a kisbirtok védelme, segítése, hiteligényeinek biztosítása; továbbá az „agrárszocialista”, nemzetellenes mozgalmak visszaszorítása. Az agrártársadalom „kiszgazda” részével így is csak érintőlegesen foglalkozik. Felvillantja ugyan sorsuk javításának szükségességét, ennek egynémely formáját is, de szerinte ezt főleg a maguk erejével, gyűjtögetéssel, spórolással érhetik el. Így gyarapíthatják birtokaikat is, természetesen gazdatársaik rovására.

A kisbirtokosok panaszai az említettek túlmenően is orvosolhatók, részben a takarékszövetkezetek, részben a hitelszövetkezetek segítségével.¹² Mert az okos, takarékos kiszgazdán segít a jelzáloghitel, a föld jövedelme, a jó gazdálkodás.¹³ Mindez segítheti a kiszgazdaság (5–10 hold) megmaradását, de csak akkor, ha ez a birtok nem aprózódik tovább. Az örökös gazda részletekben fizetheti ki testvérei jussát.

Ebben a relációban a két pólus, a nagybirtok és a földnélküli agrárszegénység különös szimbiózisba kerül egymással. A birtokos társadalmat ugyanis a búzaárak esése, az értékesítés nehézségei együtt sodorják válságba a fenyegető alföldi zendülésekkel. Mindennek feloldására sokoldalú, szerteágazó program szükséges. Az utóbbira ezért nem elég a telepítés vagy a fegyveres erő alkalmazása, kívánatos a munkásvédelem, az 1891. évi biztosítás kiterjesztése a mezőgazdasági munkásokra is.¹⁴ Továbbá a több munkaerőt foglalkoztató és ugyanakkor a birtokosok

8 *Tisza összes.* 368.

9 *Tisza összes.* 368.

10 KERÉK M. (1939): *A magyar földkérdés.* Budapest. 164–240.

11 NAGY J.: *A hitbizományok a XX. században.* (Kézirat.)

12 *Tisza összes.* 350.

13 *Tisza összes.* 362.

14 *Tisza összes.* 388.

számára is nagyobb jövedelmet biztosító intenzív termelési ágak meghonosítása is kívánatos (méhészet, tej, tejtermékek előállítás, ló-, selyemhernyó-tenyésztés stb.).¹⁵

Aligha kétséges, hogy Tisza Istvánnak a leginkább ósdi, anakronisztikus felfogása az agrártársadalom esetében vált kirívóvá. Konzervatív választójogi álláspontja az évek során, a századforduló után, különösképpen az 1910-es években változott, nyitottabbá vált, amit 1913-ban az általa előkészített és elfogadott választási törvény is jelez. Ugyanakkor Európa-szerte számos nyugati országban is fellelhető a választójog valamiféle cenzusos korlátozottsága. Az agrárkérdéssel azonban a továbbiakban alaposabban már nem foglalkozott. Ismert állásfoglalása statikus, egy konkrét időponthoz, a 19. század utolsó évtizedéhez kötődik.

Az agrárius kérdésről 1887-ben megjelent a már idézett, könyvértékű, Pólya Jakabbal folytatott vitajellegű tanulmányában elsősorban a merkantil szempontokat, érveket hangsúlyozta, de sem ekkor, sem a későbbiek során nem állt egyoldalúan merkantil oldalra. Bírálta ugyan az agráriusok érveit, de egyszerű elutasításuk helyett az eredményesebb és jövedelmezőbb agrártermelés bevezetését kereste. Kevésnek tartotta a művelés magas fokának jelszószerű ismételtetését, és a tiszta jövedelem elérését tekintette mérvadónak. Ehhez pedig szükségesnek tartotta a nemzetek közötti munkamegosztásban rejlő kedvező lehetőségeket.¹⁶

Tisza az 1890-es évek végén, az agráriusok látványos fellépése, követeléseik csokorba fűzése idején immár elsősorban a képviselőházban fogalmazta meg véleményét a mezőgazdaságról zajló vitában. Elsősorban az agrárius vezérnek számító gróf Károlyi Sándor nézeteit boncolgatta. Visszatért ugyan tíz évvel korábbi, már ismertetett tudományos igényű, a termeléshez, jövedelmezőséghez kapcsolódó tételeihez is, de fő feladatának a közvetlen politikai vitát tekintette.¹⁷ Ugyan nem utasította el mereven az agráriusok immár teljessé váló programját, ám miközben egynémely területen tudomásul vette egyes követeléseiket, lényegesen finomította, többoldalú megvilágításba helyezte azokat. Túlzásnak tartotta például a tőzsde gyökeres reformját, visszaszorítását, de a termelő és a fogyasztó egymáshoz közelebb hozását nélkülözhetetlennek gondolta. A takarékszövetkezetek mellett pedig indokoltnak vélte a hitelszövetkezetek létrehozását is, de csak a hitelképesek számára; a gyengék szervezését különben sem látta lehetségesnek. Szerinte a telepítés áldásaiból is csak azok részesülhetnek, akik bizonyos anyagi erővel is rendelkeznek. Nemzeti szempontból pedig annak van a legnagyobb jelentősége, ha a magyarok tömbökben telepednek le, valamely más nemzetiség által lakott területen. Ehhez fűzte azt a reményét is, hogy a telepések megőrzik magyarságukat. Az 1890-es évek közepétől kezdve ugyanis az agrárkérdés részének tartotta a telepítést. Benne is felmerült azonban a dilemma, vajon a kötött birtok, a hitbizományok tervezett kiterjesztése nem akadály-e a jelentősebb telepítéseknek? Az ellentmondás feloldását abban látta, hogy a hitbizományok elhelyezkedésének arányai belső birtokcserék útján változzanak. Elképzelhetőnek tartotta például, hogy a szántóföldi területek helyett erdők váljanak hitbizománnyá. Vagy a nagybirtokos a telepítés lehetőségének

15 Magyar agrár-politika. 1897. In: *Tisza összes.* 296–302.

16 *Tisza összes.* 333.

17 *Képviselőházi Napló.* 1897. február 19.; *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. A fiatal képviselő.* Budapest. 1930. 392. (A továbbiakban *Tisza beszédei.*)

biztosítása érdekében más tulajdoni területen jelölje ki hitbizományi birtokát. Ez a gondolata a későbbiek során is vissza-visszatér.

Az agráriusok által követelt gabonakiviteli prémiumok mellett az őrlési forgalmat is meg akarta tartani.¹⁸ A dualizmus fenntartása érdekében ragaszkodott a közös vámterülethez, és ezen az alapon kívánt Magyarország, benne a birtokosok számára is előnyös szövetséget kötni.

A napi politikai vitákba dobott összeférhetlenség ügye sem maradhatott közömbös számúra. Az agráriusok ugyanis a merkantilistákat vádolták összeférhetlenséggel, s követelték, hogy az állammal gazdasági kapcsolatban lévő nagyiparosok és kereskedőtökések vagy jól jövedelmező állásaikról, vagy a képviselőségről mondjanak le, és mindezt törvény garantálja. Tízsza, mivel ő maga is számos ipari és kereskedelmi vállalat igazgatóságának és felügyelőbizottságának volt tagja, erkölcsi érvekre hivatkozva próbálta elhárítani a törvényt. (Lehet valaki erkölcsös és összeférhetetlen, de erkölcstelen és összeférhető). Ugyanez az óvatos merkantilizmus figyelhető meg a mezőgazdasági munkások esetében is. Tíz évvel korábbi nézeteivel szemben ezúttal az agrármozgalmakat két részre osztja, az országosra és az alföldi parasztvárosokéra. Az országban szükséges a mezőgazdasági munkásság helyzetének javítása, a munkaidő, az egészségvédelem, a női és a gyermekmunka rendezése, bár az ő helyzetük különbözik az ipari munkásokétól, hiszen falusi, rokoni, baráti szálaik, örömeik, küszködésük lényegesen eltér a városi, ipari munkások életvitelétől. Az alföldi parasztvárosokban azonban hiányzik a meghitt életviszonyoknak ez a légköre, szegényebb néprétegeit magával ragadta az anarchizmus, a szocializmus, a társadalmi rend felforgatásának vágya, a kubikusok és más idénymunkások tanyáinak erkölcsromboló elterjedése, népszerű jelszavaik (robot, dézsma) hangoztatása. Hiszen – Tízsza szerint – egyes ingyen-szolgáltatásaik valamilyen feles föld vagy bérlet elnyerése ellenében nem kifogásolhatók, nem is moshatók egybe a rosszemlékű feudális jellegű robottal.¹⁹

Találó megfogalmazásnak tekinthetjük Gyáni Gábor Darányi-tanulmányának kezdő sorait: „A liberalizmus égisze alatt a szociális gondoskodás ügye tartósan a társadalom és a politika senki földjének számított. A közösségi szolidaritás hagyományos családi-rokonsági és szomszédosági kötelékei ugyanis ekkoriban már jószerivel működésképtelenek, a közt képviselő helyi hatóság és kivált az állam pedig illetéktelennek tartotta magát ebben a kérdésben.”²⁰

A későbbiekben, a századfordulón is vissza-visszatért az alföldi szocialista „munkászavargásokra”, a falusi takaré-, illetve hitelszövetkezetekre. Ám már korántsem vetette magát olyan erővel és tüzzel ezekbe a vitákba, mint azt korábban tette.²¹ Azt hitte, hogy az 1898. évi II. tc. megnyugtató jogi keretek közé helyezte ezeket a mozgalmakat. Ezért a törvény megszegőivel szemben – legyen az a munkás vagy a munkaadó – szigorú intézkedéseket követelt. A hitelszövetkezetek küszöbön álló központjának megalakítása pedig sok panasz, baj forrását megszüntetheti – vélte. Óvott ugyanakkor a megalapozatlan, túlzó várakozástól, mert mindenki

---

18 *Tízsza beszédei.* 391–392.

19 *Tízsza beszédei.* 401–405.

20 Darányi Ignác emlékkonferencia. Budapest, 2000. 94.

21 *Tízsza beszédei.* 507–508.

csak munkával, takarékossgal részesülhet a szövetkezés áldásaiból.²² Bízott Darányi Ignác földművelésügyi miniszter szakértelmében. Ennek is szerepe volt abban, hogy egyre inkább az országos politika ügyei kötötték le a figyelmét, és ebben a földtulajdon és az agrártársadalom ügyének már kevés hely jutott. A falusi szocialista mozgalmak hevessége szemlátomást enyhült, ebben szerepet játszott az a körülmény is, hogy a századforduló után a munkaalkalmak külföldön és országhatáron belül is bővültek, ezáltal a szegényparasztságon belüli feszültségek enyhültek. Ezzel párhuzamosan pedig a Szabadelvű Párt helyzete az őt ért szűnni nem akaró gazdasági, politikai támadások súlya alatt egyre ingatagabbá vált. A régi függetlenségiékek mellett már több új párt is szembefordult vele. 1903-tól a nagy egyeztető, Széll Kálmán miniszterelnök bukása után pedig a Szabadelvű Párt bomlása felgyorsult, és a pártok egész sora obstrukciót kezdett, illetve folytatott a kormánypárttal szemben (Nemzeti Párt, Katolikus Néppárt, Új-párt, Alkotmánypárt stb.). Tiszának ekkor már a kormányzás gondjai jutottak, szerinte az ellenzék képtelen a nemzet megmentésére, a fenyegető kül- és belpolitikai veszélyek elhárítására. A századelőn jelentkező parasztmozgalmakra – Mezőfire, Áchimra, Nagyatádi Szabóra – már fel sem figyelt.

---

22 *Tisza beszédei*. 568.

Magyarország története, 1900–1945

Kenyeres Zoltán

„Kezdetben volt a kert”

Lesznai Anna 1939-es amerikai emigrációja után 1965-ben látogatott először haza. Nem sokáig volt itthon, hamarosan elutazott, de a következő esztendőben, 1966-ban ismét hazatért. Immár utoljára, mert még abban az évben elhunyt. Akkor jelent meg életművének beteljesítő nagy regénye, a *Kezdetben volt a kert*. Igazi realista mű, tükrözi korát, időszerkezete, jellemábrázolása, cselekményvezetése ahhoz a realizmushoz tartozik, amelyet manapság nemcsak lenéznek, hanem igyekeznek kimetszeni az időből és nem létezőnek tekinteni. A regény két nagy kötete a realista, sőt „nagyrealista” regény utolsó példadarabja, amolyan utolsó mohikán: korszakának utolsó pillanatában jelent meg, s ezért korszaklezársnak is tekinthető a magyar irodalomban. Alig két évvel később, 1968-ban megjelenik a *Tördék Hamletnek*, s Tandori Dezső kötetével új lap kezdődik irodalmunkban. Elkezdődik a késő modernség és posztmodernség máig tartó életszakasza.

A két kötet majdnem háromezreddel hosszabb Móricz Erdélyénél, hosszabb, mint Szentkuthy *Prae*-je. Ilyen hosszú regényeket majd a posztmodern korban írnak, de még a *Párhuzamos történetek* három kötete sem sokkal előzi meg. A *Kezdetben volt a kert* azonban nem posztmodern szöveg, ízig-vérig realista regény, arccal még inkább a romantika, mint a korabeli avantgárd felé. Tele van cselekményes jelenetekkel; kis epizódok filmszerűen peregnek benne, számai összegubancolódnak, de egy szál sem marad elvarratlan. Harmadik személyű narrátor beszél benne. Ez olyan típusú regény, ahol szabad azt mondani, hogy ez a mesélő személy azonos az íróval, de hozzá kell tenni, hogy olyan típusú regény, ahol a mesélőnek nincsenek rámondásai a mesefolyamatra. Alig van benne reflexió; időnként megjelennek benne tételes fogalmazások, de maga az alkotásfolyamat, a regényírás mint probléma, ami a modern regény egyik sajátos témája, nem kap hangot, teljesen az alkotóműhely belügye marad, noha évtizedekig készült és birkózott megírásával szerzője.

A regény tizenkét részből áll, a második kötet a hetedik résszel kezdődik. A részek nem egyenlő hosszúságúak, az első rész nyolcvan oldal, a második alig negyven, aztán százötven, kétszáz oldalas részek következnek. Az egyes részekben belül is állandóan váltakozik a narrációsűrűség. Néhol bekezdésenként vibrálnak a színek, másutt hosszú állóképek sorakoznak, mint egy hosszadalmas diavetítésen. Az állandó kameramozgás, a mesésűrűség, a jelenetváltások vibráló sokasága a regényben érdekes módon mégis hatalmas tablóvá áll össze az olvasó tudatában, állóképszerűséggé válik, aprólékossága olyan, mint egy sűrű mintázatú évszázados himzett terítő: elveszíti időbeli vonatkozásait, végső soron nem a történet és benne a történelem folyamatos haladását érzékeljük, nem az időmozgást fogjuk fel, hanem valami Bergson durée-jéhez hasonló időérzést hoz létre bennünk. Ez nem hibája, inkább valami furcsa csodája a regénynek. (Ilyesfajta hatást a posztmodern regény rendkívül bonyolult szövegtesttel képes csak megközelítően is elérni, felbontott és tipográfiaileg hosszú, összetömörített szövegekkel és rengeteg önreflexióval törve meg az időfolyamatot.) Lesznai Annánál hosszú jelenetek ékelődnek

be egy-egy nagyobb könyvrész főcselekményébe, átbújnak egymás alatt, egymás fölé kerülnek, megszakadnak, tíz-húsz oldalakkal később újra előkerülnek, folytatódnak. Az olvasó ilyenkor visszalapoz, miről is volt szó, hová is tartozik a régi-új szál. De az egymással bújócskázó szálakon belül is apró epizódok vannak és azokon belül is még apróbbak.

Többféleképpen közeledhetünk a történethez. Olvashatjuk kulcsregényként, olvashatjuk történelmi regényként, olvashatjuk szerelmes történetként. Mindegyik lehetőség benne van.

Ahogy olvassuk, óhatatlan kulcsregényhez illő kérdéseket teszünk fel itt is, ott is: Leona talán Kaffka Margit, a sokat szereplő Vedres György alighanem Balázs Béla, Aranyossy László bizonyára Lukács György, Faludi Ákos alakjában Jászi Oszkár szerepelhet. Az *Új Szó* nyilván a *Nyugat*, a Majánszki kávéház mi lehet más, mint a New York. A történet rávezet ezekre a találgatásokra, aztán módját találja annak is, hogy elbizonytalanítson, másképp kanyarítsa a mesét. Aranyossy László például tökéletesen Lukács György figurája, de a kömmün végén kivégzik, s akkor mégsem az. Olvassuk akkor történelmi regényként a történetet? Ennek képzetét keltik a megnevezett igazi nevek: Andrásy Gyula, Ady Endre, Justh Zsigmond, Károlyi Mihály, Tisza István. *Zöld füzetek* címen félreérthetetlenül ott a *Huszádik Század*, s első hiteles leírását kapjuk a később kultikussá váló Vasárnapi Körnek. Ez különösen fontos, mert Lesznai Anna a művelődéstörténeti, filozófiatörténeti kutatásokat megelőzve hívta fel a figyelmet erre a háború alatt létrejött szellemi-intellektuális csoportosulásra, amely első és magasrendű műhelye volt itthon a német indíttatású szellemtörténetnek. A kör vasárnaponként összejövő tagjai a századelő elbizonytalanodó, cseppfolyóssá váló értékelvei ellen fellépve szilárd metafizikát kerestek. Elvont gondolatokkal az emberiség felszabadításáról, a lélek megváltásáról vitakoztak, áthatotta őket a századelős sokfelé feltörő prófétizmus. A liberalizmus ellen dogmatikusok voltak, ami pár évvel később többük számára lehetővé tette, hogy belső megrendülés nélkül, hirtelen áttérjenek a marxizmusra, s kilépve az absztrakciók világából egyszerűen politikai szerepeket vállaljanak. Azt már a kései, azt már a mai filozófiatörténet teheti hozzá, hogy például Lukács György legérdekesebb művei a regényben is szereplő, átváltozás előtti, korai időszakában születtek.

***

Szelmánkban lenézik és lapos pozitívizmusnak tartják az olyan dolgozatot, amely elmeséli a szóban forgó mű tartalmát vagy akár csak bővebben utal rá. Pedig megcselekedte ezt Arany János is Vas Gereben *A pörös atyafiak* című regényével. Próbáljuk tehát meg.

(A Bach-korszak végénél vagyunk.) „Cserháthy Zsuzsanna negyven esztendő, s már ősz hajtincsek bújnak elő fölkötője alól. Keményen suhog rajta a krinolin, s a nádabroncsok mérgecsapódnak az ajtófélfába, ha átréseli az ajtón termetes, vérmes személyét. Huszonöt, harmincöt, negyven év... hogy eljár az idő!” Akkoriban csak politizáltak a férfiak, nem sokan jártak feleséget keresni, Zsuzsanna sem válogathat. Kezét adja egy tutyimutyi pipogya fráternek, de ő marad a ház ura. Az epizódban az egyik mondatba ágyazva végre megtudjuk a helyszín nevét: Jeszenő. Fiuk születik, Péter, Zsuzsát attól kezdve csak a fia érdekli. Évek telnek el, Zsuzsát szélütés éri, és meghal. Újra évek telnek el, az öreg Péter nem ért a gazdálkodáshoz, a fiával inkább a pesti politikai életben vesznek részt. El-el kell adni egy-egy tagot a birtokból, a lisztkai Lornyay-birtokot mágnások orvosává vedlett zsidó veszi meg, Berkovics nevezetű.

***

Ennyi az első rész első felének vázlatos leírása, a második részben aztán változik a szín, megjelenik a regény másik szála, színre lép a zsidó Berkovics család. Regényes regény is, kulcsregény is, történelmi regény is egyszerre a *Kezdetben volt a kert*. Leginkább talán mégis párhuzamos családregevénynek lehetne nevezni. Két önálló családnak a cselekmény során összegabalyodó történetéről szól. A Cserháthyak ősnemesek, hatalmas birtok urai, s azt követhetjük: mi lesz a sorsuk a kiegyezés utáni évtizedekben, a világháborúig tartó évtizedekben és tovább. A másik család, a Berkovicsok újonnan jöttek, talán a 18. század végén, a 19. század első felében telepedtek le, az ő alakulásuk mintáját Lesznai Anna a saját családjában találta meg. A Moszkovitzok letelepülő ősapja még taligás zsidó volt, pálinkával kereskedett, a Felvidéken útonállók ölték meg, de az ő fia már Bécsben végezte az egyetemet, orvos lett, nagy szerepet játszott az 1831-es kolerajárvány leküzdésében, az Andrássyak családi orvosa lesz, nemességet kap, birtokot vásárol. Identitás és származás nem azonos fogalmak. Ez a család az évtizedek folyamán ízig-vérig asszimilálódik, identitástudatukban nem a származástudat vezérelti őket, belülről indítatva, belülről átérezve és megélve lelkileg, szellemileg, érzelmileg magyarokká válnak.

Lesznai Anna a fasiszmus elől Amerikába menekül, ahol (amint Vezér Erzsébet idézi egyik Jási Oszkárnak szóló levelét) azt írja: „Én nem tudok nem magyar lenni, magyar bennem minden lélegzet.”

Magyarországban nem rendíti meg őket a már akkor létező antiszemitizmus. Biztonságban érzik magukat azoknak az évtizedeknek liberális Magyarországon. Ragaszkodnak magyar hitükhöz és elhivatásukhoz. Sokan még ki sem tértek; úgy is magyarok lehettek azon a régi Magyarországon. Berkovics István azt mondja a regényben: „Katolizálni? Felvilágosult magyar ember manapság nem tartozik semmilyen vallásfelekezethez. Katolizáljanak a fináncbárok, a stréberek, a zsidók... Berkovics István se nem zsidó, se nem katolikus, hanem magyar úr, punctum!” Ha az évszázadok során ilyen mértékben asszimilálódtak volna a magyarországi szlovákok, románok, szerb–horvátok, nem került volna sor Trianonra.

Az asszimiláns zsidóság életében és szemléletében a világháború utáni korszak hozott változást, a fasiszmus a zárt számoktól a népirtásig kiheverhetetlen megrendülést okozott. Mai írónak és mai regénynek kellene őszintén szembenéznie a holokauszt után elkezdődő és az identitástudatban ismét a származástudatot előtérbe helyező disszimilációs folyamatok mélyáramaival, amelyekért elsősorban a többségi társadalom a felelős. Társadalmilag és lélektanilag egyaránt mélyrehatóbb elemzésekre és értelmezésekre lenne szükség a szenvedéstörténetek újra és újra elmesélésénél. (Ehhez eddig legközelebb nem regény, hanem film jutott. Szabó István filmje, *A napfény íze*. Avval fejeződik be, hogy a legifjabb Sors fiú, valamikor a mi korunkban, visszaállítja a család magyarosítás előtti nevét.)

***

De térjünk vissza a regényhez. A Cserháthy-szálon belül hamarosan Cserháthy Péter, a szigorú, nagyhatalmú földesúr és Andrássy bizalmas fia, Józsi lesz a főszereplő, a Berkovics-szálon belül pedig az „óriás”, a demokrata hajlamú István két gyermeke, János és Lizó kerül a középpontba.

A regény legfőbb főszereplője Lizó. Egy divatjamúlt, régi, az irodalomelméletben járatlan regényelemzés nyelvén azt mondanám, Lesznai Anna kétszeresen szerepel a regényben, egyszer mint narrátor és egyszer mint Lizó. Lizó alakjába és lelkébe a régi iskolázatlan olvasásmód szerint Lesznai Anna alakját és lelkét képzeljük bele.

Lizó a szerelem a regényben. Lizó szerelmes Cserháthy Józsi, aki a másik oldalról jön, Józsi pedig szerelmes Lizóba, aki őfelőle jön a másik oldalról. Innen nézve szép szerelmes regényként is lehet olvasni a regényt. Évtizedek történelme pereg le a szemünk előtt rendkívülien láttatóan, de tele bizonytalansággal, tele kétellyel, tele borúlátással. Egyetlen kétely nélküli mondat olvasható az egész közel másfél ezer oldalon. Lizó egyszer, valahol a sok száz oldal között, az ország és a világ füstölgő, égő csillagzuhanásában azt gondolja magában: „És mégis, csak a szerelem ér valamit az életben.” Ez az egyetlen kétely nélküli kijelentés az egész hatalmas eposziában. Madách jut eszünkbe, a londoni szín vége, amikor minden szereplő a sírba hull. Éva monológja jut eszünkbe: „*Mit állsz tátongó mélység lábaimnál! / Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt: / A por hull csak belé, e föld szülötte / Én glóriával átállépek azt. / Szerelem, költészet s ifjúság / Nemtője tár utat örök honomba; / E földre csak mosolyom hoz gyönyört, / Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.*”

Lizó nemcsak a szerelem, ő a kert is. Rajta keresztül értjük meg a regény címét. A kert a gyermekkori kert, a lizskai kastély kertje, amelybe beleszületett, amely körülvette s megtanította a szépségre. Az egész regényen végighúzódik a lizskai kert képe és emléke, újra és újra visszatér, mindig megajándékozta Lizót valamivel. A kert a gondtalan, szép gyermekkor, a nyugalom, a valóságban gyökerező biztonságos otthon, sőt, a biztonságos otthonlét, amely a viharos történelemben mindig fájdalmas nosztalgiával tölti el. Amire jó kicsit vágyakozva, kicsit fájdalmasan visszagondolni.

A nosztalgia fájdalom, görög eredete *nosztos algosz*: a *nosztosz* a hazatérés, az *algosz* a fájdalom. Hazatérés tehát valahová, visszatérés valahová, ami elmúlt, ami megváltozott és nem létezik már. A nosztalgia a világ egyetlen olyan fájdalma, amelyet szeretünk. Nemcsak elviseljük, hanem szeretjük. Szeretjük előidézni és szeretjük átélni. Kellemes fájdalom. Az egyetlen kellemes fájdalom. A szülés gyötrő, kínlódó fájdalom után öröm, de nem közben: a nosztalgia a fájdalom közben jó. Pedig szomorú, mert nem hozza el a visszatérést, hanem a visszatérhetetlenség bizonyossága lakik benne.

A regény történetének idején az akkori művészetek egyik alapmotívuma volt a kert. Az avantgárd mozgalmakat megelőző klasszikus modernség irányzatai a szecessziótól kezdve megegyeztek abban, hogy a kert a szépség kertje, a szépség jelképe. Voltaire kertje más volt; a 18. század második felében a kert a polgárerény, a szorgos munka jelképe volt, az erény és birtoklásé. „*Il faut cultiver notre jardin*”: evvel fejeződik be a *Candide* a káprázatos kalandok után. Voltaire ebben a nem túl hosszú regényében annyi mindent, annyi dolgot és annyi létezési formát kigúnyolt, de ezt komolyan gondolta. Ezt a *cultiver*-t a sok nagyszerű gúnyolódás után Voltaire komolyan mondta. Nem, az a *jardin* nem a szépség kertje volt, nem a művészetek titkos birodalma, hanem a polgárságtերemő munkáé. Az angol fordítás így hangzik: „*let us cultivate our garden*”. Ez szövegű, de lapos fordítás. A magyar fordítás, amely nem tud mit kezdeni a francia *il faut*-val, hívebben és pontosabban fejezi ki a mélyén fekvő gondolatot azáltal, hogy megtoldja a mondatot egy szóval, ami az eredetiben nem szerepel, de érzékelhetően ott van benne: „*vár a munka a kertben*”. Így hangzik. Megtoldja az eredetét a munka szavával. A munka más

dimenzióba tartozik, mint az esztéta világnézet szépségelve. A voltaire-i mondat tehát nem az esztétizmus vallomása, az a kert nem a szépség kertje, több köze van ahhoz, amit majd Max Weber ad elő a protestáns etikával kapcsolatban. Weber megkülönbözteti a hivatásetikát és az érület-etikát. Voltaire kertje az előbbi, a munkáé, Lizóé az utóbbi. Lizó kertje a szépség kertje.

A szecesszió és a többi premodern irányzat kertje többértű jelentést hordoz. Jelenti a boldog gyermekkort, a biztonságot, nyugalmat, életbizalmat, és jelenti az esztétizmusnak, a szépségelvnek mindenek fölött érvényesülő értékét. Alappéldája ennek a kertfelfogásnak Hofmannsthal *Mein Garten* című, 1892-ben megjelent verse. „*Schön ist mein garten mit den gold'nen Bäumen...*”

A jelen és a múlt, a gyermekkor és a most két kertje, a gyermekkor kertje és az örök szépség kertje jelenik meg a versben, a kert mint az egyedül üdvözítő szépségelv közelében eltölthető élet jelképe szerepel.

Lizó kertje is kettős jelentésű kert. Egyrészt jelenti tárgyszerűen a lizskai kertet, másfelől átvitt értelmű jelentése is van. De az átvitt értelmű jelentés sem egyértű, hanem egyszerre két értelmezési tartományba tartozik, egyszerre allegória és egyszerre szimbólum, egyszerre allegóriája valaminek, másvalaminek pedig a szimbóluma. Az allegóriát mindig fel tudjuk oldani, pontosan meg tudjuk nevezni, miről van igazán szó. A rab gólya a rab nemzet, mindenki azonnal arra gondol, amikor Arany János versét olvassa. A fekete zongorával azonban bajban vagyunk: vajon mit jelent? Már száz éve gondolkoznak rajta, és különféle eredményekre jutottak. A lizskai kertet értelmezhetjük úgy, mint a valóságos lizskai kertet a kastély körül, de ez az első jelentés elvezet egy távolabbi és átvitt jelentéshez is a regény folyamán: a szépség kertjéhez, ami az esztétizmus elvét viszi be a regény sok szála, sok gondolata, sok értékelve közé. Ha így értelmezzük, akkor a kert ebben a kiterjedésében a szónak egyfajta allegorikus használata. A kert szó a szépség szó helyett áll. De a premodern szépségelv maga is valami helyett állt, és annak a valaminek a szimbóluma volt. Mert kérdezhetjük, mi az, amit az esztétizmus szépségelvnek nevezünk? Mi az a szépség, amit a premodern áramlatok oly féltve őriztek?

Az ókorban sokféle volt egy szokás. Amikor befogadtak a házba egy fáradt éji vándort, enni, inni adtak neki, és fekvőhellyel kínálták. Másnap reggel összeszedelőzködött, elköszönt tőlük és folytatta útját – mielőtt azonban kilépett a házból, kettétörtek egy cserepet és az egyik felét átnyújtották neki. Ha legközelebb arra jár, összeérintik a két darabot, s ha összeillenek, arról felismerik akár őt, akár a fiát vagy barátját, akinek odaadta. Ezt a cserepet latinul úgy hívták, hogy „*tessera hospitalis*”. Ilyen *tessera hospitalis* minden szimbólum. A szó, a kifejezés, a mondat valaminek az egyik fele, s ki kell egészíteni a másik féllel. De ezt a másik felet nem tudjuk, és nem lehet pontosan és egyértelműen megnevezni. A szimbólumnak az a másik, kiegészítendő fele, ha tartalmaz és jó a szimbólum, ha igazi szimbólumról van szó, akkor kifut a végtelenbe. Olyasvalami, aminek nemcsak nem lehet, nem is kell nevet adni, mert több a nyelvnel. A szimbólum ki nem mondott, másik, kiegészítő fele a mindenség. Kitalálhatunk valamit, mondhatjuk azt, hogy sors, mondhatjuk azt, hogy élet, mondhatjuk azt, hogy isten. De mindenképpen valami transzcendens, valami fölének emelkedő. Ilyen transzcendens jelentést is tulajdoníthatunk a kertnek ebben a regényben, sok más jelentés lehetősége mellett. A regény utolsó soraiban Lizó kilép a kertbe és egy látomás jelenik meg előtte: evvel a képpel fejeződik be. Biztos, hogy nem ez a regény egyetlen jelentése, nem is ez a legfőbb jelentés, de ott van a jelentések között: a sok irodalmi, társadalmi, politikai, kortörténeti, lélektani jelentés között. Nem jó, ha kihagyjuk.

Tőkéczi László

Jászi Oszkár publicisztikai írásainak néhány sajátossága

 19–20. század fordulójának egyre ismertebb és bizonyos társadalmi körökben legbefolyásosabb értelmiségije volt Jászi Oszkár. Bármennyire különös is, de egyértelműen állítható, hogy a hanyatló Kádár-korszakban – hosszú feledtetés után – a kulturális és szellemi életben ösforrássá vált. Jászi a racionalista utópisták tipikus képviselője volt, aki szerint mindent a „tudomány” alapján kellene intézni mind a politikában, mind a társadalomban. Ez persze azt is jelentette, hogy végzetesen áldozatul esett az ún. demonstrációs hatásnak, vagy a nyugati („centrum”) világ mechanikus utánzásának. Személyesen ugyan nagyon etikus ember volt, de ideológiai-politikai elfogultságai miatt valójában soha nem tartotta be a tárgyilagosság követelményeit. Így aztán mind a saját, mind elvbarátainak „tudományossága” (= „szociológia”) nem volt más, mint egy erősen ideológiával kevert napi politizálás.

Politikai pozícióinak, társadalmi támogatottságának gyengeségét maga is érzekelte és ezért is próbált a „politikán kívül politizálni”. Első nagy lélegzetű írásában ezért egy olyan *elitizmust* fogalmazott meg, amely egyértelműen antiparlamentáris, sőt antidemokratikus volt: „A parlamentarizmus egyik legvégzetesebb hiánya épp az volt, hogy emberi problémák legbonyolultabbikát, az összesség ügyeinek intézését, a törvényhozást oly szervre bízta, amelyben a legfőbb előfeltétel hiányzik arra, hogy e feladatának megfeleljen [...] Az egész vakok által megválasztott félvakok a teremtésfoltozók feladatát veszik magukra.”¹ A második részét az idézetnek Jászi Herbert Spencertől vette át. Hogyan lehet ezen változtatni? Nos, „tudományos publicisztikával”, amely „az akarat kiképzésének legfontosabb szerve” és amely „Az evolúció minden átfogó természeti törvényeiből következő dedukciókkal” dolgozik.

A kezdetben Herbert Spencer hatása alatt álló Jászinál idővel annyit változott a helyzet, hogy egyre inkább a szocializmus/„tudományos materializmus” alapján vetette el a polgári jogállamiságot s az „úri parlamentet”. Nem vette észre, hogy amikor parlamentarizmuskritikájában minoritásnak nevezi a döntéshozókat, akkor a „tudományos publicisztikát” űzők csoportja mint „tudományos korrektívum” még inkább kisebbséget jelent. A törvényhozóknak ugyanakkor van választói legitimitása, amellyel a publicisták nem rendelkeztek. A politika valódi terepe ugyanis nem a vélt vagy valós szakértelemé, hanem a *bizalomé*. Ezt pedig illetet volna figyelembe venni annak, aki hamarosan az általános választójog, az egy ember – egy szavazat elvét képviselte.

---

¹ *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál., szerk. és a jegyzeteket készítette LITVÁN GY. – VARGA F. J. Magvető Kiadó, Budapest. 1982. 18.

Ennek során ugyanis mind a szakértőnek (= publicista), mind az analfabétának (= vak) egy szavazata van.

Hogy a fennálló politikai erőviszonyok számára kedvezőtlen helyzetén változtasson, Jászi kijelentette azt is, hogy a „társadalom” (főleg annak „szabad körei”) előbbre való, mint az állam. Annál is inkább, mivel az individuális ügyek fontosabbak, mint a közösségi ügyek. Egy ilyen helyzetben viszont már a „tudományos publicisztikának” módja lesz „az emberek cselekedeteit a legintenzívebben determinálni”.² Ezt a determinációt a természettudomány legitimálja Jászi szerint, amely „az elme kiindulási pontja”, s amely „teljességgel és kikerülhetetlenséggel uralkodik az emberi dolgokban, mind a mindenség egyéb jelenségeiben”.³

Itt ismét érdekes és jellemző ellentmondásra bukkanunk Jászinál. Az individualizmust és szabadságot hangsúlyozó szerző ugyanis azzal, hogy „természettudományi alapon” fogja fel a társadalmat, lényegében megsemmisíti a szubjektivitást és a személyiséget, degradálva az embert! Hiszen az embert és az állatot éppen az különbözteti meg, hogy az előbbi nem zárt, csupán ösztönvezérelt lény! Ebből például az is következik, hogy az állam nem „az egyetemes természet-törvények uralma alatt áll”,⁴ vagyis így az emberi személyiség/szubjektivitás abszolút akadály a tudományos „társadalom-mérnökösködésnek”. Aligha véletlen, hogy a kommunizmus jelentősebb képviselői mind eljutottak a diktatúra, az erőszak legitimitásának gondolatáig. Felismerték, hogy azok nélkül semmi esélyük sincs a teremtési renddel és az emberi természettel szemben!

Jászi, mint minden utópiára hajló szerző, elég gyakran vázolta az általa elképzelt szép új és igazságos világot, amely a tudományos publicisztikán (= „szociológia”) épül majd fel. De e szépséges világgal kapcsolatban hamarosan jelentkeznek a problémák. Először is akkor, amikor feltűnik egy később nagy pályát befutott fogalom: a „reakció” („reakcióso”). Jászi ellentmondást nem tűrően kijelenti, hogy a „reakció” nem lehet tudományos s utána még tovább megy, így nyilatkozván: „A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos nyilatkozása számúzve lesz” a szép új világból.⁵

Eme szép „liberális” állásfoglalás után kevés értelme van ugyan, mégis leírja: „Jöjjön tehát az eszmék harca.”⁶ De ki fog kivel küzdeni, ha a „reakció” (ki mondja meg, hogy az mi és kik alkotják?) mindenféle formában ki van zárva? Az már csak hab a tortán, hogy ezt az eszmefuttatást Jászi egy szép szociáldarwinista gondolattal fejezte be: győzzön a legjobb túlélése.

Sajátos Jászi Oszkár felfogása a vallásról is. Egyrészt egyértelmű és szinte zsigeri egyház-és vallásellenesség jellemzi. A póthitét nála a „tudomány” jelenti („a társadalmi haladás egyedüli dinamikus elve”),⁷ másrészt a kezdeti időkben voltaire-i elitizmus is jellemezte: „nagyon tisztán látjuk a pozitív hit szükségességét az emberiség millióira, kikre nézve a vallás jóformán az *egyedüli erkölcsi fék*”.⁸ S ekkor még az is megjelenik nála, hogy „protestáns legyen”:

2 Uo. 22.

3 Uo. 23.

4 Uo. 24.

5 Uo. 28.

6 Uo. 28.

7 Uo. 33.

8 Uo. 34. Kiemelés – T. L.

„a vallásos erkölcsstan legtisztább formáját a protestáns erkölcsstan fejtette ki”.⁹ De aztán jön a kijelentése, hogy a materializmus magasabb morál s a későbbi Jászi szinte gyűlölködve kezeli a vallási jelenségeket és eseményeket. Például a máriapócsi búcsúról írva a „középkori maradványok vészes és kártékony hatásáról”, „eredménytelenül elfecsérelt munkanapok óriási számáról” beszélt s „munkában elfáradt, tompa, imákban elkábult” „szegény koponyákról”.¹⁰ És eljut a későbbi kommunista típusú üres ígérethalmaz vallási keretének megfogalmazásáig: „Az anyagi deficitben sýnylódó társadalomnak részben még szüksége van a vallás »deficitmoráljára« [...] csakis a szellemi és anyagi bőségből, a társadalmi fölösleg állapotából születhetik meg a vallási babonák nélküli, humánus és igazságos, a büntetés és jutalmazás reménye nélküli is erkölcsös és munkás emberi együttlét.”¹¹ S ismét a demokrácia dicsőségére – a szülők nevelési jogának teljes tagadásával – megadja a „modernizátorok” régi álmát „megoldásnak”: „Jó állami, felekezet nélküli, népiskolákban tanítsuk népünket természettudományos ismeretekre.”¹² Mintha a természettudomány eleve ateista lenne.

Ezen a téren láthatjuk aztán azt is, amelyben az ún. progresszív gondolkodás mindig és mindenkor szenved. Vagyis azt, hogy gyűlölködőnek minősíti ellenfeleit, miközben ő ilyen „szelíden” nyilatkozik róluk: „világfelfogásuk oly szűk, tudásuk oly korlátolt és erkölcsi ítéletük oly fogyatékos”. És röpködnek a szintén „tudományos megállapítások”: a „magyar feudalizmus mocsara”, „ázsiai rendszer”, „szegény, sötét Magyarország” stb. Ha viszont ellenfelei minősítik őt vagy elvbarátait, akkor az hasonlóan „tudománytalan” és „gyűlölködő”.

De az egyházaknál és vallásnál nem jár jobban a „felszabadítandó” parasztság sem, mivel igen mérsékelten fogékonyak a baloldali radikális eszmékre: „A falu a kastély és a paplak függvénye, az állati igénytelenség és a vallási kábultság (sic!) világa. A paraszt közömbös, ravasz és jellemtelen. Minden demagógia, minden uzsora és minden megvesztegetés örök rabja.”¹³ Ilyen esetekben látszik legjobban, hogy Jászi és köre a *realitás*sokkal hadakozik és ilyenkor minden vereséget vagy sikertelenséget kinevezett bűnbakoknak tudnak be.

Később is folytatott szokás lesz, hogy a magyar történelem folyamatát szelektíven tárgyalják és olyan összefüggésekbe helyezik az általuk „beengedett” embereket, folyamatokat és eseményeket, mintha azok előfutárai lettek volna a „haladásnak”. Ezekben a gondolatokban az az örök elem, hogy minden új/újítás abszolút jó (persze a „reálisan létező” szocializmus történetéből tudjuk, hogy mindez csak a hatalomra jutásukig érvényes!), és minden őrzés, minden régi abszolút rossz. Jászi mint „polgári demokrata” annál is érdekesebb e vonatkozásban, mivel a polgári demokráciával kapcsolatban így írt: Nyugaton „egyre aktuálisabbá válik a munkás demokráciába való átmenet problémája”.¹⁴ Érdekes, hogy nem vette észre, hogy egy ilyen távlatban mi csábíthatta volna a magyarországi polgárságot az újításokra, a forradalomra. Hiszen legfeljebb átmenetileg kaphatták volna meg a hatalmat.

9 Uo. 34.

10 Uo. 138–139.

11 Uo. 141. Kiemelés – T. L.

12 Uo. 142.

13 Uo. 146.

14 Uo. 129.

A „nyugatos” mechanikus utánzása olyan mélyen gyökerezett Jászi gondolkodásában, hogy ennek következtében *gyakorlatilag* megszűnt a magyar gondolkodás és kultúra önállósága: „még határozottabb figyelemmel és érdeklődéssel kell szemünket nyugat felé irányítani, hiszen onnan kapjuk ezer év óta minden (sic!) célkitűzésünket, eszményünket és reménységünket”.¹⁵ Ez logikus Jászi Oszkár nézeteiben, hiszen ő másrésről azt is gondolta, hogy „mindenütt a szocializmus átveszi a nemzeti törekvéseknek tiszta, osztályérdekektől mentes ideáljait”.¹⁶ Mintha csak azt hallanánk – mint később –, hogy „formájában nemzeti, tartalmában szocialista”!

S hogy a racionalista utópia teljesebb legyen, a tapasztalatellenes álmodozás dicsőségére a jövőt így látta pár évvel az első világháború előtt: „kezd kibontakozni az a legfejlettebb társadalmi fok, mely az emberiség békés kooperációján épül fel. Az az egyetemes emberi társadalom, mely önző kiaknázási politika helyett az emberiség szolidaritásának és a lehető legtöbb ember legnagyobb boldogságának eszméjén fog alakulni s amelyben a *tervszerű, bölcs, előre-látó vezetés* mellett az összes emberi szükségleteknél, a mainál végtelenül tökéletesebb kielégítése várható”.¹⁷

Jászi kezdetben nem volt teljesen ellenséges a nemzeti gondolattal szemben („a fejlődés jelenlegi fokán, az emberi kultúra érdekeit csak a nemzeti útján lehet szolgálni és előrevinni”).¹⁸ Azután, ahogyan a „(természet)tudományosság” egyre fokozódott, és a politikai hatalomra törési ambíciók erősödtek, a nemzet egyre jelentéktelenebb és ellenségesebb fogalom lett – „minthogy az ún. nemzeti sajátosságok az általános emberi viszonylatokhoz képest igen másodlagosak és felszínesek”. Azután a politikai ellenfelek/ellenségek „ideológiája”, a nemzeti a „reakció” egyik szinonimája lett, és „Az érzékeny idegrendszerek és alkotó lelkek”¹⁹ emberei ezért irtó háborút indítottak a hazafiság ellen. S minden nem magyar nemzetiségi sovinizmus megérthető törekvés lett s minden magyar önvédelmi mozgás „reakcióssá” változott. A magyarság „feudálissá” lett: „a magyar feudalizmus mérgezte a nemzetiségi kérdést”; „a magyar urak minden rossz okai” – írta többek között. Jászi nem tud a „rácjárásokról”, a Horia–Closca-féle magyarirtásokról, az 1848–1849-es szerb és román tömeggyilkosságokról (és sajnos ez a sor a 20. században is folytatódott). Az ateista és materialista Jászi Oszkár szerint a történelmi Magyarország egységét csupán a gazdaság követeli meg (nem véletlenül támogatta a Naumann-féle Mitteleuropa-konceptiót). Száz évvel később nehéz komolyan olvasni „tudományos” jövendölését arról, hogy „Magyarország jövője az eliparosodástól függ”.²⁰ Az ilyen „elemzéseket” kíséző minősítéseit („pandururalom”, „feudál-klerikális iga” stb.) a nemzetiségi társadalmakat illető abszolút tudatlanságára gondolva nem is érdemes kommentálni.

Ráadásul, míg a kemény gyarmattartó Anglia és Franciaország „bezzeg”-demokrácia Jászinnál, addig Magyarországon a liberális jogállamiság (amely neki és társainak büntetlen propagandaszabadságot biztosított) egy „junker-zsidó koalíció”, a „két néprontó típus” elpusztítandó

15 Uo. 93.

16 Uo. 85.

17 Uo. 57. Kiemelés – T. L.

18 Uo. 41–42.

19 Uo. 58.

20 Uo. 34.

rendszerét jelenti: „Tisza István legfanatikusabb hívei nemcsak a vármegyei dzsentri tönkrement elemeiben, hanem a kitüntetésekre és nemességre áhító zsidóságban keresendők” – írja.²¹ Jászi a nemzetiségi sovinizmusokban hatalom- és elitváltási („meglovagolható”) erőt látott s egyszerűen nem értette azok dinamikáját. Egy íróasztal mellől ez nehezen is érthető. Jól mutatja életidegenségét ez ügyben, hogy azt álmodta: „a munkásdemokrácia, ki fogja alakítani az Európai Egyesült Államokat”.²² Pedig Jászi már tudhatta, hogy 1848–1849 mindenkire, nemzetiségi különbség nélküli jogkiterjesztő magyar nemzeti liberalizmusa elbukott a nemzetiségi érzelmi sovinizmussal szemben!

A történelmi tapasztalatok valójában kevésbé zavarták Jászit, hiszen nyíltan ki is mondta: „igenis doktriner párt vagyunk és az akarunk maradni [...] a távoli jövő [jobban] érdekel bennünket”.²³ Ennek a doktrinerségnek a jövődőlései persze körülbelül ilyenek: „a Balkán-kérdés végleges megoldását” sürgette, „melyből előbb-utóbb egy szabad déli Svájc fog megszületni”.²⁴ Ismét csak azt állapíthatjuk meg, hogy Jászi minden magyarellenés nacionalizmus propagandáját készpénznek vette! Még általánosabban ez így nyilvánult meg nála: „Európa” a jövődőlé békében le fog számolni a nacionalizmussal. S a doktrinerség jegyében még ennél is tovább ment: „az új vallás az individuális szabadság szellemében jöhet létre”.²⁵ Abban viszont igaza lett, amit az orosz forradalomért való nagy lelkesedésben írt: „az emberiség soha nem hallott válaszokat fog kapni tőle”.²⁶ Jászi azt jövődőlte, hogy ezzel együtt az orosz zsidókérdés is megoldódik, ahogyan – Jászi szerint – ez Nyugaton is megtörtént.

A bármiféle változás nélkülözhetlenségének „tudományos” hite vezette Jászit az alapjaiban hazug wilsonizmushoz („népek önrendelkezési joga”) s ahhoz, hogy – úgymond – a „dolgozó magyarság” jogokat szerez a nemzetnek. A földreform ügyében helyesen és világosan látott, de – ahogyan ezt ő is érzékelté – követői ebben is csak a politikai versenytárs nagybirtok nagytőkével szembeni kiiktatását látták! Aztán jött Arad, ahol a román nemzetiségi politikusok adtak kijózanító leckét, majd hamarosan azok a csodált és mechanikusan utánozni kívánt nyugati körök, amelyek a háború előtt csak Jásziékkel „barátkoztak”: „alig jött idegen tudós vagy publicista tanulmányútra vagy információért Magyarországra, hogy ne elsősorban a nem hivatalos magyar tudomány emez orgánumaival kereste volna az összeköttetést”.²⁷ Ezt a kört nevezte nem minden szerénytelenség nélkül Jászi „Magyarország igazi szellemi elitjének”.²⁸ Ennek a négyezer-ötezer embernek – sajnos – tényleg óriási szerepe volt a magyar történelem 20. századi alakulásában.

A háború után felgyorsult belső bomlási folyamatokban (ennek előidőzésében neki is hatalmas szerepe volt) Jászi lassan felismerte a saját személyét is veszélyeztető bolsevista radi-

---

21 Uo. 46.

22 Uo. 174–175.

23 Uo. 180.

24 Uo. 204.

25 Uo. 213.

26 Uo. 231.

27 Uo. 240–241.

28 Uo. 255.

kalizmus problematikus vonásait: „a Galilei Kör mindinkább egy szocialista jellegű diákszervezeté vált, amelyben egyre nagyobb mértékben a zsidó hallgatóság vitte a vezérszerepet”.²⁹ De emigrációja előtt mégis reménykedett, szinte magát megtagadva: „A kommunista forradalom húszéves intellektuális emberanyaga csaknem kizárólag a Galilei Kör embereiből állott, akik között sok zöld kritikátlanság, pökhendi elbizakodottság és vaskos modortalanság mellett nem egy igazi érték, rajongó önfeláldozás s lelki derékség volt található.”³⁰

De hiába remélte Ady szellemének győzelmét, az íróasztal-forradalmár alulmaradt céltudatos, hatalommániás ifjú tanítványaival szemben. S aztán jött a csalódás az antantban, az egykori kisebbségeink „demokráciáiban”, Károlyiban s végül a realizmusában a Jászi eszméire ismét tömegesen érzéketlen magyar társadalomban. Jászi egyetlen ügyben érzékelt – legalább félig jól – a valóságot, a földkérdésben. Nem véletlen az, hogy öregségében a népi mozgalom mellé állt. De ez egy külön téma és kérdés.

---

29 Uo. 298.

30 Uo. 298.

Sipos Lajos

Háború és örök béke

Babits Mihály és az ellenkulturális
modernizáció kísérlete 1918 nyarán

Az a heterogén antimilitarista értelmiségi csoport, amelyikhez Babits Mihály is tartozott az első világháború második felében, az 1900-as évek elejétől egymástól elszigetelt fórumokon kezdett feltűnni: lapokban (*Huszádik Század*, 1900–1919; *Világ*, 1900–1926), egyesületekben (Társadalomtudományi Társaság, 1900–1919), műtermekben és kiállításokon (Nyolcak, 1911), irodalmi lapokban és antológiákban (*A Hét*, *A Holnap*, *Nyugat*, *A Tett*, *Ma*), a zenei életben (a Bartók, Kodály és Weiner Leó kezdeményezésére elindult, aztán támogatás híján elhalt Új Magyar Zenei Egyesületben 1911–1912-ben), szabadkőműves-páholyokban és politikai pártokban. Ezek a szerzők és gondolkodók először szűkebb területükön jelenítették meg a *kanonozált állami kultúra* és a *hivatalos magyar politika* ellenében a maguk távlatképzetét. Az első világháború előtt már jelentős részben személyi és szerepkapcsolatban voltak egymással. 1916-tól egyre többen és többször léptek fel többé-kevésbé együtt a háború mielőbbi befejezése érdekében. 1918 novemberében üdvözölték a köztársaság kikiáltását. 1919. március 21. után rövid ideig reménykedtek egy igazságosabb, demokratikusabb, korszerűbb Magyarország megteremthetőségében.

Ez a társaság 1916 után a háború mielőbbi befejezésében és a modernizáció óhajításában volt egységes. Ezt leszámítva azonban eltérő gondolkodású, más és más területeken munkálkodó, más és más ambíciójú emberekből állt.

Az 1916-tól egyre sűrűbben találkozó háborúellenes kör meghatározóan fontos tagja volt Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond, Jászi Oszkár és Babits Mihály.

Szabó Ervin, aki 1914 előtt a Magyar Szociáldemokrata Párt egyik vezetője volt, 1914-től háborúellenes cikkekben a harc beszüntetésére szólított fel. A *Népszava* vezető publicistájának számított, 1906-tól részt vett a párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus* szerkesztésében. Mindezek mellett igazgatta a Budapesten működő Városi Nyilvános Könyvtárat és hálózatát. Munkatársa volt a *Huszádik Századnak* és a *Világnak*, tagja a Társadalomtudományi Társaságnak, kapcsolatban állt a Galilei Kör fiataljaival, a háborúellenes munkásvezetőkkel, a Kassákcsoportból kivált Komját Aladárral, Lengyel Józseffel és Révai Józseffel. Ő vonta be a békeagítációba a Városi Nyilvános Könyvtár vezető munkatársait: Madzsar Józsefet, Dienes Lászlót, Köhalmi Bélát, Pikler Blankát.

Babits Mihály és Szabó Ervin 1911-ben került kapcsolatba egymással. A könyvtárigazgató ekkor ajánlotta föl a *Nyugat* vezérkarának, hogy kész állást biztosítani a költőnek az általa vezetett intézményben. Személyesen azonban csak 1916-ban találkoztak a Centrál Kávéházban, Schöpflin Aladár társaságában. Szabó Ervin – emlékezett rá Schöpflin – nemcsak ismerte

Babits háborúellenes verseit, meg a *Játszottam kezével*, a *Pro Domo* és a *Húsvét előtt* keltette izgalmakat és az első vers miatt a szerző ellen indított hírlapi hajszát, de tudomása volt arról is, hogy Jászi Oszkár, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért, Karinthy Frigyes és Schöpflin Aladár akkor már hónapok óta tanácskoztak Babits lakásán, a Reviczky utca 7.-ben, „miképp lehetne [...] valamivel hozzájárulni a háború befejezéséhez és az új magyar szellemi légkör megteremtéséhez”.¹

1916 után Babits Mihály és Szabó Ervin gyakran találkoztak. Többször Jászi Oszkáréknál is, ahol rendszerint együtt voltak Madzsar Józseffel és feleségével, Jászi Alízzal, Babits másodunokatestvérével, a Bergson-tanítvány, később Bergson-fordító Dienes Valériával és férjével, a költő egykori kollégájával a Tisztviselőtelepi Gimnáziumból (a budapesti egyetem 1919-ben kinevezett kormánybiztosával), Dienes Pállal. Dienes Valéria emlékezete szerint Babits, Jászi és Szabó egyszer gyalogtúrát tettek Dobogókőre, Jászi, Pikler Gyula és Babits, Ignotus, Babits és Lukács György pedig egyszer-egyszer Jásziék vacsoravendége volt.²

Bizonyára e találkozások alapján érlelődött meg Szabó Ervinben a gondolat, hogy a háborúellenes fellépés eszmetörténeti megalapozása érdekében felkérje a költőt, fordítsa le Kant könyvét, *Az örök békét*, írjon hozzá jegyzeteket a kevésbé képzett olvasókra gondolva és egy kíséző tanulmányt. Babits, aki igazában ekkor kezdett el behatóan foglalkozni a német filozófus írásaival, tapasztalta, hogy az ő gondolatmenete lényegében egyezik a kanti rendszerrel, azaz mindketten az antiintellektualizmus és az antiracionalizmus „diadalá”-nak tekintettek minden háborút. Kant fordítása közben a költő a „Jog” és a „Logika” nyelvén „száraz formulák és triviálisnak látszó levezetések”-kel fogalmazhatott az öldöklés értelmetlenségéről, amiről addig retorizált versbeszédben vagy morálfilozófiai esszék beszédmódjában szólt.³

Szabó Ervin és Babits Mihály kölcsönös rokonszenve az aktuálpolitikai vonatkozásokon túl személyiségük azonos vonásaira is épült. A meditációra hajló, a kultúrát sokra becsülő költőben és szociológusban egyformán erős moralizáló szándék élt. Babits költészete a háború hatására esztétikai-etikai jellegűvé vált. A kortársak Szabó Ervinről szólva is „tisza moralitás”-át, „liberális moralista hajlandóságai”-t emlegették. Az ő felfogásában a végső cél „az emberi nem tökéletesedése”, amelyért csak tiszta eszközökkel szabad harcolni, olyanokkal, amelyek alkalmazása esetén „a politika erkölcsössége” egybeesik „a politika végcéljával”. Az általa kívánt szocializmustól „új érzület”-et, „új morál”-t, „új hit”-et várt.⁴

1918 júliusára személyes rokonszenvük barátsággá vált. Szabó Ervin ellenőrzésre személyesen küldte el a költőnek a Kant-fordítás külső borítékját, címlapját, belső címlapjának levonatait. Tudósították egymást júliusban–augusztusban–szeptemberben gyenge egészségi állapotukról⁵ (nem kizárt, hogy mindketten az akkor pusztító, a világon ötvenmillió, Magyarországon nyolcszáznegyvenkilenc halálos áldozatot követelő vírusos influenza, a „spanyolnátha” enyhébb

1 SCHÖPFLIN 1968: 208–209.

2 Erre lásd Gál István *Babits és Szabó Ervin barátsága* (1968), valamint *Jászi Oszkár köre* (1975) című írását. GÁL 2003: 599–605, 792–794.

3 BABITS 1918a.

4 LITVÁN 1968: 2; JÁSZI 1918a.

5 BABITS 2011: 12–13, 103, 126, 128.

változatát kapták el). Babits februárban, augusztus második felében és szeptemberben esett ágy-nak. Szabó Ervin nyáron és szeptemberben betegeskedett, és szeptember 30-án meghalt. „Az ujságok nagyon szépen bucsuztatják, még az ellenkező pártiak is” – írta a költő Komjáthy Aladárnak október 2-án. „[...] Engem is nagyon lesújtott [a hír], mert nem hittem, hogy ily hamar megtörténik.”⁶

Meghatározó tagja volt a háború ellen fellépő értelmiségi csoportnak Jászi Oszkár, a *Huszdik Század* és a Társadalomtudományi Társaság egyik megalapítója, a Polgári Radikális Párt megszervezője és elnöke. 1911–1912-ben személyesen, 1914-től, a pártalapítástól politikai csoportjával csatlakozott az MSZDP és a Függetlenségi Párt politikai akciójához, az általános, egyenlő, titkos választójogért vívott harchoz. 1912-ben jelent meg *A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés* című könyve, melyben a nemzetiségek egyenjogúságának elismerését „a demokrácia archimédesi pontjára”-nak, „állami létünk központi problémájára”-nak nevezte. A közszabadságok és az egyén jogainak megerősítését, a gazdasági élet, a szellemi és erkölcsi erők fellendítését jelölte meg célként.⁷ Mint a budapesti szabadkőműves-nagypáholy elnöke ugyanezeket a célokat tekintette fontosnak. Ezek mellett azonban, páholytársaival együtt, szót emelt a „félfeudális maradványok”-nak tekintett nemzeti hagyományok újraértelmezéséért, a közoktatás színvonalának emeléséért, a kultúra szegényekhez való eljuttatásáért, szorgalmazta az eljövendő „szocializmus és az ethika” viszonyának előzetes teoretikus tisztázását, az iskolai hittanoktatás felcserélését „profán erkölcsan”-nal.

Jászi Oszkár politikai állásfoglalásával, pártjával, szabadkőműves tevékenységével a jezsuita Bangha Béla 1912 karácsonyán, „a Nyugat és a Huszdik Század elensúlyozása”-ra létrehozott folyóirat, a *Magyar Kultúra* céltáblája lett. Ebben a lapban 1914-ben Burján Károly a *Szabadkőművesek zászlóbontása* címmel írt cikkében Jászit, a *Huszdik Századot* és a *Világ* című lapot egyházellenes „liberalizmus”-sal „keresztény-ellenes és nemzetközi elfogultság”-gal, „nihilizmusban végződő létszemlélet”-tel, „nemzetrontó működés”-sel vádolta, azt sugalmazva, de még nem megnevezve, és helyenként szavakba foglalva, hogy mindez azok műve, akik „nem a magyar ugarból nyerték az inspirációt”.⁸ 1917-ben ugyanez a szemle, „a magyar szittya írói gárdá”-val szemben felsorol harminchét újságíró, akik „szellemük”-ben és „tendenciái [k]-ban elszakad[tak] a magyarságtól”.⁹ Az akkor használatos magyarosított nevek mellett minden esetben ott volt az illetők eredeti neve is, mintegy jelezve a „mi-ők” dichotómiát. Bangha Béla 1917-ben, amikor a *Huszdik Század* „A zsidókérdés Magyarországon” címmel vitát kezdeményezett (melyben fontos volt „a szenvedélyes asszimilánsok” szövege), *A zsidó sajtó a kereszténység ellen* címmel programot hirdetett, célba véve azokat, akik „a kereszténység, hit és erkölcsiség, főleg pedig a katolicizmus ellen késhegyig menő harcot esküdtek”, akik „világu-

6 Uo. 171. (Fontos adalék, hogy Babits iratai között csak négy gyászjelentést őrzött meg. Ezek között volt a Szabó Ervin haláláról tudósító partecédula is.)

7 GERGELY–IZSÁK–PÖLÖSKEI 2002: 149–156.

8 A cikket újraközölte RÓNAY 2007: 323–327.

9 Idézi: RÓNAY 2007: 42–43.

ralmi történetük” során „narkotizálják” a „keresztény közösséget”.¹⁰ 1918 májusában újból megkonstruálta a „faji elkülönülés”-sel, „uralomra törés”-sel, „hódításvágy”-gyal jellemzett ellensoldalt.¹¹

1918-ra tovább erősödött a kulturális és politikai antiszemitizmus, az, amelyik Ady és a Nyolcak fellépésétől kísérette a művészeti-társadalmi-politikai modernizációt, amelyben a hagyományosnak tételezett „magyar” és a nyugat-európainak és zsidónak tekintett „liberális” értékek és céltételezések konfliktusát akarták látni és láttatni.¹²

Jászi Oszkár, aki 1912. május 8-án a *Huszedik Században* való közlésre kérte Babitstól az „Irodalom és Társadalom” vitában elhangzott felszólalását, 1913. április 19-én pedig a „Dante Kollégiumá”-t,¹³ 1918-ban szoros és személyes barátságba került a költővel. A szociológus pártelnök szeptember elején átvette a beteg Szabó Ervintől végül a *Világban* indítandó tárcarovat vezetését, s mindenképpen azon volt, hogy Babits *Leibniz mint hazafi* című cikke legyen a rovat első közleménye. Tanulmányt kért tőle ezenfelül „a nemzetiségi problémá”-ról és „a népek önrendelkezési joga”-ról. A Pasaréti úton volt villájuk kertjében tartott kecskék tejéből folyamatosan küldött szeptemberben a betegeskedő költőnek.¹⁴

Az 1916–1918 között formálódó, 1918 júliusára a nyílt fellépésig elérkező háborúellenes értelmiségi csoportban Szabó Ervin, Jászi Oszkár, valamint Madzsar József, Jászi Alíz, Kunfi Zsigmond, Leopold Lajos mellett Gárdonyi Géza és Eötvös Loránd társaságában ott voltak a *kanonizált állami kultúra* ellen fellépő *ellenkultúra* képviselői is. Lazábban-erősebben, aktívan-hallgatólagosan tagja volt ennek a társaságnak a Nyugat első nemzedékéből a már nagybeteg Ady, meg Balázs Béla, Hatvany Lajos, Ignotus, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Schöpflin Aladár, az Ady-verseket megzenésítő Reinitz Béla, a Nyolcak csoportjából Kernstok Károly, csatlakozott ehhez a körhöz a frontról 1918 áprilisában hazaérkezett „hadi-festő”, Körösfői-Kriesch Aladár,¹⁵ Gábor Andor, a műfordító Horváth Henrik, Lengyel Menyhért, a Babits közvetlen baráti köréhez tartozó Dante-szakértő, Kaposi József, a költő egykori gimnáziumi tanítványa, a *Nyugatban* és a *MA*-ban egy-egy verssel egyszerre jelentkező Komjáthy Aladár, továbbá Pikler Gyula, a jog- és állambölcsélet professzora a budapesti egyetemen, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítója, 1903–1919 között elnöke, Szekfű Gyula történész, akkor egyetemi magántanár és a bécsi udvari levéltár tisztviselője, Bánóczy László, színházi rendező és szakíró, Benedek Marcell, Lantos Adolf antikvárius és Lukács György.¹⁶

10 Bangha Béla felosztása szerint „teljesen zsidó kézben van és zsidó érdekekért küzd életre halálra” például a *Pesti Hírlap*, *Az Est*, a *Világ*, a *Népszava*; „túlnyomó részben zsidók írják és befolyásolják” a „némileg konzervatív” *Az Újságot*, a *Magyarországot* és az *Esti Újságot*. A harmadik csoportba csupán az *Alkotmányt* és az *Új Lapot* sorolta – és „talán” a *Budapesti Hírlapot* = SIPOS 2004: 198.

11 A cikket újraközölte RÓNAY 2007: 312.

12 N. PÁL 2008: 1–32.

13 BABITS 2003: 134, 396; BABITS 2007: 73, 332–333.

14 BABITS 2011: 159–160, 634–636.

15 KÖRÖSFŐI-KRIESCH 2005: 9, 57–58.

16 Erre lásd Gál István 1967-es, *Babits a világbékéért* című írását (GÁL 2003: 240–261); BENEDEK 1965: 295; SIPOS 1976: 7–21.

1918 júliusában azonban már nem csak a vérontás befejezéséről volt szó. Ekkor, szélesebb körben augusztus 16-a után, amikor a *Nyugat*-ban megjelent Babits tanulmánya, a *Kant és az örök Béke*, felmerült a háborúk nélküli világ megteremthetőségének a gondolata, az erkölcs fogalmának kiterjesztése az államok közti viszonyokra, „a tágabb, nemzetközi törekvések”, a „szent Egyesülés és Egyetértés felé” haladó Európa szükségessége.¹⁷ És egyre nagyobb erővel merült fel a magyarság sorsának elrendezése egy konföderációban.

Az emberi szenvedésre oly érzékenyen reagáló Babits számára ekkor a háború befejezése, az örök béke utáni vágy, a dunai konföderáció megteremtésének a gondolata kiegészült egy rémképpel is: az esetleges újabb, még pusztítóbb háború víziójával. Az első világháború a messze hordó Krupp-ágyúkkal, harci gázokkal, tankokkal, repülőgépekkel és tengeralattjárókkal jelezte: a jövő katonai konfliktusaiban nem az emberi hősiességé, hanem a technikai apparátusé lesz a döntés. Ez a lehetőség már a háború alatt is foglalkoztatta a költőt, akiben (bizonyára) felöltött egy megirandó regény lehetősége.¹⁸ Nem kizárt, hogy már ekkor megfogalmazódott benne az 1933-ban megjelent, előtte sokáig érlelődött *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* című regény alapötlete, netán történetváza a fojtógázok elöl a légburkolatokba beszoruló, méltóságukat elvesztő emberekről, akik morálisan és kulturálisan az örök harc értelmetlenségéhez alacsonyodnak le. Ebben az egyetemes, közép-európai és babitsi vízióban a békéért való fellépés az emberiség jövőjét szolgáló tett lett.

1918 nyarának e három gondolatát: a háború befejezését, az örök béke megteremthetőségét és a magyarság sorsának elrendezését egy konföderációban Szabó Ervin, Jászi Oszkár és Babits Mihály, nyilvánvalóan előzetes megbeszélés alapján, külön-külön egy röpiratban foglalta szavakba. Az volt a tervük, hogy a proklamációt aláírattják a vezető magyar értelmiség hasonlóan gondolkodó tagjaival. Ez a kiáltvány a még harcoló nemzetek „vezető szellemi emberei”-t kívánta egyesíteni, egy nemzetek fölött álló „zártkörű, de felelősségteljes szövetség”-et kívántak létrehozni. Olyan egyesületet akartak, amelyeknek tagjai, „mit sem törődve opportunisták szempontokkal”, „kötelesek az Európai Egyesült Államok [Babits javaslata szerint: az Európai Államszövetség] megalakulásáért harcolni”.¹⁹

A felhívásnak három változata készült el: Szabó Ervin, Babits Mihály és Jászi Oszkár lejegyzésében.²⁰ Szabó Ervin folyamatos szöveget állított össze az együtt fellépő tömegekről, szervezetekről, politikai ligákról, az aktuális kérdéseket folyamatosan megvitató kongresszusokról. Szövegében szociológiai fogalomrendszere és politikaszervezői tapasztalata jelent meg. Megfogalmazásában a társaság feladatai határozottak és egyértelműek voltak.

Babits a maga változatát, amelynek kéziratát később Szabó Lőrincnek adta, más beszédmódban írta meg. A július 16-án Lévy Józseftről írt Nyugat-nekrológiájából, az augusztus 1-jén az ugyanitt hozott *Zsoltár gyermekhangra* és *Zsoltár férfihangra* című verséből érzékelhető

17 BABITS 1918b.

18 BUDA 2002: 458.

19 Az idézőjelben lévő részek a Szabó Ervin által elkészített szövegből valók.

20 Babits szövege az MTA Kézirattárában, az MS 4699/75 jelzésű palliumban található. Szabó Ervin változata („a Babits hagyatékban őrzött és felismerhetően Szabó Ervin kézírásával, Babits javításaival és hozzá toldásaival fennmaradt irat”-ot) megjelent GÁL 2003: 149–150. Gál István itt hivatkozik Jászi Oszkár változatára.

emelkedettség és zaklatottság egyszerre jelenik meg ebben a szövegben. Szó van itt a hit erejéről, a Szentlélek hatalmáról, a lelkekben végzendő munkáról, lovagi gyűlésekről, szellemi tornákról, amelyek segítségével küzdeni lehet „[...] a Babonák ellen, melyek az Emberiséget gyűlölködő csoportokra osztják és tizedelik [...]”. A zaklatottság a szöveg részekre szabdalásában, grammatikai és retorikai alakzatok halmozásában, a szórendben, a szöveg ritmusának megalkotottságában van jelen.²¹

Az 1918 júniusában vagy július elején elkészült felhívásváltozatokat Babits, Szabó Ervin és Jászi Oszkár feltételezhetően egységesített szöveggé küldte szét. Nem kizárt, hogy először csak néhányan kapták meg véleményezésre a szöveget. Erre lehet következtetni Balázs Béla²² júliusi keltezésű válaszleveléből, melyben az „Európa lovagjai” név helyett „Európa szolgálói”-t ajánlja, azt javasolva, a költő fontolja meg és közölje barátaival [?], hogy a „legközelebbi öszszejeövetel”-en mindezt megbeszéljék. Kassák talán véglegesnek gondolta a szöveget. „A proklamációjuk – írta válaszlevelében –, ha nem is programom, aláírtam, mert bennem is *rész* a polgári demokrácia [...]”²³ Valószínűsíthető, hogy másoknak is lehetett javaslatuk.

A békefelhívást talán augusztus elején vagy közepén postázták. „Mire a kiáltvány – vagy száz aláírással – megjelent (a *Pesti Napló*-ban november 3-án, *A magyar intelligenciához* címmel – olvasható Benedek Marcell naplójában), már nem jelentett veszélyt az aláírása, de a kiáltvány sem ért semmit, közbejött október 31-e.”²⁴

Források

- BABITS M. (1918a): Kant és az örök béke. *Nyugat*, 16.
- BABITS M. (1918b): Leibniz mint hazafi. *Világ*, október 1.
- BABITS M. (2003): *Babits Mihály levelezése 1911–1912*. S. a. r.: SÁLI E. Magyar Könyvklub, Budapest.
- BABITS M. (2007): *Babits Mihály levelezése 1912–1914*. S. a. r.: PETHES N. – VILCSEK A. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BABITS M. (2011): *Babits Mihály levelezése 1918–1919*. S. a. r.: SIPOS L. Budapest.
- BALÁZS B. (1982): *Napló I–II*. Argumentum, Budapest.
- BENEDEK M. (1965): *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi, Budapest.
- JÁSZI O. (1918a): Szabó Ervin. *Világ*, október 1.
- KÖRÖSFŐI-KRIESCH A. (2005): *Naplók*. S. a. r. és a bev. tanulmányt írta: CSOKONAI-ILLÉS S. Argumentum, Budapest.

21 A békekiáltvány teljes szövege SIPOS 1976: 139–142.

22 Balázs Béla naplójában a következő olvasható: „Az »Európa lovagjai« az én ideám. Babits Mihály pozíciójában rávette Jászit, hogy megszervezze [...] [Lukács?] Gyuri meg én lelkesen csatlakoztunk persze, de a »lovagok« név ellen tiltakoztunk... Én az »Európa szolgálói« nevet proponáltam.” = BALÁZS 1982: 317.

23 BABITS 2011: 129, 604–605; 131, 606–607.

24 BENEDEK 1965: 295.

Irodalom

- BUDA A. (2002): A regény keletkezése, kiadásainak és fogadtatásainak története, utóélete. In: BABITS M.: *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. S. a. r.: BUDA A. Magyar Könyvklub, Budapest.
- GÁL I. (2003): *Babits Mihály. Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. S. a. r.: GÁL Á. – GÁL J. Argumentum, Budapest.
- GERGELY J. – IZSÁK L. – PÖLÖSKEI F. (2002): *Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból*. Eötvös University Press, Budapest.
- LITVÁN GY. (1968): *Szabó Ervin 1918-ban*. FSZEK, Budapest.
- N. PÁL J. (2008): Ady – az irodalmi progresszió és a modernség viszonya. *Kortárs*, 3.
- RÓNAY L. (2007): *Harcok az új „világnézet” körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920*. S. a. r., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta: RÓNAY L. Argumentum, Budapest.
- SCHÖPFLIN A. (1968): Egy Babits-vers története. In: *Szabó Ervin 1877–1918*. Szerk., a jegyzeteket írta: REMETE L. FSZEK, Budapest.
- SIPOS B. (2004): *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Napvilág, Budapest.
- SIPOS L. (1976): *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Pók Attila

Bűn és bűnösök az 1919 utáni Magyarországon: egy kutatás tézisei

„Amikor a történész azt kérdezi, hogy »miért szúrta le Brutus Ceasart?«, akkor arra gondol, hogy »mit gondolt Brutus, ami miatt úgy döntött, hogy leszúrja Ceasart?«”¹

„A nemzet nem gyermek, vagy torokfájástól tartó, sporttól és testmozgástól irtózó nyárs-polgár, amilyenek az emberek a századfordulón voltak... Csak ez a kor volt képes arra, hogy 49 katasztrófájának nemzedékeken át ne merjen szemébe nézni, hanem tétova pillantások közt fogalmazza meg az abszurd tételt: egy nemzetnek katasztrófája után bűnbakra van szüksége, hogy ne veszítse el önmagában való hitét!”²

Egyetemista éveim és pályakezdésem során Izsák Lajost az akkori legfiatalabb, de már ifjúkorában határozott kutatói profillal rendelkező, izgalmasan új kérdéseket felvető és kihívóan elgondolkoztató magyar történészgeneráció tagjaként ismertem meg. A második világháború utáni hazai politikai élet sokszínűségét, a korabeli magyar demokrácia lehetőségeit és korlátait tanulmányozhattam diákjaként. Azt is megtanulhattam óráin, hogy a hatalmi harcok vizsgálata során egyszerre kell érzékelni és érzékeltetni a világpolitikai kényszereket és a belső adottságokat, csoport- és egyéni álláspontok gazdasági, ideológiai és morális gyökereit. Arra tanított, hogy a világnézetünkől, neveltetésünkől adódó értékeink következetes képviselője nem torzíthatja történelmi munkánkat: kitartó, rendszeres forrásfeltárást, minuciózus forráskritikát várt, vár el diákjaitól és kollégáitól.

Azok közé a szerencsés tanítványai közé tartozom, akiknek a mai napig követi és segíti munkásságát. Ő kapcsolt be az ELTE BTK történész tanszékcsoportjának munkájába, az ő felkérésére lettem az ELTE BTK történelem szakos államvizsga-bizottságainak tagja és az ő ösztönzésére adtam be habilitációs pályázatomat. A köszönet, tisztelet és szeretet szerény jeleként ezért választottam habilitációs dolgozatom egy részletét, a bevezető summázatát az előtte tisztelgő kötetbe.

1 COLLINGWOOD, ROBIN G. (1987): *A történelem eszméje*. Gondolat Kiadó, Budapest. 427. Idézi: KISANTAL T. – SZEBERÉNYI G.: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: BÓDY ZS. – Ö. KOVÁCS J. (szerk.) (2003): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest. 427.

2 SZEKFŰ GY.: Bevezetés. In: ASZTALOS M. – PETHŐ S. (1933): *A magyar nemzet története*. Lantos, Budapest. IV.

***

Kutatói pályám első másfél évtizedében leginkább a 20. század eleji magyar demokratikus politikai kultúra történetével foglalkoztam;³ az elmúlt bő évtized során érdeklődésem egyre inkább eltolódott az első világháború utáni antidemokratikus, gyűlöletkeltő politikai gondolkodás és cselekvés irányába. Az érdekel leginkább, hogy milyen úton-módon, milyen politikai, társadalmi, kulturális tényezők révén formálódik a szélsőségesen destruktív politikai gyakorlat általában a modern kori Európában és különösen a Trianon utáni Magyarországon.

A mai gazdasági-társadalmi problémák nagy része gyökerezik a magyar állam és társadalom első világháborút követő összeomlásában. Kutatási hipotézisem szerint 1919–1920 óta keresi a magyar társadalom és a mindenkori politikai elit a konszolidációnak azt a lehetőségét, amelyre összes ellentmondásával együtt a dualizmus első negyedszázada mutatott példát.⁴ Az 1918–1919-es forradalmak kudarca után, Horthy Miklós hatalomátvétele idején a magyar politikai és kulturális elit hangadó része úgy ítélte meg, hogy a konszolidációnak két alapvető feltétele van: egyrészt az elvesztett államterület és lakosság visszaszerzése, de legalábbis a magyar etnikumú népesség túlnyomó részének újraegyesítése a magyar állam fennhatósága alatt, másrészt pedig – ahogyan azt a két világháború közötti politikai retorika fogalmazta – a magyar társadalom „felbillent egyensúlyának” helyreállítása. Az utóbbi gondolatot így fogalmazta meg Bethlen 1921. április 19-én: „a kereskedelem, a vállalkozás, a pénzügy olyanok kezébe került, akik a nemzet érzésével nem voltak s talán ma sincsenek még úgy összeforrvá, mint ahogy az helyes és kívánatos volna”.⁵ Ezt az igényt kodifikálta az 1920-as *numerus clausus*. A „felbillent egyensúly” *mutatis mutandis* kifejezésre jutott a Horthy-rendszert kategorikusan elutasító egyes egykorú radikális demokrata helyzetelemzésekben is: „A magyar lélek egyre meddőbbnek bizonyult és a kultúra hadseregének ritkuló sorait mindinkább idegenek, és elsősorban zsidók töltötték be” – írta például Jászi Oszkár 1920-ban.⁶

A 20. század meghatározó évtizedei során, az 1920-as évektől az 1960–1970-es évek fordulójáig a „társadalmi egyensúly helyreállítását” célzó, külső tényezők által is sarkallt, türelmetlen erőszakos, gyűlöletkeltő politika végletes formájában eljutott az államilag szervezett tömeggyilkosság lehetővé tételéhez is. Az áldozatok száma, a bűnök súlya, az egyes, gyakran politikai cselekvést is szülő gyűlölethullámok természetesen minőségi különbségeket mutatnak, filozófiájuk azonban igencsak hasonló. Abból indulnak ki, hogy a társadalomért felelősséggel tartozó állam kötelessége a társadalom megtisztítása a káros, mételyes, destabilizáló elemek-

3 Fontosabb eredményeim: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1990; *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1982.

4 A konszolidáció tartalmáról, értelmezéséről lásd HANÁK P. (1975): *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Tülsúly vagy függőség. In: HANÁK P.: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest. 289–339.

5 BETHLEN I. (2001): *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerkesztette és az utószót írta: ROMSICS I. Osiris Kiadó, Budapest. 119.

6 JÁSZI O. (1969): *Magyar kálvária, magyar feltámadás*. Auróra, München. 154. (Az 1920-as első bécsi kiadás szöveghű publikációja.)

től. Bármennyire fájdalmas is a műtét, a társadalom gennyes, beteg részeinek eltávolítása a társadalmi test egészségének regenerálódását teszi lehetővé. Az operáció megkerülhetetlen, hiszen nélküle biztos halál vár a társadalomra. E felfogás jegyében engedi meg a magyar állam a zsidóság kétharmadának kiirtását, a német kisebbség nagy részének kitelepítését, a Horthy-rendszer elitjének tönkretételét, az önálló gazdálkodásra képes parasztság, a szakképzett munkásság és szakértelmiség, a nem kommunista baloldal elleni fellépést, az „elhajló” kommunisták üldözését, a társadalom legkreatívabb részeinek megalázását és eltávolítását. Az e gondolatkör jegyében „konszolidáló” politikusok (akik közül nem egy nagyformátumú, széles látókörű egyéniség) sorsa a tragikum keretein belül változatos: öngyilkosságba menekülnek, emigrációba kényszerülnek, megörik, elhurcolják, börtönbe vetik vagy kivégzik őket.⁷

Hogyan bizonyítható ez a kutatási hipotézis, amely több igencsak eltérő forrásadottságú és feldolgozottságú korszakon átívelő vizsgáldást feltételez? Számos, több történeti perióduson végighúzó eszme- és művelődéstörténeti, valamint társadalom-lélektani munkát áttanulmányozva jutottam arra a következtetésre, hogy egy eszme- és politikátörténetileg, valamint társadalom-lélektanilag is értelmezhető és a vonatkozó szakirodalomban gyakran értelmezett fogalom történetére koncentrálna kísérhető meg ez a feladat. A 19–20. századi közép- és kelet-európai politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató ugyanis gyakran találkozik egy, elsősorban a súlyos válságkorszakok idején teret kapó problémafelvetéssel. Legyen dolgunk liberálisokkal vagy konzervatívokkal, szélsőjobb- vagy szélsőbaloldali politikai irányzatok képviselőivel, kormányzati vagy ellenzéki pozícióban lévő személyekkel, a német- és oroszok közötti régió bármelyik nemzetével – a mindenkori balsikerek, kudarcok értelmezésének, magyarázatának gyakori, meghatározó eleme a bűnbakkeresés. A bűnbak számos formát ölthet: lehet egyén és csoport, politikai és/vagy társadalmi intézmény, eszme, gondolat vagy ideológia. Kijelölésének formája lehet terjedelmes, tudományos eszközrendszerrel alkalmazó analízis vagy csak néhány ecsetvonással felvázolt esszéstílusú érvelés, esetleg kiélezett vitában odavetett megjegyzés, társadalmi hatása független a kidolgozottság formájától és szintjétől. A bűnbakkeresés persze korántsem a közép- és kelet-európai politikai gondolkodás és gyakorlat privilégiuma és természetesen azt sem állíthatjuk, hogy ez a problémakör lenne a legfontosabb elem régióink politikusainak, ideológusainak és politikai elemzőinek gondolkodásában. A jelenség minden társadalom életében megfigyelhető, önmagában nem deviancia, nem szüntethető meg, de befolyásolható, kezelhető. Ha azonban bevezető hipotézisként elfogadjuk a feltevélezt, hogy a bűnbakkeresés elsősorban válsághelyzetek és kudarcok eredménye, talán nem alaptalan összefüggést keresni a közép- és kelet-európai térség 20. századi súlyos megpróbáltatásai és politikai gondolkodásának a bűnbakkeresést előtérbe állító jellege között.⁸

7 A gondolatot Glatz Ferenc dolgozta ki. Lásd többek között: Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével. In: SZEKFÜ GY. (1989): *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas Kiadó, Budapest. XXVII-XXXVIII.

8 Erről részletesebben lásd *Bűnbakok és összeesküvők* című tanulmányomat. In: KARSAI L. – MOLNÁR J. (szerk.) (2002): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. MAZSIHISZ, Budapest. 547–563.

A bűnbakkeresés a rendszerbe foglalt gyűlöletkeltés egyik formája, amely gyakran vezet agresszióhoz. Az agresszió gyökereit kereső történész számára igen hasznos lehet ez a fogalom. A kutatás súlypontját ugyanis eltolhatja a felvilágosodás jegyében az egyéni és közösségi szabadságjogok tényerését progresszióként bemutató folyamatok vizsgálatától az egyéni és kollektív agresszió kirobbanásainak okkeresése felé. A kutatásaimat meghatározóan inspiráló Peter Gay szerint a modern kori európai eszmetörténet és politikatörténet bemutatható úgy is, mint az agressziók kitérését megfékezni kívánó kísérletek sorozata.⁹ A társadalomszociológia területére merészkedő történész számára hatalmas kihívás, hogy számos esettanulmány elemzése révén próbáljon hozzájárulni az agresszió „természet adta” és társadalmilag meghatározott okainak¹⁰ arányaival kapcsolatos vitához.

A témaválasztás aktualitása

Régióink legutóbbi nagy megrázkódtatása, 1989–1990 kinek eufórikus, kinek megrázó élménye után a társadalomtudományok egyszerre szembesültek a szovjet rendszer összeomlásának okai és a rendszerváltás utáni gazdasági, társadalmi, kulturális problémák gyökerei iránti felfokozott társadalmi érdeklődéssel.¹¹ A szaktudományok lassan formálódó válaszai azonban csak szűk kört érnek el, a közgondolkodás, a társadalom pedig mielőbbi, világos, egyértelmű válaszokat vár. Egy ilyen légkörben könnyen új erőre kap egy régi gondolkodási mechanizmus: a mitikus elemeket nem nélkülöző bűnbakkeresés és ehhez gyakran szorosan kapcsolódva az összeesküvés-elméletekben való hit terjedése. E bűnbakkeresés napi élménye irányította figyelmemet a jelenség története felé.¹² A témakör vizsgálatán alapuló eszmecserek feltételezésem és reményem szerint hozzájárulhatnak egy magyarországi „történészvita” formálódásához.

Volt-e, van-e Magyarországon történészvita? Fursának tűnő kérdés egy olyan országban, ahol a történelem igen gyakran vált ki politikai indulatokat, történelmi személyiségek, események megítélése nemegyszer sokkal jobban foglalkoztatja a közvéleményt, mint húsbavágó gazdaság- vagy társadalompolitikai kérdések tisztázása. Tagadhatatlan, sok szenvedélyes és alkalmanként higgadt eszmecsere folyik történelmi kérdésekről, de ezek nem rendeződtek, rendeződnek össze olyan, a társadalom egészére szinte katartikusan ható polémiává, mint a németországi „Historikerstreit”. Nálunk és régióinkban a történelmi kérdésekről folyó viták inkább eszközök a pártpolitikai csatározásokban és nem a társadalmi kohéziót erősítő szembesülések a múlttal. Régóta foglalkoztat az a kérdés, hogy míg a magyar történetírás és történelmi gondol-

---

9 GAY, P. (1993): *The Cultivation of Hatred*. W. W. Norton & Company, New York, London.

10 Az angol nyelvű szakirodalom terminológiájával: *nature and nurture*.

11 A légkör jellegére lásd WATZLAWICK, P. – WEAKLAND, J. H. – FISCH, R. (1990): *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat Kiadó, Budapest.

12 A rendszerváltás utáni évek, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális problémáinak áttekintésére: GOMBÁR CS. és mtsai (szerk.) (1994): *Kormány a mérlegen*. Korridor. Politikai Kutatások Központja, Budapest. A kiinduló helyzet tényszerű összefoglalása: ANDORKA R. és mtsai (szerk.) (1990): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest.

kodás régi nagy vitái (így például a régi magyar hitvilággal foglalkozó Csengery–Ipolyi-vita az 1850-es évek közepén; a középkori magyar társadalomtörténet alapkérdéseit felvető Erdélyi–Tagányi-vita (1914–1916); a Szekfü Gyula *Száműzött Rákóczi*jára reagáló eszmecsere; a magyar közjogi berendezkedés európai gyökereit vizsgáló Eckhart-vita (1931); Molnár Erik, Szűcs Jenő, Hanák Péter és mások írásai az 1960–1970-es években a magyar nemzettudat gyökereiről és tartalmának változásairól; a Szabad–Hanák-vita a kiegyezésről, illetve Magyarország szerepéről a Monarchiában) politikai korlátokkal és ideológiai feszültségekkel terhes időszakokban közvetve-közvetlenül megtermékenyítették szakmánkat és a társadalom önismeretét szolgálták, ilyen hatású eszmecsere nem alakult ki a rendszerváltás utáni, a korábnál sokkal tágabb körű véleménynyilvánítást lehetővé tevő Magyarországon. Bár az említett és más fontos vitákból sem hiányzott a személyes él és a politikai elem, érdemi szakmai eszmecserék voltak, lezajlásuk után témájukról többet tudott a szakma és a társadalom érdeklődő része, mint a viták kibontakozása előtt. Az elmúlt huszonkét évben pedig nemegyszer indult meg az említett vitákhoz ugyan nem hasonlítható jelentőségű, de tisztázó eszmecseréket ígérő folyamat. Gondoljunk csak Horthy újratemetésére (1993); az Ungváry Krisztián által kezdeményezett eszmecserére 1945 értelmezéséről (újabb megszállás, felszabadulás vagy megszabadulás); az 1956 természetrajzáról folytatott vitára; Kertész Imre Nobel-díjára; Esterházy Péter *Javított kiadás* című művére; 2004-ben Teleki Pál szobráról; 2006–2008-ban Ságvári Endréről folytatott vitára; Koltai Gábor történeti filmjeire stb., stb.

Mint oly sok más magyar társadalomkutatót, engem is igen nagy mértékben befolyásoltak Bibó Istvánnak a 20. századi magyar történelem alapkérdéseire vonatkozó kérdésfeltevései és értelmezései. Kutatásaimmal igen szerénytelenül az ilyen eszmecseréket is szeretném bátorítani. Ahogy Bibó válaszai természetesen mélyen gyökereznek életútja politikai-társadalmi tapasztalataiban, úgy célszerű a 21. század első évtizede Magyarországnak perspektíváját és a történezmű klasszikus arzenálját egy időben alkalmazva régi kérdésekre új válaszokat keresnünk.

Az így inspirált kutatás tehát a 20. századi magyar történelem egyik alapkérdéséhez kíván hozzászólni. Mindennapi közgondolkodásunkban ugyanis fontos szerepet játszanak olyan sztereotípiák, amelyekben kulcsmozzanat a különböző jellegű félelmek¹³ által kiváltott misztikus bűnbakkeresés. Ha sok napi politikai indíttatású történeti vitánk egy a németországi

13 Vö. DELUMEAU, J. (1990): *Sin and Fear: the Emergence of a Western Guilt Culture 13th–18th Centuries*. St. Martin's Press, New York. – Bibó István is vizsgálta, hogy a félelem mechanizmusa hogyan formálja a politikát, leginkább átfogó módon azokban az 1943–1944-ben készült írásaiban, amelyeket válogatott tanulmányainak szerkesztői rekonstruáltak könyvterjedelmű esszévé: Az európai egyensúlyról és békéről. In: BIBÓ I. (1986): *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935–1944*. Magvető Kiadó, Budapest. 295–636, különösen 327–350. Kosáry Domokos egy történelmi korszak értelmezésének kulcsfogalmaként használja a félelmet: „Én a Kádár-kormányzatot két félelemből vezetem le. Az egyik félelem az volt, hogy vigyázzunk ezekkel a magyarokkal, mert ezek harapnak, ezek, mint a dühödt kutya, akármilyen kicsik, marnak, és az borzasztón fáj. Mindig féltek ettől, jóllehet indokolatlanul, hiszen a nemzet ismét kivérzett. A másik félelem az volt, ha viszont sok engedményt tesznek, akkor megint bejönnek az oroszok. Ez a két félelem vezette végig a Kádár-rendszert különböző fázisain keresztül.” *Európai Utas*, 2007/3–4. 21–22.

Historikerstreit¹⁴ hasonlítható, a magyar társadalmat átható, tisztázó igényű eszmecserebe torkollik, akkor ennek egyik legfontosabb témája a trianoni trauma és a magyar holokauszt közötti viszonyoknak a közgondolkodásban számos ilyen sztereotípiával terhelt¹⁵ kérdése lehetne. Másként fogalmazva: Jól vetjük-e fel a kérdést, amikor azt vizsgáljuk, hogy miként torkollott a holokausztba a több mint százhusz évvel ezelőtt, a tisaeszlári per nyomán erőre kapott antiszemitizmus, vagy pedig a magyar Soa eszme és politikatörténeti gyökerei inkább a magyar társadalom Trianon utáni válságához vezethetők vissza?¹⁶ Az utóbbi nézet felé hajló válaszhoz fel kell villantani néhány, a jelenhez is kapcsolódó bűnbakkeresési esetet. Szerintem így bizonyítható, hogy 1944 őszének a modern magyar történelem legnagyobb tragédiájába torkolló gyűlölethulláma egyedisége mellett igen sok hasonlóságot mutat a 20. századi magyar történelem más gyűlölet¹⁷ történeti¹⁷ gócpontjaival. A gyűlölet¹⁷ történetbe ágyazott bűnbakkeresés szociálpszichológiai kutatása során felgyűlt tapasztalatok pedig segíthetik a történelem a magyar történelem e kulcskérdésével kapcsolatos állásfoglalásában.

-
- 14 A németországi viták, a „Vergangenheitsbewältigung” problémakörének áttekintése: REICHEL, P. (2001): *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute*. Verlag C.H. Beck. Az 1980-as évek közepi vitahullámáról lásd „Historikerstreit”. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Piper, München, Zürich. 1987 (különösen Christian Meier és Jürgen Kocka tanulmányai). Magyarországon az utóbbi években leginkább Pócza Kálmán és Ungváry Krisztián írt a németországi Historikerstreit¹⁴ ról. A múltfeldolgozás, közemlékezet szempontjából a legfrissebb magyar nyelvű áttekintés: FISCHER, H. (2012): Public history, emlékezetkultúra, történelempolitika. Helyük Németország jelenkori történettudományában. *Történelmi Szemle*, 3. 389–410. Napjainkban is zajlik a Gerő Andrásnak a *Galamus* című portálon 2012. június 30-án publikált *Akadémikus antiszemitizmus* című írása nyomán kirobbant vita, amely újra felvillantotta egy magyar Historikerstreit lehetőségét.
- 15 Lásd Vásárhelyi Mária széles körű felmérésekre alapozott kutatásait.
- 16 A témakörhöz a legújabb érdemi hozzászólás: ROMSICS I. (2012): Huszadik századi traumáink. Trianon és a holokauszt. *Rubicon*, 9–10. 38–65.
- 17 A politikai gyűlölet természetéről, társadalmi hatásáról, kutatásának módszertani kérdéseiről lásd még CSEPELI GY. (1998): *Előítélet és antiszemitizmus*. József Műhely Kiadó, Budapest. 7–12. A középkelet-európai jellegzetességekről; HAVEL, V. (1991): A gyűlölet természetrajza. *Regio*, 1. 3–12.

B. Kádár Zsuzsanna

Kéthly Anna (1889–1976)¹

 magyar és nemzetközi szociáldemokrácia „nagyasszonya” a Monarchia gyermeke volt. Gépész és – a századforduló évtizedeiben még elitszakmának számító – villanszerelő szakmunkás apja beutazta kilenc gyermekével együtt csaknem az egész birodalmat. Annát, a család másodszülöttjét két alapvető hatás érte gyermekkorában: egyfelől az utazások közben szerzett tapasztalatok, élmények alakították ki humanizmusra és pragmatikus józanságra épülő gondolkodásmódját, másfelől iskoláztatása révén szerezte meg későbbi nagy műveltségének és nyelvtudásának alapjait. Nyolc éven keresztül „szegénydiákként” egyházi tanintézetekben – néhány évig a bécsi Sacré-Coeur Intézetben – nevelkedett, tandíjmentessége fejében házimunkát végzett. Már tizenöt éves korában egy konfekcióüzemben dolgozott, ám gyenge fizikuma miatt nem bírta a megerőltető munkát. Esti iskolában elvégezte a négy polgárit, megszerezte a gyors- és gépirói, valamint a könyvelői képesítést. Egy ideig a *Tolnai Világlapja* szerkesztőségében, majd különböző budapesti és – édesapja munkája révén – kassai cégeknél helyezkedett el. Kassán lépett be a Magántisztviselők és Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetségébe.

Az első világháború negyedik évében az élelmiszerínség, a visszaélések miatt a munkás-ság körében is egyre terjedő megmozdulások hatására Kéthly belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba (MSZDP) és ugyanekkor a Magyarországi Magántisztviselők Országos Szövetsége női tagozata titkárává választották. A magántisztviselői pálya szakszervezeti munkáig eljuttató közegéből a Tanácsköztársaság bukása emelte ki, politikusi pályája ekkor kezdődött el. Kéthlyt, aki korábban nem akart a politika porondjára lépni, a magyar nőmozgalom vezetőinek megölése, illetve emigrációba kergetése mélyen érintette, erkölcsi kötelességének érezte, hogy tegyen valamit ezekben a vészterhes időkben. Beválasztották – s 1948 elejéig minden alkalommal újraválasztották – az MSZDP vezetőségébe és az újjászervezett Országos Nőszervező Bizottságba, továbbá a Magyarországi Magántisztviselők Szövetségének elnökségébe, ahol al-elnökként, később főtitkárként dolgozott. Emberi és politikai kvalitásai hamarosan a legelis-mertebb munkáspolitikussá emelték a művelt, németül és angolul beszélő, vonzó nőt. A Horthy-korszak parlamentjében konzervatív ellenfelei is tisztelettel hallgatták a szakszerűen érvelő nőpolitikust. 1922-ben a nemzetgyűlési választásokon Budapesten, a budai választókerületből jutott be a képviselőházba, s a korszak végéig megőrizte helyét a törvényhozásban, ahol pártja parlamenti frakcióját vezette. Emellett újságírással is foglalkozott, a Nőmunkás című lap munkatársa, felelős szerkesztője és kiadója volt, egészen az újság betiltásáig. Kéthly, aki 33 évesen

---

¹ A cikk eredetije megjelent: Magyar Történelmi Archivum, 2011. Archiv Kiadó reprint sorozatában.

szinte berobbant a magyar politikai életbe, ha nem is az első, de másfél évtizeden át az egyetlen nő tagja lett a parlamentnek.

A két világháború közötti parlamentben elsősorban a gyermekneveléssel, a munkásság, különösen a nőmunkásság helyzetével, az iskoláztatással és a népegészségüggyel, illetve a börtönviszonyokkal foglalkozott. Sokszor napokig készült egy-egy felszólalására, s kemény csatái voltak a Duna-parti palota üléstermében és a bizottságokban. Brutális támadásokat is vissza kellett vernie, különösen az első időkben, amikor még eleven volt a fehérterror az országban, és az utolsó szakaszban, amikor a zöldinges nyilasok is bekerültek a parlamentbe. Határozott és kemény hangú beszédei miatt az a találó megjegyzés járta róla: „egyetlen férfi van a magyar parlamentben – az is nő”.² A mintegy ezer képviselőházi felszólalása között jelentősek a gazdasági világválság időszakában gazdasági és politikai rendszerváltozást követelő beszédei.

A harmincas évek második felétől az egymást követő zsidótörvények elutasítása mellett rendre tiltakozott a nácibarát törekvések és a háborús uszítás ellen. Büszke volt arra, hogy azok közé az egy kézzel megszámlálható politikusok közé tartozott, akik a parlamentben a zsidótörvények ellen szavaztak. A második zsidótörvény vitájában tizenegy beszédben próbálta meggátolni a törvény elfogadását. A politikai foglyokat védő bizottság tagjaként 1929-ben aláírta a kormányhoz benyújtott memorandumot. Élesen bírálta a titkos parlamenti választásoknak nyílt szavazással való felváltását. A legnagyobb vihart azzal kavarta föl, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Peyer Károllyal és Rassay Károllyal együtt leleplezte és megbélyegezte az újvidéki és bácskai vérengzéseket. Halálos fenyegetéseket is kapott, s amikor egy barátja figyelmeztette, hogy legyen óvatosabb, Kéthly azzal a már szállóigévé vált mondattal válaszolt: Aki fél, menjen cukrászsisasszonyak.

1925-től tíz éven át a főváros törvényhatóságának tagja, a közoktatásügyi és a közegészségügyi bizottságokban dolgozott, s a szívéhez oly közel álló szociálpolitikai kérdésekkel foglalkozott.³

1943-ban szorgalmazta és segítette az SZDP–FKGP parlamenti szövetségének megteremtését. Peyer Károly társaságában tárgyalásokat folytatott a háborúból való kiugrás lehetőségeit kereső polgári politikusokkal és kapcsolatba lépett az antifasiszta koalíció angol-szász képviselőivel. A német megszállást követően illegalitásba vonult. Nem vett részt az ellenállási mozgalomban, s ellenezte a két munkáspárt egységmegállapodásának az aláírását. Szálasi uralmát és a front átvonulását egy Nógrád megyei faluban vészelte át, ahol hamis papirokkal nevelőnőként dolgozott.

A fővárosba visszatérve azonnal bekapcsolódott a Szociáldemokrata Párt újjászervezésébe, a párt egyik első számú vezetőjeként a még romokban heverő Budapesten munkágyűlésre hívta

---

2 Akkor, amikor az általános vélekedést jól tükrözik a korszakban született mondások a nőkről: „Az asszonymnak elég, ha annyi esze van, hogy mikor esik az eső, a csurgásban ne álljon” vagy „amit az ördög maga végbe nem vihet, asszonyokra bizza”, illetve „az asszonyban sok a szó, de kevés a jó”, s végül, „aki szoknyában jár, az nem ember”.

3 Lásd erről: KÉTHLY A.: *Harc a sárkánnyal. Nőmunkás*, 1931. július 1. 1., valamint Kéthly fölszólalása a választójogi vitában (*Nőmunkás*, 1925/2–3.), illetve a családvédelem témakörében (*Nőmunkás*, 1937. július, 7–8.).

az embereket. A polgári demokrácia egyik vezéregéniségeként ismert Kéthly Anna ismét a politikai élet centrumába került: pártvezetőségi és politikai bizottsági tag lett, bekerült az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, az 1945-ös választások után az Országgyűlés alelnökévé választották, ismét dolgozott a fővárosi törvényhatósági bizottságban, valamint a *Világosság* címmel ekkor indított szociáldemokrata lap felelős szerkesztője és az újrainduló, nagy hagyományokkal rendelkező *Szocializmus* című elméleti folyóiratnál a szerkesztőbizottság tagja lett. Jelentős szerepet vállalt – német- és angolnyelv-tudását kamatoztatva – pártja nemzetközi kapcsolatai háború utáni felélesztésében.

Politikai tevékenységét a párton belüli különböző szélsőségek közötti egyensúly megőrzésére koncentrált, s ez a háborút követő évek koalíciós mindennapjaiban éppoly ügyes taktikai, diplomáciai érzeket, mint amennyire a konfliktushelyzetekben való állandó közvetítést, egyensúlyozást igényelt. Igyekezett visszafogni a Peyer Károly vezette szárny nyílt kommunista- és szovjetellenes nézeteit, de ugyanígy a pártot szétverő katasztrófapolitikának tartotta – és amennyire tőle tellett, ellensúlyozni próbálta – a kommunistákkal való feltétlen együttműködést és fúziót szorgalmazó, Marosán György nevével fémjelzett irányvonalat. A szociáldemokrácia szuverenitását őrző, a többpárti parlamentáris demokráciát stabilizálni igyekvő centumpolitikájával kivívta vezetőtársai megbecsülését és a „párt robotosa” címet. Miután Peyer már 1947 tavaszán kilépett a pártból, Kéthly nem is annyira pozíciójánál, sokkal inkább tekintélyénél fogva a két munkáspárt fúzióját ellenzők vezéralakjává vált. Ennek következményeként 1948. február 18-án – Szakasits Árpád pártfőtitkár külföldi tartózkodása idején – a Marosán György által puccsszerűen összehívott nagy-budapesti pártvezetőségi ülésen kizárták a vezetőségéből, majd – az egyesülés további mintegy negyven ellenzőjével együtt – az SZDP XXXVI. kongresszusán a pártból is. Ezzel egyidejűleg eltávolították az Országgyűlés alelnöki tisztéből és megfosztották képviselői mandátumától. Bűnül azt rótták fel, hogy elvi alapon ellenezte a proletárdiktatúrát és a két munkáspárt erőszakos egyesítését.

Közel három évtizedes mozgalmi tevékenysége hirtelen ért véget, ám hiába vonult vissza a közélettől, a szociáldemokratákat érintő koncepciós perek során, 1950 nyarán őt is letartóztatta az ÁVH.⁴ Több mint három és fél éves, vádemelés nélküli fogva tartása után a bíróság életfogytiglani börtönbüntetésre és teljes vagyonekobzásra ítélte. Az élet furcsa fíntoraként Rákosi börtönében együtt ült azokkal a szociáldemokratákkal, akik a diktatúra megszületésénél bábáskodtak, a fúziót véghezvitték. 1954 őszén ügyét felülvizsgálták és részben a széles körű nemzetközi tiltakozás, részben a koncepciós perek Nagy Imre miniszterelnöksége idején elkezdődött, erősen ellentmondásos felülvizsgálata következtében a 65 éves politikus egyéni kegyellemmel szabadult.

Rákosi Mátyás 1956. júliusi menesztése után külső ösztönzésre Kéthly visszatért a politikai életbe. 1956 októberében részt vett a Magyar Szociáldemokrata Párt újjászervezésében, s a párt elnökévé választották. A forradalom alatt a párt vezetőségének megbízásából Bécsbe

4 Kéthly Anna ügyét eredetileg Kálmán József és társai peréhez akarták kapcsolni, de azután még a bírósági tárgyalás előtt különválasztották és a továbbiakban egyéni ügyként kezelték. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, III.20-a,b,c,d.sz.d.)

utazott a Szocialista Internacionálé Irodájának ülésére, ahol tájékoztatta a testületet a magyarországi változásokról. Távollétében kinevezték Nagy Imre koalíciós kormányának államminiszterévé. Már hazatérőben volt, amikor Sopronban értesült a szovjet invázióról, Nagy Imre eltűnéséről és Kádár János kormányalakítási proklamációjáról. Elhatározta, hogy New Yorkba utazik, hogy – a magyar kérdést már napirendre tűző – ENSZ Biztonsági Tanácsot tájékoztassa, és mozgósítsa a nemzetközi közvéleményt a magyar forradalom megmentése érdekében. Ezzel – hetvenedik életéhez közeledve – harmadik, most már emigrációs politikai korszaka vette kezdetét. Amerikai tartózkodása alatt részt vett a magyar kérdés kivizsgálásával megbízott ENSZ Különbizottság jelentésének elkészítésében. Kéthly maga is számos memorandumot intézett az ENSZ-hez. Európába visszatérve a Strasbourghban életre hívott Magyar Forradalmi Tanács elnökévé választották. A Szocialista Internacionálé és a belga szocialista párt támogatásával Brüsszelben telepedett le. Részt vett a Szabad Magyarország Nemzeti Képviselői nevű szervezet, a Szocialista Internacionálé, a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációban tevékenységében, mely utóbbinak elnöke lett. 1957-től megszűnéséig az általa alapított emigrációs *Népszava* főszerkesztője, és az 1970-es években ő szerkesztette a *Szociáldemokrata Szemlét*.

Három évvel a halála előtt, 1973-ban az ő vezetésével az emigrációs SZDP elfogadta a párt új programját, a „demokratikus szocializmus” megvalósítására kidolgozott „Szociáldemokrata Alternatívát”.⁵

Kéthly élete végéig fokozottan érzékeny volt az otthoni eseményekre, figyelte és értékelt azokat. A hazai viszonyok javulásában – a hidegháborús légkört felváltó enyhülési korszak el-lenére – sem reménykedhetett annyira, hogy hazamenetelének értelmét látta volna. Az idős és igen sokat betegeskedő politikus minden idevonatkozó megnyilvánulása azt sugallja, hogy hazamenetelének legfontosabb feltétele Nagy Imre rehabilitálása, tudván, hogy addig, amíg ez nem következik be, ő csak megtúrt személy lenne a magyar politikai közéletben.

Bár leveleiből kiérződik a honvágy, a politikai feltételek hiánya miatt mégsem térhetett haza. 87 évesen – 1976. szeptember 7-én – a belgiumi Blankenbergben érte a halál, maga után hagyva egy személyi ellentétktől átszabdalt szociáldemokrata pártot. 1990 novembere óta magyar földben nyugszik...

„Életem kész regény, de én nem vagyok regényíró” – vallotta egyik levelében Kéthly, a 20. századi magyar politikai élet egyik legmarkánsabb egyénisége. Élete önérdek nélküli, megal-kuvást nem ismerő küzdelem volt. Az adott pillantban mindig a fenyegetett és kiszolgáltatott emberek mellé állt, nem riadt vissza veszélytől és áldozattól. Valóban ember volt a sokszoros embertelenségben. Böhm Vilmos jellemezte a magyar politika Jeanne d’Arcjának, akinek ugyan nem lett máglyahalál a sorsa, nem is verték agyon a börtönben. Más végzet sújtotta: két évtizednyi számkivettetés után idegenben kellett meghalnia.

---

5 Az Alternatívát Kéthly közvetlen irányításával egy háromtagú szerkesztőbizottság, a Szabad Európa Rádió „három testőre”, Vass Vilmos, Kovács Dénes és Gergelyfy Sándor készítette el. A programot, mely a tennivalók vázlatos felsorolását tartalmazta, az MSZDP vezérfonalának szánták Magyarország jövőbeni társadalmi, gazdasági és politikai rendjének építésénél. Megjelent még: Szociáldemokrata Alternatívát – 1973. (Közlő: BALOGH S.) *Múltunk*, 1991/2–3. 228–243.

Varsányi Erika

A szociáldemokraták rendszerkritikája az ún. Bethlen–Peyer-paktum megkötése után

 z 1921. december 22-én parafált, a kormány és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) közötti megállapodás voltaképpen egy szükséges kényszeregyezés eredménye volt. A sok ezer internált, bebörtönzött, emigrációba kényszerült szociáldemokrata családtagjai a párttól várták (követelték), hogy tegyen valamit hozzátartozóik szabadon bocsátása, illetve hazatérése érdekében.

Az MSZDP a diktatúra bukása után kereste helyét a gyökeresen megváltozott politikai palettán, de – mint ismeretes – túl nagy árat fizetett legalitásáért. Ugyanakkor olyan új harci terpeket nyert (parlament, törvényhatósági bizottságok), ahol minden komolyabb retorzió nélkül fogalmazhatott meg lényegesen radikálisabb véleményeket, követeléseket is, mint a pártsajtóban, a népgyűléseken vagy akár különböző pártfórumokon, és olykor jelentős eredményt is sikerült elérnie. Képviselőik a parlamenti mandátum birtokában szabad bejárást nyertek olyan intézményekbe, ahova egyébként nem juthattak volna be.

Problematikusnak tekinthető azonban a tanácskozás tartalmának kódosítása, a dokumentum létrejöttének tagadása, s ebből adódóan nyilvánosságra hozásának halogatása.¹ Az arra való hivatkozás, hogy a párt magára nézve sohasem tartotta kötelezőnek az 1921 decemberében kötött megállapodást, az egyes kérdésekre valóban igaz (pl. szakítás az emigrációval, együttműködés lehetőségének kizárása a polgári pártokkal), csak éppen nem vall korrekt és tisztességes eljárásra. (No de a politika nem is erről szól!) Mindezek túlzott elvi és gyakorlati engedményekre vonatkozó találgatásokra szolgáltatott alapot a párton belül, az emigránsok körében, és az ellenzék táborában, Bethlen számára pedig zsarolási eszköz volt a Parlamentben renitenskedő szociáldemokraták féken tartására. A miniszterelnök fenyegetése, hogy a jegyzőkönyvet publikussá teszi, hatásos fegyvernek bizonyult például a szanalási törvények tárgyalásakor, az 1924 áprilisában megnyilvánuló ellenállás megtörésére is. Igaz, abban, hogy az MSZDP-képviselők végül megszavazták a törvényeket, szerepe volt a kormány, azaz Pesthy Pál igazságügyi miniszter és Propper Sándor, Farkas István, Györki Imre részvételével április 14–16. között zajló tanácskozásnak, egy újabb ún. paktumnak, amitől az MSZDP az emigráció felszámolásának lehetőségét is várta. Ám a *Népszava* ezúttal is tagadott: a párt semmiféle „engedményt nem kért és nem kapott” – olvasható a lap április 17-i számában. Bár a megbeszélések tényét kénytelen

---

¹ Lásd pl. *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1922. évi december hó 24., 25. és 27. napján Budapesten megtartott XXI. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1923. 122–125, 153–156; „Erkölcstelen pakli.” *Népszava*, 1922. január 1. 2.; FARKAS 1926: 5.

volt elismerni – mivel a *Pesti Napló* és a *Magyarország* már megírta –, de a cikkíró hangsúlyozta: a tárgyalások nem vezettek eredményre, mert részeredményekkel nem akartak megelégedni.² A május elején kibocsátott bizalmas körrendelet, azaz az „emigráns rendelet” azonban komoly nehézségeket gördített a hazatérni szándékozók elé, s csak kevesen tudtak élni a jogszabály adta lehetőséggel. S annak, akinek sikerült is megszereznie a szükséges okmányokat, idehaza újabb nehézségekkel kellett szembesülnie.³

***

Hogy miként befolyásolták (vagy egyáltalán befolyásolta-e) a pártvezetők nyilvános szereplését, rendszer- és a kormányellenes megnyilatkozását az ún. paktumok, az a mindenkori politikai helyzet függvénye volt. Kétségtelen, hogy a rendszerkritika élet tompították a kormányzattal kötött kompromisszumok: az 1921 decemberében létrehozott ÁFOSZ-paktum és az ún. Bethlen–Peyer-paktum; valamint az 1924. április 16-i megállapodás, a szanálási törvények megszavazása ellenében ígért „emigráns rendelet” kibocsátása.⁴ Ezek léte köztudott volt mind a hazai, mind az emigrációban élő szociáldemokraták körében, csupán a pontos tartalma volt jó ideig ismeretlen a tagság előtt a pártvezetőség érthetetlen titkolózása folytán. Tény, hogy a Bethlen és kormánya iránti lojalitás csak ritkán érhető tetten a korabeli forrásokban, legfeljebb a kritika mérsékeltabb formája. Az olykor durva, mondhatni útszéli stílusban közreadott vélemények inkább olcsó propagandafogásnak tekinthetők, mint átgondolt, korrekt politikai bírálatnak.

Jelen terjedelmi korlátok között a szociáldemokrata rendszerkritika csupán néhány jellemző elemeinek bemutatására vállalkozhatom: a pártsajtóbeli megnyilatkozások, a pártkongresszusokon és a parlamentben elhangzó egyes felszólalások alapján.

A *Szocializmusnak*, az MSZDP elméleti folyóiratának háromévi kényszerszünet utáni újraindulása is a kormány és a pártvezetés közötti tárgyalásokkal hozható összefüggésbe. A lapengedély iránti kérelem benyújtása, illetve elbírálása egybeesett az ún. paktumtárgyalásokkal. A Vanczák János és Várnai Dániel jegyezte kérelem egy nappal a tárgyalások megkezdése után, december 9-én érkezett a Miniszterelnökség Sajtóosztályára. A kérelmet az osztály vezetője, Eckhardt Tibor véleményezésre átküldte a Szociálpolitikai Ügyosztályra, azzal a megjegyzéssel, hogy marxista folyóirat engedélyezését elvben ellenzi. Bencs Zoltán ügyosztályvezető viszont nem emelt kifogást a folyóirat megjelenése ellen: arra hivatkozott, hogy „a kérvény a miniszterelnök úrhoz nyújtott be, aki az engedély megadását a folyamodók előtt kilátásba helyezte”.⁵ Azt, hogy az MSZDP sajtókorifeusai biztosak voltak abban: megkapják az engedélyt, jelzi, hogy a folyóirat januári újraindulását a *Népszava* már december 17-től hirdette, noha az engedély kelte december 19-e volt.

2 A szanálási javaslatok húsvétig tető alá kerülnek. *Népszava*, 1924. április 17. 2–3. Vö.: PIL 658. f. 12/2 ö. e. 6–7.

3 MOL K 578 653. f. 2/32 ö. e. 1–2.; Lásd még a bécsi emigrációból hazatérő Weltner elleni bűnvádi eljárást és az azzal kapcsolatos sajtókampányt: VARSÁNYI 1988: 144–163.

4 JENEI 1962: 492–493; A „paktum”. *Népszava*, 1924. december 31. 3–7.; Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 658.3/1 ö. e. (III. k.) 171–175, 195–201.

5 MOL K. 26. ME. 1921-V-10442.

A folyóiratban megjelenő írások tükrözik egyrészt a paktum szellemét, másrészt a pártvezetőség és a szerkesztők azon szándékát, hogy a napvilágra kerülő cikkek alkalmasak legyenek minél több olvasó megnyerésére. Ezért éppúgy találni a lapban a rendszert, a kormány politikáját élesen támadó írásokat, mint mérsékelt hangvételűeket, de olyanokat is, amelyek azt bizonyítják, hogy szerzőik egyes kérdések megítélésében a kormánnyal azonos álláspontot képviselnek (pl. elismerik a külföldi kölcsön felvételének szükségességét). Sőt az is előfordul, hogy bizonyos kérdések kapcsán együttműködést ajánlanak: „Nem akarunk parlamenti fenegyerekek lenni. Szívesen veszünk részt minden komoly akcióban, [...] amelynek célja az, hogy a mai állapotok helyett jobbak teremessenek, hogy a mai politikai rendszert egy jobb, demokratikusabb, az igazi demokráciát jelentő váltsa föl.”⁶ A rendszer lényegére, Bethlen és kormánya tevékenységére, a törvényalkotásra, a választásokra vonatkozó megnyilatkozásokra azonban elsősorban a leleplező bírálatok, a radikális támadások, olykor ironikus fejtegetések jellemzők. *Az ellentétek nagy művésze* című írás célpontja a még regnáló és nem „bukott miniszterelnök”, aki egy cseppet sem röstelli politikája ellentmondásosságát.⁷ Más helyütt a következő olvasható Bethlen grófról és kormányáról: „egy tettekre és kormányzásra képtelen kormány visszataszító tehetetlensége mellett ült össze a nemzetgyűlés, amelyet – sajnos – egyáltalán nem lehet a nemzet igazi képviselőjének tekinteni [...] Bethlen] úgy tesz mintha ez az ország magánvállalata lenne neki és pártjának.”⁸ Bizonyos eseményeket ismertető közlemények felületes olvasásakor úgy tűnhet, mintha a lap túllépné a rendszer engedélyezte kereteket, a mélyebb tartalmi elemzések azonban erre rációznak. A lap napi politikai ügyekkel csak ritkán foglalkozott. Ugyanakkor állandó témaként szerepeltek hasábjain a demokratikus szabadságjogok, a kivételes hatalom problémája (pl. az 1914-es sajtótörvény), az emigráció likvidálása és az internálótáborok felszámolásának kérdései.

A *Népszava* olvasótáborra főként a kétkezi munkások, egyszerű párt- és szakszervezeti tagok köréből regrutálódott, ezért a benne megjelenő cikkek az ő igényeikhez igazodva a mindennapok történéseiről adtak gyors, naprakész információt, lényegesen harciasabb hangnemben, radikálisabb kritikákkal, dacolva a hatósági retorziókkal, lapbetiltásokkal, elkobzással, utcai árusítás jogának időnkénti megvonásával, vállalva a tömeges sajtóperек anyagi és erkölcsi konzekvenciáit.⁹ A Nemzetgyűlésben zajló viharos ülésekről, például a költségvetési vitákban megnyilatkozó, interpelláló vagy éppen indítványt tevő szociáldemokraták helytállását dokumentálандó igen alapos és terjedelmes beszámolók hű képet festenek a sokat bírált magyar parlamentarizmus működéséről. Olykor humor, olykor pedig maró gúny, ironia vegyül a minisz-

6 VANCZÁK 1922: 293.

7 *Szocializmus*, 1923/12. 519.

8 VANCZÁK 1924: 11, 451.

9 Pl. a Bethlenről közölt éles kritika miatt az 1923. április 14-i számot elkobozták. Július 11-től 8 napra betiltották a lap megjelenését, 23–30. között megvonták az utcai árusítás jogát, 1924. november 29-én szintén, amit 1925 karácsonyáig sem oldottak fel. 1924. január 1-jétől 1925. november 15-ig 164 sajtópert indítottak ellene. Lásd *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt... XXII. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1924. 22–23. és a *XXIII. országos pártgyűlésének jegyzőkönyve*. Budapest, 1926. 122, 171; PIL 658. f. 3/1 ö. e. (III. köt.) 127, 129.

terelnők, a kormány ténykedésére vonatkozó kemény bírálatokba. Bethlen grófot hol a magyar társadalom Fatia Negrájaként, Jókai Mór romantikus dúvad figurájaként jelenítik meg, hol a magyar szólásmondásokból ismert Bodóné szerepében tetszelegtetik. „Csak természetes, hogy Bodóné ezúttal is gróf Bethlen miniszterelnök úr, [...] aki – minden színészkedése ellenére – ilyen sikeresen leleplezte önmagát, az egyet okvetlenül tegyen meg: ne fenyegetődjék (sic!...) Igen, gróf úr az idő érik [...] és Bodóné talán észre sem fogja venni, hogy a tisztesség és józanság együttes inszurrekciója hogyan rúgja majd ki abból a székéből, ahová egyáltalán nem való.”¹⁰ Az 1924. október 10-én megjelent *A hazugság alkonya* című vezércikk pedig durva, közönséges stílusban vizionálja a kurzus végnapjait, megvonva a rendszer öt esztendejének mérlegét, válaszút elé állítva a miniszterelnököt: vagy rátér a demokratikus kormányzásra, vagy „takarodjék a helyéről”. A korrekt bírálat helyett ezúttal gusztustalan hasonlatba burkolt gyalázkodás olvasható a rendszer addigi működéséről és Bethlen politikai ténykedéséről. Íme néhány sor a „magasröptű” eszmeftuttatásból: „Megrepedt a kurzusmocsár kerge, amelyet hangzatos jelszavakból konstruáltak meg ügyes politikai kalandorok – széles rés támadt ezen a kergén és most bőségesen ömlik a mocsárból a kurzusi öt esztendő piszkos és bűzös lávája [...] Összeomlott a hazugságokra és demagóg jelszavakra épített politika. A rothadás folyamata a befejezéshez közeledik. Bethlen politikája [...] az ellenforradalmi reakció fizikai és lelki terrorjának cicomás intézményesítése, elmerülőben van a hazugságok, a kétértelműségek, az ellentmondások és takitkázások, a cselvetések és politikai csalások zűrzavaros tömkelegében.”

A különböző pártfórumokon, főként kongresszusokon a párt vezető garnitúrájának tagjai gyakorta összekapcsolták a kemény rendszerkritikát a saját bizonyítványukkal kapcsolatos magyarázkodással. Olykor a politikai sikertelenségükért kizárólag a rendszer antidemokratizmusát tették felelőssé. Ugyanakkor joggal bírálták például a szabadságjogok érvényesülésének korlátozottságát, a diktatórikus kormányzati elemek meglétét.

Az MSZDP, bekerülve a Nemzetgyűlésbe, közvetlen betekintést nyert a rendszer működésébe. Az ott szerzett tapasztalatok felvertezték a képviselőket, hogy alapos bírálatot mondjanak a rendszerről, a kormány és a miniszterelnök intézkedéseiről. Már az 1922. évi országos pártértekezleten élesen bírálták a kormányfőt és pártja tehetetlen kapkodását. „Ez a bizonytalan homokra épített kormányzás, amelyet a Bethlen-kormány követ, *a legveszedelmesebb játék a hatalommal*” – olvasható a pártvezetőség jelentésében. Propper a kormányt programtalansággal vádolta: „nincs gazdasági koncepciója. Nincs külpolitikája, nincs semmije abból, ami kellene [...] országot vezetni és országot újjáépíteni így nem lehet.” Vanczák előadói beszédében a sajtószabadság és a rendtörvénytervezet (szégyentörvény) kapcsán Cavourt, a jeles olasz politikust idézte: „kivételes törvényekkel minden tökfilkó tud kormányozni”.¹¹ Az 1924. áprilisi kongresszus elé terjesztett vezetőségi jelentés azzal vádolja a kormányt, hogy minden demokratikus módszer alkalmazásától mereven elzárkózik, „ellenforradalmi szellemmel telített uralmat képvisel”, „abszolutisztikus kormányzást folytat”, melynek ékes bizonyítéka, hogy kormánybiztos áll a főváros élén. A frakciójelentés még határozottabban fogalmaz: „ennek a rend-

10 Bodóné vádol és fenyeget. *Népszava*, 1924. október 9. 1.

11 *XXI. országos pártgyűlés*. I. m. 27–28, 121 és 171.

szernek a megbuktatása sokkal sürgősebb és parancsolóbb kötelessége a demokráciának, mint a fajvédő demagógia ellen való harc,” mert a kormány „korrumpálta a társadalmat” és „diktátori hatalmat [...] szavaztatott meg magának”. Farkas István a kormány tovább nem halogatható feladatoként szólt az ellenforradalom berendezkedéseinek likvidálásáról, kritizálta az annak stabilizálását szolgáló intézmények megtartását (internálás intézménye), s a cél érdekében újabb törvények és törvénytervezetek megalkotását (pl. rendtörvény, fővárosi törvénytervezet) sürgette.¹²

A szigorú házszabályok ellenére a legnagyobb mozgásteret, vita- és bírálati lehetőséget a szociáldemokraták számára a parlament biztosította. A honatyák itt élhették ki látszat- vagy őszinte ellenzéki mivoltukat. A harcias megnyilatkozásoknak, s nemritkán sértő és durva, olykor vihart keltő bekiabálásoknak itt volt a legkisebb a tétje. A figyelmeztetés, rendreutasítás vagy éppen a mentelmi bizottság elé utasítás nem volt különösebb fékezőerő. A nagy horderejű témák tárgyalásakor kibontakozó, elhúzódo, gyakorta holtvágányra sikló érdemi viták, durva személyeskedések hangadói között az MSZDP-frakció minden esetben szép számmal képviseltette magát.¹³ Drasztikus házelnöki intézkedésre, kitoloncolásra az 1920-as évek elején csak egy ízben került sor, a házszabály szigorításával és az ismeretes Esküdt-üggyel kapcsolatos botrány alkalmával. Miután Györki Imre a miniszterelnök hamis tanúzásával kapcsolatos felelősségét firtatta, az elnök megvonta tőle a szót, de ő tovább folytatta mondandóját. Ezt követően elszabadultak az indulatok, a helyzet kezelhetetlenné vált. Scitovszky Béla, a Nemzetgyűlés elnöke (Bethlen intenciójára) brutális eszközökhöz folyamodott: a palotaőrökkel 15 ellenzéki képviselőt, köztük 14 szociáldemokratát kitoloncoltatott.¹⁴ A példátlan megtorlás folytatásaként a renitenskedő képviselőket több ülésről kitiltották, időlegesen felfüggesztették a *Népszava* utcai árusítását, az ellenzék rendezvényeit sorra betiltották. De nem maradt el a szociáldemokraták, illetve az ellenzéki tábor tagjainak válaszreakciója sem: testületileg passzivitásba vonultak. A szociáldemokraták majd csak 1925. május 26-ától vettek részt ismét a Nemzetgyűlés munkájában. Közben az MSZDP nyilvánosságra hozta az ominózus Bethlen–Peyer-paktumot. A pártellenzék az emigránsok közbenjárásával a Szocialista Munkásinternacionáléhoz fordult a paktumügy tisztázása érdekében. Az SZMI végrehajtó bizottsága által kiküldött négytagú bizottságban Karl Kautsky a magyar pártot, az ellenzékét, illetve az emigrációt Otto Bauer képviselte a bécsi tanácskozáson 1925. január 26-án, amelyen megtárgyalták és lezártak tekintették az évek óta húzódo ügyet s megállapították: „Elvitathatatlan, hogy a rendőri nyomás enyhülése, amelyet a paktum árán értek el, a magyar munkásosztály gyors és jelentékeny megerősödését eredményezte.”¹⁵ Mindezek ellenére a paktum felemlegetése még sokáig kísértett mind a párt berkeiben, mind a különböző politikai fórumokon.

12 *XXII. országos pártgyűlés*. I. m. 18, 24, 36, 38, 43, 111–112; *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója*. 26. k. Budapest, 1924. 192–197.

13 Lásd például *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. 9. k. 42–43, 153–158; 22. k. 263; 26. k. 139, 164–165, 192–197, 417. Budapest, 1923–1924.

14 Uo. 27. k. 492–513; Fegyveres örökkel hurcoltatták ki a szocialista képviselőket a nemzetgyűlésből. *Népszava*, 1924. november 29. 1–7.

15 *XXIII. országos pártgyűlés*. I. m. 28. Előzményekhez lásd PIL 658. f. 3/1 (III. k.) 254–266.

Források

Magyar Országos Levéltár (MOL) K 26 f. Miniszterelnöki iratok, K 578 f. Igazságügyi Minisztériumi (elnöki bizalmas) iratok

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 658. f. MSZDP-iratok

Irodalom

FARKAS I. (1926): Karácsonyi pártgyűlés. *Szocializmus*, 1. 3–8.

JENEI K. (1962): Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első” Bethlen–Peyer-paktum. *Századok*, 3–4. 470–499.

VANCZÁK J. (1922): A magyarországi szociáldemokrata párt újkorszak küszöbén. *Szocializmus*, 7. 289–294.

VANCZÁK J. (1924): A nemzetgyűlés őszi ülészsaka. *Szocializmus*, 11. 451–454.

VARSÁNYI E. (1988): *Weltner Jakab életútja*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Kozári Monika

Kéthly Anna és Schlachta Margit hozzászólása az Országos Társadalompolitikai Társaság ankétján 1928-ban

Az Országos Társadalompolitikai Társaság 1928-ban ankétot tartott az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló biztosítási törvényjavaslatról, 5 napon keresztül két helyszínen. Először 1928. február 18-án és 22-én a Magyar Tudományos Akadémián, majd március 1-jén, 3-án és 10-én a Kir. Magyar Egyetem Közgazdaságtudományi Karának előadótermében. A megjelenteket dr. Földes Béla, nyugalmazott miniszter köszöntötte, aki örömmel szolt arról, hogy hatalmas számban jelent meg a hallgatóság, és üdvözölte a földművelési és a népjóléti és munkaügyi államtitkárokat. Jelen volt Huszár Károly mint az Országos Munkásbiztosító Hivatal elnöke. Nagy sajnálattal állapította meg Földes Béla, hogy a Gyáripárosok Országos Szövetsége, a Magyar Vasművek és Gépgyárak Egyesülete és a Magyar Munkaadók Központja „nem hajlandó e nagyjelentőségű kérdés megvitatásában részt venni”.¹ Majd üdvözölte a kormányt és a népjóléti és munkaügyi minisztert, hogy lehetővé tették ennek a nagy horderejű törvénytervezetnek a megszületését. A bevezető előadást dr. Kovrig Béla egyetemi tanár tartotta. Utána hozzászólások hosszú sora következett. A dr. Kovrig Béla és dr. Frisch Ferenc által szerkesztett, a törvénytervezetről szóló tekintélyes könyv az értekezlet teljes szövegét közli, mintegy százötven oldal terjedelemben. Földes Béla, Kovrig Béla és Frisch Ferenc mellett harminchat hozzászóló vett részt a vitában.

A két világháború között még nemigen volt szokásban, hogy egy nő hozzászóljon egy ilyen tekintélyes vitához, de akkor ez megtörtént. A 33 férfi mellett 3 nő is szólásra jelentkezett. Manheim Mária Margit az édesapja nyugdíjtervezetét ismertette, az 1903-ban kidolgozott „Általános Polgári Kötelező Nyugdíj” tervezetét, amelynek megvalósulásáért küzdött. Kovrig Bélát „Tanár úr”-nak titulálta, és az volt a véleménye, hogy „alapos tudással és mély szociális érzékkel készítette el a tervezetet”. A felszólalása azonban nem Kovrig tervezetéről szolt, mert szerinte „a nyugdíjaztatásnak ezt a formáját már átlépték az események”. És részletesen előadta az „Általános Polgári Kötelező Nyugdíj” tervezetét, amelyet az első világháború után átdolgoztak a Trianon utáni Magyarországnak számára.²

1 DR. KOVRIG B. – DR. FRISCH F. (1928): *Öregsegi és rokkantsági biztosítás*. Budapest. I. és II. egybekötve. 353 + 942. A Munkaügyi Szemle Kiadványa. KOVRIG–FRISCH II. 789. A kötet az értekezlet teljes szövegét közli, 789–942.

2 Manheim Mária Margit hozzászólása, KOVRIG–FRISCH II, 862–864. Nem mondta el, hogy ki az édesapja, csak annyit tudunk meg róla, hogy iskoláit még a Bach-korszakban végezte.

Kéthly Anna országgyűlési képviselő mint szociálpolitikus beszélt. Abból indult ki, hogy a törvénytervezet mennyiben közelíti meg „az ugyanabban a szakban elérhető maximumot, az ideáltípust”.³ A női, özvegy- és árvaellátás perspektívájából közelítette meg a kérdést. Úgy ítélte meg, hogy ez a törvényalkotó számára másodlagos jelentőségű, „szociális kihatásaiban azonban kardinális kérdés”.

Kéthly Anna – ahogy ő fogalmazott – „ideálkövetelménynek” azt állította föl, hogy a törvényjavaslat vessen számot a női és a férfi fizikum és pszichikum különbözőségével, továbbá hogy a családfő halála ne jelentse a család gazdasági összeomlását is, „vagyis a család részére nyújtott szolgáltatmányok csak annyiban különbözhetnek a biztosított családfő részére nyújtott szolgáltatmányoktól, amennyit magának a családfőnek az eltartása jelent”. Ő nem matematikai, hanem szociálpolitikai kérdésként fogta föl a társadalombiztosítást, és állami hozzájárulást és szavatosságot sürgetett. Minél nagyobb családvédelem kifejlesztése volt számára a cél. „Jó munkabér, tisztességes munkafeltételek, kellő lakásviszonyok az életkor meghosszabbítását eredményezik és végkonklúzióban odavezetnek, hogy a biztosítási esetek sorában elsorvad az árvaság, mert a családfő lábra tudja állítani a következő generációt és az özvegyiség redukálódik arra a korkülönbségre, amely a házaspár között lenni szokott.”⁴

A valóság azonban nagyon messze volt ettől az ideáltól; a munkások és a tisztviselők átlagéletkora is alacsony, nagyon sok serdületlen árvát hagynak hátra, vagyis az árvaellátást sokan veszik majd igénybe, és a korán kenyérkeresetre kényszerülő emberek majd maguk is korán halnak, és szintén sok árvát hagynak hátra – prognosztizálta.

Persze ő is tudatában volt annak, hogy amit megvalósítani szeretne, az az egész gazdaságpolitika átforgatását tenné szükségessé, ennek megvitatása pedig kívül esik az értekezlet keretein. Kifogásolta, hogy a tervezet nem terjeszkedik ki a mezőgazdasági munkásnőkre, és az volt a véleménye, hogy „a városokba özönlő ipari proletáriátussá átalakulni kívánó mezőgazdasági proletáriátus generációról-generációra újra kezdheti a szociálpolitikai prevenciónak munkáját és ezzel haszontalanná teszi azt a szociálpolitikai többleteredményt, amelyben a már asszimilált törzsökös ipari lakosságnak része van”.⁵ Ezt a szűkítést, a mezőgazdasági munkásnők kizárását, az ipar munkásnői szempontjából tartja veszélyesnek, és egyébként is csak akkor lát rá lehetőséget, ha bevándorlási tilalmat rendelnek el Budapesten és az ipari városokban, és felélesztik a középkori céhrendszert. Sürgősen ki akarta terjesztetni a törvény hatályát a mezőgazdasági dolgozókra is.

A másik nagy réteg, amit hiányolt a tervezetből: a háztartási munkásnők. Az előadó a középosztály védelmével indokolta a háztartási alkalmazottak kizárását. Kéthly Anna nem hitt a középosztály létében. „A középosztály elméletről meg van a magam véleménye; ez egy spekulatív képzett valami, amelynek objektív kritériumait, ha keressük, feltétlenül bekövetkezik az osztály egyes rétegeinek a proletáriátusba, más rétegeinek a burzsoáziába való utalása.”⁶

---

3 KOVRIG–FRISCH II, 910. Kéthly Anna hozzászólása a 910–914. oldalon található.

4 KOVRIG–FRISCH II, 911.

5 KOVRIG–FRISCH II, 911.

6 KOVRIG–FRISCH II, 912.

Elmondta, hogy a napszámosokra és az otthonmunkásokra vonatkozó rendelkezések is elsősorban női sérelmek, mert legnagyobb számban nőket foglalkoztatnak ezekben a kategóriákban.

Kifogásolta, hogy amíg az 1927:XXI. törvénycikk a terhességet és a szülést hat + hat, összesen tizenkét héten keresztül ismeri el szolgáltatási jogcímként, az öregségi stb. törvényjavaslat⁷ csak nyolc hét erejéig számítaná be, „azután a terhesség és szülés ideje alatti biztosításmentesség nyomja a járadék összegét, ez azt jelenti, hogy közvetett egykepropagandát csinálnak, ami pedig a hivatalos szociálpolitikai állásponttal ellentétben van”.⁸

A biztosított nő legkardinálisabb sérelme a korhatár. A nők megrokkánási valószínűsége magasabb, mint a férfiaké. A hatvanöt év, de még a hatvan is annyira magas, hogy kicsi az esélye annak, hogy a biztosított nők jelentékeny számban valaha is járadékban részesüljenek – mondta.

Kifogásolta, hogy azokban az esetekben, amikor a nő tartja el kereséktelen férjét, nem részesülhet a férj is özvegyi járadékban. Továbbá azt, hogy az özvegyi járadék csak a törvényes feleségnek jár, valamint hogy a mértéke ötven százalék, mivel ha az egyik fél elhalálozik, a háztartás fenntartásának költségei nem csökkennek a felére. Munkásözvegyek esetében az előírások annyira szűkre szabják a jogosultak körét, hogy szinte teljesen meg is szüntetik a munkások özvegyi nyugdíját. Emellett hivatalos vexaturákra adnak alkalmat. Beszélt Kéthly Anna arról is, hogy nem minden munkásfeleség végez a férje életében kenyérkereső munkát, különösen a jobban fizető szakmákban nem. Ezeket az özvegyeket pedig nem célszerű és nem igazságos munkába kényszeríteni.

Túl hosszúnak találta a várakozási időt, különösen a rokkantak esetében, és szigorúnak tartotta az újból férjhez menni szándékozó özvegy esetében járó félévi vagy évi végkielégítést.

Az árvajáradék kapcsán gúnyosan adott igazat a matematikusnak, hogy „a nagy gyermekhalandósági arányszámot a járadék kiszámításnál kedvező statisztikai bázisnak vehetjük, s ha meg is állapítjuk, hogy a városok arányszáma kedvezőbb a faluénál, a rideg valóság az, hogy a városban a biztosításra nem kötelezettek gyermekei javítják az arányszámot.

Így igaz az is, hogy a gazdasági helyzeténél fogva kenyérkeresetre kényszerült nőnél kisebb a gyermeklétszám, de ezt a biztosítási matematikus ne is vegye rossz néven, hiszen a gyermekágyból a munkába, onnan újra gyermekágyba kerülő nő megrokkánási valószínűsége lényegesen nagyobb volna, mint az az intézet érdekében kívánatos.”⁹

Az árvajáradék esetében kifogásolta az alacsony korhatárt. Kéthly Anna egyébként az árvaellátást állami feladatnak tekintette, amit nem lehet egyetlen osztály terhévé tenni, de amíg az állami gyermekvédelem nincs annyira kiépítve, hogy minden árva közpénzen nevelkedhessen fel, addig el kellett fogadnia, hogy ezt a kérdést a társadalombiztosítási törvény keretében kell rendezni.

Megdöbbenőnek tartotta azt a rendelkezést, hogy az öngyilkosok hozzátartozói nem részesülhetnek ellátásban. Ez talán helyénvaló volna magánbiztosítóknál, magas biztosítási

7 A kortársak rendszeresen így emlegették, „öregségi stb. törvény”, hogy a törvény hosszú címét ne kelljen annyiszor leírni.

8 KOVRIG–FRISCH II, 912.

9 KOVRIG–FRISCH II, 913.

összegekért, ahol védekezni kell a rosszhiszemű biztosítás ellen, de nem a társadalombiztosításban. Itt a járadékok nem olyan összegűek, hogy azok megszerzése bárkit is öngyilkosságra vihet – mondta.

A legfontosabbnak a törvényjavaslat egészségvédő és gyógyító eljárásokkal foglalkozó részét tartotta. Üdvözölte a foglalkoztatás előtti képességvizsgálatot, amit fontos megelőzési eszköznek tartott, és javasolta a képességvizsgálatok kiterjesztését és későbbi orvosi vizsgálatok kötelezővé tételét is.

Végül is a törvényjavaslatot pozitívan értékelte: „Amiket elmondottam, nem jelentik azt, mintha a semmi után előttünk fekvő valami nem jelentene számunkra értéket. Amikor a hibákra rámutatunk, tesszük ezt azért is, mert nem akarjuk, hogy a tervezet az általunk kifogásolt részekkel váljon valósággá, mert a törvényalkotás nehézsége és a bürokrácia mindent megkövesíteni hajlandósága később kevés lehetőséget ad a gyakorlatban mutatkozó bajok korrigálására.

Végezetül annyit, hogy a nőnek egyéngazdasági és családfajfenntartó kötelezettségein kívül fennáll még egy nagy etikai feladata: az emberiség védelme. Ez vezet és ez vezessen minden nőt, aki a közélet bármely ágában tevékeny. E feladat nevében követelem én, hogy a matematika igazságait enyhítse a szociálpolitikai belátás szelleme, hogy a tőkék, amelyek a dolgozók verejékfilléreiből ez intézmény pénztárában felgyülnék, valóban az alkotást és építést, embervédelmet és soha emberirtást ne szolgáljanak, s végül, hogy a szociálpolitikai hozzáértés és szeretet hassa át mindazokat, akik ennek az intézménynek munkásai lesznek, mert rajtuk van a legelső sorban érdekelteknek, Magyarország dolgozó nőinek figyelő szeme.”¹⁰

Kéthly Anna hozzászólása sok problémára ráirányította a figyelmet és nagyon fontos volt abból a szempontból, hogy a nők hogyan viszonyulnak a társadalombiztosítási törvényhez, az mennyiben tartja szem előtt érdekeiket. Javasatai azonban nem épültek be a törvénybe. A mezőgazdasági munkásokra nem terjedt ki a biztosítás hatálya, a háztartási alkalmazottak csak önkéntesen biztosíthatták magukat, az öngyilkosokra is fenntartották a megalkotott szabályokat, és a nők nyugdíjkorhatára sem lett alacsonyabb.

Schlachta Margit a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének szociálpolitikai osztálya részéről beszélt. Hozzászólása jóval rövidebb volt, mint az éppen előtte szóló Kéthly Annáé. El is mondta, hogy az addigi elvi jelentőségű felszólalásokkal ellentétben ő csak egyetlen paragrafushoz kíván hozzászólni, ahhoz, amely azt mondja, hogy ha a biztosításra kötelezett a várakozási idő letelte után belép valamelyik szerzetesrendbe, az érte lerótt biztosítási járulékok kilencven százalékának megfelelő értékű végkielégítésben részesül, ezt azonban nem kapja meg a már járadékot élvező és a szerzetesrendbe belépő egyén. Schlachta Margit világosnak tartotta ennek a paragrafusnak a gondolatát, amely azt feltételezi, hogy ha valaki belép egy szerzetesrendbe, arról már nem kell gondoskodni, mert eltartja a rend. Viszont a szerzetesrendek legnagyobb része óriási anyagi gondokkal küzd – mondta. „Különbözők lehetnek a vélemények, de a szerzetesek teljesítményének a kritikájánál azt nem lehet letagadni, hogy valóban nagy munkát végeznek, tényezők az állami életben és a köz erkölcsi színvona-

---

10 KOVRIG–FRISCH II, 914.

lának a fenntartásához nagymértékben hozzájárulnak. Ugyancsak enyhítik ezek az intézmények a nyomorban lévőknek, a betegségben szenvedőknek fájdalmait. A valóságban a legtöbb ilyen intézmény manapság csak azért teljesítheti ezt a feladatát, mert tagjaik lemondanak mindenről s csak a hivatásért, az emberszeretetért való lelkesedés vezeti őket lelkesedésükben, amelyek elvégzésére világiak nem volnának képesek.”¹¹ Ezért nem tartotta méltányosnak a szerzetesrendekre vonatkozó szakaszt. Már csak azért sem, mert ez az összeg nem jelenthet nagy megterhelést az intézetre, és inkább elvi jelentőségű. Beszédét azzal a bizakodással zárta, hogy: „A magyar törvényhozás, amely a keresztény világnézet alapján áll, azt hiszem, ezt a kérdést megfelelően fogja módosítani és segíteni fog a magyar társadalom olyan rétegét felkarolni, amely segíti a szegénységet s javítja a közérkölcöket. Ennek a törvénynek a szellemében ne fejlődjön ki az, ami Mexikóra emlékeztet, hanem ellenkezőleg a törvényben minél messzebbmenő lojalitás nyilatkozzék meg a szerzetesrendekkel szemben.”¹²

Magyarországon 1928-ban szó sem volt arról, hogy feloszlassák a szerzetesrendeket, ezért elég szélsőséges példa volt Mexikóra hivatkozni. A törvénytervezet alkotói abból indultak ki a szerzeteseknek a nyugdíjjáradékból való kizárásában, hogy a szerzetesek szegénységi fogadalmat tettek, nem volt miből fizetniük a járulékokat és így nem tudták fenntartani nyugdíjvárományukat. Ezért adtak nekik a rendbe való belépéskor végkielégítést.

Az Izsák Lajos munkásságát ismerő olvasónak biztosan érthető, miért örültem annak, hogy éppen Kéthly Anna és Schlachta Margit hozzászólásaira találtam a „Kovrig–Frisch”-ben. Ezzel a rövid írással, a két képviselő mentalitását kiegészítő adalékkal kívánok boldog születésnapot.

11 KOVRIG–FRISCH II, 915. Schlachta Margit hozzászólása.

12 Mexikóban feloszlatták a szerzetes- és apácarendeket, bezárták a kolostorokat, korlátozták államonként a papok számát, pl. Chihuahua államban két pap működhetett. Ez az intézkedéssorozat része volt az 1917-es alkotmány életbe lépése utáni kormányzati politikának. A kormány durván antiklerikális szellemben lépett fel az egyház ellen, kisajátította az egyházi birtokokat, tulajdont, megtiltotta a hit nyilvános megvallását, korlátozta az egyház közeleti szereplését, állami ellenőrzés alá vette az egyházi intézményeket, eltörölte az autonómiájukat. A kormány politikája ellen 1926–29 között népi gerillaháború bontakozott ki, a *Guerra de los cristeros* (a „Krisztus-követők háborúja”), amelyet katolikus papok vezettek. Véres háború volt, amelynek kb. kétszázötvenezer halottja volt, és az egész világon nagy visszhangot keltett. – Köszönöm Anderle Ádámnak ezeket az információkat.

Az 1928-as szentgotthárdi fegyverbotrány nemzetközi összefüggései

 z 1920. március 18-ai hadügyi törvény alapján létrejött az osztrák szövetségi hadsereg. A st. germaini szerződés a zsoldos hadsereg létszámát harmincezer főben maximálta, amelyből a tisztek száma ezerötven főt tehetett ki, továbbá megtiltotta vezérkar felállítását. Jelentős fegyverzetbeli korlátozások és tiltások is a szerződés részét képezték.

A szövetségi hadseregben kezdetektől fogva jelentős volt a szociáldemokrata befolyás, amely a baloldal értelmezésében a békeszerződésben előírt állami szuverenitás megőrzésén túl az erőszakos ellenforradalmi, azaz jobboldali aspirációk megakadályozását szolgálta. Természetesen az osztrák polgári pártok nem nézték jó szemmel ezt a szociáldemokrata dominanciát. A keresztényszocialista párt, az 1920 utáni kormánykoalíciók legerősebb tagja mindvégig törekedett a baloldal katonai erejének és befolyásának a mérséklésére. A hadsereg „politikamentesítését” Carl Vaugoin keresztényszocialista hadügyminiszter¹ hajtotta végre az 1920-as évek folyamán, ami alapvetően a baloldali befolyás megszüntetésére irányult. 1928. január 31-én véget ért Ausztriában a nemzetközi katonai ellenőrzés. Így kezdetét vette az osztrák fegyverkezési program megalkotása és előkészítése. Megkezdődött a hadsereg modernizálása, átszervezése és 1930-tól a modern fegyverek bevezetése is.

Magyarországon az 1921. XLIX. törvény alapján 1922. január 4-én megalakult a Nemzeti Hadsereg helyébe lépő Magyar Királyi Honvédség. A trianoni békeszerződés számos hadsereget érintő korlátozást tartalmazott, amely biztosította a kisantant államok katonai fölényét. A zsoldos hadsereg számára harmincötezer főt és ezerhétvencötven tisztet engedélyezett, feladatuk a belső rend fenntartása és határrendőr-szolgálat volt; vezérkar felállítása szintén tilos volt. Az osztrák rendelkezésekkel megegyezően a fegyverzet pótlása csak egy állami tulajdonban álló üzemben volt lehetséges. A hadianyagimport, -export mindkét állam számára tilos volt. Magyarországon 1927. március 31-ével megszűnt a katonai ellenőrző bizottság közvetlen és állandó helyszíni jelenléte, helyét az alkalmi vizsgálatok rendszere vette át.² Ezt követően a magyar katonai vezetés is hozzákezdett a hadseregfejlesztés elvi és gyakorlati megalapozásához.

A felfegyverkezés – a békeszerződés revíziójának elengedhetetlen feltétele – nem volt egyszerű feladat a magyar vezetés számára. 1927-ben a külpolitikai elszigeteltségből kilépő Bethlen-kormány Olaszországhoz, az egyetlen kapcsolatfelvétellel hajlandó nagyhatalomhoz fordult az

---

1 Hadügyminiszter 1922. szeptember és 1933. szeptember között, kancellár 1930. szeptember 30. és 1930. november között.

2 DOMBRÁDY 1996: 319–338.

ügyben. Magyarország olasz segítséggel történő illegális felfegyverkezésében Ausztria kulcsfontosságú szerepet kapott, hiszen az itáliai fegyverek szállítási útvonala – a kisantant országok kikerülése érdekében – csak nyugati szomszédunkon keresztül vezethetett. Így a magyar–olasz közeledés egyik kulcskérdésévé vált a mindenkori osztrák vezetés magyar fegyverszállításokkal szembeni pragmatikus lojalitása és megbízhatósága.

1927. április 6-án Bethlen Rómában Mussolinivel tárgyalt a felfegyverkezés esélyeiről és annak olasz támogatásáról. A magyar miniszterelnök kifejtette: „annak, hogy Magyarország aktívabb politikát folytathasson, egyik legfőbb előfeltétele, hogy hadserege kellően fel legyen fegyverezve”.³ A Magyarországon itt-ott elrejtett fegyvereknek „komoly jelentősége nincsen”.⁴ Ahhoz, hogy Magyarország betölthesse azt a szerepet, amelyet Olaszország szánt neki a Kárpát-medencében – érvelt a magyar politikus –, szükséges egy olyan katonai potenciál kiépítése, amely képes a kisantant országokéval felvenni a versenyt. Mussolini megígérte, hogy kész Magyarországnak visszaadni az első világháború után Itáliához került monarchiabeli fegyverkészletet. A fegyvereket ellenszolgáltatás nélkül bocsátanák a magyar fél rendelkezésére, azonban a javítási és karbantartási munkálatokat – mivel elavult és gyakorlatilag alig használható fegyverekről volt szó – Magyarországnak kellett fedeznie. Rómában tisztázták a lehetséges szállítási útvonalat is. A Dunán keresztül, Románián át történő szállítás nem volt Bethlen számára akceptálható. Csupán a szárazföldi út, az ausztriai tranzit tűnt mindkét fél számára elfogadhatónak. A tervek szerint a szállítmány feladója egy olasz magáncég, színlelt címzettje nem Magyarország, hanem egy lengyelországi társaság lenne.

1927 decemberében Genfben, a népszövetség egyik ülésén Dino Grandi olasz külügyi államtitkár és Bethlen egyeztettek az áprilisban megígért fegyverek útra indításáról. Ennek megfelelően szilveszterkor ötvagonnyi fegyver indult meg Olaszországból Magyarország irányába. A Dél-Tirolon át északra vezető vasút kiindulópontjában, Veronában egy magáncég az olasz hatóságok bevonása nélkül feladta a küldeményét egy lengyel magáncég számára. A tervek szerint miután áthaladt az olasz–osztrák, illetve az osztrák–magyar határon és Szentgotthárdon keresztül megérkezett Magyarországra, a küldemény töredéke lépte volna csak át a határt Sátoraljaújhelyen keresztül Csehszlovákia irányába.

***

A szállítási levélben mezőgazdasági gépalkatrészként deklarált fegyverek január 1-jén érkeztek meg Szentgotthárdra. Azért esett a választás erre a határátkelőre, mert itt sajátos vámellenőrzési gyakorlat alakult ki. Az osztrák fél az ügymenet meggyorsítása érdekében az általános adminisztráció elvégzését követően átadta a szállítmányokat a magyar kollégáknak, és utólagosan már magyar felségterületen végezték el a vámellenőrzést. Január elsején is ezt a szokásos ügymenetet alkalmazták. Az osztrák szociáldemokrata vámósok már magyar területen fedezték fel, hogy a szállítási levélen szereplő tételek és a vagonok tartalma nem egyezik meg. Az osztrák

3 KARSAI 1967: 50–51.

4 NEMES 1964: 59.

vámtilsztek azonnal kérték a vagonok visszaszállítását,⁵ amit a magyar hatóságok megtagadtak, és ezzel kezdetét vette a több hónapig elhúzódó nemzetközi bonyodalom.

A lelepleződést követő magyar kormányzati reakció forgatókönyve hasonlított a néhány évvel azelőtti frankhamisítási ügyre. A bethleni vezetés kezdetben a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedett. Tagadta, hogy a fegyvereket a magyar államnak szánták. A magyar külügyminisztérium január 10-én utasítást adott a külképviselteknek, hogy „mindenkivel szemben a küldemény privát voltát” hangsúlyozzák, még az olasz követtel folytatandó tárgyalások során is, hiszen „az olasz hivatalos diplomácia az ügyből kezdetektől fogva ki volt kapcsolva”.⁶

Azonban a hetek múlásával elsősorban a nemzetközi visszhang miatt ezek az állítások tartahatalanná váltak. Noha a szívélyes lengyel–magyar viszonyra tekintettel a lengyel kormány nem cáfolta, hogy a küldeménynek ő az eredeti címzettje, de diplomáciai eszközökkel törekedett a távolságtartásra.⁷ Január végén Bethlen nyilatkozatban is elhatárolódott az ügytől és azt állította, hogy nem tudott róla semmit. Mind az angol, sőt még a francia vezetés is azt szerette volna hinni, hogy Bethlen nem „hazudott mindenben”, így elfogadták ezt a kijelentését, miközben az ügy jelentéktelenné tételére és következmények nélküli lezárására törekedtek.⁸

Az osztrák kormány számára is az ügy mihamarabbi elintézése lett volna a legelőnyösebb. Miközben a nagy befolyással rendelkező szociáldemokrata ellenzéknek – magyar- és olaszellenessége miatt – a minél nagyobb nemzetközi visszhang és felhajtás keltése tűnt kedvezőnek. A baloldali sajtó mindent megtett magyarellenes cikkek sorával, hogy az ügyet napirenden tartsa. A fegyverbotrány alkalmat nyújtott a baloldal számára a polgári osztrák kormány kritizálására is. Ignaz Seipel keresztényszocialista kancellárt nemcsak az osztrák baloldali sajtó, hanem a kisantant országok médiája is azzal vádolta, hogy együttműködött Magyarországgal a fegyvercsempészésben.⁹

A kancellár számára egyértelmű volt a fegyverbotrány bel- és külpolitikai jelentősége, így az osztrák kormány válaszlépéseit mindvégig Seipel irányította személyesen.¹⁰ Demonstratívan semleges állásfoglalásra és a kisantant vádak mérséklésére törekedett,¹¹ jelezve ezzel Magyarország iránti jóindulatát. Az ügy elcsendesüléséig szorosan együttműködött a bécsi magyar külképviselettel, azonban mindvégig törekedett Ausztria jó „hírnevének” megőrzésére is. Miközben a magyar külügyminisztérium a végsőkig a tagadás álláspontját képviselte.

Január 20-án Ambrózy Lajos bécsi magyar követ arra kérte az osztrák vezetést, hogy vegyék vissza a vagonokat. Seipel azonban kifejtette, hogy arra addig nem kerülhet sor, amíg az ügy nem tisztázódik. Hiszen „a vagonok öt hétig¹² Magyarországon vissza lettek tartva, azoknak átvételéért már nem tudnám [Seipel] a felelőséget vállalni”.¹³

5 KARSAI 1967: 114.

6 Magyar Országos Levéltár (MOL) K64 1928 35a 41t 15/1928. Budapest, 1928. 02. 10.

7 KARSAI 1967: 119.

8 ROMSICS 1991: 184; MOL K64 1928 35a 41t 30/1928. Budapest, 1928. 01. 18.

9 MOL K64 1928 35a 41t 62/1928. Bécs, 1928. 01. 21.

10 MOL K64 1928 35a 41t 82/1928. Bécs, 1928. 01. 24.

11 HASLINGER 1996: 165.

12 Valóságban csak három hétig.

13 MOL K64 1928 35a 41t 65/1928. Budapest, 1928. 01. 22.

Január 24-én a kancellár ismét személyesen fogadta Ambrózyt, és közölte, hogy tudomásukra jutott: a vagonokat átpakolták. Külön kiemelte, hogy nem csehszlovák vagy jugoszláv „kémektől”, hanem egy osztrák „bizalmi ember” beszámolója alapján rendelkeznek információkkal arról, hogy január 17-ére virradó éjszaka, az ólomzárak feltörését követően szekerekkel Sigray Antal gróf emberei Rátótra szállították a vagonok tartalmát. Seipel elmondása szerint ezt a jelentést mindaddig elzárva tartotta, még Franz Peter vezértitkárnak sem beszélt róla, amíg más Bécsbe akkreditált követektől hasonló információkhoz nem jutott.¹⁴

A bécsi követ tiltakozott a vádak ellen, hiszen a „magyar bizottság megállapította a vagonok tartalmának a sérthetetlenségét, és így az a feltevés sem állhatja meg a helyét, hogy alantass közegek rosszul felfogott hazafiságból a kormány intenciói ellenére cselekedtek volna”.¹⁵ Ambrózy a központ utasításának megfelelően közölte, hogy „úgy látszik az osztrákok inkább hisznek a cseheknek és a jugoszlávoknak mint nekünk”.¹⁶ Az angol külügyi államtitkár nevetve említette Rubido-Zichy Iván londoni magyar követnek a „francia sajtóhíreket, amelyek szerint éjjel magyar katonák társzekerekkel kicserélték volna a gépfegyvereket ócska-vassal. Megjegyezte, hogy nem tudja elhinni, hogy a hatóságok ilyen ügyetlenséget követtek volna el.”¹⁷

Az ügy lehetséges megoldása, azaz a vagonok visszaszállítása érdekében nemcsak az olasz, hanem az angol külügyminisztérium¹⁸ is igyekezett diplomáciai úton nyomást gyakorolni az osztrák vezetésre. Seipel számára azonban nem volt könnyű a döntés, hiszen elviekben elnéző volt a magyar felfegyverkezéssel szemben, ennek megfelelően az ügy tisztázásáig törekedett az időhúzásra,¹⁹ mivel nem állt érdekében magyarellenes kampány támogatása. Azonban a szociáldemokrata nyomást és a nemzetközi katonai ellenőrző bizottság jelenlétét nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ennek tudatában az osztrák vezetés nem engedélyezte az „áru” visszaszállítását Olaszországba Ausztrián keresztül.²⁰

Az osztrák vezetés tartott attól, hogy a vagonok visszavétele nemzetközi bonyodalmat okozhat, amely meghosszabbíthatná a katonai ellenőrzés időtartamát, vagy szigoríthatná az ellenőrzési gyakorlatot. A kancellár nemleges válaszát még azzal is alátámasztotta, hogy „ha a vagonokat visszavette volna, az a royalista körökben oly vitát idézett volna elő, amelyet Magyarországon biztosan zokon vettek volna”.²¹ Az osztrák vezetés jóindulatának jeleként Seipel január végén ismétellen fogadta Ambrózyt és kifejtette, hogy miután Magyarország ragaszkodik az álláspontjához, az osztrák vezetés „tudomásul veszi, hogy árukicserélés nem történt”.²²

14 MOL K64 1928 35a 41t 82/1928. Bécs, 1928. 01. 24.

15 MOL K64 1928 35a 41t 82/1928 Bécs, 1928. 01. 24.

16 MOL K64 1928 35a 41t 65/1928. Budapest, 1928. 01. 22.

17 MOL K64 1928 35a 41t 88/1928, London, 1928. 01. 25.

18 MOL K64 1928 35a 41t 93/1928, Budapest, 1928. 01. 27.

19 MOL K64 1928 35a 41t 82/1928. Bécs, 1928. 01. 24. A katonai ellenőrző bizottság 1928. január 31-ével befejezte működését, de február végéig Bécsben tartózkodott.

20 MOL K64 1928 35a 41t 82/1928. Bécs, 1928. 01. 24.

21 MOL K64 1928 35a 41t 101/1928. Bécs, 1928. 01. 28.

22 MOL K64 1928 35a 41t 101/1928. Bécs, 1928. 01. 27.

***

A fegyverszállítás nyilvánosságra kerülésével sem az olasz, sem a magyar vezetés nem számolt, így nem is készültek közös forgatókönyvvel. A beavatott legfelsőbb olasz államvezetés igyekezett – a nemzetközi presztízsveszteség elkerülése végett – az ügytől elhatárolódni. Nemcsak nemzetközi fórumokon, hanem a magyar vezetéssel szemben is kinyilvánította, hogy nem kíván a felelősségben osztozni, noha a háttérből törekedett az ügy mihamarabbi elsímítására. Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese ezt úgy értelmezte, hogy „Olaszország a kulisszák mögött támogat bennünket, a nyilvánosság előtt azonban szeretne magunkra hagyni”.²³

A római magyar követségen keresztül a magyar külügyi vezetés igyekezett információkhoz jutni hivatkozási alap biztosítása végett elsősorban a feladót illetően. A római vezetés nem kívánt igazolást kiadni arról, hogy a szállítólevélben megjelölt veronai cég nem létezik, mert azt a rendőrségnek kellett volna kiállítania, amelynek bevonását el kívánta kerülni. Az igazolás helyett egy olyan, a veronai állomásfőnök által kiállított papírt helyeztek kilátásba, amelyben rögzítették, hogy a feladó másodszori felszólítás ellenére sem jelentkezett.²⁴ A római álláspont szerint a fegyver kivittel foglalkozó cégek üzleteit hatóságilag nem ellenőrzik, ezért az olasz állam nem vállal ilyen esetekben felelősséget.²⁵ Walkó Lajos külügyminiszter február végén kifejtette, hogy „a feladó kérdésében a felelősség csakis Olaszországó”.²⁶

Az olasz vezetés a háttérben maradvá, diplomáciai kapcsolatai révén azonban igyekezett a nemzetközi visszhang lecsendesítésében közrejátszani. Január végén Seipel ismét visszautasította a vagonok Ausztrián át történő visszaszállítására vonatkozó magyar kérelmet. Az olasz kormány hajlandónak mutatkozott az intervencióra a magyar érdekekre tekintettel.²⁷ Január 24-én Grandi és Hory András római magyar követ tárgyaltak a teendőkről és együttesen megállapították, hogy egy esetleges vizsgálat „nemcsak a kisantant politikai sikerét jelentené, [...] de precedenst teremtene a jövőre”.²⁸ Seipel az olasz intervenció ellenére sem engedélyezte az ausztriai tranzitot, így az olasz vezetés döntése alapján a szállítmány tartalmát meg kellett semmisíteni, mielőtt azt a nemzetközi vizsgálóbizottság megtekinti. Február 22-én a magyar sajtóban megjelent a hír, hogy a vagonokban található fegyveralkatrészeket összetörték, és árverésre bocsátották.²⁹

***

Az illegális fegyverszállítás napvilágra kerülése a kisantant országok heves reakcióját váltotta ki. Az ügy jó alkalmat adott az erősödő magyar–olasz kapcsolatok és ezen keresztül Magyar-

---

23 MOL K64 1928 35a 41t 155/1928. Budapest, 1928. 02. 24.

24 MOL K64 1928 35a 41t 637/1928. Budapest, 1928. 02. 17.

25 MOL K64 1928 35a 41t 32/1928. Bécs, 1928. 01. 14.

26 MOL K64 1928 35a 41t 160/1928. Budapest, 1928. 03. 23.

27 MOL K64 1928 35a 41t 98/1928. Róma, 1928. 01. 27.

28 KARSAI 1967: 130–131.

29 NEMES 1964: 93–94.

ország támadásához és kritizálásához. Bethlen az egykori monarchiabeli fegyvereket és a reményekkel kecsegtető olasz fegyverkezelésbeli segítséget a kisantant meggyengítésére és fellátására kívánta felhasználni. Mindez az első fegyverszállítási kísérlet kapcsán éppen a visszajára fordult, hiszen a szentgotthárdi fegyvercsempészési ügy megerősítette a Magyarországot körülvevő ellenséges érzelmű országok vezetésében a kisantant szükségességébe vetett hitet. A kisantant országok február 1-jén beterjesztették közös jegyzéküket a Népszövetséghez, amelyben helyszíni vizsgálatot kértek. Sem Franciaországnak, főként Angliának nem állt érdekében az ügyet túldimenzionálni, a közép-európai feszültségeket tovább szítani. Így a hónapokkal később (fegyverszakértők bevonásával) lefolytatott helyszíni vizsgálat megállapította, hogy ugyan titkos hadianyag-szállításra történt kísérlet, azonban a fegyvereknek nem volt jelentős katonai értékük.³⁰

Több katonai korlátozással sújtott ország is tartott attól, hogy a szentgotthárdi ügy miatt francia kezdeményezésre szigorítani fogják a népszövetségi katonai ellenőrzéseket. Olaszország mellett Németország és Ausztria is igyekezett ebből a megfontolásból az ügy jelentőségét csökkenteni, attól elhatárolódni. Németország a stresemanni külpolitikai irányvonal mentén nem ígért Magyarországnak hathatós segítséget, hiszen Berlinben nem kívánták a francia vezetést provokálni. Másrészt a német külügyi államtitkár – ha más összefüggésben is – kifejtette, hogy „egy gyenge és beteg Németország Magyarországnak hathatós segítséget nem nyújthat, majd ha a birodalom újra erőre kap, Magyarországot is több eséllyel támogatja”.³¹

A nemzetközi botrány tanulságaként Bethlen már 1928 elején személyesen tárgyalt a budapesti olasz követtel, hogy a szállításoknál a jövőben más útvonalat és eszközöket kell közösen találni.³² A Mussolini által kezdeményezett 1928. április eleji milánói találkozón többek között a fegyverszállítás újabb taktikai részleteinek megbeszélésére is sor került.³³

A korabeli magyar külpolitika értelmezésében a szentgotthárdi eset nemzetközi botrányra fajulása az osztrák szociáldemokrata párt tervszerű akciója volt. Ezek szerint a baloldali megfigyelők a szállítmányt „már az osztrák határ átlépésétől kezdve állandóan figyelemmel kísérték, hogy a magyar határon az ismert illoyális módon robbantsák ki az egész ügyet”. Az osztrák baloldali sajtó pedig együttműködött a kisantanttal a nemzetközi botrány fokozásában is.³⁴

A magyar külügyi vezetés számára ez az eset is azt jelezte, hogy milyen befolyásos a baloldal Ausztriában. „Az osztrák közigazgatásban³⁵ anarchikus állapotok vannak a kormány gyengesége és a szociáldemokrata párt kitűnő megszervezettsége következtében.”³⁶ A fegyverbotrányval kapcsolatos negatív tapasztalatok is erősítették a magyar vezetés azon meggyőződését, hogy Ausztria csak abban az esetben válik megbízható szomszédná, ha ott egy erős jobboldali kormány tevékenykedik a szociáldemokrata ellenzék visszaszorításán. Ennek a felismerésnek

30 NEMES 1964: 97.

31 MOL K64 1928 35a 41t 167/1928. Budapest, 1928. 02. 28.

32 DDI Settima serie. Vol. 5.333. és Vol. 6.73. sz. irat. Idézve: ROMSICS 1991: 184.

33 ROMSICS 1991: 185.

34 MOL K64 1928 20t 148/1928. Budapest, 1928. 02. 20.

35 Az eredeti szóhasználat „Ausztriában” volt, amelyet kézzel javítottak.

36 MOL K64 1928 20t 148/1928. Budapest, 1928. 02. 20.

köszönhetően a Bethlen-kormány még intenzívebben támogatta az osztrák jobboldali Heimwehr államcsínyterveit, továbbá a római vezetést is törekedett megnyerni az elképzelésnek. Mussolini is egyetértett azzal, hogy a Magyarországra küldendő illegális fegyverek biztonságos szállítását csak egy Budapesthez és Rómához lojális osztrák kormány biztosíthatja, így szintén a Heimwehr katonai és pénzügyi támogatása mellett foglalt állást.

Seipel kancellár már 1927 tavaszán kinyilvánította, hogy tudomásul veszi Magyarország fegyverkezési igényeit,³⁷ ezt a nézetét 1928-ban a szentgotthárdi botrány után is fenntartotta. Ehhez a Magyarországgal szemben lojális és megértő állásponhoz az osztrák kormány egészen 1938-as fennállásáig ragaszkodott.

***

1933. januárban ismét napvilágra került egy újabb jelentős illegális olasz fegyverküldemény léte. Az ügy lefolyása azonban különbözött az 1928-as botránytól. Mussolini 1932 nyarán Ernst Rüdiger Starhemberg Heimwehr-vezérnek megígérte, hogy az első világháború végén a Monarchiától zsákmányolt olasz fegyvereket szétosztják a Heimwehr és Magyarország között. A közel negyvenhét vagon vasárunk deklarált monarchiabeli fegyvert 1932–1933 fordulóján felújítás végett a stájer hirtenbergi fegyvergyárba szállították. A forgatókönyv hasonló volt az öt évvel azelőttihez. Szociáldemokrata vasúti alkalmazottak a villachi vasútállomáson fedezték a hamis úti papírokkal ellátott fegyverszállítmányt. Január 11-én a francia és a kisantant követek Engelbert Dollfuß kancellárnál hivatalosan is tiltakoztak. A hír nyilvánosságra kerülését követően Dollfuß mindvégig törekedett olasz és magyar „barátainak” fedezésére. Nem foglalt el semleges pozíciót, mint annak idején Seipel kancellár tette, hanem a felelősség magára vállalásával óvta Róma és Budapest jóindulatát. Az osztrák baloldali és a kisantant sajtó ismételten kampányt indított a kancellár személye és a kormánykoalíciós partner, a Heimwehr ellen. Dollfuß hivatalos nyilatkozataiban arra hivatkozott, hogy a fegyverek csupán javítási céllal és rövid időre érkeztek Ausztriába.³⁸ A nemzetközi felháborodás mérséklése érdekében az olasz kormány készségét fejezte ki február 21-én a fegyverek visszavételére.³⁹ Végző megoldásként a fegyvereket elkobozták és az osztrák hadseregnek adták át.⁴⁰ Azonban olyan széles körű nemzetközi botrány mégsem alakult ki, mint 1928 januárjában a szentgotthárdi illegális fegyverszállítmány körül. Ez pedig a megváltozott nemzetközi helyzettel függött össze. A hitleri nemzetiszocialista hatalom kiépülésének következtében se a francia vezetésnek, se kisantant szövetségeseinek nem állt érdekében Ausztria további gyengítése, illetve az olasz–osztrák–magyar együttműködés megakadályozása, mivel az magát kifejezetten Anschlusseles kooperációként határozta meg.⁴¹ 1933 után a német veszélytől való félelem erősebbnek bizonyult, mint az osztrák és magyar felfegyverkezésre irányuló aspirációk.

---

37 MOL KüM K64 1927 20t 272 res/1927. Bécs, 1927. 06. 17.

38 LUDWIG 1954: 109.

39 RENNER 1953: 125.

40 SHEPHERD 1961: 129.

41 REICHHOLD 1984: 67.

Irodalom

- BROUCEK, P. (1983): Heerwesen. In: WEINZIERL, E. – SKALNIK, K. (Hgs.): *Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik*. Graz.
- DOMBRÁDY L. (1996): Hadsereg és katonapolitika 1919–1940 között. In: KOLLEGA TARSOLY I. (főszerk.): *Magyarország a XX. században. I. kötet. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/57.html> (Letöltés ideje: 2012. április 11.)
- HASLINGER, P. (1996): *Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994*. Frankfurt am M.
- KARSAI E. (szerk.) (1967): *Iratok az ellenforradalom történetéhez. IV. kötet. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24.* Budapest.
- LUDWIG, E. (1954): *Österreichs Sendung im Donauraum. Die letzten Dezennien österreichischer Innen- und Aussenpolitik*. Wien.
- NADERER, O. (2004a): *Der bewaffnete Aufstand. Der republikanische Schutzbund der österreichischen Sozialdemokratie und die militärische Vorbereitung auf den Bürgerkrieg (1923–1934)*. Graz.
- NADERER, O. (2004b): Der Republikanische Schutzbund und die militärische Vorbereitung auf den Bürgerkrieg. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 4. <http://www.bmlv.gv.at/omz/ausgaben/artikel.php?id=219> (Letöltés ideje: 2011. november 23.)
- NEMES D. (1964): *A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Az „aktív külpolitika” kifejlődése és kudarca*. Budapest.
- REICHHOLD, L. (1984): *Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluß 1933–1938. Eine Dokumentation*. Wien.
- RENNER, K. (1953): *Österreich von der Ersten zur Zweiten Republik. Nachgelassene Werke*. Wien.
- ROMSICS I. (1991): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest.
- SHEPHERD, G. (1961): *Engelbert Dollfuß*. Graz.

Károlyi Gyula gróf és a Horthy-rokonság

Károlyi Gyula gróf

Horthy Miklós kormányzó legszűkebb tanácsadó kamarilláját arisztokraták alkották: gróf Bethlen István, gróf Ráday Gedeon, gróf Teleki Pál, gróf Károlyi Gyula, gróf Eszterházy Móricz és báró Perényi Zsigmond. Közülük az államfő Károlyi Gyulát (Nyírbaka, Szabolcs megye, 1871. május 7. – Budapest, 1947. április 23.) tüntette ki „a legbizalmasabb emberünk” megtisztelő jelzővel. Ez a minősítés azért dukált a grófnak, mert ő hívta meg 1919 májusában a már nyugállományban lévő admirálist az általa vezetett szegedi ellenforradalmi kormány betöltetlen hadügyminiszteri tisztségére, s így elindította a kormányzói székbe vezető karrier útján.

Károlyi Gyula nem volt országos név, de már sok ezer holdas latifundiuma okán is helyi notabilitásnak számított a déli végeken, különösen Aradon és a környező vármegyében. Politikai aktivitást 1905-től fejtett ki, amikor örökös főrendként bekerült a főrendi házba és bekapcsolódott a „darabont kormány” elleni „nemzeti ellenállásba”. A Wekerle-kormány idején 1906-tól Arad vármegye és Arad város főispáni tisztségét töltötte be. 1910-ben a Tisza István vezette Munkapárt választási győzelme után lemondott hivataláról és visszavonult a birtokára gazdálkodni.

Itt előrebocsátjuk, hogy a későbbi évtizedekben ugyancsak ismételten leköszönt tisztségéről, félreállt, és idejét az uradalmának szentelte. Ízig-vérig konzervatív beállítottságú személyiség volt, de nem a bethleni értelemben vett „*homo politicus*”, inkább távol tartotta magát a politikától. Úgy tűnik, hogy az 1920–1940-es években mintegy alagútban haladt, ahonnan időnként előbukkant, hogy közéleti tisztséget vállaljon. Erre rendszerint akkor került sor, amikor krízishelyzetben a kormányzónak szüksége volt a tanácsaira és előhívta birtoka magányából az „öreg pipást”, ahogyan a bennfentesek nevezték. Valahányszor szikár alakja, őszes szakállas, szemüveges fizimiskája felbukkant a budai Vár közelében, a politikai karmesterek kormányválságot szimatoltak és többnyire nem is tévedtek.

Magyarországon a 20. század első évtizedeiben arisztokraták nélkül sem forradalmat, sem ellenforradalmat nem lehetett megindítani. Így, amikor 1919. május elején a franciák megszállta Aradon kibontakozott egy mozgalom a kommün megdöntésére, a zömmel közrendű szervezkedők a megalakítandó ellenkormány vezetésére az éppen „kéznél lévő” gróftól, az ügyei intézésére véletlenül a városba beruccant Károlyi Gyulát kérték fel. Ő csak hosszas kapacitálás után vállalkozott a kormányalakításra, ami azonban baljós csillagzat alatt történt. A franciák helyébe hamarosan román megszállók érkeztek, akik gyanúperrel éltek mindennemű magyar politikai aktivitással szemben, és Károlyit minisztereivel együtt internálták. Végül átjutottak Szegedre, ahol „csak” franciák voltak és május 30-án hivatalosan is megalakult a Károlyi-kormány,

amelyben június 6-tól Horthy Miklós töltötte be a hadügyminiszteri tárcát. Károlyi Gyula személyi viszontagságai azonban nem értek véget, mert a kormányt a franciák nem találták eléggé demokratikusnak és antantbarátnak. Ezért a miniszterelnök július 12-én kénytelen volt átadni a helyét P. Ábrahám Dezső volt függetlenségi párti politikusnak. Ezután került sor Károlyi Gyula második kivonulására a politikából: az Arad megyei földjei elvesztése után „megmaradt” 12 ezer holdas Szabolcs és Szatmár megyei birtokának menedzselésével foglalkozott. 1927-ben tért vissza a közéleti színtérre, amikor a kormányzó kinevezte a felsőház tagjának. A következő esztendőben pedig az államfői bizalom jeléül hatalommal nem járó, de nagy presztízsértékű koronaöri méltóságot kapott.

Az 1920–1930-as évek fordulóján a gazdasági világválság magyarországi következményei megrendítették az immár évtizednyi idő óta hatalmon lévő Bethlen István miniszterelnöki pozícióját. Az államfő bizalma megingott iránta és váltásra gondolt. Ehhez Károlyi Gyulát a politika előterébe szólította, aki kívánságára 1930. december elején külügyminiszterként belépett a kormányba.

1931. augusztus 19-én a Bethlen-kormány lemondott és augusztus 24-én hivatalba lépett gróf Károlyi Gyula kabinetje.

Az új kormányzat elsődleges célkitűzése a gazdaság szanálása, az államháztartás rendbe-tétele volt. A rekonstrukció alapvető módját a kormányfő a szinte végletekig vitt takarékos-ságban, az állami kiadások lefaragásában látta. Befagyasztotta a beruházásokat, csökkentette valamennyi állami alkalmazott fizetését és nyugdíját, valamint az egyéb szociális kiadásokat. A spórolás Károlyi Gyula szenvedélyévé vált és többek között abban is megnyilvánult – a humoristák nagy örömeire –, hogy leállította az állami autókat és ő maga is minden nap kora reggel gyalogosan, ritkábban autóbusszon indult el a Reviczky utcai rezidenciájából (nem költözött be a Sándor-palotába) a Várba, hogy kilenc óra előtt hivatalába érjen. Szerény ebédjét egy Dísz téri kisvendéglőből hozatta és étkezés közben is diktált.

A személyes puritánság azonban nem oldotta meg a mind súlyosabb gazdasági és társadalmi gondokat. A városi rétegeket sújtó megszorítások és falun a gazdavédelem hiánya egyre szélesebb körű elégedetlenséget gerjesztett a kormánnyal szemben. Az országos ellenzéki hangulatot szeizmográfyszerűen jelezte 1932. augusztus végén a mezőcsáti időközi választás példátlan eredménye: egy miniszter, a kormányzó rokona nyílt szavazás ellenére vereséget szenvedett egy ellenzéki jelölttel szemben. A kormánypárton belül is kiéleződtek a különböző érdekcsoportok ellentétei, amelyeken a kormányfő nem tudott úrrá lenni.

Bethlen István szeptember elején levelet írt a miniszterelnöknek, amelyben vészjósló hangnemben hívta fel a figyelmét a kormánypárt lázongó hangulatára és intézkedéseket sürgetett a gazdaközösség érdekében. „Különben a párton olyan hangulat fog erőt venni, amelyet sem a kormány, sem a pártvezetőség nem lesz képes többé féken tartani.” Nem csupán a kormánypártnak lett elege a miniszterelnökből, hanem *vice versa*: a politizálástól mindig idegenkedő Károlyi is megcsömörlött a küszködéstől. Ezért a „menekülés előre” taktikához folyamodott és 1932. szeptember 21-én benyújtotta lemondását a kormányzónak. Ez volt a harmadik *renunciációja*, amelyet rövid időn belül egy negyedik követett. 1932. november elején leköszönt székesfehérvári képviselőházi mandátumáról is.

„Károlyi Gyulának a hatalom polcáról való visszavonulása után nemhogy csökkent volna, hanem növekedett. A felsőház nagy többsége [...] a politikai vezérének ismerte el”

– írta memoárjában Zsitvay Tibor vezető kormánypárti politikus. Ezért is nagy feltűnést keltett, amikor 1939. április elején a második zsidótörvény elleni tiltakozás okán lemondott felsőházi tagságáról. „A javaslatot jelen formájában elfogadni lelkiismeretemmel összeegyeztethetőnek nem tartom...” – írta a napi sajtóban közzétett lemondó levelében.

A kormányzó azonban nem kívánt véglegesen lemondani Károlyi Gyula tanácsairól és 1942 januárjában kinevezte a felsőház élethossziglani tagjának. Ezután a Kállay Miklós fémjelzte „kiugrási politikát” támogatta.

Károlyi Gyula 1947-ben egy kis budai épületben az egykori Károlyi-uradalmak irodájában talált menedéket. Itt látogatta meg őt Zsitvay Tibor, akinek a teljes reménytelenség hangján kijelentette: „Az orosz még soha nem ment ki sehonnán, ahová beférkőzött. A Nyugat odadobott nekik... Semmit sem tehetünk még sokáig... Én nem bírom ezt az állapotot... Részemre már nem sokáig áll a világ, látod, már nem is ízlik igazán a pipázás sem!” A találkozás után néhány héttel Károlyi Gyula 76 éves korában elhunyt.

Marschall Ferenc politikus így emlékezett meg róla Márkus László történésznek: „Góg, hiúság és becsvágymentes személyiség. Kimondottan töprengő és tétovázó típus... Mindennemű szenvedélyt, még a legnemesebbet is elfojt magában, ami életéveinek előre haladtával a paszszivitást jelentő szenvtelenséget fejleszti ki benne.”

A Horthy-rokonság

A Horthy család az ősei földjén saját maga gazdálkodó, jómódú nemesi-középbirtokos réteghez tartozott. A nemzetség, neve tanúsága szerint, Heves vagy Szabolcs megyéből származhatott. Mindkettőben található ugyanis Hort helynév, de valószínűbb a szabolcsi eredet. Itt már a középkorban létezett egy székely település, és a Horthyak családi tradíciója magában foglalta a székely rokonságot. Ennek a hagyománynak az alapja az volt, hogy a Horthy nemzetség ősei az Árpád-ház alatt valószínűleg Aranyosszéken és Kolozs megyében éltek mint szabad székelyek, és az erdélyi reformáció kezdetétől a református hitet követték. A család tagjai nagyobb adománybirtokokat nyertek Erdélyben.

A szabolcsi Horthoz közel lévő Debrecenben a 16. század második felében megjelent egy Horthy família, amely a 18. században Kolozsvárott bukkant fel ismét. Egy bizonyos Horthy István 1635-ben Kolozs megyében kapott címeres levelet II. Fedinándtól. A kenderesi kúria homlokzatát is díszítő címer heraldikai leírása: „Álló, csücskös talpú kék pajzsban hármas zöldhalom középsőjén jobbra fordult pánccelos jobbkar könyököl, a markában felfelé három arany búzakalászt tart. A pajzson jobbra fordított, koronás, nyílt lovagsisak dísz: a pajzsbeli kar. A sisak takarója: jobbról kék – arany, balról vörös – ezüst.”

A „nagybányai” előnevet 1697-ben használta először Horthy István íródeák, aki udvari titkárként szolgált II. Rákóczi Ferencet. A névhasználat jogi alapját az adta, hogy az ő édesapja, Horthy István, 1684–1689 között erdélyi református püspök, Nagybányán házat és szőlőt birtokolt.

Az első nagybányai Horthy unokája, László 1789-ben a Szabolcs megyei Ramocsaházára nősült, ott kapott hozományként nemesi kúriát és birtokot. István nevű fia pedig a ramocsaházi egyházközség főgondnoka, majd presbitere és Szabolcs vármegye táblabírája volt. Puky Amália-

val kötött házasságából született Horthy István (1830–1904), aki áttelepedett Ramocsaházáról Kenderesre. Itt vásárolt birtokot, amit növelt kenderesi születésű felesége, dévaványai Halassy Paula (1839–1895) öröksége. A házaspár együttesen valamivel több, mint ezernegyszáz holddal rendelkezett, alig lépve túl a közép- és a nagybirtok ezerholdas választóvonalát.

A família társadalmi súlyát az anyagi függetlenségen kívül a kiterjedt törzsökös rokonság, valamint a vármegyei és az egyházi közéletben betöltött szerepe biztosította. Horthy István Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tekintélyes személyisége, a heves-nagykunsági református egyházmegye gondnoka volt. Státuszát nem kívánta valami magasabbal felcserélni. Jó barátja volt Tisza Kálmán, innen Horthy Miklós ismeretsége a fiával, Tisza Istvánnal. Az idősebb Tisza miniszterelnök korábban főispáni tisztséget ajánlott Horthy Istvánnak, amit ő nem fogadott el. Az 1890-es évek közepén pedig Wekerle Sándor miniszterelnök felajánlotta számára a grófi címet. Horthy István visszautasította az arisztokrata rangot, inkább régi nemes maradt, minthogy újdonsült gróffá legyen. Az uralkodó viszont kinevezte őt örökös főrendiházi tagnak, s ezt nem lehetett elhárítani. A Horthy név ily módon ismertté vált a magasabb politikai körökben.

Horthy István és Halassy Paula házasságából hét fiú és két leány származott. Az 1868. június 18-án született Miklós az ötödik gyermek volt a családban. Testvérei közül István fivére (1858–1937) és Jenő öccse (1877–1953) maradtak társai kormányzósága idején.

A Horthy család történetéhez felhasználtuk dr. vitéz Ákosfalvi Szilágyi László *A nagybányai Horthy család* című tanulmányát (In: *Horthy Miklós*. Singer és Wolfner, Budapest. 1931), valamint a „Horthy” címszót (*Új Idők Lexikona*. 13. k. Singer és Wolfner, Budapest. 1939).

Vitéz nagybányai Horthy István

Horthy István hivatásos katonatisztként kezdte meg pályafutását. 1882-ben nevezték ki tényleges állományú huszárhadnaggyá, 1906-ban lett törzstiszt, 1916-ban tábornok. Az első világháborúban több hadikitüntetést kapott. 1919-ben a Nemzeti Hadseregben altábornaggyá és lovassági felügyelővé nevezték ki, 1922-ben lovassági tábornoki rendfokozattal vonult nyugállományba. A Bács-Bodrog vármegyei Katymáron lévő birtokán élt és aktívan részt vett a megyei közéletben. A református egyházban is fontos tisztségeket töltött be. Kiváló úrlovas és a lovas sportélet egyik vezető személyisége volt.

1926-tól felsőházi tag lett. Az 1930-as évek közepén a bethleni konzervativizmus védelmében igen éles hangvételben támadta Gömbös Gyula miniszterelnök diktatórikus kísérletét. Különösen a kormánypárt erőszakos szervezését, a választási csalásokat és az új szélsőjobboldali lapokat kormánypénzen létrehozó sajtópolitikát kárhoztatta. 1936 nyarán kijelentette: „...én félttem az országot ettől a kormányzati rendszertől és ennek fennmaradását károsnak tartom a nemzetre nézve”.

A szociáldemokrata *Népszava* így méltatta őt nekrológiájában 1937 szeptemberében: „vitéz Horthy István a háború utáni politikai élet egyik érdekes és figyelemre méltó jelensége volt. Katona és politikus. De nem reakciós. Nem is radikális. Határozott, őszinte, férfias egyéniség volt, aki bátran hallatta szavát politikai kérdésekben, mindig az alkotmányosság védelmében. Könyörtelen ellenfele mindenféle horogkeresztes, nyilaskeresztes mozgalomnak... Ez az öreg katona tudta, hogy egy nemzetet naggyá csak a szabadság és nem a szolgaság tehet.”

Nagybányai Horthy Jenő

Horthy Jenő közkedvelt különc és világfi volt, aki – bátyjától eltérően – mit sem törődött katonáskodással vagy politikával. Életét két szenvedélye töltötte ki: a lófuttatás és a vadászat. A fővárosi löversenyvilág egyik vezető személyisége és szaktekintélye volt. Több éven át a löversenytéren ún. „*gentleman starter*”-ként működött, vagyis önként vállalta az indító kényes feladatkörét. Tapasztalatait trénerként és istállótulajdonosként is hasznosította, lovaival több derbit nyert. Egy időben a kormányzói versenystállót is gondozta.

Szemléletére jellegzetes, hogy úriemberhez méltatlan, ellenszenves dolognak tartotta a zsidókérdés bevitelét a turf világába. Nagy feltűnést keltett, hogy 1939 nyarán, már két zsidótörvény után így fakadt ki egy napilapban: „A versenytéren az ember szívesen látott vendég vagy lótulajdonos, az első hegedűt azonban a ló játssza. Emberben nekünk mindegy, hogy milyen fajta, lehet az magyar, német, oláh, zsidó, akár zulukaffér. Mi az istállótulajdonost más szempontból ítéljük meg: tisztességes ember vagy csirkefogó.”

Vadászszenvedélye nem érte be a magyarországi területekkel, hanem az egzotikus messzi tájakon is kereste a kalandokat. Több ízben vett részt hosszas afrikai vadászatokon. Útjain olyan jeles társai voltak, mint Kittenberger Kálmán, gróf Széchenyi Zsigmond és gróf Almásy László. Legnevezetesebb vállalkozásuk során a világon első ízben szelték át autóval a Líbiai-sivatagon átvezető ezeröttszáz kilométeres utat.

Horthy Jenő élményeit *Egy élet sportja (vadászat, löverseny, falca)* című 1937-ben, majd 1994-ben kiadott könyvében örökítette meg.

A leleményes Horthy Jenőnek még 1945 januárjában is sikerült egy autórakomány élelmiszert és különösen becses ajándékként egy táskarádiót vinnie a német fogságban tartott család számára. Edelsheim Gyulai Ilona, a kormányzó menyje így emlékszik az eseményre: „...hátározottan kedélyes a hangulat a mi kis fogolytáborunkban, amióta Jenő bácsi itt van. Az ő áldott, száraz humorával sokszor megnevettet bennünket. Miklós papának pedig egyenesen áldás az ittléte”.

Horthy Jenő Lausanne-ban hunyt el 1953-ban.

Szávai Ferenc

A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a névmagyarosításban a két világháború között

Bár a két világháború közötti névmagyarosítás összetett folyamatában kitüntetett szerepe volt a Magyar Tudományos Akadémiának, ennek tisztázása eddig még nem történt meg. Pedig a folyamatban felbukkanó nevek először a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárához kerültek, aki továbbította azokat Melich János osztályelnöknek, aki ebben a kérdésben egyedül, 1940–1942 között pedig egy osztályközi bizottságban képviselte az Akadémiát. A Melich-hagyaték és a főtitkári iratok mellett fennmaradt és eddig még feldolgozatlan az osztályelnök – a névmagyarosítási ügyek legfőbb szakértőjének – több ezer tételből álló kartotékja, ami tartalmaz mintegy kétszáz német eredetű családnevet, melyekhez természetesen megjegyzéseket is fűzött, sőt ellátta azokat egy számmal.¹

Melich János a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1943. február 9-én tartott közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitójában a családnevekről értekezett. Ebben kifejtette a tárgykörrel kapcsolatos kutatások eredményeit és egyben csoportosította azokat. Véleménye szerint a családnev legjellemzőbb jegye, hogy apáról fiúra öröklődik, állandó, megszakítás nélküli név. A legjellemzőbb jegye az állandóság és az öröklés. Ezért mindenkinek a legsajátabb tulajdona, mellyel egyes-egyedül ő rendelkezik.²

Nagy Imre Gábor megállapítása szerint „a magyarországi névváltoztatások döntő többsége névmagyarosítás volt”.³ Azaz a névmagyarosítás a névváltoztatás része, s az utóbbi a tágabb fogalom.⁴ A névváltoztatás Nagy Imre Gábor interpretációjában a vezetéknevek hivatalos engedéllyel történő megváltoztatását jelenti, míg az idegen hangzású vezetéknevek hivatalos engedéllyel történő magyarra való felcserélése a névmagyarosító mozgalom.⁵ Utóbbi 1881-től indult. A dualizmus kori névmagyarosításokban a zsidóság reprezentálta magát, a két világháború között elsősorban a hazai németiség. (Az első rendelet arra vonatkozólag, hogy vezetéknevét mindenki csak engedéllyel változtathatja meg, még I. Ferencről származik.)

1 MTA Régi Magyar Levéltár (a továbbiakban: RAL) – Ms 11.193/1. A-Km. Melich János kartotékja.

2 Köszönetem fejezem ki Tilkovszky Lorántnak, hogy felhívta figyelmemet a Melich-hagyatékra, a bizottság létezésére.

3 NAGY I. G. (1992): *Névmagyarosítási törekvések a dualizmus kori Pécsen és Baranyában 1867–1895*. Pécs. 277. Baranyai Levéltári Füzetek 146.

4 NAGY I. G. (1996–1997): A névmagyarosítási akciók 1896–1918 között, Pécs-Baranya példáján. *Baranya*, 187.

5 NAGY I. G. (1992–1993): A névmagyarosítás történetéhez. *Baranya*, 1–2. 63.

1919 után a számok apályt jeleznek: az 1920/21. év volt a mélypont, amikor az 1918. évi mennyiség tizenöt százalékát tették ki a névmagyarosítások. 1924-ben azonban már az 1918-as érték negyven százalékára ugrott ez az arány. Ezt néhány évi csökkenő tendencia követte, majd 1929-től a konjunktúra, ami hihetetlen magasra ívelt 1933/34-ben. Ez azt is jelenti, hogy abszolút számokban az 1933-tól 1947-ig a névmagyarosítás meghaladta a monarchiakori mozgalom méreteit. A konjunktúra 1934-ben tetőzött, ezután 1940-ig csökkent, majd 1940-től 1943 végéig ismét nőtt. Ez utóbbinak nyilvánvaló oka, hogy a területi revízió következtében ismét jelentős nem magyar nyelvű populáció került az országhoz.⁶

A névmagyarosítási mozgalomban a Vitézi Széknek, a „Horthy-nemességnek” kitüntető szerepet tulajdonítottak.⁷ A Vitézi Rend várományosaitól elvárták a magyar, s különösen „szép” magyar hangzású nevek viselését.⁸ Ezt mutatja a *Magyar Statisztikai Szemle* hasábjain Kovács Alajos névmagyarosítás eredményeiről szóló írása. Eszerint 1929-ben már a német nevek domináltak a változtatások során, ami azt jelzi, hogy a tömeges vitézi avatások beszüntetésével a mozgalom a régi keretek, az intelligencia körében fog majd tovább zajlani. Ugyanakkor Kovács kifejtette, hogy Magyarországon kétféle főnek van idegen hangzású neve, tehát a jelenlegi ütem alig segít a bajon.⁹

A névmagyarosító mozgalom újbóli fellendülésében a vitézi várományosok mellett jelentőséget kell tulajdonítanunk az 1933-ban kiadott belügyminiszteri rendeletnek is. Ezzel kapcsolatban azt jegyezném meg, hogy továbbra is korlátozták az asszonyok névváltoztatását, illetve először rögzítették azokat a névtípusokat is, melyeket a miniszter elvi okokból nem engedélyezhetett.¹⁰ Fontos az is, hogy Gömbös Gyula a névmagyarosítás lelkes híve és támogatója volt: emiatt már honvédelmi miniszterként nagyszabású kampányt indított a honvédségnél. És végül: az 1933-tól kibontakozó névmagyarosítási kampány tagadhatatlanul nem volt mentes bizonyos túlkapaszkodástól; a hivatalokban, a közigazgatásban kényszerítő eszközöket is alkalmaztak. Ugyanígyen szövegű rendeletet adott ki a vallás- és közoktatási miniszter az iskolák részére,¹¹ és ugyanezt tette a Földművelésügyi Minisztérium a saját fennhatósága alá tartozó szakoktatási intézményekkel kapcsolatban.

A 40 200/1933. sz. B. M. rendelet szabályozta a névmagyarosítás körülményeit, amelyet kiterjesztettek a gazdaképző intézményekre is. Erre válaszul a mohácsi igazgató elmondta, hogy a tanulók közül 56-nak van nem magyar hangzású neve, de a nevet csak egy tanuló változtatta meg. Hivatkozott egyben arra, hogy az iskola tanulóinak nyolcvan százaléka német ajkú, akiknek nagy része át van itatva „bleyerizmussal”, ezért a fenti törekvés ellenállásba ütközhet.¹²

6 KOZMA I. (1997): Családnévváltoztatás és történelem (1894–1956). *Századok*, 2. 397. 401.

7 KARÁDY V. – KOZMA I. (2002): *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest. 182.

8 Uo. 147.

9 KOVÁCS A. (1931): Névmagyarosítások az 1930. évben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 5. 527–528.

10 KARÁDY–KOZMA 2002: 197–199.

11 NAGY I. G. (1992–1993): A névmagyarosítás történetéhez. *Baranya*, 1–2. 73–74.

12 Magyar Országos Levéltár Földművelésügyi Minisztériumi Iratok (FM ált. iratok) K 184-1934-11-52100. A névmagyarosítás népszerűsítése tárgyában a szakoktatási intézmények tevékenységének iratai.

A névmagyarosítások eröltetését Darányi Kálmán miniszterelnök is elítélte, alapvetően Gratz Gusztáv memoranduma, illetve a kérdésben lezajlott német–magyar tárgyalások eredményeképpen. A hazai németiség mérsékelt szárnyának vezetője, Gratz 1937. szeptember 14-én kelt memorandumából – amit Darányi miniszterelnökhöz írt – világosan kitűnt, hogy a gyerekeket minden nap zaklatták, hogy változtassák meg a nevüket. Darányi Kálmán a képviselőházban így nyilatkozott: „A névmagyarosítást nem szabad kényszerűen forszírozni, hanem az csak szabad egyéni elhatározás kérdése lehet, amit tiszteletben kell tartani.”¹³

Ezt megelőzően fontos kérdésként szerepelt a névmagyarosítás kérdése az 1936. december 9–15. között lezajlott német–magyar konzultációkon. Kozma Miklós berlini útjának előkészítése során Mackensen magyarországi német követ találkozott a magyar kormány képviselőivel, és kifejtette a névmagyarosítás témáját. Ekkor tette Darányi Kálmán azt az ígéretet, hogy a parlamentben hajlandó nyilatkozatot tenni a magyarosítások ellen. Ezt és a vele kapcsolatos rendeletet Mackensen jelentős előrelépésnek minősítette.¹⁴

Karády Vilmos és Kozma István már hivatkozott művében arra a következtetésre jut, hogy a németek körében történő magyarosítás a fenti tárgyaláson kialakított forgatókönyv szerint alakult, azaz 1937-ben és 1938-ban fokozatosan csökkent.¹⁵

Horthy Miklós 1940. október 14-én levelet intézett Teleki Pál miniszterelnökhöz, többek között a névmagyarosításról, a Vitézi Rend céljairól. Ebből megismerhetjük Horthy véleményét arról, hogy ha a rutének, tótok stb. felvételt nyernek a Vitézi Rendbe, akkor szükséges-e névmagyarosításuk. A levélben Horthy minden névmagyarosítás ellenségének tartotta magát; zsidók esetében is csak legkritkább esetben engedélyezte, akkor, ha az illető bátran harcolt és nem volt gyermeke. Jobban szerette az ilyen kettős családneveket: Maróthy-Meizler vagy Báthory-Hüttner. Szerinte cím, rendjel sohasem lehet járandóság, csak kitüntetés.¹⁶

Feltételezhetően 1943-tól kezdődően a sváb legények körében a névmagyarosításra motíváló tényező az SS-be való besorolás elkerülése lehetett.¹⁷

A fentiekből kitűnik, hogy a hazai németiség névmagyarosításának aránya a spontán tényezők figyelembevételével sokszor a német–magyar kapcsolatok függvénye is volt, a döntések mellett sokszor egyéni érdekek is meghúzódtak.

---

13 TILKOVSKY L. (2002): Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. *Századok*, 1. 193–194.

14 RÁNKI GY. és mtsai (szerk.) (1968): *A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest. 185–186.

15 KARÁDY–KOZMA 2002, 226.

16 *Horthy Miklós titkos iratai*. (Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta: SZINAI M. – SZÜCS L.) Kossuth Kiadó, Budapest. 1965. 261.

17 KARÁDY–KOZMA 2002, 234–235. Lásd még az SS-toborzással kapcsolatban TILKOVSKY L. (1998): *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 90–91, 95–96.

***

Érdekes kérdés, hogy ebben a mozgalomban a német nevek magyarosításának esetében milyen szerepet töltött be a Magyar Tudományos Akadémia. Beállt-e a névmagyarosítás sürgetői közé, vagy éppen ellenkezőleg: szakmai szempontok szerint járt el és az indokolatlan eseteket nem támogatta? A kérdés tehát úgy merül fel: a tudós testület konzervatív jellegével támogatta-e az aktuális folyamatokat, jelen esetben a névmagyarosítást, vagy az egyes esetekben a szakmai szabályoknak megfelelően járt-e el, illetve az új nevek felvételében, a régiek megváltoztatásában liberális szellemű volt-e?

A Magyar Tudományos Akadémia 1920-ban kapcsolódott vizsgált korszakunkban a névmagyarosítási mozgalomba. A belügyminiszter 1920. január 22-én írt levelet az Akadémia elnökségének, amiben az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga ösztönzésére 1920. február 7-én a minisztériumi értekezleten kéri az Akadémia képviselőit.¹⁸ (A Liga a belügyminisztériumhoz fordult a névmagyarosítás reformjának ügyében, a történelmi nevek védelmében. Intézkedést kért a névmagyarosítás iránti revízióra, szigorítani akarva azt, úgy, hogy csak az államfő vagy helyettese engedélyezhesse.)¹⁹ Az akadémia főtitkára az értekezletre Tolnai Vilmost, Melich Jánost, Áldásy Antalt és Domanovszky Sándort delegálta. Tehát a tagok tevékenységét ismerve egy vegyes bizottságot.

Melich János ekkor negyvennyolc éves, ebben az évben lett rendes tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, s mint nyelvész 1935 és 1943 között elnöke volt az I. osztálynak.²⁰ Fontos alakja volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak is, az alapítás évétől (1904) a vezetői teendőket látta el; 1943-ban vonult vissza.²¹ Személyében a szláv és a német jövevényszavak kutatóját tisztelhetjük, az utóbbi témában németül is írt munkát Viktor Luntzerrel. Mindemellett kiemelkedő kutatásokat végzett a magyar és a szláv hangtörténet területén. Így a névmagyarosítás területén érkező felkérések során a főtitkár mint avatott szakértőhöz, hozzá küldte véleményezésre az egyéni kérelmeket.²²

Az 1920-as években az Országos Vitézi Szék is rendszeresen kereste fel más szervezetekkel együtt a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy véleményt kérjen a kétes nevek magyarosításában, esetlegesen új nevek felvételében. Melich János 1924. április 12-én a főtitkárhoz címzett levelében ezzel kapcsolatban helyesnek tartotta, hogy az Országos Vitézi Szék az MTA-hoz fordul. Kiderül leveléből az is, hogy a régi történelmi nevek megváltoztatását nem tartotta célszerűnek.²³

---

18 RAL 94/1920.

19 RAL 99/1920.

20 *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1873*. Összeállította: FEKETE G. MTA Nyelv- és Széptudományi Osztály, Budapest. 1975. 188.

21 Uo. 2. A hetvenéves Melich János. *Magyar Nyelv*, 1942/4. 224–249.

22 Melich János temetésén elhangzott emlékbeszéd 1963. november 25-én Kniezsa Istvántól. *Magyar Nyelv*, 1964/1.

23 RAL 473/1924.

A névmagyarosítási mozgalom újabb fellendülése során (az 1920-as évek végétől) a Magyar Tudományos Akadémia egyre intenzívebben kapcsolódott a mozgalomba, egyrészt a *Magyar Nyelv* folyóirat hasábjain, illetve a beérkező családnevek véleményezésében. Az Országos Vitézi Szék mellett a MÁV, a rendőrség, a *Csendőrségi Lapok*, valamint iskolák fordultak az Akadémiához.

A Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya 1940. május 6-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből kiderül, hogy az Akadémia főtítkáranak javaslatát az osztály magáévá tette, hogy egy vegyes bizottságot állítson fel a névmagyarosítások ügyében tanácsadói szereppel. A főtítkár kifejtette, hogy egyrészt a Vitézi Szék és más névmagyarosító szervezetek tevékenységében is érdekelve van az Akadémia, mert felmerül az aggály, hogy a változtatás során nagy múltú történeti nevek esnek áldozatul, illetve egészen magyaros nevek megváltoztatását is kívánhatják.²⁴

A megalakítandó bizottságba Melich Jánost, Zsirai Miklóst, Pais Dezsőt és Kniezsa Istvánt javasolta az osztály. Ugyanakkor a második osztály tagjaiból egészült ki a bizottság Madzsar Imrével és Nagy Miklóssal.²⁵ (Érdekes, hogy a hivatalos bizottságok között az akadémiai jegyzőkönyvekben nem található erről a bizottságról bővebb adat.)

Maga a bizottság nem volt hosszú életű. 1942. május 4-én javasolta Voinovich Géza főtítkár a nevek magyarságának dolgában tanácsadó bizottság felosztatását, mivel annak további működése véleménye szerint feleslegessé vált. Az osztály a javaslatot elfogadta. Egy 1942. május 30-án kelt levél már sajnálattal közölte a bizottság tagjaival annak felosztatását.²⁶ A megszűnését azzal indokolták, hogy a névmagyarosítási ügyekben több évtizede arra alkalmas személy járt el, aki egyébként is a bizottság tagja volt: Melich János. Melich folytatta is ezt a tevékenységet; utolsó feljegyzése 1945-ből való.²⁷

Melich János hagyatéka, tanulmányai és megnyilatkozásai alapján képet formálhatunk a névmagyarosításhoz való hozzáállásáról.

Előfordult olyan eset is, hogy magyar királyi próbarendőr folyamodott igazolásért a Magyar Tudományos Akadémiához, mert nem kívánt nevétől megválni, de arra kényszeríteni akarták. Ebben az esetben is az 1940. május 24-i főtítkári válasz tükrözte az előzetesen felkért Melich János szakvéleményét, miszerint a Guban név teljesen megmagyarosodott, ezért megváltoztatására nem volt semmilyen ok.²⁸

1942. február 13-án ismételtlen több személynév esetleges cseréjének véleményezését kérték az Akadémiától. A Micsik név nem magyartalan, a Kuglis kevésbé magyaros hangzású – állt az állásfoglalásban –, de a család történetének ismerete hiányában nem lehetett megállapítani a változtatás helyességét, illetve szükségességét. Érdekes, hogy a Haviár névvel kapcsolatban is az volt a vélemény, hogy a név nem magyartalan hangzású. Nem tartották magyartalannak

---

24 RAL 81/1940.

25 Az I. osztály iratainak iktatókönyve 1870–1949. RAL 252/1942; MTA I. (Nyelv- és Széptudományi) Osztály jegyzőkönyvei 1942–1945.

26 RAL 252/1942; RAL 81/1942.

27 RAL 212/1942.

28 RAL 327/1940.

a német Kondráth és Marsall neveket, a Bakk családnevet pedig kifejezetten jó magyar hangzásúnak tartották. Meghagyhatónak vélték a Szobonya és Galló neveket egyaránt.²⁹

Az államvasutak is élen járt a névmagyarosításban; például a Dulcz, Grusz német nevek esetében, illetve a Gyurcsik és Szigeti névvel kapcsolatban kért szakmai állásfoglalást.³⁰

A rendőrség az idegen hangzású nevek magyarosításának tárgyában 1942. március 12-én is az Akadémiához fordult. Ebben szerepelt a német eredetű, de nem magyartalan hangzású Téringer név; a vélemény ezzel kapcsolatban az volt, hogy meg kell változtatni. A sok név közül még kiemeljük a Hajner német nevet, aminek megváltoztathatóságát kimondta Melich.³¹

A *Csendőrségi Lapok* szerkesztősége is több alkalommal fordult az Akadémiához szakvéleményért. A Csog névvel kapcsolatban például Melich kifejtette, hogy az ellen magyar nyelvi szempontból semmiféle kifogás nem emelhető.³² 1943. február 3-án pedig a Kircsi névvel kapcsolatos kérdésére azt a választ kapta, hogy azt nem kell megváltoztatni.³³

A rendőrség budapesti őrségének főparancsnoka kérte az Akadémiát, hogy az általa megnevezett családnevek közül mondjon véleményt azok megváltoztatásának szükségességéről. A nevek német eredetűek: Hoffmann, Kaiser, Koller, Krausz, Perger, Polczer, Schilling, Wesz, Weinacht.³⁴

Ezek a nevek és Melich János velük való állásfoglalása megtalálható több ezer cédulából álló hagyatékában, hivatkozva egyben a levéltári forrásra. Ez mindenestre megerősítette két feltételezésünket: 1. A hagyaték egyben a névmagyarosítás ügyével foglalkozó személy, rövid ideig bizottság emléke. 2. Melich János gondosan feltüntette a Régi Akadémiai Levéltár (RAL) iratszámokat, így további kutatások elvégzése is lehetséges más származású nevek esetében is. Egyben az anyag alapján véleményt formálhatunk a tudós, a bizottság névmagyarosítással szembeni állásfoglalásairól. A vizsgált Melich-hagyaték alapján a német családnevek esetében 82,88%-nál mutatható ki, hogy Melich szerint nem kell, illetve lehet a nevet megváltoztatni (vagy egyáltalán nem foglal állást). Ez döntően bizonyítja, a kevés bizonytalan és ismeretlen családnév mellett, hogy a Magyar Tudományos Akadémia képviselője, illetve tanácsadó bizottsága a nevek magyarosításának kérdésében a német nevek esetében szakmai szabályok szerint és liberálisan járt el, nem tartozott a névmagyarosító mozgalmat mindenáron szorgalmazók táborához.

---

29 RAL 60/1942.

30 RAL 98/1942.

31 RAL 161/1942.

32 RAL 224/1942.

33 RAL 53/1943.

34 RAL 96/1943. 1943. augusztus 5.

Csurgai Horváth József

Az 1938-as emlékv előkészületei Székesfehérvárott

Székesfehérvár történetének egyik felívelő, alkotásokban is bővelkedő korszaka volt az 1930-as évek. Ez a korszak egy politikai nemzedékváltással vette kezdetét éppen 1931-ben. A megelőző kurzus, amelyet dr. Zavaros Aladár polgármester neve fémjelzett, az első világháborút követően jutott vezető szerephez. Zavaros kétségtelenül számos eredményt elért, de e korszak és személyének megítélése nem volt kedvező sem a „Csitáry-érában”, sem azt követően. Ennek hátterében az a panama állt, amely miatt Zavaros Aladár polgármestert állásából 1929-ben felfüggesztették. Ekkor pénzügyi visszaélésekre derült fény, amelyet Zavaros-ügyként ismerünk. Zavaros felfüggesztését követően a polgármesteri teendőket Simon Sándor polgármester-helyettes látta el Csitáry Gramanetz Emil megválasztásáig.

Csitáry G. Emil tizenhét év városnál töltött szolgálat után emelkedett a polgármesteri tisztségbe. Jogi tanulmányainak elvégzése után rövid ideig a *Székesfehérvári Hírlap* munkatársa volt, majd a függetlenségi politikai irányt követő lap tulajdonosa, Tóth Artúr ajánlására nyert állást a városházán. Pályafutását dr. Saára Gyula polgármester személyi titkáráként 1915. július 13-án kezdte. 1917 májusában a közgyűlés I. osztályú aljegyzővé választotta, két hónappal később gróf Károlyi József főispán tiszteletbeli főjegyzővé nevezte ki. 1918 decemberében a megüresedett tanácsnoki állást nyerte el, mint helyettes gazdasági tanácsnok. 1919 februárjában polgármester-helyettségé választották. A tisztségét azonban id. dr. Kerekes Lajos polgármester tanácsára ténylegesen nem töltötte be, így politikai karrierje tovább emelkedhetett. A következő évben egyhangúlag gazdasági tanácsnokká, majd néhány hónappal később főjegyzővé választották. Ekkor huszonnyolc éves volt. Főjegyzői tisztségében az 1929. évi tisztújítás alkalmával is megerősítették, ekkor élethossziglani időtartamra újraválasztották. Polgármesterré 1931. december 1-jén választotta meg a törvényhatósági bizottság. A polgármestert ebben az időszakban a törvényhatósági bizottság közgyűlése általános szótöbbséggel választotta. A mandátum tíz évre szólt; az egy évtizedre szóló megbízatás lehetőséget adott célkitűzéseinek megvalósítására. Az ünnepi évet követően 1939. március 13-án szétválasztották a megye és a város főispáni állását. A főispáni teendők ellátását a polgármesterre bízták. Polgármesteri tisztsége alól – mandátumának lejártakor – 1941. május 20-án kérte felmentését. Ezt követően díszközgyűlésen iktatták csitári Csitáry Emil Székesfehérvár főispánjává. Korábban a városnak Fejér megyével az 1870-es években egy esettől eltekintve mindenkor közös főispánja volt. Csitáry főispán beiktatására (amely „*a fehérvári polgári szellem megértését hirdette*”) egyrészt személyes elismeréseként került sor, másrészt a törvényhatósági jogú város szerepének és Szent István-évi ünnepekre történt erőfeszítését is jutalmazta.

***

Gróf Széchenyi Viktor főispán Csitáry polgármesterré választásakor elmondott üdvözlő beszédében az előtte álló feladatokat az alábbiakban foglalta össze: „Ön a legsúlyosabb körülmények között foglalja el a díszes állást. Nemcsak az általános gazdasági válság súlya terheli a város lakosságát. [...] Az ön első teendője az kell, hogy legyen, hogy e város lakosságának megbolygatott lelki egyensúlyát visszaadja, hogy a város vezetősége és a köztisztviselők iránt megingott bizalmat minden módon helyreállítsa. Tudom és érthetőnek tartom, hogy a város lakosságának egyes részei attól félnek, hogy az ön polgármestersége alatt folytatódni fognak a régi éra hibái, mert hisz ön is kénytelen volt abban szolgálatot teljesíteni [...]”¹

Csitáry pályafutását több szempontból is hasonlíthatjuk Havranek József 1878–1908 közötti polgármesterségéhez. Egyrészt ő folytatta a legkövetkezetesebben a dualizmus kori városfejlesztést, másrészt ő is huzamosabb városi szolgálat után emelkedett a városvezetés legmagasabb posztjára, és a tisztség elnyeréséhez Havranekhez hasonlóan rokoni és *virilis* kapcsolatok is hozzájárultak.

Polgármesterré választását követően megindult az ínségesek támogatása. Szegényhivatalt állítottak fel. Az ínségmunkásokat csapatokba osztották be, útjavítási, rendezési, tisztogatási munkálatokat biztosítottak számukra. A város ezekkel a közmunkákkal (1933-ban közel ezernyolcszáz családot érintett) jelentősen csökkentette a munkanélküliséget. A városi háztartás stabilizálása érdekében komoly erőfeszítések történtek; ennek keretében a városi tulajdonú katonai épületeket eladták.

Az ünnepi év előkészületei 1932-re nyúlnak vissza. A Fejér megyei és Székesfehérvári Múzeum Egyesület várostörténeti kiállításának megnyitóján Csitáry az alábbiakban fogalmazta meg ennek lényegi célját: „[...] feltárjuk, megismertessük a város múltját, társadalmi, gazdasági és kulturális életének történetét és a sok emlék közül előhozzuk és mindnyájunk büszke öntudattal vallott kincsévé tegyük a fehérvári lelket. Mert itt élünk e városban és legtöbben alig tudunk róla mást, mint amit régi dicsőségről a sokszor hallgatott csillogó, de legtöbbször üres szölmök elmondanak [...] De nem ismerjük, vagy nem teljesen ismerjük a fehérvári lelket, amely egy évezreden keresztül életet varázsolt a kövek közé, amely magyarázatot tud adni, világosságot tud vetni arra, hogy az évszázadok folytonos fizikai és szellemi harcában miként fejlődhetett ki e városban az a csodálatos képesség, hogy tűzön, vízen keresztül, az ellenséges ostromok és sanyargatások, az újra és újra jelentkező súlyos megpróbáltatások dacára is fenn tudta magát tartani.”²

Ezt követően kezdődött meg a tervszerű városfejlesztés, amely az 1938. évi Szent István jubileumi esztendő megünneplését követően is folytatódott. Az új városképet eredményező tervrendezések, parkosítások, középítkezések nem korlátozódtak a történelmi belvárosra. A teljesség igénye nélkül az alábbi fejlesztéseket érdemes kiemelni. 1934-ben megkezdődött a strandfürdő és sportuszoda építése a belváros közvetlen közelében. Ehhez a beruházáshoz tartozott

---

1 Székesfehérvár Város Levéltára Közgyűlési jegyzőkönyv, 1931. december 1.

2 *Székesfehérvári Szemle*, 1933/3–4. 37.

az 1933 nyarán megindult hóforrás feltárása, amely a strandfürdő termálvízzel történő ellátását célozta. Sajnos a nagy költségekkel járó munka eredménytelennek bizonyult. A nagyobb fásítások és parkosítások 1934-ben vették kezdetüket. A fásítás a város számos területére és útjára kiterjedt, ezek közül említhetjük az Aszalvölgyi legelő fásítását, mintegy huszonkét katasztrális hold területen, ugyancsak fásítás történt a sóstói népfürdő környezetében, a sóstói sétatér egy szakaszán. Ligetesítették a Királykút előtti teret és a Sörház előtti területet. Megkezdődött a Székesfehérvári Lövészegylettől visszavásárolt Polgári Lövéldének és kertjének nyilvános parkká történő átalakítása is. Ezeken túlmenően jelentősebb kertészeti munkák is zajlottak elsősorban az utak, utcák mentén. Ugyancsak fontos eseménynek nevezhető a város gótikus műemléke, a Szent Anna-kápolna restaurálása, de megkezdték a székesegyház altemplomának kialakítását is. Már ebben az évben érezhető volt az idegenforgalomban mutatkozó fellendülés: elsősorban a Balatonra utazó autósok töltöttek el néhány órát a városban, de jelentős előrelépésnek nevezhetjük, hogy a város idegenforgalmi propagandafüzetét – Fabinyi Tihamér kereskedelemügyi miniszter látogatását követően – az országba személygépkocsival érkező külföldiek körében is terjesztették. A város az idegenforgalom fellendülése érdekében ifjúsági irodalmi pályázatot írt ki; ennek során iskolai kirándulóvonatokkal ezerötszázötven diák érkezett Székesfehérvárra.

1935-ben a múzeum előtt megkezdődött az országzászló építése és a tér rendezése. Ebben az évben sor került néhány jelentősebb rendezvény megszervezésére is, így 1935. június 29-e és július 7-e között a kereskedelmi és ipariskola helyiségeiben nemzetközi plakátkiállítást rendeztek a Székesfehérvári Kereskedelmi Társulat és a Székesfehérvári Kereskedelmi Csarnok szervezésében. A kiállítás fővédnöke és megnyitója Hóman Bálint miniszter volt. Más rendezvények is voltak, így az országos középiskolai ifjúsági atlétikai bajnoki verseny, a nemzetközi úszóverseny, a városi mérnökök országos szövetsége, valamint a Magyar Turista Egyesület vándorgyűlése. Ez évben tovább folytatódott az altemplom kialakítása, amelyhez a kereskedelemügyi miniszter adott pénzügyi támogatást. A kertészeti munkák is tovább folytak, az utak és utcák fásítása mellett a Vörösmarty tér átalakítása, a Szent Sebestyén liget, a sóstói erdő és az Erzsébet liget rendezése történt meg. A város egyik jeles szülöttjére, Simor János hercegprímásra is megemlékeztek akkor, amikor szülőházán emléktáblát avattak. Fontos momentumnak tekinthetők az Új Várkörút kialakítását követő térrendezések a Prohászka-emléktemplom környékén és a Vasútállomás előtti téren. A korábban meghirdetett kertvárosprogramban is előrelépések történtek. A Hosszúsétatéri rétek rendezését követően sor került a házhelyé minősítésekre. (A kertvárosi program gyümölcsfa-telepítésben is megnyilvánult.) Az év utolsó hónapjaiban pedig jelentősebb fásítás történt, mintegy ötven katasztrális hold területen hatvan-ezer csemete ültetésére került sor. A munka mértékére vonatkozó, összehasonlításul szolgáló adat, hogy az 1910-es évek elején mintegy százhuszonöt katasztrális hold fásított terület volt Székesfehérváron.

Az 1936-os év egyik kiemelkedő eseménye volt az új Városháza építése, amely több évtizedes tervezést követően valósult meg. Az új Városháza tervezése az 1880-as évekre nyúlik vissza, ennek keretében számos elképzelés született. Bár a város vezető testülete, a 144 tagú törvényhatósági bizottság nem rendelkezett ülésteremmel, mégsem történt változás. Székesfehérvár nem követte a dunántúli törvényhatósági jogú városok példáját, s nem épített új épületet a dualista korszakban.

1936. április 16-án megkezdődött az egykori koronázótemplom feltárása, de az ásatási munkák a város más pontjára is kiterjedtek. Az ásatások pénzügyi fedezetét a Műemlékek Országos Bizottsága biztosította. További építkezési előkészületek is zajlottak, így a Középfokú Gazdasági Tanintézet és a Városi Színház felújítási tervei is elkészültek.

Az épületek megújulása azonban nem szorítkozhatott a városi tulajdonú épületekre. A házak szépítése és felújítása érdekében a törvényhatósági bizottság a magántulajdonban lévő épületek, lakóházak modernizálását adókedvezményrel segítette elő. E munkák összege 1935-ben négyszázötvenezer pengő volt, s ennek során száznyolcvanegy házat újítottak fel.

Ez év során a törvényhatósági bizottság tagjainak részéről felvetődött a részletes munkaprogram kidolgozásának javaslata is – vagyis az emlékévre történő felkészülés részletes programban történő rögzítését kívánták elérni. Csitáry azonban nem volt hajlandó erre: „A mostani viszonyok között ugyanis rendkívül nehéz, szinte lehetetlen évekre előre munkaprogramot felállítani, tehát kerülni kell azt, hogy a jubileumi évvel kapcsolatban olyan tervek vetessenek fel, s ezek alapján olyan határozatok hozassanak, amik ma megvalósíthatónak látszanak, de idővel, amikor azok kivitelezésére kerülne sor, végrehajtásuk leküzdhetetlen akadályokba ütköznek.”³ Az átfogó program hiánya azonban a munkák menetére nem volt befolyással. A polgármesteri indokolás ugyan anyagi nehézségekre és a tervezhetőség nehézségeire hivatkozott, de mégis úgy érzem, sokkal inkább a törvényhatósági bizottságot akarta „megkímélni” a program-összeállítás és -elfogadás „nehézségeitől”.

A nagyobb volumenű beruházások közül a téli hónapokban a központi elemi iskola építése kezdődött meg.

A megindult építkezések 1937-ben jelentős építőanyag-áremelkedéshez vezettek, elsősorban a tégláarak tekintetében. A Városháza építkezése a korábbi hathetes sztrájk miatt kétségtelenül a vártnál lassabban haladt, de ez év elején Kontuly Béla befejezte az Aranybulla kihirdetését ábrázoló *seccó*ját. Az év során nagyszabású rendezvényterv is napvilágot látott. Az ünnepi év egyik kiemelkedő rendezvénye lehetett volna az országos ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági kiállítás, de az elképzelést elvetették, részben pénzügyi okok, részben a megrendezéshez szükséges épületek hiánya miatt.

1937 áprilisában az ünnepi év előkészületei felgyorsultak, különösen azt követően, hogy Horthy fogadta Hóman minisztert, Széchényi főispánt és Csitáry polgármestert. A kihallgatáson szó esett a fehérvári országgyűléstről is. A városban ekkor már teljes erővel folytak az építkezések a város által tervezett közmunkán túlmenően, számos intézmény tatarozása indult meg, de ezek mellett figyelemre méltónak tűnik a magánépítkezések mintegy egymillió pengő összeget kitevő beruházása. Az év egyik eredménye, hogy sor kerülhetett az Ybl Miklós Főreáliskola bővítésére. A város felkészült az ünnepi évben érkező vendégforgalomra is: ennek érdekében lakáskataszter készült, azaz felmérték a szállodák és a magánlakások fogadóképességét. Az év első hónapjaiban megkezdődött az ünnepi év eseménynaptárának összeállítása; a város egyesületeinek jelezniük kellett az év során rendezendő kongresszusokat és az egyéb számottevő rendezvényeket, ami egyúttal arra is utal, hogy tudatosan törekedtek a civilszféra tevé-

---

3 Székesfehérvár Város Levéltára. *Polgármesteri Iratok*, 1937. szám.

kenységének a becsatornázására. A rendezőbizottságoknak (fogadó, kalauzoló, elszállásoló etc.) szintén jelentési kötelezettségük volt az ünnepi év eredményes lebonyolításának érdekében.

Az ünnepi év előtt számos alkotás a kormányzat támogatásának köszönhetően indult meg vagy jutott a megvalósítás szakaszába; ezek közül kiemelhetjük a Szent István-szobor vagy a Középfokú Gazdasági Iskola építésének támogatását. Utóbbira vonatkoztatva megjegyzem, a kormányzat azt is támogatta, hogy az iskolaépítés munkálataira Székesfehérvár város területére korlátozott versenytárgyalást írjanak ki.

Az ünnepi év előtti számadás, a városfejlesztésben elért eredmények bemutatása mellett érdemes néhány infrastrukturális fejlesztésre vonatkozó adatot is említeni. A vízvezeték-hálózat és a szennyvízhálózat mintegy kilenc-kilenc kilométerrel, a villamoshálózat mintegy harmincnegyevenyolc kilométerrel, a csapadék-csatornahálózat mintegy 12,5 kilométerrel, az út aszfaltburkolat mintegy kétszázhetvenezer négyzetméterrel, az aszfaltozott járda mintegy tizenhatezer négyzetméterrel növekedett. Összességében a város 6,5 millió pengőt fordított fejlesztésekre. Ezen túlmenően a magánberuházások értéke is több millió pengőre rúgott, de az állami beruházások mellett jelentős építkezések történtek más területeken is, gondolhatunk itt az MNB, az OTI és a TÉBE által épített bérházakra, vagy a közadakozásból emelt Prohászka Ottokár-emléktemplomra.

Az ünnepi év 1938. január 17-én diszközgyűléssel vette kezdetét. A város csinosítása még tavasszal is zajlott: erőltetett ütemben folytak az út- és járdaépítések, s megpróbálták e munkákat május elejére befejezni; az év eleji erős és hosszan tartó fagy miatt károsodott növényzet pótlása is megkezdődött. A városfejlesztés azonban ezután sem fejeződött be, sőt újabb építkezések is kezdődtek.⁴

A fenti fejlesztések mellett a város köztéri szobrokkal is gazdagodott, amelyekről az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács elnöke, Ugron Gábor a vidéki művészeti napokon a következőket mondotta: „Székesfehérvár a múlt műemlékeinek megbecsülésével és az új művészeti alkotások hosszú sorával legszebb vidéki városaink közé emelkedett. A város művészi fejlődésében különösen figyelemre méltó, hogy az szervesen kapcsolódik a múlthoz. Nem egyes művészeti alkotások emelkednek csak ki magukba állóan, hanem az egész városban mindenütt egyetlenes áramlását érezzük a művészi kultúrának.”

A Szent István-év még be sem fejeződött, de újabb alkotások tervei is megszülettek. Eme kezdeményezés Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi minisztertől, a város országgyűlési képviselőjétől származott. Csitáry polgármesterhez intézett levelében a következőket írja: „Az 1938. évi Szent István király emlékéve nevezetes, dicső dátum a magyar nemzet életében. [...] A Szent István emlékév nagy eseményeit Európa szerte nagy érdeklődés kísérte. Ez év ünnepei nem csupán külső díszet jelentettek, hanem egy nemzetnek önmaga lelkébe való elmerülését reprezentálták. Éppen ezért ez év eseményeinek, történeti ünnepeinek nem szabad nyomtalanul elmúlniuk. [...] E történeti hangulatú, nagy események megörökítésére a kiváló művészek alkotó ecsetje és vésője hivatott. Templomaink és középületeink falai lennének alkalmasak

---

4 Az ünnepi év eseményeiről beszámol SZARKA G. – LÁNG I. (1939): *Székesfehérvár ünnepi éve 1938*. Székesfehérvár.

leginkább arra, hogy freskókban, domborművekben méltó keretben fogadják művészeinknek az 1938. év eseményeit megörökítő alkotásait.”⁵

***

A Szent István-év kiemelt helyszíne – Budapest mellett – Székesfehérvár volt. A mintegy negyvenezer fős város lakosságának többszörösét fogadta az ünnepi év során, de voltak olyan kimagasló rendezvények, mint a Szent Jobb Székesfehérvárra „látogatása”, amikor közel hatvan ezer fő érkezett a városba. Az ünnepi év jelentős előkészítést követően ért el kimagasló eredményt. Az előkészületek folyamán a város megszépült, infrastruktúrája megújult, köztereket és közterületi alkotásokat hoztak létre. Nem tekinthetjük véletlennek tehát, hogy Székesfehérvárt ezt követően a törvényhatósági jogú városok között mintavárosként említették. A város fejlesztése, szépítése a következő években is folytatódott: az alkotások közül kiemelhetjük Ohmann Béla „Fehérvári jog” szobrát, amely a mai napig a város főterén áll, és „Országalmaként” Székesfehérvár egyik jelképévé vált.

---

5 Székesfehérvár Város Levéltára. *Polgármesteri Iratok*, 1938. szám.

A magyar sors kártyái¹

„Mielőtt játszani kezdenétek, ismerkedjete meg e kártya lapjaival. A 32 lap mindegyike a magyar történelem egy-egy kiemelkedő részletét ábrázolja. E képeken keresztül felvonul előttetek az egész magyar történelem. Komoly dolgok ezek és mégis nagyon jól fogtok mulatni játék közben. Több lesz a nevetés mintsem gondolatok!” Ezekkel a szavakkal köszöntötte a gyermekeket *A magyar sors kártyái* elnevezésű oktató-nevelő kártyajáték, amelyet a nyíregyházi Mesebolt adott ki a második világháború idején.²

A kártyajáték nyolc korszakra osztotta a magyar történelmet, s mindegyikből négy-négy eseményt emelt ki – az államalapítás korából például a honfoglalást, az augsburgi vereséget, a királyság megalapítását és a pogányházadást. A szabályok szerint induláskor mindenki egyforma számú lapot kapott, majd a játékosoknak – a kvartettek szabályaihoz hasonlóan – az azonos korszakokhoz tartozó (azonos címerrel jelölt) kártyákat kellett összegyűjteniük, s az asztalra tenniük. Amikor az összes lap az asztalon feküdt, a játék véget ért. Minden kvartettért húsz pont járt, de ha valamelyik játékosnak sikerült a közvetlenül egymás után következő korszakokból teljes kvartettet összeállítania, akkor egy-egy sorozatért rendre húsz, harminc, negyven stb. pontot kapott. Ezekhez járultak azok a kiegészítő pontok, amelyek az egyes kártyákon szerepeltek. A lapok egyedi pontértéke (rendre: +5, +4, +3, +2, –1) attól függött, hogy a magyar történelem „dicsőséges”, avagy „gyászos emlékü” epizódjait ábrázolták. (A *Honfoglalás* című kártya például +5 pontot ért, az *Augsburgi vereség* viszont –1-et.) S mivel ezek az egyedi pontok nem egyformán oszlottak meg az egyes történelmi korszakok között, azok a játékosok, akik már jól ismerték a lapokat, bizonyos korszakok kártyáit szívesebben gyűjtötték, hiszen több segédpontot kaptak értük. (Az egyes kártyalapok címét, pontértékét és rajzolatát tartalmazó részletes leírás a tanulmány végén található.)

A fentiekből is látható, hogy *A magyar sors kártyái* nem csupán segítették bizonyos elemi ismeretek rögzülését, hanem a lehető legközvetlenebb és legfelületesebb módon osztályozták is a magyar történelem főbb jelenségeit. Az alábbiakban a kártyajáték történelmi „prioritásait”

1 Ezúton mondok köszönetet Peterdi Verának, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tára munkatársának, a II. sz. Vegyes Gyűjtemény vezetőjének szakszerű tanácsaiért és kutatómunkám megkönnyítéséért.

2 Magyar sors 1942: 2. A szabálykönyv keltezetlen, egy forrás szerint azonban a játék első – még csak huszonnyolc kártyát tartalmazó – kiadása valószínűleg 1940-ben jelent meg, az itt bemutatandó változat pedig, amelynek utolsó lapján már az 1941-ben visszacsatolt délvidéki terület is fel van tüntetve, 1942-ben került a boltokba. Lásd [www.kartya-jatek.hu/oktato_es_tanulokartyak_kvartettek/ A magyar sors kártyái](http://www.kartya-jatek.hu/oktato_es_tanulokartyak_kvartettek/A_magyar_sors_kartyai) általam ismert példányát a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Tárának II. sz. Vegyes Gyűjteménye őrzi 94.19.6. sz. alatt.

mutatom be, majd röviden kitérek arra is, milyen mértékben illeszkedtek ezek a korabeli iskolai tankönyvek történelemszemléletéhez.

A játék legszembeütőbb sajátossága, hogy a magyar történelmet személyeken és eseményeken keresztül ábrázolja, s ezen belül is a hadieseményeket emeli ki. (Az egyes korszakokat jelző nyolc címer közül hétnek a rajzolata – íj, kard, kopja, ágyú, bástya, csatazászló, puska – egyértelműen katonai jellegű, miközben a harminckét kártyalap közül tizenhat valamilyen konkrét hadi cselekményt rögzít, további tizenegy inkább politikai tartalmú, öt pedig politikai és katonai utalásokat egyaránt hordoz.) A politikai stabilitás, a jólét és a műveltség ábrázolása egyetlen kártyalapon sem jelenik meg, mindössze három olyan kompozíció van, amelyen legalább a központi alak (Szent László, Mátyás, Horthy) póza a magabiztosságot és az állandóságot tükrözi.

Épp ilyen tanulságos sorra venni, kik azok a történelmi szempontból különösen fontos személyek, akiket a játék meg sem említ. A nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő, a kezdeti politikai nehézségeket leküzdve sikeres és tartós konszolidációt végrehajtó uralkodók közül kimaradt III. Béla, Károly Róbert, Zsigmond és Ferenc József, míg Mária Terézia csak „elégseges” osztályzatot kapott. Ugyancsak kimaradt a lázadók és a felkelők többsége (például Dózsa György, Bocskai István, Thököly Imre), míg az 1848-at ábrázoló kártyalap csak a szabadságharcot említi, de a forradalomra még csak nem is utal – hacsak a *Nemzeti dal*t szavaló Petőfi rajzát nem tekintjük ilyen utalásnak. (Ezt minden bizonnyal a Horthy-korszak kormánypolitikájának forradalomellenességével magyarázhatjuk, amely a forradalmakat – 1918–1919 gyűlölt példájából kiindulva – általában elítélte, s ezt a felfogását a múltbéli hasonló eseményekre is kivetítette.) Talán még érdekesebb, hogy nem „fért be” *A magyar sors kártyái* közé a reformkor, a kiegyezés és a dualizmus sem, ami arra enged következtetni, hogy a játék készítői sem a 19. század első felének kiemelkedően tehetséges politikusnemzedékét, sem a század második felének páratlan gazdasági fejlődését nem becsülték sokra.

Ez a szelektív történelemszemlélet néhány esetben egészen meglepő értékelésekhez vezetett. Ilyen például Dugovics Titusz esete, akit a maga négy pontjával a játék a magyar történelem legnagyobb alakjai közé emelt. Ez az „osztályzat” nemcsak azért abszurd, mert – mint azt az újabb kutatás bebizonyította – Dugovics Titusz nevű vitéz egyáltalán nem létezett, s a neki tulajdonított hőstett sem Nándorfehérvárnál esett meg 1456-ban, hanem Jajca ostrománál nyolc évvel később.³ Sokkal inkább azért, mert a nem létező Dugovics ily módon egy szintre került Szent Lászlóval, Budavár 1686. évi visszafoglalásával és a szabadságharccal, ráadásul maga mögé utasította tulajdon parancsnokát, Hunyadi Jánost (három pont) is. De meglepő a mintegy egymillió magyar áldozatot követelő, vereséggel záruló és a történelmi Magyarország bomlásához döntő mértékben hozzájáruló első világháború osztályzata is (két pont), ami azonos volt a Mária Terézia uralkodásának értékelésével, s jobb volt, mint a „kuruc–labanc világ” osztályzata (–1 pont), holott ez korántsem követelt annyi áldozatot, és Magyarország nemzetközi helyzetét sem befolyásolta oly kedvezőtlenül.

3 Dugovics „legendás” hősiességéről lásd Szócs 2009; rövidebben: Szócs 2012.

Az egyes történelmi korszakokhoz tartozó események összpontszámának összehasonlítása szintén érdekes eredményre vezet. A rangsor itt a következő:

1. *Hunyadiak kora (+15 pont)*
2. *Államalapítás kora (+8 pont)*
3. *Árpád-házi és vegyesházi királyok (+7 pont)*

A feltűnően magas pontértékek mögött kétségkívül a középkori Magyar Királyság közep-hatalmi státusának elismerése húzódik meg, amely híven tükrözi az 1945 előtti magyar történetírás hagyományosan középkorcentrikus felfogását.

4. *Első világháború utáni időszak (összesen: +7 pont)*

A viszonylag magas pontszám nyilvánvalóan nem a „történelmi korszaknak”, hanem első-sorban az uralkodó rezsimnek és Horthy Miklós személyének szólt, s felfedezhető benne az ifjú nemzedéknek címzett biztatás is.

5. *Hódoltság kora (összesen: +5 pont)*

A viszonylag magas pontérték alkalmasint nem a széttagoltságban tengődő ország valóságos helyzetét értékelte, hanem a folytonos harcok és a meg nem alkuvó „hősi életforma” előtti tisztelgés jele volt. (Ezért meglepő, hogy éppen itt fordul elő a kártyajáték egyetlen konkrét tévedése: a kvartett első lapján 1565-ös dátum jelzi a várháborúk korát, holott erre alkalmasabb lett volna az 1552-es év, hiszen ekkor zajlott Veszprém, Temesvár, Drégely, Lippa, Lugos, Káránysebes, Szolnok, Eger és egy sor kisebb vár ostroma.)

6. *„Hosszú 19. század” (összesen: +4 pont)*

7. *18. század (összesen: +3 pont)*

A viszonylag alacsony pontértékek arra utalnak, hogy a játék készítői nagyobb jelentőséget tulajdonítottak Magyarország Habsburg Birodalmon belüli viszonylagos alávetettségének, s kevésbé méltányolták a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális modernizáció eredményeit.

8. *Oszmán hódítás (összesen: -4 pont)*

Az adható legalacsonyabb pontszám lényegében „elégtelenre” értékelte Magyarország 16. század eleji teljesítményét, ami a középkori magyar királyság bukásához és az ország három részre szakadásához vezetett.

De vajon ez a műltszemlélet mennyiben felelt meg az iskolai tankönyvek történelemképének? A válasz érdekében a 10–14 éves korosztály számára írott tankönyveket vettem alapul, mert feltételezésem szerint elsősorban ezek a gyermekek forgathatták *A magyar sors kártyáit* is. Három középiskola értesítőjét néztem át – egy fővárosi elit fiúgimnáziumnak, valamint a magyar sors kártyáit kiadó Mesebolt székhelye, Nyíregyháza egy-egy fiú, illetve leány polgári iskolájának évkönyvét –, s az ebben felsorolt tankönyveket vizsgáltam meg.⁴

A budapesti piarista gimnázium alsó tagozatán öt könyvet használtak a történelmi ismeretek közvetítésére: három olvasókönyvet⁵ és két tankönyvet.⁶ A Nyíregyházi Községi Jókai Mór

4 Az értesítőben említett tankönyveket lásd FERENCZI 1942: 86–87; IMECSEFALVY 1942: 58–59; ADORJÁNNÉ 1942: 60.

5 ALSZEGHY–BRISITS–SÍK 1938; ALSZEGHY–BRISITS–SÍK 1939; TORDAI–MAGASI 1943.

6 BALOGH 1942; MARCZELL–SZEGEDI 1938.

Polgári Fiúiskolában összesen hét kiadvány szolgálta ezt a célt: három olvasókönyv,⁷ két tankönyv⁸ és két munkafüzet.⁹ A Nyíregyházi Gróf Apponyi Albert Községi Polgári Leányiskola különböző osztályaiban összesen nyolc könyvet használtak a történelmi ismeretek gyarapítására: két olvasókönyvet,¹⁰ négy tankönyvet¹¹ és két munkafüzetet.¹²

A tankönyvek vizsgálatából kiderül, hogy 1. a gimnáziumi tankönyvek valamivel bővebb, alaposabb és korszerűbb ismereteket közvetítettek; 2. a fiúk számára írott polgári iskolai tankönyvek bővebben tárgyalták a hadieseményeket, míg a leányokat „békésebb” témákkal traktálták; 3. az olvasókönyvek a múlt kevésbé tárgyyszerű, inkább legendás megközelítését képviselték, s a különböző versek, mondák és mesék mellett ismert írók által „irodalmiasított” történeti elbeszéléseket közöltek. Összességében valamennyi tankönyv erőteljesen érvényesített egyfajta hősiességet, a nemzeti romantikából sokat megőrző történet szemléletet, vagyis idealizálta a honvédő, illetve hódító háborúkat és a közösség érdekében vállalt önfeláldozást, miközben kevésbé méltányolta az országok közötti béke, a belső politikai stabilitás, a gazdasági gyarapodás és a kulturális emelkedés fémjelezte korszakokat.

Lényegében ezt a szemléletet tükrözték *A magyar sors kártyái* is, ám a tankönyvekhez képest polarizáltabb és romantikusabb történelemképet közvetítettek, túlhangsúlyozták a hadtörténelmi vonatkozásokat, és néhány eseményről, illetve személyiségről a tananyagtól eltérő értékelést adtak. A tankönyvek például jóval kedvezőbb értékelést adtak Mária Terézia uralkodásáról, s a kártyajáték által negligált személyek és korszakok közül kimondottan nagyra értékelték Károly Róbertet és Bocskai Istvánt, valamint a reformkort és a dualizmus korát – részben éppen e korszakok vezető politikusaiknak: Batthyány Lajosnak, Deák Ferencnek, Kossuth Lajosnak és Széchenyi Istvánnak, illetve a két Andrássy Gyulának, Apponyi Albertnek és Tisza Istvánnak a személyén keresztül.

---

7 GYULAI–GYURJÁCS 1938; GYULAI–GYURJÁCS 1943; GÁL–SZERDAHELYI–ZÁVODSZKY 1929a. (Utóbbi a magyar történelem szempontjából irreleváns volt.)

8 GÁL–SZERDAHELYI 1928; GÁL–SZERDAHELYI–ZÁVODSZKY 1929a.

9 TÜTTŐ 1941a; TÜTTŐ 1941b.

10 REÖTHY V. (szerk.) 1943a; REÖTHY V. (szerk.) 1943b.

11 GÁL–SZERDAHELYI 1928; GÁL–SZERDAHELYI–ZÁVODSZKY 1929a; KOVÁTS 1929a; KOVÁTS 1929b.

12 TÜTTŐ 1941a; TÜTTŐ 1941b.

1. táblázat. A magyar sors kártyái nevű játék részletes leírása

Korszak: Államalapítás kora (összesen: +8 pont) Címer: felajzott íj				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	896 • Honfoglalás	Árpád	+5	A honfoglaló Árpád vezér fehér lovon, kezében buzogánnyal, a háttérben hegycsúcsok
2.	955 • Augsburgi vereség		-1	Lehel kicsorbult kürtje és törött nyíl, a háttérben vár a hegytetőn
3.	1000 • Magyar Királyság kezdete		+5	A Szent Korona, az országalma, kettős kereszt és egyenes kard vörös kelmén
4.	1046 • Pogány lázadás	Szent Gellért vértanúsága	-1	A keresztet tartó Gellért püspök lezuhan a hegyről, a hegytetőn három keleti öltözetű fegyveres ujjong
Korszak: Árpád-házi és vegyesházi királyok (összesen: +7 pont) Címer: kard				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1077–1095 • Szent László uralkodása		+4	László teljes vértetben, oldalán karddal, kezében harci bárdal és keresztrel, a háttérben templom
2.	1241 • IV. Béla veresége • Muhi puszta	Tatárjárás	-1	Lóhátról nyilazó keleti harcos előtt törött kardú, lenyilazott páncélos vitéz holtteste hever
3.	1342–1382 • Nagy Lajos		+5	Stilizált kettős kereszt-buzogányos magyar címerpajzs mögött Magyarország és a meghódított tartományok térképe
4.	1444 • Várnai csata	I. Ulászló elesik	-1	Koronás férfifej keleti harcos kezében tartott szablyára tűzve, a háttérben török hadisátrak
Korszak: Hunyadiak kora (összesen: +15 pont) Címer: lófarkas-félholdas kopja				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1446–1452 • Hunyadi János	Kormányzó	+3	Hunyadi János teljes páncélzatban pallosára támaszkodik, a háttérben hármashalom, a középső halom tetején kettős kereszt
2.	1456 • Dugovich Titusz	Nándor-fehérvári győzelem	+4	Dugovics Titusz magával rántja a mélybe a bástyára zászlót tűzni készülő török vitézt
3.	1458–1490 • Mátyás király		+5	Hunyadi Mátyás teljes páncélzatban lovon ül, lábánál vörös színű pajzson holló, csőrében gyűrűvel
14.	1479 • Kenyérmezei diadal	Kinizsi Pál	+3	Kinizsi Pál hóna alatt két halott törökkel táncol

Korszak: Oszmán hódítás (összesen: –4 pont) Címer: ágyú				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1526 • Mohácsi vész	II. Lajos csatát veszít	–1	Két török vitéz ágyút süt el, a háttérben kardospajzsos vitéz holtteste
2.	1541 • Budavár török kézen		–1	Török vezér Buda alatt kezében szablyával és csillagos-félholdas lobogóval
3.	1543 • Szolimán hadjárata		–1	Magasan szárnyaló csillagos-félholdas lobogó, a háttérben három hadjárat útvonala Pécsre, Székesfehérvárra és Esztergomba vezet
4.	1547 • Az ország három részben		–1	Török és magyar katonák harca, a háttérben a három részre szakadt ország térképe
Korszak: Hódoltság kora (összesen: +5 pont) Címer: kapubástya				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1565 • Török vész	Várháborúk	–1	Török vezér portréja, a háttérben égő város
2.	1566 • Zrínyi Miklós	Szigetvár ostroma	+3	A kezében szablyát és buzogányt tartó Zrínyi kitör Szigetvárból
3.	1673–78 • Kuruc-labanc világ		–1	Pisztolyos „labanc” és szablyás „kuruc” lovascsatája, az előtérben sebesült „labanc” katona
4.	1686 • Budavár visszafoglalása		+4	Magyar csapatok a budai vár előtt, az egyik bástyán háromszínű magyar lobogó
Korszak: 18. század (összesen: +3 pont) Címer: csatazászló				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1703–11 • II. Rákóczi Ferenc		+3	Rákóczi Ferenc fejedelmi portréja, a háttérben lovas „Pro libertate” feliratú magyar trikolórral
2.	Fegyverletétel • Nagymajthény	1711 szatmári béke	–1	Törött Szűz Máriás hadizászló fölött holló száll, a háttérben kietlen pusztaság
3.	1735 • Rákóczi halála		–1	Tengerparton török férfi nézi a tenger felől közeledő bárkát, a parton kőrákás tetején trikolóros koszorúval borított kereszt, mellette szomorúfűz
4.	1740–80 • Mária Terézia	Életünket és vérünket	+2	Mária Terézia előtt vörös párnán a magyar koronázási ékszerek, a háttérben magyar ruhás férfiak magasba emelt karddal

Korszak: „Hosszú 19. század” (összesen: +4 pont) Címer: puská				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1795 • Martinovics és társai	Össze- esküvők lefejezése a Vérmezőn	-1	Darócruhás szerzetes pallosra támaszkodó hóhérra néz, mögötte lehajtott fejű, magyar ruhás férfiak várakoznak kivégzésükre, a háttérben fellegvár
2.	1848 • Szabadságharc	Talpra magyar!	+4	Petőfi Sándor kardját markolva, esküre emelt kézzel szaval a Nemzeti Múzeum lépcsőjén
3.	1849 • A 13 aradi vértanú		-1	Puskájára támaszkodó császári ór áll a börtön kapujában, a háttérben bitófák fölött madarak szállnak
4.	1914–18 • Világháború		+2	Trikolórral és koszorúval díszített, „Pro patria” feliratú háborús emlékmű, tetején sebesült honvéd szobra
Korszak: Első világháború utáni időszak (összesen: +7 pont) Címer: kettős kereszt				
Szám	Címszalag felirata	Egyéb felirat	Pont	Rajzolat
1.	1919 • Magyarország megszállása	Forradalom	-1	Az Országház épülete lángokban a történelmi Magyarország formáját öltő földdarab közepén; dél, kelet és észak felől fekete nyilak jelzik az idegenek támadását
2.	1920 • Horthy Miklós		+5	Horthy Miklós fehér lován, a háttérben az Országház épülete a Duna túloldalán
3.	1920 • Trianon		-1	A történelmi Magyarország térképéből kiemelkedő, a trianoni Magyarország formáját mutató földdarab, közepéből hármass halom tetején álló kettős kereszt emelkedik ki, melyet töviskoszorú keretez
4.	Mindent vissza		+4	A történelmi Magyarország és az 1938–1941 között visszacsatolt területeket (pontatlanul) ábrázoló térkép, előtte koszorúval díszített kard

Irodalom

- ADORJÁN F. (szerk.) (1942): *A Nyíregyházi Gróf Apponyi Albert Községi Polgári Leányiskola évkönyve az 1941–1942. iskolai évről*. Klafter Könyvnyomdája, Nyíregyháza.
- ALSZEGHY ZS. – BRISITS F. – SÍK S. (szerk.) (1938): *Magyar olvasókönyv. A gimnázium és a leánygimnázium I. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- ALSZEGHY ZS. – BRISITS F. – SÍK S. (szerk.) (1939): *Magyar olvasókönyv. A gimnázium és a leánygimnázium II. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- BALOGH A. (1942): *Magyarország történelme. A gimnázium és a leánygimnázium III. osztálya számára*. Szent István Társulat, Budapest.
- FERENCZI Z. (köz.) (1942): *A magyar kegyestanítórendiek budapesti gimnáziumának évkönyve az 1941–42. iskolai évről az iskola fennállásának 225. évében*. Iskola Igazgatósága, Budapest.

- GÁL Á. – SZERDAHELYI L. (1928): *A magyar nemzet története a mohácsi vészig. A polgári fiúiskolák III. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- GÁL Á. – SZERDAHELYI L. – ZÁVODSZKY L. (1929a): *A magyar nemzet története a mohácsi vésztől napjainkig. A polgári fiúiskolák IV. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- GÁL Á. – SZERDAHELYI L. – ZÁVODSZKY L. (1929b): *Történelmi olvasókönyv. A polgári fiúiskolák II. osztálya számára.* Athenaeum, Budapest.
- GYULAI Á. – GYURJÁCS A. (1938): *Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák II. osztálya számára.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- GYULAI Á. – GYURJÁCS A. (1943): *Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák I. osztálya számára.* Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest.
- IMECSFALVY J. (szerk.) (1942): *A Nyíregyházi Községi Jókai Mór Polgári Fiúiskola értesítője az 1941–1942. iskolai évről.* Venkovits K. Lajos Könyvnyomdája, Nyíregyháza.
- KOVÁTS GY. (1929a): *Történelem a polgári leányiskolák III. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- KOVÁTS GY. (1929b): *Történelem a polgári leányiskolák IV. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- Magyar sors 1942: *A magyar sors kártyái. Történelmi kvartett kártyajáték szabályai.* Nyíregyháza, Mesebolt – Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Tár, Vegyes Gyűjtemény II., 94.19.6. sz.
- MARCELL Á. – SZEGEDI T. (1938): *Az antik világ és a keresztény Európa története a magyarok honfoglalásáig. A gimnázium és a leánygimnázium IV. osztálya számára.* Szent István Társulat, Budapest.
- REÖTHY V. (szerk.) (1943a): *Magyar olvasókönyv polgári leányiskolák I. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- REÖTHY V. (szerk.) (1943b): *Magyar olvasókönyv polgári leányiskolák II. osztálya számára.* Lampel, Budapest.
- SZŐCS T. (2009): Egy „legendás” hős: Dugovics Titusz története. *Hadtörténelmi Közlemények*, (122.) 1. 3–32.
- SZŐCS T. (2012): Nándorfehérvár hőse: Dugovics Titusz. *Korunk*, III/23. 3. 13–20.
- TORDAI Á. – MAGASI A. (szerk.) (1943): *Magyar olvasókönyv. A gimnáziumok és leánygimnáziumok III. osztálya számára.* Franklin Társulat, Budapest.
- TÜTTŐ V. (1941a): *1. számú történelmi munkanapló a polgári fiú- valamint leányiskolák III. osztálya számára.* Budapest.
- TÜTTŐ V. (1941b): *2. számú történelmi munkanapló a polgári fiú- valamint leányiskolák IV. osztálya számára.* Budapest.

Vida István

A Független Kisgazdapárt szervezeti felépítése, 1930–1944

(Vázlat)

 Független Kisgazdapárt (FKGP) – Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt néven – 1930. október 12-én alakult meg. Az Alföldön és a Dél-Dunántúlon önszerveződés útján induló, önerejére támaszkodó, demokratikus birtokos paraszti politikai mozgalom hozta létre. 1930. december 10-én fuzionált a paraszti körökben a Bethlen-kormány gazdaság- és adópolitikáját keményen bíráló fellépései miatt népszerű Gaal Gaston földbirtokos vezette, önmagában jelentéktelen, de parlamenti képvisellel rendelkező Magyar Agrárpárttal. Az új formáció a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Agrárpárt elnevezést vette fel, amit hivatalosan 1943-ig használt. A közéletben és sajtóban azonban a rövidebb formában, Független Kisgazda- és Földmunkáspártként, illetve Független Kisgazdapártként említették. Szervezeti szabályzatát – korabeli elnevezésével pártalkotmányát – legmagasabb grémiuma, az országos nagyválasztmány 1931. december 6-án hagyta jóvá.¹ Bár sor került apróbb módosításokra, az alapszöveg lényegében 1944. március 28-ig, a párt betiltásáig érvényben maradt. A párt tényleges működése és valódi szervezeti felépítése az évek során nem a szervezeti szabályzat előírásai szerint alakult, de azért többé-kevésbé összhangban volt az alapszabályzatban rögzített szervezési elvekkel és pártmodellel.

A Független Kisgazdapárt szervezeti szempontból teljesen nyitott volt. A pártba való belépésnek minimális feltételei voltak: a pártprogram elfogadása és a belépési nyilatkozat kitöltése, pontosabban az országos központ által kibocsátott taggyűjtő ív aláírása. Bárki tag lehetett, ha elérte a nagykorúságot és erkölcsi kifogás nem merült fel ellene. A párttagok jogait és kötelezettségeit nem foglalták írásba. A szervezeti szabályzat tagdíj fizetését sem tette kötelezővé, hanem az újonnan belépőkre bízta, hogy anyagilag támogatják-e a pártot vagy nem. Az „önként vállalt” hozzájárulás mértékét a szervezeti szabályzat – tekintettel a parasztság súlyos helyzetére – nagyon alacsonyan, havi öt-húsz fillérben állapította meg. Ennek ellenére a tagdíjnak csak kis része folyt be a pártkasszába, ami súlyos gondot okozott a párt működtetésében. A tagkönyv és a pártjelvény rendszeresítésére csak 1938-ban került sor.

A Független Kisgazdapárt részben területi (közigazgatási) alapon, részben választókerületi beosztáshoz alkalmazkodva alulról felfelé épült ki. A vertikális struktúra alapeleme a községi

¹ *Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Agrárpárt szervezeti szabályzata*. Sylvester Rt., Budapest. 1931. (A továbbiakban: *Az FKGP szervezeti szabályzata*. 1931.)

és városi szervezet volt; ezek nagyobb helységek esetén kisebb körzeteket is kialakíthattak, saját vezetőséggel. A helyi szervezet huszonnégy-száz tagú választmányt és elnökből, két vagy több alelnökből, titkárból, pénztárosból és két ellenőrből álló pártvezetőséget választhatott. A tisztikar és a választmány fő feladatát mindenekelőtt a képviselő-testületi, a törvényhatósági és az országgyűlési választásokra való felkészülésben jelölte meg, de felhívta a figyelmet a párttagság ügyeivel és panaszaival való foglalkozás fontosságára, valamint a pártélet folyamatosságának fenntartására. Megkövetelte, hogy minden községi és városi pártszervezet állítson fel pártirodát, vagy szerezzen legalább egy párthelyiséget. Ezt azonban csak a nagyobb, tehetősebb pártszervezetek tudták megtenni, lakások vagy irodák bérlésével; a falusi szervezetek zöme önálló párthelyiséggel nem rendelkezett. A helyi szervezetek feladata volt a tagnyilvántartás vezetése és a tagdíjak beszedése is.

A Független Kisgazdapárt szervezeti kiépülése három nagyobb szakaszra osztható. A gyorsan terjedő és sikeres kisgazdamozgalomra támaszkodva a központilag irányított tagtoborzás és hálózatépítés az 1931-es választások után kezdődött s 1933 tavaszáig tartott, majd 1934 őszéig szünetelt. A második szakasz az 1935-ös választások után, 1936–1937-ben indult, de hamarosan, már 1938 nyarától megkezdődött a visszaesés s a lassú bomlás folyamata. A második világháború elején a kisgazdapárt a korlátozó intézkedések miatt nem működött, politikai tevékenységet csak a Parlament falai között végzett. A helyi csoportok egy része felbomlott. 1943 májusában hozzáálltak a párt reorganizálásához a megyei központok felélesztésével, de új szervezeteket alig hoztak létre. A német megszállás után 1944. március végén a kisgazdapártot, mint említettük, feloszlatták.

Az FKGP taglétszámára vonatkozóan nincsenek megbízható adatok. Tildy Zoltán 1932 szeptemberében kijelentette, hogy a pártnak 1129 községben egymillió tagja van.² Korabeli rendőrségi jelentés becslése szerint 1933. december végén a pártnak 1600 helyi szervezete és mintegy 1,2 millió tagadja volt.³ Nagy Ferenc később arról beszélt, hogy a szervezetek száma 1935-re elérte a 2400-at.⁴ Mindez alapos túlzás. Az 1935-ös választásokon az FKGP 387 351 szavazatot kapott, a leadott majd kétfélmillió érvényes szavazat alig húsz százalékát. Figyelembe véve a nyílt szavazásos választási rendszert és a hatósági terrort, valamint a társadalmi és választói bázis különbségét, az FKGP tényleges taglétszáma 1935-ben nem lehetett több 100–150 ezer főnél. Az 1939. évi választásokon a tömörülés majd ötvenezerral kevesebb szavazatot kapott, mint 1935-ben,⁵ ami a taglétszám további csökkenésével is összefügghetett. 1943-ban Tildy kijelentette, hogy megkeresésükre a korábbi 2400 helyi szervezet közül 2000 jelentkezett, élükön csaknem teljes egészében ugyanazok vannak, akik 1939-ben.⁶ Valószínűleg ez csupán annyit jelentett, hogy ennyi községből reagáltak a pártközpont felhívására, ami egyáltalán nem jelentette, hogy ennyi helyen megmaradtak a pártszervezetek.

2 *Független Magyarország*, 1932. szeptember 18.

3 Magyar Országos Levéltár. K 149. Szervezett tömegmozgalmak. A Magyar kir. állami rendőrség politikai nyomozó osztálya. XXXVI sz. politikai referátum. Budapest. 1933. Karácsony. 156–160.

4 *Független Magyarország*, 1943. május. 11.

5 HUBAI L. (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza. 1. k.* Napvilág, Budapest. 58, 66.

6 *Független Magyarország*, 1943. május 11.; *Kis Újság*, 1943. május 14.

A pártstruktúra középső szintjén a választókerületi és a vármegyei pártszervezetek helyezkedtek el. A választókerületi szervezetek az adott választókerület helyi csoportjait fogták össze. A kerületi választmányban a községi és városi szervezetek elnökei és a helyi szervezetek választmánya által delegált legalább két tag foglalt helyet. Minimális létszáma hatvan fő volt. Negyedévenként ülésezett. Megválasztotta a kerületi pártvezetőséget. Fő feladata a pártépítés, a választások idején a párttagság mozgósítása és a vármegyei nagyválasztmányba küldendő két delegált kiválasztása volt. Jogában állt kerületi ügyekben javaslatokat előterjeszteni a vármegyei, illetve az országos pártközpontnak.

A választókerületi pártszervezeteket a vármegyék foglalták nagyobb szervezeti keretbe. A vármegyei kisgazdapárti organizáció is két testületből állt: a nagyválasztmányból és az operatív teendőket ellátó pártvezetőségből. A nagyválasztmány a kerületi szervezetek elnökeiből és alelnökeiből, a kerületi pártválasztmányok által delegált két tagból, az adott kisgazdapárti országgyűlési képviselőiből és törvényhatósági tagjaiból állt. Elvileg félévenként ülésezett. E grémium választotta meg saját soraiból a vármegyei tisztkart, amely összetételét tekintve csupán annyiban különbözött a választókerületitől, hogy az FKGP működésével kapcsolatos adminisztratív teendők ellátására és a megyei pártközpont vezetésére létrehozták a pártigazgató posztját. A megyei pártéletben a pártelnök és a pártigazgató kapott érdemi szerepet. Ők tartották a kapcsolatot az országos központtal, nekik volt joguk a megyei pártválasztmány összehívására, s ők intézkedhettek a pártot érintő ügyekben. A megyei elnökök egy része jogászok, ügyvédek, ritkábban középbirtokosok köreiből kerültek ki.

A vármegyei pártszervezet feladatköre lényegében megegyezett a választókerületi választmányokéval: alapvetően adminisztratív, szervező-mozgósító, javaslattevő funkciót töltött be. Megyei szinten politikai, szervezeti vagy személyi kérdésekben önálló döntéseket hozhatott, de a képviselőjelöltek állításába alig volt beleszólása. Folyamatosan működött, nemcsak a választások idején. Kialakultak a kapcsolatai a helyi szervezetekkel és azok vezetőivel. Biztosított valamelyes információáramlást az alsóbb pártszervek és az országos központ között. Rendszeresen tartottak pártnapokat, amelyeken időről időre megjelentek és felszólaltak mind a képviselők, mind a pártvezetők. 1930 októberében, induláskor csupán két megyei pártszervezet (a bihari és a baranyai) létezett, 1931 márciusában már tizenkettő működött, és 1932 őszére, jobbra ideiglenes jelleggel, mind a huszonöt vármegyében megalakultak a középszintű testületek. Közülük végül tíz-tizenötnek sikerült konszolidálódnia. A gyenge központi irányítás miatt azonban ezek is jobbra magukra maradtak. Néhány megyei pártszervezet (a baranyai, békési, bihari, szabolcsi, szolnoki Hajdú vármegyei stb.), amelyek élén vállalkozóbb szellemű, aktívabb helyi vezetés állt, önállósult, külön politikát folytatott, igyekezett a maga lábára állni. Ebből következően lazultak a kapcsolatai az országos vezető testületekkel. A pártvezetés kísérletet tett regionális, több megyei szervezetet átfogó intézmény létrehozására, de ez egyedül Észak-Magyarországon sikerült. Az ún. felvidéki szervezet, amely az akkori Abaúj-Torna és Zemplén vármegye kisgazdapárti szervezetét fogta össze, 1932-ben alakult meg és 1944-ig, a német megszállásig működött, többé-kevésbé folyamatosan.

A Független Kisgazdapárt legfelsőbb irányító és döntéshozó szerve az ún. országos nagyválasztmány volt. Hivatalból helyet kaptak benne a párt felsőházi tagjai, országgyűlési képviselői, az ún. „alapító atyák”, az 1930. október 12-én Békésen megválasztott első országos pártválasztmány rendes és időközben kooptált tagjai, valamint a vármegyei elnökök és a pártigazgatók.

Az alsóbb szervek küldötteinek száma fokozatosan nőtt azáltal, hogy a választókerületi szervezetek később négyre személyt delegálhattak. A szervezeti szabályzat lehetővé tette, hogy a nagyválasztmány huszonnégy köztisztelőben álló, kiemelkedő munkát végző, de párttiszséget be nem töltő párttagot kooptáljon. Az országos nagyválasztmánynak 1934-ben kétszázötven, később öt-hatszáz tagja lehetett. Miután névsorok nem maradtak fenn, a megyei szervek által delegáltak számát nehéz megbecsülni.

Az országos nagyválasztmány hatáskörébe tartozott a határozathozatal minden fontos elvi-politikai kérdésben, így a stratégiai és taktikai célok meghatározásában, új párt- és választási program kidolgozásában, a kormányzati feladatok vállalásában, az esetleges kormányalakításban, pártszövetségek megkötésében. Megválasztotta az országos pártvezetőség tagjait. A nagyválasztmány jogkörét eleve korlátozták azzal, hogy az alapszabály lehetővé tette, a pártvezetőség, igaz előzetes felhatalmazással vagy sürgősség esetében utólagos jóváhagyással, maga döntsön a párt politikáját érintő sürgős ügyekben.

Az országos nagyválasztmány kezdetben évente egyszer ülésezett, általában augusztus 20-án, vagy az a körüli napokban. Az 1930-as évek második felében évente kétszer is összehívták, a világháború alatt azonban a rendkívüli állapot kihirdetése miatt 1943. május 27-ig nem ült össze.

Már a kezdet kezdetén kiderült, hogy a legfelsőbb döntéshozó testület összehívására a megélénkülő belpolitikai élet miatt (Bethlen István gróf, miniszterelnök lemondása, a Károlyi-, majd a Gömbös-kormány megalakulása) gyakrabban lenne szükség. Ezért Tildy javaslatára, Eckhardt Tibor egyetértésével, a nagyválasztmány 1932. december 6-i ülésén határozatot hoztak az ún. országos állandó választmány felállításáról. E testületnek a képviselők mellett tagja lett a vármegyei szervezetek egy-egy képviselője, rendszerint a megyei elnök, valamint Nagy Ferenc főtitkár és Szabó Árpád az „alapító atyák” képviseletében. Az új testület a háború első éveit leszámítva 1944 tavaszáig havonta ülésezett, több esetben a parlamenti frakcióval közösen. A háború alatt csak ritkán hívták össze. Hatáskörét azonban külön nem tisztázták, formailag egyenrangú volt a képviselőcsoporttal. A feladatmegosztásban azonban különböztek: az állandó választmány az országos nagyválasztmányt helyettesítette, általában az FKGP számára fontos bel- és külpolitikai, valamint pártpolitikai kérdésekkel foglalkozott, illetve vitatott meg, míg a képviselőcsoport a parlamenti munkára koncentrált.

A Kisgazdapárt országos pártvezetősége megválasztásának procedúráját az 1931-es alapszabály csak általánosságban szabályozta. A párt legfelsőbb grémiuma saját soraiból választotta a pártelnökét, alelnökeit,⁷ ügyvezető alelnökét, a pártigazgatót, a párt főtitkárát és szervező titkárait, a négy jegyzőt, a pénztárost és a két ellenőrt, majd később az ún. pártügyszeket, a párt jogászait és a háznagyot is. Kivételt a pártvezér megválasztása jelentett, mert személyére a képviselőcsoportnak kellett javaslatot tennie, s vele egyetértésben lehetett csak a pártvezért felkérni és megválasztani. A tisztújítás reguláit a pártalkotmányban nem rögzítették, noha a parasztmozgalmat elindító falusi vezetők nemegyszer követelték, különösen a pártvezetők előzetes kiválasztását és jelölését illetően.

---

7 Az 1931-es pártalkotmány annyi alelnök megválasztását tette lehetővé, ahány vármegyei szervezet alakult. Ez a gyakorlatban nem valósult meg.

Az országos nagyválasztmány különböző feladatokra bizottságokat hozott létre. 1932 szeptemberében alakult meg a 15 tagú ún. szervező- és gazdasági bizottság, amelyben nyolc-öt arányban a parlamenti csoport és a pártvezetőség képviseltette magát.⁸ A később önállósuló szervezőbizottság elnöki tisztét Hegymegi Kiss Pál liberális debreceni képviselő, a gazdasági bizottságét a kormánypártból 1932-ben átlépő Klein Antal földbirtokos⁹ töltötte be.¹⁰ 1936 májusában szakemberekből álló ún. szakbizottságokat állítottak fel a parlamenti munka javítása, valamint a párt- és a választási program átdolgozása érdekében. A szervezési és jogi bizottságot Tildy, a közigazgatási és szociális bizottságot Czirják Antal, a külügyi és honvédelmi bizottságot Eckhardt Tibor vezette.¹¹ A tervezett kulturális bizottság nem jött létre.

A pártelnöki poszt reprezentatív tisztséget jelentett, egyetlen szerepe volt: a párt képvisellete, megjelenítése a kormányzat, a politikai pártok, a közélet más szereplői és a nyilvánosság előtt. Ezt a pozíciót Szijj Bálint ötvenholdas nagygazda, kisgazdapárti, majd kormánypárti képviselő, 1927-től örökös felsőházi tag, töltötte be haláláig, 1945 áprilisáig. A pártéletben tényleges szerepet nem játszott.

A pártvezér eredetileg a párt parlamenti frakciójának vezetője volt, Gaal Gaston azonban, tekintélyénél fogva, az 1930. decemberi fúzió után a kisgazdapárt irányítását is átvette. Ezt a helyzetet rögzítette az 1931-es statútum, amely a két funkciót összevonta és szemben a pártelnökkel, igen széles jogkörrel ruházta fel.¹² Meghatározó befolyása volt a párt politikai irányvonalának meghatározására, a kül- és belpolitikai kérdésekben a párt álláspontjának kidolgozására; ő képviselte a pártot a Horthy Miklós kormányzóval, a kormányzattal vagy a politikai pártokkal folytatott tárgyalásokon; irányította az FKGP szervező és propagandatevékenységét; döntött személyi kérdésekben. Bár a pártvezér felelősséggel tartozott a nagyválasztmánynak, a széles hatáskör lehetővé tette az egyszemélyi vezetés kialakulását. Ennek veszélye megnőtt Gaal Gaston 1932 októberében bekövetkezett halála után, amikor politikai végrendeletének megfelelően – a tömörülés paraszti szárnyának egyetértésével – 1932. december 6-án a jó politikai érzékkel, debatteri képességekkel és összeköttetésekkel rendelkező volt fajvédő Eckhardt Tibort választották meg pártvezérül, aki automatikusan a nagyválasztmány és az állandó választmány elnöke is lett.¹³

Alig több mint egy hónappal korábban, 1932. november 1-jén már átvette a képviselőcsoport vezetését. Az 1935. augusztus 19-i nagyválasztmányon – kezdeményezésére – két képviselőt választottak segítségére. Állandó politikai helyettese Sándor István nyugalmazott kecskeméti polgármester, parlamenti képviselő lett, míg adminisztratív jellegű ügyekben a parlamenti

8 *Független Kisgazda*, 1932. szeptember 11.

9 *Független Kisgazda*, 1932. szeptember 18.

10 *Tiszántúl*, 1934. augusztus 25.

11 *Független Kisgazda*, 1936. május 17. Lásd még: Előterjesztés a választmánynak. Magyar Nemzeti Múzeum. Kézirattár. Albrecht Ferenc iratai.

12 A pártalkotmány ezzel kapcsolatban a következőket tartalmazta: „A párt politikai akcióinak irányát a pártprogram határain belül a párt vezére szabja meg, ő dönt a politikai élet hullámváltozását közt minden olyan kérdésben, amely a párt elvi álláspontját érinti.” (*Az FKGP szervezeti szabályzata.*)

13 *Független Kisgazda*, 1932. december 13.

frakció 1933. november végén megválasztott ügyvezető igazgatója, a volt kereszténypárti, legitimista Rakovszky Tibor járt el képviselőként. ¹⁴ A politikai döntéseket minden kérdésben ő hozta, de ezzel együtt a páron belüli játékszabályokat is igyekezett betartani. Eckhardt az 1930-as évek második felében ért politikai pályája csúcsára. Ekkorra konzervatív jobboldali alapon részben feladta fajvédő nézeteit. A Gömbös-kormányral s az ország náci típusú totális átalakítására törekvő jobb- és szélsőjobboldali erőkkel szembeforduló parlamenti ellenzék egyik vezetője lett, kiállt az ország függetlensége és alkotmányos berendezése megőrzése mellett. Formálisan ugyan revideálta a zsidókérdésben elfoglalt álláspontját, de az első zsidótörvényt megszakította. Az FKGP 1939. évi választási veresége és a szélsőjobboldal előretörése miatt a csalódott politikus 1940. január 20-án lemondott pártvezéri posztjáról, de barátai tanácsára végül is maradt, felfüggesztvén közéleti tevékenységét. 1941. március 9-én a konzervatív ellenzék (főként a Bethlen–Chorin-csoport) támogatásával, Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál miniszterelnök tudtával az Egyesült Államokba utazott, hogy felvegye a kapcsolatot az angolszász kormányzati tényezőkkel. ¹⁵

Az ügyvezető alelnök szerepe a párt működésének fenntartása, a szervezeti hálózat kiépítésének irányítása s a vármegyei, illetve a választókerületi szervezetekkel való kapcsolattartás volt. A hierarchiában alá volt rendelve a pártvezérnek. 1931 nyaráig ezt a posztot J. Bartolf Márton mezőberényi gazda töltötte be, de lemondott, mert belátta: vidékről ezt az időigényes funkciót nem tudja ellátni. Utóda Tildy Zoltán lett, aki Eckhardt emigrálása után, 1941-ben ügyvezető elnökként átvette az FKGP irányítását. Az 1943. májusi nagyválasztmányon országos elnökké választották. Eckhardtra tekintettel a pártvezéri tisztelet nem töltötték be.

Az országos pártigazgató a pártvezetők rangsorában a negyedik helyet foglalta el. Mai példával élve ő volt az országos központ, a pártiroda vezetője, a párt tevékenységével kapcsolatos adminisztratív ügyeket (például a levelezést) intézte. Az 1935. augusztus 19-i nagyválasztmányon a párt polgári szárnyához tartozó Szentiványi Lajos ügyvédet választották meg pártigazgatóvá, aki ún. központi titkárként már három éve vezette az országos pártirodát. ¹⁶ A budapesti központban a harmincas évek közepén mindössze öten dolgoztak fizetett pártalkalmazottként. ¹⁷

A főtitkár – az ügyvezető alelnök alárendeltségében – pártszervezési kérdésekkel foglalkozott, beleértve az olyan technikai részleteket, mint népgyűlések megszervezése és lebonyo-

¹⁴ *Független Kisgazda*, 1933. november 24., 1935. szeptember 1. – Rakovszky 1932 nyarán lépett be az FKGP-be, 1933 novemberétől a képviselőcsoport ügyvezető igazgatójaként tevékenykedett. (*Független Kisgazda*, 1934. november 24.)

¹⁵ NÉMETHY J.: *A kisgazdapárt útja. Első rész. A Független Kisgazdapárt útja a háború végéig. 1930–1944.* Kézirat. 68. (A továbbiakban: Némethy); VIDA I.: *A Független Kisgazdapárt és a Demokratikus Polgári Szövetség, 1943–1944.* In: RÉFFI A. – SZIKLAI I. (szerk.) (2011): *MTA- ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport évkönyve. 2010/2011.* MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest. 176.

¹⁶ *Független Kisgazda*, 1935. szeptember 1.

¹⁷ Szentiványi mellett Mátéffy Géza, Eckhardt személyi titkára, Nagy Ferenc főtitkár és Gajáry Kálmán titkár, valamint egy gépíró. *A Független Kisgazda nagy képes naptára.* 1936.

lítása. A funkció beosztotti, adminisztratív jellegénél fogva nem volt jelentős, de ezt ellensúlyozta, hogy Nagy Ferenc, aki e posztot kezdettől fogva betöltötte, a párt alapító tagja, a párt paraszti szárnyának egyik népszerű vezetője volt. Politikai súlya azután nőtt meg, hogy 1939-ben parlamenti képviselővé választották. A szervező titkárok, akik szintén az ügyvezető alelnök felügyelete alá tartoztak, a vidéki szervezőmunkával foglalatostkodtak. Az 1939-es választási vereség után a vidéki pártszervezés irányítására, Nagy Ferenc mellé, országos titkárrá Kovács Bélát nevezték ki.¹⁸

A párt pénzügyi forrásait a pénztáros kezelte, ő vezette a pénztárkönyvet. A kiutalásokat az ügyvezető alelnök írta alá; nagyobb összegek esetében a kifizetéshez a pártvezér, Eckhardt hozzájárulása kellett. E tisztség ellátásával ideiglenesen Némethy Vilmos ügyvédet, a korábbi párt-ügyészt bízták meg, aki azonban nemsokára lemondott, s az 1932. szeptember 8-i nagyválasztmányi ülésen utódává Oltványi Imre közgazdászt, bankigazgatót választották.¹⁹ Az ún. ellenőrök feladata az volt, hogy havonta átnézzék a pénztárkönyvet, s ha szabálytalanságot találtak, kötelesek voltak azt a nagyválasztmánynak jelenteni.

A parlamenti frakció jogállásáról a pártalkotmány nem tett említést. Feladatait külön dokumentumban, ún. „irányelvek”-ben szabályozták, amelyet a nagyválasztmány a szervezeti szabályzattal egyidejűleg, 1931 decemberében fogadott el.²⁰ Ez azonban eddig nem került elő. Az 1930. decemberi fúzió után az első képviselőcsoportot Gaal Gaston mellett három legitimista földbirtokos alkotta. Az FKGP az 1931-ben tartott parlamenti választásokon tizenegy mandátumot szerzett, ez a szám az időközi választási győzelmek és csatlakozások révén 1933 januárjára huszonhárom főre emelkedett, majd 1934 végére két képviselő kilépésével huszonegy főre csökkent. 1935-ben az FKGP a kormányzati terror ellenére huszonkét jelöltjét juttatta be a képviselőházba. Az 1939. évi voksoláson viszont képviselőinek száma tizennégy főre esett vissza, amit a pártvezetés kudarcként élt meg. Ellenzéki pártként az FKGP a parlamenti bizottságokban egyetlen vezető pozíciót – bizottsági elnökséget – sem kapott. A frakció parlamenti ülésszakok idején Eckhardt részvételével hetente ülésezett. A pártvezetőség és a képviselőcsoport között a kapcsolat szoros volt, gyakran közös értekezletet tartottak. 1935 után a frakció politikai súlya, szerepe megnőtt. Az 1939. évi választási vereség után a képviselőcsoportot átszervezték, aktivitásának, politikai szerepének növelése érdekében élére öttagú intézőbizottságot választottak. Elnöke még egy évig Eckhardt maradt, tagjai Bajcsy-Zsilinszky Endre, Klein Antal földbirtokos, Tildy Zoltán és B. Szabó István lettek.²¹ A pártvezér külföldre távozása, majd Kleinnek a pártból 1941-ben történt kilépése után az intézőbizottság gyakorlatilag megszűnt. A világháború alatt Tildy és Bajcsy-Zsilinszky Endre váltak az FKGP meghatározó személyiségeivé, s megnőtt a paraszti vezetők befolyása is. A politikai döntések többnyire továbbra is a pártértekezleteken, a pártvezetőség és a képviselőcsoport közös értekezletein születtek.

---

18 *Független Kisgazda*, 1939. augusztus 27.

19 *Független Kisgazda*, 1932. szeptember 11.

20 *Független Kisgazda*, 1932. december 13.

21 *Független Kisgazda*, 1939. szeptember 17., 20.; NÉMETHY 72.

***

A Független Kisgazdapárt egyetlen párttípusba sem sorolható be. Létrejöttének körülményeiből adódóan kezdettől fogva vidéki politikai alakulat volt. Alapvetően paraszti jellegét a két háború között mindvégig megőrizte.²² Bázisát elsősorban a hagyományos kisgazdatábor, mindenekelőtt az öt-húsz holdas kis- és középparasztság képezte, de csatlakoztak hozzá ellenzéki gondolkodású tehetősebb közép- és gazdagparaszti csoportok is. Támogatóra talált a szegényparasztság és a földmunkásság, valamint a falusi és városi kispolgárság és a vidéki értelmiség körében is. Gaal Gaston és Eckhardt Tibor a pártvezéri, az országos nagyválasztmányi és a képviselőcsoport elnöki tisztség egyesítésével a párton belüli erőviszonyokat tekintve monopolhelyzetbe kerültek. Dominanciájuk azonban nem volt kizárólagos. Nem kaptak pártalkotmányba rögzített kivételes jogokat, zömmel betartották a párt működési szabályait, s nem korlátozták a véleménynyilvánítás szabadságát. A pártvezér monopolhelyzete miatt a vezető szervekre nem az elkülönülés, hanem sokkal inkább az összefonódás volt a jellemző. A pártvezetőség országos és megyei szinten önálló testületként nem funkcionált. A parlamenti frakció csak Eckhardt Tibor 1941-ben történt emigrálása után tett szert nagyobb befolyásra. A nagyválasztmány összetétele a delegálási elv alapján nem tükrözte a párttagság összetételét, oda a parasztság képviselői, a falusi vezetők alig jutottak be. A parasztmozgalom kezdeményezői és aktivistái, az első idők „úttörői” az 1930-as évek közepére kiszorultak az FKGP középső és felső vezetéséből. A párt belső struktúrája demokratikus módon alulról felfelé, vertikálisan épült fel, de a ketts szerkezet (területi és választókerületi felépítés), és a központi irányítás hiánya nehézkessé tette működését. A delegálási elv megakadályozta, hogy a parasztság képviselői jelentős számban bekerüljenek a belső hatalmi szervekbe és érvényesíteni tudják a párt politikájában a falusi nép demokratikus követeléseit. Eckhardt távozásával a párton belüli hatalmi struktúra, a pártvezér dominanciája megszűnt. Tildynek nem volt olyan tekintélye és jogköre sem, hogy az egykori fajvédő politikus helyét átvegye. Erre Bajcsy-Zsilinszky Endre sem volt alkalmas személy, nem is törekedett ilyen szerepre. Az FKGP demokratikus megújulásának a háborús körülmények, majd az 1944-ben bekövetkezett német megszállás véget vetett.

---

22 Bár voltak rá korábban is kísérletek, a kisgazdapártnak 1944. január végéig Budapesten, a fővárosban nem volt helyi szervezete. *Népszava*, 1944. január 29.

Wallenberg elhurcolása 1945 januárjában

Raoul Wallenberg a magyarországi háborús diplomáciai embermentés világhírű alakja. A svéd követségi titkár humanitárius helyállását, az üldözött, halálra hajszolt zsidókat védelmező akcióit máig őrzi a hálás emlékezet.

Utolsó budapesti heteit felidézve fontos megjegyeznünk, hogy 1944 decemberében elszakadt a Budán maradt, zömmel rejtőző svéd követségi apparátustól.¹ Külön, saját felelősségére és kockázatára élte meg a főváros pesti oldalán a szovjet ostrom legfeszültebb történéseit. Munkatársával, Langfelder Vilmos magyar mérnökkel autózott, a nyilasok általi szinte folytonos fenyegetettségben éjszakáit változó helyen töltötte.

Dr. Geyer Albert emlékezésében arról írt, hogy „bizony, ezekben a napokban mindenki csak a maga bőrét igyekezett menteni és csak igen kevesen merészkedtek akárcsak az utcára is”. Wallenberg „akkor már érezte, hogy üldözik, és tartott tőle, hogy egy éjjel elviszik”.² Mégis, autója nappal a pesti utcákon több helyütt feltűnt. A nyilas terror ellenében nem adta fel az embermentő akciót.

A svéd követségi apparátus és Wallenberg között bizonyos távolság korábban is létezett. Az olasz felvásárlóból spanyol követségi ügyvivőnek avanszált Giorgo Perlasca³ ezt észlelte. December 14-én feljegyezte, hogy a svéd diplomaták alig elérhetők. A telefonhívásokra azt a választ kapta, hogy nincsenek a követség épületében, vagy szörnyen elfoglaltak. Danielsson⁴ keményen bírálta, szerinte – amikor ennyi ember várja tőle a szabadulást – nem futamodhat meg. „Mindez nem vonatkozik Wallenbergre, aki minden lehetőt és lehetetlent megpróbált, hogy segítsen ezeken a szerencsétleneken.”⁵

Wallenberg humanitárius akciójának magyar apparátusa, zsidó védettjei ekkor már szinte egészében a pesti oldalon tartózkodtak. (A Svéd Királyi Követségen vezetett regisztrációs könyv bejegyzései szerint a kiadott Schutz-Passok száma összesen 3750 volt. Ezenfelül léteztek még – feltehetőleg néhány száznyi nagyságrendben – hamisított vagy korrupciós úton készült

- 1 Egyik utolsó lakása közvetlenül a budai vár bejárata alatt, az I. ker. Hunfalvy u. 17. sz. alatt volt.
- 2 GALILI – GMEINER E. (szerk.) (1969): *Tanúk vagyunk*. Tel Aviv. 275. Dr. Geyer Albert (1892–1962) a Magyar Cionista Szövetség főtitkára, majd elnöke, a Zsidó Világkongresszus magyarországi elnöke volt. 1950-től Izraelben élt.
- 3 Az eredetileg olasz Giorgo (Jorge) Perlasca Ángel Sanz Briz budapesti spanyol ügyvivő 1944. novemberi távozása után embermentési célból a helyére lépett. 5200 zsidó védelmét saját kockázatára, sikeresen látta el.
- 4 Az ostrom alatt Carl-Ivan Danielsson svéd követ többekkel a Tárnok u. 13. sz. alatt, budai várpincében rejtőzött el.
- 5 ELEK L. (1989): *Az olasz Wallenberg*. Budapest. 85.

védlevelek.⁶) A magyar hatóságok előtt korábban „követséginek” deklarált irodák és az alkalmazottak az Üllői útra költöztek, a követségi titkár újabb házrészeket, irodákat és lakásokat bérelt.⁷ 1945. január 8-án este a nyilas fegyveresek atrocitásai elérték az Üllői úti svéd követségi irodákat is. Százötvenhat megfélemlített embert – nagyjából a követség alkalmazottait – kiraboltak, majd a Mária Terézia-laktanyába⁸ hurcolták.

Wallenberget a túlélés, újabb magyarországi tervei, a szovjet közegekkel várt kapcsolatfelvétel foglalkoztatta. Január 10-i megbeszéléséről Lévai Jenő közlésére hagyatkozhatunk. „Estére Szabó jelentette, hogy a Thököly úton, a Millenáris Sporttelepnél áll a front. Megbeszélte ott egy százados barátjával, aki szintén hajlandó feleségével együtt átmenni, így szívesen magával vinné Wallenberget és sofförjét, Langfelder mérnököt, ahogy azt Wallenberg kívánta. Szabó közölte, hogy ő is átmegy velük, másnap azonban visszajön.”⁹ A kockázatos vállalkozásról Wallenberget közvetlen munkatársai hamar lebeszélték. Biztosabb megoldás gondolata merült fel.

10-én éjjel Szöllösi György és Langfelder segítségével túraautóját titokban hosszabb útra készítette elő. Szöllösi emlékezéséből: „élelmiszereket csomagoltunk össze, de nagyobb értékű aranyat és ékszert is rejtettünk el egy benzintartályban, mert azokat magával akarta vinni. Arról volt szó, hogy lemegy előbb Debrecenbe, majd azután onnan tovább megy Svédországba jelentéstétel céljából”.¹⁰

Az utazás előzményeiről Svédországban több új keletű emlékezést őriznek. Bajusz Lajos csendőr – megközelítőleg 1944 karácsonyától – Wallenberg közvetlen védelmét látta el. Szemtanúja volt, hogy sofförjével hosszabb útra készülődtek. Mindkettejüket „nagyon idegesnek” látta. Többen úgy emlékeztek, hogy Wallenbergnél jelentős pénzösszeg volt, egy másik emlékező arról beszélt, hogy nagy értékű titkos letétet hagyott a Hazai Bank széfjében.¹¹ Évtizedek múltán ezek a közlések ellenőrizhetetlenek.

11-én Wallenberg a Hazai Bankban elbúcsúzott a legszűkebb munkatársi körtől. Úgy látta, immár nincs mód és lehetőség a további mentőmunkára. Este Langfelderrel a VI. ker. Benczúr utca 16. sz. alatt, Ocskay László¹² reaktívált huszárszázados lakásában kaptak szállást. Másnap autóval elhajtottak, de vissza is tértek.

13-án az arcvonalt, a szovjet előnyomulás elérte az Andrásy út derekát, egyben a Benczúr utcát. Az ambiciózus Wallenberg már arról beszélt, a legközelebbi úton felveszi a kapcsolatot

6 A Schutz-Pass svéd védőútlelét volt. FORGÁCS G. (2006): *Emlék és valóság. Mindennapjaim Raoul Wallenberggel*. Budapest. 33.

7 Részletesen LÉVAI J. (1948): *Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka*. Budapest. 134–135; EMBER M. (2000): *Wallenberg Budapestben*. Budapest. 171.

8 A Mária Terézia-laktanya a IX. ker. Üllői u. 47. sz. alatt volt.

9 LÉVAI 1948: 225. Szabó Károly (1916–1964) Wallenberg mentőakcióihoz értékes segítséget nyújtott. 1953-ban letartóztatták, ártaftanul súlyos üldöztetést szenvedett el.

10 LÉVAI 1948: 230.

11 Az emlékezéseket az Uppsalai Egyetem könyvtárában, a Raoul Wallenberg-projekt archívumban őrzik. LAJOS A. (2007): *Raoul Wallenberg – mítosz és valóság*. Budapest. 171–172.

12 Ocskay László (1893–1996) ny. századost életmentő tevékenysége elismeréseként Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke – posztumusz – 1996. október 23-án aranyéremmel tüntette ki.

Malinovszkij marsallal.¹³ Az oroszoknál maga jelentkezett (az orosz feljegyzésben: *szam peresol*)¹⁴ és a frontvonalától hátra orosz katonai kísérettel és Langfelder Vilmostal együtt távozott.

Másnap – az emlékezések szerint – szovjet katonai autón közlekedett, az Erzsébet királyné utcai lakására (?) szállította holmiját és 222 000 pengőt tartalmazó aktatáskáját.¹⁵ 17-én reggel meglepetésszerűen a Tátra utca 6. sz. alatti svéd követségi kirendeltségen jelent meg. Autójáról itt már nincs szó, csupán arról, hogy orosz alezredes volt vele, „továbbá Langfelder Vilmos mérnök”. Többek közlését özv. Milkó Elemérné és fia, Milkó Gyula által tapasztaltak egészítik ki: „egyértelműleg vallják, hogy *Wallenberg egy kékeszínű autón távozott a kirendeltség elől Újpest irányába. Utazáshoz alkalmas sportöltönyt viselt*”.¹⁶

Dr. Geyer némileg másként, arról emlékezett, hogy egy orosz kapitánnyal (százados) autózott. „A kocsit Wallenberg kérésére útba ejtette a svéd követség hivatalait, a védett házakat, az ott elhelyezett ügynevezett lakáshivatalt. Minden volt munkatársától elbúcsúzott. Azután elrobogott az autó Gödöllő felé.”¹⁷ Dr. Pető László¹⁸ szerint 17-én a Benczúr utcából indult aznapi útjára. Együtt ültek be „a ház előtt álló autóba. Ez nem volt a szokott Studebaker kocsija, az ott maradt, mert Wallenberg nem tartotta ilyen túrara alkalmasnak. Ezt a kocsit is Langfelder Vilmos mérnök, Wallenberg megszokott sofőrje vezette”.¹⁹ Többen, különböző szituációkban látták Wallenberget és munkatársát. Annyi azonban kihámozható és tényként kezelhető, hogy a pesti oldalon elcsitul, ám Budán tovább folyt harci cselekmények idején még napokig autóztak.

1947-ben – Raoul Wallenberg és sofőrje szovjet elhurcolását eltítolva – „rejtélyes eltűnése” okán a szovjet diplomácia képviselői megtevesztésül visszatérően az autós közlekedésre utaltak. „Nem szabad elfelejteni, hogy egy olyan körzetben, amelyben a szovjet csapatok akkor tartózkodtak, abban a periódusban, amikor Magyarországon igen heves harcok folytak, minden fajta lehetőségek következhetnek be. Wallenberg saját veszélyére eltávozott a szovjet csapatok hatásköréből.”²⁰

Bondor Vilmos hiteles képet hagyott ránk 1945 első hónapjairól. A fővárosban zűrzavaros állapotok uralkodtak. Szökött orosz katonák rablóbandákat szerveztek és fosztogattak. Hasonlóképpen szervezkedtek a bujkáló SS-csoportok is. Az újonnan kinevezett magyar hatóságok tétlenül szemlélték az eseményeket. Sem elegendő emberi erő, sem tapasztalat nem állt rendelkezésükre. „A rendőri kinevezések elvtársi alapon mentek. A szakértőket hamar a börtönökbe

13 Ródion Jakovlevics Malinovszkij (1881–1967) a 2. Ukrán Front parancsnoka volt. 1945 júliusától a Bajkálontúli Front parancsnoka, amely Mandzsúriában szétverte a japán Kwantung hadsereget.

14 Az orosz aktán szereplő ceruzás feljegyzés: „Maga ájtött.”

15 Itt feltehetőleg találgatásról van szó, mert a szovjet katonai szervek a Széchenyi fürdő épületében már megtelepedtek, ott kihallgatások is történtek. Wallenberg Erzsébet királyné utcai lakásáról adatot nem találtunk.

16 LÉVAI 1948: 230–231.

17 GALILI–GMEINER 1964: 275.

18 Wallenberggel diákként a svájci diákotthonban együtt laktak. Innen eredt kapcsolatuk.

19 LÉVAI 1948: 232. A távozás egy történeti variánsa EBY, C. D. (2003): *Magyarország a háborúban*. Budapest. 245.

20 A szovjet külügyminisztériumi kollégium egyik tagjának, *Novikov*nak 1945. január 30-i közlése alapján. LÉVAI 1948: 235.

rakták. De ami nevetségessé tette a munkájukat, az abból fakadt, hogy rendőreink nem nyúlhattak hozzá orosz katonákhoz, s ezek azt csinálták, amit akartak.”²¹

A budapesti rendőrség főkapitánysága február 9-én jelentette, hogy január 18-a után a megszálló katonai szervek a kapitányságokról, a laktanyákból is elhurcolták a rendőröket. A naponta szolgálatba indultak alig fele ért szolgálati helyére. Gödöllőn két-háromezer főnyi rendőrtiszt és legénység volt fogolytáborban.²²

Az újonnan megalakult rendőrségeket és főkapitányságokat mindenütt lerohanták a szovjet biztonsági osztagok. Mindez csak töredékesen mutatja, mi történt a harcok rettenetéből felszabadult Budapesten és a keletre fekvő magyar országrészekén. A Szálasi-kormány „végső kintartása” szenvedések sorozatát, iszonyú pusztulást és pusztítást zúdított az országra, s közben darabokra szakadt a társadalom. Valósággá lett, hogy képtelen ellenállni az újabb erőszaknak, a sztálini diktatúra szálláscsinálóinak.

Magyarország neves parasztpárti politikusa, Kovács Imre maga is megszenvetde a gyanakvás, a kémhisztéria következményeit. Kitűnően ábrázolta, mi történt mindazokkal, akik a megszálló katonai szervek „látókörébe kerültek”. „Mindenki gyanús volt, s bárkit elfogtak, a noteszában talált összes ismerőseit, barátait, rokonait, adósait, üzletfeleit letartóztatták. Minden exportörben kémet gyanítottak, különös előszeretettel kutattak irataik között: jaj volt annak a polgárnak, aki valamilyen ok miatt egy exportvállalat dossziéjában szerepelt: akár tisztet viselő, szakértő, érdeklődő, ügyvéd vagy ajánlattevő volt, a frontbörtönbe zárták.”²³ Állításait azzal egészíthetjük ki, hogy a szovjet közegek igen ritkán, *de inkább nem* tettek különbséget zsidó vagy nem zsidó magyar között. A fogságba esett vagy röplapok csalogatására átszökött zsidó munkaszolgálatosokat éppúgy hadifogolytáborba szállították, mint a fegyverrel harcoló katonákat. A bánásmódban sem volt különbség.

A svéd követségi titkárt a II. Ukrán Fronthoz tartozó Halál a kémekre (Szmerty szpionam! Hivatalos orosz rövidítése: GUKR SZMERS) kémelhárító szervezet²⁴ hurcolta el. Egyik tagja, Petrovszkij őrnagy 1945. január 23-án negyvennyolc január 1-je és 20-a között „letartóztatott ellenséges ügynökről” adott jelentést. Ebben a diplomáciai testületek állományából három fő, ebből a budapesti Svéd Követség két szovjet őrizetbe vett munkatársa szerepelt. A tudományos kutatók véleménye szerint itt Wallenbergről és Langfelderről van szó.²⁵

Figyelemre méltó, hogy a Kémelhárító Főnökség 2. osztályának politikai főnöke jelentésében precíz besorolást találunk. A negyvennyolc fogolyból – nevesítés, bármilyen indoklás nélkül – harminckilencet a német, hetet a magyar felderítés ügynökeként azonosítottak, kettőt pedig a német kémelhárító ügynökeként.

21 BONDOR V. (1995): *A Mikó-rejtély*. Budapest. 136.

22 SÓLYOM I. (2003): *Összetört – szétszakadt – elillant II*. Budapest. 1259.

23 KOVÁCS I. (1990): *Magyarország megszállása*. Budapest. 186.

24 Kémelhárítási Főcsoportfőnökség. A szovjet katonai kémelhárítás 1943 és 1946 között a Szovjetunió állambiztonságának egyik szerve volt. A SZMERS tevékenységét a hadsereg és a hadiflotta magasabb politikai szervei irányították. 1946 májusában a SZMERS szerveit különleges ügyosztályokká alakították át, ezek az Állambiztonsági Minisztérium alárendeltségében működtek tovább.

25 Erre jutott a svéd–orosz kutatócsoport is. Stockholmban kiadott jelentése: *Raoul Wallenberg. Report of the Swedish-Russian Working Group*: Ministry for Foreign Affairs Sweden, 2000.

Budapesten és átfogóan magyar földön a szovjet katonai elhárítás (ahogy a német megszállás után a német Biztonsági Szolgálat Sicherheitsdienst, SD) vagy a német Állami Titkosrendőrség (Gestapo) és több más biztonsági különítmény kezdettől fogva saját, bevált munkamódszereivel dolgozott. Minden személy gyanússá lett, akinek bármilyen nyugati kapcsolata ismert volt. Kémeknek számítottak a nyugati segélyszervezetek tagjai és alkalmazottai, gyanús, nemkívánatos volt egészében a cionista mozgalom.

A szovjet normáktól indítva a szovjet diplomáciai testületek, külkereskedelmi kirendeltségek, a sokféle képviselő a kémkedést és a katonai felderítést szolgálta. Ilyen esetek a nyugati intézményekben is előfordultak, de nem úgy, s nem oly átfogóan és mélységben, mint a szovjeteknél. Náluk minden külföldi megbízatást teljesítő személynek „a proletár internacionalizmust” kellett szolgálnia, információkat szolgáltatnia a kémkedés, felderítés megfelelő körének. A kiküldött fizikai léte, családi vagy egyéni egzisztenciája és jövője kétségtelenül a kapott feladat teljesítésétől függött.²⁶

Lev Bezimenszkij orosz kutató *A budapesti küldetés. Raoul Wallenberg* című könyvében adatokat sorolt a fellelt forrásokról. A szovjet szervek 13-án már tudtak Wallenberg tartózkodási helyéről, 14-én a Benczúr utca 16-ban közvetlen kapcsolatba kerültek vele. A 17-én kelt letartóztatási rendelkezést a Védelmi Népbiztosságon Nyikolaj Alekszandrovics Bulganyin népbiztoshelyettes adta ki. A végrehajtásra január 19-én került sor. A sofőrjét is őrizetbe vették. A 19-i időpontot olvastuk Wallenberg – újabban előkerült – börtönbeli nyilvántartó kartonján is. (Feltehető, hogy Bulganyin – 1944-től a háborúban döntő fontosságú, öttagú Védelmi Tanács tagja volt – Sztálin parancsának tett eleget.)

Január 25-én Bulganyinnak jelentették, hogy az őrizetbe vett Wallenberget útnak indították. *M. N. Zinkov* százados kísérte, a jelentésben foglalt „konvojról” nem tudunk többet. Wallenberget és Langfeldert vonattal szállították. A romániai Iași pályaudvarán (állítólag) megengedték nekik, hogy a vasúti (más adatok szerint a Luther) étteremben megebédeljenek.²⁷ Február 6-án érkeztek Moszkva Kijevi pályaudvarára, majd a Lubjanka börtönbe, hivatalos nevén a Szovjetunió Állambiztonsági Népbiztosságának Belső Börtönébe. Két nap múlva megtörtént az első kihallgatás.

A kutatók a kihallgatások tartalmáról eddig a legcsekélyebb adatot sem tudták feltárni. Legfeljebb az ilyenkor történtek – egy túlélő emlékezése révén megvalósítható – felidézésére vállalkozhatunk. Menczer Gusztáv budapesti orvostanhallgató 1945-ben ugyancsak alaptalanul került a SZMERS kezére. Könyvében megörökítette a szovjet kihallgatások légkörét. „Az állambiztonsági szervek hivatásos tagjainak az arcára is kiülő felelőtlenségen, hivalkodó hatalmi

26 UNGVÁRY K. (2003): *Magyarország szovjetizálásának kérdései*. In: ROMSICS I. (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről. 298.

27 *Lev Bezimenszkij* munkáját Moszkvában a *Kollekcija Szoverzenno szekretno* (Szigorúan titkos) sorozatban, 2001-ben adta közre. 106. N. A. Bulganyin (1895–1975) állami, párt- és katonai funkcionárius, a Szovjetunió marsallja volt. 1955 februárjától 1958 márciusáig a szovjet minisztertanács elnöki funkcióját töltötte be.

tébolyon, a nyílt megalázás kéjes megjelenésén, a letartóztatástól a bolhából elefántot csináló kihallgatásokig a csekista²⁸ minden mozdulatán látszott az irtóztató idomítás. A vádhatóság szinte rituális kegyetlensége, az utálat a vádlottal szemben állandóan, de főleg az elmaradhatatlan félholtra veretéskor (ami nélkül nem volt érvényes vádemelés!), és a bíróság cirkuszi előadásán, az ítélethirdetésben csúcsondott ki.

Ezt a megalázó pökhendiséget szinte az örült örömevel mutatták ki: ők a felsőbbrendűek, a győztesek. A minősíthetetlenül rossz tolmács, aki szemrebbenés nélkül, ujjain mutatva tudatta a hihetetlenül súlyos ítéleteket. Ez szinte betetőzte önérzetünk sárba tiprását. Ha egyáltalán fel fogtuk, hogy mi is történt!”²⁹

A rutinból elhurcolt neves személyek között a legkisebb esélye talán Raoul Wallenbergnek volt. A Budapesten szolgált svájci diplomaták (későbbi visszatekintésükben) úgy vélték, hogy az a fontos gazdasági szerep, amelyet a budapesti svéd követség Svédország akkori bel- és külpolitikájának megjelenítésében betöltött, az ország korábbi kapcsolatai Magyarországgal, valamint a követség és Ivor C. Olsen kapcsolata³⁰ a szovjet biztonságiaknál Wallenberget eleve gyanússá tették. Súlyosbíthatta helyzetét, hogy a titkosszolgálati tevékenységet Moszkvában nem tudták rábizonyítani és a jövőre nézve sem vállalta el. Legendának tartjuk, hogy a szovjet szervek beidegződött, beteges bizalmatlanságával szemben a mérleg serpenyőjében Wallenberg budapesti, zsidókat mentő akciói bármit is jelentettek volna.

Nem zárjuk ki, hogy a nagyhatalmú, befolyásos svéd család tagját – egy ideig – némi megkülönböztetéssel, a prominens státuszában kezelték. Hónapok teltével azonban lépni kellett, mert a tervezett titkosszolgálati beépítés, a „hasznosítás” elmaradt.³¹ Wallenberg értéke sokat veszített. Hivatalos szovjet verzió szerint cellájában váratlanul, feltehetően szívvroham következtében hunyt el. (Érdemi okmány még nem került elő. Az állítást A. L. Szmolcov orvos-ezredesnek, a Lubjanka börtön egészségügyi szolgálata vezetőjének 1947. július 17-én kelt rövid, kézírásos jelentése tartalmazza.)

Az egykorú módszerek ismeretében valószínű, hogy Raoul Wallenberg budapesti svéd követségi titkár halála nem természetes úton történt. Ügyében a szovjet biztonsági apparátusban megszokott rendben „intézkedtek”. Az eltüntetett, eltitkolt dokumentáció miatt izgalmas probléma, mivel a biztonsági szolgálatot felügyelő, irányító politika első személyének intézkedésével a Szovjetunióban (de a hitleri Németországban is) nemegyszer előfordult, hogy a végrehajtót is rövid úton eltüntették, kivégezték.³²

---

28 Csekistának nevezték a korábbi szovjet belbiztonsági szervezet (*Összoroszországi Rendkívüli Bizottság az Ellenforradalmi harcra, rövidítve VCSK*) tagjait.

29 MENCZER G. (2007): *A Gulág rabtelepe*. Budapest. 52.

30 Ivor C. Olsen a *Háborús Menekültügyi Bizottság* (WRB) mellett az amerikai *Office of Strategic Services* (OSS) képviselője is volt.

31 TSCHUY, TH.: *Becsület és bátorság*. Miskolc. 302.

32 MENCZER 2007, 53. P. A. Szudoplatov szovjet belügyi tábornok 1939-től 1953-ig a moszkvai Kremlből diktált „különleges feladatok” egyik professzionális végrehajtója volt. Szerinte Wallenberget feltehetőleg egy megrendezett fogorvosi vizsgálatkor megmérgezték, majd rövidesen elhamvasztották.

Szakály Sándor

Tábornokok az Ideiglenes Nemzeti Kormányban (1944–1945)

Az 1944. október 15–16-ai sikertelen kiugrási kísérletet követően az új hatalmat szolgálni nem kívánó katonák és politikusok közül többen illegálisba vonultak, számosan az új hatalom internálótáborába, börtöneibe kerültek, míg néhányan a Magyarország területén harcoló Vörös Hadsereg oldalára álltak át.

1944 novemberére már számos olyan ismert katonai vezető volt a szovjet oldalon, akikkel a szövetséges hatalmak – de elsősorban a Szovjetunió – mint a majdani új Magyarország politikai életében szerepet vállalókkal számoltak. A Moszkvában tárgyalt vitéz Faragho Gábor vezérezredes mellett ekkor már a szovjet oldalon tartózkodott vitéz nemes Vörös János vezérezredes, a Honvéd Vezérkar volt főnöke, vitéz lófő dálnoki Miklós Béla vezérezredes, a magyar királyi 1. honvéd hadsereg volt parancsnoka, Kéri Kálmán vezérkari ezredes, a magyar királyi 1. honvéd hadsereg volt vezérkari főnöke, valamint számos törzs- és főtiszt. A felsorolt személyek közül a Moszkvában összeállított Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjának „jelölték” Miklós Bélát, Faragho Gábort és Vörös Jánost is.

Az 1944. december 21-én Debrecenben „összeült” Ideiglenes Nemzetgyűlés első és legfontosabb lépésként megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, melynek a Moszkvában már kijelölt tagjai közül ezen írásban annak három tábornok tagja életútját vázolom fel röviden.

A miniszterelnök

Vitéz lófő dálnoki Miklós Béla erdélyi eredetű református családban született Budapesten 1890. július (más adatok szerint június) 11-én. Apja dálnoki Miklós Gergely polgári iskolai, később budapesti tanítóképző intézeti tanár, édesanyja pedig Traviczky Johanna volt.

A budapesti I. kerületi főgimnázium első négy osztályának jeles eredménnyel történt elvégzését követően a Sopronban működő honvéd főreáliskola növendékeként tanult tovább 1904 és 1907 között, „teljesen díjmentes államköltséges helyen”. 1907-ben került be a Ludovika Akadémiára és onnét avatták 1910. augusztus 18-án, 1910. szeptember 1-jei ranggal, 3. rangszámmal a magyar királyi 10. honvéd huszárezredhez hadnagynak.

Miklós Béla a Ludovika Akadémián is kitűnően tanult és hadnaggyá avatásakor már jól beszélt a német, a francia és az olasz nyelvet is. (A későbbiek során megtanult valamelyest szerbül és horvátul is.) Az ezredénél beosztott tisztként szolgált, de a magasabb képzést nyújtó császári és királyi Hadiiskolára törekedett. Az oda bekerülni szándékozó honvédtiszteknek előbb a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot kellett elvégezniük és az azt elvégzettek közül a legjobbakat a Honvédség Főparancsnoka javasolta az iskolára.

Miklós Béla 1913 és 1914 között végezte el a jelzett tanfolyamot, de a világháború kitörése miatt már nem került be a vezérkari tisztképző intézménybe. Azt ugyanis 1915 elején feloszlatták és a hallgatói, illetve a tanárai is a harcerekre vonultak.

Miklós Béla főhadnagyi kinevezését a háború kitörését követően, 1914. augusztus 1-jén kapta meg és 1914. október 10-ig a magyar királyi 10. honvéd huszárezredben szolgált alantostisztként. E beosztását követően 1915. július 2-ig a magyar királyi 42. honvéd gyaloghadosztály vezérkari osztályán teljesített szolgálatot, majd a magyar királyi 5. honvéd huszárhadosztály vezérkari osztályán volt beosztott tiszt. 1917. május 1-jével századosi kinevezést nyert.

Az összeomlást követően továbbra is szolgálatot vállalt és 1918. december 7-étől a budapesti városparancsnokságon nyert beosztást, ahol 1919. február 25-éig szolgált.

1919. március 21-e után, több száz tisztársához hasonlóan, a Vörös Hadseregben vállalt szolgálatot. 1919. június 25-e és 1919. augusztus 13-a között rendelkezési állományban volt, melyet követően ismét a budapesti városparancsnokságon szolgált 1920. február 4-éig. Katonai anyakönyvi lapjának tanúsága szerint 1920. február 4-e és április 12-e között beteg volt, majd 1920. május 3-ig ismét a budapesti városparancsnokságon beosztott tiszt. 1920. május 3-a és július 30-a között a 2. csendőr tartalékdandár állományába osztották be. Azt követően ismét a budapesti városparancsnokságon találjuk.

1920. október 1-je és 1921. augusztus 1-je között elvégezte a Ludovika Akadémia tisztí továbbképző tanfolyamát, amely nem volt más, mint a trianoni békediktátum által tiltott vezérkari tisztképző intézmény. Miklós Béla és számos társa – akik a világháborúban vezérkarhoz beosztott tisztként is szolgáltak – egy esztendő alatt szerezhették meg a vezérkari képesítésüket.

Miklós Béla 1921. szeptember 1-jétől 1925. február 1-jéig szolgált a HM 7. osztály összekötő irodájában, ami nem volt más, mint a tiltott Honvéd Vezérkar egyik – nevezetesen híradó – osztálya. 1925. február 1-jétől június 30-ig a magyar királyi 2. honvéd huszárezrednél teljesítette a vezérkari tisztek számára kötelező csapatszolgálatát az 1925. május 1-jével őrnaggyá ki-nevezett Miklós Béla.

1925. július 1-je és 1928. augusztus 1-je között a budapesti magyar királyi 1. vegyesdandár parancsnokság állományában volt, majd a Honvédelmi Minisztérium 8. osztályára helyezték át, de egyben vezényléssel az 1. honvéd vegyesdandár parancsnokságon kapott beosztást. 1929. április 15-ével Magyarország Kormányzója Katonai Irodájába nyert beosztást, ahol április 22-ével Katonai Iroda főnökének a helyettese lett és május 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő alezredessé nevezte ki az államfő. Még ugyanazon esztendőben, a világháborúban nyújtott kiemelkedő katonai teljesítménye alapján, kérelmére 1929. június 16-án a Vitézi Rend tagjává avatták.

1932. augusztus 1-jével áthelyezték a HM VI-2. osztályára (a rejtett Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztálya), ahol megkezdte a felkészülését a berlini katonai attaséi beosztásra. 1933. március 1-jével két hónapra Berlinbe helyezték, a katonai attaséi teendőik átvételére. Az államfő 1933. május 1-jén nevezte ki a berlini magyar követség katonai attaséjává. 1936. május 1-jéig szolgált ott, miközben Horthy 1934. november 1-jével vezérkari szolgálatot teljesítő ezredessé nevezte ki. Háromévi katonai attaséi szolgálatot követően 1936. május 1-jével beosztásából felfüggesztették: június 1-jével a kecskeméti 7. honvéd gyalogezredhez helyezték át és június 15-ével a vezérkari tisztek állománycsoportjából „áttették” a csapattiszti állománycsoportba.

1937. május 1-jével lett a magyar királyi „I. Ferenc József” jászkun 1. honvéd huszárezred parancsnoka, mely beosztását 1938. május 1-jéig töltötte be. 1938. május 1-jével a magyar királyi 2. honvéd lovas dandár parancsnokává és 1939. november 1-jével tábornokká nevezte ki az államfő.

1940. március 1-jével megbízták az akkor alakult I. gyorshadtest parancsnoki teendőinek az ellátásával. A gyorshadtest parancsnokaként részt vett az erdélyi bevonulásban, a délvidéki hadműveletekben, illetve a Szovjetunió elleni harcokban, 1941. augusztus 1-jétől már mint ki-nevezett parancsnok.

1941. november 1-jével lett altábornagy. 1942. február 1-jén vette át a kolozsvári magyar királyi IX. honvéd hadtestparancsnoki beosztását és lett egyben annak „vezénylő tábornoka” is. 1942. október 14-i hatállyal az államfő Magyarország Kormányzója Katonai Irodája főnökévé és főhadsegéddé nevezte ki. 1944. augusztus 17-én kelt Legfelsőbb Elhatározással Horthy Miklós beosztásából felmentette és a magyar királyi 1. honvéd hadsereg parancsnokává nevezte ki. Felmentése előtt, még 1944. augusztus 3-án elnyerte a magyar királyi titkos tanácsosi méltóságot.

A magyar királyi 1. honvéd hadsereg parancsnokaként fontos szerepe lett volna a „kiugrási kísérlet” végrehajtásában, de kellő előkészületek és megfelelő parancsok hiányában az általa vezetett hadsereg is tétlen maradt.

Miklós Béla, félve a németek esetleges megtorló intézkedéseitől, október 16-án átment a szovjet csapatok oldalára és bekapcsolódott a „Moszkvai Bizottság” munkájába.

1944. október 16-ával, távollétében hadsereg-parancsnoki beosztásából felmentették és el-lene 1945. január 20-án „szökés büntette, hűtlenség büntette” miatt eljárás indult, miközben 1945. január 18-án „hűtlenség” címen már lefokozták. 1945. március 15-én törölték a Vitézi Rend tagjainak sorából is.

1944. december 22-én az Ideiglenes Nemzeti Kormány elnökévé, miniszterelnökké választották. Tisztét 1945. november 15-éig töltötte be, miközben 1945. november 12-ével szolgálaton kívüli viszonyba helyezték s attól kezdve szolgálaton kívüli viszonybeli vezérezredes volt.

1945 novemberében – több köztisztületnek örvendő személlyel együtt – a nemzetgyűlés tag-jává választották, amelynek munkájában azonban érdemi tevékenységet nem fejtett ki.

Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon a Magyar Függetlenségi Párt színeiben indult képviselőjelöltként. Megválasztását követően azonban nem sokáig élvezhette képviselői mandátumát, mert attól kommunista nyomásra a Választási Bíróság 1947. november 20-án megfosztotta, miután megsemmisítette a Független Demokrata Párt választási eredményét s a pártot rövidesen feloszlatták. Miklós Béla életéből ekkor már nem sok volt hátra. 1948. november 21-én, Budapesten hunyt el az 1945 utáni korszak első miniszterelnöke. Sírja a Fiumei úti sírkertben található.

A honvédelmi miniszter

Vitéz nemes Vörös János vezérezredes, az Ideiglenes Nemzeti Kormány honvédelmi minisztere 1891. március 23-án született Csabrendeken, nemes Vörös Pál és Fazekas Ágnes gyermekeként, római katolikus családban. Apja szőlőbirtokos volt. A gimnázium első öt osztályának

elvégzését követően a Bécs melletti Traiskirchenben működő császári és királyi tüzérségi hadapródiskola növendéke lett 1907-ben és tanulmányai befejezése után 1911. augusztus 18-án avatták zászlóssá, 1911. szeptember 1-jei ranggal a császári és királyi 11. tábori tüzérezredhez. 1912-ben átlépett a magyar királyi honvédségbe és a 2. tábori ágyús osztálynál szolgált. A világháború során előbb tüzértisztként, majd a Belgrádban 1918. március 25-e és májusa között elvégzett vezérkari tanfolyam után mint vezérkarhoz beosztott tiszt a magyar királyi 38. honvéd gyaloghadosztály állományában szolgált az 1913. szeptember 1-jével hadnaggyá, 1915. május 1-jével főhadnaggyá kinevezett Vörös János.

Az összeomlást követően továbbra is szolgálatot vállalt és 1919-ben a Vörös Hadseregben mint tüzértiszt szolgált. 1920. október 1-je és 1921. augusztus 31-e között elvégezte a Ludovika Akadémia tiszti továbbképző tanfolyamát (a rejtett vezérkari iskolát), melyet követően a szombathelyi 3. vegyesdandár parancsnokságon szolgált beosztott vezérkari tisztként 1928. december 15-éig. Közben a világháborúban nyújtott katonai teljesítményének elismeréseként (42 havi arcvonaliszolgálat és 9 havi, a hadra kelt seregnél eltöltött idő és magas kitüntetések voltak Vörös János mögött) 1923. június 17-én vitézzé avatták.

1928. december 15-e és 1931. augusztus 31-e között a Honvédelmi Minisztérium 9. osztálya elvi és szervezési alcsoportját vezette, majd a Budapesti Szabályatismertető tanfolyam (a rejtett Honvéd Hadiakadémia, a vezérkari tisztképző intézmény) harcászattanáraként működött. 1936. október 31-éig tanította a jövő vezérkari tisztjei számára a harcászatot, amikor is az 1934. május 1-je óta vezérkari alezredesként szolgáló Vörös Jánost az államfő 1936. október 31-én kelt Legfelsőbb Elhatározásával a HM VI-7/ö. osztály (a rejtett Honvéd Vezérkar főnöke 7/ö. osztálya) vezetőjévé nevezte ki. Innen – az 1938. május 1-jével vezérkari ezredesi kinevezést nyert Vörös Jánost – 1940. november 9-ei hatállyal mentette fel az államfő és nevezte ki a magyar királyi 2. honvéd gépkocsizó dandár parancsnokává. E seregest élén vett részt a Szovjetunió elleni 1941. évi hadműveletekben az 1941. május 1-jétől tábornoki rendfokozatban szolgáló Vörös János.

1941. augusztus 1-jével került az 1. hadsereg vezérkari főnöki beosztásába, melyet mindössze három hónapig töltött be, 1941. november 1-jével ugyanis kinevezték a Honvéd Vezérkar főnöke hadművelési csoportfőnökévé. Közel másfél esztendei eme beosztásban eltöltött idő után, 1943. február 1-jével lett a Honvédelmi Minisztérium anyagi főcsoportfőnöke, és ugyanazon időponttal altábornagy.

1943. augusztus 1-jével beosztásából felmentették. A nyugállományba helyezés előtti háromhavi egészségügyi szabadságát töltötte, amikor is megváltozott a személyével kapcsolatos elképzelés, és nyugállományba helyezése helyett 1943. november 1-jével kinevezték a székesfehérvári magyar királyi II. honvéd hadtest parancsnokává. (Mielőtt egészségügyi szabadságát megkezdte volna, mint a debreceni magyar királyi VI. honvéd hadtest jövőbeni parancsnoka jött számításba.)

Magyarország 1944. március 19-ei német megszállását követően 1944. április 19-én az államfő kinevezte a Honvéd Vezérkar főnökévé, majd 1944. május 10-én, 1943. augusztus 1-jei ranggal vezérezredessé.

A sikertelen október 15-i kiugrási kísérletet – amelyben beosztásánál fogva fontos szerepet kellett volna kapnia, de nem avatták be a tervekbe – követően 1944. október 16-ával beosztásából felmentették. Vörös János a felmentését követően „alámerült”, majd rövidesen át-

ment a szovjet csapatokhoz. Nem sokkal később már Moszkvában volt és csatlakozott a Faragho Gábor – Miklós Béla vezette katonai csoporthoz.

Távollétében „hütlenség” címén 1945 januárjában lefokozták és februárban kizárták a Vitézi Rendből is.

Vörös Jánost az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjává választották és 1944. december 23-ától annak honvédelmi minisztere és egyben a Honvéd Vezérkar főnöke lett. Miniszteri tisztéből 1945. november 15-ével, míg a Honvéd Vezérkar főnöke beosztásából 1946. február 21-én mentették fel, utóbbi után háromhavi egészségügyi szabadságot engedélyeztek számára.

1946. szeptember 1-jével mint vezérezredes szolgálaton kívüli viszonyba és egyben nyugállományba került.

A politikával nem foglalkozó, pártpolitikai tevékenységet nem folytató Vörös Jánost 1949. március 25-én letartóztatták. 1950. május 16-áig előzetes letartóztatásban, majd attól kezdődően vizsgálati fogságban volt. Az 1950. június 9-én megtartott főtárgyaláson hirdetett ítéletet ügyében a Budapesti Katonai Törvényszék dr. Jávör Iván hadbíró ezredes vezette tanácsa. (Ellene vádat folytatólagosan elkövetett hütlenség címén emeltek.)

Az ítélet életfogytig tartó fegyház, tíz év hivatalvesztés, politikai jogai tíz évi felfüggesztése, lefokozás, rend- és díszjeleinek elvesztése, bárhol fellelhető vagyónának elkobzása volt.

1956 októberében szabadult. Élete hátralévő éveit Balatonfüreden töltötte, ott hunyt el 1968. július 23-án.

A közellátásügyi miniszter

Vitéz Faragho Gábor 1890. február 16-án született Kecskeméten, Faragó István városi hivatalnok és Mészáros Mária gyermekeként, római katolikus családban. Édesapja 1894-ben elhunyt és nevelőapja, Virágh Ferenc városi irodatiszt viselte a későbbiek során a gondját.

A gimnázium első négy osztályának elvégzését követően 14 éves korában, 1904-ben a nagyváradi magyar királyi honvéd hadapródiskola növendéke lett, ahol a harmadik esztendőben Kecskemét törvényhatósági jogú város által fenntartott alapítványi helyen tanult, ami a szerény jövedelmű család számára nagy könnyebbséget jelentett.

Faragó Gábor – nevét 1927. december 31-étől előbb Faraghó, majd Faragho formában használta – igen jól tanult és az évfolyam legjobbjai közé tartozott, így 1907-ben a harmadik évfolyam befejezése után, érettségi vizsgát téve átkerült a Ludovika Akadémiára, „teljesen díjmentes államköltséges helyre”.

Faragho Gábort 1910. augusztus 18-án avatták hadnaggyá – 1910. szeptember 1-jei ranggal, 5. rangszámmal – a magyar királyi 25. honvéd gyalogezredhez, amelynek székhelye Zág-ráb volt és a vezényleti és a szolgálati nyelve horvát. Faragho itt elsajátította a horvát nyelvet, de már akkor jól beszélt németül és franciául is. (A későbbiek során elsajátította a szerb, az orosz, a bolgár, a szlovén, az angol és az olasz nyelvet is.)

Amikor a magyar királyi honvédségben megkezdődött a tüzér fegyvernem szervezése, Faragho áthelyezését kérte a tüzérséghez, melyet megelőzően a császári és királyi 37. tábori tüzérezredben teljesített próbaszolgálatot 1912. november 1-je és 1913. november 1-je között. A sikeres próbaszolgálat után került át a magyar királyi 7. honvéd tábori ágyúosztályhoz, ahol 1914.

április 1-jéig szolgált. Ekkor a magyar királyi 6. tábori ágyús ezrednél szolgált ütegtiszti beosztásban és így került a frontra is, miközben 1914. augusztus 1-jével főhadnaggyá nevezték ki.

A világháborúban hosszú hónapokat töltött a harctéren, többször megsebesült, illetve került kórházba tifusszal és más betegségekkel. A lábadozás időszakában különböző pótütegek-nél szolgált a háterszágban. 1917 májusa és júliusa között Laibachban vezérkari tanfolyamot végzett és 1917. május 1-jével századossá nevezték ki.

1918. szeptember 29-e és október 15-e között a „kecskeméti Nemzetőrség” kerületi felügyelője, majd a zágrábi követségen (sic!) előadó, november 30-áig. Hazatérése után a Hadügyminisztérium, illetve később a Hadügyi Népbiztosság 5. osztályán előadó, 1919. május 6-a és 1919. július 20-a között a Vörös Hadsereg I. hadtestének parancsnokságán előadó. 1919. július 20-án beteget jelentett és 1919. szeptember 1-jétől a Nemzeti Hadsereg Fővezérség II. csoportjánál (hírszerzés, kémelhárítás) előadó. 1921. október 1-je és 1923. augusztus 31-e között a Ludovika Akadémia tiszti továbbképző tanfolyam (rejtett vezérkari iskola) hallgatója. 1923. október 1-je és 1924 között a Honvédelmi Minisztérium Elnökségén beosztott tiszt. 1924 és 1932. november 1-je között a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztály (a rejtett Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztály) beosztottja, 1925. november 1-jétől vezérkari szolgálatot teljesítő őrnagyi, 1930. november 1-jétől vezérkari szolgálatot teljesítő alezredesi rendfokozatban. 1932. november 1-je és 1933. október 1-je között a magyar királyi „Losonczy István” 5. honvéd tüzérosztály közigazgatási vezetője, majd 1935. február 1-jéig a magyar királyi „Losonczy István” 5. honvéd tüzérosztály 2. parancsnokhelyettese. 1935. február 1-jével nevezték ki a magyar királyi „Kinizsi Pál” 4. honvéd tüzérosztály parancsnokává és töltötte be ezt a beosztást 1938. április 1-jéig az 1927. június 26-án már a Vitézi Rend tagjai közé felvett Faragho Gábor. 1938. április 1-je és 1940. március 1-je között a Honvédelmi Minisztérium Elnökség B. vezetője az 1936. november 1-jével ezredessé kinevezett Faragho. 1940. március 1-je és május 1-je között a Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztályán készül fel a moszkvai katonai attaséi feladataira és az államfő 1940. július 1-jével kinevezi katonai attasénak a moszkvai magyar királyi követségre. A beosztásának átvételét követő hónapban, augusztus 1-jével tábornoki kinevezést nyert, és mint ilyen szolgált Moszkvában ténylegesen 1941. június 23-áig, a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakításáig. A magyar követség személyzetével együtt tért haza Magyarországra és moszkvai katonai attaséi beosztásából történő felmentésére „hivatalosan” 1941. augusztus 1-jével került sor.

1941. szeptember 1-jével nevezték ki a Honvédelmi Minisztérium Elnökség vezetőjének, mely beosztásában 1942. november 15-éig maradt, amikor is a magyar királyi csendőrség felügyelőjévé nevezte ki az államfő. 1943. február 1-jével altábornagyi kinevezést kapott.

A csendőrség és a rendőrség 1944 nyarán bekövetkezett átszervezését követően 1944. július 1-jétől a magyar királyi csendőrség és rendőrség felügyelője beosztást töltötte be Faragho Gábor, aki a szövetségesekkel Moszkvában folytatni remélt tárgyalásokra kiutazó magyar delegáció vezetője lett. Erre való tekintettel az államfő 1944. szeptember 27-én vezérezredessé nevezte ki, mely rendfokozatot attól kezdve viselte, jóllehet a törvényi előírások meghatározta honvédelmi miniszteri ellenjegyzést nem kapta meg.

Faragho Gábor mint Magyarország képviselője 1944. október 11-én Moszkvában aláírta azt az okmányt, amely a magyar és szövetséges hatalmak közötti fegyverszünet előzetes feltétele volt. Ezen szerződés alapján és értelmében tett érdemének igazán nem nevezhető kísérletet

Horthy Miklós kormányzó és a Lakatos Géza vezette magyar királyi kormány a háborúból történő kiválásra, 1944. október 15-én, sikertelenül.

Farago Gábor a kiugrás kudarca után Moszkvában maradt és résztvevője volt a jövő magyar kormányának megalakításáról zajló tárgyalásoknak. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés által megszavazott – a Moszkvában már korábban összeállított – kormányban a közellátásügyi miniszteri tisztet kapta. E tiszteben 1945. július 21-éig maradt, 1945. szeptember 1-jével nyugálmányba került.

A későbbiekben nem vett részt a politikai életben. 1951-ben kitelepítették Újfehértóra, de rövidesen saját Kecskemét melletti tanyájára települhetett át. Az ottani kényszertartózkodását 1953. szeptember 11-én feloldották. 1953. december 22-én Kecskeméten hunyt el.

Irodalom- és forrásjegyzék

BACHÓ L., dezséri (szerk.) (1930): *A Magyar kir. Honvéd Ludovika Akadémia története*. Ludovika Akadémia (Stádium), Budapest.

IZSÁK L. (1998): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története 1944–1990*. Kulturtrade, Budapest.

KOROM M. (1981): *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet 1944–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Magyarok a wieni és traiskircheni tüzér hadapródiskolában. Budapest. k. n., é. n.

PÉTERFY K. (192?): *A soproni m. kir. honvéd főrealiskola története 1898–1921*. k. n., Sopron.

SZAKÁLY S. (2003): *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár*. Második, javított, kiegészített kiadás. ISTER, Budapest.

SZENTESY J. (1943): *A nagyváradai m. kir. honvéd hadapródiskola története 1898–1941*. Bagossy Mihály „Bihari” nyomdája, Nagyvárad.

VIGH K. (1984): *Ugrás a sötétbe*. Magvető Kiadó, Budapest.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv (Wien)

K. u. K. Artillerie Kadettenschule in Traiskirchen. Klassenliste etc. 1911.

Hadtörténelmi Levéltár (Budapest):

I. 35. Tiszti személyügyi és anyakönyvi lapok, minősítési táblázatok.

I. 55. Honvédelmi Minisztérium Felülvizsgálati anyagok 1875–1944.

V. 6. A m. kir. Ludovika Akadémia iratai 1872–1945. (Felvételi kérelmek, osztálynévkönyvek, avatási lajstromok.)

VIII. 1. Honvédelmi Minisztérium Igazoló Bizottsága iratai 1945–1948.

VIII. 1. Honvédelmi Minisztérium Országos Vitézi Szék Felszámoló Bizottság iratai 1945–1948.

Határon túli magyarok

Glatz Ferenc

Államok közötti magatartáskódex a közép-kelet-európai kisebbségpolitikában

(Javaslat, 1997. szeptember)

*I*zsák Lajos a Duna másik oldaláról, Negyed községből, a mai Szlovákiából Magyarországra menekült ember. Diákkorától – amióta barátok vagyunk – nyomta, serkentette, gondolkodását befolyásolta a felvidéki kötődés: a gyermekkori szülőföld- emlékek, a szülőföldről elkényszerült magyarságérzés. Nyomta, mert egyszerre élte meg az elúzótt ember érzését és az ott maradt magyarság kisebbségi keserveit. És serkentette, hogy keresse politikatörténeti dolgozataiban – kutatási céljaiban, írásainak hangsúlyjaiban – az idevezető út, a határváltozások, a kitelepítések történelmének feltárását. Ezért is választottam ki az Izsák Lajos- emlékkönyvbe közlésre egy kisebbségpolitikai témájú szövegemet. Előadtam Németországban, Európa-fórumon. (Az előadást valójában az Internationale Politik című folyóirat rendelte meg és később közölte. Itthon nem jelent meg.) Az előadáshoz, illetve a Németországba kiküldött szöveghez számomra kedves emlék – vita – is kötődik.

Mindkettőnk szeretett professzorának, Balogh Sándornak – szintén felvidéki kötődésű és Lajoshihoz hasonlóan szintén szenvedélyes ember – megküldtem a szöveg magyar fogalmazványát. Ahogy a határon túli kisebbségi kérdést tárgyaló szövegeimet, ha lehetett, mindig megbeszéltem Vele. A kézirat megbeszélésére 1997 szeptemberében magammal hívtam Lajost is. Rendszeres, ha nem is gyakori látogatók voltunk együtt a visszavonultan élő Balogh házaspárnál. Néhány mondatos jegyzetem, jobban emlékezetem szerint idézem fel a beszélgetést most. Tárgyaltunk az Akadémiáról (úgy is mint akkor akadémiai elnök), majd a szokásos vacsora – száraz gyulai kolbász fehér kenyérrrel, mustárral, no és fehér borral – majszolása közben rátért Sándor – ki már akkor szigorú diétára volt fogva – a megküldött kézirat, a Magatartás-kódex taglalására. Igen emelkedetten méltatta erőfeszítéseimet az európai porondon és így a jelen esetben is. (Ha a kisebbségi kérdésre került sor, mindig felállt és mintha órán lenne, vagy a szószéken, úgy beszélt, szenvedélyes karmozdulatok kíséretében.) De... de... és jöttek a „de”-k. Az Európai Unió nem ér semmit, ha nem tud előírni kötelező jogszabályokat, csak ilyen magatartáskódexszel kísérletezik. Amit, ha akarnak, betartanak a térség országai vagy sem. Igazam van, hogy Európa különböző térségeiben a kisebbségi konfliktusok más-más jellegűek, tehát az EU-nak részben uniós szinten, részben regionális szinten kell munkaanyagokat kidolgozni. Mégis az eddigieknél jóval több, mindenki számára kötelező előírások kellenének. (Én csak morogtam, hogy épp ez az egyik javaslatom: az EU a csatlakozás feltételéül szabjon már meg alapelveket, hiszen a közép-kelet-európai térség felvétele még évtizedet késhet, s nálunk máris egymásnak esnek a kis nemzetek, s hogy a helyi államok a belépés előtt engedékenyebbek lesznek, mint a felvétel után...) Sándor tovább: nézzem meg a délszláv térséget, de akár a sokkal konszolidáltabb

Felvidéket, vagy Erdélyt – a Felvidéket, Erdélyt mindig nevén nevezte már az 1960-as évek előadásain is – ő kizártnak tartja, hogy a szlovák vagy a román állam politikusai belemennének ilyen magatartáskódexbe. (Akkor már az 1992-ben első változatban írott szövegem 5 nyelven – magyarul kívül németül, angolul, szlovákul és románul is – harmincezer példányban, uniós terjesztésben, nagy terjedelemben közkezen forgott.) És sorolta, hogy a csehek, sőt a lengyelek is mennyire vonakodnának bárminő ilyen megegyezést erőszak nélkül elfogadni. És Antall József „Visegrád-politikájának” kudarcára utalt... Lajossal már átélünk egy ilyen témájú vitát évekel korábban – 1994-ben –, amikor Trianon tegnap és ma akadémiai székfoglalóm után ettük a kardos-kedves feleség, Marika állandó menüjét, vagyis a szárazkolbászt és ittuk a rizlinget. Akkor is, 1994-ben méltatta a témaválasztást, az úgymond bátorságot, no és a nemzetközi tekintést, de túlságosan érzelemmentesnek tartotta az akadémiai előadást. S hogy túlságosan bízom a nemzetközi erőben. Ahogy a jelen esetben is túlságosan „diplomáciai papír” jellegűnek tekintette a szöveget. Lajos most is a pártomra állott, s közben hunyorgott rám. Ő mindig közvetített az öreg és köztem – akit, engem, Sándor mindegyre szeretettel korholt: hogy általában túlságosan megértő vagyok a győztesek, a mi ellenségeink iránt. (Ezt visszatérően megkaptam tőle. Értve: hogy noha elfogadja kiindulópontomat, miszerint nem lehet a háborúkat újra kezdeni, vagy tovább folytatni ott, ahol abbahagytuk, amúgy is igazam van, nevetséges most már íróasztalon folytatni évszázaddal ezelőtti fegyveres és politikai mérközéseket, meg elfogadja: hogy nincs egyetlen európai vagy világhatalmi erő, amelyik a területi átrendeződést elfogadná, különösen nem 1992–94 után, de... de... de... rá kell mutatni a békék igazságtalan voltára. Lajos, aki volt kedves tanárunk amolyan „alvezérének” számított, a rá jellemző emberi kitartással és hűséggel viseltetett iránta, haláláig, akkor is, ott 1997 szeptemberében dörmögve mérsékelte az öreget. Valami ilyesmit morgott: Sándor is elismerte egy korábbi vitánkban, hogy a történelmi jog alapján Európa soha nem fog területmódosításokat elfogadni, s hogy a békék igazságtalan voltát ma már minden értelmes történész elfogadja, még a győztesek nemzeteiből is, de ez ma már akut politikai és nem tudományos kérdés... és így tovább és így tovább.) Játék volt ez hármunk között, már az 1980-as években is, ahol a keserveket átélők – Sándor és Lajos – meg a megoldást kereső és nemzetközi fórumokon e tárgyban korán szereplő barát – azaz én – sajátos szerepet játszottunk. A forgatókönyvet – legyen az akár az egyetemi dolgozószoba, vagy a rakparti (izsáki), vagy a Havas utcai borkóstoló („a Havas-egyetem”) színtér – mindhárman ott írtuk, s mindhármunk szerepének betöltése mindhármunknak szellemi örömet szállított.

Most, visszagondolva, fél évszázados emberi és szakmai barátságunk mindig kedves beszélgetéseire, ajánlom ezt a szöveget Lajos számára olvasásra. (Mert azon a bizonyos 1997. szeptemberi estén csak Sándornak volt szövege.) Ajánlom azért is, hogy születésnapján gondoljon egy kis időre volt professzorunkra, akihez mindketten szeretettel kötődünk. Más és más tanultunk Tőle: én inkább a méltánylást, türelmet a másikkal szemben, hiszen viszonyunk a szeretettel civódás viszonya volt és Sándor ebben – már diákkoromban is – igen türelmes volt jóval fiatalabb diákjához. Lajos inkább a világos beszédet, a lényegre törő írás- és kifejezőmódot, a szakma szenvedélyes szeretetét tanulta és örökölte Tőle. Máiig összeköt bennünket a hűséges ragaszkodás emléke. És még valamit szóba hozok, amit eddig nem is idéztem fel. De... de... – hogy Sándor szokásos fordulatainak egyikét idézzem –, de az öregedő ember mind jobban emlékszik a régen történt dolgokra. A szövegen ugyan, kedves Lajos, nem változtattam azon a közösen végigvitatózott este után sem. Nem vettem bele szenvedélyes mondatokat a sérelmekről

– ráadásul én ott, akkor európai megoldásjavaslatok előterjesztésére és nem a legyőzöttek szempontjainak előadására voltam felkérve –, de... a konferencián a szöveg előterjesztése alkalmából, a szabad előadás közben ugyancsak szenvedélyes voltam, s az érzelmekről, a mindenkori szenvedésekről beszéltem, s hogy ez a téma most tudományos-diplomáciai témának tűnik, de valójában ez nem csak az.

2012. november

I. A konfliktusok forrásai

„A kisebbségi kérdés megoldatlansága fékezője lehet a közép-kelet-európai társadalmak európai integrációjának. Tévedés, hogy az integrációképesség feltételeit csak a többpártrendszer és a piacgazdaság bevezetésében kell keresnünk és emellett a nemzetközi biztonságpolitikai rendszerek kiépítésére kell csak törekednünk.” Ezekkel a mondatokkal igyekeztem indokolni a „Strategiegruppe Europa” 1991. november 2-i ülésén azt, hogy miért lenne fontos a kisebbségi kérdést a munkaközösség napirendjére tűzni (Prága). A munkaközösség megbízott egy dolgozat elkészítésével, amelyik a közép-kelet-európai térségben a kisebbségi feszültségek leírását, elemzését, és a feloldásra javaslatot tartalmaz. 1992 májusában, moszkvai ülésén vitatta meg a munkaközösség az elkészült dolgozatot.

Az elemzés két tézisen alapult.

1. tézis. A közép-kelet-európai térségben a területigazgatási egység (állam) és a nemzetek szállásterülete soha nem fedte egymást. A nemzetek születése utáni időkben (1867–1992) ezen sajátosságából olyan konfliktusok keletkeztek, amelyek világháborúk kitörésének előkészítői (1914, 1939), majd a térség szociális-kulturális fejlődésének gátjai lettek (1990–1992).
2. tézis. A területigazgatás és nemzeti szállásterület eltéréseiből származó konfliktusok feloldására eddig tett kísérletek eredménytelenek voltak, tehát a jövőben sem alkalmazhatóak. A történelemről röviden.

Az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) biztosította a szabad közlekedést, a nemzeti perszonális autonómiát, de nem adott az államokon belül (Ausztrián, illetve Magyarországon belül) a kisebbségben élő nemzeteknek kollektív jogokat.

A következő megoldási kísérlet, a versailles-i rendszer (1920–1938) – a francia típusú nemzetállamok rendszere – még több feszültséget hozott a térségbe, noha az ún. többségi nemzetek szerint próbált meg államhatárokat húzni. Bebizonyosodott: nem lehet az államhatárokat hozzáigazítani a nemzetek szállásterületéhez. Ugyanannyi polgár élt kisebbségi sorban, mint 1918 előtt, sőt 1920 után egyes államokban intézményes nemzetirtás is kezdődött a többségi nemzet állami eszközeivel. Egy időben nőttek a szociális feszültségek is, mert a térség eddigi „gazdasági nagytérségét” számtalan kicsiny nemzetállami vámterületre bontották. (A volt Monarchia területét hét államterületre.) Az államok belső szociális feszültségei csak fokozták az etnikai konfliktusokat.

1938–1945 között nem bizonyult tartósnak a Németország vezette határkiigazítás sem, ami ráadásul a nemzetiszocialista diktatúrával és a germán élettértörekvéssel párosult.

1945–1947 között azután már nem az államhatárokat kívánták a többségi nemzetek szállásterületeihez igazítani, mint 1920–1945 között, hanem fordítva: a kisebbségeket kitelepíteni, lakosságcserét végrehajtani. Évszázados közösségből szakítottak ki milliókat. Bebizonyosodott: a nemzeti-etnikai elv korlátlan érvényesítése „szociális genocídiummal” jár együtt. És bebizonyosodott: az egyén és közösség viszonyában egy időben sokféle identitás rejlik s ezek közül csak az egyik az etnikai-anyanyelvi identitás.

Végül nem hozott megoldást a szovjet típusú „proletár internacionalizmus” sem, amelyik nem vett tudomást az etnikai-nemzeti elv hosszú idejű megmaradásáról (1945–1990). 1990 után a korábban „szocialista szolidaritás” alá szorított nemzeti ellentétek eruptív módon törtek elő.

II. A konfliktusok feloldásának mai alapelvei

1. *Nem határokat kell változtatni, nem a lakosságot kitelepíteni, hanem a meglévő államke-reteken belül a kisebbségi jogok különböző formáit biztosítani (perszonális, illetve területi au-tonómia).*
2. *Az ezredforduló a gazdasági-kulturális globalizáció és az új érintkezésrendszer, az infor-matika kora. A gazdasági és kulturális javak szabad mozgása a területigazgatási egységek új tí-pusait hozhatják létre. (Különböző típusú regionális szerveződések.) A régi típusú nemzetállami keretek helyébe feltehetően egy integráció-pluralizmus lép: a 21. század Európája a különböző integrációs szervezetek kontinense lehet. A közigazgatási határok nem feltétlenül esnek egybe a gazdasági, etnikai integrációs intézmények határaival.*
3. *Amennyiben napjaink követelményeinek megfelelően nem sikerül a térségben feloldani az etnikai szállásterület és területigazgatási szervezet határainak ellentéteit, úgy a térség társa-dalmi gazdaságilag-kulturálisan nem lesznek versenyképesek az ezredforduló globalizálódó világában.*
4. *A 21. század az identitás-pluralizmus szabad (szabályozott) kiélésének százada lehet. Az egyénben egy időben többféle identitás él (családi, világnézeti, szociális, foglalkozás szerinti, nembéli, korosztály szerinti stb.). Ezek között az egyik az etnikai-anyanyelvi identitás. A jövő társadalmi berendezkedésének célja: ezen identitásformák szabad kiélésének szabályozott ke-reteket biztosítani.*
5. *A kisebbségi kérdés kezeléséhez szükséges egy olyan magatartáskódex elfogadása, amely-nek alapelveihez mind a térség állami vezetői (a politikai elit), mind a helyi kisebbségek veze-tői (civil társadalmi elit) kölcsönösen tartják magukat.*

III. A magatartáskódex a gyakorlatban (1992–1997)

Államalkotók és állampolgárok

Az állam minden polgára államalkotó, függetlenül attól, hogy mikor kapta az állampolgársá-got és mikor települt be az állam területére, és függetlenül attól, milyen vallási, nemzeti cso-porthoz (kisebbséghez vagy többséghez) stb. tartozik.

A közösség azzal, hogy az itt élő egyén számára megadja az állampolgárságot, elismeri annak alkotó és fontos részvételét a közösség intézményeinek építésében, a közösség anyagi, szellemi javainak megteremtésében.

A kisebbséghez tartozásról

Az állam elismeri, hogy az önazonossághoz való jog általános emberi jog. Az állam törekszik arra, hogy polgárai különböző identitásukat (etnikai, vallási, szociális stb.) egy időben szabadon megélhessék, különböző alapokon (etnikai, vallási, szociális stb.) szerveződő kollektívumokat alkossanak. Az állam elismeri, hogy polgárai ezen identitásokat csakis közösségek tagjaiként élhetik meg.

Minden olyan személynek, aki az adott állam területén állampolgári joggal bír, alanyi joga, hogy olyan nemzeti, etnikai csoporthoz (kisebbséghez) sorolja magát, amelyik kisebbséghez tartozónak magát érzi. A kisebbség kollektív jog alanya. Nem szükséges ezen azonossághoz (identifikációhoz) sem származási, sem egyéb (kulturális közösségi) igazolás.

Az államok kinyilvánítják, hogy területükön az etnikai (vagy egyéb) önidentifikáció nem lehet diszkrimináció forrása. Az államok egyben szavatolják e közösségekhez tartozás szabadságát az államon belül.

Az államok lemondanak arról, hogy az asszimilációt siettető intézkedéseket tegyenek. Lemondanak arról is, hogy valamelyik többségi nemzet nevében fellépve disszimilációs propagandát folytassanak a szomszédos ország államterületén.

A természetes asszimilációt és a természetes disszimilációt az egyén dolgának tartják, sem az egyik, sem a másik siettetését adminisztratív eszközökkel vagy propagandával nem tartják megengedhetőnek.

A kisebbségi szervezkedés szabadsága

a) Az államok biztosítják, hogy területükön a nemzeti kisebbségek létrehozassák különböző szintű (országos, helyi vagy nemzetközi) szervezeteiket. Korlátozást csak az alkotmányba ütköző tevékenység indokolhat. E kisebbségi szervezetek jogállását az alkotmány (törvény) határozza meg.

Ismeretes, hogy a térségben a spontán és közösségi (társadalmi-polgári egyesületek stb.) szervezeteknek gyenge a hagyománya. Az utóbbi negyven esztendő tiltotta is azokat. A kisebbségi szervezetek működése így egyik mutatója a térségben kibontakozó társadalmi demokratizálódásnak.

b) A kisebbségek autonóm szervezetei lehetnek *egyletek*, *társulatok*, amelyek tevékenysége kiterjedhet a kisebbség külön (speciális) érdekeinek képviselésére és a kisebbséget összetartó történeti-kulturális örökség megőrzésére, a kisebbségi léttel összefüggő szociális feszültségek megfogalmazására.

Ezen szervezetek a kisebbségek autonóm intézményei, képviselik a kisebbségek politikai-kulturális-szociális érdekeit, feltárják a feszültségeket, javaslatokat tesznek azok feloldására,

kezelésére. Az államok tudomásul veszik, hogy a nemzeti alapon építkező szervezeteknek még számos formája alakulhat ki.

Ismeretes, hogy a térségben élő különböző nemzeti kisebbségi szerveződések különböző hagyományokra mennek vissza. Az etnikai különállást sok esetben az egyházi szervezetek őrzik (lásd bosnyákok, pomákok esetét). Különböző alapon határozza meg közösségi azonosságát (identitását) és így kisebbségi hovatartozását a térség gazdasági, kulturális, politikai fejlődésében mindenütt jelentős szerepet játszó és diaszpórában élő zsidóság. (Identitás a közös származás szerint, zsidó identitás a vallás alapján, zsidó identitás a távoli Izrael államhoz kötődés alapján.) Vidékenként eltérő a térségben mind nagyobb jelentőséget kapó cigány lakosság azonosságra törekvése. A történelmi tapasztalat arra figyelmeztet, hogy az államoknak törekedniük kell a cigányok szerveződéseinek segítésére.

c) A politikai életben az államok lehetővé teszik, hogy a kisebbségek önálló, *kisebbségi alapon* (etnikai, vallási stb.) *szerveződő politikai pártokat képezzenek helyi vagy országos szinten.*

Az állami közösség parlamenti-politikai életében természetesen minden adófizető polgár – így a kisebbségiek is – csak egy személy jogán vehetnek részt, választhatnak, vagy lehetnek választhatók.

d) Az államhatalom, mint a polgárok összességének (és nem csak a többségi nemzetnek) megtestesítője, *partnerként* kezeli a nemzeti kisebbségek szervezeteit. Kötelezi magát, hogy minden lelkiismereti, politikai, gazdasági kérdésben, amely a kisebbségek speciális érdekeit érinti, konszenzusra törekszik e szervezetekkel. Állam és kisebbségi szervezetek (érdekképviseltek) partnerségét törvény szabályozza.

A térség államai ismételten hangsúlyozzák: a kollektívumok képviselőjét a jelenlegi parlamenti államszervezetben nem tartják megoldottnak, de kívánatosnak gondolják (például Nemzetek Gyűlése, Országos Érdekképviselői Parlament stb.). Nem zárják ki annak lehetőségét sem, hogy az érdekképviseltek számára a parlament „külön házat”, „második kamaráját” hozzák létre.

A perszonális (személyi) autonómia

Mivel a kisebbségi jog az általános emberi jogok közé tartozik, a kisebbségi állampolgárt személyes autonómia illeti meg. A személyes autonómia körébe tartozik mindazon jogok és szociális, kulturális feltételek összessége, amelyek a kisebbséghez (kollektívumhoz) tartozó állampolgár személyes *esélyegyenlőségét* az államban biztosítják.

a) Jog az anyanyelv teljes körű használatára

Az államok tudomásul veszik, hogy polgáraik anyanyelvének fejlettsége a polgár egyéni szociális és kulturális életszínvonalának meghatározója. Az egyén mint az állampolgári közösség tagja elsősorban anyanyelvén szerzi meg a közösségbe illeszkedéshez szükséges termelési-kulturális ismereteket. Az állam területén használt anyanyelvek szabad gyakorlásának és magas szinten tartásának modernizációja az egész állampolgári közösség érdeke. Az állampolgár szociális-kulturális versenyképességének feltétele is.

A többségi nemzet(ek)hez tartozó polgárnak is érdeke, hogy a vele egy területi-igazgatási, termelési közösségben élők mindegyike elsajátítsa a lehető legmagasabb szintet szakmájában

és az általános műveltségben. Különös jelentősége van mindennek a közép-európai régióban, ahol a munkaerő színvonala, a termelés hatékonysága elmaradt a világ legfejlettebb társadalmi-termelési közösségei mögött. Ennek a hátránynak a ledolgozása nélkül a térség nem érheti utol a fejlett termelési kultúrákat.

A kisebbségi állampolgár szabadon használhatja anyanyelvét, függetlenül attól, hogy mint kisebbség hány százalékot tesz ki a község vagy az ország lakosságában. A nyelvhasználat szabadsága kiterjed a magán- és a társadalmi élet (szervezetek, közigazgatás, tömegkommunikáció stb.) egészére. A politikai életben és a törvénykezésben a kisebbséghez tartozó állampolgár *szabad anyanyelvhasználatát* (a parlamenti életet is beleértve) a *költségvetésből* biztosított tölmácsok teszik lehetővé.

Tisztában vannak a térség államai azzal, hogy az anyanyelvi kultúra ilyen teljes körű biztosítása a jelen fázisban erős kulturális-szociális pozitív diszkriminációt jelent a kisebbségek javára.

Eltérően ugyanis a nyugat-európai államoktól, e régióban sok kis nyelv maradt meg a 20. század végéig is irodalmi nyelvként. (Míg pl. a skótok, walesiek angolul, az okszitanok, bretonok elsősorban franciául stb. fejezik ki magukat.) E nyelvek ápolása és fenntartása több vonatkozásban a nemzetközi integrációval ellentétes érdekeket is hordoznak, tehát „sokba kerülnek”.

b) Jog az anyanyelv használatára az oktatás minden szintjén

Az anyanyelven történő oktatás minden szintjének „biztosítása” azt jelenti, hogy minden állami oktatási intézménytípusban a kisebbségi nyelv anyanyelvi szintű gyakorlását törvényben (oktatási vagy kisebbségi törvényben) meghatározott feltételek mellett, költségvetésből biztosítják. (Helyi vagy országos intézményekben. Vö. erre még a területi autonómiáknál mondottakat.)

Külön súlyt helyez az állam a felsőfokú képzésben az anyanyelv használatának biztosítására. Belátja, hogy a kisebbségek általános műveltségének emeléséhez az egyik leghatékonyabb eszköz az anyanyelvű értelmiség kiképzése. A kisebbségi képviseltekkel konszenzusban történjék a helyi lehetőségek optimális kihasználása. (Önálló egyetem, karok, szakok indítása.)

c) Jog a kisebbségi önkormányzatokhoz

A perszonális autonómia körébe tartozik az a jog is, hogy a kisebbséghez számító állampolgár *választhatja* saját érdekképviselői, politikai, kulturális szervezetét, *indítványozhatja* kisebbségi alapon szerveződő új intézmények létrehozását.

d) Jog a hagyományok, szokásrend gyakorlására

Az állam biztosítja, hogy – függetlenül a településen és országon belüli arányszámtól – a kisebbséghez tartozó állampolgár szabadon gyakorolhassa történelmileg kialakult szokásait, megtarthassa *ünnepeit*, a *hagyományaihoz* tartozó szimbólumokat, a *nemzeti színeket* nyilvánosan használhassa.

e) Az identitások megőrzésének állami támogatása

Az állam – közigazgatási, kultur- és szociálpolitikája révén – külön gondot fordít a kisebbségekhez tartozó azon állampolgárok egyéni szociális-kulturális rehabilitációjára, akik a kisebbségi léttel járó hátrányok miatt a társadalom szociális és erkölcsi perifériájára kerültek. Az állam e téren különös súllyal támaszkodik a kisebbségi autonóm szervezetekre.

f) A többségi nemzet kultúrájának ismerete

A kisebbségek ugyanakkor tudomásul veszik, hogy a többségi nemzet nyelvének, kultúrájának ismerete minden polgárnak érdeke. Ezért a kisebbségi (állami) oktatási intézményekben vagy a kisebbségi nyelven oktató osztályokban az államot alkotók között a többséget képviselő nemzet(ek) nyelvét második („környezeti”) nyelvként kötelezően oktatják.

A kisebbség létérdeke, hogy a többségi nemzettel a kapcsolatai jók és szorosak legyenek.

Területi autonómiák

Az állam biztosítja, hogy a *kisebbségek területi autonómiákat hozzanak létre*. A területi autonómia földrajzilag (és közigazgatásilag) meghatározott területen érvényes kisebbségi jogok összessége. Az állam bizonyos jogosítványokat a kisebbségi területi autonómia önkormányzatára ruház át. A területi autonómia *politikai-igazgatási, teljes jogú nyelvi és kulturális autonómia*.

A területi autonómia nem (lehet) az állam területi egységének megbontása, hanem ellenkezőleg: az állampolgár és az államterület kötődésének az eddiginél szorosabbra fűzése. Az állam tisztában van azzal: állami érdek, hogy az állam területén élő minden polgár érzelmi-tudatilag is kötődjék szűkebb szülőföldjéhez vagy ahhoz a termelő mikroközösséghez, amelyben mindennapjait tölti.

Törvényben szabályozva

Az állam a területi autonómiára mint területi-igazgatási egységre vagy ugyanazokat a jogokat ruhazza át, mint a nem etnikai-nemzeti alapon szerveződő más igazgatási egységre, vagy a területi autonómiák jogállását törvényben szabályozza.

Az állam többségi és kisebbségi nemzetei is tisztában vannak azzal, hogy Európában – és így térségünkben is – a területi-igazgatási keretek átalakulóban vannak. Elfogadják, hogy a nemzeti alapon most kialakuló területi autonómiák nem az egyedüli területi-igazgatási szervezeti formák. A nemzeti alapon létrejövő területi autonómia lehet a kialakuló új régiótípusok egyike, de lehet, hogy idővel felbomlásra ítéltetnek. Az állam feladata, hogy az adott településen, területen többségben élők szándékának és érdekében megfelelő területi-igazgatási alapelvek érvényesülését biztosítsa.

Az autonóm területek igazgatási rendjének, általános politikai felépítésének kompatibilisnek kell lennie az állam politikai és igazgatási rendjével.

a) A községi etnikai autonómia

A községi autonómia minden területi autonómia alapja – így az etnikai területi autonómiáé is. A község a legtermészetesebb (települési) egység, amelynek önkormányzatának az állam különböző szintű jogosítványokat enged át.

Az állam a községekben a kisebbségek számára különböző típusú autonómiákat biztosíthat. Amire kötelezi magát: adott feltételek között politikai-igazgatási és teljes nyelvi-kulturális autonómia. Az előbbi a *részleges*, az utóbbi a *teljes* községi autonómia.

Részleges községi autonómia. Azon községekben, ahol a kisebbségek statisztikailag jellemezhető arányban, pl. 10–20%-ban vannak jelen, ott a községi önkormányzat a kisebbségnek

részleges községi autonómiát ad. Ez jelenti: gondoskodik a hivatali nyelvhasználatban, továbbá a középületek felirataiban a kétnyelvűségről, közösségi rendezvényeken és a középületeken a helyi kisebbség címereinek, színeinek (szimbólumainak) használatáról. Gondoskodik a helyi (területi) oktatási intézményben a kisebbségi nyelven folyó oktatás megszervezéséről, egyetértésben a kisebbségek helyi önkormányzatával (képviselőivel). Támogatni köteles a község, 10–20%-os kisebbségi jelenlét esetén, a helyi kisebbségi sajtó, kulturális egyesületek fenntartását is. A községi és az állami költségvetésből a kisebbség(ek) számára arányos összeget biztosítanak.

Az állam törvényben (oktatási, kisebbségi) szabályozza az anyanyelvűség, a kétnyelvűség egymáshoz való viszonyát.

Teljes községi autonómia. Az esetben, ha a községben lakók 51%-a valamelyik, az államban bejegyzett kisebbséghez tartozik, az állam a községben teljes kisebbségi autonómiát biztosít, ami kiterjed a politikai-igazgatási, a teljes nyelvi és a kulturális autonómiára.

Amennyiben a községben 51%-ban jelen lévő országos kisebbség kívánja, úgy az 51% anyanyelven a község első nyelve az igazgatásban, politikai életben, az oktatásban, a községi pénzekből fenntartott tömegkommunikációs eszközökben.

A község többsége kötelezi magát arra, hogy a hivatali apparátusban a helyi többségi nyelv ismeretének megkövetelésén kívül semmi származásbeli vagy kisebbséghez tartozási követelményt a tisztviselői karral szemben nem támaszt. Az állam törvényei – így az alkalmazottakra vonatkozóan is – kötelezőek az önkormányzatban.

A községi 51%-os többség a községben kisebbségben élőket úgy kezeli, mint az állam bármely más területén a kisebbségeket.

b) Regionális kisebbségi autonómia

Az államok törekednek: azokon a területeken, ahol zárt egységben több, azonos 51%-os nemzeti-etnikai kisebbséget felmutató község él, regionális kisebbségi autonómiákat hozzanak létre. Ezen regionális autonómiáknak az állam különböző, a törvényhozás által szabályozott jogosítványokat enged át.

A regionális autonómiák számára mindenképpen biztosítja a teljes községi kisebbségi autonómiák számára megadott jogokat. Vagyis kiterjednek azok a politikai-igazgatási, a teljes jogú nyelvi és kulturális autonómiákra.

A kisebbségi regionális autonóm területen élő, esetleg más többségű község nemzeti-etnikai autonómiája természetesen érintetlen marad.

A kisebbségi regionális autonómia – ahogy arra korábban is utaltunk – kompatibilis az állam egész politikai-igazgatási rendszerével.

Belső rendjét – a községek egymáshoz való viszonyát, a községi többségek változásának kihatását a regionális autonómiára, képviselői rendszerét – az állam törvényhozása állapítja meg a kisebbségi szervezetekkel és a helyi önkormányzatok egyetértésével.

Az államok kölcsönös segítségnyújtásáról

Az államok természetesen tartják, hogy polgáraik a szomszédos államban többségi nemzetet képező nemzeti közösség (kultúrnemzet) szerves tagjai lehetnek.

Az államok ugyanakkor tartózkodnak attól, hogy a másik állam kisebbségi politikájában vagy a másik állam területén kialakuló kisebbségi konfliktusokat a másik állam politikai rendszere elleni agitációra használja fel, és ezzel megsértse az állami szuverenitás elvét.

Feladatuknak tartják olyan államközi intézményrendszerek kiépítését (multilaterális, bilaterális kisebbségi munkabizottságok; parlamentközi állandó közös szakértői bizottságok stb.), amelyek *egyrészt* tervezik és segítik a kultúrnemzeti együttélés új típusú kereteinek kialakítását, *másrészt* a felmerülő konfliktusok kezelésével mentesítik az államközi kapcsolatokat e terhétételektől.

A kulturális-szellemi termékek szabad terjesztése az emberi jogok biztosításának egyik eszköze, egyben tehermentesítheti az állami költségvetést a kisebbségi kultúra megőrzéséhez szükséges többletkiadások egy részétől. A kulturális termékek szabad áramlásának akadálya csak az állam alkotmányának nyílt megsértése lehet.

Nemzetközi intézmények, garanciák

Az itt élő államok tisztában vannak azzal, hogy a kisebbségi kérdés kezelésének alapelveit csakis nemzetközi együttműködéssel alakíthatják ki. Szükségét látják olyan nemzetközi koordináló intézmények létrehívásának is, amelyekben a térség államainak szakértői, a parlamentek, illetve kormányok képviselői, valamint a térség autonóm kisebbségi szervezeteinek küldöttei vesznek részt.

A nemzetközi kisebbségi integratív intézményekkel egy időben javasolják az államok a kisebbségi jogvédelem garanciarendszerének kidolgozását. Az államokon belüli független bíróságok mellett szükségesnek ítélik meg nemzetközi kisebbségvédelmi bíróság(ok) életre hívását.

***

A térség államai belátják, hogy az évszázados nemzeti ellenségeskedések, az állam és nemzet szembenállása hosszú ideig a politikai és a köznap élet veszélyforrása marad. Ezek felmérése, hosszú távú elképzelések kialakítása, a megfelelő intézmények életre hívása és életben tartása a kormányzati-politikai adminisztrációk szándéka. Az állami-politikai adminisztrációk, az értelmiség kölcsönös jóhiszeműsége, jóindulata a feszültségek feloldásának legfőbb feltétele.

Tíz éve túszerhelyzetben

 Csehszlovák Köztársaság az 1928. esztendőben belépett fennállásának tizedik évébe. Ez a tény ok és lehetőség volt a számadásra, a visszatekintésre az impériumváltás óta eltelt évekre, a történelmi léptekkel mérve rendkívül rövid, ám egy újszülött állam csecsemőéletében mégiscsak jelentős időszakaszra. Az államalapítók meglegedve vették számba dédelgetett művüket, az alávetett nemzeti kisebbségek szószólói pedig a jubileumi évet is arra igyekeztek felhasználni, hogy minél közérthetőbben felhívják a hatalom hazai birtokosainak figyelmét, illetve ráirányítsák a művelt világ érdeklődését arra a nem elhanyagolható körülményre, hogy a győztes nagyhatalmak által dédelgetett csehszlovák csecsemőállam csakis más népek, nemzetek durva kisemmizése árán foganhatott, születhetett meg és ereszthetett gyökereket az európai politika elvadult talajában.

A jubileumi évre mindjárt 1928 januárjában egy kellemetlen „csehszlovák” nemzetpolitikai botrány vetette rá sötét árnyékát. Hlinka Szlovák Néppártjának alelnöke és parlamenti képviselője, Vojtech Tuka ugyanis a párt hivatalos napilapja, a *Szlovák* 1928. január 1-jei számában szenzációnak számító cikkel lepte meg a köztársaság nyilvánosságát, saját pártjának tömegeit is beleértve. A politikai bombaként ható cikk *A mártoni deklaráció tizedik évében* (V desiatom roku Martinskej Deklaracie) címet viselte, és arról szólt, hogy ebben az esztendőben Csehszlovákiában komoly államjogi változásoknak kell történniük. Tuka azt fejtegette idézett cikkében, hogy az 1918. október 30-án elfogadott turócszentmártoni deklarációnak volt egy titkos záradéka, amelyben a Szlovák Nemzeti Tanács vezetői kimondták: a szlovákok csatlakozása a csehekhez egyelőre csak tíz év „próbaidőre” szól. A csehek és szlovákok egymáshoz való viszonyát tehát sürgősen újra kell fogalmazni, mert ha ez nem történik meg, 1928. október 31-én Szlovákia a politikai vacuum iuris állapotába kerül. Ezzel a nappal ugyanis – Tuka állambölcséleti eszme-futtatása szerint – Szlovákiában megszűnik az alkotmányosság erkölcsi alapja, „megszakad a jogi kontinuitás” és a törvényesség.¹

Tuka idézett újságcikkének komoly büntetőjogi következményei lettek. A nevezett szlovák politikus ellen 1928. május 26-án politikai pert kezdeményeztek, ami csúnya árnyékot vetett a jubiláló Csehszlovák Köztársaságra, és nem kis mértékben zavarta a cseh–szlovák viszonyt. Ez annál is inkább kellemetlen volt, mivel a Szlovák Néppárt 1927 januárjától tagja volt a kormánykoalíciónak. A hazaárulással és Magyarország javára folytatott kémkedéssel megvádolt Tukát végül 1929. október 5-én tizenöt évi letöltendő börtönbüntetésre ítélték. Ezt követően a Szlovák Néppárt kilépett a kormányból, és ellenzékbe vonult.²

1 TUKA, V.: V desiatom roku Martinskej Deklaracie. *Slovák*, 1928. január 1. 3–4.

2 BARTLOVÁ, A. (2004): Návrhy slovenských politických strán na zmenu štátoprávneho usporiadania ČSR v – 1929. In: *Slovensko v Československu (1918–1939)*. Editori: ZEMKO, M. –BYSTRICKÝ, V. Bratislava. 154–155.

A magyar ellenzéki pártok központi napilapja 1928. március 7-i számában nagy érdeklődést kiváltó írás jelent meg az államfő, T. G. Masaryk 78. születésnapja, és egyúttal a köztársaság tízéves jubileumának apropóján. „Masaryk elnök ma ünnepli 78-ik születésnapját” – állapította meg tényszerűen a *Prágai Magyar Hírlap* szerkesztőségi vezércikke. A szerző a továbbiakban udvarias hangnemben, de mindamellet határozottan összekapcsolta a két ünnepnek a felvidéki magyarság felé kisugárzó üzenetét: „Masaryk elnök az őszinte igaz szó embere, meg tudja érteni egy mellőzött nemzet őszinte és igaz jogkereső panaszát. Ő maga mondta: kilenc évig épült az állam, s ami hiba történt, azt most a tizedik évben kell korrigálni. Nos hát a legtöbb hiba, a legtöbb sérelem a magyar kisebbséggel szemben történt. Itt a jubiláris jóvátétel éve: a magyar probléma az, mely elsősorban jóvátételre vár. [...] Az igazság győz – mondja Masaryk elnök –, és az igazság győzelmét várjuk.”³

De vajon valóban győz-e az igazság, van-e egyáltalán reális alapja reménykedni a történelem igazságosító szerepében? E kérdésekre mindenki a maga módján kereste a választ, elmondható azonban, hogy 1928-ban a „magyar sérelem” korrigálásának reményét több konkrét nemzetközi-politikai megnyilvánulás és táplálni látszott. Ilyen volt többek között az előző évben lezajlott és főleg Csehszlovákiában oly nagy vihart kevert Rothermere-akció. Ennél azonban sokkalta komolyabbnak tűnt Magyarország helyzetének pozitív változása a közép-európai térségben.

A jubileumi évben – a Rothermere-akció mellett – a magyar–olasz kapcsolatok kedvező alakulása táplálta leginkább a magyar reményeket, mind a trianoni Magyarországon, mind az elszakított területeken. 1927. április 5-én ugyanis Magyarország és Olaszország barátsági szerződést kötött, ami azt jelentette, hogy a magyar politika kitört a nemzetközi elszigeteltségből. Nagyhatalmi támogatással a háta mögött Magyarország ettől kezdve nyíltan vállalhatta a legfőbb külpolitikai célját, a revíziót. Gróf Bethlen István magyar miniszterelnök 1928. március 4-i debreceni beszéde világos hitvallás volt ebben a vonatkozásban.⁴

Az olasz nagyhatalmi háttér 1928 tavaszán és nyarán jó politikai támasznak ígérkezett a revízió felé vezető magyar úton. Mussolini és az angol Rothermere lord 1928. évi közös húsvéti szövege pedig a magyar fülek számára igazán hízogó mondatokat tartalmazott. Ez a „húsvéti üzenet” hirdette a magyar feltámadás reményét, és nyíltan kimondta: „a trianoni szerződés nem sírbolt”. Már csak azért sem lehet az, mivel úgymond „a világtörténelem sohasem ismert örökké tartó szerződéseket”.

A csehszlovákiai magyar politikai élet azonnal reagált ezekre a reménységet sugalló fejleményekre. A *Prágai Magyar Hírlap* 1928. április 15-i szerkesztőségi vezércikke máris azt fejtegette, hogy mivel Olaszország úgymond a magyarság barátjaként viselkedik, ebből a tényből több külpolitikai következtetés is levonható. A vezércikk szerint feltételezhetően gyengülni fog a kisantant politikai szerepe a közép-európai térségben. „Nem is olyan régen a kisantant még Középeurópa teljhatalmú urának képzelte magát, aki francia szövetségeseinek támogatásával e földterületen azt teheti, ami éppen jól esik neki. Ez a boldog idő azonban ma már a múlté”

3 Masaryk és a magyarok. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. március 7. 1.

4 ROMSICS I. (2005): *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris, Budapest. 261–262.

– írta reményteljes bizakodással a magyar ellenzéki pártok szócsöve. „Középeurópa ügyeinek intézésében Olaszország is részt kíván venni, és ez az akarata világosan kifejezésre jutott akkor, amikor barátságra lépett Magyarországgal, és ezt az országot jóakaratanak számos bizonyítékával halmozta el. Olaszország nem tűrheti, hogy az osztrák-magyar monarchia fölbomlása után a dunai medencében olyan, vele versengő hatalom alakuljon ki, amely a régi monarchia szerepét akarja átvenni, és ez természetes magyarázata annak, hogy Olaszország a kisanant egyensúlyozására Magyarországgal a lehető legjobb viszonyt teremtette meg.”⁵

A felvidéki magyarság szempontjából még az is biztató jelként volt értelmezhető, hogy a csehek és a szlovákok régi nagy barátja és pártfogója, R. M. Seton-Watson – alias Scotus Viator – 1928 májusában és júniusában csehszlovákiai útja során a magyar politikai vezetőkkel is kereste a kapcsolatot. A „Skót Vándor” felvidéki úttervében ott szerepelt több magyar jellegű város meglátogatása, illetve találkozás a magyarság néhány jelentősebb közéleti szereplőjével.

A *Prágai Magyar Hírlap* munkatársa még a felvidéki útja előtt, Prágában találkozott a neves angol politikussal, aki kérdésére válaszolva kifejtette, hogy szerinte mik a jó kisebbségi politika alapelvei. Seton-Watson tanáros precizitással ezeket az elveket négy pontba sűrítve foglalta össze: „1. Kívánatosnak tartom a kisebbségi jogoknak a legszigorúbban való betartását s azoknak az idő folyamán való kimélyítését. Ez a tézis nemcsak Csehszlovákiára vonatkozik, ahol a kisebbségek helyzete a többi államokéhoz viszonyítva aránylag a legjobb, hanem Romániára és Jugoszláviára is, ahol a nemzeti kisebbségek még mindig igen rossz helyzetben élnek. 2. Kívánatosnak tartom az adminisztráció megjavítását s meg kell állapítanom, hogy ebben a kérdésben haladást tapasztalok. 3. Decentralizáció. 4. A gazdasági korlátok csökkentése.” E pontokhoz még sietett hozzáfűzni: „Minden felelős tényezőnek e négy irányban kell dolgoznia és főleg arra kell ügyelnie, hogy a demokratikus irányzat továbbfejlődjék.”⁶

Az angol professzorral és politikussal készített beszélgetést a *Prágai Magyar Hírlap* szerkesztőse magyar szempontból oly jelentősnek ítélte, hogy a lapnak ugyanazon számában szerkesztőségi vezércikket szenteltek a témának. Ebben többek között utalás történt arra, hogy Seton-Watson már vagy öt éve nem járt Csehszlovákiában, tehát eleve nem ismerheti kellő mélységben az országban uralkodó politikai állapotokat. A vezércikk írója jóindulatúan feltételezte, hogy mivel az előkelő vendég csak most fogja tanulmányozni az ország belső viszonyait, ezt minden bizonnyal abból a négy pontban foglalt alapelvekből kiindulva fogja tenni, amiket az interjúban is megfogalmazott. „Helyesen mondja, hogy a kisebbségi szerződéseket a legpontosabban kell betartani, sőt idővel ki is mélyíteni. Ugyanezt valljuk mi is tíz esztendő óta szüntelen. Mi is állandóan azt követeljük, hogy a st.-germaini szerződésben biztosított kisebbségi jogok ne csak a kirakatba szánt díszárak legyenek, hanem az állam és annak hatóságai azokat tiszteletben is tartsák” – húzta alá a Skót Vándor által is kimondott igazság fontosságát a magyar ellenzéki pártok központi napilapjának elemző vezércikke. A továbbiakban is sok vonatkozásban igazat adott a neves brit vendégnek, a Csehszlovák Köztársaság nagy és elismert nemzetközi támogatójának. „Igaza van Scotus Viatornak, hogy

5 Olasz aktivitás. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. április 15. 1.

6 Scotus Viator a kisebbségi kérdéstről és a Rothermere-akcióról. Uo. 1928. május 20. 3.

a közigazgatást meg kell javítani, mert rossz közigazgatás, rossz adminisztráció valóban örökös kútforrása az elégedetlenségnek, de mi nem osztjuk azt a túlságosan korán megkockáztatott véleményét, hogy e téren haladást lehet tapasztalni” – fejezte ki részben egyetértését, részben különvéleményét a szerző. A továbbiakban a decentralizáció kérdését vizsgálta és kijelentette: „Ha a skót utazó a decentralizáció mellett kardoskodik, úgy bennünket is hívei közé számíthat, mert hiszen a mi harcunk esztendők óta főképpen a prágai centralizmus bástyái ellen folyik és Szlovenszko, valamint Ruszinszko önkormányzatát tekinti céljául.” A vezércikk abban is egyet értett Seton-Watson álláspontjával, hogy a gazdasági barikádokat úgymond le kell dönteni: „De ha igazságos akar lenni, el kell ismernie, hogy a csehszlovákiai magyarság volt az, amely a legerélyesebben követelte mindig egy nagyvonalú szabadkereskedelmi irányzat inaugurálását.”⁷

Seton-Watson valóban eleget tett ígéretének, és szlovákiai körútja során több magyar várost, illetve közéleti személyiséget is meglátogatott. Pozsonyban például találkozott Jabloniczky János képviselővel, majd május 31-én Komáromban több magyar politikussal és közéleti személyiséggel. A komáromi megbeszélésen magyar részről többek között jelen voltak Koczor Gyula és Füssy Kálmán nemzetgyűlési képviselők, valamint Richter János szenátor. A magyar politikusok informálták illusztris vendégüket a felvidéki magyarságot leginkább súlyosan érintő elnyomó intézkedésekről, elsősorban a szláv nemzeti terjeszkedés jegyében végrehajtott földreform kihatásairól.⁸

Seton-Watson benyomásai Csehszlovákia és a magyar kisebbség viszonyát illetően egyáltalán nem voltak pozitívoknak nevezhetők. Tapasztalatait egy aránylag terjedelmes emlékiratban foglalta össze, amelyet eljuttatott Masaryk államfőhöz. Ebben nehezményezte a magyar nyelv mellőzését a hivatalokban, hiányolta a kétnyelvű hivatalos hirdetményeket, bírálta a magyar helység- és utcanevek mellőzését, a magyar iskolahálózat hiányosságait stb. A magát továbbra is következetesen csehszlováknak tartó notabilitás különösképpen fontosnak mondta idézett emlékiratában egy magyar egyetem létesítését, mert ha ez nem történik meg, akkor úgymond a fiatal magyar generáció Csehszlovákiában „megkeseredve válik felnőtté”, ez pedig további nyugtalanságokat fog előidézni.⁹

A jelek a jubileumi év tavaszán azonban egyáltalán nem arra utaltak, hogy a csehszlovák kormányzati politika, vagy akár az alsóbb politika, közigazgatási és önkormányzati hatóságok változtatni akarnának addigi elnyomó nemzetiségi politikájukon. Főleg a vidéki „kiskirályok” részéről fordultak elő már abszurdnak minősülő fellépések a magyarsággal szemben, borzolva ezáltal a nemzetiségi kedélyeket. A magyar ellenzéki pártok központi napilapja például 1928. március 13-án beszámolt az előző napon Rimaszécsen történekről. E Gömör megyei kisváros március 12-i képviselőtestületi ülésén egy magyar nemzeti párti és egy kommunista párti képviselőtestületi tag közös indítványt nyújtott be, amelyben azt kérelmezték, hogy a nyelvtörvény

7 Két angol vendég. Uo. 1928. május 20. 1.

8 Scotus Viator sorra látogatja a magyar kisebbség országos vezéreit. Uo. 1928. június 2. 5.

9 Idézi BÁN D. A.: Seton-Watson és a csehszlovákiai magyar kisebbség. In: MOLNÁR I. (szerk.) (1994): *Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok*. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány, Budapest. 88.

végrehajtási rendelete értelmében (17/1926. sz. kormányrendelet, 70. cikkely) a magyart is nyilvánítsák a képviselőtestület tárgyalási nyelvévé. Az ülésen résztvevő közjegyző azonban – mint hatósági közeg – azonnal közbelépett. A beadványt elkobozta, és átadta a csendőrségnek abból a célból, hogy indítsanak eljárást államellenes izgatás címén az indítványtevők ellen.¹⁰

Az ilyen és hasonló jellegű helyi magyarellenes túlkapások mellett azonban sokkalta nagyobb határfokúak voltak a kormányzati szinten kitervelt és végrehajtott országos kezdeményezések. Ezek közül legjelentősebb volt a szláv nemzeti terjeszkedést szolgáló agrárreform, valamint a hatalom magyarellenes iskolapolitikája. A köztársaság fennállásának tízedik esztendejében már mindkét államilag irányított akció meghozta az első gyümölcsseit, és így elmondható, hogy a magyarság visszaszorítása mind gazdasági, mind kulturális téren sikerekkel dicsekedhetett.

A magyar ellenzéki pártok képviselői és szenátorai a jubileumi évben látványosan fokozták aktivitásukat a prágai nemzetgyűlés mindkét kamarájában. Bármilyen téma is volt napirenden, a magyar törvényhozók mindig megtalálták annak a módját, hogy felszólalásaikban felhívják a figyelmet az impériumváltás során a felvidéki magyarságon elkövetett erőszakra, valamint rámutassanak az azóta átélt sérelmekre.

Koczor Gyula magyar nemzeti párti képviselő például 1928. június 21-én a képviselőház lakásvédelmi vitáját használta fel arra, hogy kritikus hangnemben reagáljon Edvard Beneš külügyminiszter nem sokkal korábban elhangzott kisebbségpolitikai expozéjára. A külügyminiszter igazságosságról, demokráciáról és nagyvonalú nemzetiségi politikáról hangoztatott szövegeit Koczor képviselő félrevezetőnek nevezte. „A külügyminiszter úr mindig nagy mestere volt a propagandának, jól ismeri a reklám pszichológiai alapjait, s tudja, hogy valamely állítás szüntelen, állandó hangoztatása az igazság hitét kelti az emberekben – jelentette ki kendőzetlen nyíltsággal. – Ilyen módon vetette meg a köztársaság alapjait, így próbálkozik jövőjét is megalapozni s így akarja a szenvedéseinkre felfigyelő világgal, sőt velünk is elhitetni, hogy itt minden rendben van, nincs semmi kívánnivalónk, sorsunkkal elégedettek és boldogok vagyunk.” Koczor képviselő szerint ezek a szövegek mind hazugságok, mivel az ország nemzetiségei – különösképpen a magyarok – elnyomás alatt sínylődnek. Az ilyen bánásmódba a magyarság azonban soha nem fog belenyugodni. „Mi továbbra is hangoztatni fogjuk a velünk való bánásmód igazságtalan voltát, nem szününk meg Európa és a nagyvilág igazságérzetére és becsületére apellálva, az élethez való jog megadását tovább is követelni s nem nyugszunk mindaddig, míg a rajtunk elkövetett igazságtalanságok jóvá tételnek és nemzetünk léte és fejlődése nem biztosíthatik” – hangsúlyozta. Mintegy Beneš külügyminiszternek, valamint az egész elnyomó államgépezet vezető embereinek címezve mondta a következő intelmeket: „Nem kiváltságokat, csak igazságot kérünk, igazságot követelünk úgy önöktől, mint Európától. Győzzön önöknél is a jobb belátás, értsék meg, hogy béke és megbékélés csak igazság mellett, egyenrangú népek között lehet s a rabszolga és a rabszolgotartó egymás mellett való élése talán átmenetileg csöndet jelent, de az ilyen, szuronyokra támaszkodó hatalom sohasem örökös.

10 A rimaszécsi közjegyző szerint államellenes bűncselekmény a kisebbségi nyelvjogok követelése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. március 13. 8.

Értsék meg az igazság és a józanság szavát, ezzel fogják legjobban saját nemzetük és Európa békéjét szolgálni.”¹¹

A magyar politikusokat a jubileumi évben már az is egyre inkább foglalkoztatni kezdte, hogy 1919-ben a párizsi békekonferencián a csehszlovák delegáció – nevezetesen Edvard Beneš – vajon milyen tartalmú memorandumokkal manipulálta a döntéshozó nagyhatalmak politikusait. Ezeket a dokumentumokat ugyanis a prágai külügyminisztérium bizalmasan kezelte, és taktikai okokból soha nem hozta nyilvánosságra. Ezért a magyar ellenzéki pártok törvényhozói a prágai nemzetgyűlésben 1928. június 30-án interpellációt nyújtottak be Beneš külügyminiszterhez, és világos választ kértek oly értelemben: hajlandó-e végre közzétenni a csehszlovák memorandumok szövegét, hogy ezáltal nyilvánosan ellenőrizhető legyen azok valóságtartalma. Nevezetesen az: vajon a köztársaság békedelegációja objektív képet festett-e az igényelt magyarországi területek nemzetiségi viszonyairól?¹²

A felvidéki magyar politikai reprezentáció aktivitása tehát dicséretesnek volt mondható a kisebbségi önvédelem minden területén. Tény viszont, hogy a csehszlovák kormányzat és a hatóságok sem bántak kesztyűs kézzel a felvidéki magyarokkal. Masirevich prágai magyar követ 1928. július 30-i jelentésében arról volt kénytelen beszámolni, hogy a csehszlovák hatalom az utóbbi hónapokban mind Magyarországgal, mind a felvidéki magyarsággal szemben „fokozottabban éles kezelési módot alkalmaz”. A magyar követség egyik alkalmazottjának Kamil Krofta, a prágai külügyminisztérium egyik vezető tisztségviselője – később külügyminiszter – bizalmasan tudomására hozta: „Magyarországot rá kell bírni arra, hogy a reális politika alapjára helyezkedjék. Be kell látnia revíziós igényeinek lehetetlen voltát.” Amennyiben Magyarország felhagyna a revíziós törekvésekkel, akkor – a cseh külügyi főtisztviselő szerint – „az itteni magyar kisebbség teljes szabadságot kapna”, és zavartalanul ápolhatná kapcsolatait az anyaországgal.¹³

A csehszlovákiai magyarság túszhelyzete tehát nyilvánvaló volt. Az államhatalom a magyar lakossággal szemben alkalmazott elnyomó politikájával igyekezett befolyásolni és engedelmesebbé tenni Magyarország Csehszlovákia felé megnyilvánuló politikáját. Mindjárt hozzá kell tennünk: nem nagy sikerrel.

---

11 *Poslanecká sněmovna N. S. R. Č. 1928. II. Volební období. 6. zasedání.* Příloha k těsnopisecké zprávě o 145. schůzi poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé v Praze ve čtvrtek dne 21. června 1928. 103–105.

12 Magyar törvényhozóink közös interpellációja. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. július 1. 4.

13 Magyar Országos Levéltár, Budapest. Küm. Pol. K 63, 39. cs. 7/7 t. 3161/1928.

Gaucsík István

Álomjárás és valóság

Adalékok Hantos László értelmiségi habitusához¹

A határon túli magyar közösségek elitesoportjainak inkább szociológiai alapozottságú, mint társadalomtörténeti irányultságú, és döntően az elmúlt két évtizedre fókuszáló kutatásai csak a közelmúltban bontakoztak ki. Kimondva-kimondatlanul ezek a megközelítések – legalábbis szlovákiai magyar vonatkozásban – identitásközpontúak, legfőképpen a nemzeti és rétegidentitás építőelemeinek (vátesszerep, küldetéstudat, példaadás, értékrend, rétegöntudat, hagyománytisztelet) a megoszlására keresnek válaszokat.² Ugyanakkor ezek a magyarázatok az értelmiségi attitűd általánosabb, és például új értelmezési mezők kialakítása végett korábbi (kisebbség)történeti szakaszokkal összehasonlítható és azonosítható jegyeivel nem foglalkoznak. Pedig a betöltött vagy betöltendőnek vélt értelmiségi szerep és a mimikri jegyei túlmutatnak egy sajátosnak vélt és annak kikiáltott kisebbségi közegeen, éppen hogy szellemtörténetileg majd kétszáz évre visszakanyarodóan jól kitapintható magatartásbeli jegyeik vannak.³

Nem elhallgatható az a tény sem, hogy a téma, mármint a kisebbségi értelmiség identitása és társadalmi vagy társadalomszervező és -tervező szerepe, divattéma lett. Legalábbis az 1990-es évek elejétől ez tapasztalható, hiszen több más fogalomhoz (elit, kisebbség, kisebbség- és etnopolitika, emlékezet, kulturális örökség) hasonlóan, nem utolsó sorban a kisebbségi identitás korrekciója és igazolása végett, kapcsolódásával a kizárólagos etnocentrikussághoz konjunkturális hátszelet kapott mind a tudományos életben, mind a közbeszédben. A leltárkészítéstől, adathalmazástól, dokumentálástól a civil, politikai, kulturális és tudományos szférák belső mechanizmusainak, illetve vélt vagy valós „törvényszerűségeinek” a kutatásán és mitizálásán keresztül az elméleti konstrukciók megalkotásáig szélesedett a paletta. Varázsszó lett például a modell(alkotás), kisebbségi intézmény(rendszer), alrendszer(ek), a mediátorok (uralma, befolyása, kapcsolathálói), érdekérvényesítés és -védelem, stratégia- vagy koncepcióalkotás. A kívülálló érdeklődő azt gondolhatná, hogy a szövegekben bemutatott és „elemzett” fogalmak és rendszerek a társadalmi valóságban saját entitással bírnak, a „kisebbségi lét” mindent áthatóan determinálja helyüket és szerepüket, és emellett szinte önálló életet élhetnek.⁴ Sarkítva, és egyben kritikusan fogalmazva: értelmiségiek írtak (írnak) önmagukról önmaguknak, főképpen azért, hogy

1 A címet Hantos László egyik írásából kölcsönöztem: HANTOS 1938a, 18–22.

2 LAMPL 1998, 222–233; LAMPL 2002, 444–448. A legújabb, immár cizelláltabb értékelésre lásd LAMPL 2011, 437–461.

3 Ennek kifejtésére lásd JOHNSON 2010, 9–10, 554.

4 Vö. például TÓTH 2004, 247–270; KISS D. 2006, 143–151.

önmaguknak megválaszolják – és önmagukat megnyugtassák –, hogy „szellemi harcuk”, főleg válságidőszakokban, hullámvölgyekben a nemzeti közösségek identitástudatának az erősítésére (befolyásolására) irányul, és ezen keresztül egy közösség (sikeres) jövőjének az egyedüli, kiválasztott irányítói (talán éppen ez a kiválasztottság-tudat az egyik forrása napjaink elitellességének).⁵ Ebben a zárt diskurzusban a cél az etnikai csoportidentitás megszilárdítása és az irányított (kollektív) emlékezet kordában tartása. Az értelmiségi szerep immár elbújik a színpalafal és a retorikai bravúrok mögé, miközben a valóságban emögött is prózaibb és emberibb dolgok húzódnak meg.

A tanulmány tulajdonképpeni tárgya, Hantos László⁶ közgazdász, gazdasági szakíró, lapszerkesztő és közíró értelmiségi magatartásának és „szellemi építményeinek” vizsgálata, talán első olvasatra eltér az előzőekben vázolt értelmiség-képtől, azonban számos ponton kapcsolódik hozzá, mégpedig társadalom- és kisebbségépítő koncepcióin, rendszerező elvein és főképpen „a kisebbségi gazdasági autarkáiról” vallott nézetein keresztül. Ebben az írásban elsősorban az utóbbi tézisének szentelek figyelmet. Ugyanakkor nem jellemrajzot készítek, hanem az eszmék és prekonceptiók csábításainak a kinyomozható jegyeit, kötőszöveiteit keresem.

5 Jelenleg a szlovákiai magyar közbeszédben a felkapott áldiskurzus *Ki a magyar?* cím alatt zajlik. Az értelmiségi elit a legutóbbi népszámlálás eredményeivel szembesülve elkezdte keresni a megoldási lehetőségeket a magyar kisebbség társadalmi, gazdasági, kulturális és nyelvhasználati problémáinak az orvoslására. Valójában vitáról és véleménycseréről nem is beszélhetünk. Fogalomzavarról, sztereotípiákról és mítoszokról annál inkább (lásd például a kisebbségi gazdaságpolitika, gazdasági és identitás, illetve gazdasági diszkrimináció és kisebbségi jogállás ügymond „kapcsolatrendszeri” körüli zavaros fejtegetéseket). Lásd www.kerekasztal.org. A kisebbségi elitek egyhelyben topogása, hatalmi szándékaik és egyoldalú teoretizálásuk, melynek türelmes aprómunkája a legtöbb esetben nem is valósult meg, a két világháború közti időszakban sem volt ismeretlen jelenség. Jócsik Lajos erről egy másik kontextusban – de az előzőekben jelzett esetre is vonatkoztathatóan – így írt: „Hát szellempolitikánk lényege az utánmondás, az ismétlés és az együtt- vagy utánlelkesedés? [...] Mert egy dologról beszélni és egy cél irányába cselekedni vagy cselekvésre bátorítani, nem egy és ugyanaz. Csak így lepleződhetik le nálunk az új szellemi törekvések fel- és kihasználása mögött beásott hamis szándék és machiavellizmus.” *Magyar Újság* 1937. június 11. 8.

6 Hantos részletesebb életrajzi adatait és szocializációjának állomásait további kutatásoknak kell tisztázniuk. Az alábbiakban a rendelkezésre álló adatok alapján kíséreltem meg rekonstruálni az életrajzát. 1910-ben született Nagymagyaron és 1983-ban hunyt el Budapesten. A Sajtó-völgyi Gazdasági Egyesület tisztviselője, egy időben a *Hanza Szövetkezeti Újság* szerkesztője. Az első bécsi döntés után a felvidéki minisztérium előadója. Írásaiban elsősorban a szlovákiai magyarság gazdaság helyzetével és a mezőgazdaság fejlesztésével foglalkozott. Nyugat-európai tanulmányútján a különböző szövetkezeti modelleket vizsgálta. A kisebbségi gazdasági autarkia és „öncélúság”-elképzelések egyik képviselője volt. A háborús években mezőgazdasági szakpolitikusként működött és a Mezőgazdaságfejlesztési Kutató Szolgálat intézetét vezette. A második világháború utáni sorsáról töredékes adatok állnak a rendelkezésre. 1953–1968 között a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója (?) volt. Az 1970-es évek elején a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának az elnökhelyettesi funkcióját töltötte be. Számos tanulmányt és könyvet publikált a szlovákiai magyar és magyarországi szövetkezeti mozgalomról, a magyar mezőgazdaság helyzetéről, az agrárpolitikáról, a háborús évek magyar gazdaságában bekövetkezett strukturális változásokról és a munkásság szociális helyzetéről.

Az eszmélés állomásai

Ha hihetünk Hantos László rövid, a szlovákiai magyar valóságot szorgalmasan bíráló, és egy igazi intellektuellhez méltón, saját pályakezdesének őáltala fontosabbnak ítélt állomásait, karrierjét megörökítő és szellemi tájékozódásának ihletőit, formálóit tömören jelző 1938-as írásának, akkor szocializációjának fontosabb időszakaiból (gimnázium, egyetem) kimaradt a szlovenszkói kisebbségi élet „rideg” valósága, vagy ahogy még fogalmaz, magánya és cellaszerűsége.⁷ Ezt annak ellenére állítja, hogy a felső-csallóközi Nagymagyar szülöttjeként 1920 szeptemberétől (eszerint tíz évesen?)⁸ a pozsonyi evangélikus líceumban tanult, majd a komáromi bencés gimnáziumot látogathatta és a tágabb csallóközi régió határait ritkán léphette át.⁹

A komáromi középiskola sem hagyott benne ilyen érzéseket és élményeket: „csupán jó emlékek voltak, minden kisebbségi élmény nélkül.”¹⁰ 1932-ben ebből az utólag általa ugyan kellemesnek, de felejthetőnek vélt környezetből került ki az írásában pontosabban meg nem nevezett budapesti egyetemre, amely világméretű alapvetően átformálta. Végzettségét tekintve csakis a Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Karon tanulhatott, amelyet 1934-ben vontak be a Magyar Királyi József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem szervezetébe. Egyetemi tanulmányait 1937-ben fejezte be. A budapesti tartózkodását nem csekély önellentmondással hiátusként fogta fel. Kisebbségi értelmiségi pályára nem készült és „a kisebbségi élet idegen volt” előtte. Az első élménye, mintegy a szlovákiai magyar glóbusz valóságának megtapasztalása keserű pirula lehetett a frissen végzett és ambiciózus közgazdász számára, aki – állítása szerint – egyetemi éve alatt számos európai országot (14-et?!) bejárt, és közléről tanulmányozhatta a nyugat-európai gazdaság- és szövetkezetszervezést, különösen a flamand kisebbség önszerveződését.¹¹ Ezek után a Hanza Szövetkezeti Áruközpont galántai irodájában megrökönyödött, amikor monoton mérlegmásoló munkát bízta rá. Szerkesztővé csak ez után avanzsál. A kisebbségi létben való „újjászületését” a szlovenszkói életbe való alámerülés, a falvak látogatása, a rurális-kisvárosi életformával¹² való szembesülés és a szinte minden

7 HANTOS 1938a.

8 Elszórt életrajzi adatokat közöl egy későbbi valószínűleg a halála előtt elkészült kéziratban. Eszerint Pozsonyban állítólag szemtanúja volt a Mária Terézia-szobor ledöntésének. Lásd HANTOS [é. n.]: 4.

9 Apja Hantos Ádám helyi tanító volt, aki a községben 1906 óta tanított. Ő a nagymagyar fogyasztási szövetkezet tisztviselőjeként is működött és a községi futballegyesület elnöke volt 1929-ben. Hantos Ádám a Hanza Szövetkezeti Áruközpont 1924-es alapításában is részt vett és az áruközpont felügyelőbizottságának lett a tagja. 1946-ban feleségével együtt kitelepítették Magyarországra. Lásd GAUCSIK 2008, 92, 93, 95, 136; HANTOS [é. n.]: 40; <http://fkzlateklasy.webnode.sk/klub/historia-klubu> (letöltés ideje: 2012. szeptember 2.); *Zlaté Klasy Spravodaj*, 2009, 3. szám; http://www.zlateklasy.sk/downloads/journal/spravodaj_3_2009_sk.pdf (letöltés ideje: 2012. szeptember 2.); http://www.foruminst.sk/hu/63/dokumentumtar/2/a_lakossagcsere_kereteben_magyarorszag_i_attelepitesre_kijelolt_szlovakiai_magyarok_nevjegyzekai_1946/1/4565/nagymagyar/dok_id-4971 (letöltés ideje: 2012. szeptember 2.).

10 HANTOS 1938a: 18.

11 HANTOS 1938b: 8–9.

12 HANTOS 1937, 6–7.

vasárnapra betervezett szövetkezeti ismeretterjesztés, propaganda jelentette. Víziója, amelyet a magyarországi és az erdélyi gazdasági koncepciók¹³ nagymértékben befolyásoltak, azonban a régi maradt: „a góliáterejű” magyar nép megteremtése, aminek alapját képezi a közösség politikai, kulturális és gazdasági egysége. Olvasatában a gazdasági szféra kapott kiemelt (és túlértékelt) szerepet, identitáserősítő és -képző feladatot, ugyanakkor a kultúrát egyoldalúan alárendelte az anyagi javaknak.¹⁴ Szerinte a világnézeti és politikai megosztódás csakis károsan hathatott a kisebbség organizmusára és vitalitására. Kisebbségi öntudatot és üzleti szellemet érvelése szerint csakis a gazdasági öncélúság (nevezhetjük gazdasági nacionalizmusnak is) ideája és gyakorlati, programszerű megvalósítása teremthetett. Az önszerveződést, a többségi hatalmi központoktól való függetlenedést alapját a szövetkezetek szakosodása és elsősorban a hitelszövetkezeti központ megszervezése jelentette volna.

A gazdasági öncélúság tézise és alkotóelemei

Hantos tézise az elkülönülő csehszlovákiai magyar gazdasági „életről” három, szorosan egymásbafonódó tételre támaszkodott: a (szállás)területre (nemzeti térre), a gazdasági szervezetekre és az erkölcsi követelményekre.

Szerinte a szlovákiai magyarság, melynek társadalom- és gazdaságszervező „ereje” az 1920-as években a helyi és kisvárosi centrumok köré összpontosult, kicsiben, „a kifliformájú országrész” nyugat-keleti megosztása miatt csakis regionális gazdaságszervezést valósíthatott meg. Sematikus és elnagyolt szempontrendszerében, melyet a „gazdasági gócépítés” ideája hatott át, elszikkadt a tényleges gazdasági jelenségek, a csehszlovák gazdaságpolitika és a regionális fejlesztések vizsgálata, ami gyakran elnagyolt megállapításokhoz vezetett (Pozsony szerepe, Galánta túlhangsúlyozása a Hanza-központtal, Komárom gazdasági szerepének alábecsülése, a nógrádi és gömöri vásárcentrumok tömörítésének irreális terve). Ezekben a területeken, a nyugati, középső és keleti magyar régiókban a kisebbségi gazdasági életet, az „otthonteremtést” a „táji”, önszervező szervezeteknek kellett volna biztosítaniuk.

13 HANTOS 1938c, 5–6.

14 „Valahogy úgy vagyok, hogy egy népi közösség életében, legyen az nemzet vagy nemzeti kisebbség, a legelső fontosságú dolognak a gazdasági életet tartom. Egyszerűen indokolom: az a nép, amely gazdag, amely gazdaságilag erős és szervezett, elsősorban öntudatos. Ilyen ma a flamand nép, de ilyen volt az osztrák-magyar monarchiában élő cseh nemzet is. Az öntudatos népet nem kell kultúrára szoktatni, mert a jólétben maga is vágyik erre. Nem kell kultúrvigéceknek járniuk a falut, ha egy könyv elhelyezéséről van szó, a sajtónak nem kell akvizitőröket küldözgetniük a vidékre, mert a nép a gazdasági jólétben magától is »rendel.« A kulturális eledel csak akkor kapós, ha megvan a megfelelő anyagi eszköz is hozzá. [...] Mert a mindennapi anyagi gondok, a fillérek hiánya az oka annak, hogy a szlovén-magyar magyarság nem eléggé öntudatos, kulturális érdeklődése nem áll olyan fokon, mint a kisebbségi sorsunkban kívánatos volna.” HANTOS 1938, 20. Hantos a népi (valójában nacionalista) eszmét a keresztény népi gondolattal ötvözte és arra a felismerésre jutott, hogy a gazdaságilag átnevelt keresztény rétegeknek a nemzeti erőket kell erősíteniük és az „idegen fajú elemeket” ki kell szorítaniuk. Lásd HANTOS 1938d, 412–413.

A magyar gazdasági szervezetek csoportjait, melyek különböző szinteken az országos struktúrákba ágyazódtak, a kortársak közül talán egyedül ő látta összefüggőnek és egységesnek. Ebben az aránytalanságokat mutató konstrukciójában a szövetkezetek túldimenzionált szerepet kaptak, ellenben az iparosok, kereskedők és a pénzintézetek szakmai-érdekvédelmi szervezeteit figyelemre se méltatta (ipartársulatok, bankegyesület). A kisebbségi társadalom építőjének a szerepében felvetette specializált szövetkezeti típusok, bankközpont és a mezőgazdasági érdekvédelmet felvállaló szervezetek létrehozását, ugyanakkor nem érdeklődött a működő magánvállalkozások és a csehszlovák gazdaságba integrálódott magyar szervezetek reális helyzete, piaci lehetőségei, személyi állománya, vezetői elitje, szakmai és anyagi tartalékai iránt.

A Hantos-féle értelmiségi „valóságlató és cselekvő”, a szabadelvű kapitalizmus hibáit osztorozó konstrukcióban kiemelt szerepet kapott az erkölcs. Az általa elvárt, de részletesebben ki nem fejtett kollektív erkölcsi „értékek” (szolidaritás, az önzés-nyerészkedés maga a bűn, az eleve elvárt anyagi támogatás, „opportunitás” legyőzése, idegen tőkéktől való elhatárolódás, magyar betétek magyar bankba gondolata) és a „nemzeti lelkiismeret” segítségével kívánta legitimálni a kisebbség gazdasági autarkijáról alkotott koncepcióját.¹⁵

Ternyei László, a Prágában megjelenő *Hitel* című gazdaságpolitikai lap újságírója Hantos László nézeteit a „kisebbségi gazdasági öncélúságról” kritikus elemzés tárgyává tette. A gazdasági szerepvállalás felületes, erkölcsi kötelességként való erőszakolását elfogadhatatlannak tartotta. Az elzárkózás csak konfliktust és ellentámadást szült volna. Ternyei szerint a „saját gazdasági erő” elmélete a fantazmagóriák birodalmába tartozik, a gyakorlati gazdasági életben kivitelezhetetlennek látta; szerinte a magyarság ilyennel nem rendelkezik, a magyar gazdasági aktoroktól efféle erkölcsi szerepvállalást nem lehet elvárni. A kivezető utat az állami javakból, juttatásokból való egyenlő részesedésben, annak megszerzésében jelölte meg: „Mi, a kisebbség, a gyengébb fél vagyunk. A gyengébbnek fegyvere sohasem lehet az elzárkózás, az elkülönülés, mert azzal még gyengébbé teszi magát. Ellenkezően, az erősebb patrimoniumában való részesedést kell magának követelnie, mégpedig nem olyan módszerekkel, amelyek erőhatalmi – bárha csak hangulatbeli erőhatalmi – beavatkozást jelentenek, hanem mindig csak az egyenlő jogra, az egyenlőségre hivatkozva. A jog a gyengébb fegyvere. És a jogra, az egyenlőségre való hivatkozás aztán nemcsak megengedi a hangos szót, a propagandát, hanem szükségessé is teszi.”¹⁶

Források

- HANTOS L. (1937): Öt étlap (Egy csallóközi falu néptáplálkozási szokásai). *Új Szellem*, 6. 6–7.
 HANTOS L. (1938a): Álomlátás és valóság a közgazdasági életünkben. *Tátra*, 1. 18–22.
 HANTOS L. (1938b): A flamand Boerenbond gazdasági szervezete. *Új Szellem*, 4. 8–9.
 HANTOS L. (1938c): Gazdasági észrevételek az új időkhöz. *Új Szellem*, 11. 5–6.

15 Vö. HANTOS 2002, 77–88; GAUCSIK 2008, 378–396.

16 GAUCSIK 2008, 376–378.

- HANTOS L. (1938d): A nemzeti gondolat gazdaságpolitikai célkitűzése. *Új Élet*, szeptember–október, 412–413.
- HANTOS L. (2002): Gazdasági életünk húsz éve. In: BORSODY I. (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában*. Méry Ratio, Somorja. 77–88.
- HANTOS L. [é. n.]: A csehszlovákiai magyarság gazdasági helyzete a két világháború között, összehasonlítva a jelenlegi állapotokkal. Kézirat, 260/1986 (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet).

Irodalom

- GAUCSIK I. (2008): *A jog erejével. A szlovákiai magyarság gazdasági önszerveződése 1918–1938*. Dokumentumok. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- JOHNSON, P. (2010): *Értelmiségiek*. Európa, Budapest.
- KISS D.: Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 2. 143–151.
- LAMPL ZS. (1998): „Szeretettelben szolgálatok egymásnak”, avagy tények és gondolatok a szlovákiai magyar értelmiség rétegidentitásáról. *Magyar Kisebbség*, 3–4. 222–233.
- LAMPL ZS. (2002): Szociológiai helyzetkép a szlovákiai magyar értelmiség identitásáról. *Kisebbségkutatás*, 2. 444–448.
- LAMPL ZS. (2011): A szlovákiai magyar kulturális és gazdasági elit szociológiai portréja. In: KOVÁCH I. (szerk.): *Elitek a válság korában. Magyarországi elitek – kisebbségi magyar elitek*. MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum, Budapest. 437–461.
- TÓTH K. (2004): A magyar intézményrendszer fejlődése. In: FAZEKAS J. – HUNČÍK P. (szerk.): *Magyarok Szlovákiában. Összefoglaló jelentés (1989–2004)*. I. k. (2. kiad.) Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely. 247–270.

Szerencsés Károly

Győztes és vesztes

Csehszlovákia és Magyarország (1944–1946)

A Párizs környéki békék Közép-Európája a maga kis államaival (Németországhoz és a Szovjetunióhoz viszonyítva) a két világháború között kiszolgáltatott állapotba került a térségben közvetlenül is érdekelt két nagyhatalommal szemben. A kritikus helyzetben az egyes országok válaszai, reagálásai eltérőek voltak. A lengyelek 1920-ban katonailag ellenálltak a szovjet hódításnak és sikerrel jártak. Ezt próbálták meg 1939-ben a német–szovjet közös hódítással szemben is, sikertelenül. Harcoltak és elbuktak. Országukat eltörölték a föld színéről, német és orosz megszállás alá került ennek minden rettenetes körülményével. Ennek csak szimbóluma a Katynban elkövetett barbár vérengzés. Mind a német, mind a szovjet megszállók a lengyel értelmiség, vezető réteg teljes kiirtását tűzték ki célul. Lengyelországban jelentős illegális szervezkedés kezdődött, amely komoly fegyveres erőt is fel tudott mutatni, bár legnagyobb vállalkozása, a varsói felkelés elbukott. Ennek következményei egész Közép-Európára nézve tragikusak voltak. Alapvetően itt siklott ki e térség a „Nyugat” látóköréből, és jutott – juttatták? – Sztálin prédájául.¹

A csehek, szlovákok másként reagáltak. A szlovákok Hitler eminens szövetségeseiként létrehozták önálló államukat, amely a III. birodalom minden katonai vállalkozásához önként és elsőként csatlakozott. Szó sincs „bábállamról”, Szlovákiában nem voltak megszálló német alakulatok (1944-ig), nem tevékenykedett a Gestapo, sem más legális német operatív belügyi szerv. Mint a 20. században még egyszer teljesen nyilvánvalóvá vált: a szlovákok igényelték a saját államukat, mivel Csehszlovákiában közel sem kapták meg azokat a jogosítványokat, melyeket Masarykéék megígértek.

A csehek sem álltak ellent. Hitler és a III. birodalom „védnöksége” alá helyezték magukat. Behódoltak, ezzel megtartották bizonyos állami létüket, volt cseh kormány, cseh köztársasági elnök, cseh közigazgatás, de ugyanakkor voltak német megszállók, protektor, és szabadon tevékenykedett az országban a III. birodalom belügyi apparátusa. Csehországból nem soroztak, Prágára egyetlen bomba hullott, az is tévedésből. Volt azonban egy Benešük, aki Londonban emigráns kormányt hozott létre, s a hazai és az emigráns kormány össze is játszott. Volt cseh ellenállás is, cseh légió...

A harmadik megoldás Magyarországé volt. A hintapolitika. Ameddig lehetett. Nincs most terünk ennek elemzésére, de ez a taktika nyilvánvalóan csődöt mondott. Teleki Pál öngyilkossága mindennél jobban jelezte ezt s még inkább az 1944-es esztendő, amikor minden „eredmény” egy szempillantás alatt odalett. Az országot előbb a németek, majd az oroszok is megszállták,

---

¹ DAVIE, N. (2008): *A varsói felkelés. „A 44-es varsói csata”*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

s elvesztette a Nyugat rokonszenvét is. És ami ezeknél is súlyosabb: elvesztette gerincét, önbecsülését, sok esetben becsületét is. Tisztelet a kivételnek.

Románia is e térséghez tartozik. Ők megint más utat választottak. Teljes erővel kiszolgálták a III. birodalmat: gazdaságilag és katonailag is. Majd egy jól irányzott lépéssel átálltak a másik oldalra és komoly erővel kiszolgálták a szövetségeket – leginkább a Szovjetuniót – is. Mindkét irányban súlyos veszteségeik voltak, de a béketárgyalásokon ezt betudták nekik, főleg Magyarországgal szemben.

Csehszlovákia újraesztése 1944-re befejezett tény volt. Nem evidencia, de a cseh diplomácia (formális és informális egyaránt) ezért nagyon sokat tett. A szlovákoknak megint megígérték az egyenrangúságot és az emigrációban lévő szlovákoknak ez elegendő volt. Ezek a tárgyalások már 1944 januárjában javában folytak.² Mintha az önálló szlovák állam nem is létezett volna. A Nyugat elnéző álláspontja talán érthető, de a Szovjetunió? Mégiscsak hadviselő fél volt Szlovákia 1941. június 25-e óta! Ennek megtorlására hajtották végre a szovjetek másnap – 26-án – a légitámadást, amely nem Eperjest érte, hanem a magyar Kassát. Beneš legzseniálisabb húzása volt, hogy Sztálin jóváhagyását is megnyerte Csehszlovákia újraesztéséhez. Persze ehhez némi nagyvonalú „ajándék” is kellett: Kárpátalja átadása a Szovjetuniónak, amivel ez a birodalom betette a lábát – immáron saját jogon – Közép-Európába. S talán más is. Beneš szerepe Csehszlovákia szovjet kézre játszásában – 1948 februárjában – nyilvánvalónak látszik.

Csehszlovákia tehát lesz – határozták el a szövetségesek. A csehek és szlovákok pedig már az emigrációban elkezdtek szervezni az új csehszlovák államot. A népszavazást megint határozottan elvetették. Tisztán szláv államról álmოდztak, olyan államról, ahol csak a csehek és szlovákok vannak „Staatsvolk” státusban. A kisebbségeket – németeket, magyarokat – megilleti az opciós jog.³ Ez az álláspont azután változott. De már 1944 januárjában nyilvánvaló volt, hogy azok, akik nem vándorolnak ki csehszlovák területéről, nem számíthatnak semmiféle kisebbségi jogokra. „Ezek számára kisebbségi védelemnek nem lesz helye.”⁴ Már Ullein-Reviczky Antal magyar követ is felfigyelt arra, hogy a csehek és szlovákok egyáltalán nem a Párizs környéki békék elvei szerint tervezik a jövőt, sokkal inkább Hitler és Mussolini dél-tiroli elveit követik, s Sztálin krími és kárpátaljai „gyakorlatát”. Ez a kitelepítés, „lakosságcsere”, s utána a kisebbségi jogok negligálása. Mint tudjuk, ez következett be: kényszerű áttelepítés, a kényszerített lakosságcsere és az elűldözés más módszerei.

Érdekes információ gördült Stockholmból Budapestre: e szerint a háború végén Magyarországon olyan helyzet alakul ki, hogy önként kevés csehszlovákiai magyar fog áttelepülni. Maradnak tehát Csehszlovákiában, de nem mint magyar kisebbség! Szabadon történhet az elszlovákosítás vagy „visszaszlovákosítás” – reszlovakizáció. Figyelemre méltó gondolatot fogalmaz meg a stockholmi cseh emigráció vezetője: „Csehszlovákia érdekei e tekintetben is teljesen egyeznek Szovjetországéival, amelynek ugyancsak az a célja, hogy Közép-Európában ál-

2 Ullein-Reviczky követ jelentése Ghyczy Jenő külügyminiszternek. 1944. január 17. Magyar Országos Levéltár (MOL) K 63 KÜM. POL.

3 Tulajdonképpen az a jog, hogy válasszon: megtartja-e a csehszlovák állampolgárságot, vagy más ország állampolgárságát választja, és távozik. Mint tudjuk, ez a „szabad választás” nem valósult meg.

4 MOL K. 63. KÜM. POL. Ullein-Reviczky-jelentés, 1944. január 17.

talános anarchia keletkezzék. Ez időt a szovjet felhasználja majd arra, hogy Magyarország vezető rétegét megsemmisítse és a magyar népet ezáltal szociálisan előkészítse egy kommunista vagy legalábbis szélső baloldali oroszbarát kormány uralomra jutására.”⁵ A cseheknek ezt az időszakot kell kihasználniuk saját területi aspirációik megvalósítására, illetve a kisebbségi kérdés „rendezésére”. Ezt a rendezést a csehszlovák kormány programja így tartalmazta: „Az új köztársaság szláv állam lesz, a csehek és szlovákok állama.”⁶

Januárhoz képest 1944 augusztusa mintha fényévekre lett volna. Oly sok minden történt. Többek közt a III. birodalom megszállta Magyarországot, lezajlottak a rettenetes deportálások, Magyarország elvesztette szuverenitását. Augusztusban Németország megszállása és felosztása volt napirenden. Csehszlovákia nem szerepel a jelentésekben. És Magyarország sem! Szovjet megszállás alá kerül Finnország, Románia, Bulgária és Kelet-Németország az Elba vonaláig. Vágyakat vagy valós információkat tartalmaznak-e a jelentések? Mert ezek szerint Magyarországot (és Ausztriát) az amerikaiak ellenőrzik majd...⁷ Meg kell majd egyszer vizsgálni, hogy a magyar diplomácia jelentései mennyiben befolyásolták a magyar politikai elitet. Mennyiben éltették azokat az illúziókat, hogy ideérnek az amerikaiak és nem szovjet megszállás alá kerülünk? Ebben a jelentésben van egy figyelemre méltó mondat is: „Benešnek Moszkvában kötött megállapodása szerint ugyancsak orosz katonaság ‘tartaná fenn a rendet’ a cseh köztársaságban is.”⁸ Ezek szerint nem volt elegendő Moszkvának a „szláv jelleg”, már 1944-ben Csehszlovákia szovjetizálása is napirenden volt. Legalábbis a magyar diplomácia ezt tudatosította. Legalább ilyen érdekes, hogy Ausztriáról már 1944 augusztusában tudják, hogy angol–amerikai–szovjet felügyelet alá kerül, „egészen külön eljárás” keretében.

Megint csak komolyan befolyásolhatta a magyar és más közép-európai politikai elitet, hogy nap mint nap kaptak jelentéseket arról, hogy Németország és a Szovjetunió tárgyal a különbéke megkötéséről. Ezek a tárgyalások leginkább a semleges Svédországban folytak, de semmiféle eredménnyel nem jártak, mert Sztálin a nemzeti szocialista rendszer felszámolását és jelentős területi engedményeket követelt. Ez utóbbiakat a németek már 1944 szeptemberében el is fogadták volna (Kleist tábornok tárgyalásai), de az előbbire nem voltak hajlandóak...⁹

Bő fél évvel ezután minden szempontból óriási változás állt be. Kiderült, hogy nincs különbéke, a III. birodalom teljes (totális) megsemmisítése a cél, s ez Közép-Európában is radikális változásokat eredményezett. Beneš hazatért és 1945. május 17-én már így fogalmazott: cél a „németek kompromisszumok nélküli likvidálása Csehországból és a magyarok kiűzése Szlovákiából”.¹⁰ Világos beszéd! Hol van már az opciós jog... A német és magyar sors összekapcsolódott. „A németek és magyarok számára nincs hely a Köztársaságban” – írták a lapok címdalaikon.¹¹

5 MOL K. 63. KÜM. POL.

6 *Lidové Demokrace*, 1945. május 12.

7 MOL K63-1944-31. Parcher követségi tanácsos jelentése Sztójay Döme külügyminiszternek (aki egyben miniszterelnök is).

8 Uo.

9 MOL K 63. 1944-31. Parcher követségi tanácsos jelentése Hennyey Gusztáv külügyminiszternek. 1944. szeptember 15.

10 *Lidové Demokrace*, 1945. május 17.

11 *Lidové Demokrace*, 1945. május 30.

Következett a teljes jogfosztás, a németek brutális kitelepítése és a tragikus felvidéki magyar sors. Ennek részletes tárgyalása most nem feladatunk.¹²

Az 1944. januári prognózis tehát csak részben vált be. Csehszlovákia tényleg a szlávok államának deklarálta magát, ahol nincs helyük németeknek és magyaroknak. A csehszlovák állam mindent megtett, hogy kitelepíthesse a kisebbségeit. Ez a 20. század egyik legsötétebb fejezete. Magyarország tényleg szovjet befolyás és megszállás alá került. Csehszlovákia is, igaz, a szovjet hadsereg reguláris alakulatai hamarosan távoztak. S bár Csehország megszállásában kezdetben az amerikaiak is részt vettek, a megállapodások értelmében kivonultak. Ezzel Csehszlovákia sorsa is eldőlt. De 1945-ben még nem tartunk itt. Magyarországon csak néhány havi – a fronttal összefüggő – anarchia alakult ki (ennek súlyos következményei voltak, mint például a gyömrői tömeggyilkosság).¹³ Ezt követően azonban meglepően gyorsan helyreállt a rend, köszönhetően az Ideiglenes Kormánynak s persze a szovjet hatóságoknak is. Ez a „rend” azonban már a későbbi szovjetizálás elemeit is hordozta, még ha a magyar társadalom nagy többsége bízott is abban, hogy az ország demokratikus állapotba kormányozható. E reményt testesítette meg a magyar parlament, amely kvázi szabad választások révén jött létre (1945. november 4.). Ilyen kvázi szabad választásokat a tér-ségben csak Csehszlovákiában tarthattak, igaz, jóval később, mint a magyarországiakat, 1946 áprilisában. Ráadásul külön választottak Csehországban és Szlovákiában. Nagyon eltérő eredmények is születtek: Csehországban a kommunista párt 40%-ot kapott, a szociáldemokratákkal együtt abszolút többséget szerzett a bal- és szélsőbaloldal. De a szlovák eredmények némileg kiegyensúlyozták ezt a helyzetet, és így patthelyzet alakult ki. Szovjet megszállás nem volt. Beneš köztársasági elnökön sok múlott. De neki sokkal fontosabb volt az ország „szlávosítása”, mint a demokratizálása. Dekrétumai az emberi humanitás megcsúfolását jelentik. A kollektív bűnösség hazug elméletére építve megfosztották minden állampolgári jogától a németiséget és magyarságot. Mindez súlyos anyagi retorziókkal is járt. Például magyarok deportálásával a Szudéta-vidékre.

A magyar kormány nem volt tétlen, de kevés eszköze volt. A csehek így értékelték: „A magyarok nem akarnak megbékélni a vereséggel.”¹⁴ Mintha ők győztek volna... A magyar kormány nem is annyira a csehszlovák kormányhoz intézhette jegyzékeit, mert azokat nem is fogadták. Hiszen hogy jön ahhoz egy vesztes, hogy egy győztest számon kérjen? A vesztesnek hallgatás volt a szerepe a cseh–szlovák álláspont szerint. Így a magyar kormány – a szuverenitás hiányából adódóan – a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz fordult. Ennek szovjet, amerikai és angol tagjai is voltak, sőt csehszlovák és jugoszláv delegációja is. Nem soroljuk fel most az összes jegyzéket, amelyet a kormány a SZEB-hez eljuttatott.¹⁵ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1945 áprilisában interveniált a határsértések tárgyában vagy éppen a szlovák földreform ügyében. A magyar kormány csak 1945. október 30-ig 183 alkalommal járt közbe a SZEB-nél, például a magyar férfiak deportálása, magyarok kitelepítése, internálások, kiutasítások, letartóztatások, elhurcolások, fogolytáborok állapota kérdésében. Kevés eredménnyel. Ezekben a hónapokban

12 Lásd Janics Kálmán, Ölvedi Ignác, Vigh Károly, Szarka László, Balogh Sándor, Vadkerty Katalin műveit.

13 Lásd FÖLDESI M. – SZERENCSES K. (2003): *A megbélyegzés hatalma*. Kairosz Kiadó, Budapest.

14 Csehszlovák Külügyminisztérium Levéltára (MZV) TO-O 1945-1959. 9. doboz.

15 Megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban, a Békeelőkészítő Hivatal anyagaiban. MOL XIX-j-1-a 44 doboz. Lásd FÖLDESI M. (2002): *A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest.

gőzerővel folyt a felvidéki magyar városok, falvak etnikai arányának drasztikus megváltoztatása. Így például Udvar magyar községből 220 családot hurcoltak el tíz perc leforgása alatt, Tardoskreddről pedig 109 magyar férfit; a pozsonyi magyarságot megjelölték; Losoncról 50 magyar családot telepítettek ki; 160 magyar férfit internáltak Érsekújváron.

A SZEB érzéketlen maradt e problémák iránt. Csehszlovákia „győztes” volt, Magyarország „vesztes”. Gyöngyösi János külügyminiszter igyekezett Csehszlovákia irányába is érvényesíteni a magyar igényeket, de itt is csak a SZEB egyes missziói, leginkább a szovjet vezetésen keresztül lehet kapcsolatot teremteni. Gyöngyösi írt a Magyarországi Brit Politikai Misszió vezetőjének. Ebben nemzetközi ellenőrzést javasolt a felvidéki magyarlakta területeken, s lakosságcsere esetén területet is igényelt a több százezer magyarral. Legalább a Csallóközt és néhány tisztán magyarlakta területet. Az angol válasz tragikus volt. Épp, mint 1938-ban München után. Akkor „érdektelenségüket” fejezték ki, most ezt írták: „Őfelsége Kormánya nem akar részt venni semmilyen, a csehszlovákiai magyar kisebbség kérdését vizsgáló, vagy a csehszlovák magyar lakosságcsereát a magyar kormány által javasolt módon ellenőrző nemzetközi bizottságban. Őfelsége kormányának az a véleménye, hogy ezt a kérdést bilaterális alapon a két érdekelt kormánynak kell elintézni. Továbbá ő nem hajlandó a csehszlovák kormányt bármely, Magyarország javára történő határkiigazítás elfogadására rábírní, bár nem tagadná meg elismerését bármely oly módosítástól, amelyben a két érdekelt állam egymás közt szabadon megegyezik.”¹⁶ Figyelemre méltó írat: Nagy-Britannia tehát 1946 márciusában elfogadott volna területi változást – nyilván etnikai alapon –, amennyiben erre az itt élő népek és vezetők elhatározták volna magukat. De a csehek és szlovákok nem ebben utaztak: a kisebbség teljes likvidálását tűzték ki célul. Ez akadályozza mai napig az őszinte szót értést. És ennek szimbólumai a hatályban lévő beneši dekrétumok. (Még ha „kihültek” is.) Volt tehát alapja Sulyok Dezső 1946-os határmódosító külpolitikai javaslatának,¹⁷ csak nagyhatalmi akarat hiányában a szűk látókörű csehszlovák álláspont érvényesült. Ez mérgezi napjainkig is Közép-Európa viszonyait.

Gyöngyösi javaslatára az USA budapesti követsége is elutasítóan reagált. Nem kell bizottság a felvidéki magyarság helyzetének kivizsgálására, sem a lakosságcsere ellenőrzésére. Az USA azt sem támogatta, hogy kerüljenek nemzetközi ellenőrzés alá a felvidéki magyarlakta területek. Az amerikai kormány nevében farizeus módon Arthur Schoenfeld azt írta, hogy az USA emberséges megoldást támogat, amiben majd Csehszlovákia és Magyarország „szabadon” megegyezik. Ami elképesztő cinizmus, és arra vezetett, hogy folytatódhatott a tisztán szláv Csehszlovákia megteremtése. Hogy nem sikerült, nem a nagyhatalmakon múltott.

Csehszlovákia napirenden tartotta a magyarsággal szembeni alapvadjait: a revizionizmust, antiszemitizmust, fasizmust. Nem várt támogatást talált magyar politikai és értelmiségi körökben.¹⁸

16 MOL XIX-j-1-a 44. doboz. W. Mitchell-Carse brit politikai megbízott helyettes válasza Gyöngyösi János magyar külügyminiszternek. 1946. március 19.

17 Lásd SZERENCÉS K. (2009): *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső*. Pápa-Vadló Kiadó, 2. kiadás. 142. skk.

18 Lásd erről SZERENCÉS K. (2004): *Magyarok cseh(szlovák) szemmel 1945–1949*. In.: Korrajz 2003. A XX. Század Intézet évkönyve. Budapest, 121.

A magyar–csehszlovák kulturális egyezmény

Tanulmány és dokumentumközlés

Magyarország és szomszédai a második világháború után

A második világháború utáni Magyarország kormánytényezői nemzetközi és regionális kisebbségvédelmi rendszer kialakítására törekedtek; a győztes nagy- és kishatalmak azonban más „megoldást” kerestek: a kollektív felelősség elvét hangoztatva és annak gyakorlatát érvényesítve kitelepítésekkel és kétoldalú lakosságcserekkel kívánták a nemzeti-etnikai és az állami-területi *status quó*t „összhangba hozni”. „Ezek a szomszédok, ha magyar részről bármilyen jogos sérelmet szóvá tettek, azt minden további nélkül sovinizmusnak és irredentizmusnak minősítették, sőt nemegyszer a fasizmus újjáéledéseként bélyegezték meg.”¹

A szövetséges nagyhatalmak képviselőinek potsdami konferenciája elutasította a csehszlovák kormány azon igényét, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság „népcseré” útján történő kitelepítéséhez járuljon hozzá². A potsdami döntésre „válaszként” 1945. augusztus 2-án kibocsátásra került Eduard Beneš köztársasági elnök 33/1945. számú dekrétuma, amely a csehszlovákiai magyarok döntő többségét megfosztotta csehszlovák állampolgárságától. Ennek, és más dekrétumok eredményeképpen a csehszlovákiai magyarság a teljes gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jogfosztottság állapotába került.³

A nagyhatalmak javaslatára megtartott prágai kormányközi tárgyalások követően, 1946. február 27-én megszületett magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezményt,⁴ valójában nem alapult kölcsönös lakosságcsere. A lakosságcsere, a reszlovakizáció és végrehajtásuk nem kevés veszteséget okozott az anyagi és emberi értékek oldalán egyaránt.⁵

A lakosságcsere-egyezményt követően, de még a párizsi békerendszer előtt, 1946-ban Klement Gottwald, a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) főtitkára kijelentette: „Az alkotmányban nem cikkelyezünk be semmiféle kisebbségi jogokat. Azok a [...] magyarok, akik itt maradnak, egyenlő állampolgári jogokat kapnak, ha teljesítik a szükséges feltételeket, és köztársaságunk állampolgáraivá válnak.”⁶

---

1 BALOGH 1995: 5.

2 BALOGH 1988: 108.

3 JANEK 2007: 182.

4 1946: 15. tc.

5 VADKERTY 1993: 149.

6 GOTTWALD 1959: 338; ZVARA 1965: 74.

A békeszerződést követően

A második világháborút lezáró békeszerződések – ellentétben az első világháborút lezáró békéktől – alapvetően az érintett államok belügyének tekintették a nemzetiségi-kisebbségi kérdést. Ettől kezdve a nemzetiségeket a nemzetközi jogi rendezés hiánya is sújtotta.

A szovjet érdekszférává vált Közép- és Délkelet-Európa országaira, így Magyarországra is, egyre inkább nehezedett az egymással való felhőtlen, baráti viszony kialakításának a terhe mint elvárás.⁷ Különösen vonatkozik ez a szomszédos államokra, melyek viszonylatában oldani kellett a háború folyamán felhalmozott feszültségeket, valamint kiépíteni az új államvezetések közötti kapcsolatokat.

A szovjet zóna államai külpolitikai irányvonalának kialakulása a második világháborút *de jure* lezáró békeszerződések életbe lépéséhez (1947. szeptember 15.), a kétpólusú világrend kialakulásához, s az 1947. szeptember 22–27. között, a kommunista pártok képviselőinek Lengyelországban lezajlott tanácskozásához köthető. A részt vevő államok kommunista pártjai közötti együttműködést megerősítendő létrehozták a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodáját,⁸ melynek feladata leginkább az adott országok társadalmi-politikai átalakulását-átalakítását volt hivatott meggyorsítani.

Kulturális megegyezések

A békeszerződések hatályba lépése után a szovjet zóna államai kétoldalú politikai, barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményeket, valamint kétoldalú kulturális egyezményeket kötöttek.⁹ A politikai szerződéseket minden esetben a Szovjetunió kezdeményezte.¹⁰ Politikai szerződés született Jugoszláviával (1947. december 8.), Romániával (1948. január 24.) a kulturális megállapodások után. A magyar–csehszlovák politikai szerződést (1949. április 16.) viszont több mint két évre követte a kulturális megegyezés.

Jugoszláviával (1947. október 15.), Romániával (1947. november 25.), végül Csehszlovákiával (1951. november 13.) született kulturális egyezmény. A magyar–jugoszláv és magyar–román kulturális szerződések alapvetően azonos szerkezettel rendelkeztek, de finom eltérésekkel, egyéni hangvétellel szabályozták a kétoldali sajátosságokat.¹¹ Ezek kölcsönösen nemzetiségi-kisebbségi és állampolgári-népességi vonatkozású célokat is tartalmaztak: „Magyarországon a jugoszláv, Jugoszláviában a magyar nemzeti kisebbség kulturális és közművelődési tevékenységének az elősegítése.”¹² A magyar–román egyezményben: „Mindkét Szerződő Fél a legmesszebbmenően támogatni fogja a másik fél nemzetiségéhez tartozó és saját országában

7 IZSÁK 2011: 493–494.

8 SZÉKELY 2000: 62.

9 Megújíthatóan húsz, illetve öt évre.

10 PRITZ 2011: 221.

11 FÖGLEIN 2009: 172–184.

12 1947, 31. tc.

élő népesség mindennemű kulturális, tudományos, saját anyanyelvű közoktatási, művészeti és testnevelési intézményeit az országaikban élő állampolgárok teljes jogegyenlősége alapján, a haladás és a demokrácia megerősítésének szellemében mindkét szerződő fél országában.”¹³

Csehszlovák állampolgárság versus nemzetiségi-kisebbségi jogok

A cseh és szlovák kommunisták 1948. februári győzelme és hatalomátvétele után az egyeduralomra törő CSKP és a csehszlovák kormány kénytelen volt változtatni nemzetiségpolitikáján. A csehszlovákiai magyarok visszakapták állampolgárságukat az első, 1948. május 9-i Alkotmányban. De nem nemzetiségi, hanem állampolgári alapon, amely nem emlékezett meg Csehszlovákia nemzetiségeiről. A magukat magyarnak valló személyek az október 12-én kiadott 245/1948. számú törvény alapján kaphatták vissza állampolgárságukat, azt követően, hogy november 17-e után letették az állampolgársági esküt.¹⁴

1949-ben a magyar kisebbség fokozatosan visszanyerte állampolgári jogait. A CSKP, illetve az azon belül működő Szlovák Kommunista Párt engedélyezte magyar nemzetiségű tagok belépését is. A CSKP 1948–1952 közötti, a magyar kisebbség jogainak helyreállítását célzó titkos párthatározatai a jogfosztottság következményeinek felszámolását, a dél-szlovákiai magyar települések közigazgatásának kétnyelvűségét tűzték ki célul. Az intézkedések azonban csak korlátok között és papíron valósulhattak meg. Csehszlovákiában az 1949-ben az újonnan kiadott Alkotmány csak a csehek és szlovákok államáról szólt, nem említette az országban élő kisebbségeket (magyar, lengyel, ukrán).¹⁵

Magyarországon az 1949:20. tv., az úgynevezett alkotmánytörvény volt az a jogszabály, amely a jogalkotás legmagasabb szintjén szabályozta a magyarországi nemzetiségi kisebbségek helyzetét. A 49. paragrafus szerint: „(3) A Magyar Népköztársaság a területén élő minden nemzetiség számára biztosítja az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának lehetőségét.”¹⁶ Az Alkotmány konkrétan nem nevezte meg a nemzetiségi kisebbségeket (horvát, német, román, szerb, szlovák, szlovén), s a „minden” nemzetiség kifejezés sem volt feltétlenül azonos a „valamennyi” nemzetiség kifejezéssel. 1949-ben az Alkotmányban foglalt nemzetiségi-kisebbségi kulturális jogok csak deklarációk és fikciók lehettek. A hatalom teljes kisajátítása jegyében az állampárt felszámolta a koalíciós szövetséget, illetve a szövetségi politikát. A tudatosan kialakított helyzetben a nemzetiségpolitika mint a szövetségi politika sajátos megjelenési formája a perifériára került.¹⁷

Az 1949-es csehszlovák és a magyar Alkotmány után, de még a reszlovakizáció hatálytalánítása előtt, 1951. november 13-án, Prágában megszületett a magyar–csehszlovák kulturális egyezmény, amely kizárólag csak állampolgárokra vonatkozott, bárminemű nemzetiségi-

---

13 1948: 9. tc.

14 VADKERTY 1993: 149.

15 JANEK 2007: 184.

16 1949: 20. tv.

17 FÖGLEIN 2000: 92–117.

kisebbségi passzus nélkül.¹⁸ E tény „beszédesnek” bizonyult, amint az is, hogy közlése diplomáciai úton történt. Az egyezményben nem található utalás sem a több százezres felvidéki magyarságra, sem a néhány tízezernyi magyarországi szlovákságra. E két nemzetiségi-kisebbségi közösség tényének-létének negligálása vagy „megoldottnak” tartása több tekintetben is kétséges. Révai az egyezmény megkötésekor azt hangsúlyozta: „végre és visszavonhatatlanul leszámoltak azokkal, akik 1938-ban, a csehszlovák nép nagy állami és nemzeti válságának idején, a német fasizmussal szövetségbe alattomosan megtámadták Csehszlovákiát, és nagy darabokat szakítottak ki vérző testéből”.¹⁹ A kulturális egyezmény szellemisége, s Révai beszéde, öncsonkító kulturális Trianonnak tekinthető.²⁰ Mindez sajátos megnyilvánulása volt annak, hogy a magyar pártállam a megkötött szerződéssel „letudta a kötelező gyakorlatokat”.²¹

A kulturális egyezmény megkötésekor is időserű volt Szalai Sándornak, a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt 1945. október 18–21-i kongresszusáról tartott beszámolója. „[...] mind a csehek, mind a szlovákok egy győztes állam politikáját folytatják [...]. Kisebbségi jogokat nem kérnek, és nem adnak.”²² Értékelése Kasszandra-jóslatnak bizonyult.

Dokumentum

EGYEZMÉNY

*A kulturális együttműködésről a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Köztársaság között*²³

A Magyar Népköztársaság Kormányát és a Csehszlovák Köztársaság Kormányát az az óhaj vezeti, hogy fejlesszék kulturális együttműködésüket, még jobban kimélyítsék a két ország szövetséges és baráti viszonyát, kiszélesítsék eddigi kulturális kapcsolataikat, lehetővé tegyék a két ország kulturális értékeinek széleskörű cseréjét és kölcsönös megismerését, biztosítsák a legszorosabb együttműködést a tudomány, nevelés, művészet, testnevelés és kulturális élet minden területén, valamint, hogy hathatós segítséget nyújtsanak a két ország népeinek a szocialista kultúra megteremtésében, a szocializmus építésében és a tartós békéért vívott közös harcban.

Ezért elhatározták, hogy kulturális egyezményt kötnek és ebből a célból kinevezték meghatalmazottaikat:

a Magyar Népköztársaság Kormánya RÉVAI József népművelési miniszter urat,

a Csehszlovák Köztársaság Kormánya Viliam ŠIROKÝ miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter urat.

18 Magyar Országos Levéltár (MOL) Külügyminisztérium (KÜM) XIX-J-1-f. 43. d. 24. t.

19 *Pravda*, 1951. november 14. In: ZVARA–VÁGAI 1987: 166–167.

20 POPÉLY 2011: 510.

21 SZARKA 2011: 284.

22 Pártközi értekezlet jegyzőkönyve a csehszlovák–magyar viszony kérdésében, 1945. október 31. Szociáldemokrata Párt Főtitkárság iratai. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 283.f. 10.cs. 117.ö.e.

23 MOL KÜM XIX-J-1-f. 43. d. 24. t.

Ezen meghatalmazottak jó és kellő alakban meghatalmazásaik kicserélése után az alábbiakban állapodtak meg:

I. RÉSZ

1. cikk

A Szerződő Felek erkölcsileg és anyagilag támogatni fogják a tömegszervezetek, a kulturális szervezetek, valamint a tudományos és művészeti intézmények azon törekvéseit, melyek a két Szerződő Fél népeinek jobb kölcsönös megismerésére és további közeledésére irányulnak és gondoskodni fognak arról, hogy az iskolai tankönyvekbe és a tömegek nevelését szolgáló kiadványokba olyan anyagokat illesszenek be, amelyek ezeket a törekvéseket szolgálják.

2. cikk

A Szerződő Felek igyekezni fognak főiskoláikon a másik Szerződő Fél nemzeti nyelvének és irodalmának oktatására tanszékeket és lektorátusokat létesíteni, ezek működését biztosítani és főiskoláikon, valamint más tanintézetekben a másik Fél nyelvét és kultúráját jól ismerő szaktanerőket kiképezni.

3. cikk

A Szerződő Felek gondoskodni fognak a másik Szerződő Fél tanintézeteiben tett vizsgák, az ott szerzett bizonyítványok és oklevelek elismeréséről, valamint azon okmányok elismeréséről is, amelyek a másik Fél állampolgárait szolgálatba való felvételre, vagy bizonyos meghatározott foglalkozás folytatására jogosítják.

4. cikk

A Szerződő Felek igyekezni fognak állampolgáraiknak lehetőséget nyújtani a másik Fél országának megismerésére, valamint arra, hogy annak kulturális lehetőségeit saját művelődésük céljaira használják fel. Mindkét Szerződő Fél támogatni fogja a másik országára és annak kultúrájára vonatkozó ismeretek terjesztését, valamint a kölcsönös együttműködést a művészet, a tudomány és iskolaztatás terén is. Ebből a célból a Szerződő Felek:

- a) fejleszteni és támogatni fogják a tudományos és művészeti élet képviselőinek, előadó művészeknek, újságíróknak, a rádiótársaságok képviselőinek, sportolóknak, valamint más szakembereknek, továbbá a főiskolák, egyetemek hallgatóinak és más tanintézetek tanulóinak cseréjét és együttműködését,
- b) ösztöndíjakat fognak nyújtani, amelyek a másik Fél állampolgárai számára lehetővé teszik a különféle és különböző fokú tanintézetekben folytatandó tanulmányokat és szakképzést, tanintézeteikben ugyanolyan bánásmódban fogják részesíteni a másik Fél ott tanuló állampolgárait, mint a hazai tanulókat.
- c) fejleszteni és támogatni fogják a tudományos szervezetek és intézmények tapasztalatcseréjét, együttműködését a művészet, a tudomány és az iskolaügy minden ágában.
- d) az érvényben lévő előírások keretein belül biztosítani fogják a másik Szerződő Fél tudományos munkásai részére a kutatás szabadságát a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban és tudományos intézetekben,

e) tanintézetekben, tudományos intézetekben, könyvtáraikban, levéltáraikban, múzeumaikban, más tudományos és nevelő intézményekben biztosítani fogják a másik Szerződő Félre és kultúrájára vonatkozó ismeretek terjesztését, nevezetesen tankönyvek, segédeszközök, szakirodalom, folyóiratok és más anyagok cseréjével, jutalomdíjak kitűzésével és egyéb eszközökkel ápolni fogják az érdeklődést a másik Szerződő Fél kultúrájával és életével foglalkozó tudományos kutatások iránt.

5. cikk

A Szerződő Felek kölcsönösen terjeszteni fogják a nép legszélesebb rétegeiben a másik Fél irodalmát és művészetét, megszervezik, támogatják és fejlesztik a két Fél íróinak, színművészeinek, zeneszerzőinek, zenészeinek, képzőművészeinek, valamint a művészet és a kultúra más munkásainak szervezetei és intézményei között a tapasztalatcserét és a szoros együttműködést. Ennek érdekében a Szerződő Felek elsősorban a kulturális csere és együttműködés alábbi formáit fogják megvalósítani:

- a) kiadnak könyveket és egyéb kiadványokat a másik Szerződő Fél nemzeteinek életéről és kultúrájáról,
- b) kiadják a másik Szerződő Fél irodalmi és művészeti alkotásainak fordításait,
- c) a színházak, zene- és énekkarok műsorára tűzik a másik Szerződő Fél saját nyelvükre lefordított színdarabjait, operáit, valamint balettjeit, zeneműveit és dalait,
- d) megrendezik a másik Szerződő Fél művészeti és más kiállításait,
- e) megszervezik szólisták és zenekarok cserehangversenyeket, karmesterek cseréjét, ének- és táncegyüttesek cserefellépését a másik Szerződő Fél színpadjain,
- f) gondoskodnak írók, zeneszerzők és képzőművészek cserelátogatásairól,
- g) megszervezik könyvújdonságok, hangjegyagyag, reprodukciók, gramfonlemezek, szaklapok és más művészeti és kultúrpolitikai anyagok cseréjét.

6. cikk

A Szerződő Felek gondoskodni fognak a másik Szerződő Fél szerzői jogainak törvényes védelméről és ezt a védelmet kölcsönösen szabályozni fogják.

7. cikk

A Szerződő Felek gondoskodni fognak arról, hogy a másik Félre vonatkozó politikai, gazdasági és kulturális ismeretek a sajtó útján a legszélesebb néprétegekben elterjedjenek. Kimélyítik a két ország sajtója együttműködését és kölcsönös tájékoztatását, mindenképp a híryanag és az időszaki lapok cseréje, a másik Szerződő Fél sajtótermékeinek, könyveinek, a szükségletnek megfelelő példányszámban saját területükön való terjesztése, sajtóügynökségek és laptudósítók kölcsönös támogatása, újságíró szervezetek és sajtóirodák együttműködésének elősegítése, valamint újságírók és tudósítók cserelátogatása útján.

8. cikk

A Szerződő Felek gondoskodni fognak arról, hogy a másik Szerződő Félre vonatkozó ismeretek a nép legszélesebb rétegeiben rádió útján is elterjedjenek. Támogatni fogják a két ország rádiótársaságai között a szoros együttműködést annak legkülönbözőbb formáiban, különösen az

előadások, a műsoranyag, valamint a szakirodalom cseréjét és a rádió munkatársainak cserélátogatásait. A Szerződő Felek támogatni fogják a rádiótársaságok közötti egyezmények megkötését és azok végrehajtását.

9. cikk

A Szerződő Felek támogatni fogják a legszorosabb együttműködést a két ország állami filmvállalatai között és gondoskodni fognak arról, hogy a másik országára vonatkozó ismeretek film útján is terjedjenek. Gondoskodni fognak filmhíradók, rövid- és játékfilmek cseréjének biztosításáról, valamint a filmszakma dolgozóinak cserélátogatásairól és a filmvállalatok együttműködéséről. A Szerződő Felek támogatni fogják egyezmények megkötését és azok végrehajtását a filmvállalatok között.

10. cikk

A Szerződő Felek támogatni fogják a tömegszervezetek kulturális együttműködését, mindenekelőtt a szakszervezetek, az ifjúság, a nők, a földműves, a testnevelési szervezetek, kulturális és más szervezetek együttműködését, hogy a kultúrjavak cseréje és kölcsönös megismerésük a dolgozó nép legszélesebb rétegeiben megvalósuljon. Kedvezményeket fogunk nyújtani a dolgozó nép kölcsönös megismerése, kulturális és testnevelési együttműködése különféle formáinak támogatására. Elő fogják mozdítani a tömegszervezetek közötti együttműködésre vonatkozó egyezmények és megállapodások végrehajtását.

11. cikk

A két ország további közeledése érdekében a Szerződő Felek támogatni fogják az együttműködést a testnevelés és a sport terén, ezért támogatni fogják a testnevelési versenyeket és sportmérkőzéseket, valamint a tapasztalatcserét és a szoros együttműködést a két ország testnevelési intézményei és a testnevelés tömegszervezetei között, elő fogják segíteni a sportkapcsolatokra vonatkozó külön egyezmények végrehajtását.

II. RÉSZ

12. cikk

A jelen egyezmény végrehajtására a Szerződő Felek állandó tíztagú Vegyesbizottságot állítanak fel, amely mint kezdeményező és felügyelő testület fog működni.

A Vegyesbizottság két tagozatra oszlik, öt-öt taggal. A magyar tagozat székhelye Budapest, a csehszlovák tagozat székhelye Prága; a magyar tagozat tagjait a Magyar Népköztársaság Kormánya, a csehszlovák tagozat tagjait a Csehszlovák Köztársaság Kormánya nevezi ki.

A Vegyesbizottság üléseit szükség szerint, legalább egyszer évente tartja, felváltva a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Köztársaság területén. Az üléseken részt vehetnek a két Szerződő Fél külképviseleteinek kulturális ügyekkel foglalkozó beosztottjai is. Az üléseken a bizottságnak az a tagja elnököl, akit a fogadó Fél kormánya kijelöl.

13. cikk

A Vegyesbizottság tagozata tagjainak névsorát, valamint a kijelölt elnök nevét is a két Fél diplomáciai úton közli egymással.

14. cikk

A Vegyesbizottság mindkét tagozata szükség szerint meghívhatja tanácsadói minőségben a tudományos, nevelésügyi, kulturális, művészeti, irodalmi, testnevelésügyi, szakszervezeti, női és ifjúsági szervezetek képviselőit, esetleg más szakértőket is.

15. cikk

A Vegyesbizottság első ülésén fogja kidolgozni és jóváhagyni eljárási szabályzatát.

A Vegyesbizottság feladata, hogy plenáris ülésein a folyó időszakra munkatervet dolgozzon ki és a jelen egyezmény végrehajtására intézkedéseket javasoljon. A munkaterv a Szerződő Felek jóváhagyása után jelen egyezmény részletét fogja képezni. A Szerződő Felek jóváhagyásának közlése diplomáciai úton történik.

A Vegyesbizottság ellenőrzi az egyezmény végrehajtását és a munkaterv teljesítését; amennyiben ezt szükségesnek tartja, javaslatot tesz a Szerződő Feleknek az egyezmény megváltoztatására.

III. RÉSZ

16. cikk

Azok az egyezmények, amelyeket a különféle tudományos és kulturális szervezetek, intézmények vagy intézetek már megkötöttek, érvényben maradnak, amennyiben nincsenek ellentétben jelen egyezmény szellemével és tartalmával.

17. cikk

A jelen egyezmény az aláírás napján lép érvénybe és öt évig marad életben. Ha az említett időtartam lejártá előtt legalább hat hónappal a Szerződő Felek egyike sem mondja fel az egyezményt, úgy az további öt évig marad érvényben.

Ennek hitelül a meghatalmazottak jelen egyezményt aláírták, és pecsétjükkel ellátták.

A jelen egyezmény két eredeti példányban, magyar és szlovák nyelven készült. Mindkét szöveg hiteles.

Kelt Prágában, 1951. évi november hó 13-án.

A Magyar Népköztársaság Kormánya nevében:

Révai József s.k.

P. H.

A Csehszlovák Köztársaság Kormánya nevében:

V. Široký s.k.

P. H.

Kitekintés

1952. július 1-jén lépett hatályba Csehszlovákiában az az intézkedés, mely a magyarság teljes egyenjogúságát volt hivatott biztosítani a közéletben, a gazdaság és a kultúra területén, egyúttal

kimondta a kétnyelvűség elvét is. A hatalom a reszlovakizáltakat egészen 1954-ig nem tekintette magyarnak.²⁴ A reszlovakizációt ekkor helyezték hatályon kívül.

A magyar nemzetiségről először a szlovák nemzeti szervekről szóló, 1956. július 31-i alkotmányerejű törvény 2. cikke meghagyta a Szlovák Nemzeti Tanácsnak, hogy „az egyenjogúság szellemében biztosítsa a magyar és ukrán nemzetiségű lakosság gazdasági és kulturális életének kedvező feltételeit”.²⁵

Irodalom

- BALOGH S. (1995): *Magyarország és szomszédai, 1945–1947*. Budapest.
- BALOGH S. (1988): *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest.
- FÖGLEIN G. (2000): *Nemzetiség vagy kisebbség? A magyarországi horvátok, németek, románok, szerbek, szlovákok és szlovének státusáról 1945–1993*. Budapest.
- FÖGLEIN G. (2009): A kétoldalú kulturális együttműködési egyezmények szimbolikája Magyarország és a szomszédos államok (Jugoszlávia, Románia) között 1947, 1948. In: MEZEY B. – NAGY J. T. (szerk.): *Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. Budapest. 172–184.
- IZSÁK L. (2011): „Két fordulat” a koalíció éveiben 1944–1945 és 1947–1949. In: GECSÉNYI L. – IZSÁK L. (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest.
- JANEK I. (2007): Csehszlovákia. In: BÉKÉS Cs. (szerk.): *Evolúció és revolúció*. Budapest.
- POPÉLY Gy. (2011): Velünk élő Trianon – térben és időben. In: GECSÉNYI L. – IZSÁK L. (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest.
- PRITZ P. (2011): Huszadik századi magyar külpolitika. In: KOVÁCS KISS Gy. – ROMSICS I. (szerk.): *A mi 20. századunk*. Kolozsvár.
- SZARKA L. (2011): Egy évszázad kisebbségben. In: KOVÁCS KISS Gy. – ROMSICS I. (szerk.): *A mi 20. századunk*. Kolozsvár.
- SZÉKELY G. (2000): A Kominform 1947–1949. In: FEITL I. – IZSÁK L. – SZÉKELY G. (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Budapest.
- VADKERTY K. (1993): *A reszlovakizáció*. Pozsony.
- ZVARA, J. (1965): *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Ford.: DR. BALOGH D. Á. Bratislava.
- ZVARA, J. – VÁGAI, J. (1987): *Hazaftias és internacionalista tudatunk formálása*. Ford.: SÁNDOR K. Bratislava.

---

24 JANEK 2007: 184.

25 ZVARA 1965: 74.

Popély Árpád

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése 1949-ben

„A kérdés rendezésével megbízott személyiségek részéről nem a magyar kérdésben ezt megelőzően elfoglalt álláspont elvi revíziója történt meg, csak a megváltozott körülmények által diktált, szükséges taktika módosult. Alapelv maradt az elszlovakosítás terén eddig elért »eredmények« rögzítése és új eredmények biztosítása, azonban – elsősorban külpolitikai indokok következtében – erőszakos intézkedések nélkül és türelmes, lassú folyamat során”.¹ – írta az 1949-es évről készült összefoglaló jelentésében a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, azaz a Csemadok megalakulásával foglalkozó fejezetében Vándor József pozsonyi magyar konzul.

Az 1948 februárjában hatalomra jutott s korábban a kisebbségek nélküli cseh–szlovák nemzetállam fő szorgalmazóinak számító csehszlovák kommunisták 1948 nyarán kezdték felismerni, hogy változtatniuk kell a magyar kisebbséggel szembeni politikájukon. Elhatározásukat több tényező motiválta. Egyrészt világossá vált, hogy az ekkor már csupán vontatottan haladó lakosságcsere nem hajtható végre a csehszlovák fél által tervezett és remélt mértékben, s mindenképpen számolni kell a magyar kisebbség egy részének helyben maradásával, amelynek helyzetét idővel rendezni kell. Másrészt a magyar lakosság kitelepítését korábban támogató Szovjetunió ekkor már arra törekedett, hogy hatalmi tömbjén belül kiküszöböljön minden olyan destabilizációs tényezőt, amely negatívan befolyásolhatná az érdekszférájába tartozó országok egymáshoz fűződő viszonyát. Végezetül pedig 1948 folyamán a magyar kommunista párt- és állami vezetés is egyre határozottabb nyomást gyakorolt Prágára, s többször tudtára adta csehszlovák partnerének, hogy a két ország közötti baráti viszony megteremtésének első számú feltétele a magyar kisebbség helyzetének pozitív értelmű rendezése.

A magyar pártvezetéssel történt tárgyalásokkal párhuzamosan előbb 1948. július 19-én Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) KB Elnöksége, majd szeptember 27–28-án Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) KB, szeptember 30-án pedig a prágai kormány ülésén is döntés született a magyar lakosság helyzetének rendezéséről. Az elfogadott határozatok kimondták, hogy a magyar állampolgárságának visszaadása, mezőgazdasági vagyonuk elkobzásának felfüggesztése, a Csehországba deportáltak hazatérésének lehetővé tétele, magyar sajtótermék megjelenítése és a magyar nyelvű oktatás újraindítása mellett biztosítani kell, hogy a magyar

¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-32-a, Pozsonyi Főkonzulátus TÜK-iratai (a továbbiakban: PF-TÜK), 2. d., 31/1950. A pozsonyi főkonzulátus összefoglaló jelentése az 1949. évről. II. kötet. 93.

lakosság a már meglévő társadalmi szervezetekben, valamint egy magyar kulturális szervezetben tömörülhessen.²

A közel négy éven át gyakorolt magyarellenes politikáról való lemondás, annak feladása azonban – amint arra Vándor konzul is rámutatott – nem ment zökkenőmentesen. Tovább éltek a korábbi reflexek, s miközben szavak szintjén a változtatás szükségességét hirdették, a múltból minél több menthetőt meg akartak őrizni a jövő számára. Különösen a szlovák pártvezetés részéről kérdőjelezték meg többen is a meghirdetett fordulat helyességét. Az SZLKP KB említett 1948. szeptemberi ülése például csupán azt követően hagyta jóvá a magyar lakosság helyzetének rendezésére előterjesztett javaslatokat, miután Viliam Široký pártelnök biztosította a jelenlévőket, hogy az állam és a párt továbbra is gondoskodni fog arról, hogy a magyarlakta járásokba betelepült szlovákok érdekei ne szenvedjenek kárt, s a reszlovakizáltak ne térhessenek vissza a magyarság soraiba.³ Az erőszakkal nemzetiségük megtagadására kényszerített reszlovakizált magyarok számára ezt követően valóban hosszú időn keresztül tiltották többek között azt, hogy gyermekeik magyar iskolai osztályokat látogassanak, valamint hogy a megalakuló magyar kultúregyesület tagjai legyenek.⁴

A magyar kulturális egyesület létrehozásának előkészítése s általában a magyarsággal kapcsolatos párthatározatok végrehajtásának elősegítése a szlovák pártvezetés melletti ún. Magyar Bizottság feladata volt.⁵ A bizottság 1948. december 20-án terjesztette a pártvezetés elé „a csehszlovákiai magyar dolgozók keretszervezeteinek” létrehozására vonatkozó javaslatát, amely a magyar kulturális egyesületen kívül egy magyar nőszövetség és az országos ifjúsági szövetségen belüli magyar helyi csoportok létrehozásával számolt.⁶ A Magyar Bizottság három elképzelése közül végül csupán a kulturális szervezet létrehozására vonatkozó valósulhatott meg: az ifjúsági szövetségen belüli magyar osztály pár év után elhalt, a magyar nőszövetség létrehozására pedig kísérlet sem történt.

A létrehozandó magyar kultúregyesület alapszabály-tervezetét a Magyar Bizottság szlovák tagjai és Fábry István, a bizottság titkára közötti megegyezés alapján Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott készítette el, aki a megbízotti hivatala által kidolgozott tervezetet a bizottság 1949. január 7-i ülésén ismertette. A kizárólag a kultúregyesület létrehozásával és alapszabály-tervezetének megvitatásával kapcsolatos kérdéseknek szentelt bizottsági ülésen azonban nem várt, s nemcsak a bizottság magyar és szlovák tagjait, hanem magát a szlovák pártvezetést is

2 KAPLAN 1993: 147–150.

3 VARTÍKOVÁ 1971: 744–745.

4 A reszlovakizációra és általában a felvidéki magyarság háború utáni helyzetére lásd JANICS 1979; VADKERTY 2001.

5 Az 1948. november 12-én létrehozott bizottság elnöke Daniel Okáli belügyi megbízott, titkára Fábry István, további tagjai Lőrincz Gyula, Major István, Kugler János, Rabay Ferenc, illetve Ladislav Novomeský oktatás- és népművelésügyi megbízott, valamint Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott voltak.

6 Slovenský národný archív (Szlovák Nemzeti Levéltár, a továbbiakban: SNA) Povereníctvo vnútra – sekretariát (Belügyi Megbízotti Hivatal – Titkárság, a továbbiakban: PV-sekr.), 193. d., 236/48 sekr., Návrh Maďarskej komisie na riešenie rámcových organizácií pre maďarských pracujúcich v RČS; a Magyar Bizottság javaslatát magyar fordításban közzétette SZABÓ 2004: 243–244.

megosztó, szinte napra pontosan egy éven át tartó vita bontakozott ki a reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdésében.

Az előterjesztett alapszabály-tervezetnek az egyesület tagságáról rendelkező 5. §-a szerint: „Az egyesület rendes tagja lehet az, aki politikailag és erkölcsileg kifogástalan csehszlovák állampolgár, betöltötte 18. életévét, nem reszlovakizált és az egyesület alapítása napján is magyar nemzetiségűnek vallotta magát.”⁷ Miután a bizottság magyar tagjai a reszlovakizáltak, s ezáltal a magyar lakosság jelentős részének Csemadok-tagságát lehetetlenné tévő kitétel elfogadhatatlannak minősítették, a szlovákok viszont a pártvezetés azon álláspontjára hivatkozva, hogy „a reszlovakizáltakat következetesen szlovák nemzetiségűnek kell tekinteni”, ragaszkodtak a rendelkezésnek az alapszabályba való belefoglalásához, a bizottság január 7-i ülése nem tudott határozni a kérdésben.⁸

A reszlovakizáltak kérdésében fennálló nézetkülönbségtől függetlenül megkezdődött a február elejére kitűzött alakuló közgyűlés előkészítése. A szlovák párt- és állami szervek mindközben éberrel ügyeltek arra, nehogy az egyesület a reszlovakizáltakra is kiterjessze munkásságát, s nehogy olyan személyek kerüljenek az élére, akik azt a kulturális tevékenység mellett netán érdekképviseleti munkát is kifejtő szervezetté alakítanák. Az egyesület előkészítő bizottságából a Magyar Bizottság szlovák tagjai törölték több ismert és befolyással bíró régi magyar kommunista nevét, az alakuló közgyűlés küldötteiként pedig csakis a járási pártbizottságok által kijelölt, nem reszlovakizált magyarok jöhettek számításba, akik névsorát ráadásul az illetékes járási párttitkárnak, majd pedig az SZLKP KB káderosztályának is jóvá kellett hagyania. A Magyar Bizottság által az egyesület ügyvezető elnökének javasolt Major István, aki a két világháború között a kommunista párt képviselője is volt a prágai Nemzetgyűlésben, például azért nem vállalhatta el a tisztséget, mivel 1946-ban reszlovakizált.

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése január és február folyamán további megbeszélések tárgyát képezhette a Magyar Bizottság szlovák és magyar tagjai között, illetve magán a szlovák pártvezetésen belül is, így a Csemadok megalakulásának folyamatát figyelemmel követő Vándor József pozsonyi konzul 1949. február 4-én már azzal a megjegyzéssel továbbította a magyar Külügyminisztériumba a kultúregyesület alapszabály-tervezetét, hogy „legsúlyosabb kitétele – melynek értelmében a kultúregyesület tagjai reszlovakizáltak nem lehetnek – állítólag hatályon kívül lesz helyezve”.⁹ A kérdés – legalábbis átmenetileg – Viliam Širokynak, az SZLKP elnökének az állásfoglalása eredményeként tisztázódott, aki hozzájárult ahhoz, hogy az egyesület alapszabályából kimaradjon a reszlovakizáltak tagságát tiltó szövegrész.¹⁰ Az előkészítő munkálatok elhúzódása miatt végül 1949. március 5-én megtartott alakuló

7 SNA PV-sekr., 193. d., 236/48 sekr., Návrh na stanovy kultúrneho spolku pre občanov maďarskej národnosti.

8 SNA PV-sekr., 193. d., 236/48 sekr., Záznam o zasadnutí Maďarskej komisie dňa 7. januára 1949; a Magyar Bizottság 1949. január 7-i üléséről készült feljegyzést közzétette POPÉLY 2008: 123–124.

9 MOL XIX-J-32-a, PF-TÜK, 40. d., 91/1949-50. „Szlovákiai magyar dolgozók kultúregyesülete” alapszabály-tervezete.

10 Erről Daniel Okáli 1949. február 17-én levélben tájékoztatta a Magyar Bizottságot. Vö. SZABÓ 2004: 245–246.

közgyűlés – amelyen az eredetileg felkért, de a jelölést nem vállaló Fábry Zoltán helyett Lőrincz Gyulát választották az egyesület elnökévé – ezt követően valóban a vitatott szövegrész nélkül hagyta jóvá az alapszabályt. Az elfogadott alapszabály 5. §-a szerint: „Az egyesületnek tagja lehet azon 18. életévét betöltött politikailag és erkölcsileg kifogástalan csehszlovák állampolgár, aki valamely helyi tagozatnál rendszeren írásban tagnak jelentkezik és a beíratási és tagdíjat megfizeti.”¹¹

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése azonban a várakozásokkal ellentétben továbbra sem zárult le, s az alapszabály jóváhagyása is elhúzódott. Az érintettek Csemadok-tagságának egyik fő ellenzője éppen az az Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízott volt, akinek felügyelete alá a szlovák pártvezetés határozata értelmében az egyesület tartozott. Pavlík 1949. április 5-én a járási népművelési tanácsokhoz intézett körlevelében tiltotta meg a reszlovakizáltak és a Magyarországról áttelepültek részvételét a magyar kultúregyesület munkájában,¹² nemcsak megnehezítve, hanem sok helyütt lehetetlenné is téve ezzel a helyi csoportok megalakulását és a megalakult csoportok munkáját. A hatóságok számos esetben az alapító tagok reszlovakizálására hivatkozva tiltották meg az egyesület helyi csoportjainak tervezett alakuló közgyűlését. 1949 végéig ilyen körülmények között mindössze 63 helyi csoportot sikerült megszervezni kb. 3800 taggal.

A tájékoztatásügyi megbízott a Magyar Bizottság 1949. május 11-i ülésén Lőrincz Gyula Csemadok-elnököt is arra kötelezte, hogy az egyesület körlevelében szólítsa fel alakulófélben lévő helyi csoportjait a reszlovakizáltak és áttelepültek felvételének visszautasítására.¹³ A Csemadok vezetése, noha azzal nem értett egyet, kénytelen volt fejet hajtani Pavlík akarata előtt, s a Csemadok Központi Titkárságának 1949. május 17-én kelt 2. sz. körlevele szó szerint közölte a Tájékoztatásügyi Megbízotti Hivatal reszlovakizáltak Csemadok-tagságával kapcsolatos irányelveinek szövegét. E szerint az alapszervezetek létrehozásakor a járási és helyi népművelési előadónak ügyelniük kell arra, hogy a tagozat „szervező és egyéb ténykedését ne irányítsa az áttelepült és a reszlovakizált lakosság felé, hanem, hogy munkája súlypontját a magyar nemzetiségű lakosságra helyezze”.¹⁴

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságát kizáró részek elhagyása volt az egyik oka annak is, hogy a Daniel Okáli által vezetett Belügyi Megbízotti Hivatal 1949. május 19-én Lőrincz Gyulához intézett átiratában visszautasította az egyesület alapszabályának jóváhagyását. A Belügyi Megbízotti Hivatal átirata az alapszabály 5. §-ába azt a kitétel kívánta belefoglaltatni, hogy az egyesület rendes tagja csak „magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgár” lehet.¹⁵

11 Alapszabályok. Dokumentumok a Csemadok történetéből (1949–2000). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2003/3. sz. 129.

12 SNA, PV-sekr., 133. d., Kultúrny spolok maďarských pracujúcich; a körlevelet közzétette POPÉLY 2008: 181–183.

13 SNA PV-sekr., 193. d., 236/48 sekr., Zápis o schôdzke Maďarskej komisie zo dňa 11. V. 1949; a Magyar Bizottság 1949. május 11-i üléséről készült feljegyzést közzétette POPÉLY 2008: 184–185.

14 MOL XIX-J-1-j, Külügyminisztérium TÜK-iratai 1945-1964 (a továbbiakban: KÜM-TÜK), Csehszlovákia, 53. d., 201/1949. A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alapszabályai.

15 A Belügyi Megbízotti Hivatal átiratát magyar fordításban közzétette: Alapszabályok... i. m. 139–142.

Az alapszabály elfogadásával, illetve a reszlovakizáltakkal kapcsolatban kialakult ellentétes álláspontok kérdésében június folyamán történt újabb fordulat, miután Viliam Široký utasította Okáli belügyi megbízottat az alapszabály elfogadására, mégpedig a reszlovakizáltakat kizáró klauzula elhagyásával. Vándor József pozsonyi konzul 1949. június 10-i, Lőrinczre hivatkozó jelentése szerint az SZLKP elnöke, miután Lőrincz Gyulával együtt pontról pontra átnézte az alapszabály-tervezetet és a Belügyi Megbízotti Hivatal által javasolt módosításokat, „a legsúlyosabb megjegyzésekkel illetve Dr. Pavlík tájékoztatásügyi megbízottat a tervezet sovíniszta, kicsinyes, szűklátókörű, antimarxista kitételei miatt”, s teljesen szabad kezet biztosított Lőrincznek az alapszabály egyes pontjainak átszövegezésére, illetve kihagyására. Ezt követően Štefan Bašťovanský pártfőttkáron keresztül utasította Okált, hogy Lőrinczcel együtt véglegesítse az alapszabály szövegét.

A jelentés szerint Okáli épp a magyar konzul jelenlétében (a Fővárosi Zenekar pozsonyi vendégszereplése alkalmával) kérte fel Lőrinczet, hogy az alapszabály-tervezet kérdésében keresse őt fel. Ezt a Csemadok elnöke a későbbiekben azzal a megjegyzéssel kommentálta, hogy „jellemző dr. Okáli ravaszságára, hogy ugyanakkor, amikor részt vett azokon a vitákon, melyek a reszlovakizáltak, illetve az alapszabályok körül a magyar bizottságban már hónapok óta folytak, s az ő hivatala adta ki az inkriminált tervezetet, nem maga írta azt alá, hanem egy beosztottjával adatta ki (bár kizárt dolog, hogy ő ezt előzetesen ne látta volna), most mégis úgy viselkedik, mintha az ügyről tudomása sem lett volna...”¹⁶ A Belügyi Megbízotti Hivatal ilyen előzményeket követően 1949. június 15-én nagyrészt az egyesület alakuló közgyűlésén elfogadott formában hagyta jóvá a Csemadok alapszabályát, amely Široký pártelnök közbeavatkozásának eredményeként a reszlovakizáltak Csemadok-tagságát már egyáltalán nem szabályozta.

Jóllehet a jóváhagyott alapszabályok a reszlovakizáltak részvételét a Csemadok munkájában már nem korlátozták, a kérdés a későbbi hónapokban továbbra is számos vita tárgyát képezte. Pavlík tájékoztatásügyi megbízott nemcsak hogy a reszlovakizáltak felvételét tiltó körrendeletét nem vonta vissza, hanem a népművelők és kulturális dolgozók Tájékoztatóügyi Megbízotti Hivatal által szervezett 1949. november 22–23-i konferenciáján személyesen is éles kirohanást intézett a Csemadok ellen. Pavlík egyrészt keményen bírálta azokat, akik az egyesületben a magyarság politikai vagy érdekképviseletét látják, másrészt szóvá tette a Csemadok vezetőinek a reszlovakizáltak beszerzésére irányuló szándékát is. „Helytelen – szögezte le Pavlík –, ha szervező munkájukat azokra a rétegekre és azokra az egyénekre irányítják, akik nincsenek teljesen tisztában nemzetiségi hovatartozásukkal. Az ilyen eljárás feltétlenül bizalmatlanságot kelt és növeli a bizalmatlanságot a szlovák lakosság körében nemcsak Dél-Szlovákiában, hanem egész Szlovákiában is.”¹⁷

---

16 MOL XIX-J-1-j, KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 53. d., 201/1949. A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének alapszabályai. (A konzul idézett jelentéséhez csatolta a Belügyi Megbízotti Hivatal 1949. május 19-i átíratának egy másolati példányát is, mégpedig a Široký által eszközölt aláhúzásokkal és megjegyzésekkel.)

17 *Lud*, 1949. november 24. Slovenské pohraničie, 1-2.

A reszlovakizáltak Csemadok-tagságának kérdése körül egy éve tartó vitát az SZLKP KB Elnökségének 1950. január 6-i ülése zárta le véglegesen. A szlovák pártvezetés ülése mérföldkövet jelentett a magyar lakossággal szembeni politikában 1948 nyarán meghirdetett, azonban mind ez ideig csupán vontatottan haladó fordulat végrehajtásában. Az Elnökség által elfogadott, huszonhat pontból álló határozatsomag többek között megbízta Ondrej Pavlík tájékoztatásügyi megbízottat, hogy figyelmeztesse a népművelési előadókat, miszerint a Csemadoknak minden csehszlovák állampolgár tagja lehet, Daniel Okáli belügyi megbízottnak pedig feladatul adta, hogy vizsgálta ki minden olyan esetet, amikor magyarokat nemzeti hovatartozásuk vagy Csemadok-tagságuk miatt üldöztek.¹⁸

A Csemadok társadalmi pozíciójának megerősödését leginkább a határozatnak az a pontja szolgálta, amely kimondta, hogy az egyesületet, illetve annak képviselőit fel kell venni a politikai pártokat és tömegszervezeteket tömörítő Nemzeti Frontba, ami három héttel a szlovák pártvezetés üléseit követően, 1950. január 28-án meg is történt.

Irodalom

- JANICS K. (1979): *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945–1948*. München.
- KAPLAN, K. (1993): *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony.
- POPÉLY Á. (szerk.) (2008): *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez I. Spisy k dejinám Maďarov v Československu v rokoch 1948–1956. I. Somorja*.
- SZABÓ R. (2004): *A Csemadok és a Prágai Tavasz*. Pozsony.
- VADKERTY K. (2001): *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony.
- VARTÍKOVÁ, M. (zost.) (1971): *Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944–1948*. Bratislava.

---

18 SNA Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska (Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága), 794. d., Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS dňa 6.1.1950.

Magyarország története, 1945–1956

Frank Tibor

Burgonyacukor Demecserről – 1945 nyarán

Az alábbiakban közzéteszek néhány részletet abból a hivatalos levelezésből, amely Budapest Közellátási Kormánybiztossága, a Demecseri Ipartelepek Rt., Demecser Község Előjárósága és Nemzeti Bizottsága és az Óbudai Keményítőgyár Rt. között folyt 1945 májusa és októbere között. Ezek az okmányok édesapám irathagyatékának részeként maradtak rám, aki akkor jogászként Budapest Közellátási Kormánybiztosságán dolgozott, majd a Nehézipari Központ vezérigazgató-helyettese lett. Őt magát nem ismerhettem, miután 1949-ben, egyéves koromban közlekedési baleset áldozata lett. Ez az első eset, amikor rám maradt iratainak egy kis részét a nyilvánosság elé tárom. A 70 éves Izsák Lajost köszöntöm korszakának ezekkel az ismeretlen dokumentumaival, melyekből egy Budapest ellátására hivatott élelmezési akció s annak valószínű kudarca nyomán kirajzolódik 1945 küzdelmes és veszélyes világa.

A *Huszedik Század* 1945 augusztusában így írt összefoglalóan a háború utáni cukorhelyzetről: „A közellátási minisztérium óriási erőfeszítéseket tesz, hogy Budapest fogyasztói számára a legnélkülözhetetlenebb elsőrendű élelmiszercikkeket rendelkezésre bocsássa.

Hogy hiányok vannak, azokat nem lehet mindig illetékesek terhére írni. A háború élelmi-szerhiányt idézett elő. Ez az állapot nemcsak a vesztes országokban állt elő, hanem a legtöbb győztes ország is érzi az életnívó süllyedését.

Ezt az állapotot használja ki a lelketlen s profitéhes feketekereskedelem, amikor elvonja még a meglevő kevés árut is a fogyasztóközönség elől és csak drága pénzen nyitja meg raktárait az éhezők előtt.

Különösen a zsír- és cukorfronton tarthatatlanok az állapotok. Lelkiismeretlen feketézők még azt a kevés árukészletet is kicsempészik az országból, amelyek rendelkezésre állnak.

Az utóbbi napokban nagymennyiségű cukrot vittek ki illegális úton Csehszlovákiába.

A cukor a határon túl lényegesen olcsóbb, mint nálunk és hogy ennek ellenére mégis kicsempészik, annak az az oka, hogy cukor ellenében más olyan árut szerezhetnek be, amelyen még busásabb haszon mutatkozik.

Különös játék folyik a zsírral is. A zsírt ma megfizetni lehetetlen. Az egyik szomszéd országból nagymennyiségű disznózsír került Magyarországra, de nem azért, hogy a fogyasztó kezébe kerüljön, hanem azért, hogy tovább csempésszék a még jobban elhelyezhető és többet fizető Ausztria fővárosába, Bécsbe.

A leleményes csempészek a behozott zsírt bejelentik a közellátási minisztériumnak és magukat emberbarátokként állítják be, akik leveszik a háziasszonyok válláról a nehéz gondot. Ezzel szemben az történik, hogy a bejelentett mennyiség sohasem kerül a piacra, hanem annak csak egy töredéke, viszont az áru legnagyobb része csempészutakon kikerül az országból.

Az egyik siber baráti társaságban azzal hivalkodott, hogy Bécsben 20 kilogramm zsírért és fél mázsa lisztért egy Horch-autót kapott, amit felhozott Budapestre, a gépkocsit aztán egymillió pengőért bocsátotta áruba Budapesten.

*Jó lenne végigkísérni a behozott elsőrendű élelmiszerek útját, vajjon eljutnak-e a fogyasztóhoz, mert a fentiek elmondása után nem kétséges, hogy nagyarányú visszaélések folynak a köz rovására.*¹

Burucs Kornélia adatai jól kiegészítik a fentieket: „A II. világháború után, 1945 során a cukorellátás súlyos nehézségekkel küzdött. Októberre a fejadag 10 dkg volt (a gyermekek, nehéz fizikai munkát végzők 40 dkg-ot kaptak), míg novemberben és decemberben a felnőttek semmi, a gyermekek 15 dkg cukorban részesültek.”² Izsák Lajos találóan idézi fel a textilgyárak által kidolgozott „centiméterbér-rendszert”, amely szerint egy fél kiló cukor egy méter kelmét vagy egy szappant, egy negyed kiló zsírt vagy egy mázsa tüzfát ért, pénzben 40 millió pengőt.³

Vas Zoltánnak, ekkor Budapest kommunista polgármesterének mint Budapest Közellátási Kormánybiztosának 1945. május 30-án kelt rendelete szerint „az Óbudai Keményítőgyár rt. budapesti cég arra vállalkozott, hogy a Demecseri Ipartelepek rt. demecseri⁴ telepén tároló és általam közellátási célokra igénybevett kb 3500 q burgonyakeményítőlisztet felszállítja Budapestre, saját telepére, majd ott feldolgozza burgonyacukorrá, ill. kristálysörppé. Az Óbudai Keményítőgyár rt. tartozik Demecseren az árut mennyiség és minőség szerint átvenni, azt Budapestre a saját telepén általam igénybevett Kormánybiztossági raktárban tárolni és az árun felüntetni, hogy az Budapest Közellátási Kormánybiztosságának tulajdonát képezi.

Utasítom az Ellenőrzési Osztályt, hogy négy fegyveres őrt bocsásson rendelkezésemre acélból, hogy a kérdéses áruk fegyveres őrzéséről Demecseren és Demecserről Budapestre történő szállítás alatt gondoskodjanak.

Felhívom az érdekelt katonai és polgári hatóságokat, hogy jelen szállitmánnyal kapcsolatban az Óbudai Keményítőgyár rt. megbizottait, valamint saját közegeimet minden lehető módon támogassák.

Külön felhívom Demecser község Nemzeti Bizottságát és Elöljáróságát, hogy fegyveres karhatalmat bocsásson közegeim rendelkezésére azon célból, hogy azok gondoskodjanak a Demecseren tárolt áruk biztonságáról.”⁵

1945. június 15-én a közellátási kormánybiztos levelet intézett az illetékes szovjet parancsnokhoz, Papisvili ezredeshez, hogy segítségét kérje a cukoralapanyag Budapestre szállításához. Az orosz nyelvre lefordított levél tájékoztatta a szovjet katonai hatóságokat a demecseri burgonyakeményítő-liszt lefoglalásáról, ami előtt „az illetékes nyiregyházai orosz katonai parancsnokságtól azt a hivatalos felvilágosítást kaptam, hogy fenti árumennyiséggel szabadon rendelkezhetem, minthogy arra az orosz parancsnokság nem tart igényt. F. hó 12.-én sikerült

1 Játék a cukorral és a zsírral országhatárokon keresztül. *Huszdik Század*, 1945. augusztus (<http://www.huszdiksazad.hu/1945-augusztus/gazdasag/jatek-a-cukorral-es-a-zsirral-orszaghatarokon-keresztul>).

2 BURUCS K. (1945): Élet a romokon. *História*, 1985/1. (<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/85-01/adatok.html>).

3 GERGELY J. – IZSÁK L. (2000): *A huszadik század története*. Pannonica, Budapest. 284.

4 Demecser: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi részén, a Rétközben, a Lónyai-főcsatorna mellett fekvő település (<http://ro.wikipedia.org/wiki/Demecser>).

5 [Vas Zoltán] Polgármester, Bpest Közellátási Kormánybiztosa megbízásából [olvashatatlan nevű] főosztályvezető, Budapest, 1945. május 30. (gépirásos fogalmazvány a szerző gyűjteményében).

a szükséges szállítóeszközöket a helyszínen biztosítani. A gyártelepen egyetlen orosz közkatoná őrzi azt a raktárt, ahol a fenti árut tárolják. Ez az őr azzal az indoklással tagadta meg az áru kiszolgáltatását, hogy közvetlen feljebbvalója (egy őrmester) bizonytalan helyre és időre eltávozott és az ő parancsa nélkül az áru kiadását nem eszközölheti.

Tekintettel arra, hogy a burgonyakeményítő liszt Budapest közellátása szempontjából elsőrangú fontossággal bír, megkérem Parancsnok Urat, szíveskedjen minden lehető módon odahatni, hogy az áru haladéktalanul rendelkezésemre bocsájtassék.

Előre is köszönöm Budapest lakossága nevében nagyértékű segítségét.”⁶

Vas Zoltán 1945. július 26-án Rónai Sándor ekkor frissen kinevezett szociáldemokrata közellátásügyi miniszterhez fordult egy hasonló kéréssel. Ez alkalommal a Kisbér-fűzitői Egyesült Keményítőgyár Rt.⁷ ászári telepén tároló burgonyakeményítő-liszt és burgonyacukor megszerzéséről volt szó, hogy „a cukor közvetlen Budapest székesfőváros közönségének ellátására szolgáljon. ... [A] kormánybiztosság összekötetésbe lépett a gyárat kezelő 3. ukrán hadsereg parancsnokságával és kieszközölte azt, hogy a keményítő polgári fogyasztás részére felhasználható legyen.” E levélből az is világossá vált, hogy a cukorból a „fővárosi közkórházak 7, a MÁV 4, a dorogi szénbánya 3, a tatai szénbánya 2, a tokodi szénbánya 1 waggon burgonyacukor, további tételek pedig a főváros üzemei részére lettek előzetesen már lekötve”. Vas Zoltán arra kérte a minisztert, hogy ebben az ügyben ne intézkedjék, helyezze hatályon kívül a 401201/1945. VI.fő.o.sz. rendeletét, tekintettel arra, hogy a közellátási „kormánybiztosság kellő körültekintéssel a közérdek szem előtt tartásával minden szükséges intézkedést már eleve megtett...”⁸

Ami a demecseri ügyletet illeti, a burgonyakeményítő-liszt minden intézkedés ellenére a nyár során nem érkezett meg Budapestre. Budapest Székesfővárosi Közellátási Kormánybiztossága a nyár során átalakult a Budapest Székesfővárosi Községi Kereskedelmi és Szállítási Részvénytársasággá. Ez az új intézmény 1945 augusztusában ismételten (10-én és 30-án) levélben kérte az ügy lezárását. Az augusztus 10-i levél vétele után „megjelent vállalatunknál a Demecseri Ipartelepek r.t. egyik cégvezetője, aki kilátásba helyezte, hogy ismételten vissza fog térni és érdemben le fogjuk az ügyet tárgyalni, ami azonban nem történt meg”. Augusztus 30-án a fővárost képviselő Községi Kereskedelmi és Szállítási Rt ismételten sürgette a Demecseri Ipartelepek Rt.-t, hogy a jogelődje által megvásárolt burgonyakeményítő-lisztet mikor vehetik át.⁹

6 [Vas Zoltán] Polgármester, Bpest Közell. Kormánybiztosa megbízásából [olvashatatlan nevű] főosztályvezető, Budapest, 1945. június 15. (gépírásos fogalmazvány a szerző gyűjteményében).

7 Ászár–Keményítőgyár: 1890-ben alapították meg a Kisbér-fűzitői Egyesült Gyár Rt. burgonyakeményítő- és szörpgyárát, amely akkor az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb ilyen jellegű gyára volt a Székesfehérvár–Komárom-vasútvonalon (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Székesfehérvár-Komárom-vasútvonal>).

8 Vas Zoltán polgármester [Rónai Sándor közellátásügyi] miniszterhez, Budapest, 1945. július 26. (gépírásos fogalmazvány a szerző gyűjteményében).

9 Dr. Fr./V. a Demecseri Ipartelepek Rt.-hez, 1945. augusztus 30. (gépírásos másolat a szerző gyűjteményében).

Elképzeltető a főváros megdöbbenése, amikor szeptember 3-án ügyvédi értesítés közölte „vállalatunkkal a Demecseri Ipartelepek álláspontját, amely szerint velünk semmiféle jogviszonyban nem állnak.

Vállalatunk tényként állapította meg, hogy a Demecseri Ipartelepek r.t., valamint az Obudai Keményítőgyár r.t. kezdettől fogva igyekeztek vállalt kötelezettségük teljesítése alól kibujni. ... [A] tárgyalások elhuzása és ujabban a jogviszony kérdésének vita tárgyává való tétele, mind azt célozzák, hogy megakadályozzák a fentemlített áru közellátási célokra való felhasználását.” Ezek a sorok már a fővárost képviselő vállalatnak a Gazdasági Rendőrséghez szóló leveléből állnak itt, amelyet 1945. szeptember 14-én küldtek el. E levél a demecseri és az obudai cég időhúzási próbálkozásait „fondorlatos manőverezésnek” nevezte, amely megpróbálja megakadályozni, hogy a burgonyacukrot „mielőbb Budapest közellátása rendelkezésére tudjuk bocsátani”.¹⁰

A rendőrségi intézkedés késett vagy elmaradt. Amikor a burgonyakeményítő-liszt még október végén sem érkezett meg a fővárosba, a Budapest Székesfővárosi Községi Kereskedelmi és Szállítási Rt. 1945. október 25-én még egyszer és valószínűleg utoljára felszólította a Demecseri Ipartelepek Rt.-t „a jogelődünk által megvett áru leszállítására”. Ekkor azonban „az Obudai Keményítőgyár Rt.-től kaptunk választ, amely valótlanúságokra való hivatkozással azt adja elő, hogy az áru felett már nem rendelkezik az előadó.

A burgonyacukor közellátási jelentősége arra indított bennünket, hogy a Gazdasági Rendőrséggel vizsgálattassuk ki ezen ügylet hátterét és jelenlegi helyzetét. Attól a lehetőségtől kellett tartanunk, hogy illetéktelen kezekbe kerül e nagyértékű élelmiszer.”¹¹

Az iratanyag nem szól tovább a burgonyacukor alapanyagának sorsáról. Olyan időkben, amikor a cukor házilagos pótlásáról könyv jelent meg (Rosner Ernő: *A cukor helyettesítése: keményítőszirup, mézszerű burgonyacukor és édes melasz házi előállítás.* Világosság Ny., Budapest. 1945), a cukor pótlása a fővárosban, a nagy közlekedési és bányavállalatoknál különösen jelentős nemzetgazdasági feladat volt, meghíúsítása pedig bűn.

---

10 Bal./V. a Budapesti Főkapitányság Gazdasági Rendőrség osztályának, 1945. szeptember 14. (gépirásos másolat a szerző gyűjteményében).

11 Dr. F./E. Jelentés Besnyő László (Demecseri Ipartelepek R.T. cégvezetője) f. hó 11.-én kelt panasza tárgyában, 1945. október 25. (gépirásos másolat a szerző gyűjteményében).

Szabó Róbert

Politikai harcok, nemzetgyűlési választás Kiskunhalason, 1945–1947

A második világháború végére Magyarország a békekötésig elvesztette szuverenitását, az 1944 decemberében kötött fegyverszüneti egyezmény után az antifasiszta koalíciót képviselő, orosz elnökségű Szövetséges Ellenőrző Bizottság fennhatósága alá helyezték. A magyar államiság korlátozott volta mellett működött az Ideiglenes Nemzeti Kormány, ülésezett az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Megkezdődött a helyi közigazgatás újjáépítése, megjelentek a korábban betiltott politikai pártok, legális politikai erő lett a Magyar Kommunista Párt. A helyi nemzeti bizottságok részben spontán szerveződő többpárti képviselőket tömörítettek, néphatalmi szervként funkcionáltak.

Ezek a folyamatok Kiskunhalason 1944. október 23. után játszódtak le. A városi tanács 1944. október 30-án összeült, abban a birtokos parasztság képviselőjét felvállaló Független Kisgazdapárt képviselőjében Ván Benjámint református lelkész és Borbás Imre ügyvéd, a városi rendőrség ideiglenes parancsnoka mellett a Szociáldemokrata Párt helyi vezetője, az agrárszocialista Bundzsák István foglalt helyet.¹

Az MKP helyi szervezetének 1944. november elsejei megalakulása után Fazekas István korábbi asztalos, megválasztott titkár jelölésével a testület november 3-án kibővült. Az 1944. december 6-án megjelent *Halasi Hírek* a három párt közös lapjaként indult. Még működött a városi tanács, december 12-én megalakult a nemzeti (függetlenségi) bizottság, amelynek a koalícióra kényszerült pártok mellett a szakszervezetek és a gazdasági érdekképviseletek küldöttei is tagjai lettek. Tulajdonképpen ők jelölték a december 18-i népgyűlésen a várost képviselő küldötteket (Dobó Istvánt és Macskási Józsefet az MKP, Bundzsák Istvánt az SZDP, Borbás Imrét a Kisgazdapárt képviselőjében) az 1944. december 21-én összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.²

A nemzeti bizottság és a városi tanács 1945. január és április között több alkalommal átalakult, a pártok közötti megosztás aránya nem változott. 1945. április 15-én új politikai erő jelentkezett a szintéren, megalakult a Nemzeti Parasztpárt helyi szervezete (elnöke Csontos Jenő).

1945 derekán a kiskunhalasi közéletben a pártok közötti látszólagos harmónia és együttműködés megbomlott. Ennek több oka volt. Már a földosztás megítélésében és végrehajtásában

1 FEKETE D. (1984): *Húsz év Kiskunhalas krónikájából. (1944. okt. 23. – 1964. dec. 31.)* Kiskunhalas Városi Tanácsa, Kiskunhalas. 1.

2 FEKETE 1984: 4.

is ellentét volt a törvények betartásához ragaszkodó Nagy Szeder István, a kisgazdák választmányi tagja és intézőbizottsági elnöke, a földosztó iroda vezetője és az MKP helyi vezetői között, akik közül többen bátorították a földosztási rendelet kijátszóit, eltűrték a rendelet hatálya alá nem eső birtokok igénybevételét. (A konfliktus a mérnök 8–10 napos elzárásával zárult.)³ A földosztás ténye a kisgazdapárt bázisához tartozó birtokos parasztságot erősítette, az egyéni tulajdonosi kör bővülése az addig földnélkülieknek számító, nem csak halasi illetőségűek birtokszerzésével is járt, akik tulajdonszerzésük tényét az MKP politikájának tulajdonították és a párt helyi szimpatizánsai sorát erősítették.⁴

A pártok közötti együttműködés Kiskunhalason 1945 áprilisában zátonyra futott. A Kisgazdapárt, amely a legnagyobb támogatói háttérrel és legtöbb bejegyzett párttaggal rendelkezett, a városi képviselő-testület 1945. április 4-i ülésén a párt valós számarányára hivatkozva elfogadhatatlannak tartotta a számára teljesen hátrányos, a többi párt által elfogadott képviselő-testületi összetételt, amely a politikai pártok befolyását nem tükröző nivellálódásban jutott kifejeződésre.⁵ Álláspontjuk végső kikristályosodásához a kisgazda pártvezetésben később végbement változások jelentősen hozzájárultak.

Az 1945. május 12-i intézőbizottsági ülés után az elnöki jogkör Nagy Szeder István kezébe került, aki határozott lépéseivel átformálta a halasi kisgazdák politikai szervezetét. Matematikai alapelveken működő hálózatot hozott létre, amely a közvetlen demokrácia elvén működött.⁶ A működésképtelen szervezetből erős, öntudatos helyi párt jött létre, amely egyre népszerűbb lett; s ereje ismeretében aktívan kívánt beleszólni a város közéletébe.

A döntés nem maradt hosszú távú következmények nélkül a helyi pártok egymás közötti viszonyára. Az április 4-én a Kisgazdapárt nélkül elfogadott elveknek megfelelően összeülő új képviselő-testületbe az FKGP nem küldött jelölteket, s a NPP, MKP, SZDP képviselőit is magában foglaló testület július 14-i felhívására sem változtattak döntésükön. (A nekik járó 16 mandátumot a munkáspártok és a parasztpárt, valamint a szakszervezetek jelöltjei között osztották szét szeptember 1-jén.)⁷

A pártok konfliktusa az 1945. július 21-i nemzeti bizottsági megbeszélésen tovább éleződött; a nemzeti bizottságba delegált munkás- és parasztpárti tagok „reakciós”-nak minősítették, elutasították az FKGP által betejesztett Nagy Szeder Istvánt és Zilah Jánost, megkérdőjelezve delegálási jogosultságukat. Másnap a *Halasi Hírek* kampányba kezdett a halasi kisgazdaelnök ellen.⁸ A lapban visszatérően megjelentek a Nagy Szederék által tendenciózusnak tartott kisgazdaellenes cikkek. Az FKGP a közmédiából kiszorítva saját álláspontját nem közölhette, egyéb

3 ZELEI M. (2003): *A halasi norma. Nagy Szeder István regényes élete*. Budapest. 8–10.

4 KOMÁROMI A. (1969): Adatok Kiskunhalas felszabadulás utáni történetéhez, különös tekintettel a demokratikus átalakulásért folyó harcokra 1944–1947. *Művelődésügyünk*, 13. 144.

5 Bács-Kiskun Megyei Levéltár (Kecskemét) Kiskunhalasi Nemzeti Bizottság iratai 1965/6510.

6 Vö. SZABÓ R. (2004): Egy értelmiségi parasztvezér. Nagy Szeder István (1907–1994). In: SZAKÁL A. (szerk.): *Halasi Múzeum 2. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára*. Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas. 242–243.

7 FEKETE 1984: 15.

8 Pest Megyei Levéltár (Budapest) XXI-1/a Főispáni elnöki iratok 3/1948.

megszólalásra alig volt lehetősége a nemzetgyűlési választásokat megelőző kampányban. A szüntelen sajtótámadások hatására 1947. február 15-étől a halasi kiscgazdák a *Kalocsai Kis Újság* hetilap kiskunhalasi mellékletében válaszoltak a halasi baloldali pártok vádjaira. A lapot Sisitka József kalocsai kiscgazda nemzetgyűlési képviselő adta ki, a halasi híreket Nagy Szeder István szerkesztette, aki a vitás kérdések tisztázásának egyik előfeltételeként a pártok belső működésének demokratizálását s a vezetők kiválasztásában a halasi kiscgazdáknál meghonosodott demokratikus választási elvek átvételét ajánlotta.⁹

1945 nyarára Magyarországon minden párt fontosnak és szükségesnek érezte a parlamenti választás megrendezését. A belső politikai erőviszonyok tisztázása mellett külpolitikai érdekek is a választás megtartását sürgették. Az angolszászok a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését a tiszta, demokratikus többpárti választások megtartásával kapcsolták össze, a békekötés előfeltételeként tekintették s ezt az antifasiszta koalíció egységére még ügyelő Szovjetunió akceptálta. A pártok választási kampánya az 1945. október 7-én kiscgazda győzelemmel záruló fővárosi helyhatósági választások után kieleződött. Bár szovjet nyomásra a pártok a parlamenti szavazás végeredményétől függetlenül a további koalíciós kormányzás folytatásában állapodtak meg, országos szinten éles választási harc bontakozott ki. Az MKP választási programjában további demokratikus reformokat ígért, népjóléti intézkedéseket sürgetett. Az SZDP „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért” jelszóval a többségi demokrácia megteremtéséért szállt síkra, a parasztpárt a szegény- és kisparaszti érdekek érvényesítéséért korteskedett. A Független Kiscgazdapárt a klasszikus nyugati többpárti polgári demokrácia jelszavát hirdette, magántulajdonon alapuló piacgazdaságot, a polgári szabadságjogok tiszteletben tartását ígerte.

A halasi választási kampányban az országos tendenciától eltérően megvalósult a munkáspárti összefogás a kiscgazdákkal szemben,¹⁰ főleg a felvázolt „Magyarország híd a Kelet és a Nyugat között” szerep elutasításával kapcsolatban.¹¹ A helyi kortéziában az MKP hamarabb lépett, nagygyűlésekre 1945. október 27-én került sor, a többi helyi párt csak másnap rendezte választási gyűlését. Az MKP választási propagandájában plakátháborút kezdeményezett, a párt érdemének állította be a hadifoglyok hazaengedésének ígérését és a következetes küzdelmet a gazdasági helyreállításért, magának vindikálta a földosztás és az újjáépítés addigi sikereit,¹² ugyanakkor a Kiscgazdapárt helyi propagandáját nem ismerjük.¹³ A Nemzeti Parasztpárt halasi választási gyűlésén Erdei Ferenc pártjának a munkáspártok iránti elkötelezettségét igyekezett cáfolni.¹⁴

1945. november 4-én, a nemzetgyűlési választásokon pártlistára szavaztak. Ez a korábbi gyakorlattól való eltérés ellenérzést keltett a lokálpatriotizmusukra oly büszke halasiak körében. A pártok listáján bejutásra alkalmas helyen alig szerepelt halasi születésű vagy a városban tevékenykedő személy. A kiscgazdák teljes megyei listája nem ismert, a lista 27. helyén szereplő

9 *Kalocsai Kis Újság*, 1947. március 8.

10 *Halasi Hírek*, 1945. szeptember 6.

11 Bács-Kiskun Megyei Levéltár (Kecskemét) Városi képviselő-testület 1945. október 23-i jegyzőkönyve.

12 Nagy Szeder Gyűjtemény, Kiskunhalas.

13 A Nagy Szeder Gyűjteményben jelenleg nem kutathatók a kiscgazda politikus által összegyűjtött 1945. évi nemzetgyűlési dokumentumok.

14 *Halasi Hírek*, 1945. október 31.

Balla Antal újságíró, a város szülötte bekerült a törvényhozásba. Ugyanakkor Ván Benjámín a lista 38. helyéről¹⁵ éppen lemaradt a mandátum megszerzéséről.¹⁶ Az MKP megyei lista 6. helyére kerülő Macskási József ismét képviselő lett, Fazekas István városi titkár 30. helyen való szerepeltetése nem eredményezett mandátumot. A szociáldemokraták listáján az 5. hely Bundzsák Istvánnak újfent mandátumot hozott, Maurer Hugó lakatos, városi titkár a 18. helyről nem került be a törvényhozásba. A parasztpárti lista első hét helyén nem szerepelt halasi személy, a PDP listája ez idáig nem került elő.

Kiskunhalas lakossága a Pest–Pilis–Solt–Kiskun és Bács–Bodrog választókerületben voksolt, a 19 879 kiskunhalasi választójogosult 89,06%-a, 17 704 személy élt szavazati jogával. 102-en dobtak be érvénytelen szavazólapot a választási urnába (0,58%), míg a 17 602 választó (99,42%) zöme a Független Kisgazdapártot támogatta (11 004 szavazat, 62,52%). Az FKGP kapott abszolút többséget, sőt magasabb fölényrel nyert, mint az országos százalékarányuk volt. A munkáspártok közül az SZDP szerepelt jobban (3186 szavazat, 21,68%), az MKP a képzeletbeli dobogó harmadik helyére szorult (2334 voks, 13,26%). Jóval kevesebben támogatták a Nemzeti Parasztpárt listáját (323 szavazat, 1,84%), a Polgári Demokrata Pártra másfél százan sem voksoltak (125 szavazat, 0,71%).¹⁷

A voksolás eredménye a kiskunhalasi pártok feszült viszonyában nem hozott enyhülést. Ellenkezőleg, tovább mélyült a politikai pártok ellentéte. Az FKGP az eredmények ismeretében 62,5%-os többségük gyakorlati érvényesítését várta az 1944-es állapotokat tükröző nemzeti bizottságban és főleg a képviselő-testületben, a nemzeti bizottság elnöki tisztsége betöltésében rotációs elven alapuló cserét vagy egy társelnöki rendszer bevezetését ajánlotta.¹⁸ Ennek elfogadásától – kezdetben a helyzet tisztázását tárgyalások útján kezdeményező, a korábbi kiscgazda sérelmek jóvátételétől sem elzárkózó – SZDP-vezetés tárgyalni sem volt hajlandó. A korábbi kiscgazdaellenes nemzeti bizottsági nyilatkozatok helyesbítését az MKP önkéntes helyreigazítással kívánta rendezni, a kedvező hangulatban elkezdődő gazdasági tárgyalások a kommunista szervezetben végbement vezetőváltások miatt zátonyra futottak. Miközben az FKGP nélkül is működő nemzeti bizottság felemás megbékélési jelzéseket küldött Nagy Szederék felé, ugyanakkor a pártok közötti együttműködés hiányáért a Kiscgazdapártot vádolta az irányítása alatt lévő közmédiában és hivatalosabb felső fórumokon, őket jelölve meg az együttműködés akadályának. Velük szemben a kiscgazdák hivatalos álláspontja az volt, hogy a nemzeti bizottság döntései nem törvényesek, hiszen azok meghozatalában nem vettek részt, a városban hivatalos képviseléssel nem rendelkeztek, illetve rendelkezhetek.

A problémák megoldása érdekében 1946. április 17-én a kiscgazda elnök a kommunista irányítás alatt álló Belügyminisztériumhoz fordult, ám érdemi választ nem kapott. A kiskunhalasi pártok közötti viszony rendezetlensége 1946. júniustól kibővült a kommunista párti polgármester

15 ZELEI 2003: 67. Nagy Szeder István interjújában a 37. helyre emlékezett, ami minden bizonnyal téves.

16 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Budapest) Ván Benjámín iratai C/94. Levelezés 1. 1914–1949.

17 Vö. HUBAI L. (2001): *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I. kötet. A választások története és politikai grafikonja*. Napvilág Kiadó, Budapest. 271.

18 Pest Megyei Levéltár (Budapest) XXI-1/a Főispáni elnöki iratok 3/1948.

és FKGP ellentéppárral, ami a kötelező beszolgáltatások elszámolása, illetve a megszállók újabb követelésének teljesítése kapcsán bontakozott ki. Nagy Szeder a korban inkább a kommunistákra jellemző nyomásgyakorlási technikával élve tagságának nagy részét a közellátási hivatalhoz vezetve tüntetést szervezett, tiltakozva az ellátási terhek további növelése miatt.¹⁹ A polgármester támogatására a nemzeti bizottság határozatban ítélte el a kiscgazdák felvonulását; a halasi polgármester, Zsarnay Kálmán Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyei – egyébként kiscgazdapárti – főispánhoz írott levelében a város és a megszálló orosz parancsnokság harmonikus viszonyának megmérgezésével és a város érdekeivel ellentétes politizálással vádolta a kiscgazda elnököt. A főispáni közvetítő szerep 1946. augusztus 9-én, illetve a későbbiek során is teljesen eredménytelen maradt.²⁰

Kiskunhalas közéletét 1947 első felében is a város lakossága többségének támogatását élvező FKGP és a nemzeti bizottságot uraló többi párt közötti megoldatlan viszony jellemezte. A polgármester, illetve helyettese a Belügyminisztériumba küldött havi „hangulatjelentésben” visszatérő módon, szinte mindig ugyanazon mondatokkal számolt be a feszült közhangulatról, a Kiscgazdapártnak a városi közéletből való távolmaradását rögzítette, annak előzményéről azonban hallgatott. Nem volt sikeres 1947. márciusban az orosz városparancsnok kezdeményezésére összehívott pártközi értekezlet sem. Az 1945 végétől jelentkező állapot 1947 augusztusáig gyakorlatilag változatlanul feszült és problematikus maradt.²¹ Ilyen előzmények után került sor az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokra, amelyek a korábbihoz képest is bonyolultabb helyi viszonyok között kerültek megrendezésre.

***

A Kiskunhalason működő politikai pártok egymás közötti viszonya tökéletesen tükrözte az 1945–1947 közötti Magyarország belpolitikájának ellentmondásosságát. Erős kiscgazda parlamenti túlsúly mellett a közigazgatási-végrehajtási szervezetekben erőteljes baloldali, főleg kommunista dominancia érvényesült. Ez sajátos kettős hatalmat eredményezett. A kisckunsági településen az országos viszonylatban az 1945. november 4-i választás eredménye után kibontakozó ellentétek már a nemzetgyűlési választások kiírása előtt kirajzolódtak s az eltérő érdekű pártok között a politikai harc egy percig sem szünetelt. A kiscgazda győzelem nem hozott megnyugvást, inkább csak fokozta az ellentéteket. A város politikai erői között a harc tovább folyt s az 1947. augusztus 31-ére kiírt előrehozott országgyűlési választás és annak eredménye az amúgy is bonyolult kiscunhalasi helyzetet még tovább komplikálta.

19 Vö. SZABÓ R. (1999): Nagy Szeder István és a Független Kiscgazdapárt kapcsolata, 1930–1947. In: SZAKÁL A. (szerk.): *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas. 173–174.

20 Pest Megyei Levéltár (Budapest) XXI-1/a Főispáni elnöki iratok 3/1948.

21 Pest Megyei Levéltár (Budapest) XXI 1-b Pest–Pilis–Solt–Kiskun megyei főispánjának iratai. Általános havi jelentések. 1947. január–augusztus.

A népbíróági eljárásjog és szankciórendszere

 népbíróági rendelet sajátossága, hogy egyaránt tartalmazott anyagi jogi és eljárásjogi szabályokat is. Az eljárásra vonatkozóan az 1896. évi XXXIII. törvénycikket alkalmazták azokkal az eltérésekkel, amelyeket a népbíróági rendelet kimondott. Ez alapján külön szabályok vonatkoztak a hatásköri és illetékességi kérdésekre, természetesen eltérőek voltak az eljáró hatóságok is. Ezen túl bizonyos kérdésekben korlátozták a terheltet megillető garanciális jogokat.

A népbíróági szabályozás addig kevésbé alkalmazott jogintézményként vezette be a vezető bíró előterjesztését, amely lehetővé tette a népbíróági tanács mellé kijelölt szakképzett tanácsvezetőnek, hogy a Népbíróóságok Országos Tanácsához forduljon, ha azt tapasztalja, hogy a népbírák a határozatukat a törvények, illetve a népbíróági szabályok megsértésével hozzák meg. Alkalmazására jelentős jogsérelem esetén akkor kerülhetett sor, ha fellebbezés hiányában nem történt meg az ítélet felülvizsgálata.

A közbenszóló határozat alkalmazásának kettős rendeltetése volt. Egyrészt a bizonyítási eljárás teljes lefolytatása előtt a népbíróóság közbenszóló határozattal megállapíthatta a bizonyítottnak látszó bűncselekmények tekintetében a vádlott bűnösségét. Így lehetővé vált, hogy az előzetes letartóztatás hat hónapos törvényes időtartamán túl is meghosszabbítsa a népbíróóság a terhelt előzetes letartóztatását.

A közbenszóló határozat másik lehetősége, amelyet már az 1896. évi XXXIII. törvénycikk is ismert és a népbíróóság is alkalmazott, hogy ezzel a határozattal a népbíróóság elrendelhesse az eljárás kiegészítését, ha az ügy bővebb felderítését tartotta szükségesnek.

A távol levő terhelt elleni eljárással kapcsolatban az igazságügy-miniszter magyarázó szabályokat bocsátott ki.¹ A terhelt távolléte a főtárgyalást és az ítélethozatalt nem gátolta, az ítélet azonban csak a bűnösség megállapítására és a vagyoneklobzás kiszabására szorítkozhatott, kivéve a halállal büntetendő büntetteket, amelyeknél a terhelt távolléte a halálbüntetés kiszabását és a megfelelő mellékbüntetések megállapítását nem akadályozta. Az igazságügy-miniszter nyomatékosan felhívta a népügyészség figyelmét, hogy minden olyan esetben, ha a terhelt tartózkodási helye ismeretlen, nyújtsa be a vádiratot a népbíróóságon, a bíróság pedig folytassa le az eljárást.

A népbíróági eljárásban a laikus népbírák részvétele miatt még három évvel a népbíróóság működésének megkezdése után is arra kénytelen felhívni a figyelmet Pálosi Béla tanácsvezető bíró, hogy nem megfelelő az a gyakorlat, hogy a népbírák a legfontosabb kérdésnek a büntetés kiszabását tartják, csak ezután következik a minősítés, a tényállás megállapítására pedig

---

1 31962/1947. számú igazságügy-miniszteri rendelet.

egyáltalán nem fektetnek súlyt.² A tanácsvezető bíró a népbírák lelkiismeretére próbált hatni azal is, amikor az ügy jelentőségét érzékeltetve kiemelte, hogy a tényállás megállapításánál a népbíróság a végső fórum, mivel az általa megállapított tényálláson a Népbíróságok Országos Tanácsa sem változtathat. Kiss Endre tanácselnök is próbálta meggyőzni a népbírákat, hogy bizonyos eljárási szabályokat azért mégiscsak be kell tartani az eljárás során, vagyis tényállás nélkül nincs ítélet, a tényállás megállapítása joga és kötelessége a népbírónak.³

A következőkben a népbírói teljesülési tanácskozások jegyzőkönyvei segítségével szeretném összefoglalni azokat az eljárásjogi problémákat, amelyeket az ítélezésben részt vevő népbírák vetettek fel és amelyekkel kapcsolatban a népbíróság megkísérelt egységes elveket kialakítani.

A háborús és népellenes bűncselekmények kapcsán tömegesen jelentkező problémát jelentett az SS-katonák ügyeinek megítélése. A népbíróság álláspontja szerint ebben az esetben három kategóriát lehetett megkülönböztetni. Az első csoportba azok tartoztak, akik önként jelentkeztek, velük szemben marasztaló ítéletet kellett hozni. A második csoportba azok tartoztak, akiket besoroztak, de azért, mert magukat német nemzetiségűeknek vallották vagy a Volksbundnak voltak a tagjai, velük kapcsolatban csak beszámítást vagy büntethetőséget kizáró okra lehetett hivatkozni. Ilyen ok lehetett a kényszer, amely kényszersorozás útján valósulhatott meg, de a bíróság szerint itt ezt nem lehetett alkalmazni, mivel senki sem hivatkozhat olyan körülményre, amelyet önmaga idézett elő, márpedig aki magát német nemzetiségűnek vallotta, ezzel a magatartásával maga idézte elő, hogy a németek besorozták. A harmadik kategóriát alkották azok, akiket szintén besoroztak, de anélkül, hogy magukat német nemzetiségűnek vallották volna, illetve Volksbundisták lettek volna, így itt a népbíróság elfogadta, hogy valóban kényszer hatására cselekedtek és felmentő ítéletet hozott.⁴

A Hunyadi páncélosadosztály állományába tartozó honvédek esetén a honvédelmi miniszter leirata alapján a népbíróság háborús bűncselekménynek minősítette a páncélosadosztály szervezésében való részvételt és a parancsnoki beosztást. A legénységi állományúak esetében a vádhatóságnak kellett bizonyítania az önként jelentkezés tényét, míg a katonáállományúaknál a vádlottnak kellett igazolnia a kényszerből történt áthelyezést.⁵

2 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 1. d. Budapesti Népbíróság elnöki iratai VIII. B. 29. Teljesülési jegyzőkönyvek.

3 A vita a kérdés kapcsán egyre inkább kiéleződött. Schiff Rezső kommunista népbíró kijelentette: „Én azonban azt a felfogást vallom, mint népbíró, hogy ha egyszer megállapítottam, hogy a vádlott egy csavargó, akkor is elítélem, ha szoros értelemben vett tényállás nem állapítható meg. Számomra a köztársaság érdeke az irányadó, s ha úgy találom, hogy azt az embert nem lehet rászabadítani a köztársaságra, akkor elítélem. Beismerem, hogy elfogult vagyok, de éppen ezért vagyok politikai bíró.” Salgó Ernő csatlakozott Schiff Rezső véleményéhez: „Mi politikai bírák nem lehetünk teljesen tárgyilagosak. Azt kell lemérnünk minden egyes ügyben, hogy a vádlott alkalmas-e arra, hogy a demokráciában elhelyezkedjék, ha úgy találjuk, hogy nem, akkor módot kell találni elítélésére az esetben is, ha egyik § sem alkalmazható cselekményére.”

4 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróság elnöki iratai VIII. B. 34. Teljesülési jegyzőkönyvek.

5 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróság elnöki iratai.

Az 1946. évi VII. törvénycikkkel kapcsolatban is felmerültek problémák a népbíróság jogalkalmazási gyakorlatában.⁶

Gyakran előforduló eset volt, amikor izgató tartalmú leveleket találtak a gyanúsítottaknál a házkutatás során, amelyeket a gyanúsított fel sem bontott. Ebben az esetben a népbíróság állásfoglalása szerint már megvalósult az izgatás bűncselekményének kísérlete.

Vitás kérdésként merült fel, hogy a rendőrség a demokratikus államrend alapintézménye-e és így a törvény értelmében fokozottabb védelemben kell-e részesíteni. A bíróság úgy látta, hogy alapintézmény csak az lehet, ami a demokratikus államberendezkedést a nem demokratikus államoktól megkülönbözteti, tehát a rendőrség nem alapintézmény, mert minden államrendszerben létezik, míg a népbíróság mindenképpen az, mivel fasiszta államokban nincs népbíróság.

Vita alakult ki a tanácsvezető bírók között annak megítélésében, miként kell értékelni, ha a vádlott pártvezetőt illetett lealacsonyító kifejezéssel. Lukácsy Sándor tanácsvezető bíró úgy nyilatkozott, hogy az ő tanácsa következetesen felmentette azokat a vádlottakat, akik pl. ilyen kifejezéseket használtak: „le van szarva Rákosi, az a hájfejű zsidó”. Nagy Károly⁷ a népbíróság elnöke azonban semmiképpen sem támogatta ezt a gyakorlatot: „Szerintem nem lehet egészen erre az álláspontra helyezkedni, mert ha az illető soha nem is látta még Rákosit, semmiféle személyes afférja vele nem volt, akkor ha mégis ilyen kifejezésekkel szidalmazza őt, azt csak kizárólag a szóban forgó pártvezér demokratikus meggyőződése miatt teszi.”⁸

Az izgatás bűncselekményének megállapítását Olti Vilmos⁹ tanácsvezető bíró azon esetben is megállapíthatónak tartotta, amikor egy társaság éjszaka egy kommunista párttag lakásához ment és ott néhányan büdös kommunista felkiáltással dobálni kezdték a párttag ablakait. A vádlottak másik része anélkül, hogy egy szót is szólt volna, szintén dobálta az ablakokat még azután is, hogy ezek a kijelentések elhangzottak. Olti utóbbiakat is bűnösnek mondta ki, mivel megítélése szerint az elhangzott izgató kijelentések után nyilvánvalóvá vált az egész megmozdulás politikai jellege.

A bizonyítási eljárást a Büntető Perrendtartás elvei alapján folytatták le, a szűkebb értelemben vett tényálláson túl megkísérelték feltárni a történelmi előzményeket is, szinte újraértelmezték közelmúltjuk történelmét.

A népbírósági jogban alkalmazott büntetések fő célja a megtorlás volt, a szigorú büntetések az elrettentést szolgálták. A 81/1945. számú rendelet alapján főbüntetésként alkalmazták a halál-, a fegyház-, a börtön-, a fogházbüntetést és az internálást. Mellékbüntetésként is alkalmazhatóak voltak a vagyonekhoz tartozó terjedő pénzbüntetés, az állásvesztés vagy foglalko-

---

6 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróság elnöki iratai VIII. B. 18. Teljesülési jegyzőkönyvek.

7 1922-től bírósági joggyakornok, majd törvényszéki jegyző, bírósági titkár a Pestvidéki Törvényszéken. 1929-től gödöllői járásbíró. 1938-ban lett a sziráki járásbíró elnöke, egy év múlva pedig a monori járásbíró elnöke. 1941-től a Pestvidéki Törvényszék tanácselnöke.

8 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróság elnöki iratai VIII. B. 18. Teljesülési jegyzőkönyvek.

9 Olti Vilmos 1945-ig joggyakornok volt a Budapesti Királyi Törvényszéken. 1945 után a Budapesti Népbíróság ügyészségén, majd az Igazságügy-minisztérium Börtönügyi Főosztályán és a Budapesti Uzsorabíróságon teljesített szolgálatot. A Budapesti Népbíróságra került, 1948-ban annak elnöke lett. 1956 után ügyvéd, majd jogtanácsos, végül ideggyógyász lett.

zástól eltiltás, a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése és bizonyos fegyelmi jellegű büntetések. Az 1440/1945-ös rendelet annyiban módosította ezt a rendszert, hogy kiiktatta a büntetési nemek közül az internálást, a fogházat és a fegyelmi jellegű büntetéseket, új büntetési nemként vezette be a munkatáborban végrehajtandó kényszermunkát. Határozottan elkülönítette a fő- és mellékbüntetéseket: főbüntetések a halálbüntetés, a kényszermunka, a fegyházbüntetés, a börtönbüntetés. A főbüntetések mellett alkalmazható mellékbüntetések a pénzbüntetés, a vagyonelkobzás, az állásvesztés vagy foglalkozástól való eltiltás és végül a minden esetben kötelezően alkalmazandó politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése volt.

A rendelet értelmében a halálbüntetést kötél vagy golyó által kellett végrehajtani,¹⁰ a Budapesti Népbíróóság működése alatt (1945. februártól 1949. februárig) százhatvan személlyel szemben hoztak és hajtottak végre halálos ítéletet.¹¹ A halálos ítéletek végrehajtása komoly „szervezőmunkát” is igényelt. 1948-ban a Kozma utcai Országos Büntetőintézetben szolgálatot teljesítő hadnagy a népügyészség vezetőjétől azt kérte, hogy az ítéleteket a jövőben vagy reggel, vagy délután öt órakor foganatosítsák. Kérésének indoklásában arra hivatkozott, hogy „az ítéleteknek különböző időpontokban való végrehajtása az intézet életében, illetve a napirendben súlyos zavarokat okoz, ezenfelül tetemes anyagi kárt jelent az intézet iparüzletének is”.¹²

A kényszermunkát életfogytig tartóan vagy határozatlan időre lehetett kiszabni, azonban a tervbe vett kényszermunkatáborok kiépítése a népbíróóságok működésének ideje alatt nem történt meg.

A vagyonelkobzás mint mellékbüntetés alkalmazására külön hangsúlyt helyezett az igazságügy-minisztérium és külön körrendeletben hívta fel a népügyészségek figyelmét ezen mellékbüntetésre vonatkozó vádpontok nagyobb számú előterjesztésére. Az indoklás szerint ezen büntetés segítségével csökkenthető az a kár, amelyet a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetői az országnak okoztak. Ezért a népügyészek feladatává tette a miniszter, hogy már a nyomozás alkalmával különösen nagy hangsúlyt helyezzenek a terheltek vagyoni állapotának megállapítására, állapítsák meg, hogy a vagyonuk mikor keletkezett és a vagyonszerzés nem

10 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróóság elnöki iratai I. A. 3. Miniszteri rendeletek. Az igazságügy-minisztérium a halálbüntetés végrehajtásával járó költségeket is pontosan megtervezte. A kivégzésért a bakónak egy elítélt után a holttest levételével együtt százötven pengő, a bakó két segédjének pedig egyenként nyolcvan pengő munkadíjat állapított meg. A végrehajtásnál jelen lévő orvos ötven pengőt, a siralomházban és a kivégzésnél jelen lévő lelkész pedig negyven pengőt kapott közreműködéséért. A miniszteri leirat ezen túl részletezte az ítéletvégrehajtó vidéki kiszállásának költségeit, a jelen lévő fegyveres erők költségeit és a bitófa árát is.

11 A statisztikát közli: Horváth–Solt–Szabó–Zanathy–Zinner (szerk.) 1995, 191–201.

12 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbíróóság elnöki iratai.

A hadnagy nagyon alapos számításokkal is alátámasztotta az igényét. Leírása szerint a szorosan vett ítélet-végrehajtás húsz percet vett igénybe és a halál bekövetkeztétől számítva harminc percet lógott a holttest az akasztófán. Ennek elteltével tíz perc kellett, amíg a holttest a hullakamrába került. A számítás szerint így minden egyes kivégzésnél két-három óra ment veszendőbe, ami azt jelenti, hogy a kilencszáz fő letartóztatottat figyelembe véve 2250–2770 munkaóra megy veszendőbe. A hadnagy a 2500-as középértéket vette figyelembe, így kimutatta, hogy a kivégzések alkalmával háromszázti-zenkettő munkanap ment veszendőbe.

állt-e összefüggésben a terhelt politikai hatalomszerzésével.¹³ A miniszter a népbírószág elnökének a figyelmét is felhívta ezen büntetési nem gyakoribb alkalmazásának fontosságára, sőt azt javasolta Major Ákosnak, hogy a tárgyaláson a tanúkihallgatások során is helyezzen nagy súlyt a körülmények felderítésére és minden valószínűsíthető esetben a lehető legnagyobb mértékű büntetést szabja ki.¹⁴ Az igazságügy-miniszter az addigi gyakorlatot értékelve kiemelte, hogy a népbírószág az elkobzandó vagyron hányadát korábban olyan csekély mértékben állapította meg, hogy az elkobzás fogatosítása nagyon nehezen volt kivitelezhető, az elkobzott rész értékkel alig bírt és „az elítélt tulajdonából kihatva okszerűen nem volt művelhető, s nem volt értékesíthető”.¹⁵ Az előbbiek miatt felszólította a népügyészt, hogy perbeszéde során ezekre a szempontokra hívja fel a népbírák figyelmét és világítson rá arra a tényre, hogy egyrészt a csekély hányadban rendelkező vagyronelkobzás nem jelent komoly joghátrányt az elítéltre nézve, másrészt nem érhető el a törvényben megfogalmazott jogalkotói szándék sem.

Források

Budapest Főváros Levéltára XXV. 1. d. Budapesti Népbírószág elnöki iratai
Magyar Országos Levéltár XIX-E-1-l. Igazságügyi Minisztérium Népbírószági Osztály

Irodalom

HORVÁTH I. – SOLT P. – SZABÓ GY. – ZANATHY J. – ZINNER T. (szerk.) (1995): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez*. 4. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

---

13 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-E-1-l. Igazságügyi Minisztérium Népbírószági Osztály 2111/1945.

14 BFL XXV. 1. d. Budapesti Népbírószág elnöki iratai I. A. 34. Miniszteri rendeletek.

15 BFL XXV. 1. d. I. A. 85. Miniszteri rendeletek.

Baranyi Béla

A földreform és társadalmi hatásai¹

Az 1945. évi földreform

Magyarország legújabb kori történelmében a második világháborút követően mélyreható és rendkívül intenzív politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás vette kezdetét, függetlenül annak – a rendszerváltás óta erőteljesebben vitatott – ideológiai tartalmától, politikai jellegétől és egyéb összefüggéseitől. Több mint fél évszázad távlatából visszatekintve – immár egy újabb rendszerváltás tükrében – sem vitatható azonban, hogy az akkoriban elkezdődött hatalmas gazdasági-társadalmi változások mind mélységükben, mind kiterjedtségükben, mind pedig dinamikájukban egyedülállóak voltak az ország addigi történetében, hiszen az elkövetkező években-évtizedekben mégiscsak gyökeresen átalakult a magyar társadalom alapstruktúrája. Túlzás nélkül állítható, hogy a társadalmi dimenziókat tekintve valóságos társadalmi forradalom indult meg a háborús események lezáródásával párhuzamosan, amelynek egyik első korszakos állomását éppen a demokratikus földreform, illetőleg az általa indukált társadalmi változások és hatások jelentették 1945 tavaszán.²

A gyors átalakulásban természetesen determináns szerepet játszott a gazdasági fejlődés és modernizáció, a változásokkal összefüggő politikai tényezők (pl. az iparosítás, a mezőgazdasági politika, az új államapparátus és közigazgatás, az új gazdasági és kulturális szervezetek kiépítése, a politikai és igazgatási célú „kiemelések”, az oktatás és kultúrpolitika stb.) mégoly elmentmondásos, de voltaképp számottevő hatásai, amelyek egyben a társadalmi átrétegződés és mobilitás regulációjának és öntörvényűségének a kérdéseit is érintik.³

Jól ismert s a szakirodalom által ma már kellően feltárt és bizonyított tény, hogy az első lépésben felszabadulást hozó sorsdöntő hetekben és hónapokban a Tiszántúl – mint a legkorábban felszabadult magyarországi terület – rendkívül fontos szerepet játszott a történelmének új fejezete elé tekintő ország életében. A politikai hatalom meghódítása és a demokratizálódás útján az első erőteljes lépéseket a Tiszántúl lakossága, falvai és városai tették meg. Ma sem vonható kétségbe, hogy 1944 őszén és 1945 tavaszán a nemzeti újjászületésben nagy jelentősége volt azoknak az eseményeknek, amelyek a keleti országrészben, illetőleg Debrecenben, az ország ideiglenes fővárosában zajlottak le. Az itt történt események az ország későbbi fejlődésére sorsformáló hatást gyakoroltak. Az ország nagy része ugyanis még hadszíntér volt, amikor

1 A tanulmány az 1945. évi földreform 60. évfordulóján rendezett tudományos ünnepi konferencia alkalmából kiadott „...a birtokolt föld ...a szabadság maga” című kötetben megjelent tanulmány részben javított és átdolgozott változata. Lásd BARANYI 2005: 107–114.

2 BARANYI 1985: 201.

3 Uo. 62–63.

a Tiszántúlon már kedvező feltételek jöttek létre a demokratikus politikai erők tevékenysége számára, jóllehet a megvert haderők a veszített háború súlyos örökségét hagyták hátra.

Az erős – mindenekelőtt a viharsarki és a közép-tiszántúli – mozgalmi hagyományok alapján kibontakozott politikai aktivitás eredményeként rövid idő alatt megindult az új, demokratikus rend kiépítése, kezdetét vette a helyreállítás és a termelés megszervezése. Földrajzi kereteit tekintve a demokratikus tömegmozgalom szíve a Dél-Tiszántúlon, a Viharsarok megyéiben lüktetett. De heves volt a mozgalom érverése a Nagykunság mezővárosaiban és a Hajdúság nagyvárosaiban is. Már érezhetően kisebb intenzitású volt az átalakulás üteme a Duna–Tisza közén és a Dunántúlnak azon a részén, amelyet a benyomuló Vörös Hadsereg az új demokratikus kormány megalakulása után vett birtokába, míg a népmozgalmak regionálisan az északi megyékben és a Dunántúl nyugati felén inkább csak szigetszerűen mutatkoztak meg, főként a munkáslakta városokban és községekben.⁴

A társadalmi átrétegződés igazán jelentős feltételeit azonban csak a tulajdonviszonyokba való radikális beavatkozás teremtette meg, amelynek első nagy mérföldköve a földreform volt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. március 17-én napvilágot látott, „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról” szóló híres 600/1945. M.E. sz. törvényerejű rendelete valóságos és radikális földreformot valósított meg, miután sor került a száz holdnál nagyobb úri birtokok teljes, illetve a parasztbirtokok kétszáz katasztrális hold (kh) fölötti részének a kisajátítására. A földreform értelmében 1945 és 1947 között összesen 75,5 ezer földbirtok s mintegy 5,6 millió holdnyi földterület, a 16,1 millió holdnyi összes földterület 34,8%-ának igénybevételére került sor. A 642 ezer egyéni igénylő 3,3 millió kh földhöz jutott, ami a kisajátított terület nem egészen 60%-át tette ki. A megmaradt több mint 40%-ot az egyénileg nem juttatható legelők, erdők, nádasok, egyéb terméketlen területek és tartalékföldek adták. A juttatások átlaga 5,1 kh volt. A 642 ezer úgazda közül a reform előtt 340 ezer volt föld nélküli agrárproletár, 250 ezer azelőtt is kisebb-nagyobb földterülettel rendelkező, voltaképp szegényparaszti egzisztenciának számító egyéni gazdálkodó volt, 30 ezer igénylő pedig korábban valamilyen foglalkozással és földdel is rendelkezett.⁵

A magas mezőgazdasági népsűrűségű és népességű alföldi területeken, az agrárnépesség több mint kétharmadát kitevő teljesen nincstelen vagy a megélhetéshez kevés egy-két holddal rendelkező agrárproletariátus és nagyszámú falusi szegénység igényei jóval meghaladták a rendelkezésre álló lehetőségeket. Mi sem jellemzőbb a kialakult helyzetre, hogy a kifejezetten agrárjellegű Alföldön az 5,1 kh országos átlaggal nagyjából megegyező módon 5,2, a Dunántúlon 5,4, észak-magyarországi megyékben pedig 3,7 kh volt az egy főre eső átlagos juttatások nagysága. Ez pedig az alföldi-tiszántúli, valamint a hegyvidéki adottságok miatt hasonló helyzetbe került északi területeken komoly feszültségforrást jelentett, s az átlagosnál is nagyobb méretű rendeletellenes igénybevételekhez, vagyis a 100 holdnál kisebb ingatlanok tömeges felosztásához, a reform korrekciójához vezetett. Aligha véletlen, hogy a nagytájanként megvonható

4 BALOGH–JAKAB 1978: 387; BARANYI 1985: 62–67; DONÁTH 1969: 13–14; KOROM 1981: 383; PAÁL–RADÓ 1957.

5 DONÁTH 1969: 75–76, 123; ORBÁN 1972: 11–64; M. SOMLYAI 1955.

mérleg szerint az Alföldön és az északi megyékben jóval később következett be nyugalmi állapot, mint a Dunától nyugatra fekvő országrészen.

Donáth Ferenc, az 1945. évi földreformot mindmáig legalaposabban feldolgozó monográfiájában részletesen számba vette a jogszabály ellenére igénybe vett – később az 1946. évi IX. törvény alapján jóváhagyott – földterületek regionális – országrészenként és megyék szerinti – megoszlását, és arra a megállapításra jutott, hogy a 100 holdon aluli birtokokat elsősorban ott foglalták el szabályellenesen, ahol az igénylők számához képest kevés volt a föld, vagyis relatív túlnépesedéssel kellett számolni, illetőleg magasabb volt az agrárproletariátus aránya és erősebbek voltak a forradalmi hagyományok, szervezettebb volt a szegényparasztság. A legtöbb földet, mintegy 47 751 kh-at éppen az Alföldön sajátítottak ki a jogszabályok ellenére. Az összes igénybe vett terület 1,34%-a került így országosan az új gazdák birtokába. Jellemző adat ugyanakkor, hogy az országos arányt csupán egyetlen dunántúli körzet, Vas megye haladta meg jelentősen (több mint 2%), míg a Tiszántúlon, Csanád megyében ez az arány 3% fölött, Szolnok és Szabolcs megyében csaknem 4%, Szatmárban pedig majdnem 5% volt. Ilyen módon a földreform viharzónái, társadalmilag radikalizálódott övezetei a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon húzódtak, az északi megyék közül még Borsod tartozott ide, miközben a Dunántúlon a földosztás általában megmaradt a rendelet keretei között, lefolyása simább, probléma-mentesebb volt.⁶

A földreform kérdéseivel is behatóan foglalkozó monográfiájában *Orbán Sándor* ugyancsak arra az álláspontra jutott, hogy a területi egyenlőtlenségek „legfőbb oka a földreform céljára igénybe vehető földbirtokok, valamint az igényjogosult agrárszegénység régióként eltérő megoszlása volt. Míg egyes helyeken több kiosztható birtok állt rendelkezésre a viszonylag kevesebb igénylő részére, másutt éppen fordítva, a birtok mutatkozott kevésnek az igénylőkhöz képest.”⁷ Különösen kedvezőtlen volt a helyzet az Alföldön és északon, ahol – kivéve Szabolcs és Szatmár, illetve Nógrád és Zemplén megyét – az országos átlagnál alacsonyabb és egyenetlenebb volt a földhöz juttatottak aránya a különböző kategóriákban. Az Alföldön és északon, főleg az itt elterjedtebb és tömegében is rendkívül nagy munkásság jutott az átlagosnál – és a dunántúlinál – jóval kisebb arányban földhöz. A legkirívóbb helyzet ebből a szempontból Pest, illetve a Tiszántúlon Békés, Szolnok, részben Csanád és Csongrád, északon pedig Heves és részben Borsod-Abaúj megye volt.

A társadalmi átrétegződés későbbi lehetőségeit tekintve a földosztás bizonyos fogyatékoságai abból a szempontból is figyelmet érdemlőek, hogy az alföldi-tiszántúli és az északi területeken különösen magas maradt a nincstelen és félproletár paraszti népesség száma, arányuk az átlagosnál kisebb mértékben csökkent. Az 1948–1949 fordulóján tartott népszámlálás adatai szerint korábbi elterjedésükhöz képest a Dunántúlon a nincstelének mindössze három megyében (Baranya, Komárom és Tolna), a félproletárok pedig egyedül Zalában maradtak az országosnál nagyobb arányban. Ugyanakkor az Alföldön és északon – Szabolcs-Szatmár és részben Nógrád és Zemplén megyét kivéve – változatlanul, sőt a félproletárok számában még

6 DONÁTH 1969: 79–81, 170–172; VARGA 2005: 179–192.

7 ORBÁN 1972: 43.

valamelyest növekedve is, az országost meghaladó arányban voltak találhatóak. És ehhez a nagyobb arányhoz, ha északon nem is, de az Alföldön, az egyetlen Pest megye kivételével, következetesen társult a 25 holdon felüli gazdasággal rendelkező agrárnépesség országos átlagon felüli részesedése is.

Azáltal tehát, hogy a hárommillió agrárszegénységből csak közel egymilliónyit (keresők és eltartottak együtt) lehetett földhöz juttatni, hozzászámítva a földosztás országreszenkénti egyenlőtlenségeit, valamelyest – tegyük hozzá, kedvezőtlenül – módosult a további kétmillió agrárszegénység területi megoszlása is: a földreform előtt ugyanis nagyobb volt az agrárszegénység szóródása, most viszont a korábbi 45–46% helyett az ország keleti részében, Szabolcs-Szatmár kivételével, az alföldi megyékben és a mai Borsod-Abaúj-Zemplén területén helyezkedett el az agrárszegénység 52–53%-a, miközben az Alföldön a 25 holdon felüli gazdaságoknak az országos átlagot meghaladó aránya alakult ki. Mindez azt is jelzi, hogy a földreform viszonylagos nivelláló hatása itt érvényesült a legkevésbé, és a korábbi objektív ellentétek ezt követően is itt maradtak fenn a leginkább.⁸

Az agrárszegénység magas száma ugyanakkor olyan jellegű következtetésre is alkalmat nyújt, hogy az Alföldön – a földreform látványos eredményei ellenére is – nagy tömegben állt rendelkezésre olyan szabad munkaerőforrás, amely az erős intenzitással csak az 1940-es évek végétől kibontakozó átrétegződési és mobilitási folyamatoknak is nagy tartalékát jelentette, különösen ami a későbbi iparosítási politika hirtelen megnövekedett extenzív igényeit illeti.

A földreform társadalmi hatásai

Az 1945. évi földreform számszerű adatai ma már jól ismertek, akárcsak a társadalmi hatásai. A legszembevetőbb és legnyilvánvalóbb következményének mindenképpen az tekinthető, hogy a feudális eredetű nagybirtokos rétegeket és azok intézményeit végérvényesen megfosztotta hatalmuk anyagi alapjától, s gyökeresen átalakította a mezőgazdasági népesség struktúráját. A földreformot és közvetlen társadalmi hatásait joggal tartotta a szakirodalom valóságos agrárforradalomnak, de a mennyiségi és a minőségi változásokat illetően legalábbis rendkívül mélyreható reformnak és átalakulásnak, amely három fontos vonatkozásban érintette a mezőgazdasági népességet:

1. megszüntette a nagybirtokos osztályt;
2. jelentősen lecsökkentette a mezőgazdasági nincstelenek számát;
3. jelentősen megnövelte a kistulajdonosok számát.⁹

Miközben az ország alapvetően agrárjellege továbbra sem változott meg lényegesen, hiszen a mezőgazdasági népesség (keresők és eltartottak) létszáma az 1920. és 1930. évi népszámláláshoz képest nagyjából azonos szinten mozgott, 4,5 millió körül állandósult, ám a mezőgazdasági népesség belső struktúrája fontos új minőségi jegyeket felmutatva, mélyrehatóan átala-

---

8 Uo. 44–45.

9 DONÁTH 1969: 390.

kult. A földtulajdonviszonyok demokratizálása ugyanis alapvetően megváltoztatta a tulajdonos és nincstelen mezőgazdasági foglalkozásúak számát, illetve az agrárnépességen belüli arányát. A 400 ezer fő nincstelen mezőgazdasági dolgozó földhöz juttatásával (ebben nem szerepelnek azok, akik csak házhelyet kaptak) és az egyéb hatásaival a földreform a korábbinál mindenképpen demokratikusabb megoszlást reprezentáló parasztbirtokok szerepét előtérbe helyezte. Ez a változás mutatkozott meg abban is, hogy míg az 1930. évi népszámláláskor 677 ezren vallották magukat birtokosnak és bérlőnek, addig 1949-ben már 450 ezerrel többen, mintegy 1 millió 129 ezer fő, miközben 1949-ben félmillióval kevesebben nevezik magukat mezőgazdasági munkásnak, mint 1930-ban. Más szóval 1930-ban több mint százezzerrel magasabb volt a nincstelen mezőgazdasági munkások, mint a birtokosok és bérlők száma, szemben az 1949. évi népszámlálással, amely szerint csak minden negyedik birtokosra és bérlőre jutott egy mezőgazdasági munkás (1. táblázat).

1. táblázat. A mezőgazdasági népesség megoszlása a gazdaságok nagyságkategóriái szerint, fő

Birtokos és bérlők		1920	1930	1949
1 kh-on aluli		31 225	25 857	69 596
1–5 kh		194 576	308 047	457 401
5–10 kh		134 306	156 959	365 052
10–25 kh		–	–	201 083
25–50 kh		–	–	28 380
10–50 kh		156 084	168 557	229 463
50 kh-on felül		18 928	18 138	7 659
Ebből	50–100 kh	10 907	10 755	–
	100 kh-on felül	8 021	7 383	–
Birtokos és bérlők együtt		535 119	677 558	1 129 171
Kertész és egyéb önálló*		30 343	31 266	2 654
Segítő családtag		574 605	536 927	775 322
Egyéb mezőgazdasági munkás és tisztviselő		988 634	785 700	289 038
Kereső népesség összesen		2 128 701	2 031 451	2 196 185
Eltartott népesség		2 325 540	2 467 942	2 327 318
Mindösszesen		4 454 241	4 499 393	4 523 503

* *Megjegyzés:* 1920-ban és 1930-ban részesföldműves, majoros, baromfitenyésztő, kertész, egyéb őstermelő együtt.

Forrás: DONÁTH 1969: 391.

A reform következtében a kistulajdonosok rétege számottevően kiszélesedett, s számszerűleg is a mezőgazdasági népesség nagyobb részét tette ki, sőt az ország művelés alatt álló

területének ugyancsak nagyobb részével rendelkezett. A statisztikai adatok ismeretében nagy biztonsággal állítható, hogy Magyarország kisparaszti országgá lett, s a földreform demokratikus hatásaként eltűntek vagy elhalványultak azok a szélsőségek, amelyek a második világháború előtti mezőgazdasági népesség strukturális összetételének fő jellemzőjét adták. Az 1945. évi földreform után a mezőgazdasági népesség soraiban a kistulajdonosok jelenléte dominált. A népszámlálás adatai egyben azt is megerősítik, hogy a reform nyomán azoknak az áru-termelő kis- és középparasztoknak a száma növekedett meg, akiknek a gazdálkodása családjuk munkaerejére épült.

A földosztással és az azt követő agrárfejlődéssel pedig feltétlenül demokratikusabbá váltak falun a birtok- és a társadalmi viszonyok. Hat évtized távlatából sem lehet erről sommásan mást mondani, mint Erdei Ferenc tette két évtized múltán, amikor leszögezte, hogy a földosztás véget vetett azoknak az erősen antiszociális és antidemokratikus állapotoknak, amikor Magyarországon néhány ezer nagybirtok és néhány tízezer nagygazdaság rátelepedett a társadalmi hierarchia legalján élő egymillió szegénygazdag családra, s a valamelyest kedvezőbb helyzetben lévő kis- és középparasztság viszonylag vékony rétegére. A földreformot követően az önálló kis- és középparasztság vált a mezőgazdasági népesség fő rétegévé.¹⁰ Mint ahogy az sem kétséges, hogy az 1945. évi földreform az ország kispolgári-paraszti jellegét még jobban megerősítette, egyszersmind nagy horderejű kiindulópont is volt egy egységesebb társadalmi struktúra irányába”.¹¹

Mindent együttvéve a földreform igen jelentős, közvetlen politikai-társadalmi szerepet játszott a demokratikus átalakulásban, a Második Köztársaság létrejöttében és megerősödésében is, mivel politikailag öntudatra ébresztette, aktivizálta és mozgósította a parasztság széles tömegeit. A két világháború közöttinél összehasonlíthatatlanul demokratikusabb földbirtokmegosztással létrehozta – legalábbis átmenetileg – a kisgazdaságok új, a réginél fejlődőképesebb típusát. Nem utolsósorban pedig fölborította a tekintélynek a falvakban uralkodó régi rendjét, amely szerint társadalmi rangot és presztízst főleg csak a föld – vagy a középosztályhoz tartozás – jelentett.¹² Az úri nagybirtok felosztása azonban – ahogy Donáth Ferenc joggal hangsúlyozta – „több és más volt”, mint csupán áttérés a mezőgazdálkodás egyik üzemi formájáról egy másikra. A nagybirtokkal az a társadalmi-gazdasági intézmény tűnt el, amelyen a régi, az úri Magyarország nyugodott. A reform nélkül semmilyen társadalmi haladásnak nem lehetett szilárd alapja az országban. „Lezárta a múltat, egy nagy néposztály cselekvő részvételével.”¹³

Összességében megállapítható tehát, hogy az 1945. évi földreform és a demokratikus agrárfejlődés társadalmi következményei – a fentiek tükrében – akkor is rendkívül jelentősek voltak, ha számolunk azzal a ténnyel, hogy a nagyszámú mezőgazdasági népesség átrétegződési és mobilitási folyamatainak meggyorsítása helyett, az 1948–49-ben bekövetkezett ún. szocialista fordulatig tartó néhány évben, tulajdonképpen annak immár a nagyobb tömegekre kiter-

---

10 ERDEI 1964: 110–111.

11 LACKÓ 1964: 77–78.

12 MÁRKUS 1946: 26; SERES 1947: 10.

13 DONÁTH 1969: 393.

jedő lassítását, a patriarchális falusi gazdaság kereteinek a kiszélesítését eredményezte. Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy a paraszti munkaerő-feleslegnek a mezőgazdaságon kívüli ágazatokba irányuló tömeges átrétegződési és egyéni mobilitási lehetőségei, a háborús veszteségek és károk okozta gondok miatt és számottevő gazdasági modernizáció hiányában ekkor még rendkívül korlátozottak voltak, sőt az ország kisparaszti jellegének erősödése átmenetileg mintegy fékezte is a falvakból kiinduló elvándorlást, a parasztság foglalkozási átrétegződését, akarva-akaratlanul is növelve a falvak népességmegtartó erejét.

Az utóbbi körülmény viszont előfeltétele lett annak, hogy a néhány év múltán soha nem látott ütemben felgyorsuló társadalmi átrétegződési folyamatok – mindenekelőtt az extenzív iparosítás – egyik legfőbb tartalékát a nagy munkaerő-felesleggel bíró és a földosztás relatív radikalizmusa ellenére is túlnépesedett mezőgazdasági népesség adja majd. Mindazonáltal az 1945. évi földreform a magyar társadalom strukturális viszonyainak viharos átalakítási folyamatához jelentősen hozzájárult azzal, hogy előbb lassan, majd egyre intenzívebb ütemben felszámolódnak „azok az adottságok, amelyek egy feudális ballasztokkal terhelt, tőkés ipari fejlődésben elmaradott agrárország szociális képletét jellemezték”.¹⁴ Valóban mindenfajta későbbi nagy társadalmi mozgásfolyamat egyik éltető forrását az agrárnépesség jelentette Magyarországon. Ez azonban már egy másik korszak és másik történet.

Irodalom

- BALOGH S. – JAKAB S. (szerk.) (1978): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest.
- BARANYI B. (1985): *A Tiszántúl átalakuló társadalmá 1945–1978*. Budapest.
- BARANYI B. (2005): A földreform társadalmi hatásai. In: FÜRJ Z. – JÁVOR A. (szerk.): „... a birtokolt föld... a szabadság maga.” Debrecen. 107–114.
- DONÁTH F. (1969): *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest.
- ERDEI F. (1964): A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve. In: LACKÓ M. – SZABÓ B. (szerk.): *Húsz év. (Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.)* Budapest. 105–166.
- KOROM M. (1981): *Népi demokráciánk születése. Népi bizottságok és nemzeti összefogás Kelet-Magyarországon 1944 őszén*. Debrecen.
- LACKÓ M. (1964): Szerkezeti változások a magyar munkásosztály összetételében 1945–1962. In: LACKÓ M. – SZABÓ B. (szerk.): *Húsz év. (Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből.)* Budapest. 75–103.
- MÁRKUS I. (1946): Földosztás Gebén. *Válasz*, 6.
- M. SOMLYAI M. (1955): Az 1945-ös földreform néhány kérdése. In: LACKÓ M. (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. Budapest.
- ORBÁN S. (1972): *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest.

14 ORBÁN 1979: 109.

- ORBÁN S. (1979): A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In: *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái*. Budapest.
- PAÁL J. – RADÓ A. (1957): *A debreceni feltámadás*. Debrecen.
- SERES J. (1947): Földreform Kunágótán. *Válasz*, 10.
- VARGA ZS. (2005): Az 1945-ös földreform korrekciója – lent és fent. In: FÜRJ Z. – JÁVOR A. (szerk.): „...a birtokolt föld... a szabadság maga.” Debrecen. 179–192.

Varga Zsuzsanna

Falusi életképek Tolna megyéből a kollektivizálás után

1961-et a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) vezetése kétségkívül sikeres évként könyvelhette el, hiszen végrehajtotta a mezőgazdaság kollektivizálásának régóta húzódó feladatát.

1961. március végére az ország szántóterületének közel 70%-a a tsz-ek használatába került, s ők foglalkoztatták a mezőgazdasági keresők 75%-át is.¹ Ezzel nemcsak azt bizonyította a kádári vezetés, hogy sikeresen oldotta meg azt, amivel Rákosiék kétszer kudarcot vallottak, hanem a szocialista táboron belül is növekedett az elfogadottságuk. A többi szocialista országban – Lengyelország kivételével – ekkoriban fejeződött be a mezőgazdaság szocialista átszervezése.

Teljesen másként rögzült a parasztság emlékezetében ez az esztendő. A veszteségérzet általánossá vált. A termelőszövetkezetbe kényszerített gazdálkodóknak be kellett vinni állatállományukat, gazdasági felszerelésüket a közösbe. S habár a földek államosítását nem vállalta fel a hatalom, de a szabad földhasználatról megfosztották a gazdákat. Az addig egyénileg művelt földek közös használatba kerültek. A veszteségérzet azonban nemcsak a vagyonszétválásból adódott, hanem abból a bizonytalanságérzetből is, amit a korábbi életforma feladása jelentett. Nem véletlenül használatos az a fogalom, hogy „maga-ura parasztság”. A saját földön való gazdálkodás, az önállóan meghozott gazdasági döntések egy sajátos öntudatot alakítottak ki a kis- és középparasztságon belül. Sőt még a törpebirtokosok életét is ez a minta, az erre való törekvés határozta meg. A szövetkezeti élet, ahol a brigádvezetők utasításait kellett követni, igencsak idegennek, s még azt is mondhatnám, hogy megalázónak tűnt az egyéni gazdálkodók számára.

A kollektivizálás történetével foglalkozó munkák 1961-et általában olyan szakaszhatárként kezelik, amely végleg lezárta a hatalom és parasztság több mint egy évtizedes küzdelmét.² A saját kutatási tapasztalataim azonban árnyalják, sőt több ponton módosítják ezt a képet. Az 1960-as évek első felében a falusi társadalom továbbra is felbolydult állapotban volt, s még egyáltalán nem tartotta véglegesnek a kialakult helyzetet. A két korábbi tsz-feloszlási hullám (1953, 1956) tapasztalatai alapján sokan reménykedtek abban, hogy előbb-utóbb ismét felbomlanak a tsz-ek. Emellett volt egy másik erős várakozás, amely a kormány azon ígéretén alapult, hogy a belépés után három évvel ki lehet lépni a tsz-ből.³ Mivel a kilépést hat hónappal a gazdasági év vége

1 *Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején, 1958–1962.* Budapest. 1963. 147.

2 ORBÁN 1972; Ö. KOVÁCS 2011; SZAKÁCS 1998: 330–343.

3 *A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó jogszabályok.* Budapest. 1959. 8–9.

előtt be kellett jelenteni a tsz vezetőségénél, az első kilépési kérelmek már 1961 nyarán beérkeztek. Igazán tömegessé ez a jelenség 1962 és 1963 folyamán vált.

A párt- és állami irányítószervek tehát nem igazán lélegezhetek fel, mert a kilépési hullám egyértelművé tette: a parasztság jelentős tömegei még nem adták fel a reményt, hogy visszatérjenek az egyéni gazdálkodáshoz. Olyan horderejűvé vált ez a probléma, hogy az MSZMP legfelső vezetése is kénytelen volt foglalkozni vele.⁴ Az is világossá vált, hogy nem pusztán a kilépés volt az egyedüli égető probléma a tsz-ekkel kapcsolatban, hanem legalább ilyen súllyal jelentkezett a tagság passzivitása, távol maradása a közös munkától.

A jelzett problémák ismeretében érthető, hogy az agrárszektor az 1960-as évek során is kiemelt területe maradt az állambiztonsági munkának.⁵ Az állambiztonsági szervek három kategóriát hoztak létre: az elsőbe azok a tsz-ek, állami gazdaságok, erdőgazdaságok, vízügyi szervek és kutatóintézetek kerültek, amelyekben továbbra is szükséges volt az ügynöki hálózat fenntartása. A második csoport esetén csak hivatalos és társadalmi kapcsolatok révén biztosították a szabotázselhárítást, míg a harmadiknál csak bűncselekményre utaló bejelentés alapján jártak el.⁶

A kiemelt tsz-ekről, állami gazdaságokról stb. készült ún. objektumdossziék mélységi felderítésről tanúskodnak. Egy-egy falu, illetve tsz politikai, gazdasági és társadalmi viszonyait vizsgálták, ami értékes segítséget jelent a történész számára ezen átmeneti időszak tanulmányozásához. Az állambiztonsági szervek értelemszerűen a problémákra fókuszáltak, tehát a jelentéseik dekódolásával sok minden feltárható a paraszti ellenállás stratégiáiról.

Jelen dolgozatban a mezőgazdasági jellegű Tolna megye néhány termelőszövetkezetét tanulmányozom. A kollektivizálás eredményeként létrejött 140 tsz közül ötről nyitottak objektumdossziét. Ezek közé tartozott a bátaszéki Búzakalász Tsz, a bonyhádi Ezüstkalász Tsz, a gyönki Vörös Csillag Tsz, az ozorai Egyetértés és a dunaföldvári Alkotmány Tsz. Az indoklás így szólt: „Ezek a termelőszövetkezetek azért lettek kiemelve, mert vagy a termelőszövetkezet szervezése idején, vagy azóta ezekben a tsz-ekben több olyan probléma merült fel, amelyek állambiztonsági szempontból kiemelt figyelmet érdemelnek.” A jelentés készítői fontosnak tartották megemlíteni: „Ezen tsz-ek közül a bátaszéki Buzakalász, a bonyhádi Ezüstkalász és a gyönki Vörös Csillag tsz. tagságának egy része nyugati kapcsolatokkal rendelkezik, kitelepített rokonokkal ki és beutazás útján, valamint levelezésen keresztül tartják a kapcsolatot.”⁷

---

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MOL) M-KS- 288. f. 5/267. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. április 19-i üléséről. MOL M-KS-288. f. 5/263. ö. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1962. június 12-i üléséről.

5 1962-ben ugyan felszámolták az önálló Mezőgazdasági Szabotázselhárító Osztályt, de a megyei rendőrfőkapitányságokon továbbra is működtek olyan alosztályok, amelyek az agrárszektor ellenőrizték. Bővebben lásd PAPP 2010.

6 A mezőgazdasági szervezetek, intézmények, azaz objektumok döntő hányada ilyen módon a társadalmi tulajdon védelmével foglalkozó rendőri szervek hatáskörébe került. Uo.

7 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) O-14436. Monográfia a termelőszövetkezetekről. 1964. március 5.

Milyen problémákat rögzítettek a megyei állambiztonsági szervek? Az egyik csoportot a tagság kilépési törekvései képezték. Az ilyen ügyek kezelési módját jól szemlélteti az alábbi eset. A Tolna Megyei Rendőr-főkapitányság III/III-2-es alosztályát a megyei Főügyészség 1963. május közepén arról értesítette, hogy a négy dunaföldvári tsz-ben, köztük az Alkotmány Tsz-ben is, összesen 260 személy jelentette be kilépési szándékát. A nyomozás eredményeit így foglalta össze az alosztály: „A beadott kilépési nyilatkozatok zömében géppel lettek készítve, megfelelő helyesírással. A gépelés, valamint a szövegezés, helyesírás arra engedett következtetni, hogy a nyilatkozatoknak egy részét megfelelő műveltséggel és jogi ismeretekkel rendelkező személy készíthette... „Végül is kiderítették, hogy egy 61 éves volt telekkönyvi előadó írta a kilépési kérelmek nagyobbik részét. „Üzletszerűen elkövetett zugirászat” büntették alapos gyanúja miatt előzetes letartóztatásba helyezték. Ezt követően beismerő vallomást tett. Őt a vizsgálati osztály vádemelésre átadta az ügyészségnek, a kérelmek többi készítőjét – többnyire „volt ügyvédek” – pedig jegyzőkönyvi figyelmeztetésben részesítették. Fontosnak tartották megállapítani azt is: „A vizsgálat ideje alatt a kilépési nyilatkozatok beadása megszűnt, azoknak a tagoknak egy része, akik beadták a kilépési nyilatkozatokat, továbbra is mentek dolgozni, közülük 10 fő visszavonta a kilépési nyilatkozatát, a másik része ezt megelőzően sem vett részt a munkában.”⁸

A tsz-ről keletkezett iratokból felsejlik egy másik ellenállási stratégia is. „Komoly problémaként jelentkeznek ebben a termelőszövetkezetben kisebb lopások, ezt még súlyosbítja az a helyzet, hogy a termelőszövetkezet vezetőségével sem tudnak elfogadtatni olyan határozatot, hogy a lopáson tetten ért személyeket munkaegység-levonással meg tudják büntetni. Így a lopások ellen hathatósan nem is tudnak fellépni.”⁹

Az idézett jelentés nemcsak azért érdekes, mert nevében nevezi a lopást, hanem azért is, mert kiderül, a tsz-vezetőség nem szankcionálta, tudomásul vette ezt a gyakorlatot. A lopás elterjedése része volt annak a túlélési stratégiának, amely révén a tagság szinte minimálisra korlátozta a közös gazdaságban végzett munkát, ugyanakkor minden erőfeszítését a háztáji gazdaságra fordította, hogy innen valamiképp pótolhatóvá váljon a közösből származó kevés jövedelem. Ráadásul abban az új munkaszervezetben, amit a tsz jelentett, ez volt az egyetlen olyan terület, ahol a tag úgy érezhette, közvetlen összefüggés van a befektetett munka és az elért jövedelem között. Arra törekedtek tehát a tsz-be bekényszerített gazdák, hogy a megengedettnél nagyobb földterületet használjanak (különösen jellemző volt ez a szőlős vidékeken), másrészt a háztáji munkák elsőbbséget élveztek a közös gazdaság aktuális munkáinál.

A bátaszéki Búzakalász Tsz esetében hasonló jelenségekről árulkodott az alábbi adat. „A termelőszövetkezetben 715 család 749 taggal dolgozik, ebből rendszeresen 400 személy jár dolgozni.”¹⁰ Ez az egy mondat két fontos jelenségre is rávilágít. Egyrészt itt is úgy okoskodtak a családok a tsz-szervezés idején, hogy a tsz-ből származó alacsony és bizonytalan jövedelem fényében nem érdemes egy családból egy főnél többet engedni a tsz-be. Csak 34 olyan család

8 ÁBTL O-14436. Jelentés a dunaföldvári tsz-ek ügyéről. 1963. június 8.

9 Uo.

10 ÁBTL O-14436. Monográfia a termelőszövetkezetekről. 1964. március 5.

akadt, ahonnan 2 fő lépett be a tsz-be. Másrészt még 1964-ben is olyan erős volt a kivárási, a passzívitas, hogy a tagság 40%-a távol tartotta magát a közös munkától.

Az ozorai tsz-ról azt jegyezte fel a III/III-2-es alosztály: „...a tagságot kampány munkák idején a közös munkától a háztájiban végzett munka és egyéb alkalmi munkák elvonják. Így a földterület egyrésze megműveletlen marad, vagy időben nem tudják elvégezni a szükséges munkákat...”¹¹

Aki ismeri a hagyományos paraszti munkamorált, az meglepődve szembesül ezekkel a mutatókkal. Korábban a magyar mezőgazdaságban ismeretlen volt a munkafegyelem-probléma. Az egyéni parasztgazdaság összeszokott, fegyelmezett munkaszervezetként működött, hiszen amelyik parasztszalád nem dolgozott szoros fegyelemben, megfeszített erővel, az hamar elmaradt a fennmaradásért folytatott szüntelen küzdelemben.¹² Ráadásul a gazdát nemcsak a birtokolt föld nagysága szerint tartották számon a faluban, hanem aszerint is, hogy mennyire volt szorgos, gondos gazda. Az idézett dokumentumokat olvasva pedig olyan érzésünk támad, mintha egy-két év alatt elveszett volna a magyar paraszt közismert munkaszeretete, szorgalma. Holott valójában arról volt szó, hogy a kivárási és a passzív ellenállás jegyében megosztották erőfeszítéseiket a háztáji és a közös gazdaság között. Kialakítottak egy „kettős munkaerőcsőt”, mégpedig úgy, hogy a közös gazdaságban megtanultak „rosszul dolgozni”.

Ezzel a passzív ellenállással akartak javítani a helyzetükön. Világos érdekeltségi viszonyokat akart a tagság, tehát jó előre tudni akarta, hogy az időjárás kockázatot is számba véve, bizonyos mennyiségű és minőségű munkáért milyen munkadíj illeti meg. A bizonytalan értékű s döntően csak a gazdasági év végén realizálódó munkaegység helyett a termés bizonyos százalékát, illetve a termék előállítására fordított munkanapok ellenértékét közvetlenül és minél rendszeresebb időközökben – lehetőség szerint a termelési ciklusok kialakult rendjéhez kötődve – akarta megkapni. A hagyományos paraszti gazdálkodás számos jól bevált megoldást ismert: ilyen volt például a részes kapálás, a részes kaszálás, a részes aratás. Mindegyik formánál előre kialakult terményhányad illetve meg a bérmunkást, s minél jobban végezte a munkáját, annál többet ért az a bizonyos hányad.

Ha belegondolunk abba, hogy például a bátaszéki Búzakalász Tsz-nek közel 4500 kh szántóterülete volt, akkor a 400 dolgozó tagra fejenként több mint 11 kh művelése jutott volna.¹³ Ilyen helyzetben a tsz tulajdonában lévő 11 traktor nem tudta biztosítani a terület művelését. Tehát a tagság elérte, hogy a vezetőség engedélyezze a részes művelést. Emellett elérte azt is, hogy rendszeresen kapjon munkaegység-előleget. Mindkét gyakorlat ütközött a sztálini kolhozmodellel, hiszen így a tagság szükségleteinek kielégítése megelőzte az állami kötelezettségek teljesítését.

Az 1960-as évek első felében ezek az érdekeltségi megoldások a megye számos szövetkezetében elterjedtek. A tagság jövedelmét kiszámíthatóbbá tették, de nem tudták teljesen el-
lensúlyozni a maradékelvű jövedelemelosztást. Ahogy ekkoriban fogalmazták: „a keveset akárhogyan is osztották fel, csak kevés maradt”. Emellett olyan volt a tsz-ek ár-, adó- és beruházási környezete, hogy továbbra is tartósította a mezőgazdaság „belső gyarmat” szerepét.

---

11 Uo.

12 NAGY 2009: 13–32.

13 A falu termelési adottságairól lásd KACZIÁN 1992: 84–97.

A Fehér Lajos vezette agrárlobbi mindent megtett azért, hogy ez a helyzet megszűnjön, éppen ezért kapóra jött nekik minden olyan alulról jövő kezdeményezés, ami számukra érványgot szolgáltatott. Ezért őrződhetett meg a pártközpont Mezőgazdasági Osztálya anyagai között a már említett bátaszéki Búzakalász Tsz kérvénye. Bali Zoltán tsz-elnök és a tsz párttitkára, Végh József közösen készítettek egy kérvényt, amit előzetesen egyeztettek a megyei párt- és tanácsi vezetőkkel. Ahhoz kérték a pártközpont támogatását, hogy az Magyar Nemzeti Bank (MNB) engedélyezze hitelek átutemezését. Indoklásuk így szólt: „Termelőszövetkezetünk gazdasági nehézségei főként abból adódnak, hogy az évente esedékessé váló hiteleink jóval nagyobb mértékben növekednek, mint az évről-évre növekvő termelési eredményeink és ez mindnagyobb gondot és nehézséget okoz szövetkezetünk gazdálkodásában.”¹⁴

A kérelmet az MNB illetékes szerve ekkor még elutasította, de két év múlva már nyitott kapukat döngetett volna a tsz. Olyan súlyos és általános problémát tettek szóvá egyik első fecskéként, amely sürgős rendezést kívánt. S az új gazdasági mechanizmus előszelében sor került egy nagyszabású hitelrendezésre, amellyel a tsz-ek pontosan azoktól a teljesíthetetlen hitelektől szabadultak meg, amelyeket még a kollektivizálás rakott rájuk.¹⁵

A tanulmányban vizsgált jelenségeket ugyan csak pillanatfelvételszerűen sikerült felidézni az adott területi keretek között, mégis azt kellőképpen bizonyítják, hogy a társadalom alárendelt helyzetű csoportjainak még egy diktatórikus rendszerben is van lehetőségük arra, hogy visszahassanak a hatalomra. A józan paraszti kezdeményezéseket az agrárlobbi érvelése nyomán a pártvezetés nemcsak eltűrte, hanem egyre inkább támogatta. S ennek eredményeként az 1960-as évek során megindulhatott a tsz-ek eltávolodása a magyar viszonyok között oly sok kárt okozó kolhozmodelltől.

Irodalom

- KACZIÁN J. (1992): *Bátaszék története, 1944–1962*. Szekszárd.
- NAGY J. (2009): *A paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*. Budapest.
- ORBÁN S. (1972): *Két agrárforradalom Magyarországon*. Budapest.
- Ö. KOVÁCS J. (2011): *A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar–német összehasonlításban*. (MTA doktori értekezés), Budapest.
- PAPP I. (2010): A Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs-) Elhárító Osztályának szervezettörténete, 1956–1962. *Betekintő*, 3.
- SZAKÁCS S. (1998): A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: GUNST P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbgazságtól napjainkig*. Budapest. 285–343.
- VARGA ZS. (2001): *Politika, paraszti érdekvédelem és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967*. Budapest.

14 MOL M-KS 288. f. 28/1964/9. ö.e. A gazdaságilag meg nem erősödött tsz-ek pénzügyi problémái: a Bátaszéki Búzakalász Tsz kérelme. 1964. május.

15 VARGA 2001: 137–147.

Máthé Gábor

A Gazdasági Főtanács (1945–1949)

 jubiláns 1983-ban jelentette meg egyik meghatározó hatású monográfiáját: *A polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949* című párttörténeti „pannót”, amely nézetem szerint a koalíciós korszak (*alias* népi demokrácia) politikatörténetének teljes értékű, releváns foglalata. A szerző munkája így a múlt század nyolcvanas évtizedének hazai átalakulási folyamataira is katalizáló hatással bírt. A gazdaság- és a társadalomirányítás feszítő problémái ugyanis egyre inkább középpontba kerültek. A háború utáni ellenzéki pártok programjainak, tevékenységének ismerete így az egypártrendszer és a tulajdonviszonyok revíziójához is tanulságot szolgáltat. Az *opus* két évvel korábban látott napvilágot, mint a világpolitikai változás viharát jelző 1985. novemberi genfi Reagan–Gorbacsov-cúcstalálkozó, ami a kelet-közép-európai átalakulások első állomásának volt tekinthető.

Ez a Grand Strategynek nevezett folyamat egy központi tervezésre épülő, nem piaci gazdasági rendszer teljes megújítását tűzte célul. Mint az ismertté vált, az állami tulajdomból magántulajdont, az egypártállamból plurális demokráciát kívánt teremteni. A *Washington Consensus* névre keresztelt fogalom azonnal piaci árliberalizációval és privatizációval járt, aminek közgazdasági megalapozottságát több neves szakértő azóta is vitatja, hiszen „piaci kapitalizmust még sehol sem vezettek be, az több száz éves spontán folyamat nyomán lett valósággá”.¹

S mint ahogy rendkívüli és példa nélküli ez a századfordulós közép-európai kísérlet, az ún. „második Jalta-projekt”, ugyanúgy különleges és drámai hatású volt 1945-ben – az első Jaltaegyezmény nyomán – ennek ellenkezője, a népi demokráciák kialakítása, azaz az állami tulajdon általánossá válásának kikényszerítése. A történelmi helyzetnek pikantériája, hogy lényegében két ciklus, azaz fél évszázad alatt kellett a térségben a kapitalizmust felszámolni, illetve újjáteremteni.²

Ez a világgazdasági kuriózum kínált alkalmat arra, hogy a kapitalizmus felszámolását ugyancsak rövid idő alatt végző speciális kormányzati szerv, a Gazdasági Főtanács tevékenységének „felvillantásával” szemléltessük, ezzel is tisztelegve Izsák Lajos professzor úr, e korszak szaktekintélyének munkássága előtt.

---

1 Vö. BEREND 2008: 5–14.

2 A téma nemzetközi összefüggéseire, törvényszerűségeire kiváló elméleti elemzést ad Fernand Braudel kötete, melyben a „világgazdaság” és a „gazdasági világ” kategóriákkal magyarázza a kapitalizmus és a piacgazdaság eltérő törvényszerűségeit. Lásd BRAUDEL 2008.

I. Gazdaságpolitika, gazdasági tanácsok

1. A háború utáni új gazdaságpolitika meghatározó posztulátuma a gazdasági életbe történő messzemenő állami beavatkozás volt. Az alapelvek gyakorlati érvényesülését az államosítások, a földreform, a stabilizáció és a gazdaság újjáépítését szolgáló hároméves állami gazdasági terv fémjelzte.

Az 1945-ben lezajlott agrárreform megszüntette a nagybirtokrendszert. A bányák (szén-olaj-bauxit) államosítását, a bankok állami felügyelet alá vonását, a nehézipar legfontosabb üzemének állami kezelésbevételét követően a gazdasági élet kulcskérdése az infláció megfékezése volt. A stabilizációs terv alapján – az új pénz, a forint megteremtésével (1946. augusztus 1.) – az államháztartás helyreállítása, a piacra kerülő vásárlóerő és az itt megjelenő árumennyiség egyensúlyának biztosítása realitássá vált. A viszonylag rövid idő alatt végbement konszolidáció értékelésére jellemző egy korabeli tőkés csoport megállapítása: „Egészen csodálatos dolog, hogy Magyarország az, amely a környező államok közül a legjobban és leggyorsabban talpra állt.”³

A hároméves tervjavaslat törvénybe iktatásával pedig – 1947. augusztus 1-jével – a tervgazdálkodás került bevezetésre. A tervtörvény a gazdaság szerkezetében minőségi változást is hozott. Az iparban és a bányászatban foglalkoztatottak 58%-a, a nehéziparban foglalkoztatottaknak 87%-a került az állami szektorba. A fúzió évében, 1948-ban pedig a 100-nál több főt foglalkoztató üzemek kisajátítása történt meg. A hároméves terv előirányozottnál korábbi teljesítésével (1949 vége) pedig sikerült elérni, hogy az ipari termelés 28%-kal felülmúlta, a mezőgazdasági termelés pedig csaknem elérte az 1938. évi színvonalat.⁴

2. Az új gazdasági struktúra és irányítás rendszerének megteremtése különleges feladatot jelentett a térség új típusú államai számára. A mintamodellt az 1936. évi szovjet alkotmány rendelkezései nyomán felállított, szűkebb minisztertanácsként működő Gazdasági Tanács szolgálta. A továbbiakban csupán azoknak a formáknak, feltételeknek a szerepét, jogi kifejeződését vizsgálhatjuk, amelyeknek alkalmazása során a kormány – hatáskörének ideiglenes, illetve folyamatos jellegű átruházásával – magát helyettesíthette a gazdasági ágazatban.

3. A gazdasági tanácsok felállítása nem volt előzmény nélküli. A rendkívüli körülmények között a kormányok szakértői a gazdaságpolitika kidolgozásában és végrehajtásában éppúgy tevékeny részt vállaltak, mint a koalíciós időszak különböző politikai irányzatai között mutatkozó eltérések progresszív megoldásában.

A gazdasági tanácsok végleges tipizálásának igényétől eltekintve, az általánosítható vonások alapján megkülönböztethető:

- az a forma, amely a gazdasági életnek a különféle termelési és foglalkozási egyesülései által delegáltakból vagy a kormány útján kinevezett tagokból szerveződött, s amelyet csak tanácsadói, szakértői jog illetett meg;
- a nem tanácsadó, hanem impériummal rendelkező hivatalos jellegű politikai testületi szerv, amely közvetlen kapcsolatban van a minisztertanáccsal, ahonnan hatásköre deriválódott;

3 *Gazdaság* 1946. I. 2. 36.

4 BEREND–RÁNKI 1972: 228–229.

– végül a vegyes jellegű tanács, amely részben a kormány tagjaiból, részben a fent említett kinevezett és delegált személyek együtteséből jött létre.

Az intézmény hazai fejlődése az első és a második pontban vázolt variánsokat testesítette meg, az Országos Gazdasági Tanács, majd a Gazdasági Főtanács életre hívásával. A külföldi szabályozások példái a tanácsadó szervtípus primátusát tükrözik, amely nem inkorporált hatósági jogkört. A demokratikus forradalom feladatainak mennyiségi és minőségi változása a szervezet méretei és konstrukciója szempontjából determináló jelentőségű lett.⁵

A gazdasági élet országos kérdéseiben véleményező és javaslattevő hatáskörrel került felállításra az Országos Gazdasági Tanács. Az ideiglenes nemzeti kormány 751/1945. ME. Sz. rendelete⁶ határozott időtartamra jelölte meg a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a hitelélet szakemberei sorából – felerészben a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült politikai pártok országos vezetősége, felerészben pedig a taxatív felsorolt intézmények által – delegált 16 tagú testület működését. Az 1946. július 1-jétől kezdődő újabb időszakban funkcionáló tanács összetételére az érdekelt pártok és intézmények kiküldési jogának arányát későbbi szabályozással kívánta ismételten megállapítani. A kormányrendelet lehetővé tette továbbá, hogy a tanács ülésein tanácskozási joggal, de szavazati jog nélkül az Országos Gazdasági Tanács főtitkára, jogi szakértője, valamint a földművelés-, ipar-, kereskedelem- és közlekedésügyi, a közellátási- és pénzügy-minisztérium egy vagy két állandó kiküldöttje is részt vegyen.

A tanács hatásköre véleményadásra, kezdeményezésre és adatbeszerzésre terjedt ki. Az első általánosan az ország gazdasági talpra állítását célzó intézkedésekre, különösen pedig a minisztertanács vagy az egyes minisztereknek a tanács elé terjesztett ügyeire vonatkozott. A két utóbbi gyakorlása minden gazdasági kérdést felölelt. A tanács közvetlenül élhetett megkereséssel a minisztertanácshoz és külön az érdekelt tárcákhoz is. Állásfoglalásainak tényszerű megalapozására széles körű adatbeszerzést folytatott. Felhívásainak a címzettek kötelesek voltak haladéktalanul eleget tenni. A tanács üléseinek előkészítését, működésének zavartalan biztosítását a Pénzügyi Központ kiküldötteiből alakult titkárság látta el, élén a főtitkárral.

A kormányrendeletet – a végrehajtására kiadott pénzügyminiszteri rendelkezést (17.060/1945. PM. Sz. rendelet) rövidebb követően – az ideiglenes nemzeti kormány kiegészítőleg újra szabályozta (1159/1945. ME. Sz. rendelet). Az eredetileg 16 főből álló testület létszámát 26-ra emelte. Meghagyta a pártok és intézmények 50-50%-os delegálási jogát, de az érdekeltiségi arányokat megváltoztatta az egyes pártok (Nemzeti Parasztpárt, Polgári Demokrata Párt) és a Szakszervezeti Tanács javára. Továbbá a tanács munkájában való részvételre (1-1 képviselővel) még hat intézményt, köztük az Országos Szervezeti Tanácsot, az Országos Földbiratokrendező Tanácsot stb. vont be.

4. Az Országos Gazdasági Tanácsba a rendeletek alapján behívandók első megbízási periódusában (1946. június 30.) került sor a Gazdasági Főtanács szervezésére.⁷

---

5 Vö. SZAMEL 196; uő 1960: 4–5.

6 *Magyar Közlöny*, 1945. 16. 18.

7 Magyar Országos Levéltár (MOL) Gazdasági Főtanács üléseinek jegyzőkönyvei (a továbbiakban: MOL – GF jegyzőkönyv) 1946.I.11 ülés 9. doboz.

A Gazdasági Főtanácsot az 1945:XI. tc. 15. §-ában foglalt felhatalmazás alapján a 12.090/1945. ME. Sz. rendeletet percipiáltatta,⁸ mely szerint a gazdasági élet szükségleteinek és rendes menetének biztosítására irányuló kormányzati tevékenységet a Gazdasági Főtanács gyakorolja. A Főtanács elnöke a miniszterelnök, tagjai az iparügyi és a közlekedésügyi miniszter. A tagok száma később a pénzügyminiszterrel és a közlekedésügyi miniszterrel egészült ki.⁹ Főtítkárárt, aki az előkészítő tevékenységet és az ügykezelést ellátó titkárság vezetője volt, a minisztertanács nevezte ki. A Főtanács ügyviteli szabályait saját hatáskörében állapította meg. Személyi és dologi kiadásai a miniszterelnökség költségvetésébe tartoztak.

A szervezet kiépítésére vonatkozó jogszabálynak (12.090/1945. ME. Sz. rendelet) a rendeletkibocsátási jogot statuáló intézkedését a 230/1946. ME. Sz. rendelet konkretizálta.

II. A gazdasági főtanács hatásköre és működése

1. A Gazdasági Főtanács konstrukciójának pregnáns jellemzése szemléletes az adott időszak jogirodalmi értékelésében. „A koalíciós kormányzat mindössze igen praktikusán egy kisebb kollegiumot létesített az olyan természetű ügyek intézésére, amelyek a Minisztertanács elé tartoztak volna, tárgyuk szerint azonban nem érintik minden miniszter hatáskörét, hanem csak azokat, amelyek elsődlegesen gazdasági jellegűek.”¹⁰

A Gazdasági Főtanács alkotmányjogi helyzetét nézve a minisztertanácséból kell kiindulni. Szerepét tekintve, végzett tevékenységének megfelelően hatáskörébe tartoztak: a rendes adminisztráció keretén túlmenő és több évre szóló terhes szerződésekhez való hozzájárulás; a költségvetés összefogása és előkészítése, a jóváhagyott állami költségvetésen túli hitelszükségletek, az addig nem lévő és költségvetésileg még nem engedélyezett hivatalok, illetve hivatali állások rendszeresítésére, az ezekre vonatkozó utasítások, végül állásfoglalás a gazdasági természetű vagy kihatású elvi kérdések megoldása tekintetében.

A hivatkozott kormányrendelet intenciói szerint a Főtanács a gazdasági élet szükségleteinek és menetének biztosítására irányuló tevékenységét

- a) gazdasági vonatkozású rendelkezések előkészítésével, illetőleg az előkészítésükben való közreműködéssel;
- b) rendeletek kibocsátásával;
- c) az általa kibocsátott rendeletek, valamint egyes más jogszabályok végrehajtása céljából szükséges közvetlen intézkedésekkel látta el.¹¹

8 MOL – GF jegyzőkönyv 1946. I. 4. ülés 9. doboz. Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Budapest. 1947. 148–149.

9 Az 1946:VI. tc.-ben foglalt felhatalmazás alapján kiadott 3650/1946. ME sz. rendelet, *Magyar Közöny*, 1946. 76.

10 TAKÁCS 1947: 180; VALLÓ 1947: 852.

11 12.090/1945. ME sz. rendelet. Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Budapest. 1947. 149.

Ennek érdekében:

ad a) A szabályozandó kérdésekre előterjesztést tehetett a minisztertanácshoz, előkészítve egyben a megfelelő törvényjavaslatot, rendelettervezetet, vagy más intézkedést is.

Az egyes miniszterek felé véleményezési és kezdeményezési jog illette meg. Az előbbit a tárcák vezetőinek a minisztertanács elé terjeszteni kívánt olyan indítványaira és rendelettervezeteire gyakorolta, amelyek gazdasági vonatkozásúak voltak, míg az utóbbival a szakágazatot érintő szabályozásokra ösztönzött.

ad b) A rendeletkibocsátási jogkörét külön kormányrendelet tartalmazta.¹² E jogforrásokat a miniszterelnök mint a Gazdasági Főtanács elnöke írta alá és hirdette ki.

A szén- és az olajgazdálkodással, az alapvető iparágak nyersanyagszükségletének fejlesztésével, továbbá a gazdasági feladatok ellátására hivatott állami és önkormányzati szervek, valamint magánszervezetek működésével kapcsolatosan szabályozni kívánt kérdések tárgyában bocsáthatott ki rendeleteket. Abban az esetben, ha a létrehozandó norma egyszerre több tárgyat is érintett, úgy az csak az érdekelt miniszterek egyetértésével hatályosult.

Külön meghatározta továbbá a pénzügy-, a földművelésügyi, a közellátási, az újjáépítési és a kereskedelemügyi miniszterrel egyetértésben szabályozandó ügyköröket. A pénzügy- és a közellátásügyi miniszter későbbi – fent említett – főtanácsi tagságával a vonatkozó rendelkező rész aktualitását veszítette.

A Gazdasági Főtanács rendeleteit poenalizálhatta. A rendeletek, illetve az ezek alapján tett hatósági intézkedések megszegését vétséggé vagy kihágássá nyilváníthatta. A vétség kísérletének büntethetősége mellett a szabadságvesztést vétség esetén öt évig terjedhető fogházban, kihágás esetében hat hónapig terjedhető elzárásban állapíthatta meg.

ad c) A Főtanács saját rendeleteinek végrehajtása során közvetlenül járt el és más olyan intézkedéseket is közvetlenül tehetett, amelyek a jogszabályok értelmében valamelyik tagját vagy több tagját egymással egyetértve megillették.

2. A Gazdasági Főtanács felállításával egyidejűleg szerveződött a Titkárság, amely kezdeményező és végrehajtó szervként működött. Személyzete szerződéses és szolgáltatételre bennel alkalmazottakból állott. Felépítését – osztályokra tagozódott¹³ – belső ügyvitelét a minisztertanács által kinevezett főtitkár állapította meg, a 6/1945. GF. sz. rendeletben foglaltak alapján.¹⁴

A Titkárság széles körű jogosítványokat gyakorolt. Terveket, részletes javaslatokat készített a gazdasági élet menetének tartós biztosítására, különös tekintettel az állami és önkormányzati gazdálkodás, továbbá a magángazdaság területére is. A minisztertanács elé terjesztett indítványokat és rendelettervezeteket a gazdasági összhang megteremtésének szem előtt tartásával véleményezte, segítve a Gazdasági Főtanács határozatainak előkészítését. Szorgalmazta

---

12 230/1946. ME sz. rendelet. Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Budapest. 1947. 150–151.

13 Szervezeti sémája: Titkárság – Személyi Titkárság – Gazdasági Főtanács határozatainak előkészítése – Magánhitelek engedélyezése, hitelkonstrukciók – Költségvetési hitelekkel való gazdálkodás – Közgazdasági Osztály – Statisztikai Osztály. Lásd SZIGETVÁRI 1971.

14 6/1945. GF sz. rendelet a Gazdasági Főtanács Titkárságának létesítése, a Főtanács ügyrendjének megállapítása tárgyában. Két év hatályos jogszabályai 1945–1946. Budapest. 1947. 151–152.

és ellenőrizte mind a Főtanács, mind a kormány által kiadott rendeletek végrehajtását. Feladatának gyors és eredményes ellátása érdekében – a főtitkár jóváhagyása mellett és a hatályos jogszabályok keretei között – közvetlen megkereséssel élhetett valamennyi igazgatási szervhez és gazdálkodási egységhez.¹⁵

A főtitkár a hetenként legalább két ízben ülést tartó Főtanács ülésein tanácskozási joggal vett részt. Az általában zárt ülésekről jegyzőkönyvet kellett készíteni.¹⁶

Az üléseken hozott határozatok a *Gazdasági Főtanács Határozatok Tárában* jelentek meg, a rendeletek a *Magyar Közlöny* Rendeletek Tárában kerültek közzétételre.

***

A Gazdasági Főtanács, mint a kormány szűkebb kabinetjének mérlege, a gazdasági élet helyreállításában, a stabilizáció következetes végrehajtásában, az állami tulajdon megteremtésében, továbbá a hároméves terv teljesítési feltételeinek biztosításában vonható meg.¹⁷

A gazdasági, tulajdoni szerkezetben végbement döntő változások azonban az igazgatási struktúra továbbfejlesztésének követelményével jártak együtt. Noha az új típusú szervezetek egész légiója jött létre a négy év során, e változások mégsem bizonyultak elegendőnek.

Az általános igazgatás mellett különfutó szakigazgatási ágazatok párhuzamosságának megszüntetése, anomáliáinak kiküszöbölése, a tervgazdálkodás maradéktalan érvényesítése további központosítást igényelt. Az Alkotmány (1949: XX. tv.) elfogadását megelőzően született törvények, így az új minisztériumok szervezéséről, a kormány átalakításáról, valamint a Népgazdasági Tanács új centrális szervének felállításáról már ebbe az irányba mutattak.¹⁸

A népgazdaság – mint új közgazdasági kategória – irányításáról így az 1949. évi 16. törvénnyel létrehozott Népgazdasági Tanács útján gondoskodott a kormány. A múlt század közepi nemzetközi politika intencióinak végrehajtójaként a közigazgatás- és gazdaságtörténet emblematikus intézményeivel együtt fél évszázadra kiiktatta a piacgazdaságot Közép-Kelet-Európa akkorra már népi demokráciákká debütáló államaiból.

15 Vö. BIHARI 1975: 298.

16 MOL – GF jegyzőkönyv 1946. I. 11. ülés 9. doboz.

17 MOL – GF jegyzőkönyv CL. Stabilizációs ülés 1949. VI. 9. 26. doboz. *Gazdasági Főtanács Határozatok Tára* 23. szám.

18 4083/1949/122 Korm. sz. rendelet a Gazdasági Főtanács megszüntetése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949. 122; 4148/1949/146 Korm. sz. rendelet a Gazdasági Főtanács megszüntetésével kapcsolatos egyes hatásköri kérdések rendezése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949. 146.

Irodalom

- BEREND T. I. (2008): Magyarország a közép- és kelet-európai átalakulásban, 1989–2008. Néhány vitás kérdés. *Köz-gazdaság*, 4. 5–14.
- BEREND T. I. – RÁNKI GY. (1972): *A magyar gazdaság 100 éve*. Budapest.
- BIHARI O. (1975): A magyar közigazgatás 30 éve. *Állam és Igazgatás*, 4. 298.
- BRAUDEL, F. (2008): *A kapitalizmus dinamikája*. Budapest.
- SZAMEL L.: Az államigazgatás feladatainak átalakulása a felszabadulás óta. *Jogtudományi Köz-löny*, 4.
- SZAMEL L. (1960): A szocialista demokrácia kialakulása és a polgári bürokrácia lebontása államigazgatásunkban. *Studia Juridica*, 15.
- SZIGETVÁRI I. (1971): *Gazdasági Főtanács 1945–1949*. Kézirat.
- TAKÁCS J. (1947): A Gazdasági Főtanács alkotmányjogi helyzete és működése. *Gazdaság*, 5. 180.
- VALLÓ J. (1947): A kormányzati tevékenység összhangjának a biztosítása. *Gazdaság*, 19. 852.

Baráth Magdolna

A Szovjetunióról alkotott kép változása (1945–1950)

Akét világháború között a magyar lakosság túlnyomó többségének a Szovjetunióról csak közvetett információi voltak; közvetlen tapasztalatokkal csak az első világháború után hadifogságba esett magyarok, illetve a harmincas években a nagy szovjet ipari beruházásokon dolgozó magyar mérnökök, különböző szakemberek rendelkeztek. A sok esetben Szibériát is megjáró első világháborús hadifoglyok által közvetített kép azonban még egy világháború és polgárháború által sújtott, romokban heverő, kaotikus állapotban lévő ország képe volt. A harmincas években a Szovjetunióban járt szakemberek már egészen más Szovjetunió-képet közvetítettek, ám beszámolóik érdemben aligha befolyásolták a magyar közvéleményt. (A két világháború között szovjet emigrációban élt magyar kommunisták viszont jobbnak látták, ha a Szovjetunióban szerzett tapasztalataikról nem beszélnek széles körben.)

Az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején a nyilas és szélsőjobboldali propaganda a Szovjetunióról akkor a magyar közvéleményben keringő negatív sztereotípiákat erősítette fel, amiben támaszkodhatott az 1919-es magyar Tanácsköztársaság még élő emlékére is.¹ Hogy ennek volt bizonyos hatása, arról Márai Sándor *Naplójának* a megszálló Vörös Hadseregről írt bejegyzése tanúskodik: „A magyar polgári társadalom olyasmit várt, hogy az oroszok mint afféle irgalmatlan alvilági arkangyalok jelennek majd meg, lángpallossal és kénkőbúzzel, s kiirtanak egy világot. Az oroszok megérkeztek, s akadt köztük mindenféle: kegyetlen, barátságos, kapzsi, irgalmatlan, emberies stb. De arkangyalról és lángpallosról nem esett szó.”²

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a szovjet hadsereg az akkor már négy esztendeje tartó háborútól végsőkig kimerült megszálló hadsereg volt, amely ellenséges országba érkezett. Hogy a magyar lakosság és a megszállók első találkozása, s ennek nyomán a szovjetekről alkotott kép milyen volt, az több tényezőtől függött: milyen tapasztalatokat szereztek a német megszállás alatt, milyen gyorsan haladt át a front, az adott település hányszor cserélt gazdát, milyen megszálló alakulatokkal találkoztak. Így voltak olyanok, akik számára felszabadulást, az életben maradást jelentette, másoknak a nyilasoktól való megszabadulást, míg megint mások a fosztogatásokat, önkényeskedéseket, a civileket „malenkij robotra” elhurcoló, nőket megerőszakoló szovjet katonákat őriztek meg emlékezetükben.

1 SIPOS B. (1996): Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939–1941. *Múltunk*, 2. 107–132.

2 MÁRAI S. (1990): *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Budapest. 16.

A magyar lakosság és a megszállók kapcsolatáról képet adnak azok a beadványok, amelyeket a települések előljárói a magyar kormánynak, illetve közvetlenül a szovjet katonai parancsnokságoknak küldtek. A panaszok szinte mindenütt azonosak voltak: a szovjet katonai hatóságok a 18 és 50 év közötti férfiakat napokra, esetleg hetekre elvitték és az utak, hidak helyreállításán dolgoztatták őket, s akadtak közöttük olyanok, akikről soha többé nem hallottak. A katonakorú férfiakat mint hadifoglyokat deportálták, függetlenül attól, hogy voltak-e katonák. A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának a magyarországi németek Szovjetunióba történő deportálására vonatkozó határozatának végrehajtása során válogatás nélkül elvittek minden német nevű személyt.³ Révai József 1945. január 7-i levelében arra panaszkodott Rákosinak, hogy a végrehajtásban mutatkozó „szerencsétlen peregibek [elhajlások]” következtében pánik tört ki és „még a hozzánk közel álló elemek is... megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal”.⁴

A kényszermunkánál, a rekvirálásoknál sokkal inkább volt a nők megerősökölése. A Vörös Hadsereg katonái által elkövetett atrocitások, „kilengések” nem csupán a lakosságnak a Szovjetunióhoz való viszonyát határozták meg, de a kommunista párt helyzetét is megnehezítették. A szovjet hadsereg magyarországi viselkedését Vas Zoltán, aki a Vörös Hadsereg egységeivel a szovjetunióbeli magyar kommunista emigránsok közül elsőként érkezett haza, több ízben szóvá tette Rákosinak küldött leveleiben. „A csapatok okos viselkedése esetén a lakosság kapcsolata a Vörös Hadsereghez, a Szovjethez, a Kommunista Párthoz tartós és meleg lett volna. Ehhez minden előfeltétel megvolt. De sajnos elvtársak nagyon komoly a helyzet, sok minden olyasmi történik, ami sebet üt a szíveken, és ami évekre, évtizedekre visszahat.”⁵ Az asszonyok megbecstelenítése, állatok elhajtása, rablások miatt többször interveniált a szovjet katonai hatóságoknál, s ennek eredményeképpen a legsúlyosabb esetekben igen komoly fenytések is történtek, de a szovjet magatartás alapvetően nem változott meg.

Hasonló problémákat feszegetett Pokorny Hermann altábornagy, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályának vezetője a SZEB vezetőjéhez küldött 1945. március 25-i feljegyzésében. Mint írta: kötelességének érzi, hogy „mint a fegyverszünet magyar öre, de egyben, mint jóbarát mindazt összefoglalni és őszintén megmondani, amit a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a fegyverszüneti feltételek reális teljesítése tárgyában tudni kell”. Az ország lakossága

3 Az Állami Honvédelmi Bizottság 7161. sz., 1944. december 16-án kelt határozata elrendelte a munkaképes német lakosság internálását Bulgária, Magyarország, Románia és Jugoszlávia területéről a Szovjetunióba munkavégzés céljából. Az internáltakat elsősorban a donyeci szénmedence szénbányászataiban és a vaskohászat helyreállítási munkálataiban kívánták felhasználni. A határozatot közli: VIDA I. (szerk.) (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június. Dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest. 65–67.

4 IZSÁK L. – KUN M. (szerk.) (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég Kiadó, Budapest. 33–36.

5 Vas Zoltán 1944. október 10-i levele Rákosinak, Gerőnek és Révainak. Rosszizszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityicseszkoj Isztorii f. 495. op. 142. gy. 828. A dokumentumot közli BARÁTH M. (1998): *Levelek a frontról, 1944*. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 3. 633–700.

„epekedve, szeretettel és minden áldozatra készen” várta a szovjet hadsereget, de „az első találkozás a felszabadító Vörös Hadsereggel sajnos egészen más volt, mint ahogy azt a bizakodó magyar nép remélte: pozdorjává zúzott bútork, a fenékgig kiürített szekrények és fiókok, karkötőráktól és gyűrűktől megfosztott kezek és megbecstelenített nők ezrei jelezték a szovjet hadsereg útját”.⁶

A szovjet vezetés – annak ellenére, hogy Rákosi személyesen is írt ebben az ügyben az SZKP KB Nemzetközi Információs Osztálya vezetőjének, Dimitrovnak – vagy nem ismerte fel a kérdésben rejlő problémákat, vagy egyszerűen nem mutatott érdeklődést azok iránt. Ugyanakkor a magyarországi SZEB törzsparancsnoka, Ivan Ivanovics Levuskin vezérőrnagy már 1945 februárjában azzal bízta meg Borisz Oszokin politikai tanácsost, hogy jellemezze és konkrétan mutassa be a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt az ifjúság és a parasztság hangulatát, politikai orientációját és viszonyát a Vörös Hadsereghez.⁷

A magyar kormány is szóbeli jegyzékek tucatjában tiltakozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökénél az önkényes rekvirálások, a bútork hadizsákmányként történő lefoglalása, az üzemek nyersanyag- és árukészleteinek elhurcolása és a lakossággal szemben elkövetett atrocitások miatt, azonban ezek orvoslása helyett a panaszokra a megszálló hatóságok mindig szinte beteges érzékenységgel reagáltak. Grigorjev követségi tanácsos 1945. szeptember 24-én megjelent a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztályán és indulatosan szóvá tette a magyar külügyminisztériumnak a Vörös Hadsereg egyes „kilengései” miatti panaszokat tartalmazó jegyzékeinek stílusát és hangnemét, mert azok véleménye szerint nem veszik tekintetbe „a diplomáciai udvariasság elemi követelményeit”. Nyomatékosan kérte, hogy a panaszokat a külügyminisztérium „bizonyos kritikának” vesse alá, és ne küldjön olyan ügyiratokat, amelyek „provokatív kitételeket tartalmaznak”.⁸

A szovjet vezetés érzékenysége más területen is kifejezésre jutott. A Szovjetunió követe, Puskin 1946 februárjában egyenesen a Vörös Hadsereg ellen irányulónak tekintette a magyar külügyminisztérium által kezdeményezett, a háborús veszteségek megállapítását célzó statisztikai adatgyűjtést. Szerinte az egész adatfelvétel körül leplezetlen szovjetellenes hangulat és propaganda alakult ki, amelyet arra alapozott, hogy „a felszabadítás után okozott károknál nemcsak a németek és nyilasok, hanem egyéb személyek által okozott károk felvételét is előírja. Nyilvánvaló, hogy ez a szovjet hadsereg személyeire vonatkozik. Amellett nagyon átlátszó a tendenciája annak a kérdésnek, hogy mennyi kerékpár tűnt el a felszabadulás után.” Gyöngyösi János ugyan igyekezett meggyőzni arról, hogy az adatfelvételnek nem volt szovjetellenes éle és, hogy a „magyar lakosság részéről a legteljesebb elismerés, sőt hála nyilvánul meg a Vörös Hadsereg iránt, amely az emberélet kímélése tekintetében példátlan magatartást tanúsított, ... az óriási veszteségek mellett teljesen eltörpülnek azok az apróbb kis eltulajdonítások, amelyek a szovjet katona részéről különösen gépek, kerékpárok stb. iránt megnyilvánult. Ezek ma legfeljebb csak

6 Magyar Országos Levéltár [MOL] XIX–J–1–k KüM Vegyes Admin. 74. d. 8/b-sz. n. 1945.

7 VOLOKITYINA, T. V. – MURASKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A. (2002): *Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyje polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa 1949–1953*. ROSZSPEN, Moszkva. 601–602.

8 MOL XIX–J–1–j SzU Tük 9. d. IV–138/1. sz. n.

ártatlan és nem rosszindulatú anekdoták tárgyai.”⁹ (Puskin mindazonáltal a statisztikai adatgyűjtés azonnali beszüntetését és az adatfelvételi lapoknak a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz történő eljuttatását kérte, amire magyar beszélgetőpartnere ígéretet is tett.)

Mindezekkel együtt a Szovjetuniónak a második világháborúban játszott szerepe, háborús erőfeszítései és Németország feletti győzelme hatására erősödött a Szovjetunió iránti tisztelet és érdeklődés nem csupán az értelmiség körében, hanem a lakosság szélesebb rétegeiben is. 1945 tavaszán kezdeményezések történtek a Szovjetunió népszerűsítésére, illetve baráti társaságok létrehozására. Sikerrel. Egy 1945. április 12-i diplomáciai jelentés szerint Magyarországon Zilahy Lajos a magyar értelmiség egy csoportjának nevében azzal a kéréssel fordult a magyarországi szovjet katonai parancsnoksághoz, hogy szervezzék meg a Szovjetunió barátainak társaságát. A társaság 1945 nyarán meg is alakult, tiszteletbeli elnöke Szent-Györgyi Albert, első elnöke Zilahy Lajos volt, akit 1946-ban Ruznyák István professzor váltott fel. A társaságnak kihelyezett részlegei voltak a városokban, megyékben és nagyobb falvakban, és a jelentés szerint körülbelül 300 000-es kollektív tagsággal rendelkezett. A tagság egészen sokszínű volt: az értelmiség képviselőin kívül megtalálhatók voltak közöttük kommunista és kisgazdapárti politikusok, ipari munkások, de akadtak olyan vidéki részlegek is, ahol a tagság döntő többsége paraszt volt. A társaság alkalmas lehetett volna arra, hogy a magyar lakosság széles rétegeivel megismertesse a szovjet kultúrát. Ehhez rendelkezésre állt a *Jövő*, az *Irodalom és tudomány* című folyóirat, filmelőadások, a társaság különböző szekcióinak rendezvényei, és nagy súlyt helyeztek orosz nyelvtanfolyamok indítására is.¹⁰

A szovjet vezetés szintén kezdettől fogva egy igen jelentős propagandagépezetet állított azon cél szolgáltatába, hogy a Szovjetunióról alkotott képet kedvező irányban változtassa meg, illetve a Szovjetunió iránti szimpátiát fenntartsa. A Külföldi Kulturális Kapcsolatok Összorosországi Társasága (VOKSZ) és a szovjet tájékoztatási hivatal (Szovinformbüro) külön képvisellel rendelkezett Magyarországon, csakúgy, mint a szovjet filmek exportjával foglalkozó Szovexport-film, amelynek a magyar lakosság igényeit is tanulmányoznia kellett.

Ugyanakkor sem a VOKSZ, sem a többi propagandával foglalkozó hivatal nem tudott eleget tenni azoknak a magyar kéréseknek, amelyek az orosz irodalom, nyelvkönyvek, hanglemezek stb. küldésére vonatkoztak, másrészt késedelmesen vagy egyáltalán nem válaszolt a magyar megkeresésekre. Ebben az anyagi eszközök hiányán kívül szubjektív tényezők is szerepet játszottak: a VOKSZ és egyéb propagandaszervezetek megfélemlített munkatársai a legkisebb kezdeményezőkézséget sem tanúsították, igyekeztek „túlbiztosítani” magukat és minden jelentéktelen ügyben a felsőbb hatóságuk engedélyét kérték.

Szovjet részről viszont úgy látták, hogy a magyar kommunisták megengedhetetlen passzivitást tanúsítanak a szovjet kultúra népszerűsítése terén, s ennek okát abban a félelmében látták, hogy hazafiatlansággal és a Szovjetunió iránti elfogultsággal vádolhatják őket. Hozzá kell tennünk, hogy a kommunistáknak egyáltalán nem volt egyszerű a dolguk. Balázs Béla, amikor 1946 nyarán Moszkvában járt, a VOKSZ munkatársával folytatott beszélgetése alkalmával nem-

9 MOL XIX–J–1–j SzU Tük 24. d. IV–484.

10 AVP RF f 077. op. 25 papka 115 gy. 42.

csak arra panaszkodott, hogy a magyar mozinézők meg vannak fosztva attól a lehetőségtől, hogy az orosz film legjobb alkotásait (pl. Eisenstein filmjeit) láthassák, de arról is beszélt, hogy meglehetősen nehéz a Szovjetunió „jóindulatáról” írni a magyar sajtóban a csehszlovákiai magyarok üldözésével kapcsolatos szovjet álláspont ismeretében. „Még a magyar kommunisták között is akadnak olyanok – mondta Balázs –, akik kissé nacionalistákká váltak, és akiknek nehéz elképzelniük és másoknak elmagyarázniuk, hogyan lehet összekapcsolni a kommunista párt nemzeti patriotizmusát a Szovjetunió tevékenységének védelmével, amely ez esetben nem Magyarország javára történik... Sok magyar úgy érzi, mintha a Szovjetunió elhagyta volna Magyarországot egy számára olyan nehéz időszakban.”¹¹

Magyarországon a VOKSZ mellett a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság vállalta magára a Szovjetunió legfontosabb eredményeinek bemutatását és népszerűsítését. A Magyar Dolgozók Pártja vezetői 1948 végétől kezdve mutattak nagyobb érdeklődést a társaság tevékenysége iránt. A szovjet-orosz kultúra népszerűsítése és a magyar lakossággal való széles körű megismertetése helyett fő feladata azonban akkor már az volt, hogy „a Szovjetunió eredményeinek, a szovjet ember életének konkrét ismertetésével elmélyítse dolgozó népünk minden rétegében a szeretetet és hűséget a Szovjetunió iránt”. A fenti cél elérése érdekében az MSZT tevékenységének középpontjába a propagandát kívánták állítani, amelynek három fő politikai szempontját a magyar vezetés a következőképpen határozta meg:

- „1. A Szovjetunió népszerűsítése és jelentőségének tudatosítása az imperializmus ellen, a békéért, függetlenségért, szocializmusért folyó harcban.
2. A Szovjetunió gazdasági és társadalmi rendszerének ismertetése és népszerűsítése, megfelelően összekapcsolva a szocializmus építésének napirenden lévő kérdéseivel hazánkban.
3. A Szovjetunió élenjáró szocialista kultúrájának ismertetése és népszerűsítése, összekapcsolva a burzsoá ideológia elleni harcunkkal.”¹²

Amikor az MDP Titkársága 1948. december 22-i ülésén napirendre tűzte a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság munkájáról szóló jelentést, megállapították, hogy bár a társaság munkájában mutatkozott javulás, az még „nem vált a Szovjetunió népszerűsítésének hatalmas tömegszervezetévé”. Egy évvel később a munkát még mindig úgy értékelték, hogy „bár dolgozó népünkben elsősorban a párt munkája nyomán, a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti szeretet és ragaszkodás nagymértékben kibontakozott, a MSZT nem élt a lehetőségekkel, nem használta fel a párt nyújtotta sorozatos támogatást”.¹³

A határozatot az előterjesztés önkritikus elemei is alátámasztották. Eszerint a társaság által végzett munka jó része „kirakatpolitika” volt, működésük fényes központi ünnepségek rendezésében merült ki, miközben elhanyagolták a munkások és dolgozók közötti agitációt. A dokumentum szerint a központi propagandatevékenység tervszerűtlenül, „akciószerűen” folyt.

11 AVP RF f. 077 op. 26. papka 119. gy. 44.

12 MOL M-KS 276. f. 54/68. ö. e. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésével kapcsolatban lásd BARÁTH M.: A magyarországi szovjet „imázsépítés” néhány aspektusa. In: RÉFI A. – SZIKLAI I. (szerk.) (2010): *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest. 55–70.

13 MOL M-KS 276. f. 54/22. ö. e.

A különböző művészeti és tudományos szakosztályok már csak papíron léteztek, működésüket teljesen megszüntették.

A párton belül az MDP KV Titkársága 1948. október 10-i határozatával felállított Agitációs és Propaganda Bizottság, illetve a helyette néhány hónappal később létrehozott Pártkollégium feladata lett többek között a Szovjetunió népszerűsítésével kapcsolatos intézkedések kidolgozása. Az első erre vonatkozó javaslatot a kollégium 1949. július 6-án terjesztette a Titkárság elé, amely kampányszerűen, kettő-négy hét alatt kívánta új alapokra helyezni a Szovjetunió népszerűsítését célzó agitációs és propagandamunkát. Abban, hogy a kérdés miért ilyen hirtelen került napirendre, feltehetően szerepe volt egy bizonyos Bajkov elvtárs magyarországi látogatásának, aki 1949 májusában és júniusában azt vizsgálta, hogy milyen mértékben tudja a szovjet propaganda ellensúlyozni az angolszász propagandát. Miután arra a következtetésre jutott, hogy a propagandában „teljes átállítás” szükséges, az MDP KV apparátusában egymás után születtek a Szovjetunió propagandájának javítását célzó, sokszor irreális elképzeléseket is tartalmazó előterjesztések.

Ez a propaganda sem tartalmában, sem módszereiben nem volt alkalmas arra, hogy valós képet közvetítsen a Szovjetunióról; ahogyan egy 1957 végén keletkezett szovjet jelentés fogalmazott: nem jutott el a magyarok „lelkéig és tudatáig”.¹⁴ Bár az 1956-os forradalom után mindkét részről történtek kísérletek a kulturális érintkezés korábbi formáinak megváltoztatására, a Szovjetunióról alkotott kép csak akkor vált némileg reálisabbá, amikor az utazási könnyítések következtében magyar turisták (válogatott) csoportjainak is lehetősége nyílt arra, hogy közvetlen élményeket szerezzenek a Szovjetunióról.

---

14 GARF f. 9518 op. 1. gy. 83. P. Drozdov feljegyzése az 1958-ra szóló kulturális együttműködési munkaterv aláírására Budapestre érkezett delegáció ittléte alkalmával magyar barátaival folytatott beszélgetéséről. Erről részletesebben lásd BARÁTH M. (2011): Szovjet „imázsépítés” Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítésének módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 6. 1525–1542.

Bognár Zalán

A szovjetek egyik legjelentősebb magyarországi fogolykoncentráció központja – Baja (1944–1945)

Immár köztudomású, hogy a Vörös Hadsereg, illetve a szovjet fegyveres szervek nemcsak az ellenséges katonákat vetették fogságba, hanem több százezer ártatlan polgári lakost is elhurcoltak szovjetunióbeli kényszermunkára. Az már kevésbé ismert, hogy az elhurcolt polgári lakosok kétféle fogolystátuszba, és ezzel együtt kétféle lágertípusba kerültek: hadifogoly- és internálótáborokba. Ezek a lágerek a Belügyi Népbiztoság, az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksága, a GUPVI (*Glávnoje Upravljénnyje po gyelam Vojennoplennih i Internyirovannih*) felügyelete alá tartoztak. A hadifogolytáborok kettős alárendeltségben voltak. Az anyagi ellátás szempontjából az adott területet elfoglaló szovjet, bolgár, román haderő parancsnoksága alá tartoztak, míg a hadifoglyok személyére nézve az NKVD GUPVI hatáskörébe tartoztak. Azonban a hadifogságba hurcolt civilekkel ellentétben az internálások már a női lakosságra is kiterjedtek.

A szovjet megnevezés szerinti internáltakat – korabeli kifejezéssel deportáltakat – külön gyűjtőtáborokon keresztül, külön szerelvényekkel szállították a Szovjetunióba, ahol a hadifoglyoktól elkülönítve, internálótáborokban lettek elhelyezve. Azonban a hazaszállításuknál már a hadifoglyokkal együtt, ugyanazokkal a szerelvényekkel érkeztek haza. Így Magyarországon hivatalosan őket is hadifoglyoknak nyilvánították, s róluk is csak a hadifoglyügy keretében lehetett szólni.

A mai Magyarország területén 1944–45-ben több mint ötven hadifoglytábor jött létre. Ezek nagysága az ezer fő körülitől a negyvenezer körüli létszámúig terjedt.¹ A Honvédelmi Minisztérium Békeelőkészítő Csoportjának egyik 1946-ban készített feljegyzése szerint 1945 májusában „mintegy 10, 20 ezer főnél nagyobb létszámot számláló foglytábor lehetett Magyarországon területén”.² Közéjük tartozott a bajai hadifoglytábor is.

Baja 1944. október 21-i elfoglalása rendkívüli stratégiai jelentőséggel bírt a Vörös Hadsereg számára, ugyanis az utánpótlásához elengedhetetlenül szükséges, Dunán keresztül való vasúti hadtáp-útvonalat csak itt tudták ekkor még biztosítani. Éppen Baja közlekedés-földrajzi jelentőségéből adódott, hogy nemcsak egy különleges jelentőségű hadifoglytábort hoztak létre a városban, hanem az internálként elhurcoltak jelentős részét is ideiglenesen ide koncentrálták.

1944 novemberében hozták létre a hadifoglytábort a város déli szélén, a Vaskúti úti utászlaktanyából és a vele szemközt lévő barakk-táborból. Ebbe a lágerbe nemcsak a Baján és

1 A magyarországi hadifogly-gyűjtőtáborokról bővebben lásd BOGNÁR 2010.

2 HL Bée. csop. A/I. 94/4766.

környékén elfogottakat hozták, hanem a Budán és tágabb környékén hadifogságba vetett katona és civil foglyok tízezreit is, akiket különböző utakon 180–200,³ sőt a Keszthelyről elhurcolt civileket több mint kétszáz kilométeren keresztül gyalogoltatták Bajáig.⁴ Idehozták a Dél-Dunántúlról, sőt még részben Észak-Dunántúlról is Székesfehérvár érintésével a „hadi” foglyokat.⁵

A folyami-vasúti híd közelében elhelyezkedő láger a gyűjtőtábori funkciója mellett tranzitlágeri feladatokat is ellátott, vagyis az ott áthaladó hadifogoly-szállítmányok – szükség szerinti – időszakos elhelyezését is ellátta. Érkeztek ide foglyok még a németországi gyűjtőtáborokból is. Erről a következőket mondta a láger fertőtlenítőjének egykori kezelője: „A táborba főleg a háború végét követően, gyakran érkeztek csoportok. A betegek itt maradtak, a többieket fertőtlenítés után mihamarabb bevagonírozták. Kelet felé... A hadifoglyok között az angol kivételével, szinte valamennyi náció megfordult. Attól függetlenül, hogy szövetséges volt, vagy ellenség... Egy részük civilben. Főképp magyarok, németek és lengyelek, de voltak ott olaszok, szerbek, horvátok, franciák és hosszan sorolhatnám.”⁶

A táborban – egy korabeli jegyzőkönyv szerint – „állandóan mintegy 25 000 ember tartózkodott”, annak ellenére, hogy „a foglyok közül időnként 3-6000 főnyit vonatra tettek és ismeretlen helyre szállítottak.”⁷ A bajai hadifogolytábor e tranzitlágeri szerepének köszönhetően több mint kilenc hónapon keresztül, egészen 1945. augusztus végéig működött.⁸

A láger stratégiai elhelyezkedésének köszönhető különleges feladatkörét is, hiszen ez a hadifogolytábor nemcsak gyűjtő-, átmeneti, hanem átvevőtábor is volt. Ugyanis a Dél-Dunántúlon, az 1. bolgár hadsereg hadifogolytáborában őrzött foglyokat a bolgár haderőnek a Magyarországról történő kivonásával egyidejűleg át kellett adnia az NKVD GUPVI kijelölt helyi képviselőjének, vagyis a bajai hadifogolytábor parancsnokának, aminek a július 16-át követő napokban tettek eleget.⁹

A bajai hadifogolytáborban általános volt a túlszűfolttság, a „tisztek egy része a laktanya épület padlásán, a földön, több száz nemzetiségi legénységgel együtt, más része a laktanya szobáiban zsúfoltan priccsen és padlón” lett elhelyezve.¹⁰ A foglyok egy ideig még lefeküdni sem tudtak: „szalmatörekre pihentünk, lefeküdni nem tudtunk, ülve is aludtunk” – derül ki egy korabeli jegyzőkönyvből.¹¹ Míg a foglyok többsége „zömmel az udvarban, a szabad ég alatt, ketten-ketten összefonódva” virrasztotta át az éjszakákat.¹²

3 BOGNÁR 2004: 109.

4 MOL KÜM HDF. O. 27.891./pol. – 1945.

5 A „hadi” fogoly szó ilyen módon való írása azt fejezi ki, hogy a valódi, azaz katona hadifoglyok mellett ártatlan polgári lakosok is tömegesen kerültek hadifogságba.

6 WALLINGER 1990: 8.

7 MOL KÜM HDF. O. 25.168. – 1945.

8 WALLINGER 1990: 8.

9 HL HM 31.395/el. – 1945.

10 HL HM 38.001/el. – 1945.

11 MOL KÜM HDF. O. 25.168. – 1945.

12 VHBSZ 245. – 1992. Zag József vie. 1.; KATYMÁRI 1994: 20.

A tábor túlszűfoaltsága, a gyenge és egyoldalú táplálkozás, a civileknél az evőalkalmatlanságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Dr. Dubecz Sándor elmondása szerint – aki 1945 januárjától a tábor főszámolásáig¹³ volt a bajai hadifogolytábor kórházrészlegének a főorvosa – „januártól már javában dühöngött a kiütéses tifusz; s kisebb mértékben a vérhas is pusztított. ...a kórházból naponta 30-40 halott került be a hullakamrába. A temető emberek innen csak sötétedés után vihették ki őket. A hullákat az országút túlsó oldalán tették közös sírokba. A flekktífusz kb. nyár elejéig tartott, akkor viszont fölerősödött a vérhas-járvány. A halottak és a tömegsírok száma ismét emelkedett...”¹⁴ Az előbb említettekkel teljesen egybecseng az egykori hadifogoly beteg visszaemlékezése: „Csak a kórházból éjjelente kb. 40 főt vittek az előre megásott vermekbe.”¹⁵ Azonban sokan már a hadifogolytáborban meghaltak, még azelőtt, hogy a fogolykórházba eljutottak volna. „A táborban rengeteg hasmenés és vérhas megbetegedés volt, igen sok volt a tetű, naponta 10-20 ember halt meg” – olvasható az egyik jegyzőkönyvben.¹⁶ A fentieket erősíti meg az egyik tiszti jelentés is, amely szerint a betegeket naponta vitték a kórházba, s az elhalálozások leginkább a kórházban történtek.¹⁷ Tehát a bajai hadifogolytábor lakói közül naponta 40–60 fő halt meg.

Egy korabeli jelentés szerint már 1944–45 telén a bajai hadifogolytáborban több ezer halott volt.¹⁸ A lágér kórházának főorvosa és egykori egészségügyise is összesen mintegy nyolcezer főre teszi a bajai fogolytábor nyolc hónap alatti embervesztését. Az igen magas halálozási arányszám nemcsak a rendkívül mostoha higiénés körülményeknek és a gyenge élelmezésnek köszönhető, hanem annak a ténynek is, hogy a nyolc hónap alatt a tábor mintegy százhúszezer „hadi” fogoly járta meg, az egészségesebbeket tovább szállították, míg a rossz fizikai állapotban lévőket, illetve a betegeket visszahagyták.¹⁹ Utóbbiak közül mintegy hatezer főt augusztus végén szabadon bocsátottak.²⁰

Ahogy az egyik „internált” is emlékezett: „Sok hadifogoly is ott volt. Nagyon rengeteg fogoly volt ott.”²¹ E rengeteg, a városba folyamatosan érkező hadifogoly sorsán való segítség céljára hozták létre azt a szociális konyhát, amelyben 1944. december 8-ától készítették a városba érkezett kimerült, kiéhezett hadifogolyoknak a sokszor életet mentő, finom, meleg ételt. Csak 1945. május 1-jéig közel száznegyvenezer adag meleg ételt osztottak ki!²² A város vezetősége az 1945. év végi közgyűlésén így méltatta a bajai nők áldozatos munkáját: „Külön kell megemlékezni a szociális

13 Dr. Dubecz Sándor a bajai hadifogolykórházban végzett nyolc hónapos sebészeti munkájának a tapasztalatait publikálta az *Orvosok lapja* 1946. 14. számában, *Orosz hadifogoly kórházi beszámoló* címmel.

14 WALLINGER 1990: 8.

15 Id. VUICS rövid vie. 4.

16 MOL KÜM HDF. O. 25.168. – 1945.

17 HL HM 37.470/el. – 1945.

18 HL HM 37.470/el. – 1945.

19 WALLINGER 1990: 8.

20 HL HM 35.315/el. – 1945.

21 FÜZES 1990: 164.

22 BKMÖL XXI. 502. 1945. május 12.

konyháról... Esőben, hóviharban, a Duna jegén keresztül gyenge női kezek vitték az erőt adó ételt fogoly katonáinknak. Ez a melegen érző női szív tette a nevüket szerte az országban ismertté. Elmondhatjuk, hogy már az egri nők mellett a bajai nők neve is fogalommá vált.”²³

Azonban a szovjetek Baján nemcsak a „hadi” foglyokat gyűjtötték, hanem az internáltként elhurcoltakat is.

Sztálin 1944. december 16-án elrendelte, hogy 1944 decemberében és 1945 januárjában „a Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes német 17 és 45 év közötti férfit és a 18 és 30 év közötti nőt.” A deportálás irányítását az NKVD-re bízta.²⁴

A határozat végrehajtási utasításaként hozta meg a Magyarországot megszálló 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa 1944. december 22-én a hírhedtté vált 0060-as számú (Szigorúan titkos!) parancsát, amely szerint „az összes német származású munkaképes személyek” – férfiak 17–45, nők 18–30 éves kor között – kötelesek voltak jelentkezni „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára” a kijelölt helyen és időpontban.

A parancsot végrehajtók igen tágan értelmezték a német származást. Révai József így írt erről: „...a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülték, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is.”²⁵

Az NKVD operatív csoportokat hozott létre, amelyek a helyi közigazgatás vagy a helyi kollaboránsok igénybevételével állították össze a „mozgósítandók” listáját és fogták le őket. Az operatív csoportok központján gyűjtőtáborokat alakítottak ki a „németek” koncentrálására, ahonnan már vasúton szállították tovább őket.²⁶ Ilyen gyűjtőtábor és ezzel együtt NKVD-s operációs központ működött Baján is.

A bajai „internálótábornak” rendkívül nagy volt a gyűjtőkörzete. Először Baranya megyéből érkeztek „mozgósítottak” Bajára gyalog, később vasúton különböző gyűjtőhelyek, például Sásd, Pécsvárad, Palotabozsok és/vagy a pécsi gyűjtőtábor közbeiktatásával.²⁷ Ezzel egyidejűleg hajtották ide Észak-Bácskából az első hullámban elhurcoltakat.²⁸ A Tolna megyei „németek” legnagyobb részét először a szekszárdi táborban koncentrálták,²⁹ majd onnan vitték tovább őket Bajára.³⁰ A dombóváriakat már egyenest Bajára vitték.³¹

23 BKMÖL XXI. 502. 1945. december 15.

24 VIDA 2005: 65–67.

25 IZSÁK–KUN 1994: 35.

26 Az NKVD szerepéről a deportálásokban bővebben lásd VARGA 2009.

27 MOL XIX-A-1-j XXIII. tétel 2228/1945; FÜZES 1990: 77, 124; MÜLLER–SZIKSZAI 2009: 4, 8, 13.

28 A második és a harmadik hullámban „mozgósítottakat” már Kiskunhalasra, majd Szabadkára vitték.

29 MOL KÜM HDF. O. 126.823/7. – 1945., 26.029/pol. – 1945., 26.030/pol. – 1945. és FÜZES 1990: 65.

30 MOL KÜM HDF. O. 25.596/pol. – 1945.

31 MOL KÜM HDF. O. 25.371/pol. – 1945.

Stratégiai jelentőségéből adódóan a Vörös Hadsereg Baján helyezte el több ezer sebesültjét, így a város „kórházvárossá” vált, s a januári harcok intenzitásának erősödésével egyre újabb és újabb épületeket foglaltak le hadikórháznak.³² Ebből és az összegyűlt „internáltak” létszámának a növekedéséből adódóan a számukra kijelölt gyűjtőtábor helye folyamatosan változott, és egyre több és egyre rosszabb, fűtés nélküli épületekben nyertek elhelyezést. Ahogy az egyik elhurcolt mondta: „A megyeházán, meg mindenhol voltak az elszállításra várók.”³³ A táborban, illetve a táborhelyeken a napok létszámellenőrzésekkel, orvosi és „etnikai” felülvizsgálatokkal, mentesítésekkel, illetve az újabb csoportok beváráásával teltek.

A Bajára koncentrált „mozgósítottakat” először a III. Béla Gimnáziumban helyezték el, „...puskás partizánok kíséretében legyalogoltunk Bajára. A III. Béla Gimnáziumban szállásoltak el minket. Ahogy voltunk, ruhástól ledőlünk a padlóra. Ott voltunk egy hétig. Ott már népes tábor alakult ki a környező községek embereiből. De, voltak dunántúliak is...” – emlékszik az egyik „internált”.³⁴ „Ott már több ezren lehettek. [...] Aztán a gimnáziumból január 6-án az állomásra mentünk. Addig az iskolában mindennap vizsgáltak. Aki terhes volt, vagy akinek magyar neve volt az haza mehetett” – mondta el egy sorstárs.³⁵

A január 6-ától érkezőket már az egykori huszár-, az ún. „csödörös” laktanyába vitték, ami később megyeháza volt. Minderre így emlékezett az egyik „internált”: „Több helyen próbáltak minket elhelyezni. Végül a volt Városháza földszinti előterében batyuinkon ülve töltöttük el az éjszakát. [...] Másnap reggel a ‘csödörös laktanyába’ vitték bennünket. Ott már más vidékről valóak is voltak, jórészt dunántúliak. Itt 4 éjszakát töltöttünk papirhalmazokon, betört ablakok mellett a nagy téli hidegben.”³⁶

A később érkezőket a nagypostán, erdőgazdasági épületben, irodaházban vagy egyéb épületekben helyezték el,³⁷ amelyekre jellemző volt, hogy „... még ablak, ajtó, semmi nem volt, csak éppen hogy a falak álltak, meg a tetőzet volt meg. [...] Majd megfagytunk, olyan hideg volt” – mondta el az egyik elhurcolt.³⁸ Sokakat egy Duna-parti, cúgos, fadeszkás raktárépületben helyeztek el, ahol már két-háromezer ember volt. Majd innen Kiskunhalasig gyalogoltatták, s ott bevagonírozták őket.³⁹

Baján tehát közlekedés-földrajzi, stratégiai jelentőségéből adódóan 1944–45-ben egy különleges jelentőségű, Magyarországon egyedülálló hadifogolytábort hoztak létre, amely egyszerre volt gyűjtő-, átmeneti és átvevőtábor is. Sőt a Szovjetunióba „internáltak” jelentős része számára is Baján hoztak létre egy olyan – több és változó telephelyű – tábort, amely szintén nemcsak gyűjtő-, hanem tranzitlágerként is működött. Mindezekből következik, hogy az NKVD GUPVI-nak Baján volt az egyik legjelentősebb magyarországi központja.

32 MERK 2001: 86.

33 FÜZES 1990: 164.

34 BOGNÁR 2009: 91.

35 Interjú N. Józsefné egykori deportálttal.

36 BOGNÁR 2009: 92.

37 FÜZES 1990: 164, 214.

38 FÜZES 1990: 202.

39 FÜZES 1990: 82, 89, 95–96, 105–107.

Források

- Hadtörténelmi Levéltár (HL)
Honvédelmi Minisztérium (HM)
Békeelőkészítő csoport iratai (Bée.csop.)
Magyar Országos Levéltár (MOL)
XIX-A-1-j Miniszterelnökség
XIX-J-1-q Külügyminisztérium Hadifogoly Osztály
Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL)
XXI. 502. Baja város közgyűlési jegyzőkönyvei
Interjú N. Józsefné egykori deportálttal 2009. május 1-jén. Készítette Bognár Zalán.
(A szerző tulajdonában.)
KATYMÁRI KRIZSÁN A. (1994): *Életem története. Kézirat.* Ady Endre Városi Könyvtár, Helyismereti Gyűjtemény, Baja.
MÜLLER ZS. – SZIKSZAI N. (2009): *Polgári lakosság internálása „malenkij robot”-ra a Szovjetunióba.* Kézirat. MNP-BNK.
VIDA I. (szerk.) (2005): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok.* Budapest.
Id. Vuics Béla rövid visszaemlékezése a bajai hadifogolytáborra. (A szerző tulajdonában.)
Zag József visszaemlékezése (vie.). Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége (VHBSZ), 245. 1992.

Irodalom

- BOGNÁR Z. (2004): Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944. december – 1945. április). *KÚT*, 3. 3–4. 99–113.
BOGNÁR Z. (szerk.) (2009): *„Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini légerekbe 1944/45–1955.* Pécs.
BOGNÁR Z. (2010): *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* Budapest.
FÜZES M. (1990): *Modern Rabszolgaság. „Malenkij robot.” Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban.* Budapest.
IZSÁK L. – KUN M. (szerk.) (1994): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Budapest.
MERK ZS. (szerk.) (2001): *Nagy András emlékezete: egy kisváros, Baja főépítésének munkássága.* Baja.
VARGA É. M. (2009): *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Budapest.
WALLINGER E. (1990): Feltáratlan tömegsírok Baján. Akinek fakeszt sem jutott... Wallinger Endre riportja. *Helyzet*, május 19. 8.

Kardos József

A második világháború utáni magyarországi tanügyigazgatás (1945–1950)

A világháború során a magyarországi iskolákat bombázások, belövések pusztították és a katonai beszállások, valamint a frontkórházak betelepítése is rombolta azokat. Tönkrement az irattárak, a könyvtárak, a szertárak jelentős része, és a háborús események miatt megfogyatkozott a pedagógusok és a diákok létszáma is. A közigazgatás gépezete – a tanügyi igazgatásé is – összeomlott; vezetői, munkatársai szétszéledtek. A front áthaladása után az élet, ha lassan is, de újraindult. Az iskolák, talán meglepő módon, élen jártak ebben. Pedig a háború borzalmaiktól, az idegen csapatoktól megrettent emberek féltették gyermekeiket, nem akarták, hogy iskolába menjenek, nehogy bajuk essék, és bizony gyakran az is előfordult, hogy nem tudtak cipőt, ruhát adni rájuk, ezért tartották otthon őket. A tanítás – az élni akarás, a jövő reményében – mégis megindult. Sok esetben a front elvonulása után néhány héttel már újra működtek az iskolák. Jó példa erre a békéscsabai általános mezőgazdasági középiskola, ahol 1944. szeptember elején 150 tanulóval kezdődött a tanítás, ami három hét múlva, szeptember 22-én megszűnt, azonban egy hónap múlva – október 23-án –, a front átvonultával, az orosz katonai parancsnokság engedélyével újraindult. Igaz, a tanulók létszáma erősen megcsappant, és csak lassan emelkedett: novemberben 25, decemberben 37, 1945 januárjában 48, februárjában 51, májusában 102 diák járt iskolába, a kezdő 150 főből.¹ A tanítás, a munka központi irányítás nélkül, öntevékeny igazgatók, tanárok, szülők közreműködésével indult, amit az új, helyi igazgatási szervek, autonóm szerveződések: falutanácsok, intézőbizottságok, nemzeti bizottságok támogattak és segítettek.

Ismeretes, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere gróf Teleki Géza lett, aki az 1944 októberében Moszkvába küldött fegyverszüneti bizottság tagja volt. Tekintélyét növelte, hogy a háborúba keveredés miatt öngyilkos miniszterelnök, Teleki Pál fia volt. A minisztérium munkája rendkívül szerény keretek között, kb. egy tucat munkatárssal indult Debrecenben. Visszaemlékezések szerint kezdetben még papír és tinta sem volt. Teleki Géza maga sem sürgette, nem is sürgethette a munka megindulását. Az adott helyzetben aligha tehetett mást, mint kivárt. Magatartására jellemző volt, amit Kéry László, a minisztérium egykori munkatársa írt róla: „Eskütétel után egy szűk irodahelyiségben [...] fogadott bennünket a miniszter, Teleki Géza. Fáradtan ült íróasztalánál, ha jól emlékszem egy kulcsot forgatott kezében, amíg elmondta röviden programbeszédét. Az ilyen zavaros időkben – mondta, mint a mostani,

---

¹ A békéscsabai Általános Mezőgazdasági Középiskola jelentése az 1945. első félévi oktató-nevelő munkáról. KARDOS–KORNIDESZ 1990: 1, 18–19.

az emberek sokat várnak felülről. Önök is tapasztalni fogják, hogy mindenféle kívánságokkal, ötletekkel, javaslatokkal fordulnak a minisztériumhoz. Ezeket el kell utasítani.”² És ezzel befejezte mondandóját.

Az új minisztériumtól azért sem lehetett sokat várni, mert hatóköre csekély volt, munkatársai (például a geológus miniszter, a később irodalomtudóssá váló Kéry László vagy az író Szabó Magda) nem rendelkezettek igazgatási tapasztalattal. A szakértők, a profi miniszteriális hivatalnokok ekkortájt Budapesten voltak, esetleg otthon, vagy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Hold utcai légópincéjében húzódva meg. Rajnis Ferenc nyilas kultuszminiszter néhány hívével, hátrahagyva a minisztériumot, előbb a Dunántúlra, onnan pedig Ausztriába menekült. A Pesten maradt vezetőjének Pusztai János miniszteri osztályfőnököt, a jogi osztály vezetőjét bízta meg. 1945. január 26-án Budapest Nemzeti Bizottsága szintén Pusztai Jánost kérte fel a VKM budapesti részlegének vezetésére. Teleki Géza miniszter is hozzájárult ehhez. 1945. február 13-a után – mivel a Dunán történő átkelés a lerombolt hidak miatt rendkívül nehéz és veszélyes volt, csak az orosz katonák által készített és ellenőrzött pontonhid állt rendelkezésre – megszervezték a VKM Budai Részlegét is.³

1945. április 10-én Budapestre költözött Debrecenből az Ideiglenes Nemzeti Kormány.⁴ Ezt követően a VKM kihelyezett részlegei megszűntek. Addig e részlegek főleg kárfelméréssel és segélyezéssel foglalkoztak. A budapesti iskolák munkájának újraindulásához a nehezen összegyűjtött apparátus nem sok támogatást tudott adni. Több mint három hónapos szünet után itt is helyi, öntevékeny kezdeményezés nyomán kezdődött el az oktatás. 1945. február 5-én a Keve utcai (III. ker.) népiskola volt talán az első, majd követték azt a többiek is. 1945. április 15-ig a fővárosban 128 népiskolában, 526 osztályban folyt már a tanítás.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának első jelentős rendelete a közoktatásügyi igazgatás megszervezése tárgyában jelent meg. Az 1945. február 18-án, Debrecenben kihirdetett miniszteri rendelet kimondta, hogy a tankerületek területi beosztása az 1935. évi VI. tc. 1. paragrafusára szerint áll vissza. „A tankerületi főigazgató az 1935. évi VI. tc. és az 1941. évi XII. tc., valamint a törvények alapján kibocsájtott 25800/1941. és az 500/1943. VKM számú rendelet által megállapított hatáskörben intézkedik.”⁵

2 KÉRY 1966.

3 Lásd BASSOLA 1998: 329.

4 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ügybeosztása és fő tisztségviselői 1945. április 1-jén: miniszter: gr. Teleki Géza; politikai államtitkár: Bereczky Albert; államtitkár: Simon László. Ügyosztályok és vezetőik: Elnöki Ügyosztály: dr. Pusztai János; Katolikus egyházi ügyosztály: dr. Berentóczy Miklós; Nem katolikus egyházi ügyosztály: dr. Simon Sándor; Nevelési ügyosztály: dr. Kovács Máté; Iskolai ügyosztály: dr. Bassola Zoltán; Tudományos és felsőoktatási ügyosztály: dr. Bisztray Gyula; Iskolán kívüli népművelési ügyosztály: –; Művészeti és irodalmi ügyosztály: –; Külföldi kulturális ügyek osztálya: dr. Paikert Géza; Gazdasági ügyosztály: dr. Farbaky Zoltán; Fegyverszünet végrehajtásáért felelős ügyosztály: Nemes József. (WELKER é. n.)

5 A vallás- és közoktatásügyi miniszter 56000/1945. VKM sz. rendelete a közoktatásügyi igazgatás megszervezése tárgyában. KARDOS–KORNIDESZ 1990: 1. k. 10–12.

A miniszteri rendelet egyértelműen a folyamatosságot biztosította a közoktatás-igazgatás helyreállítása esetében. A tankerületi főigazgatók számára elsődleges feladatként határozta meg az iskolák működésének azonnali megindítását, illetve ezek elősegítését. Tehát az igazgatási szervezeteken nem kívántak változtatni, és személycserékről sem szóltak.

Nagy jelentősége volt a működését megindító minisztérium azon rendeletének, amelyben a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1944–1945. évi iskolai évet szabályozta. A rendelet célja a rendkívüli helyzethez igazodva, az oktatás folyamatosságának biztosítása volt. Eltökélt szándék fejeződött ki ebben: az iskolába járó fiatal generációk ne veszítsenek évet a háború miatt. Kimondta a rendelet, hogy „a tanév végi összefoglalások alapján bizonyítványt kap minden olyan nyilvános tanuló, aki a tanítási órákat legalább három hónapon keresztül rendszeresen látogatta”. Azok számára, akiknek erre nem volt lehetőségük, magánvizsgának megfelelő évlezárást ajánlottak fel. A rendkívüli helyzetben a rendelet a tanítási anyag erélyes rövidítését írta elő: csak a továbblépés szempontjából elengedhetetlenül fontos ismereteket kellett átadni a diákoknak.⁶

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lassan elkezdett valóságos főhatóságként működni. Hatásköre biztosítása érdekében vissza kellett szerezni azokat a jogosítványokat, amelyeket a központi irányítás hiányában a helyi önkormányzati, hatalmi szervek magukhoz vettek. 1945. június hó 28-án a miniszter körrendeletben fordult valamennyi városi és községi Nemzeti Bizottsághoz a tanügyigazgatásnak az egész ország területén való átvétele tárgyában. Felhívta a figyelmet arra, hogy a minisztérium az ország egész területére kiterjedő hatállyal megkezdte működését és ennek következtében a „közoktatást érintő összes személyi és dologi természetű ügyben határozathozatalra és intézkedésre kizárólagosan a miniszter hivatalos szervei (tankerületi főigazgatói hivatal, tanfelügyelői hivatal, az egyes intézetek vezetői) illetékesek”. Ugyanakkor a miniszter őszinte köszönetét fejezte ki a „Nemzeti Bizottságoknak és azoknak a helyi hatóságoknak, amelyek az utóbbi hónapok súlyos megpróbáltatásai között [...] gyors intézkedéseikkel lehetővé tették” a nevelői intézmények munkájának gyors megindulását.⁷

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak harcot kellett folytatnia jogosítványainak visszaszerzéséért, a szakértő hivatalnokok biztosításáért. Ez utóbbi miatt számos támadás érte, elsősorban a Kommunista Párt részéről a minisztériumot és Teleki Gézát. Felrötták, hogy a régi rendszer reakciós hivatalnokai kerültek az új minisztériumba, akik szabotálják a demokrácia célkitűzéseinek megvalósítását. Ez a politikai ellenszenv vezetett oda, hogy 1945. szeptember elején a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedelmi szakoktatási intézmények a politikailag megbízhatóbbnak tartott szaktárcák felügyelete alá kerültek. A szakma ellenérzésekkel, de tehetetlenül szemlélte az irányítás feldarabolását.

A fontosabb döntések esetében általában a politikai nyomás volt a meghatározó. Ez történt 1945 őszén az egységes és kizárólagos nyolcosztályos kötelező általános iskola előkészítetlen és elhamarkodott létrehozatalakor is. Bassola Zoltán, aki a koalíciós időkben államtitkár is volt

---

6 A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 56001/1945. VKM sz. rendelete az 1944–45. iskolai év szabályozása tárgyában. KARDOS–KORNIDÉSZ 1990: 1. k. 12–13.

7 A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter 22889/1945-IV. VKM sz. körrendelete valamennyi városi és községi nemzeti bizottsághoz a tanügyigazgatásnak az egész ország területén való átvétele tárgyában. KARDOS–KORNIDÉSZ 1990: 1. k. 13–14.

a VKM-ben, így emlékezett vissza erre: „A miniszter éppen úgy felsőbb parancsot teljesített, amikor aláírta az általános iskolát – talán Rákosi telefonált rá: na, meddig játszogattok még el azzal az általános iskolával? – mint Kovács Máté, aki kidolgozta és előterjesztette az új iskolatípust.”⁸

A minisztérium munkáját a külső és belső pártharcok is nehezítették. Teleki Géza miniszter 1945 áprilisában a Polgári Demokrata Párt elnöke lett, de júliusban a baloldali pártok nyomására lemondott e posztról. Vezető munkatársai között szociáldemokrata (Simon László államtitkár), kisgazda (Bereczky Albert államtitkár), parasztpárti (Kovács Máté ügyosztályvezető) és főleg pártönkívüli beosztottak szerepeltek. Nagy befolyása volt a minisztériumi munkára a kommunista vezetés alatt álló Pedagógusok Szabad Szakszervezetének. A Kommunista Párt 1945 áprilisában már nyíltan támadta Teleki Gézát. A *Szabad Nép* 1945. április 15-én cikket közölt, mely szerint egyetlen területe van az új magyar életnek, ahol a reakció valósággal újjáéledt: ez a magyar közoktatás, és ezért a miniszter a felelős.

A VKM munkájába időnként a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet képviselői közvetlenül is beleszóltak. Visszaemlékezések idézik a félelmet, ha csak információt kérő telefonok érkeztek innen. Ismeretes, hogy a „beszólás” áldozatokkal is járt. Például a Szovjetunióba hurcoltak egy neves köztisztviselőt (Lajos Ivánt), aki soha nem tért vissza...⁹

Az igazgatás, a tanügyigazgatás is általában többé-kevésbé mindig függ a politikától; a közvetlen, durva politikai beavatkozás azonban szinte kivétel nélkül a szakszerűség ellen hat, és áldozatokkal jár.

A magyar iskolarendszer 1945 után fokozatosan a formális egységesítés, az erőszakolt sematizálás irányába haladt. Az egységes általános iskola létrehozása után megtörtént az iskolák államosítása, az állami monopólium kiépítése. Az egységesítési törekvéseknek megfelelően 1949 őszén a középiskolákat egységesen gimnáziumi szervezetbe fogták. Megalakultak a gimnáziumok reál és humán tagozatai, és az ipari, a mezőgazdasági, közgazdasági, illetve pedagógiai szakgimnáziumok.¹⁰ (A korszak iskolapolitikájára jellemző módon ez a forma csupán egy esztendeig létezett.)

Az egységesítés folyamata a tanügyigazgatást sem kerülhette el: 1949-ben megtörtént a tanügyigazgatás átalakítása, ahogy akkor mondták, reformja. A 4.155/1949. (VII. 21.) Korm. számú rendelet a közoktatásügyi igazgatás tárgyában kimondta, hogy: „A közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935:VI. törvénycikkkel létesített tankerületek és népiskolai kerületek megszűnnek; tanügyigazgatás és iskolafelügyelet szempontjából az ország területe, a közigazgatás általános rendezéséig tankerületekre tagozódik”. (1. §) „A tankerületek élén a tankerületi főigazgató áll, akit a vallás- és közoktatási miniszter előterjesztésére az államfő nevez ki.” (2. §) Az egységes irányítást reprezentálva leszögezte a kormányrendelet: „A tankerületi főigazgató tankerületében a tanügyigazgatás vezetője, a nevelés- és oktatás irányítója. Általános hatáskörű tanügyigazgatási hatóság, aki [...] eljár mindazon ügyekben, amelyek intézését a jelen rendelet hatálybalépésekor fennállott jogszabályok a tankerületi főigazgató, a tanfelügyelő vagy a közoktatási bizottság népoktatási albizottsága hatáskörébe utaltak.” (2. § 6. p.) „A tankerületi fő-

8 BASSOLA 1998: 382.

9 MURÁNYI 2006: 159–160.

10 Minisztériumi jelentés az UNESCO számára a magyar közoktatás alapelvéről. Az egységes középiskola. KARDOS–KORNIDESZ 1990: 1. k. 273–275.

igazgató közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek van alárendelve.” (2. § 5. p.) A kormányrendelet VKM által kiadott Végrehajtási Utasítása (1210/57 – 1949 (IX. 6.) VKM) 27 tankerületet állapított meg. A Végrehajtási Utasítás precízen részletezte a főigazgatók igen széles hatáskörét és feladatait. Intézkedett továbbá a korábbi tanfelügyelői hivatalok és a régi tankerületi főigazgatók működésének megszüntetéséről.

Szávai Nándor, a VKM miniszterhelyettese 1950. január 15-én a *Köznevelésben* megjelent cikkében a tanügyigazgatás átszervezésének okait így adta meg:

1. Megvalósult az eddig széttagolt köznevelés-irányítás egysége.
2. Elibe sietett a reform a tanácsrendszer kiépítésének.
3. Politikai okokból kádercserékre volt szükség.
4. A helyi problémák eredményesebb megoldást és ehhez közvetlen ismereteket igényeltek.

A tanügyi igazgatás egységesítése mellett érdemes felfigyelni a kádercseréket említő passzusra. Azt, hogy mit jelentett ez a gyakorlatban, egy korabeli cikkből megtudhatjuk. Benkő Gyula *A tanügyi igazgatás reformja* címmel tanulmányt közölt 1949-ben az *Állam és Közigazgatás* című folyóiratban. Ebben leírta, hogy az „új főigazgatók kinevezésénél a közoktatásügyi kormányzat tekintettel volt a Magyar Dolgozók Pártjának a munkáskáderek bekapcsolásával kapcsolatos útmutatására. A jelenleg működő huszonegy főigazgató közül kilenc munkáskáder, a többi főigazgató pedig megbízható szakember, a helyettesek viszont mind munkáskáderek.” Az átszervezésnek tehát nyilvánvalóan politikai indítékai voltak.

Bizonyára politikai megfontolások játszottak közre abban is, hogy a kormányrendelet Budapest által fenntartott óvodák és általános iskolák középfokú igazgatását és felügyeletét a főváros törvényhatóságára bízta, nem pedig tankerületi főigazgatóra. Benkő Gyula e kivétel okáról a következőket írta: „Budapest székesfőváros a maga részéről a politikai, világnézeti és kulturális fejlettségének már olyan fokán áll, hogy vele kapcsolatban a következő fejlődési fázisba (tanácsrendszer) tartozó intézkedés meghozatala már indokolt volt.”

A tanügyi igazgatás szabályozása tárgyában kiadott kormányrendelet említést tesz a tanulmányi felügyelőkről is. Ennek részletezésére a VKM 1200-K-13/1949. IV. sz. rendeletében került sor, ami 1949. október 22-én jelent meg. Ez kimondta, hogy a főigazgatókat az ellenőrzésben és a felügyeletben „a hivatalába beosztott szakelődők, továbbá iskolafelügyelők és szakfelügyelők” segítik. (E két típusú felügyelet különböző elnevezésével ebben a rendeletben találkozhatunk először.) A rendeletből kitűnik a felügyeleti ellenőrzés politikai szándéka is. Az ellenőrzési követelmények között szerepel például az iskola dekorációjának, a faliújságnak, a családlátogatásoknak, a heti sajtómegbeszéléseknek, a munkás és dolgozó parasztszármazású tanulók támogatásának, és a lemorzsolódás helyzetének vizsgálata.

Az egységesítési törekvéseknek szakmailag pozitív irányú intézkedése volt az ipari, a kereskedelmi és a mezőgazdasági jellegű középfokú szakoktatási intézményeknek a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe utalása 1949 júliusában – 4156/1949. (VII. 21.) Korm. számú rendelet. Kivételt a nem kifejezetten középfokú jellegű ipari – kereskedelmi – tanuló iskolák jelentettek.

A közoktatás-politika kapkodó, átgondolatlan intézkedései természetesen nem hozhatták meg a propagandában ígért sikereket. A hatalom teljes birtokába jutott Rákosi-féle vezetés a kudarcokat (például az egységes gimnázium csődjét, vagy hogy az általános iskola nyolcadik osztályát időben csak a tanulók 33%-a fejezte be) az ellenség számlájára írta, és az ellenséget a Vallás- és

Közoktatásügyi Minisztériumban találta meg. 1950. március 29-én az MDP Központi Vezetősége határozatot hozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről.¹¹ A párthatározatnak kemény következményei lettek: menesztették a minisztert, Ortutay Gyulát és a minisztérium apparátusának kétharmadát kicserélték, és új „megbízható” munkás- és parasztkádereket hoztak be a szakértő hivatalnokok helyébe. Ezt követően a tanügyigazgatást a pártirányítás határozta meg. A tantervek, a tankönyvek, az oktatási módszerek, az osztályzatok dolgában gyakran az MDP legfelsőbb vezetői döntöttek. Szomorú példa erre, hogy az iskolai lemorzsolódás elleni harc nyomán a pedagógusok jobb osztályzatok megadására kényszerültek, nehogy az ellenség kategóriájába kerüljenek. Amikor viszont Révai József, a mindenható kultúrpolitikus, 1951 januárjában szóvá tette a tanulmányi fegyelem lazulását, azonnal romlottak a tanulmányi átlagok. Egy minisztériumi jelentés szerint az 1949–50-es tanév végén a tanulók 24,4%-a jeles, 33,3%-a jó, 26,5%-a közepes, 3,8%-a elégséges rendű volt; az 1950–51-es tanév végén 9,1%-a jeles, 27,2%-a jó, 34,3%-a közepes, 17,8%-a elégséges rendű lett.¹²

***

1950 a magyar közigazgatási rendszer teljes átalakítását, a szovjet mintájú tanácsrendszer kiépítését hozta. Június 15-ével országsszerte megalakultak a megyei tanácsok, és ezt követte a járási, városi, községi tanácsok létrehozása. Ezzel ismét új fejezet kezdődött a magyarországi tanügyigazgatásban.

Források

- BASSOLA Z. (1998): *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*. Szerk.: JÁKI L. – KARDOS J. OPKM, Budapest.
- KARDOS J. – KORNIDESZ M. (szerk.) (1990): *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből 1945–1972. I–II. k.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- KÉRY L. (1966): Szerkesztő koromban. *Kortárs*, augusztus.

Irodalom

- KARDOS J. (2007): *Iskola a politika sodrásában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- MURÁNYI G. (2006): *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Noran Kiadó, Budapest.
- WELKER O. (é. n.): *A művelődésügyet irányító minisztériumok szervezete, ügybeosztása és a vezető tisztviselők. 1945–1984*. Kézirat, OPKM.

---

11 Az MDP Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről. KARDOS–KORNIDESZ 1990: 1, 377–380.

12 KARDOS 2007: 67.

Révész T. Mihály

Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1945 utáni históriájához

1. Szabályozástörténeti körkép (1945–1956)

A második világháború után Magyarország merőben új korszak eljövételére ébredt. A sajtóviszonyok terén a lapok munkatársai, de maguk az olvasók is, megváltozott körülmények között s átalakuló jogi környezetben gyakorolhatták a tájékoztatás és tájékozódás – már ekkor is korlátozott – szabadságát.

Elvi szinten legelébb a köztársasági államformáról rendelkező 1946. évi I. törvény preambulumban az állampolgárok „természetes és elidegeníthetetlen” jogai között deklarálták „a gondolat és vélemény” szabad nyilvánításának jogát.¹ Ezt megelőzően is, de különösen majd a későbbi hónapokban és években a kormány számos intézkedést hozott az időszaki sajtótermékek világról, s egészen a „fordulat évéig” rajta tartotta kezét a médiarendszer ütőerén.² Az idevágó jogszabályi természéről összefoglalóan elmondható, hogy ezek egy része ugyan meglehetősen marginális jellegű és technikai tartalmú döntés volt, ám közülük nem egy a vélemény-szabadság érvényesülését alapvetően behatárolta, korlátozta.³ Fogalmazhatnók úgy is, hogy a felhatalmazási törvények nyomán született sajtórendeleti jogalkotás legkevésbé sem járult hozzá a sajtó kiegyensúlyozott, plurális jellegének kialakulásához. Ez pedig azt eredményezte, hogy elsősorban a koalíción kívüli ellenzéki pártok nyilvánosságbeli megjelenését a hatalom minden rendelkezésére álló eszközzel gátolta, hátráltatta, vagy alkalmanként el is lehetetlenítette.⁴

A proletárdiktatúra kiteljesedésével, a kommunisták hatalmi monopóliumának beköszöntével, a koalíciós médiarendszer – még oly csökkent – szabadságfokát is felszámolták.⁵ A nyenykenkilences sztálini alkotmány hipokrita, semmitmondó és szabadságellenes passzusa a vélemény-szabadság érvényesülésének egyik legdrasztikusabb hazai mélypontját példázta. Az ügyeket,

---

1 AUER 1947: 101.

2 SZEGŐ 1988: 199–200.

3 A jogszabályi környezet katalógusára lásd FICZERE 1964: 619.

4 A polgári politikusok a Nemzetgyűlés plénumán nemegyszer keltek ki a hazai sajtószabadság nem kielégítő akció rádiusszal történő megvalósulása miatt. Lásd erre Szent-Iványi Sándor felszólalását 1946. január 30-án, Sulyok Dezső 1946. július 24-én elmondott beszédét, Pászthy István 1947. március 12-i megszólalását, Futó Dezső 1947. június 20-án exponált tiltakozását és különösen Barankovics István 1947. október 30-án elhangzott nagy ívű okfejtését.

5 BÁNYÁSZ 1986: 38.

így a nyomtatott sajtó mindennapjait érintőeket is, anyagi és eljárási normák híján „adminisztratív úton intézték, a sajtótörvény szükségessége ez idő tájt fel sem merült”.⁶

2. Sajtó és politika 1956 után

A forradalom utáni megtorlásokkal terhelt hónapok, maguktól értődően, a politikai jogok újraszabályozásának apályát hozták magukkal. A kardcsörtetés és a magabízó osztályharcos retorika sodrában éppen ezért is hathatott a meglepetés erejével Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter – 1957 nyarán a *Népszabadságnak* adott – nyilatkozata, melyben a sajtótörvény előkészületeiről informálta a nyilvánosságot, hozzátéve, hogy azt az Országgyűlés következő ülészekán a képviselők meg is tárgyalhatják.⁷

A kodifikáció közvélemény előtt elzárt műhelyében zajló koncepcióalkotás és „pennázás” folyamatával párhuzamosan a sajtóval, a nyilvánosság kérdéseivel való törődés azonban távolról sem öltött markáns formát. Ehelyett inkább az volt a szembetűnő, hogy a döntéshozók, a politika aktív alakítói e területtel csupán szórványosan, s mondhatni érintőlegesen foglalkoztak. A sajtó közelmúltbeli viselt dolgairol s az újságírókkal szembeni elvárásokról a Központi Bizottság két alkalommal ejtett néhány szót, Kádár János pedig 1958 januárjában – két ízben – ugyancsak sommásan szólt a lapok helyzetéről, míg a Politikai Bizottság előbb ötvennyolc elején, majd 1959 februárjában szánta rá magát, hogy napirendjére tűzze „a sajtó helyzetéről, feladatairól” szülő előterjesztést.

A tárgyalások nyomán meghozott „sajtóhatározatok” a nyilvánosság peremfeltételeit hosszú időre meghatározták.⁸ A dokumentumok ugyanis az orgánumok funkciómeghatározásán túl, hosszan ecsetelték az újságírással s a sajtó munkásaival szembeni elvárásokat, meghatározták az „építő kritika” lehetőségeinek kereteit és tónusát, s mi több, egyenesen rögzítették és rangsorolták is a sajtóban kívánatos diskurzusokat.⁹

A nyilvánosságpolitika szempontjából fontos dokumentumok helyzetelemzése, következtetései, s végül határozatai mind-mind árulkodó kortörténeti források. Ezek a pártirányítás eszközté a sajtóviszonyok formálásában újból kategorikus imperatívusként jelölték meg,¹⁰ e gondolat mindkét döntés immanens részeként köszönt vissza – „mert csak így biztosítható

---

6 Uo. A korszak országgyűlési naplójából kitűnően a sajtószabadságról csupán elvéve esett szó, s ha ez megesett, akkor mint meglévő és akadálytalanul érvényesülő alapjogról emlékeztek meg. Így volt ez, midőn Nagy Imre, majd később Nonn György beszélt a törvényhozás plénuma előtt. KN-1953-14/1953-I-585-86, illetve KN-1953-29/1953-II-1439-40/.

7 Népszabadság, 1957. július 2. A sajtó – törvényi szintű – szabályozásának első felszabadulás utáni kodifikációs kísérlete a maga huszonöt szakaszával az esztendő második felére el is készült, s megindulhatott az egyeztetések szokásos folyamata.

8 Az MSZMP PB határozata a sajtó helyzetéről és feladatairól, 1958. január 21. In: VASS–SÁGVÁRI 1964: 195–202, illetve 354–361.

9 TAKÁCS 2008: 160.

10 HORVÁTH 2010: 127.

a sajtó állásfoglalásának pártossága, csak így kerülhető el a marxizmus – leninizmustól idegen nézetek érvényesülése” – hangoztatták a párt csúcsszerveinek döntésében.¹¹ Ebből következően a dokumentumok a sajtóval kapcsolatos elvárásokból kiindulva a különböző pártszervek és azok tisztségviselői számára az operatív teendők egész sorát prezentálták, mondhatni a teljességre törekvés szándékával. Ám sem első alkalommal, sem egy esztendő múltával, 1959 februárjában, egy mondattal sem jelezték, hogy a politikai mező e fontos alrendszerében a jogalkotástól, s különösen a korábban elhatározott törvényi intézkedésektől bármit is vártak, s elvártak volna.

3. A sajtótörvény-tervezet kálváriája

A nyilvánosság számára is megfogalmazott médiapolitikai elképzelések artikulálását, amint az a fentiekben jelzésszerűen felvillantott politikai dokumentumokból kiolvasható volt, nem kisérté a korábbi sajtószabályozás megváltoztatásának óhaja. Ebből következően feltételezhető, hogy a még a dualizmus utolsó éveire eső 14-es sajtótörvény, majd annak két háború közötti módosításai, valamint a felszabadulás utáni évek vonatkozó rendeleteinek fölülírása elsősorban szakmai, maximum szakmpolitikai igény lehetett. Ám akármiféle motívumból is, de a párt sajtóra vonatkozó politikai állásfoglalásaival párhuzamosan, azokat nemegyszer megelőzve, elkészült – úgy jó esztendővel a forradalom leverését követően – a *Törvényjavaslat a sajtóról* címet viselő tervezet.¹² Az éppen két tucat érdemi paragrafust¹³ a törvényelőkészítők terjedelmes, tartalmas indoklással szerelték fel, részletesen megmagyarázták a szabályozás jelentőségét, ideológiai háttérét, megvilágították a sajtójog korábbi forrásainak egyetemes és hazai csomópontjait¹⁴ és körültekintően körbejárták a nyomtatott betű szabályrendszerének egyes intézményeit.¹⁵

A plánum azonban a közigazgatási egyeztetés során az ügyben illetékes két főhatóság részéről kemény ellenállást váltott ki.¹⁶ A Művelődésügyi Minisztérium és a Tájékoztatási Hivatal kifogásainak merituma szerint a tervezetben szereplő korlátozások miatt „az új törvény nemzetközi szempontból káros lenne és támadásoknak tenné ki” Magyarországot.¹⁷ Mindezekre tekintettel a fenntartásaikat hangoztatók – az igazságügyiek tapintható megütközésére –

11 Uo. 127.

12 MOL M – KS – 288f. 30. cs. /1958/ 11. öe. 529/1957. I.M. II/1. A plánumot, amint arra a Központi Bizottság Adminisztratív Osztálya – szigorúan bizalmas – belső iratában említést is tesz, „az Igazságügyminisztérium a Politikai Bizottság határozata alapján” készítette el. Ad/464/2/1958.

13 A tervezet 25. szakasza *A törvény hatálybaléptetése* szabályait s a korábbi törvényi rendezések hatályon kívül helyezését rögzítette. /MOL Uo. 42–43./

14 Lásd erre a plánumhoz fűzött általános indoklást. OL. Uo. 43–47. A javaslat kidolgozását, a szöveg pennázását minden bizonnyal az igazságügyi tárca az idei főkodifikátora, Timár István irányította és felügyelte.

15 MOL uo. „II. Részletes Indoklás” 48–65.

16 MOL uo. 31.

17 MOL uo. 35.

aláhúzták, hogy „a régi sajtótörvény felhasználásával vagy annak megfelelő módosításával kellene megoldani a gyakorlati problémákat”.¹⁸

A jogalkotás terebélyesre épült, s ráadásul még jogi recepttel is operáló szakvélemények a Törvényelőkészítő Főosztály részéről indulatos elutasításban részesültek. Jelentős intellektuális energiát mobilizálva, a munkaszervezet vezetője, Timár István – a párt illetékes országos vezetőinek adresszáva – hosszas okfejtésben, a formális logika szabályait is segítségül hívva, igyekezett meggyengíteni a két szakhatóság igencsak elnagyolt propozícióját.

A szikár érvekkel operáló szakvélemény elébb a társhatóságoknak a második magyar sajtótörvény, vagyis az 1914. évi 14. törvénycikk részleges életben tartását s annak novelláris kiegészítését megpendítő elképzelését vette célba. Leszögezte, hogy az eredetileg „liberálkapitalista szellemben készült” joganyagot a két háború között „fasiszta szellemben” módosították, s kiegészítették, megsemmisítve annak „liberális elveit”. Az így kifejlesztett sajtójog, amint azt a törvényszerkesztő kifejtette, „egymásnak teljesen ellentmondó elveken nyugszik”, melyeknek „érvényesítése roppant nehéz volna és veszélyeztetné a törvényességet”.¹⁹

Timár a véleményszabadság szabályozásában kialakult helyzetet tovább árnyalva, s burkoltan a törvényi szintű szabályozás mellett érvelve, kiemelte, hogy az 1956-ot megelőző esztendőkből a „népi demokratikus” viszonyokhoz való alkalmazkodás szándékával a sajtorendészeti szabályok utasítások formájában alapvetően módosultak. „Ez a helyzet legalizálásra szorul” – jegyezte meg szakvéleményében.²⁰

Az anyag – amely a hivatalos politika sajtóval kapcsolatos jogi álláspontjának leghitelesebb rezüméjeként értékelhető – a sajtófelelősség elvi és gyakorlati kérdéseit is mérlegre tette s megállapította, hogy az e téren tétélezett rendszer helytelen, „a helyreigazítási jog szabályozása pedig olyan formális, hogy a gyakorlatban nem alkalmazható”.²¹

A kodifikátorok vezetője – álláspontját kidomborítva – kategorikusan ismételte meg, hogy „a régi sajtótörvények kiegészítésének és módosításának útja” nem járható, mert:

„1/ ...a népi demokratikus társadalmi rendben elfogadhatatlan jogi alapokra kellene szocialista szabályozást ráépíteni. ...

2/ A módosításnak ugyszólván mindenre ki kellene terjednie. ...

3/ ...A törvényalkotásnak elvi-politikai szempontjai is... az újraszabályozást indokolják.”²²

---

18 MOL uo. 35.

19 MOL uo. 35–36. Jóllehet a feljegyzés a törvényesség követelményének fogalmi kifejtésével adós maradt, annyit azonban ellentmondástól nem tartva rögzített, hogy az 1914-es törvény s az annak módosításaival terhelt jogterület „a szabályozás jellegénél fogva... elavult”. A szakvélemény másutt mindezt további érvekkel is megtoldotta: „A jelenlegi sajtójogi szabályoknak nem lehet valóban teljes tekintélyük, mert azok Tisza István és Horthy idejéből valók. Ilyen szabályok propagálása, megismertetése, megkedveltetése, ami alkalmazásuk fontos feltétele, aligha lehet kívánatos és sikeres.”

20 MOL uo. 35. Timár egyébiránt helyesen jegyezte meg, hogy „a sajtótörvény rendészeti rendelkezéseit ...a törvényesség formai sérelmével” alakították ki.

21 MOL uo. 36.

22 MOL uo. 36.

Az igazságügy merev álláspontját tompítva – a pártközpont illetékeseihez adresszált – feljegyzés megengedően „közvetett megoldás” alternatívájaként, egy lehetséges „B” terv opcióját is megpendítette.²³ Eszerint, kompromisszumos megoldásként, minisztertanácsi rendelettel a felszabadulás előtti valamennyi jogszabály hatályon kívül helyezése igencsak kivitelezhető, s a sajtórendészet és helyreigazítási jog e rendeletben fogalmazható újra. Ezzel a megoldással „azt a valóban helytállónak látszó kifogást” is megelőzheti a jogalkotó – hangoztatta a szakvélemény –, mely szerint „a törvénytervezet a sajtórendészeti szabályok vonatkozásában több helyen a részletes szabályok megalkotására a Minisztertanácsot hatalmazza fel...”²⁴ A kormány által kibocsátandó rendeletben – a törvénytervezet nyilvánvaló csonkításával – nem kapnának helyet a társzervek által eminens módon bírált általános rendelkezések, s a büntetőjogi felelősség külön szabályai is okafogyottnak volnának tekinthetők.²⁵ „A minisztertanácsi rendelet tehát mindazt magában foglalná, amire feltétlenül szükség van ahhoz, hogy a sajtó terén a Kormány rendet teremtsen” – sommázta véleményét a főosztályvezető.²⁶

A pártapparátus két munkaszervezete, az Adminisztratív és az „Agit.-prop.” osztály Marosán Györgyöt, a hivatalos politika második emberét, a KB titkárát tájékoztatta a minisztériumi álláspontról, amelyről két változatban összefoglalót is készítettek.²⁷ S tették ezt oly módon, hogy egyrészt kivonatolták a Timár István megfogalmazta érvrendszert, másrészt – az aláírt s elküldött anyagban – magukévá tették a terület szabályozásának kormányrendeleti formában történő proposícióját.²⁸ Marosán a papírra egy kereszttel s egy lakonikus „egyetértek” megjegyzéssel reflektált, miből következően május 16-i kelettel Kaszás Ferenc arról értesíthette a minisztert, hogy a legfőbb pártszervek s elsősorban az illetékes titkár az „új sajtótörvény meghozatala helyett, a sajtórendészettel és a helyreigazítási joggal kapcsolatos kérdéseket minisztertanácsi rendelettel” szabályozná.²⁹

23 Erre a nemzetközi közvélemény várhatóan és vélhetően elítélő magatartása miatt kerülhet sor. MOL. uo. 36.

24 MOL uo. 36. „... így a később megjelenő minisztertanácsi rendeletek nyilván számos vonatkozásban korlátozzák majd a törvény elvi deklarációit.”

25 Ez azt jelenthetné, hogy „az általános büntetőjogi szabályok érvényesülnének a sajtóban megjelenő és bűncselekmény tényállását kimerítő közleményekkel kapcsolatban”.

26 MOL uo. 37.

27 MOL uo. 33. Figyelemre méltó, hogy az 1958. március 21-i – rövidebb, cím nélküli, alig féloldalas – változatban az adminisztratív osztály még a törvényi forma mellett tört lándzsát. „Véleményünk szerint a Művelődésügyi Minisztérium és a Tájékoztatási Hivatal által felvetett politikai aggályok megfontolandók ugyan, azonban nem olyan jellegűek és súlyúak, hogy kizárnák az új sajtótörvény meghozatalát.”

28 MOL uo. 32. „Az adminisztratív osztály az agit.-prop. osztállyal egyetértésben azt javasolja, hogy új sajtótörvény meghozatala helyett az Igazságügyminisztérium által javasolt második megoldást, tehát a kérdés minisztertanácsi rendelettel való szabályozását fogadjuk el.”

29 MOL uo. 34. Ad/464/3/1958.

4. A megvalósult sajtókodifikáció madártávlatból

Majd egy esztendővel a sajtótörvényhozás sorsát hosszú időre elparentáló párdöntést követően elkészült s napvilágot látott a sajtótörvényt pótló és helyettesítő jogforrás. Az 1959. május elsejei hatállyal alkalmazni szándékolt kormányrendelet – *a sajtóval kapcsolatos egyes kérdésekről* címet viselve – több ponton, s lényegi elemeiben is különbözött az igazságügyi tárca 1957. őszi plánumától.

Az már első pillantásra is megállapítható volt, hogy a kormány szintű jogforrásban néhol kurtábban s lakonikusabban fogalmaztak, mint azt tették az „östervezetben”, másutt meg éppen ellenkezőleg, kazuisztikus részletességgel intézkedtek, s tették ezt különösen akkor, amikor korlátozásokat, rendészeti jellegű eszközöket óhajtottak intézményesíteni.³⁰

A legszembevetőbb, hogy a nyomtatott sajtó működésének s működtetésének rendelete részben-egészben elhagyta a törvényjavaslat – a „BEVEZETŐ RENDELKEZÉSEK” fejezete alatt tárgyalt – alapelveit. Helyette a sajtóengedélyezési rendszer körültekintően megfogalmazott és részletesen kibontott szabályegyüttesét fogalmazta meg. Az 1938-ban kibontott,³¹ majd 1947-ben tovább életetett intézmény,³² vagyis az, hogy a lapalapítás korábban sem korlátoktól mentes lehetősége megszűnt állampolgári alapjogként funkcionálni, a „kádári” jogalkotásban reneszánszát élte. Jól illusztrálta e tételt a rendelet 4. passzusa, mely kategorikusan leszögezte: „időszaki lapot kiadni és terjeszteni... csak engedély alapján szabad”.

Az új szabályozás markáns eltérést mutatott az engedélyező jogkör allokálásában is. Míg a tervezet az időszaki lapok jogszerű indítását minisztertanácsi jóváhagyástól tette függővé, addig 1959-ben ezt a jogkört már a Tájékoztatási Minisztériumhoz delegálták.

Mindent egybevetve elmondható, hogy az 1957-es sajtótörvény-tervezetet *ad acta* tevő kormány szintű rendelet adós maradt a véleményszabadság leghalványabb lehetőségének felvillantásával, s a törvényjavaslat keretjellegű intézkedéseinek elhagyásával egyenesen a sajtórendészet s a sajtóbüntetőjog lehetőségeinek eszköztárát gazdagította. Mindezekből következett, hogy a „szocialista sajtójogi intézmények kialakításának kísérlete – még a kortársi, vállaltan pártos, vélemények szerint is – csak részben bizonyult sikeresnek”, s az a rendeleti szabályozási szintre kárhoztatott sajtójogot már a kora kádári időszaktól kezdődően „lényegében... átmeneti állapotban” hagyta.³³

---

30 Ezekkel bizonyosan a demokratikus világ kritikájának élet óhajtották tompítani.

31 Lásd erre: 1938. évi XVIII. törvénycikk Az állami rend megóvása végett szükséges sajtórendészeti rendelkezésekről. E jogforrás 9. §-a időszaki lap alapítását, jellegének megváltoztatását miniszterelnöki engedélytől tette függővé. Ez alól csupán a már létező s „naponkint megjelenő” időszaki orgánumok esetében tett kivételt. DULIN 1940–1942: 113.

32 11.290/1947. Korm. számú rendelet „a sajtótermékek és terjesztésük engedélyezésének ideiglenes rendezése tárgyában”. E jogforrás a sajtótermékek engedélyezésének jogát a tájékoztatásügyi miniszterhez telepítette, s a tárgyi hatályt kiterjesztette „a már megjelenő időszaki és nem időszaki” lapokra. 1947. év hatályos jogszabályai, I. kötet, Budapest. 1948. 147.

33 Megjegyzendő, hogy a törvényi szabályozás elmaradását a korabeli irodalomban óvatos kritika tárgyává egyedül Ficzer Lajos tette. „Emellett az a tény, hogy sajtójogi intézményeink általában ma sem törvényi, hanem rendeleti szinten kaptak szabályozást, valamint a rendeleteknek nagy száma is azt jelzi, hogy sajtójogunk lényegében ma is az átmeneti állapotban van.” FICZERE 1964: 620.

Irodalom

- AUER GY., DR. (szerk.) (1947): *A Magyar Köztársaság Törvénytára, 1945–1946. évi törvény-cikkek*. Budapest.
- BÁNYÁSZ R. (1986): Sajtó és sajtószabadság Magyarországon. *Külpolitika*, 13. 4.
- DULIN E. DR. (1940–1942): *A hatályos magyar sajtójog szabályai*. Budapest.
- FICZERE L. (1964): A szólás- és sajtószabadság. *Állam- és Jogtudomány*, 7. 4.
- HORVÁTH A. (2010): A sajtószabadság korlátozása a szovjet típusú diktatúrában. In: MÁTHÉ G. – MEZEY B. (szerk.): *Ünnepi Tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére*. Budapest.
- SZEGŐ T. (1988): A sajtószabadság. In: KATONÁNÉ SOLTÉSZ M. (szerk.): *Emberi jogok hazánkban*. Budapest. 199–200.
- TAKÁCS R. (2008): A sajtónyilvánosság szerkezete. *Múltunk*, 3. 157–172.
- VASS H. – SÁGVÁRI Á. (szerk.) (1964): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest.

A Szociáldemokrata Párt Rendező Gárdájának megszervezése

Az SZDP a két világháború közötti hagyományoknak és nemzetközi tapasztalatainak¹ köszönhetően kezdhette meg 1945-ben Rendező Gárdájának (RG) újjáalakítását. A fővárosban már a szovjet megszállást követően megkezdődött a szervezés.² Ami a kevés fennmaradt iratból kiderül, az SZDP gárdájával már első perctől kezdve foglalkozott³ a PRO, azaz a politikai rendészeti osztály, ennek is a vidéki, Tömpe András vezette formációja.⁴

1945 februárjában több kisebb, az SZDP-hez köthető egység működött Budapesten, például az V. és a VII. kerületben, ezek spontán szerveződtek meg, sok esetben kétes egzisztenciájú személyekből.⁵ A szervezés tehát igen korán elkezdődött, a későbbiekben avatásokat is tartottak.⁶ A gárdával azonban nem volt minden rendben, így az SZDP vezetőit arra kérték, hogy a helyi pártszerveknél hassanak oda, hogy többet foglalkozzanak a szervezettel, mivel, ahogy fogalmaztak, a céljuk volt a párt vagyonának és politikai programjának a védelme, de ehhez a helyi támogatókra is szükség volt.⁷

1945 októberében a fővárosban mindössze 600 fő volt, 12 kerületben egyáltalán nem tudtak szervezni. A főváros környékén 279 fő volt a gárda tagja, nagyobb vidéki városokban nem érte el összesen a 150 főt.⁸ Ugyanakkor az is gondot jelentett, hogy a helyi pártszervek nem foglalkoztak megfelelőképpen a gárdával, ezt a Titkárságnak szóvá is tették. Azt akarták elérni, hogy a végrehajtó bizottságok üléseire a helyi RG képviselőjét is hívják meg.⁹ 1946 májusában ugyanakkor több településen volt már szervezett RG.¹⁰

-
- 1 A két világháború között Magyarországon az MSZDP Stromfeld Aurél irányításával egy 1500 fős gárdát szervezett. HALAS 1986: 81–91.
  - 2 Több önjelölt alakulatról tesz említést Kiszely Gábor az ÁVH-ról írott könyvében. KISZELY 2000: 15–21.
  - 3 PIL 274. f. 11/33. Tömpe András /PRO/ jelentései az SZDP nyomozócsoportjáról „Miklós Gárda” Verebes csoport. 1945. február 3–9.
  - 4 BACZONI 2001: 79–111.
  - 5 PIL 274. f. 11/33. Tömpe András rendőrfőtanácsos 1945. február 8-i jelentése Magyar Államrendőrség PRO bélyegzővel ellátva! (Szöllösi György detektív) Tömpe András /PRO/ jelentései az SZDP nyomozócsoportjáról „Miklós Gárda” Verebes csoport. 1945. február 3–9.
  - 6 PIL 283. f. 26/6. Mérő Ignác meghívója. 1945. augusztus 6.
  - 7 PIL 283. f. 26/6. Az RG levele az SZDP pártvezetéshez. 1945. december 5.
  - 8 PIL 283. f. 26/6. A Rendezőgárda jelentése az 1945–1946. évről.
  - 9 PIL 283. f. 10/95. Levél az SZDP RG-től olvashatatlan aláírással az SZDP Központi Titkárságának. 1945. december 5.
  - 10 PIL 283. f. 26/6. SZDP Központi Főtitkárságának 4. sz. döntése. 1946. május 20.

A fővárosban 1946 májusától elkezdték az átválogatást, mert a létszámuk ekkor már elegendő volt.¹¹ Sőt, októbertől Mérő Ignác,¹² a gárda vezetője a budapesti parancsnokok átválogatását is szorgalmazta,¹³ majd az 1946. novemberi, a Főtitkárságnak küldött levelében a leváltandó parancsnokok szervezkedéséről számolt be röviden.¹⁴ Ezt követően több vidéki vezetőt leváltottak 1946. első felében, mivel politikailag nem tartották őket megbízhatónak.¹⁵ A gárda kiadásait hat vadásztársaság bevétele biztosította. Külön párhadsereg működött tehát külön vagyonnal!¹⁶ Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy a második világegést követően a pártok abból tartották fenn magukat, hogy különböző cégekre tették rá a kezüket, vagy cégeket alapítottak.¹⁷

1946 nyarára sikerült a gárda szervezetét a szociáldemokratáknak országosan kiépítenie. Magyarország területét hat részre osztották fel. A törzsgárda a „Stromfeld” gárda volt, a „tulajdonosa” pedig Bóhm Vilmos.¹⁸ A vidéki gárdák szervezését 1946 októbertől megfelelőnek tartották.¹⁹ A gárda vezetésében politikai és szakmai szempontok egyaránt szerephez jutottak. A szervezéssel kapcsolatban azt is meg kell még említeni, hogy az RG a szervezési főosztályhoz tartozott, amelynek vezetője ekkor Bán Antal volt, aki fölött az „MKP-szimpatizáns”, Szakasits Árpád és Marosán György állt.²⁰ Az SZDP 1945-ös szervezeti szabályzata, és ennek az 1947-es módosítása egy szóval sem foglalkozott a Rendező Gárdával! Csak az 1947-es üzemi pártmozgalmi szabályzat szólt az RG-ről, de csak az üzemi egységekről.²¹ Tehát adott esetben Marosán György bármikor rendelkezhetett volna vele, hiszen a párt szabályai nem kötötték!

Ugyan a szervezés a párt szerint rendben haladt, de ennek ellenére voltak komoly problémák is. Még a parancsnokság tagjai is javarészt kis fizetésűek voltak, így a vidéki utak, sőt, a budapestiek is komoly kiadást jelentettek számukra. Bérlet kiadását és a vidéki utak megtérítését kérték az SZDP vezetőségétől. Az összekötők és helyettesei is hasonló helyzetben voltak, csak ők nem utaztak annyit. A gárdisták munkaidőből való kikérése esetén a következő gondok adódtak. A vállalat nem fizette ki a bérveszteséget, és a gárda sem tudta azt megtéríteni.²²

11 PIL 283. f. 26/6. SZDP Központi Főtitkárságának 4. sz. döntése. 1946. május 20.

12 Mérő Ignác Halas Lajos, az MKP RG parancsnoka bevállása szerint a barátja volt. 1945 előtt az MSZDP-székház gondnoka volt. Ha a *Népszavában* olyan cikk jelent meg, amelyért börtön járt, az újságíró helyett ő leülte. Végig az egyesülés mellett volt, rosszul esett neki, hogy Halas lett a parancsnok, de tudomásul vette. HALAS 1986: 141.

13 PIL 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a SZDP PB-nek. 1946. október 9.

14 PIL 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a Főtitkárságnak. 1946. november 7.

15 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG-vezetés névsora jellemzésekkel. Politikai magatartás miatt vidéki RG-vezetők változása.

16 PIL 283. f. 26/6. A Rendezőgárda jelentése az 1945–1946. évről.

17 STRASSENREITER 2008: 185–237.

18 PIL 283. f. 26/4. A Rendezőgárda beosztása az ország területén. 1946.

19 PIL 283. f. 26/6. Mérő Ignác levele a SZDP PB-nek. 1946. október 9.

20 PIL 283. f. 26/6. SZDP-főtitkár levele Mérő Ignácnak. 1946. október 20.

21 VASS-VIDA 1992: 72–117.

22 PIL 283. f. 26/6. Az RG budapesti parancsnokának jelentése a pártvezetőségnek az RG-parancsnokságon keresztül. 1947. július 2.

A kezdeti nehéz szervezésnek köszönhetően csak augusztusban fogadták el a szervezeti szabályzatot, amelyben a szerv feladatait és jogkörét is újra megszabták. A hivatalos elnevezése Rendező Gárda lett. A rendezvények biztosítása és szervezése mellett a következőt tekintették céljuknak: „Különleges esetekben a Szociáldemokrata Párt hadserege, és mint ilyen, a Párt célkitűzésének mindenáron való végrehajtása.” (sic!) A szervezeti tagolódását tekintve a párton belül alakult önálló testület volt, közvetlen a pártvezetésnek alárendelve, de a gárda főrendezőjén, illetve a helyettesén keresztül lehetett az utasításokat továbbítani. A legfelső szinten a főrendező állt,²³ aki a budapesti központi titkárságnál székelt, akárcsak a helyettese és az adminisztrátora. Neki közvetlen a vezérkar²⁴ és egy törzsraj volt alárendelve. A fővárost szervezeteileg három részre osztották: Észak-Pest, Dél-Pest és Buda, ahol egy-egy zászlóaljtag szerveztek, amelynek élén a főösszekötő²⁵ állt, neki egy helyettes és egy adminisztrátor volt alárendelve.²⁶ Az országos parancsnoknak a későbbiekben két helyettese lett, ugyanakkor a fővárosi, Budapest környéki és a vármegyei parancsnokok tartoztak alá, tehát a főváros hármastagolását eltörölték. A vármegye élére a helyi pártszerv ajánlása alapján az országos parancsnok nevezhetett ki vezetőt.²⁷

A zászlóaljtag kerületenként századokra oszlottak a fővárosban, vezetőjük az összekötő volt stb. A kerületen belül szakaszokat²⁸ szerveztek, élükön a parancsnokokkal, ez további szakaszokra, azok pedig húsztűs rajokra tagolódtak, ezek élén is parancsnok állt. A vezérkar feladata a kiképzés, a megmozdulások lebonyolítása és az oktatás volt. A tagokat a párt önként jelentkező tagjai közül vették fel, de az RG-vezetés a jelentkezőt indoklás nélkül is visszautasíthatta. Szigorúan megszabott szervezeti szabályzatot kellett a tagoknak betartaniuk, ugyanakkor az RG-t a párt élcsapatának tekintették, katonai fegyelemnek kellett lennie. Külön beosztási jelzéseket is előírtak. A fegyverviselés nem volt kezdetben rendezve.²⁹ Idővel az újonnan jelentkező három hónapos kiképzést kapott. „Ezen idő alatt a jelentkezőt az országos főparancsnokság úgy az államvédelmi szerveknél /politikai/, mint (sic!) a rendőrségen /erkölcsi/ leprioráltatja.” Kilépnie csak alapos indokkal lehetett, a főparancsnok engedélyével, utána is titoktartási kötelezettsége volt a kilépőnek. Emellett a hivatalos tisztelgést is megszabták. Ennek során a jobb kezét ökölbe kellett szorítani vállmagasságban és „barátság!” vagy „a munka szent!” megszólítással kellett az előljárót köszönteni. Ugyanakkor azt is előírták, hogy a tagoknak a szolgálati helyüket minél jobban meg kellett ismerniük, és személyes ismereteket kötniük, a „fasiszták, megbízhatatlan elemek stb.” számbavétele céljából.³⁰

A gárdisták kiképzését is szabályozták a későbbiekben. A gyakorlati képzés nyáron folyt. Alaki, fegyverismeret és fegyverhasználat, szolgálat párthelyiségben, és őrszolgálat. A kikép-

23 PIL 283. f. 10/95. 1945-től Mérő Ignác, a helyettese Gombosi Zoltán volt.

24 PIL 283. f. 26/4.

25 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG vezetés névsora jellemzésekkel.

26 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata. 1945. augusztus 24.

27 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

28 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG vezetés névsora jellemzésekkel.

29 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG szervezési és működési szabályzata. 1945. augusztus 24.

30 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

zót az országos parancsnok választotta ki, elismert személynek kellett lennie. Elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tartani a kiképzés végén.³¹ A későbbiekben részletes, hat hónapos kiképzési tervet is kidolgoztak. Ebből is látható, hogy a párt hadserege funkciót komolyan gondolták, hiszen nemcsak rendezvények biztosítására képezték ki őket, hanem lövésze, és kötelékben való mozgás is szerepelt a programban.³² A kiképzési program mellett riadótervet is kidolgoztak.³³ A riadóterv léte is fényes bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a testületet adott esetben valóban felhasználták volna arra, hogy a párt érdekeit érvényesítse.

A későbbiekben a fent ismertetett szabályzatok a következőkkel egészültek ki, illetve a következőképpen változtak meg. Az RG főbb funkciói, feladatai lettek: a párt védelmi alakulata, a pártvezetők védelme, a megmozdulások biztosítása, ennek során a fegyveres szervekkel együttműködés, a felvonulás előkészítése és rendezése, illetve egészségügyi szolgálat ellátása.³⁴ Szervezetileg a gárda a pártvezetésnek lett alárendelve, az utasítást a parancsnokok az illetékes titkártól kapták, Marosán Györgytől,³⁵ mivel a párttal szorosan egybefonódó szervnek tekintették. Az RG-parancsnokok a pártszervezet vezetőségi tagjai lettek, a végrehajtó bizottság tárgyalta le a gárdára vonatkozó utasításokat. Mindez csökkentette a központ befolyását. A kerületi RG-parancsnok a nagy-budapestihez fordulhatott táviratban, ha helyileg szerintük rossz utasítás született a gárdával kapcsolatban. Az országos főparancsnokot a központi Végrehajtó Bizottság nevezte ki, aki a központi Szervező Bizottságnak (SZB) volt alárendelve, és csak akkor adhatott utasítást, ha az SZB engedélyt adott erre. A kerületekből delegáltak tagokat a századtörzsbe. Az országos parancsnokot csak KV menthette fel, de ő az alsóbbakat leválthatta. A gárda tagja lehetett minden 18–45 éves férfi és nő, aki legalább egyéves párttagsággal rendelkezett, önként jelentkezett, és testileg-szellemileg megfelelt. Egy pártszervezetnek 6–10%-a lehetett tag. Felvétel helyi RG-parancsnoknál történt, 160–200 centiméter magasnak kellett a jelentkezőnek lennie, három hónap próbaidőt kötöttek ki, ezt követően egy bizottság döntött a felvételről. A kizárást a későbbiekben már meg kellett indokolni, a kizárást fegyelmi bizottság végezte.³⁶ Területi elosztásuk változott a későbbiekben.³⁷

31 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP szervezeti szabályzata. Nincs dátum.

32 PIL 283. f. 26/4. Az SZDP RG kiképzési terve. Nincs dátum.

33 PIL 283. f. 26/4. Intézkedés az SZDP RG riadótervéről. Nincs dátum.

34 PIL 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II.

35 A legtöbb levél, amit a pártvezetéstől kaptak, tőle származott. PIL, SZDP-iratok.

36 PIL 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II.

37 A következő területeken voltak ekkor már önálló egységek: Nagy-Budapest, I–XIV. kerület, Budafok, Albertfalva, Cinkota, Nagytétény, Soroksár. A vállalatoknál 1945-ben az MKP elkezdte a tagságát az üzemekben is szervezni, az SZDP is ezt tette ezt követően, és a gárdánál is így történt. El is indították a szervezést, önálló üzemek a következők voltak: Csepel, Vasutasok, Elektromos, Szikra, Ganz Vagon és a Hajógyár stb. Vidéken a járásokban lévő rajok osztagba és nem szakaszokba tömörültek, őket a megye fogta össze az üzemi egységekkel együtt. Kerékpárral és motorral is ellátták őket. PIL 283. f. 26/4. SZDP RG szervezeti szabályzata II. VARGA 1999: 81–89.

Irodalom

- BACZONI G. (2001): Pár(t)viadal. A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának politikai rendészei osztálya, 1945–1946. In: GYARMATI GY. (szerk.): *Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000–2001*. Budapest.
- FÖLDESI M. – SZERENCSES K. (2003): *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán (1900–1981)*. Budapest.
- GÁBOR R. (1998): *Az igazi szociáldemokrácia. Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948*. Budapest.
- KISS D. (2007): A beletörődés ünnepe: 1957. május 1. *Társadalom és Honvédelem*, 53–109.
- KISZELY G. (2000): *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest.
- ROMSICS I. (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest.
- SALAMON K. (1998): *Magyar történelem 1914–1990*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- STRASSENREITER E. (2008): Az SZDP gazdálkodása és felszámolása In: VIDA I. (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása 1944–1949*. Budapest.
- VARGA L. (szerk.) (1999): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest.
- VASS H. – VIDA I. (1992): *A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–1948*. Budapest.

Csorba László

Az elveszett kontextus

Fogalmi „magány” az iskolaállamosítási törvényben
(1948)

Egy rejtélyt szeretnék bemutatni alábbi rövid írásomban és előre elnézést kérek az olvasótól, hogy adós maradok a válasszal. Csekély vigasz, hogy valószínűleg sohasem fogjuk megtudni a megoldást – így ez a rejtély is egy marad a történelem számtalan titkából, amelyek megfjetetlenül hullanak alá a múlt közismerten feneketlen mélységű kútjába. De a probléma fölismerése és bemutatása talán mégsem lesz haszontalan: hozzátesz egy kockát annak a világnak a mozaikportréjához, amely 1948-ban, a sokat emlegetett „fordulat évében” kezdett kiépülni a „népi demokratikusnak” elkeresztelt Magyarországon.

Számos szaktanulmány és szintézis értékeli azt a változást, amit 1948 nyarán az iskolaállamosítási törvény hozott egyfelől a magyar oktatásban, másfelől az ország irányításáért zajló hatalmi küzdelemben.¹ A pártállami történetírás mérvadó álláspontját Balogh Sándor fogalmazta meg, amikor a magyar történelemben pozitív eredményként üdvözölte, hogy „az iskolák államosításával megvalósult Magyarországon az egységes állami közoktatás rendszere”. Hasonlóan pozitív törekvésnek minősítette, hogy a törvényjavaslat benyújtásával egyidejűleg „a kormány nagy erőfeszítéseket tett az egyházak vezetőivel való megegyezésre”. Mivel e szó tágabb jelentéstartománya viszonylag egyenrangú felek önkéntes döntését sugallja, a naiv olvasó a szerzővel együtt botránkozhat meg azon, hogy „a katolikus klérus, Mindszentyvel az élen azonban változatlanul elutasította a kormány közeledését, a megegyezésre irányuló erőfeszítéseket”.² A valóságban azonban a protestáns (református, evangélikus, unitárius) és az izraelita egyházi vezetőket kemény zsarolással vették rá a leoninusi feltételek vállalására,³ így a katolikus

1 MÉSZÁROS I. (1989): *Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948*. Budapest; DONÁTH P. (2008): *Oktatáspolitikai és tanítóképzés Magyarországon 1945–1960*. Budapest; SZABÓ Cs. – SZIGETI L. (szerk.) (2008): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest; LÉNÁRD Ö. – TIMÁR Á. – SOÓS V. A. (2008): *Istennel, vagy Isten nélkül. A katolikus iskolák államosítása Magyarországon a II. világháború után*. Budapest.

2 BALOGH S. (1978): *A magyar népi demokrácia története 1944–1962*. Budapest. 139–140.

3 KISS R. (2006): Ravasz László püspöki működése. In: KÓSA L. (szerk.): *Reformátusok Budapesten I. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*. Budapest. 574–577; MIRÁK K.: Iskolaállamosítás – evangélikus egyház. In: SZABÓ Cs. – SZIGETI L. (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest. 263–286; CSORBA L. (1990): Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészorszaktól a nyolcvanas évekig. In: LENDVAI L. F. –

ellenállás nem békebontás volt, hanem olyan önvédelem, amelyben a korábban megszerzett intézményes pozíciókhoz ragaszkodás egybefonódott az emberi jogi küzdelemmel. Ennek megfelelően jellemezte a történelmi eseménysort Izsák Lajos, amikor Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter demagóg programját a Demokrata Néppárt vezérének, Barankovics Istvánnak a lelkiismereti és a tanszabadság valódi garanciáit követelő szavaival ütköztette.⁴ Az 1948. évi XXXIII. tc., amely kimondta a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételét, továbbá az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba, a tanszemélyzetnek pedig állami szolgálatba vételét, 6505 iskola államosítását eredményezte. A mintegy 18 000 főnyi oktatói gárda többségében – követve Mindszenty József bíboros tiltó döntését – nem vállalta tovább a tanítást, így a hazai közoktatási rendszerben drámai színvonalcsökkenés következett be.⁵

Nem kétséges, hogy az iskolák államosításának legfontosabb politikai oka a kiépülő pártállami diktatúra legjelentősebb ellenfeleként fölsímt katolikus egyház megtörése volt. Világosan jelezte ezt többek között a pócspetri „gyilkosság” – ahol Asztalos János plébánost fölbujtóként szerepeltették – kíméletlen fölhasználása a tömegindulatok heccelésére.⁶ De másról is szó volt: a „szocializmus építésének” teoretikusai már a húszas évek szovjet pedagógiájában fölsímték, hogy az „új ember kovácsa” valójában a tanító, mi több, az iskolai közösség, amely az oktatás és nevelés tudatformáló eszközeivel ellensúlyozza a „klerikális reakció” hatását és segíti a „szocialista öntudat” kialakítását a növendékekben. Az iskolát tehát ideológiai okokból is meg kellett szerezni – kihasználva ugyanakkor azt a sajátos helyzetet, hogy Magyarországon a klasszikus polgári liberális oktatáspolitikai sem érvényesült a korábbi évtizedekben, így a parlamenti vitában a szónokok zöme nem a makarencói elvek alapján, hanem még a 19. századi magyar szabadelvű hagyományt idézve érvelt az államosítás mellett.⁷ Akkoriban ugyanis – amiként azt a nagy liberális nemzedék legjelentősebb oktatáspolitikusa, Eötvös József számos ízben kifejtette – a felekezeti iskolák alacsony színvonala miatt a nemzeti közoktatás egyik legfőbb követelménye az állami iskolai hálózat párhuzamos, egyensúlyt teremtő fejlesztése volt.⁸

SOHÁR A. – HORVÁTH P. (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. II.* Budapest. 114–120; BALOGH M. – GERGELY J. (1993): *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Kronológia.* Budapest. 275–282.

4 GERGELY J. – IZSÁK L. (2000): *A huszadik század története.* Budapest. 293–294.

5 Uo.

6 MIKÓ ZS. (2008): A Pócspetri-per(ek). In: SZABÓ CS. – SZIGETI L. (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008.* Budapest. 123–138.

7 A vita szövegét közli *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948.* Vál., bev.: BALOGH S. Jegyz.: IZSÁK L. Budapest. 1980. 283–478.

8 Mi több, rendszeresen napirendre került a teljes államosítás követelése is. Eötvös a maga részéről tiszteletben tartotta a felekezetek iskolaállítási szabadságát, miközben – amiként többek között éppen a népiskolai törvényjavaslat benyújtását kezdeményező, az uralkodóhoz intézett levelében utalt rá – tisztában volt azzal, hogy „[t]agadhatatlan, hogy korunkban nemcsak a közvélemény kívánja Európa-szerte mind hangosabban az iskolák tisztán államilag kezelését, hanem Amerika és Európa legtöbb államai-ban vagy már így is rendezték a közoktatást, vagy, hol most van e kérdés szőnyegen, ezen mód szerint igyekeznek azt az államkormányok is megoldani”, lásd Eötvös József – I. Ferenc Józsefnek (Budapest, 1868. május 26.). Közli: EÖTVÖS J.: *Levelek.* Szerk., jegyz.: OLTVÁNYI A. Budapest. 1976. 537.

Az 1868. évi XXXVIII. törvény tett is jelentős lépéseket ebben az irányban, de sokan kevesellték, és évtizedeken át szerepelt a közoktatási vitákban a felekezeti iskolák kritikája és megoldásként a teljes államosítás követelése. A két világháború közötti oktatáspolitikát még inkább azzal bírálták, hogy túlságosan kedvez az egyházi (keresztény) iskolafenntartási törekvéseknek és ezzel vét az állam kötelező világnézeti semlegessége ellen. Ez a kritika bukkant fel azután az iskolaállamosítási törvényjavaslat vitájában is, ám azzal a belső ellentmondással, hogy akik egykor, a két világháború között kialakult egyházi oktatáspolitikai túlsúlyt őszintén kifogásolták, nem érzékelték, hogy itt immár nem korrekcióról, a felekezeti és az állami iskolának az ötvösi értelemben vett egyensúlya kialakításáról van szó. A törpeiskolák egyesítése, az oktatás demokratikus egységesítése stb. olyan államosítás révén ment végbe, amely egyben utat nyitott a tanítási szabadság és a szülők nevelési joga – és így közvetve a lelkiismereti szabadság – erőteljes korlátozásának, vagyis a pártállami diktatúra ideológiai és nevelési ténfoglalásának.⁹

Ha mármost közelebbről megvizsgáljuk a június 16-án elfogadott, 1948. évi XXXIII. törvényt, akkor a 3. § (1) bekezdésében a következő, rendkívül érdekes megfogalmazást találjuk: „Azoknak a kisdedóvodáknak, iskoláknak és tanulóotthonoknak, amelyeknek fenntartását az 1. § rendelkezése alapján az állam veszi át, épülete, berendezése, felszerelése és a kisdedóvoda, az iskola fenntartását szolgáló egyéb vagyona (tanítói föld, lakás stb.), mint *közművelődési célvagyon*, az állam tulajdonába megy át.”¹⁰

Első pillantásra világos, hogy e ponton egy speciális kifejezés, tulajdonképpen önálló fogalom jelenik meg a törvény szövegében. Használata azért roppant érdekes, sőt egyenesen rejtélyes (!), mert a törvény elfogadásának nagy, igen sokféle érvet és szempontot fölelegető vitájában – amelyet a kormánypártok lehengerlő túlsúlya, sőt a bekiabálásokban megnyilatkozó kvázi fizikai fölénye jellemzett – senki egyetlenegyszer sem említette ezt a szókapcsolatot! Pedig nem akármilyen ponton jelentkezik a szövegben: az egyházak iskolai vagyonának elvételenél, tehát olyan nyelvi környezetben, amikor mintegy a fogalom saját értelméből fakadó nyilvánvalóságával kívánja igazolni a felekezeti oktatási javak, majd egészének azonnali kisajátítását! A rejtélyes az, hogy ha a fogalom „érvényes”, akkor miért nem hivatkoztak rá a törvényjavaslat vitájában? Ha viszont nem „érvényes”, akkor hogyan kerülhetett bele a törvény egyik legjelentősebb mondatába?

A szóhasználat pontosabb megértéséhez vissza kell térnünk a polgári átalakulás korai szakaszába, a 18–19. század fordulójára, amikor idehaza is – inspirálva a felvilágosodás és a liberalizmus nagy európai és amerikai irányzatainak szellemi hatásától – évtizedes, tisztázó viták zajlottak az elmaradott, középkori, feudális anyagi és jogi viszonyok modernizálásának, átalakításának alapkérdéseiről. Ennek keretében szembe kellett nézni az egyházak – és elsősorban a katolikus egyház – hatalmas szervezeti komplexumával, intézményi hatalmával,

9 Az iskolaállamosítási törvény körüli politikai küzdelem – és tágabban az egyház-állam viszony akkori dilemmái – pontos összefoglalását adja BALOGH M. (2008): Kötélhúzás a kulisszák mögött. Czapi Gyula egri érsek tárgyalásai 1948-ban. In: SZABÓ CS. – SZIGETI L. (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008*. Budapest. 96–99.

10 *Földet...* 1980. 501. – Kiemelés – Cs. L.

tudatformáló befolyásával, és nem utolsósorban roppant vagyonával, amellyel egyelőre még töretlenül az *ancien regime* érdekeit, fönmaradását szolgálta. A feudális világ megrendülésének viszonyai között az egyház önmagát természetesen teljes értékű magántulajdonosként fogta fel és igényt tartott arra, hogy a római jogi alapokon megszülető új polgári jogviszonyok között e minőségét – és így középkori eredetű teljes birtokvagyonának korlátlan tulajdonjogát – maradéktalanul elismerjék. Ám ezzel ellentétben már a 18–19. században kialakult az az alternatív elképzelés, amely az összes katolikus egyházi javakat olyan (főképp a népnevelést és az egészségügyet szolgáló) államvagyonként (*célvagyonként*) interpretálta, amelyet csupán a középkor különleges viszonyai között bíztak az egyházra, így a modern időkben az állam ismét dönthet arról, hogy „visszaveszi-e” saját kezébe (szekularizáció). Ez az érvelés bekerült a *Nagy Francia Enciklopédiába*,¹¹ a felvilágosodás hatására elterjedt szerzte Európában, és természetesen hódított Magyarországon is, míg végül 1848-ban jogalkotó tényezővé vált: jelentős szerepet játszott a katolicizmus államvallásjellegét felszámoló XX. törvénycik,¹² továbbá 1848 őszén a kármentesítési törvényjavaslat megalkotásakor.¹³ A 19. század demokratái ugyanis még képtelenek voltak a katolikus egyházat olyan magántulajdonosnak tekinteni, mint bárki mást. Részben szemléleti okokból: mivel az egyház a feudális múltban a legszorosabban egybefonódott a kiváltságokon alapuló társadalmi berendezkedéssel és az azt fönntartó államhatalommal, így a kettő elválasztásába a vagyon elvétele és össznemzeti célra fordítását is beleértették.¹⁴ De részben politikai racionalitásból is: elfogadhatatlan volt számukra, hogy a feudális kiváltságrendszert őrző, a polgári átalakulással, az emberi jogok biztosításával akkor még aktívan szembenálló katolikus egyházat – a küzdelem kellős közepén! – a kezében lévő hatalmas vagyontömeg szabályos polgári tulajdonosának ismerjék el.¹⁵

A kétféle szemlélet küzdelme azonban 1848–49-ben nem dőlt el: a forradalom és az önvédelmi háború sürgősebb, fontosabb érdekei miatt elodázták a róla folytatandó vitát.¹⁶ Az osztórák önkényuralmi hatóságok pedig már egészen más szempontok alapján közelítettek a kérdéshez: nekik annyira fontos volt a katolikus egyház politikai támogatásának megnyerése, hogy minden fenntartás nélkül elfogadták a polgári tulajdonjog alanyának. Ennek következtében, amikor a modern telekkönyvezést elrendelték (1855), a katolikus egyház alkotórészeire (egyházmegyék, plébániák, templomok, rendi székházak, kolostorok, zárdák, tanintézetek stb.) írták rá az éppen általuk birtokolt és használt vagyont – miáltal ők tényleges és szabályos magántulajdonosokká váltak. A kiegyezés (1867) után az országgyűlési és sajtóvitákban természetesen még évtizedeken át felbukkant az ún. szekularizációs érvelés (tehát az a felfogás, hogy a kato-

11 Az „alapítvány” szócikkben, lásd *Encyclopedie on dictionnaire raisonné des sciences, des artes et des métiers*. Szerk.: DIDEROT, M. – D’ALEMBERT, M. 14. t. Bern-Lausanne. 1779. 892–899.

12 CSORBA L. (1998): Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben. In: SZABAD GY. (szerk.): *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Budapest. 258–260.

13 CSORBA L. (1999): *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországn 1782–1918*. Budapest. 74–78.

14 Uo. 29–46.

15 Uo. 57.

16 Uo. 53–54.

likus egyház vagyona valójában *közművelődési és közegészségügyi célvagyon*), de az államhatalom birtokosai, az államigazgatás vezetői – a Tanácsköztársaság rövid periódusát leszámítva – többé nem emelték ezt a gondolatmenetet politikai eszközeik sorába, és így nem kapott szerepet az igazgatási gyakorlatban sem.¹⁷

Eltelt több mint fél évszázad, ráadásul két világháború. És azok a politikusok, akik immár egy új világban – de a 19. századra hivatkozva – akartak az egyházi vagyonhoz nyúlni, mind elfelejtették, hogy Kossuth Lajos és Eötvös József oly sokat emlegetett nemzedéke még használt egy olyan jogi elméletet, amely a katolikus egyházi birtokokat tulajdonképpen államvagyonnak tekintette. Kézenfekvő lett volna előhozni a parlamenti vitában – de már nem emlékezett rá senki. Csupán az államigazgatás hivatalnoki karában ülhetett még ott egy – személyében valószínűleg örökre ismeretlennek megmaradó – jogász hivatalnok, aki emlékezett a 19. századi „államrezon” elvárásaira és a törvénytörvény fogalmazásakor még használni tudta a szekularizációs érvelés beszédmódjából származó központi fogalmat, amire a döntés jogilag is támaszkodhatott volna.

És beleírta a szövegbe. Ám a kontextus elveszett örökre és a fogalom immár örök szellemi magányban virít a „fordulat éve” törvénykönyvének lapjain.

---

17 Megemlítendő, hogy a „célvagyon” kifejezés olyan összefüggésben is előfordul, amikor az egyházi vagyon egészére használták ezt a kifejezést. Eszerint a modern polgári jog keretei között – amikor már nem érvényes a „holt kéz” (*manus mortua*) – a „hovafordítási cél” az a jogi kényszerítő erő, ami egy részegyház (pl. kolostor, iskola, egyházmegye stb.) vagyonát akkor is egyházi kézben tartja, ha az adott részegyház valamiért megszűnik, lásd pl. GRÓH J. (1913): *A m. róm. kat. egyház a céljog és célvagyon teóriája szempontjából*. Budapest; míg bírálatára lásd DEZSŐ GY. (1913): *A magyarországi katolikus egyházi javak*. Budapest; CSORBA F. (1901): *Az alapítványi jog fogalma*. Budapest.

Borsodi Csaba

Három dokumentum a szerzetesrendek feloszlásának végrehajtásáról

1950. augusztus–szeptember

„*Z*úgva zajlik körülöttünk a történelmi idők sodra. Mégse veszítsük el a világegyetért se fejünket, tájékoztató hitünket gondviselészerű hivatásunkban, akárhogy is változzék életünk és sorsunk külső kerete. Távolatokban kell gondolkodnunk, és akkor megtaláljuk a történelmet irányító Gondviselés kézvezetését, mely eszközként használ fel mindent és mindenkit, eseményeket és embereket egyaránt. Félre tehát azazal, ami kislelkűség és csüggedés, hiszen mi a legfölségesebb Úr szolgálói, katonái sáfárai vagyunk, akinek szándéka, terve és akarata mindenkor szent és fölemelő. Ő vigyáz reánk, és mindenha gondol velünk, ennél fogva nem félhetünk. Nem most szegődünk melléje, nem most esküdtünk hozzá. Csak imádkozzunk sokat, többet, mint bármikor valaha, hogy a próbát kiálljuk és minden szenvedésünket, ami esetleg ér, öntudatosan ajánljuk fel engesztelésül rendi közösségünk és magyar hazánk javára.”¹ Burka Kelemennek, a Szűz Máriáról nevezett Ferences Rendtartomány tartományfőnökének 1950. június 21-én a provincia tagjaihoz írott levele kezdősorai ezek.

Látnoki szavak, amelyek akkor születtek, amikor a magyarországi szerzetesrendek kálváriája a tragédia felé közelített. A kommunista kormányzat már hosszabb ideje folytatott hadjáratot a katolikus egyház ellen, ennek több állomása volt, és 1950-re jutott el ez a harc oda, hogy a többi egyházzal (református, evangélikus) már megkötött ún. egyezmény után a katolikus egyházzal is ún. megállapodást kívánt kikényszeríteni a magyar kormány. A tárgyalásokról, a közben alkalmazott zsarolásról már több tanulmány is megjelent.² A kormány és a püspöki kar között egész nyáron folytatott „tárgyalások” a nyár végére vezettek eredményre. Ez alatt a pár hónap alatt a legtöbb zaklatás, szenvedés a szerzetesrendeket érte.

Révai Józsefnek az MDP Központi Vezetőségének 1950. május 31. – június 1-jén tartott ülésén mondott beszéde, amelyből egy részletet közlünk, indította el az egyház elleni harc újabb szakaszát, ami most már kifejezetten a szerzetesrendek ellen folyt. „A klerikális reakció tömegagitációjának legfontosabb szervezetei a különféle férfi és női szerzetesrendek. Magyarorszá-

1 Magyar Ferences Levéltár Burka Kelemen-hagyaték, Mariánus Rendtartomány iktatott iratai 369/1950.

2 GERGELY J. (1990): *Az 1950-es egyezmény. A szerzetesrendek feloszlása Magyarországon*. Budapest; BORSODI Cs. (2000): *A szerzetesrendek feloszlása, működési engedélyük megvonása 1950 nyarán. Regnum Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 12. 1–4. 183–210.

gon 23 férfi szerzetesrend van, 2582 taggal és 40 apácarend 8956 taggal, összesen tehát 63 rend 11 538 taggal. Ezek a szerzetesrendek a régi rendszerben hatalmas földbirtokkal rendelkeztek, a feudális nagybirtokos osztályhoz tartoztak. Földbirtokaikat a népi demokrácia a dolgozó parasztság között osztotta fel, de a rendházaikat, zárdáikat, kolostoraikat meghagyta. Felmerül a kérdés: fenntartható-e ez a helyzet a népi demokráciában.”³ A kommunisták válasza erre a kérdésre az volt, hogy nem tartható fenn. Nem sokkal a beszéd után megtörtént a szerzetesek első kitelepítése, majd a második, aztán a harmadik és végül a negyedik.⁴ Ezek az embertelenül és cinikusan végrehajtott represszív intézkedések azt szolgálták, hogy megfélemlítsék a rendek tagjait. (A Révai által említett szerzetesi létszámok lényegében fedik a valóságot, bár magam is többféle statisztikát ismerek, amelyek 8000–11 000 közötti létszámokról szólnak.) Az első három kitelepítés a déli határ menti járásokban, a nyugati határ mentén fekvő rendházakban, Budapesten és az ország középső részén lévő rendházakban élő szerzeteseket, szám szerint 2293 főt, érintette, míg a negyedik kitelepítés az ország északi és keleti határánál fekvő rendházakat. Az utolsó egyben egy összetelepítés is volt, a már egyszer kitelepített szerzeteseket másik rendházba vitték, hogy az új helyeken nagyobb zsúfoltságot okozzanak, így is tovább nehezítve sorukat. Ezek az intézkedések egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a püspöki karra és végül kiényszerítették az ún. megállapodást.

A püspöki kar és az állam közötti ún. tárgyalások a sürgető tanévkezdés okán 1950. augusztus 30-án értek véget, és sor került az ún. „egyezmény” aláírására. A szerzetesrendek vonatkozásában ez azt tartalmazta, hogy a katolikus egyház, úgymond, jogot kapott négy hittudományi főiskola és nyolc gimnázium fenntartására: a szerzetesrendek közül a Benedek-rend, a piarista rend, a ferences rend Kapisztrán Szent Jánosról nevezett rendtartománya és a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek rendje maradhatott meg. A hatalom a többi szerzetesrend működését nem engedélyezte.

Az Elnöki Tanács 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelete 1950. szeptember 7-én jelent meg, és az alábbi szabályozást tartalmazta:

„1. § A Magyar Népköztársaság területén a szerzetesrendek működési engedélye ennek a törvényerejű rendeletnek hatálybalépésével megszűnik. Nem vonatkozik ez a rendelkezés a katolikus egyházi iskolákban a tanítás ellátására szükséges megfelelő számú férfi és női tanító rend működési engedélyére.

2. § Mind azok a szerzetesrendek, amelyek működési engedélyeinek hatálya az 1. §-ban megszűnik, kötelesek működésüket a Magyar Népköztársaság területén ennek a törvényerejű rendeletnek hatálybalépésekor megszüntetni.

3. § A belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben állapítja meg azt, hogy az 1. § alapján mely tanító rendek folytathatják működésüket.

4. § Ez a törvényerejű rendelet a kihirdetése napján lép hatályba: végrehajtásáról a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértésben gondoskodik, annak figyelembevételével, hogy a szerzetesrendeknek tagjai, amelyeknek a jelen rendelet értelmében működési engedélye

3 *Szabad Nép*, 1950. június 6.

4 Lásd BORSODI i. m.

megszűnik, három hónapon belül a volt rendházakat elhagyják.” (A rendeletet Kiss Károly és Szabó Piroska jegyzi.)

A rendelet végrehajtásáról a tvr. szerint a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel együtt gondoskodik. A VKM igazán a katolikus iskolák ügyeivel és a hittanoktatás szerteágazó problémáival foglalkozott. Darvas József, a miniszter azonban tevékenyen nem vett részt a munkában, őt a katolikus egyházzal szemben igen ellenszenves Jóború Magdolna államtitkár képviselte. A belügyminisztériumra hárult a feladatoknak az a része, amely a működési engedélyüket veszített rendházak megszállása, a szerzetesrendek felszámolását jelentette. A munkát Veres József államtitkár irányította, aki az. ún. tárgyalások aktív résztvevője is volt.

A végrehajtásra vonatkozó rendeletek közül alább hármat közlünk: 1. A BM államtitkárnak rendeletét az ún. leltározó bizottságok feladatáról, ezt 1950. augusztus 29-én adta ki; 2. az ezt kiegészítő 1950. szeptember 4-i rendeletét; 3. egy számjeltáviratot a BM Információs Csoportjától.⁵

DOKUMENTUMOK

1. számú dokumentum. (Az 1950. augusztus 29-i BM. államtitkári rendelet)

„Belügyminisztérium

Tel.: 123-540

00421/1950. I. 9. ü. cs.

Valamennyi Megyei (Budapest Fővárosi) Tanács Elnökének,
(Baranya vm. kivételével)

Valamennyi kerületi Főkapitányság vezetőjének

Valamennyi Megyei Szemlélnök

Székhelyeiken

Az egyes szerzetesrendek működési engedélyének megvonása tárgyában folyó év szeptember 1-je körül rendelet jelenik meg. Végrehajtásának bizalmas előkészítésére az alábbiakat rendelem el.

I. Leltározó bizottságok szervezése

A rendelet értelmében működési engedélyüktől megfosztott szerzetesrendek ingatlan és ingó vagyónának leltározása és őrzése a területileg illetékes megyei (fővárosi) tanács hatáskörébe tartozik és ennek biztosításáért a megyei (fővárosi) tanács elnöke felelős.

A megyei (fővárosi) tanács elnöke ezt a feladatát az Államvédelmi Hatóság megyei osztályvezetőjével (Budapesten erre külön kijelölt tiszttel) és a rendőrség megyei szemlélnőjével (Budapesten erre külön kijelölt tiszttel) együttműködésben látja el.

---

5 A dokumentumokat mai helyesírás szerint közlöm.

A feladat végrehajtására a megyei (fővárosi) tanács elnöke a mellékletben szereplő létszám és beosztás szerint leltározó bizottságokat szervez. A leltározó bizottság vezetője és egyik tagja a megyei (fővárosi) tanács elnöke által kijelölt közigazgatási tisztviselő. Egy tagot a rendőrség megyei szemléelője javasol. A rendőrtiszt a bizottságban polgári ruhában vesz részt és kilitét nem fedi fel.

II. A leltározás kezdete és befejezése

A leltározást a leltározó bizottságok a rendelet kibocsátásának napján kezdik meg. A leltározó bizottságok elindulása előtt a megyei (fővárosi) tanácsok elnöke külön utasítást fog kapni, hogy területén mely rendházak mentesülnek a leltározás alól.

A rendházakba való kiszállás idejét az adott helyi körülmények szerint állapítja meg a megyei (fővárosi) tanács elnöke úgy, hogy a kiszállás időpontjában a rendházhoz tartozó vagy közel fekvő templomban az istentiszteletek már addigra befejezettek legyenek és a templomból a tömeg már eltávozzon.

A leltározó bizottságok kiküldése előtt a megyei (fővárosi) tanács elnöke összehívja a leltározó bizottságok tagjait, eligazítja és megbízólevéllel ellátja őket.

Az eligazításon ismételten kihangsúlyozandó az udvarias fellépés szükségessége.

A leltározás megkezdésétől számított hat napon belül a leltározási munkálatokat be kell fejezni.

III. A leltározó bizottság fellépése és a volt szerzetesek közül felelős kijelölése

A leltározó bizottság kiszállásakor udvarias formában magához kéreti a rendház volt főnökét és a rendház gazdasági vezetőjét. Közli az Elnöki Tanács rendeletét, mely szerint a rend működési engedélyét a kormány megvonta, neki pedig megbízása van a rendház ingó- és ingatlan vagyontárgyainak leltározására. Bemutatja a megyei (fővárosi) tanács elnöke által aláírt hivatalos megbízólevelet, mely egyben tartalmazza a leltározás elrendelését.

A volt szerzetesekkel a tárgyalás hangneme előzékeny, udvarias, de határozott legyen. Meg kell nyugtatni őket, hogy a kormány a munkaképteleneket ellátáshoz juttatja, a munkaképeseket munkához és e célból napokon belül a megyei (fővárosi) tanács elnöke kérdőíveket küld ki a volt szerzeteseknek, hogy azok szakképzettségüknek és hajlamuknak megfelelő munkára jelentkezessenek. Még a leltározás megkezdése előtt ki kell jelenteni, hogy mik azok a tárgyak, amik a leltározás alól mentesülnek és azokkal szabadon rendelkezhetnek. (Lásd: IV.-ben felsoroltakat.)

A bizottság adjon felvilágosítást arra vonatkozóan is, hogy a volt szerzetesek rendőri ki- és bejelentés mellett polgári ruhában elhagyhatják a rendházat. A déli és nyugati határsáv kivételével hozzátartozójukhoz eltávozhatnak, de helyben csak akkor maradhatnak, ha ott közeli rokonuk él és ezt igazolni tudják.

A leltározás kezdetén ki kell jelölni egy alkalmas szerzetest, lehetőleg a volt házfőnököt, aki felelős lesz a felszámolás teljes befejezéséig a leltári tárgyakért és csak a felszámolás teljes befejezése után hagyhatja el végleg a rendházat. A rendház volt főnökét fel kell hívni arra, hogy a leltározás időpontjában a rendházban lakók vagy tartózkodók névjegyzékét személyi adataikkal két példányban 24 órán belül nyújtsa be a helyi rendőrhatalomnak.

IV. A leltározás tárgya és módja

A leltározó bizottság az épületeket, szobákat, szekrényeket a volt házfőnök jelenlétében nyitja ki.

Elkéri a rendház leltárát. Amennyiben a volt házfőnök arra hivatkozik, hogy ilyen nincs, figyelmezteti, hogy a hatóság félrevezetését a törvény bünteti. Ha ezek után sem kerül elő a leltár, a bizottság írásban lefekteti és a főnökkel aláírattja, hogy leltárt előadni nem tudtak, ugyanakkor a leltár további szorgalmazásától eláll.

Az alábbi felsorolásban nem szereplő minden ingó és ingatlan tárgyat leltározni kell.

Könyvtárat csak darabszám kell leltárba venni.

Az irattárat a bizottság rendőr tagja minden számbavétel nélkül lezárja, lepecsételi és a kulcsát eljuttatja a megyei (fővárosi) tanács elnökének, aki ezt felsőbb utasítás nélkül csak az ÁVH. megyei osztályvezetőjének adhatja ki.

Nem leltározandók:

1. a volt szerzetes személyi használati ruházata;
2. személyi használatra szolgáló tárgyak (ágynemű, szükségletű bútorok stb.);
3. a volt szerzetesek egyéni szükségletének megfelelő élelmiszerek;
4. házi szükségletre tartott aprójszágok;
5. nyilvánosság számára fenntartott templom vagy kápolna, ezek templomi tárgyai és kegyzserei;
6. a rendházban állandó lakással rendelkezők és rendőrileg bejelentett polgári személyek minden ingósága.

A leltározás szempontjából külön választandók a nagyobb értékűnek mutatkozó tárgyak (régiség, műtárgy, mesterhangszerek, értékpapírok, nemesfémek stb.). Ezeket a tárgyakat egy megfelelő szobában (könyvtárterem, főnöki lakosztály) kell elhelyezni, lezárni és lepecsételni. A készpénzt a volt szerzetesek közül kiválasztott felelősnek kell átadni, elszámolási kötelezettség mellett.

Már a leltározás megkezdésekor le kell foglalni minden gazdasági vonatkozású könyvet (pénztárnapló, főkönyv, csekkszámlelvonat) és külön el kell kérni a takarékpénztárkönyveket, csekkszüzetet, váltót stb.

Egyidejűleg a rendház volt főnökének és a volt gazdasági felelősnek nyilatkozatot kell készíteni arról, hogy:

1. a rendháznak milyen követelése és tartozásai vannak (magánkölcsonök stb.);
2. az utóbbi félévben milyen jelentősebb értékű ingóságot vagy ingatlant idegenítettek el és milyen körülmények között.

A leltározó bizottságnak fel kell hívni a felelős figyelmét arra, hogy a leltárba foglalt tárgyak az állam tulajdonát képezik.

A leltározó bizottságok a leltározást kizárólag a mellékletben megadott, névjegyzékben foglalt rendházakban foganatosíthatják. Amennyiben a bizottságnak munkája során olyan szerzetes rendház jutna tudomására, amely a névjegyzékben nem szerepel, arról köteles a belügyminisztériumnak azonnal jelentést tenni és csupán a minisztériumtól kapott külön engedély alapján leltározhatnak a névjegyzékben fel nem tüntetett helyeken. Az ezen a helyen tartózkodó szerzetesek részére azonban, munkába elhelyezés céljából szükséges kérdőíveket a megyei (fővárosi) tanács elnöke osztja ki.

V. A felleltározott volt rendház vagyonának biztosítására kijelölt közigazgatási felelős.

A megyei (fővárosi) tanács elnöke annak a községnek a közigazgatási tisztviselői közül, ahol a rendház leltározása folyik, megbíz egyet, aki felelős a rendház teljes felszámolásáig a felleltározott vagyontárgyakért. A megyei (fővárosi) tanács elnöke erről a felelőst írásban értesíti. A felelős köteles a felleltározott vagyontárgyakat időnként ellenőrizni és meggyőződni arról, hogy a rendház felelőse feladatát elvégzi-e.

VI. Az elkészítendő leltárak példányszáma.

A leltározás befejezése után a leltározó bizottság visszatér a megyeszékhelyre. A helyszínen kézzel írt leltárt 5 példányban lemásoltatja. Az eredeti leltár és egy másolat a megyei (fővárosi) tanács elnökénél, egy példány az Államvédelmi Hatóság megyei osztálya vezetőjénél, egy példány a rendőrség megyei szemlélőnél, aki azt a B.M. IV-5. rendőrhatalósági osztály vezetőjének küldi meg. Egy példányt a helyi közigazgatási tisztviselők közül kijelölt felelős.

VII. Napi jelentések.

Azokban a községekben, ahol a leltározás folyik, a leltározás időtartamára el kell rendelni az éjjel-nappali távbeszélő szolgálatot. A leltározó bizottság elnöke a leltározás minden napján este 19 h-ig távbeszélő útján is köteles jelentést tenni az illetékes megyei tanács elnökének. A megyei (fővárosi) tanács elnöke a tagosítási jelentő szolgálattal egyidejűleg naponta távbeszélőn összesített jelentést ad a belügyminisztérium helyi tanácsok főosztálya információs csoportjának. A jelentésnek tartalmazni kell a munka menetét, az esetleges felmerült akadályokat és gátló körülményeket, a volt szerzetesek hangulatát és a község lakosságának magatartását.

Rendkívüli események esetén (csoportosulás, provokáció, ellenszegülés stb.) a szükséges intézkedések megtételével egyidejűleg a megyei rendőrségi szemlélő a főkapitányon keresztül azonnal jelentést tesz a B.M. információs csoportjának.

Budapest, 1950. augusztus hó 29-én.

Veres József s. k. államtitkár⁶

Az utasítás úgy számolt, hogy a szerzetesrendek működési engedélyét megvonó rendelkezés szeptember 1-jén meg fog jelenni. Ez azonban nem történt meg. Az Elnöki Tanács 34/1950. számú törvényerejű rendelete csak szeptember 7-én jelent meg. Ezért 1950. szeptember 4-én újabb levelet intézett az államtitkár a különböző szervezetek vezetőihez.

---

6 Belügyminisztérium Levéltára Közrendvédelmi Főosztály. VI. Rendőrhatalósági Osztály 00421/1950 .I. 9. ü. cs.

2. számú dokumentum. (Az 1950. szeptember 4-i kiegészítő rendelet)

„Belügyminisztérium
00421/1/1950. I./5. ü. cs.

S z i g o r ú a n t i t k o s !

Valamennyi megyei (fővárosi) tanács elnökének
Valamennyi kerületi rendőrfőkapitánynak
Valamennyi megye rendőrségi Szemlélőjének

Székhelyén.

Az egyes szerzetesrendek működési engedélyének megvonása tárgyában megjelenő rendelet végrehajtására kiadott 00421/1950. I./9. ü. cs. számú rendeletemet az alábbiakkal egészítem ki.

1. Az Elnöki Tanács rendelete 34/1950. szám alatt f. hó 7-én (csütörtökön) jelenik meg, tehát a leltározó bizottságok munkájukat e napon kezdjék meg, körrendeletemben megszabott időben és módon.

2. A kormány a megmaradó szerzetesrendek (ferencesek, bencések, piaristák, szegedi iskolanővérek) alább felsorolt rendházait mentesíti⁷ ..... megye területén,

3. Szeptember 21-e után a megszüntetett szerzetesrendek volt tagjai a rendházukat csak polgári ruhában hagyhatják el, rendházon kívül szerzetesi ruhát nem viselhetnek.

4. A megyei (fővárosi) tanács elnöke a leltározást követő napon kétféle kérdőívet oszt szét a közigazgatási rendházfelelős útján a volt szerzetesek között:

a) az egészségügyi képzésű (orvos, ápoló, mütös stb.) volt szerzetesek számára a Népjóléti Minisztérium kérdőívét;

b) egyéb munkára jelentkezők számára szolgáló kérdőívet.

A V.K.M. az oktatási vonalon elhelyezkedni kívánók számára szintén eljuttat kérdőíveket a volt szerzeteseknek.

A kitöltött kérdőíveket a tanácsok elnökei tartoznak összegyűjteni és külön futárral f. hó 29-én a BM.IV. – Rendőrhatalósági Osztálynak elküldeni.

5. Ismételten nyomatékosan felhívom, hogy a leltározó bizottságokat, valamint a közigazgatási rendházfelelőst oktassa ki az udvarias, előzékeny magatartás szükségességére. Különösen a közigazgatási felelős beszéljen a szerzetesekkel arról, hogy a kormány és a püspöki kar között létrejött megállapodást a kormány igen komolyan veszi és elvárja, hogy az egyház részéről ugyancsak mindent megtesznek (sic!) a megállapodás betartására.

6. A rendházfelelősök, mint arról a 00421/1950. I./9. ü. cs. körrendeletem rendelkezik, kötelesek a 24 órán belül a leltározás időpontjában a rendházban tartózkodó volt szerzetesekről két példányban, a személyi adatok feltüntetésével kimutatást készíteni. A rendőrhatalóságok a ki-

---

7 Ferencesek: Budapest, Mártírok útja 21–23., Pasaréti tér 1., Esztergom; Piaristák: Kecskemét, Budapest; Bencések: Győr, Pannonhalma; Szegedi Iskolanővérek: Budapest, Knézich utca, Debrecen, Svetits Intézet. (A szerző kiegészítése.)

mutatás egyik példányát haladéktalanul küldjék meg a kerületi főkapitányságokon keresztül a BM IV.–5. Rendőrhatósági Osztálynak.

Budapest, 1950. szeptember hó 4-én.

Veres József s.k.
államtitkár”⁸

A kiegészítő rendeletet szeptember 6-án követte még egy kiegészítő utasítás.

3. számú dokumentum. (BM Számjeltávirat)

„Belügyminisztérium IV/8. Információs Csoport
II–IX.⁹ kerületi r. főkapitánynak
S z é k h e l y é n . SSD.

SZIGORÚAN TITKOS!

00.421./1950./5.ü. cs. számú rendeletben olyképpen rendelkeztem, hogy a leltározó bizottságok munkájukat az Elnöki Tanács rendeletének megjelenése napján (f. hó 7-én, csütörtökön) kezdjék meg a körrendeletben már megszabott módon.

A f. hó 7-én, 8-án várható záródoklatokra, búcsúkra való tekintettel, az érintett községekben (városokban), amennyiben búcsú van, a leltározást a búcsú befejezés után, de legkésőbb f. hó 11-én kezdjék meg.

Utasítom, hogy fentiekről a hatósága alá tartozó megyei szemléelőket és ezek útján a megyei tanácsok elnökeit haladéktalanul értesítse.

Budapest, 1950. évi szeptember hó 6-án.”¹⁰

A rendelet megjelenése után a kirendelt leltározó bizottságok megszállták a rendházakat és megkezdtek azok ingó és ingatlan vagyonának felmérését. A bizottságok minden megyében részletes listát kaptak a rendházakról és azok alapján kezdték el a munkát. Részletesen felmérték és jelentették a BM-nek az egyes rendházak állapotát. Javaslatot tettek a hasznosításra. A BM

---

8 Belügyminisztérium Levéltára, Közrendvédelmi Főosztály, VI. Rendőrhatósági Osztály 00421/1/1950./5. ü. cs.

9 Az országot ekkor kilenc rendőri kerületre osztották. A táviratban az I. ker. Budapest nem szerepel. II. ker.: Pest és Komárom megye, III. ker.: Fejér és Veszprém megye, a IV. ker.: Vas, Zala, Győr-Sopron megye, a VI. ker.: Bács-Kiskun és Csongrád megye, a VII. ker.: Szolnok és Békés megye, a VIII. ker.: Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye, a IX. ker.: Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye.

10 Belügyminisztérium Levéltára, Közrendvédelmi Főosztály, VI. Rendőrhatósági Osztály IV/8. Információs Csoport.

nem túl pontos listája szerint a munka megkezdésekor 106 lakott rendházat jelöltek meg, de ebben nem szerepelt Budapest, Vas, Csongrád és Győr-Sopron megye. Ez a szám csak a lakott rendházakat jelenti. A korábbi kitelepítések során jó néhány rendház már kiürült. Az összeállítás szerint kb. 4600 szerzetes tartózkodott a rendházakban. Arról, hogy az egyes rendházakat mikor kell elhagyni, pontos ütemterv készült. Ez alapján indult meg a rendházak kiürítése.

Megkezdődött egy szomorú, három hónapos időszak, amely alatt – december 5-ig – a rendházakat el kellett hagyniuk az ott élő szerzeteseknek.

Zinner Tibor

A totális diktatúra kezdetének napja

Köztudott időponthoz kötött Magyarhon 1944/1945–1989 közötti történetéből a volt kisgazdapárti főtitkár, Kovács Béla 1947. február 25-én, Budapest belvárosi, Váci utcai lakása elől történt elhurcolására emlékeztető diktatúra napja. Illendő-e egy hivatalos emléknappá tett drámai, a megszálló hatalom törvénytelen beavatkozására emlékeztető mozzanatsor mellett újabbat is jelölni? Nem azért, mintha ennek a beavatkozásnak következményei nem lennének ismertek. Tudott az is, hogy mindez már nem a kezdet, hanem egy fontos, nagyon fontos láncszem volt az idő tájt abban a folyamatban, amelyben a nemzetközi nagyhatalommá lett Szovjetunió learatta katonai sikereinek gyümölcsét. A még megkötött kezű Sztálin és köre nem engedhette meg a Szövetségesek teheráni megállapodása miatt a Moszkvában általa támogatott magyar és Budapesten még illegális körülmények között tervezgető kommunista vazallusainak a proletárdiktatúra azonnali megteremtését Magyarországon az 1944. decemberi debreceni kezdeteknél, majd február közepétől a fővárosban. Ám a kommunisták által az első percektől kisajátított vezetésű titkosrendőrség szakmai alapjainak megteremtését, a „képzés”-t az inkognitóban 1945. január 30-án ismét magyar földre lépett Rákosi Mátyás vállalta magára. Az MKP moszkvai képviselőjéhez 1945. március 5-én írott leveléből ismert oktatómunkája: „rendkívül hátráltatja munkánkat az – vetette papírra –, hogy bár Budapest és a nagyvárosok rendőrkapitányai párttagok, de valamennyi kivétel nélkül kezdő és amateur. Nem tudom a helyzetet jobban jellemezni – kesergett, de egyúttal dicsérte is önmagát –, mint azzal, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetői[t] én próbáltam kioktatni a nyomozás és vallatás kezdő alapelemeinek halvány segédfogalmaira.”¹ Sikerét később, 1953. június 27-én sem tagadhatta az MDP KV tagjai előtt.

A nemzetközi erőhatalmi viszonyok változásával, midőn egyből két tábor lett, és ezzel a kényszerkoalíció várva várt halálos ítélete is megszületett – nem csupán Magyarhon, hanem valamennyi Elbától keletre élő nemzet milliói esetében –, a Kreml diktátora környezetével együtt a fékek helyet immár a gázpedál erőteljes taposására adott ukázt, szabad utat engedve az eddig így-úgy féken tartott helyi kommunista aspirációk, a fordulatok megvalósításának. Majd amikor az MDP KV PB határozatát elfogadta az ÁVH-ról – tudván azt (mert közvetlen felügyelte a kezdetektől, fittyet hányva a koalíciós berendezkedésre), hogy ennek az agresszív szervnek és a jogelődeinek, valamint az adminisztratív és igazságügyi büntetőeljárások sokkoló következményeinek, és nem az urnák előtti kényszervoksnak köszönhette hatalmát –, e totális átrendezés ékkövének helyzetét rögzítette abban. Nem az MDP Államvédelmi Bizottságának 1949.

1 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 274. f. 10/43. ö. e. 5. o. Rákosi levele a párt moszkvai képviselőjéhez, Háy Lászlóhoz, 1945. március 5.

december 24-én elfogadott, és a BM ÁVH továbbfejlesztésére és a rendőrségnél ezzel kapcsolatban foganatosítandó változásokra vonatkozó előterjesztésében. Ez 1950. január 1-jétől volt hatályos a 4353/1949/XII. 28. MT. számú rendelet formájában, és ennek 3. paragrafusa szerint: „az ÁVH a dolgozó nép ellenségeit felderíti, védi és biztosítja a népi demokrácia állami, gazdasági és társadalmi rendjét”.² Szemben ezekkel az ismertté vált passzusokkal, a közvélemény előtt rejtve maradt a lényeg, ami az MDP KV PB 1950. február 20-ai határozatában fogalmazódott meg: „az ÁVH a proletárdiktatúra védelmének és megszilárdításának egyik legfontosabb szerve. Az ÁVH a proletárdiktatúra rendszerében betöltött fontos szerepe miatt a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az állam gépezetében működő szerve. Feladata, hogy a Párt Politikai Bizottságának utasítása szerint harcoljon a munkásosztály hatalmának ellenségei ellen. Az ÁVH pártunk kezében olyan kiváló fegyver kell, hogy legyen, amely a munkásosztály hatalma, vagy pártunk ellen irányuló minden ellenséges akciót idejében és sikeresen meg tud hiúsítani.”³ Az ÁVH létrejöttére hatott az országban a hatalmat, benne az államvédelem vezetését kisajátító Rákosi és köre fémjelzte politikai elit tobzódása, a Budapestre a magyar diktátor kérésére érkezett szovjet államvédelmi tanácsadók állásfoglalása, valamint néhány szakmai érv is. A közös ügy, a sztálini rendszer magyarországi megteremtésében és védelmében való együttes cselekvés jutott kifejezésre a párthatározatban: „ezeket a feladatokat az ÁVH csak úgy tudja sikeresen megoldani, ha működését mindenkor a Magyar Dolgozók Pártjához és pártunk vezéréhez, Rákosi Mátyás elvtárshoz, valamint a szocialista Szovjetunióhoz és nagy tanítómesterükhöz, Sztálin elvtárshoz való töretlen hűség és mély szeretet hatja át.”⁴ Az eredmény, a titkosrendőrség kialakította rendszer lényege – Révai József megfogalmazásában – egy „régiben vett rendőrállam”⁵ létrejötté lett, amely kriminalizálta a magyar társadalmat. E tényt illusztrálja: 1951 és 1953. május 1. között a rendőrség kihágási bíróságként kerekén 850 ezer esetben szabott ki büntetést, ebből 19 ezer szólt elzárásra. A bíróságok 1950–1953 első negyed között 387 ezer főt marasztaltak el. A beszolgáltatási kötelezettség elmulasztásáért mintegy 400 millió forint kártérítés kivetése törvénytelen volt. Az MDP KV 1953. június 28-án határozatot hozott a katasztrófa- vagy másutt: kalandorpolitika következményeinek felszámolásáról, a törvénytelen ségek és törvénytársítás megszüntetéséről, a Legfőbb Ügyészség létrehozásáról, a kevésbé súlyos bűncselekményeket elkövetett személyek amnesztiában részesítéséről, az internálótáborok feloszlásáról és az internálás rendszerének, a rendőrbíráskodásnak, a kitelepítés intézményének, a kuláklistának, a lakosság zaklatásának a megszüntetéséről.

A koncepciók perekről, miként arról sem esett azonban szó, hogy mi történt két hónappal az ÁVH létrejötté után. A beavatottak szűk köre ismerte az 1931-ig volt szovjetunióbeli főügyész, (az 1940-ben kivégzett) Ny. V. Krilenko oly fontos tételét: a „bunkó primitív fegyver, a puska

2 *Magyar Közlöny*, 1949. 268.

3 SZAKÁCS S. – ZINNER T. (1997): *A háború „megváltozott természete” – Adatok és adalékok, tények és összefüggések – 1944–1948.* Génus Gold Rt. – Batthyány Társaság, Budapest. 130.

4 Uo. 133.

5 ZINNER T. és mtsai (1991): *Törvénytelen szocializmus. A [Németh-kormány által kinevezett történéssz]. Tényfeltáró Bizottság jelentése.* Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, Budapest. 11.

fejlettebb fegyver, de legjobb fegyver a bíróság”.⁶ A magyar társadalom kárvallott százezreinek sorsába oly durván beleavatkozó hazai büntető jogszolgáltatás történetében a legsötétebb betűkkel jegyezhető nap lett 1950. március 10. Mindez elválaszthatatlan az 1946-os kezdetektől, az 1947-es folytatástól, majd egy 1948-as, mondhatni közbülső rendelet hatálybalépésétől, és egy folyamat olyan jogszabályilag még rendezettnek tűnő, de velejéig törvénytörtő állomása, aminek eredője az ÁVH létrejöttéhez köthető. Mi történt?

Az Igazságügyi Minisztérium népbírói osztálya elrendelte 1946. február 6-án, hogy a népügyészségek küldjenek kimutatást a szabadlára helyezésekről a politikai rendőrségnek minden hónap 1-jén, 10-én és 20-án. Mindez még a népbírói büntetőeljárás előtt következett be. A titkosrendőrség irányítói, különösképp Péter Gábor későbbi helyettese, az ott dolgozó jogászok, az ún. fogalmazói kar vezetője, dr. Timár István ezredes viszont főképp azért elégedetlenkedtek, hogy a különböző kényszerrel kicsikart jegyzőkönyvekre alapozott népügyészségi vádiratok – még ha az elsőfokú népbíróságokon ki is hirdették a korabeli sajtó útján is erőszakolt elmarasztalásokat – másodfokon elégtelennek bizonyultak, ahol gyakorta felmentették a korábbiakban elítélteket. Ezt kvázi harmadfokon, igaz, nem az igazságszolgáltatás körében, hanem államrendészeti, szó szerint államvédelmi eljárásban „orvosolták” 1946 őszétől, megszegve azt az elvet, hogy ugyanazon cselekményért valakit elmarasztalni többször nem lehet. Úgy, hogy a fővárosi ÁVO illetékesei felkérték az eljáró igazságügyi szerveket (az erre rendszeresített formanyomtatványon, amelyet az őrizetükből voltaképp ideiglenesen elbocsátott, népbíróság elé állított személyek irataihoz csatoltak), hogy a felmentő ítélettel befejezett büntetőügyek immár nem terheltjeit, hanem az ítések által ártatlanoknak minősített személyeket ne helyezzzék szabadlára, hanem kísértessék őket vissza az illetékes hatóságaikhoz, és adják át – valójában vissza – a titkosrendőrségnek. Ők azonnal elrendelték bizonytalan tartamú internálásukat. Mindez törvénytelenül, jogszabályilag rendezetlen körülmények között történt.

Ennek, a népbíróságok által (a hatályos törvények alapján) ártatlannak minősített személyekkel szembeni államvédelmi eljárásnak a jogbiztonságot sértő vonzata különösképp azért szembetűnő, mert a népfőügyész is rendelkezett a nyomozást megszüntető határozatok mikéntjéről utóbb, 1947. július 29-én. De azzal, hogy ha az igazságügyi tárca vezetője is jóváhagyta a megszüntető határozatot, csak azt követően lehet értesíteni erről a fővárosi ÁVO-t. Ez azt jelentette, hogy amíg az igazságügyi hatóságok kijelenthették bárkiről határozatukban, hogy ártatlan, és ezért szabadulhatott fogva tartásából (előzetes letartóztatásából), addig nem biztos, hogy e helyzetről hasonlóképp gondolkodtak az Andrassy út 60.-ban. „Mindössze” annyi történhetett – amint az gyakorta megesezt –, hogy dr. Ries István miniszternek, vagy a helyette eljáró kollégájának szava is kevés volt ahhoz, hogy valaki szabadlában maradhasson.

Változtak az idők, az ÁVO, majd a BM ÁVH még tovább terjeszkedett, erőszakszervi súlya fokozódott. Az MKP, majd az MDP vezetőinek teljes támogatását élvező titkosrendőrség

6 ZINNER T. (KAHLER F. – KOCZKA É. – PÁLVÖLGYI F. – TÓTH B. közreműködésével) (2005): *Megfogyva és megtörve. Évtizedek és tizedelések a jogászvilágban 1918–1962*. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest. 616. Lásd még: ZINNER T. (1999): *XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlatja. 1944/1945–1992*. Rejtjel Kiadó, Budapest. 55.

egyre jobban törekedhetett ezért arra, hogy betölthesse „az állam az államban” szerepet. Érdekvérvényesítő képességét jelezte, hogy ezúttal már nem a népfőügyész, hanem az IM is elrendelte azt 1948-ban, hogy a népügyészségek a nyomozást megszüntető határozatnak egy hiteles kiadmányát küldjék meg a politikai nyomozószervnek. Mindez számos okkal, főképp azzal is összefüggött, hogy a magyarországi németiség kitelepítése lezárult, és a már kitelepítettekkel szemben korábban kezdeményezett büntetőeljárásokat megszüntették. A legtöbb esetben azonban a helyzet valós mozgatórugója azonos volt, mint 1946–1947-ben, a nyomozószervek adatai alapján felelősségre nem vonható, elmarasztalhatatlan személyeket – amennyiben Magyarországon maradtak – a titkosrendőrség internálhatta.

Ezekben az intézkedésekben az államvédelmi szervek számonkérésre irányuló mindennapos gyakorlata mellett egyes, az IM-ben és holdudvarában tevékenykedő kommunista jogászok ezt segítő politikája is meghúzódott. A joghatóságok részéről törvénytelen volt a bűnügyi nyilvántartón túli, a titkosrendőrség részére külön is adott tájékoztatás, valamint a felmentettek visszakisértetésében való cselekvő részvétel. Egyfelől, mert közreműködtek a szabadlábra helyezettnek az államvédelmi szervek rendelkezésére bocsátásával mind elvileg, mind a gyakorlatban ártatlanok újbóli meghurcolásában. Másfelől azért, mert mind a népügyészségek munkatársait, mind a népbíróóságok eljáró tanácsainak tagjait is – ahogy a baloldali sajtó gyakorta fogalmazta: a hivatásos „fasisztamentők”-et – a titkosrendőrök a gyanúsítottakhoz hasonlóképp kartotékozhatták, és akiknek így gyűltek fekete pontjaik. Idő kérdése volt, hogy ezeket mikor adják össze, mikor vonják felelősségre, azaz távolítják el őket. Az IM ehhez biztosította a muníciót.

A titkosrendőrség tájékoztatása jogerősen lezárt büntetőügyekre vonatkozott a népügyészségi vagy a népbíróósági szakaszban. A helyzet drámai módon megváltozott az ÁVH létrejöttével. Dr. Farkas Károly, az I. M. egyik osztályvezetője rendeletet adott ki minisztere nevében 1950 tavaszán. A jelzett, 1948-as intézkedés kiegészítéseként fordult a vádhatóságok és bíróságok első embereihez. Felkérte a bírósági elnököket, hogy „mindazon ügyekben, amelyekben a nyomozást, vagy annak egy részét az Államvédelmi Hatóság teljesítette, az ítélet egy példányát – akár jogerős, akár nem jogerős – *az ügyben eljáró bíróság székhelyén lévő Államvédelmi Hatóságnak küldőnccel* [eredeti kiemelés – Z. T.] (nem postán) küldje meg”.⁷ A rendelet visszamenő hatállyal, március 1-jétől alkalmazandó, az ezen időpont óta hozott ítéletek egy példányát sürgősen meg kellett küldeni az ÁVH-nak, legkésőbb március 20-ig. A vádhatóságok hasonló ukázt kaptak: munkatársaikat is tájékoztatási kötelezettség terhelte az általuk hozott határozatok, „vádírat, vádindítvány, áttétel, nyomozás megszüntetése”⁸ esetében.

Lényegi, sorsdöntő, jövőformáló változás következett be. Az ÁVH legális, az igazságügyi tárca által biztosított beleszólási lehetőséghez jutott a bírósági fórumrendszer működésébe. Most már a nem jogerősen lezárt büntetőügyekről is tájékoztatást kapott, és még a másodfokú büntetőeljárást megelőzően olyan adatok birtokába jutott, amelyek segítségével elsősorban a bíró-

7 Legfelsőbb Bíróság Elnöki Irattára 1950. El. I. a. 21. A 17 25461950. I. M. IV/3. számú rendelet. Határozatok közlése az Államvédelmi Hatósággal. 1950. március 10.

8 Uo.

ság elé állított személyek, de nemkülönben a tanúk, vádlók, ítések, ügyvédek jövőbeli sorsára kiható intézkedéseket foganatosíthatott. Munkatársain állt, hogy közülük ki, mikor és miképp él ezzel. A bíróságok függetlensége – a közismert, kiemelkedő büntetőügyekben másutt, párt- és államvédelmi vezetők által „meghozott”, majd bírákra oktrojált ítéletek kihirdetésén túl – azért szenvedett további csorbát, mert a nyomozóhatóság voltaképp felügyelete alá vonta a teljes büntetőeljárást, függetlenül attól, hogy a büntetőper jogerősen lezárult-e. Valójában mindenkinek, aki a jogszolgáltatás legszélesebben értelmezhető köréből és holdudvarából érintetté vált a büntetőperes eljárás bárminő fázisában, ez időtől fogva nem csupán a hatályos törvényeknek, hanem az ÁVH igényeinek is meg kellett felelnie. Márpedig köztudott, az idő tájt az ÁVH maga volt a törvény. A rendelet különben nyílt volt, a szigorúan titkos minősítésre már nem volt szükség. Hivatalból díjátalányozva küldték meg az érintetteknek.

A büntetőeljárás jogerős lezárulása előtti menetébe beavatkozás ekképp vezetett a diktatúra jelzett tömeges folyamatos jogsértéseihez, és évtizedekkel később kiváltotta ezeknek a büntetőpereknek semmissé nyilvánítását. Az egykori parasztpárti főtitkár, Kovács Imre – immár a messzi távolból és jóval később – ekképp summázta a lényegét: „a törvénytelenések tekintetében a kommunisták az oroszok cinkostársai voltak... taktikájuk kíméletlen és erkölcstelen volt... nem riadtak vissza semmiféle módszertől és eszköztől, ami segítette őket.”⁹ Rákosi és köre katasztrófapolitikájára hatott a káros „tanácsadás”, ami egyrészt a törvényalkotásban, másrészt a sztálini példa nyomán konstruált perekben öltött testet. A „csisztká”, a harmincas évek nagy tisztogatásának korszaka volt a példakép, és a Szovjetunióval „testvéri” kapcsolatban lévő országok büntető törvényhozásuk során kötelességtudóan figyelembe vették a szovjet tapasztalatokat, főképpen az államellenes bűncselekmények fogalmában, az osztálypolitikai lényeg tekintetében használva fel azokat.

Nem kitérve ezúttal mindarra, ami a kádári megtorlás – a Rákosi-féle rendszerű retorziók rémséges restaurálása – alatt, majd utána történt 1989-ig, a kihirdetett részleges és általános közkegyelmek, továbbá a semmisségi törvények (1989: XXXVI, 1990: XXVI, 1992: XI. és 2000: CXXX. tv., valamint a kötődő kárpótlások) jelzik Magyarhonban, hogy a büntetőjog és hatalom viszonya miként deformálódott. A diktatúra napja, valamint a totális diktatúra kezdetének napja erre a soha nem feledhető időszakra, társadalmi méretű tragédiákra emlékeztet.

---

9 Kovács I. (1990): *Magyarország megszállása*. Katalizátor Iroda, Budapest. 249.

Bank Barbara

Fedőneve: „Marcsa” és „Sándor”

Az Államvédelmi Hatóság építkezései
a kistarcsai és a recski internálótáborban (1949–1950)

1949 tavaszán Buda-délen, az akkori központi internálótáborban híre ment annak, hogy az internáltakat Kistarcsára költöztetik. Az internáltezredekben munkásokat kerestek, kőműveseket és villanyszerelőket. 1949. március 21-én kb. harminc buda-déli internáltat szállítottak Kistarcsára. A „déli órákban, fényes nappal, nyitott teherautón, két géppisztolyos sűrű rendőr kíséretében, megérkeztünk az új lakhelyünkre” – írta Madaras Ferenc a visszaemlékezésében.¹

Ebben az időben – 1949 márciusában – Veres József miniszteri osztályfőnök értesítette a Gazdasági Hivatalt (GH), hogy a központi internálótábort Kistarcsára áthelyezik, és megbízta a GH-t a táborból hiányzó fapriccsek anyagának beszerzésével. Feladatul kapta, hogy 600 darab négyszemélyes fapriccs elkészítéséhez szükséges faanyagot és vascsavarzatot szerezzenek be a Közszállítási Szabályzat rendelkezései szerint. A beszerzett anyagokat az internálótábor parancsnokságának rendelkezésére kellett bocsátani, mivel az összes munkát a saját műhelyeikben és az internáltakkal csináltatják meg.²

Az 1949. május 30-i Politikai Kollégiumi ülésen döntöttek a kistarcsai internálótábor részére kisajátítandó épület sorsáról is. Az internálótábor közvetlen szomszédságában állt egy emeletes épület, amelynek ablakaiból be lehetett látni a táborba és „tekintve, hogy a tábor területéről csupán egy tűzfal választja el még az internáltakkal való érintkezés lehetősége is fennáll”, ezért szükségessé vált az ingatlan kisajátítása. Emiatt mintegy 20 lakónak kellett biztosítani új lakást, amelynek a lebonyolításához 150 ezer forint póthitelt kellett igényelni.³ Mivel a priccseket a helyi asztalosműhelyben elkészítették, így az internáltak fekvőhelyének (a priccseknek) az anyagbeszerzésére a központilag a kiutalt 300 ezer forintból a tábor vezetősége megspórolt 215 ezer forintot. Ruscsák Lajos, a kistarcsai tábor parancsnoka ezért a belügyminisztertől engedélyt kért arra, hogy a megmaradt pénzen 2500 darab 70 x 180 cm-es szalmazsákot és 2500 darab takarót rendelhessen. Ezt azzal indokolta, hogy „előterjesztésemet a helyszűke, de egységes elhelyezés, azonkívül az ellenőrzés szorgosabb lehetősége miatt teszem meg. Nem közömbös az

---

1 MADARAS F. (2004): *Recsken diplomata voltam. Öt évi internálásom története 1948–1953*. Budapest. 40.

2 MNL XIX-B-1-r. 99. d. 40. t. A GH-nak a munkálatok menetét, illetve az anyag felhasználását állandóan ellenőriznie kell.

3 ÁBTL 2.1 XI/8. 126.

egységes elbánás elvének kidomborítása is ott, ahol egyszerű, szegény sorsú emberek vannak a jobb módú emberekkel együtt elhelyezve. Az egyiknek nincs derékalja és takarója, a másik – mivel teheti – matracon fekszik és paplannal takarózik. Kincstári tulajdon hiányában eddig kénytelenek voltunk megengedni a polgári holmik beadását.”⁴ Vagyis a táborban 1949 nyarán minimum 2500 internált volt elhelyezve. Kérelmét dr. Kardos György rendőr alezredes 1949. június 23-án kelt válaszában elutasította, nem engedélyezte, hogy a fennmaradt, megspórolt összeget szalmazsákokra és takarókra fordítsák, az összeget vissza kellett fizetni a főszámlára. A Belügyminisztériumban úgy döntöttek, hogy a Központi Internálótábor parancsnokság részére a Pálffy téri raktári készletből 150 darab használt takarót, 280 darab használt szalmazsákot és 400 darab szalma fejtáncost utalnak ki,⁵ amit ha számarányaiban jól megnézünk, korántsem fedti a kért mennyiséget.

Majd elkövetkezett 1950. május 5., amikor a hajnali órákban az ÁVH szabályosan elfoglalta az internálótábort. Ettől kezdve a kistarcsai internálótábor, intézményileg, a VI. Jogi és Börtönügyi, majd Vizsgálati Főosztály, VI/2 Börtönügyi osztálya alá tartozott, mint annak VI. alosztálya. A tábor parancsnoka 1950. május 5-től, 1951 márciusáig Potecz Sándor államvédelmi százados volt.⁶ A tábor „átvételekor” még javában zajlottak a bővítési munkálatok. Ennek a beruházásnak az anyagi fedezete még sokáig vita tárgyát képezte a BM és az ÁVH között.

1950. június 13-án a kistarcsai internálótáborban Potecz Sándor táborparancsnok, Almási János építész az ÁVH műszaki osztályáról és Püspök Zoltán építész az ÁÉTI⁷ részéről megbeszélést tartottak azzal kapcsolatban, hogy a kistarcsai tábor területén álló épületekben a renoválási, átépítési munkálatokat kijelöljék, illetve a táborparancsnok engedélyezze az átalakításokat, javításokat. A legfontosabb munkálatok az alábbiak voltak:

A H jelű épület I. emeletén levő két lakás átalakítása, a következő követelmények szerint: egy parancsnoki rész kialakítása – parancsnoki szoba, előadószoba, gépírói szoba, bejárati résszel és vécével. Ezekhez kapcsolódva a parancsnokhelyettesi szoba és vele kapcsolatban álló három előadó részére egy szoba kialakítása.

A segédhivatal részére ki kell alakítani egy kb. 20 m² nagyságú helyiséget, úgy hogy az a parancsnokhelyetttessel összeköttetésben álljon.

A GH részére 3 helyiség kialakítása, megfelelő mellékkelhelyiséggel.

A jelenleg meglévő két fürdőszoba közül lehetőleg az egyiket meg kell tartani.

Mind a három főbejárati rész elé széthúzható rácsozatot kell készíteni. A parancsnoki rész kialakításával kapcsolatban az eléje eső folyosórész, üvegfallal lezárandó.

Az F jelű épületben 4–6 zuhanyzó részére helyiség kialakítása, ugyanezen épületrészben a jelenlegi kórházrész felé átjárás biztosítása.

A víztoronyban elhelyezést kapó kórházrészhez a földszinten az előző pontban szereplő épületrészből két vécét le kell választani.

4 MNL XIX-B-1-r. 99. doboz 40. tétel 2.

5 MNL XIX-B-1-r. 99. doboz 40. tétel 1.

6 Potecz után Urbán Rezső államvédelmi főhadnagyot nevezték ki a kistarcsai internálótábor vezetőjének.

7 Általános Épülettervező Intézet Nemzeti Vállalat.

A toronyépület földszintjén egy elkülönítő részt alakítsanak ki. Ugyanezen rész I. emeletén, valamint a földszinten kettő, illetve egy mosdóhelyiséget kell építeni, és valamennyi helyiség részére kéményt felhúzni.

Érsek Tiborral⁸ az élen ment a huzavona, hogy a részszámlákat az ÁVH nem hajlandó ki-fizetni, mert akkor még a kistarcasai tábor nem hozzájuk, hanem a BM-hez tartozott. Érsek ebből a „párbajból” nyertesként került ki, és ezért 1950. május 11-én a BM és az ÁVH kötött egy megállapodást, amelyben felsorolták, hogy a BM milyen munkálatokat fejeztet be saját költségén az internálótábor területén, és az ÁVH milyen építési munkálatokat fog folytatni.

Egy 1950. június 15-i jelentés alapján a következő munkálatokat kellett a megbízott vállalatnak elvégeznie szeptember 1-jéig: a víztorony és a villanszerelő munkák befejezését, belső átalakításokat, a belső kerítés megépítését. Ennek június 20-a volt a határideje, valamint az M jelű épület építése, melynek július 15-ére kellett volna elkészülnie. Az F épület építészeti átalakítására ugyancsak a július 15-i határidőt szabták meg. Ezt egészítették ki bádogos és víz-szerelő munkálatok. Ezen túl a következő munkálatokat kellett elvégezni még az internálótábor területén: a víztároló medence megépítése, a parancsnoki épület első emeletének átalakítása, a törzsepület javítása, meszelés, kisebb átalakítások, a külső kerítés megerősítése három sor szögesdróttal. Két gépkocsinak garázst is kellett építeni.

1950. augusztus 7-én költségvetési tervezetet nyújtottak be az ivóvízszivattyú távvezérlő berendezésének felszerelésére, a víztorony villanyvilágításának megoldására, a víztorony és az U épület villámhárítójának felszerelésére, valamint az F épület villamos berendezésének részbeni átalakítására. A terveket Fehérváry Aladár az ÁÉTI II. számú tervezőosztály vezetője készítette el.

Tárnok Jenő augusztus elején levelet írt az Államvédelmi Hatóság VII. főosztálya⁹ számára, melyben összefoglalta és közölte, hogy a vállalatuk nem kapott kiírást, sem véglegesen lerögzített rajzokat az építkezéshez, és amikor egy-egy munkát a saját belátása szerint elvégzett, akkor jöttek az újabb elgondolások. Tárnok levelére Érsek Tibor államvédelmi alezredes 1950. augusztus 12-én válaszolt, melyben a munkálatokért a kifizetést a BM illetékes osztályára hárította. A levelezés tovább folytatódott és ment a felelősség egymásra áthárítása, illetve az ÁVH nem akarta kifizetni a megrendelt munkát, arra való hivatkozással, hogy azt még a Belügyminisztérium keretén belül rendelték meg 1949 végén.

---

8 Érsek Tibor (Bonyhád, 1911–?) államvédelmi alezredes. 1945–1947 között a rendőrség kötelékében dolgozott különböző beosztásokban. 1948. február 1-jétől került az ÁVH állományába. Ekkor a nyilvántartó alosztály vezetője lett. 1948. április–szeptember között a szervezési alosztály vezetője volt, majd 1949 áprilisáig a Határ-Folyam és Légirendészet alosztályának helyettes vezetője lett. Az önálló ÁVH megalakulásával a VII. Gazdasági és Pénzügyi Főosztály vezetőjének nevezték ki. 1951 decemberében leszerelték és a Belkereskedelmi Minisztériumban kapott állást.

9 ÁVH VII. Főosztály: Gazdasági, majd Anyagellátó Főosztály, amely az ÁVH gazdasági és pénzügyeit intézte. Vezetője közvetlenül az ÁVH vezetőjének volt alárendelve. A főosztályt megalakulásakor Érsek Tibor államvédelmi alezredes irányította 1951. november 30-ig, majd posztját Gajda Marcell államvédelmi őrnagy vette át.

Egy 1950. szeptember 22-én felvett felülvizsgálati jegyzőkönyv arról tudósít, hogy a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának VII. Építési Osztály Kirendeltségén történt egy megbeszélés. Az összejevetel tárgya az volt, hogy a Budapesti Egyesült Középipítési Vállalat által „Marcsa” jelű épület műszaki munkálatainak a felülvizsgálatait kellett végrehajtani. A megbeszélésen jelen volt: Diósi László műszaki felülvizsgáló, a BM részéről Gramantik Sándor rendőr hadnagy, Vida Ferenc rendőr hadnagy, a kistarcsai internálótábor részéről Potecz Sándor államvédelmi százados, táborvezető, Püspök Zoltán tervező építészmérnök (ÉTI), és Sztankovits István, a vállalat megbízottja. A „Marcsa” jelű építkezés M jelű épületében a vállalkozó által végzett munkákon észlelhető volt a befejezés után, hogy az eredeti tervekhez képest helyenként, az építés közben meg kellett változtatni azokat. Így a megrendelt és meg nem rendelt munka végszámlája majdnem a kétszerese lett az eredetileg eltervezettnek, a többlet a munka közben szükségessé vált pótmunkákból adódott, amire pótszerződést kellett kötni. Így került bele az M jelű épületben a földszinti lépcsőtér padlósimítása, de ezenfelül is különböző hibákat észleltek a felújítás, ráépítés során: a vakolás felpikkelyesedett, a régi mészréteg nem lett lekaparva a mennyezeten és az oldalfalakon, a különböző emeleteken elhelyezett vécéajtók meglazultak a szakszerűtlen elhelyezés miatt, a vécédeszkafalakat padvasak nélkül helyezték el, és ezért mozogtak, az átalakítás során keletkezett szennyeződést nem takarították el, az ereszpárkányon keresztül pedig az épület beázott. Ezért kijelentették azt, hogy az összeget csak akkor fizetik ki a kivitelező számára, amennyiben a vállalat a jegyzőkönyvben felsorolt összes hiányt pótolja. Ha ez megtörtént, akkor a táborparancsnokság egy kiállított és aláírt igazolvánnyal igazolja, hogy a vállalatnak kifizethető az összeg. Az építési, kivitelezési munkákat elvégezték, hogy ez az ÁVH, illetve a BM részéről ki lett-e fizetve, és mennyit fizettek érte, milyen arányban, arról ezek a dokumentumok nem adnak hírt.

Az építető és a megrendelő a Belügyminisztérium volt. A szerződés megkötése 1949. október 18-án történt, 325878/1949. IV/1. c BM számon. A szerződés szerint az építkezés befejezésének határidejét 1950. május 1-jére tűzték ki. Az építkezés tényleges befejezésére viszont csak 1950. szeptember 16-án került sor.

Ugyanebben az időben nemcsak Kistarcsán folytak a tábor bővítésével és felújításával kapcsolatos munkálatok, hanem megkezdődött a másik ÁVH kezelésében álló internálótábornak az építkezése is, ez volt Recsk.

„A tábor helyéül azt a Recsk közelében lévő erdős területet választották, amely az akkori Sándorréti gondnoksághoz tartozott. Az egész azzal indult, hogy 1950 júniusában két ÁVÓ-s felkereste az erdőgazdaság – akkor Nemzeti Vállalat – Kossuth utcai központjában Ferenczy Ferenc főmérnököt (Gonda vezérigazgató akkor már távozóban volt). Behívták Pandula Zoltán műszaki osztályvezetőt és utasították őket a recski táborhely azonnali átadására és az ott található lakások haladéktalan kiürítésére. Még aznap a két államvédelmis a helyszínre ment, oda-rendelték Urbánfy István sándorréti gondnokot és Szonntag Pált, aki a területen erdőrendezési munkákat végzett, és az ott lévő két lakás egyikében lakott. Urbánfyt utasították, hogy a Csákánykő közelében jelöljön ki egy területet, ahol rabokkal felépítetik a tábort, és megnyitják a kőbányát [...]. Szonntag megkapta a feladatot: egy napon belül ki kell mérni a területet. Tiltakozott, mondván, hogy háromszögelés szükséges. A válasz: ‘ha nem készül el holnap délig, lövök’. Másnapra elkészült a kütőzés, Praveczy Andor (az egyik lakó) a faluba költözött, Szonntag pedig

a Jámbor-arborétum területén lévő Koczka tanyára ment át [...]. Nem sokkal ezután megérkezett a rabok első csoportja [...].”¹⁰

1950. július 12-én az MDP KV Titkárság ülésén¹¹ – melyre meghívták Péter Gábort, Décsi Gyulát és Nagy Imrét – a 10. pont előterjesztése a letartóztatottak és a rendőrhatalósági őrizet alatt állók foglalkoztatása volt, melyre Vas Zoltán tett javaslatot.¹² Előterjesztését a Titkárság azzal a kitételrel fogadta el, hogy „a 4.500-as létszámot foglalkoztató kőbánya az ÁVH kezelésében legyen. Tegyenek konkrét előterjesztést az Államgazdasági Bizottság legközelebbi ülésére, hogy az építkezést július folyamán megkezdhessék.”¹³ Július 19-én pedig megkezdték a recski internálótábor feltöltését a politikai internáltakkal, annak ellenére, hogy nem volt hely 4500 fő elhelyezésére.

1950. augusztus 19-én kelt utasításban Érsek Tibor államvédelmi alezredes parancsot adott arra, hogy az ÁVH recski építkezéseihez 20 000 db kisméretű téglát utaljon ki az Építésügyi Minisztérium Anyaggyártási Osztálya.¹⁴ Pár nappal később, augusztus 21-én, ugyancsak Érsek Tibor szigetelőanyagot rendelt a recski tábor építkezéseire,¹⁵ egyben pedig jóváhagyta a 20 000 téglá igénylését a mátraderecskei téglagyár készletéből.¹⁶

Mindezeket a megrendeléseket a Mész- és Cementgyártó Nemzeti Vállalatnak az ÁVH kívánságára egy fedőszámlára kellett kiállítania. Így a recski tábor felépítéséhez igényelt és hiányosan ugyan, de megkapott építkezési anyagokat a „Sándor” fedőnevű számlára kellett kiállítani. Így kezdődött el a hírhedt titkos munkatábor nagyobb arányú kiépítése.

---

10 WÁGNER T. (2010): Erdészek a Rákosi időkben. *Erdészeti Lapok*, CXLV. 7–8. július–augusztus. 285–287.

11 Ezen a külön meghívottakon kívül Rákosi Mátyás, Révai József, Farkas Mihály, Donáth Ferenc, Kovács István, Hegedüs András és Dénes István vett részt.

12 MNL M–KS 276. f. 54. cs. 108. ö.e. 1950. július 12. 1R/62. 92. (1).

13 MNL M–KS 276. f. 54. cs. 108. ö.e. 1950. július 12. 1R/62. 96. (5).

14 MNL XIX–B–1–ax. 3. d. Recsk feliratú dosszié.

15 MNL XIX–B–1–ax. 3. d. Recsk feliratú dosszié.

16 MNL XIX–B–1–ax. 3. d. Recsk feliratú dosszié.

A hároméves terv propagandája a rádióban¹

A rádió műsoraiban már 1947 januárjától folyamatosan figyelemmel kísérte és tájékoztatta a hallgatókat a hároméves terv feladatairól. A különböző műsorokon kívül a *Rádió Újság*ban is számos cikk jelent meg az egyes pártok terveiről, hozzájárulásáról a terv sikeréhez. Az újjáépítéssel kapcsolatos elképzelésekről egyre gyakrabban kérdezték a lap munkatársai a politikusokat és a felelős kormánytisztviselőket.

A *Rádió Újság* 1947. január 17-én megjelent számában Fodor Gyula, Budapest alpolgármestere vázolta a hallgatóknak a főváros újjáépítésének hároméves tervét.

Az alpolgármester abban bízott, hogy az építkezésekre és beruházásokra olyan jelentős összegeket tudnak átcsoportosítani, hogy az minden dolgozó és intézmény életében változásokat fog eredményezni. A tervekben mindezek megvalósítására az 1938-as pengőértékben 476 millió pengőnek megfelelő forintot irányoztak elő. Minden remény megvan arra, hogy a hároméves terv végén „Budapest ismét büszkén viselheti a »Duna gyöngye« jelzót” – mondta az interjú végén a politikus.²

A Földmunkások és a Kisbirtokosok Országos Szövetsége 1947. február 1-jén a *Falurádió*ban elhangzott műsorban hívta fel a figyelmet az állattenyésztés szempontjából fontos legelőgazdálkodásra. Magyar Beck Vladimír, a Földművelésügyi Minisztérium rét- és legelőgazdálkodási ügyosztályának vezetője előadásában egyebek mellett kiemelte, hogy az állatok fejlődése a tejhozam megfelelő szinten tartása és növelése nagymértékben függ a legelő minőségétől. Az európai értelemben vett legelőkultúra megvalósítása Magyarországon még várat magára, a nyári hónapokban az ország legelőinek 90%-a „koplaltató legelő”. A különböző legeltetéssel foglalkozó társulások csak kizsákmányolják a földet, de „viszonzásul” nem adnak semmit.

A hároméves terv fontos feladata a szakemberképzés, ennek érdekében a földművelési kormányzat a hároméves terv keretében mezőgazdász és pásztorképző tanfolyamokat szervez, hogy minden gazda és pásztor elvégezhesen legalább egy nyolc- vagy négynapos tanfolyamot, a leg- alapvetőbb ismeretek elsajátítása céljából. Ezek elsőrendű feladatok a hároméves terv sikeres megvalósítása érdekében.³

A hároméves tervben a mezőgazdaság fejlesztése mellett hasonlóképpen fontos az ipar újjászervezése, a „nagy iparvállalatok államosítása” is – mondta egy 1947. március 7-én a *Rádió*

1 A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

2 A 3 éves terv. *Rádió Újság*, 1947. január 17. 13.

3 *Magyarország legelői és a 3 éves terv*. Falurádió. 1947. február 1. Magyar Rádió Archivuma (a továbbiakban: MRA) Műsorboríték. Adásba ment: 1947. február 1. 6:30-tól.

Újságban megjelent interjúban Bán Antal iparügyi miniszter. A háború végén egyes iparágakban egyáltalán nem volt termelés, mások kis kapacitással tudtak csak termelni. Az 1945-ös állapotokhoz képest az „ipar általában béketermelésének 60-70 százalékánál tart”. Az iparban az államosítás eredményei úgy mérhetőek a legjobban, ha azt vizsgáljuk, hogy az „egyes iparágak kapacitásának hány százaléka esik az államosított, illetve az állami kezelésbe vett vállalatokra”.

A minisztert az újságíró arról is kérdezte, hogyan alakul a rádiókészülékek gyártása. A rádiókészülékek gyártása jó tempóban folyik – hangzott a válasz. Sok új készüléket lehet látni a hazai piacon. A gyártás fokozását a továbbiakban az is segíti, hogy a közeljövőben érkeznek vissza Nyugatról a rádiógyártáshoz szükséges berendezések. A hazai rádiógyártásnak fel kell vennie a versenyt az angol és amerikai exportiparral, és számolni kell a holland rádiókészülékek versenyével is. A miniszter bízik abban, hogy a „kitűnő magyar rádióipar ezekkel a nehézségekkel is meg fog küzdeni”.⁴

Szintén a *Rádió Újság*nak adott interjút Andics Erzsébet, a Magyar Kommunista Párt Központi Pártiskolájának igazgatója. Az interjú 1947. március 28-án jelent meg. Ebben Andics kiemelte, hogy a hároméves terv legfontosabb feladata, az ország gazdaságának helyreállítása mellett, a kulturális elmaradottság felszámolása. A legfontosabb az „általános iskola bevezetése”, ennek érdekében ötezer új tanterem építése szerepel a tervben. Javítani kell a tanítók lakáskörülményeit, ezért ezer pedagóguslakás építését is tervezik. A tanerő ellátása érdekében pedig a pedagógusok létszámának közel ötezer fővel történő emelését irányozták elő. A hároméves terv keretében szerepel az analfabéták számának jelentős, a jelenlegi 8%-ról 2%-ra történő csökkentése.

A hároméves terv programjában célul tűzték ki a főiskolákon, egyetemeken tanuló munkás- és parasztszármazású hallgatók számának 3%-ról 25%-ra emelését. A gimnáziumok jelenlegi „elvont tanulási módszerét szakmai jellegűvé kívánja tenni” a terv kulturális programja.

A rádióra fontos feladat vár a kulturális terv végrehajtásában. Ennek alapfeltétele, hogy a falvakban, tanyákon minél több házban legyen rádió. A készülék azonban önmagában még nem elegendő. „... a rádióknak minél fokozottabb mértékben a népnevelés eszközüvé kell válnia”, így lehet a rádió a vidék kulturális felemelkedésének egyik legfontosabb eszköze – mondta Andics Erzsébet.⁵

A rádió 1947. március 29-én elhangzott műsorában *A falu megújítása és a hároméves terv* címmel készítettek beszélgetést Dobi István államminiszterrel és Nagy Imre volt „földosztó” miniszterrel. A hároméves terv akkor lesz sikeres, ha az egyszerű ember sorsa jobbra fordul, élet színvonala emelkedik. Dobi Istvánt arról kérdezte a riporter: véleménye szerint három év múlva érezheti-e a parasztság a javulást? Válaszában a politikus az 1848-as jobbágyfelszabadítás példáját említve elmondta, hogy akkor a parasztságnak csak egy része jutott földhöz. A földhöz jutottak nem kaptak segítséget, szakmai támogatást a gazdálkodáshoz. „A demokrácia most megadta a parasztnak a földet, szélesebb körben, mint a jobbágyfelszabadítás. De itt nem állt meg, mert ezzel a parasztságot csak ősi jussába helyezte.” A hároméves terv célkitűzése, hogy a parasztságnak a „föld megélhetést, jómódot adjon” – mondta a politikus.

4 A rádió a demokrácia szócsöve. *Rádió Újság*, 1947. március 7. 7.

5 A kultúra szerepéről a 3 éves tervben. *Rádió Újság*, 1974. március 28. 7.

Hogyan változtat a hároméves terv azon, hogy „a magyar mezőgazdaság közismerten tervszerűtlenül termelt és külterjesen?” – kérdezte a riporter Nagy Imrét. A földreformot követően alapvető változás történt a birtokviszonyokban. A világpiac törvényei „szükségessé” tesszik a termelés „átállítását és a belterjes gazdálkodást”. A kisbirtokrendszerben a gazdaságoknál az „átlagterület 10 katasztrális holdon alul van”. „Ekkora területen jövedelmező termelést folytatni csakis belterjesen lehet.”⁶

A *Falurádió* 1947. június 5-én elhangzott adásában azzal kapcsolatban adtak tanácsokat az újjgazdáknak, miként kapcsolódhatnak be saját településükön a hároméves terv előkészítésébe. A helyi tervek előkészítésébe be kell vonni a „demokratikus pártok vezetőségét”, a községek vezetőit, a nemzeti bizottságok képviselőit és az Újjonnan Földhöz Juttattak Országos Szövetségének (UFOSZ)⁷ tagjait. Közösen kell megbeszélniük azokat a kérdéseket, amelyek az újjgazdák érdekeit érintik. A műsor készítői javasolták, hogy a tervezőmunkába vonják be a „haladó értelmiséget is”. „Nem lenne elegendő, ha csak egy-egy újjgazda venne részt ebben a munkában, ha másképp nem azzal támogatja minden egyes újjgazda a hároméves terv előkészítését, hogy egységesen áll az UFOSZ vezetőinek háta mögött. Annál is inkább, mert máris mutatkoznak jelei annak, hogy a reakciós a sok elvesztett (sic!) csatája után – mivel politikai vonalon nem sikerült – gazdasági téren akarja megtámadni a demokráciát.” Lehetnek olyan települések, ahol azt fogják mondani, hogy nincs szükség a hároméves tervre. „Figyelmeztetjük az újjgazdákat, hogy ne tévesszék meg őket az ilyen hangok, hanem fogjanak össze” a terv kidolgozásában és végrehajtásában.⁸

A *Rádió Újság* 1947. június 6-án megjelent száma közölte a Dinnyés Lajos miniszterelnökkel készült interjút. A miniszterelnök hangsúlyozta, hogy az „ország minden demokratikusan gondolkozó dolgozójának életkérdése a hároméves terv sikere”.

Az interjúban Dinnyés kitért azokra a feladatokra is, amelyek – szerinte – a rádióra hárulnak a hároméves terv megvalósítása érdekében. Elmondta, hogy a „demokratikus magyar rádió egyik legfontosabb munkatársa azoknak, akik a demokráciát Magyarországon meg akarják szilárdítani és a hároméves tervet diadalra akarják hozni”. A terv megvalósítása érdekében mindenkinek a célt kell „szolgálni”, így a rádióknak is „az a feladata és kötelessége, hogy minden erejével bekapcsolódjon ebbe a nagy nemzetépítő munkába”.

A rádió „munkája szellemi síkon mozog”. Az iskolák és a sajtó tevékenysége mellett „kötelessége a huszonöt éves fasiszta rendszer alatt céltudatosan elrontott lelkek átnevelése”. A rádió eddigi működése is „bizonyítja mindenkor ezt a célt szolgálta és e téren elért eredményei máris dicséretre méltóak”. „A munkamenetet azonban fokozni kell. A hírszolgálat, a hírek megszövegezése, kiválasztása, a különböző oktató, ismeretterjesztő előadások beiktatása, de még a szórakoztató műsor összeállításánál is állandóan figyelemmel kell lenni a célra, amelyért napjainkban a rádióknak is dolgoznia kell.”⁹

6 *A falu megújítása és a hároméves terv*. 1947. március 29. MRA Műsorboríték. Adásba ment: 1947. március 29. 19:45–20:00.

7 Az UFOSZ 1946. március. 31-én alakult, kommunista vezetésű szervezet volt. <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=6925> (Letöltés ideje: 2012. április 26.)

8 *Mit nyújt a hároméves terv az újjgazdáknak? Újjgazdák negyedórája*. 1947. május 12. MRA Műsorboríték. Adásba ment: 1947. május 12. 19:45–20:00.

9 DINNYÉS L. (1947): A 3 éves terv sikere életkérdés. *Rádió Újság*, június 6. 5.

Interjú adott a rádióknak Ortutay Gyula, már mint vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Magyar Központi Híradó Rt. volt elnöke. Az interjú a *Rádió Újság* 1947. július 4-i számában jelent meg. A miniszter az oktatás és művelődés hároméves tervéről beszélt. A tervben négy fő követelmény megvalósításáról szólt: a tárca törekszik a közművelődési intézményekben esett háborús károk kijavítására – volt az első. A második a közművelődés reformjának a befejezése. A harmadik a „dolgozó tömegek és a kiváltságos osztályok, illetőleg a falu és a város között meglévő »kulturális olló« összébb zárása”. A negyedik „közművelődésünk tájak szerint való szervezése”. Nem könnyű a négy pont megvalósítása – mondta a miniszter –, hiszen az újjáépítés is nagy költségvetéssel jár, három év alatt helyre kell állítani 5000 népiskola épületét, 10 000 tanterem vár teljes vagy részleges felszerelésre, fel kell újítani több mint 100 polgári iskolát és 87 gimnáziumot és más középfokú intézményeket. Ugyancsak helyreállításra és felszerelésre várnak a diákokthoz és kollégiumok is. A felsőfokú intézmények újjáépítését és felszerelésüket szintén a hároméves terv költségvetéséből kell megoldani.¹⁰

A Közellátásügyi Minisztérium 1947. július 26-án elhangzott adásában a közellátás helyzetéről tájékoztatták a hallgatókat a hároméves terv megindulásának kezdetekor. Az előadásból a kenyérellátásra és gabonabeszolgáltatásra vonatkozó információkat választottuk ki. Eröss János közellátásügyi miniszter egyebek mellett elmondta, hogy az „életszínvonal emelése már a tervgazdálkodás első hónapjaiban jelentkezni fog a jobb élelmiszerellátás terén”. A tervek szerint augusztusban felemelik a kenyérfejadagokat. A hároméves terv indulásakor is kenyérjegyrendszer volt és nem tudják felszabadítani a gabonafélék és a liszt árát sem. A gabonaellátás helyzete Európában „igen kedvezőtlen [...] nehéz volna szabad terményforgalom mellett meggátolni, hogy a kenyérnekvaló az országból kiszivárogon”.

„Ahhoz pedig, hogy a kormány megakadályozhassa azt, hogy a spekuláció készleteket halmozzon, nagyobb termésre volna szükség, hogy így olyan központi készletek álljanak rendelkezésre, amelyek révén a kormányzat az áruelvonások által támasztott áruhiányt áthidalhassa”, illetve a gabona- vagy a lisztspekulációt ki tudja iktatni.

A kormányzat a jegyrendszer további fenntartása mellett tudja „mindenki számára” biztosítani „sorban állások nélkül zökkenőmentesen és hatósági áron a mindennapi, nagyobb szelet” kenyeret.

A hároméves terv feladatainak megvalósítása az emberek életszínvonalának emelését szolgálja. Ennek érdekében hozott intézkedést a kormány. Ennek nyomán felemelték a gabonafélék árát. Az áremelés mintegy 100%-os, az eddigi 40 forintos búzaár 80 forintra emelkedett, a beszállítási kötelezettségen felül eladásra kerülő búza esetében. „Ugyanezt az árat kapják terményükért a beszállításra nem kötelezett 15 kataszteri holdon aluli kistermelők is.”

A beszállítási kötelezettségnek augusztus 3-ig eleget tevő gazdáknak 60 forint helyett 70 forintot fizetnek a közellátási szervek, ha a beszállítás augusztus 3-a és 31-e között történik, a terményért 65 forintot kapnak. Ezek mellett a gazdák fuvar-, raktározási és vagonberakási költségeit is megtérítik. A közellátási miniszter előadásában megállapította, hogy „míg a kenyérgabona árát kétszeresére emelte a kormány, és ezzel leszűkítette az agráröllót, addig

10 Ortutay Gyula a hároméves terv 4 követelményéről. *Rádió Újság*, 1947. július 4. 3.

a kenyérárak legalább is a fogyasztók legszélesebb rétegei számára nem változnak”. A költségkülönbözöket kiegyenlítésére olyan megoldást választott a Közellátási Minisztérium vezetése, ami a „legjobbban megfelel a 3 éve tervben lefektetett szociális szellemnek”.¹¹

A hároméves terv indulásának napján a *Rádió Újság* megjelentette a pártok összefoglaló nyilatkozatait arról, miként vélekednek a terv fontosságáról. Az 1947. augusztus 1-jén megjelent számban először Implom Ferencnek,¹² a Független Kisgazdapárt főtitkárának összefoglalóját olvashatjuk. A politikus elmondta, hogy a hetekig folyt a vita a hároméves tervről. Mindez nem azért történt, mert a párt szakemberei, „kispolgári és paraszti származású képviselői elneveztek volna az ország tervszerű újjáépítésének gondolatát, hanem azért, mert a terv megvitatása szerencsétlen módon egybe esett azzal a politikai válsággal, amivel olyan nehezen tudtunk megbirkózni”. Ezt követően azonban a párt „teljes erővel részt vett a hároméves terv munkájában és sohasem fogom elfelejteni azt a lelkes hangulatot, amivel képviselői csoportunk állást foglalt a nagy terv megvalósítása mellett” – mondta a politikus.¹³

A *Rádió Újság* 1947. augusztus 1-jén megjelent számában Farkas Mihály ismertette a Magyar Kommunista Párt álláspontját. Kiemelte a hároméves terv különleges jelentőségét, amelynek egyik legfontosabb célját a kommunista párt gazdaságpolitikájának a megvalósításában jelezte meg. A párt „gazdaságpolitikáján vörös fonalként húzódik végig egy törekvés: a dolgozók életszínvonalának emelése, a magyar jólét biztosítása”. Ennek a célnak az elérését tűzte ki a párt „a földreform megalkotásánál, a közlekedés, a bányászat és az ipar megindításánál és újjáépítésénél s természetesen a stabilizálásnál is”.¹⁴

A Marosán Györggyel, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt főtitkárhelyettesével készült interjú a *Rádió Újság* 1947. augusztus 1-jei számában jelent meg. Marosán a hároméves tervről egyebek mellett elmondta, hogy a párt már a két világháború közötti programjában is a „válságokban végződő szabad tőkés termelési rendszer helyébe a tervgazdaság bevezetését sürgette”, ezért is üdvözölte most örömmel a hároméves tervet – mondta.¹⁵

„Az országos terv keretében a magyar rádió is elkészítette a maga hároméves fejlődési irányzatait” – olvasható a *Rádió Újság* 1947. augusztus 1-jei számában. Az interjút Schöpflin Gyula, a rádió műsorigazgatója adta. A rádió hároméves terve jelentősen különbözik a gyárak, a vállalatok, a közintézmények tervétől. A rádió fejlődését olyan sok külső tényező befolyásolja,

11 Közellátási Minisztérium. *Ellátási kérdések a 3 éves terv megkezdésekor*. 1947. július 26. MRA Műsorboríték. Adásba ment: 1947. július 26. 8:00-tól.

12 Implom Ferenc (1901–1979) cipész, 1918–19-ben nemzetőr, majd vöröskatona. 1932-től az FKGP tagja, 1945-től képviselő, 1947 februárjától a párt főtitkárhelyettese, majd főtitkára, később alelnöke. 1948 novemberében lemondott mandátumáról és pártbeli tisztségéről. Hazatért szülőfalujába. Az ötvenes évek elején kulákklistára helyezték s meghurcolták. 1956 októberében részt vett az FKGP újjászervezésében. Bár fellépett minden erőszakos cselekedet ellen, 1958-ban 3 évi felfüggesztett és 1 év börtönben letöltendő büntetést kapott. 1960-tól az akkor alakuló helyi termelőszövetkezet tagja volt, 1966-ig dolgozott. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC06707/06765.htm> *Magyar Életrajzi Lexikon*. (Letöltés ideje: 2012. május 5.)

13 A nagy nap előestéjén. *Rádió Újság*, 1947. augusztus 1. 2.

14 FARKAS M. (1947): Indul a 3 éves terv. *Rádió Újság*, augusztus 1. 3.

15 MAROSÁN GY. (1947): Magyarország hároméves tere. *Rádió Újság*, 1947. augusztus 1. 4.

amelyeket nehéz beépíteni a tervbe. Ilyen például az előfizetők száma, ezt három évre előre kiszámítani nehéz, pedig a rádió anyagi alapjait az előfizetésekből befolyt bevétel nagyban befolyásolja.

Elmondta, hogy amire bizton építeni lehet, az a Magyar Posta hároméves tervének rádiótechnikai része. A tervek alapján 1948 közepére elkészül a lakihegyi 135 kilowattos nagyadó. Ugyanebben az évben tervezik az átadását az ugyancsak 135 kilowattos szolnoki adónak. A tervekben szerepel két év múlva két nagy teljesítményű rövidhullámú adó felépítése Diósdon, a kísérleti adások már ebben az évben elindulnak.

Az országban hat közvetítőállomás fogja ellátni műsorral a vidéket. Már működik a pécsi, magyaróvári és miskolci átjátszóállomás. A tervekben szerel a budapesti, a nyíregyházi és egy nyugat-dunántúli állomás építése.

A rádió stúdióiban folyamatosan megújul a berendezés. A műsorkészítést segítő lemez-, könyv- és kottatár bővítése is folyamatos fejlesztés alatt áll. Ezen belül külön figyel a rádió vezetése arra, hogy a szomszéd népek irodalmi, zenei vonatkozású anyagaiból minél változatosabb, gazdagabb legyen a gyűjtemény.

A műsorigazgató bejelentette, hogy a rádió állandó és „elsőrendű feladata az országos tervek állandó és hatalmas erejű propagálása, itthon és a határokon túl”. „A magyar rádió hirdetni fogja a terv megvalósulásának minden lépését, nyomon fogja kísérni az ország emelkedésének útját bányákban, üzemekben, a földeken, a hivatalokban” – fejezte be a hároméves terv rádiós terveinek ismertetését a műsorigazgató.¹⁶

---

16 SCHÖPFLIN GY. (1947): A rádió és a hároméves terv. *Rádió Újság*, augusztus 1. 7.

Híradók és dokumentumfilmek a Rákosi-korszakban

 Rákosi-korszakban az ország vezető politikusai rendkívül fontos szerepet szántak a különböző művészeteknek és kulturális intézményeknek, hiszen azok akkoriban mint a sztálinista ideológia legfontosabb közvetítő csatornáit léteztek. Az államosított filmszínházakat is felhasználták propagandacélokra, ami mellett a filmek szórakoztató és kulturális értékközvetítő szerepe háttérbe szorult.

A játékfilmek mellett jelentős szerepet játszottak a korszak propagandagépezetében a dokumentum-, oktató- és híradófilmek is. A dokumentumfilmek jelentőségét mutatja többek között az is, hogy külön dokumentumfilm-színházakat hoztak létre: Budapesten kettő (Fáklya és Fény), míg vidéken Miskolcon, Pécsen, Debrecenben, Szegeden és Győrben egy-egy ilyen filmszínház működött.

A filmek előtt a mozikban mindig vetítettek híradót vagy egy-egy rövidebb dokumentumfilmet. A filmhíradók feladata eredetileg a heti fontosabb események bemutatása volt, de valójában csak képi illusztrációként szolgált az agitáció és propaganda éppen kiválasztott témáihoz. A sztálini híradóban nem a kép illusztrálta a hírt, hanem a kép maga vált hírré. Az események többségének nem létezett olyan valóságdarabja, amely a híradó képeiben megjelent történésekkel összevethető lett volna. Így minden híradástípusnak megvoltak a tipikus eseményei, képi és szöveges sémái. („A híradók világa nem a valóság meghamisítása, hanem utópikus látomás, egy nem létező, reménybeli világ »dokumentatív« képe.”¹) A híradók mozgóképein mindenki boldog volt, mindenki egyetértett, aki pedig nem, az ellenség volt, aki megbűnhődött. Ebben a világban minden a munkáról, ezenkívül esetleg a sportról szólt. A leegyszerűsített valóságban a munkásnak csak ideológiai útmutatásra volt szüksége, amit a gyakori nagygyűléseken meg is kapott. A híradók ennek a világnak az eseményeiről tudósítottak.²

A pártállam intézkedéseit népszerűsítették a híradók készítői azzal a sablonosnak mondható módszerrel, hogy a kisfilmekben rendszerint a „rossz múltat” állították szembe a „boldog jelennel”. Ezzel is igyekezett a hatalom elérni, hogy az emberekben tudatosítsák, miszerint érték történnek a politikai intézkedések, hiszen a filmkockákon ugyanolyan egyszerű emberek jelentek meg, mint a nézők; mindig vidám, jókedvűen dolgozó „nép fiaiból” kerültek ki a híradó- és dokumentumfilmek szereplői. A filmhíradók feladatának meghatározásában nem az volt a kérdés, hogy a politikai propagandát és agitációt támogatja-e, hanem az, hogy épp mikor melyik része lesz hangsúlyos.

1 Kovács 1992: 91–92.

2 Kovács 1992: 91–92. A híradók képi világának elemzéséről lásd bővebben: Kovács 1992.

A magyar filmhíradók gyártása a fordulat éve után a szovjet példa nyomán fejlődött tovább. Az újságszerű rövid hírek helyett a filmhíradó riportjai hosszabb lélegzetvételűek lettek, s inkább dokumentumfilm-jelleget öltöttek.³ A hangsúly nem a hírek aktualitásán volt, hanem a politikai tartalom terjesztésén. Nem az volt a fontos, hogy melyik tsz-ben milyen eredményt értek el, hanem az, hogy a jól működő tsz a kommunista hatalom alatt jött létre és működését is ez a rendszer biztosítja, s ezen keresztül az emberek jólétét, boldogságát.

A híradók feladatait jelzi a következő idézet is, amely jól tükrözi, hogy azok nem Magyarország vagy akár a nagyvilág eseményeinek közvetítésére vállalkoztak, hanem arra, hogy: „...dolgozó népünk, munkásosztályunk, dolgozó parasztságunk döntően a mezőgazdaság szocialista szektorának életén keresztül megmutassa a szocialista építés eredményeit. Lelkesítse munkájukban a dolgozókat. Ezen keresztül a szocialista haza szeretetére, a béke védelmére serkentse a dolgozókat.”⁴ E meghatározás alapján állították össze a híradók témáit is, így foglalkozniuk kellett a sztahanovistákkal, a tsz-ek, állami gazdaságok életével, a nagy tervberuházásokkal, a sikeres kultúrcsoportok bemutatásával, a honvédség életével, az ország tájegységeivel, a nagyobb városok fejlődésével. Minden híradóban sporteseménynek, sportsikernek, is szerepelnie kellett. A fentebb említettek mellett egy szovjet és egy másik nemzetközi hírnek is helyet kellett adni a híradókban.⁵ Ha az elkészült híradók tematikáját megnézzük, akkor látható, hogy a fenti elvárásokat abszolút mértékben teljesítették.⁶

A heti híradók mellett, illetve vidéken helyette, 1952-től kéthetente önálló falusi híradót is készítettek, amelynek az előírás szerint „tartalmazni kell esetenként két mezőgazdasági eseményt, kettő ötéves tervünket népszerűsítő eseményt, egy kultur- vagy sporteseményt és egy külföldi eseményt”.⁷ A filmek előtt megjelenő híradók nem igazán kötötték le az emberek figyelmét, legtöbbször kényszerűen nézték végig ezeket a 10–12 perces összeállításokat. A Népművelési Minisztériumban (NM) úgy gondolták, hogy a külön készített falusi híradó, – amit egyébként az előző két hét rendes híradóinak híreiből állítottak össze – talán nagyobb érdeklődést fog kiváltani a vidéki emberekből, mivel itt a hangsúlyt a mezőgazdasági és a falusi események bemutatására helyezték. Minden második és negyedik héten vetítették, a közbeeső hetekben pedig dokumentumfilmek forogtak a nagyfilmek előtt,⁸ amelyeket rendszerint igyekeztek a különböző alkalmaknak, évfordulóknak, ünnepeknek megfelelően kiválasztani.

1952-ben a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége Titkárságának határozata felhívta a figyelmet a híradó- és dokumentumfilm-gyártás fontosságára, mivel ezekben a filmekben be lehetett mutatni az időszerű témákat, a szocializmus fejlődését. Emellett értékelték a korábbi évek műsorgyártását is, s eszerint a híradókban a sport- és kulturális események ábrázolása túl apolitikusra sikerült, s ugyanúgy, mint a rendes játékfilmeknél, itt is hiányolták a jó forgatókönyveket.⁹

3 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 280. ő. e. A Magyar Filmhíradó továbbfejlődésének néhány problémája. 1950.

4 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 280. ő. e. Jelentés a Magyar Filmhíradó munkájáról. 1951.

5 Uo.

6 A heti filmhíradók tematikáját és a hírek szövegeit tartalmazza a Magyar Nemzeti Filmarchívum online adatbázisa: <http://www.filmintezet.hu/uj/hirado/> (*Letöltés ideje: 2010. május 5.*)

7 MOL XIX. I-3a. 8770-2-10-83/1952.

8 MOL XIX. I-3a. 8770-5-2-62/1952.

9 MOL XIX. I-3n. 1953. március 24-i jegyzőkönyv. Jelentés a HDF 1952. évi munkájáról.

A híradókat, valamint a dokumentum-, oktató- és ismeretterjesztő filmeket a Híradó- és Dokumentum Filmgyártó Vállalat (HDF) készítette (ahogyan a reklám-, rajz- és bábfilmeket is), de a gyártási folyamatokat megelőzően a filmek témájának kiválasztását az NM felügyelte. A tudományos és oktatófilmek előállításánál is a szovjet mozgóképgyártás volt a példa. A Szovjetunió, ahol négy filmgyár is foglalkozott ezek készítésével, amelyek a tudományos kutatást, az iskolai és különböző szakmai oktatást, valamint a népszerű tudományos ismeretterjesztést – például előadássorozatok anyagának alapjaként – szolgálták. Az MDP Központi Vezetősége sürgette az ilyen jellegű magyar filmek készítését, különösen a munka termelékenységét növelő szakoktató, illetve a „klerikális reakció” elleni harcot és a természettudományokat népszerűsítő filmeket. 1950 júniusáig négy természettudományos filmet gyártottak: 1. *Természet átalakító* – ez a Micsurin és Liszenko tanításai alapján működő magyarországi növénynevelési intézetek munkáját mutatta be. 2. *Barátaink és ellenségeink a baktériumok, a babonák és a tudománytalanságok ellen.* („Megmutatja, hogy az úgynevezett »csodás« jelenségeket (véreskenyér, lidércfény) nagyon is anyagi, de igen parányi, pusztán szemmel nem látható lények, baktériumok idézik elő.”) 3. Az időjárás jelenségeivel foglalkozó film, ami megmagyarázta, hogy „a jég, a vihar, szárazság stb. nem isten csapása, hanem a légköri viszonyok alakulásának törvényszerű következménye”. 4. *Kis-Balaton nádrengetegekben* című természetfilm. 1950-ben a mezőgazdasági szakoktató filmgyártás is elindult, e filmekkel az volt a cél, hogy a „jó” módszereket megismertessék a nézőkkel, valamint „minden esetben rávilágítanak a szövetkezeti gazdálkodás fölényére, és ezzel is segítik a falu szocialista fejlődését”. A fentebb leírtakon túl az ipari szakoktató filmek gyártásának elindítását is tervezték.¹⁰

A HDF-nek – ugyanúgy, mint a játékfilmgyártásnál – a dokumentumfilmekre is az NM adott ki évekre lebontott tématervet. 1951-re 54 filmet terveztek, amelyeknek a következő témákat kellett megjeleníteniük: kiemelkedő ünnepek vagy nagyobb események; az ipari termelés problémái; mezőgazdasági témák, népszerű tudományos filmek; kulturális vonatkozású dokumentumfilmek; tájfilmek; szociálpolitikai filmek; sportfilmek és az Úttörő Híradó. A témakörök mellett pontosan meghatározták a konkrét témákat is. Így például a két kiemelkedő ünnepség, amelyről filmet kellett készíteni, május 1. vagy április 4., valamint augusztus 20. volt. Az ipari termelés fokozására az egyéni és kollektív versenyről, a sztahanovista mozgalomról, az ötéves terv egyik kiemelkedő építkezéséről terveztek filmet. A művészeti és kultúrpolitikai témában Petőfi életét, a magyar képzőművészet „dolgozó népi ábrázolását”, a magyar népművészetet, végül egy falusi és egy üzemi kultúrotthon életét bemutató film készítését irányozták elő.¹¹

Az 1952-es tematikai terv az előző évihez hasonló témákat javasolt feldolgozásra. Az elkészült filmeket az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályán elemezték aszerint, hogy az adott alkotás mennyiben segítette a párt „világnézeti harcát, felvilágosító munkáját”. Így a *Teremtő tudomány* című film például a micsurini módszerek népszerűsítését és ezzel kapcsolatban a darwinizmus alapvető tanítását volt hivatott bemutatni. A felügyelő szerv szerint

¹⁰ *Művelt Nép*, 1950/6. 26.

¹¹ MOL M-KS 276. f. 89. cs. 280. ö. e. Javaslat a dokumentum- és népszerű tudományos filmgyártás 1951. tématervére. 1950.

a film ugyan logikusan ismertette az állattenyésztési kutatóintézet munkáját, és szoros kapcsolatot a gyakorlati állattenyésztéssel, de nem oldotta meg azt a feladatot, hogy „művészi formában kifejtse a darwinizmusnak az állatvilág fejlődésére vonatkozó alapvető nézeteit és ezzel harcoljon a természetre vonatkozó – népünkben és különösen parasztságunkban még igen elterjedt – tudománytalan, vallásos nézet ellen”. A *Beszélő színek* című természetfilm viszont nagy elismerést kapott az osztálytól, mivel „a rendelkezésünkre álló szovjet irodalom alapján betartja a tudományosság követelményeit és a természet egy igen megkapó, érdekes jelenségeinek, az élő világ színei szerepének ismertetésével fejti ki, hogy a természet legkülönbözőbb jelenségeit nem az isteni gondviselés, hanem az anyagi világ törvényei alakítják”.¹²

A *Sport és egészség* című dokumentumfilm dicséretet és kritikát is kapott. Dicséretet azért, mert tudományos alapon mutatta be a sport jótékony hatását, valamint érzékelte „azt a szerető gondoskodást is, mellyel államunk egészségvédelmével a dolgozó nép felé fordul”. Hibájául rótták fel viszont, hogy a sportolók munkáját öncélúan mutatta be, valamint nem érzékelte, hogy „a sport nem öncél az egészség megvédésében, hanem azzal a szocialista termelőmunka fokozását és az ország honvédelmi erejének növelését segíti elő”.¹³

A jelentés szerint az 1952. év legrosszabbul sikerült népszerű tudományos filmje az *Egy tudományos kutatóintézet munkája* volt, amit unalmasnak és ötlettelennak minősített, emellett „a rendezője nem értette meg a tudomány megváltozott jellegét és szerepét a szocialista társadalomban”.¹⁴

A népszerű tudományos és az oktatófilmek egyik legfontosabb szerepe tehát az volt, hogy a központi elvárások alapján népszerűsítsék a tudományos materializmust, ezzel párhuzamosan pedig visszaszorítsák a vallásos nézetek terjedését. Másik fontos feladatuk a tudománystechnikai vívmányok, módszerek megismertetése volt, amellyel a tudomány és a szocializmus építésének kapcsolatát kívánták bemutatni.

1953-ban a következő témákról kellett dokumentumfilmet készíteni. Ipar: bányászok, kohászok, Vörös Csillag Traktorgyár egyik brigádja, Sztálin Vasmű építése, borsodi iparvidék (elsősorban Diósgyőr). Mezőgazdaság: téli takarmányozás, választási agitáció a falu felé, egy tsz és egy gépállomás bemutatása. Egyéb: választási agitáció a város felé, Amerika, csecsemő- és anyavédelem, április 4., békekölcsönjegyzés, Balaton, munkásmozgalom története. Meghatározták a népszerű-tudományos filmek tématervét is, eszerint készíteni kellett *Tudomány és technika* híradót, emellett különböző kisfilmeket, így például *Barátságban a tudománnyal*, *Öntözés az aszály ellen*, *Micsurin magyar követői*, *Akváriumok*, *Aggteleki Cseppkőbarlang*. Mint már korábban említettük, a HDF foglalkozott az oktatófilmek gyártásával is, így 1953-ban kellett leforgatni például a következő filmeket: *Munkavédelem az építőiparban*, *Téglagyártás*, *Tejtermelésfokozás*, *Tyúktenyésztés* és egy műszaki propagandafilm.¹⁵ A fent említettekén túl voltak külön iskolai, egészségügyi és felvilágosító filmek is.

12 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 280. ö. e. Jelentés a népszerű-tudományos és oktatófilmgyártás helyzetéről és problémáiról. 1952.

13 Uo.

14 Uo.

15 MOL XIX. I-3n. 1953. március 24-i jegyzőkönyv. Jelentés a HDF 1952. évi munkájáról.

1954-ben a HDF munkáját a közönség visszajelzései alapján is értékelték. Sikert főként a sportfilmek könyvelhettek el, valamint a népszerű-tudományos filmek. A sportfilmek még a nyugati országokban is népszerűek voltak (például *Az évszázad mérkőzése, Bajnokaink a víz alatt*). Emellett számos külföldi fesztiválon értek el sikereket a magyar dokumentumfilmek. 1952-ben Karlovy Varyban a *Vadvízország* a legjobb dokumentumfilmnek járó díjat nyerte el, 1953-ben pedig Velencében a *Gyöngyvirágtól lombhullásig I.* díjat kapott.¹⁶

A HDF 1955. évi tématervének középpontjába a tsz-ek népszerűsítését állították. A népszerű-tudományos filmeknél továbbra is a materialista világnézeti nevelés terjesztése és az általános műveltség emelése volt a cél. Az oktatófilmek pedig az ipari, mezőgazdasági dolgozók és az iskolások ismereteit, szaktudását voltak hivatottak növelni. Emellett az élenjáró módszerek ismertetésével a munka termelékenységének növelését és a minőség javulását kívánták elérni.¹⁷

A HDF-nek állandó problémája volt a megfelelő forgatókönyvek hiánya, amit azzal igyekeztek pótolni, hogy azt a rendezőkre testálták. 1951-től már igyekeztek újságírókat is rábírní erre a feladatra. A jó forgatókönyvek hiánya mellett a pártosság hiányát is hangsúlyozták a HDF munkáját értékelők. Véleményük szerint pártosság nélkül nem lehet megfelelő híradó- vagy dokumentumfilmet készíteni, mert e nélkül nem érezhetik, és ezáltal nem is tudják érzékelteni a nézők számára a „valóságot”, vagyis a párt által láttatni szánt valóságot. Ennek problematikáját leginkább a következő eset mutathatja be. A *Gazdag aratás* című film rendezőjétől azt kérdezték, hogy „miért nem mutatja be filmje az ideai aratás gazdagságát és a hatalmas bőséget?”. Válaszát így idézi a jelentés: „...ő nem is látta ezt a gazdagságot, parasztságunk életét igen nehéznek találja, azt látta, hogy a termelő szövetkezet néhány napig kenyér nélkül volt, hogy a boltban nem lehet petróleumot és húst kapni, de viszont ezt nem mutathatja meg a filmen.”¹⁸

Összességében az ötvenes évek elején az előre meghatározott konkrét tervek keretében született filmek a korszak ideológiájának jegyeit viselték magukon. A híradók hírei nem a világban és az országban történt események összefoglalóit vitték el a nézőkhöz, hanem a kommunista párt által kreált valóság egy darabját. Ugyanígy a dokumentumfilmek nagyobb része is az állam propaganda- és agitációs tevékenységét volt hivatott segíteni.

16 MOL XIX. I-3n. 1954. november 30-ai jegyzőkönyv. A Magyar Híradó- és Dokumentumfilm Vállalat munkája és 1955. évi tématerve.

17 1955. évi tématerv: 10 riportjellegű film, 10 dokumentumfilm. Dokumentumfilmek: *Felszabadulás 10. évfordulójára*. Mezőgazdaság: egy élenjáró szövetkezet, egyéni parasztról. Termésbőség problémája: *Nagyberek Állami Gazdaság, A magyar föld kincse*. Ipar: Kazincbarcika, választhatók: mezőgazdasági gépek gyártása, gyáraink átállása, kisiparosok. Kultúra: faluszínház, a nép művésze (egy művészlől riportfilm). Sport: a magyar labdarúgásról. Népszerű tudományos filmek: biológia – a szívről, a talajról, a darazsakról és méhekről; technika – a fotocelláról, telefonról, bányaművelésről; tájfilm – Balaton, Bükk. Művészeti: Sopron, Csók István, műemlékvédelem. Egész estét betöltő játékfilm: *Utazás a világtúrban* – a Föld légkörében, a világűrben lévő természeti jelenségek megismertetése. Az oktatófilmeknél nagyon sok mezőgazdasági (23), iskolai, egészségügyi, vegyipari, ipari film elkészítése szerepelt a tervben. (MOL XIX. I-3n. 1954. november 30-ai jegyzőkönyv. A Magyar Híradó- és Dokumentumfilm Vállalat munkája és 1955. évi tématerve.)

18 MOL M-KS 276. f. 89. cs. 280. ő. e. Jelentés a Magyar Híradó- és Dokumentumfilmgyár 1951. évi munkájáról. 1951.

Kővágó Sarolta

Kultúrverseny a békéért (1950. augusztus 15. – október 15.)

Kulturális programok a totális politikai
propaganda szolgálatában

Köpeczi Béla 1988-ban a Kossuth Kiadónál megjelent tanulmánykötetében, többek között, az alábbi elvek alapján határozta meg a Rákosi-korszakban végbement ún. kulturális forradalom jellemzőit:

„– az uralkodó osztályok kulturális monopóliumának megszüntetése és a munkások, parasz-
tok számára a művelődési lehetőségek biztosítása;

- a marxista világnézet terjesztése...
- az állam kötelessége, hogy minden eszközzel szervezze és támogassa ezt a folyamatot...
- az egész tevékenységet eszmeileg a Párt irányítja.”¹

A pártirányítás kizárólagossága nemcsak eszmei értelemben valósult meg, meghatározták a gyakorlatot, a formákat is. Konkrét tartalmi és formai utasítások születtek, kitérve a legapróbb részletekre is. Miközben a kulturális sajtóban a „tömegek” kulturális igényeire való hivatkozás visszatérő motívum volt, az MDP KV Révai József által vezetett Agitációs és Propaganda Pártkollégiuma heti rendszerességgel kidolgozta azokat a legfontosabb propagandafeladatokat, amelyeket véleményük szerint a kulturális szférában meg kellett oldani.

Megtervezték a központi rendezvényeket, az ünnepi műsorok forgatókönyvét, az operaházi díszelőadások programját, de határoztak arról is, miként dolgozzák fel a kulákkérdést, vagy a pártkongresszusi előkészületeket.

Az 1950 júniusában meginduló koreai háború idején nagyszabású háborúellenes kampányt terveztek, és meghatározták a „békeharccal” kapcsolatos feladatokat.²

A konkrét feladatok ez esetben is pontosan illeszkedtek azokhoz a propagandaformákhoz, melyek a korszakban elsődleges fontosságúnak tekintett, a munkatermelékenység fokozására irányuló propagandát jellemezték, és a versenyszellemet kívánták erősíteni.³ Így születtek meg a fizikai munkaversenyek mellett a szellemi tevékenységet is magukban foglaló ún. kultúrversenyek, melyeknek elsődleges célja nem a művészi színvonal, az igényesség, hanem a látványos

---

1 KÖPECZI 1986: 24.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (MOL) MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 21–23.

3 IZSÁK 1998: 116.

dekorációkkal övezett, a tömegeket is megmozgató bemutatkozások voltak. (Ilyen programokat szerveztek például november 7-ére, április 4-ére, vagy Rákosi születésnapja alkalmából.)

E koncepció jegyében fogalmazták meg 1950. augusztus 12-én az MDP Központ Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztályának javaslatát az üzemek és városok között folyó ún. békekultúrverseny megrendezésére 1950. augusztus 15. és október 15. között.⁴

A 17 példányban készült, szigorúan bizalmas anyag pontosan rögzítette, miként képzelték el azt a tömegeket is megmozgató háborúellenes kampányt, amelyben az önkéntességre hivatkozva fogalmaztak meg direktívákat. Az alábbiakban idéznék a békekultúrversenyre vonatkozó tervezetből:

„A Tájékoztató Iroda legutóbbi értekezlete felhívta a figyelmet, hogy a békéért folyó harcban a legkülönbözőbb formákat és eszközöket kell felhasználni. Külön rámutat a kulturális, felvilágosító szervek jelentőségére ebben a küzdelemben.

Az MNDSZ kezdeményezésére megindítandó béke kultúrverseny is ilyen eszközt jelent a békéért folyó harc szolgálatában.

A verseny céljai ezen kívül:

Előkészíteni a beinduló kultúrotthonok folyamatos, eredményes munkáját.

Felmérni a városi és üzemi kultúr csoportok erejét. Ezért a versenybe benevezhet minden üzemi és városi kultúr csoport, tekintet nélkül arra, hogy melyik tömegszervezethez tartozik.

A verseny feladata az is, hogy a kultúr csoportok tevékenységét saját üzemük, vagy városuk területe felé irányítsák. Erre különösen az üzemekben van nagy szükség, mert gyakori, hogy az üzem dolgozói hónapokig nem látják saját kultúr csoportjaikat, mert azok az üzemen belül végzett munka helyett állandóan vendégszerepelnek.

A versenynek fokozni kell a kultúr csoportok helyi kezdeményező-készségét. Írjanak ők maguk időszzerű jeleneteket, rigmusokat, saját üzemük, vagy városuk életéről. A verseny egyik díját az a csoport kapja, amelyik a legsikerültebb, az üzem, vagy város eseményeiről szóló rigmusokat adja elő.

A verseny feladatai közé tartozik megteremteni, illetve megjavítani az együttműködést a különböző tömegszervezetek kultúr csoportjai között. Megvetni az alapját annak, hogy együttesen, mint az üzem, vagy a város kultúrotthonának csoportjai működhessenek.

A műsort a megadott kiadványokból a csoportok maguk állítják össze. Ez hozzásegíti őket az önálló műsor-összeállítás gyakorlatahoz. Az elbírálás egyik szempontja a helyes műsor-összeállítás.

A verseny feltételei.

A Béke Kultúrversenybe benevezhet minden üzemi és városi kultúr csoport. Benevezhetnek nagyobb községek csoportjai is, de a községekben ennek érdekében propagandát nem fej-tünk ki.

A verseny szervezéséért felelős az MNDSZ, de a feladatokat, az irányítást, az ellenőrzést, elbírálást és propagandát együtt végzi a többi tömegszervezetekkel. Városokban a Népművelési Bizottsággal és a Békebizottság egy tagjával, üzemekben a szakszervezeti kultúr bizottsággal

4 MOL MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 21.

és szintén a Békebizottság egy tagjával. A budapesti kerületekben a versenyt a kerületi kulturális Népi Bizottság irányítja.

A versenyt a kultúr munka következő területein indítjuk meg:

- 1./ Színháztársaság,
- 2./ Bábjáték,
- 3./ Énekkar,
- 4./ Tánc,
- 5./ Zenekar.

A kultúrverseny két részből áll:

- 1./ Teljesítményverseny,
- 2./ Összecsapásos verseny.”⁵

A fent idézett dokumentumból kitűnik, hogy a kultúrversenyt igen rövid határidőn belül kívánták lebonyolítani. A javaslat augusztus 12-én kelt, de 3 napon belül, augusztus 15-én már meg kellett kezdeni az országos szervezést a városi és üzemi kultúr csoportok körében. Augusztus 20-án (azaz 5 nap múlva!) már fel kellett lépni a versenyző csoportoknak az Alkotmány ünnepi rendezvényein, és a döntőig 3 fellépést kellett produkálniuk, valamint legalább egy műsoros táncesten is részt venni. (A nagyobb tömeghatás kedvéért!) Bár a kultúrverseny rendezéséért hivatalosan az MNDSZ, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége volt a felelős, a javaslat az MDP Központi Vezetőségében született, de a Tájékoztató Iroda javaslatára, azaz a háborúban érdekelt Szovjetunió hivatalos propagandáját szolgálta. Az elsődleges cél tehát ebben az esetben sem az volt, hogy a művészeti csoportok, táncgyűttesek, dalkarok, színháztársaságok alaposan felkészüljenek, és művészi teljesítményt produkáljanak, hanem az, hogy minél szélesebb körben hasson az az ún. „békepropaganda”, amelynek háborúellenes indítéka dicséretesnek lenne mondható, ha nem egyoldalú propagandáról beszélnénk.

Ehhez hozzávethetjük azt az ajánlott irodalmat, melyet a kultúrversenyre való felkészüléshez mellékeltek: az MNDSZ *Miről beszéljessünk* című kiadványa, az *Ötéves terv*, az *Alkotmányunk ünnepe* stb. (Ezeket a „békepropagandához” ajánlották!)

E kiadványok mellett a kották és táncleírások csak mintegy kiegészítőül szolgáltak. A korszak kultúrfelelőseinek feladata volt az a szóbeli felkészítés, hogy „miért és hogyan harcolunk a békéért a kultúrversenyen”.⁶ Ehhez fel kellett használni az MNDSZ által kiadott *Béke kultúrverseny műsora* című műsorfüzetet. A kiválasztandó dalok és jelenetek egyben politikai tartalmakat hordoztak, a táncok, dalok pezsdítők, vidámak voltak, és optimizmust, derűt sugároztak. A szovjet mintára divatosá váló rigmusok, az ún. csasztsukák pedig valamilyen konkrét utalást tartalmaztak, jelen esetben az imperialista, háborús uszítók kifigurázását.

A kultúrversenyeket általában az abban a korban megszokott díszletek között rendezték, zászlókkal, Rákosi és Sztálin arcképeivel díszített teremben. A békekultúrverseny elmaradhatatlan díszlete volt a békegalamb és a bibliai pálmaág helyett a műbabérlevelekből álló koszorú a galamb körül. A piros és nemzetiszínű drapériák mellett ez esetben feltűnt a béke kék színű drapériája is.

---

5 MOL MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 21–23. MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztály iratai: Javaslat az üzemek és városok között folyó békekultúrversenyre. 1950. augusztus 12.

A korabeli békepropagandát a soros kultúrverseny csak kiegészítette. Versenyen kívül is szerepelnie kellett az amatőr színjátszók repertoárján olyan daraboknak, melyek a nyugati imperializmust pellengéreztek ki. De a színházak 1950/51. évi műsortervében a bemutatandó tizenegy magyar darab között háromnak, a tíz bemutatandó szovjet darab közül négynek a tematikáját antiimperialista beállítottságúnak tervezték.⁷ Természetesen mindeközben a napi sajtó rendszeresen foglalkozott a koreai háborúval, tudósított és kommentálta az eseményeket, s egyben hazai katonai vonatkozású riportokat is közöltek.⁸

1951. február 24-én ült össze az MDP II. Kongresszusa, melyen Révai József beszámolójában foglalkozott a kultúrversenyek kérdésével.⁹ Úgy értékelte, hogy a versenyekben részt vevők révén „a nép válik cselekvő részesévé a kultúrának, nemcsak mint közösség, hanem mint alkotó is ki akarja venni részét az új magyar kultúra megteremtésében”. „Ez a kulturális tömegmozgalom kimeríthetetlen tartaléka művészeti életünknek.”

Nos, Révai mondatai csak részben fedték az igazságot. A kultúrversenyeken valóban sokan vettek részt, de a rendezvények között kevés önkéntes megmozdulást találunk. Éppen ez időben zajlott az öntevékeny, alapszabályok szerint önállóan működő kulturális egyesületek, kórusok, zenekarok, műkedvelő színjátszók önállóságának a felszámolása, az együttesek, egyesületek betiltása!¹⁰

A korabeli fiatalok mindebből talán keveset érzekeltek, ők csak táncoltak, énekeltek, szavaltak, és nem is feltételezték, hogy egy nagyszabású politikai manipuláció részesei.

A felülről levezényelt „kulturforradalom” diktátorainak egyik fő alapelve szerint a magyar kultúrának nemcsak példaként kellett követni a szovjet mintát, de mintegy „összeforrva vele” át kellett vennie annak minden formai elemét és ideológiai tartalmából fakadó üzenetét.¹¹ Ennek a kultúrpolitikai programnak a jegyében született meg a javaslat 1950 augusztusában a „békekultúrverseny” megrendezéséről.

Irodalom

- BOLVÁRI-TAKÁCS G. (2011): *A művészet megszelídítése – Folyamatok és fordulatok a művészeti politikában 1948–1956*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- IZSÁK L. (1998): *Rendszerváltástól rendszerváltásig (1944–1990)*. Kulturtrade Kiadó, Budapest.
- KÖPECZI B. (1986): *A magyar kultúra útja (1945–1985)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- KÖVÁGÓ S. (2000): A kulturális egyesületek önálló tevékenységének megszüntetéséről 1950–51-ben. *Múltunk*, 2. 283–301.

6 MOL MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 23.

7 MOL MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 26. Feljegyzés Révai elvtárs részére, 1950. augusztus 14.

8 MOL MK-S 276. f. 86/54. ö. e. 43. Augusztus 21-i vasárnapi lapterv, 1950.

9 RÉVAI 1952: 27.

10 KÖVÁGÓ 2000, 283–301.

11 BOLVÁRI-TAKÁCS 2011, 31.

Pajkossy Gábor

Egy dicstelen lap karunk történetéből

Politikai okokból indított eljárások hallgatók ellen
1951 és 1956 között

Legalább másfél évtizede mindannyiunk számára tudható, hogy karunk az 1956-os forradalomban részt vevő, abban jelentős szerepet is játszó hallgatóit miként érintette az 1957 tavaszától kibontakozó megtorlás: az ekkor 940 fős hallgató-ságból 42 hallgató ellen indítottak fegyelmi eljárást, ebből összesen 22 hallgatót zártak ki az ország összes egyeteméről, az ELTE-ről, illetve meghatározott időre a karról.¹ (1959 és 1968 [!] között többségük büntetését hatályon kívül helyezték, hét hallgató esetében azonban nem tudjuk, folytathatták, illetve befejezheték-e tanulmányaikat.) Csak kevesek előtt ismeretes azonban, hogy a forradalmat követő megtorlás a karunk hallgatói ellen a pártállam évtizedei alatt politikai okokból indított eljárások történetének csupán egy – bár kiemelkedő – fejezetét képezi. 1950/1951 és 1953 között a Bölcsészettudományi Karon, majd 1953 és 1956 között a Nyelv- és Irodalomtudományi, illetve a Történettudományi Karon legkevesebb 96 hallgató ellen indult politikai okokból fegyelmi eljárás, illetve ennyi hallgatót értek ilyen okból sérelmek. Közülük 66 hallgatót zártak ki az ország valamennyi felsőoktatási intézményéről, az ELTE-ről, illetve kettő-négy félévre a karról, legalább hét hallgató tanulmányai pedig letartóztatás, elítélés, illetve kitelepítés miatt szakadtak meg, illetve a kizárástól félve maguk szakították meg azokat. 1965 és 1983 között azután 21 hallgató ellen politikai okokból összesen 24 fegyelmi eljárás indult, amely 14 esetben az ország összes egyeteméről, az ELTE-ről való kizárással, illetve kettő-négy féléves kitiltással végződött. A büntetések nagyobb részét később hatályon kívül helyezték. Az 1956 előtt kizárt hallgatók közül azonban négyen nem kívánták folytatni tanulmányaikat, vagy az egyetem által nem ismert címre távoztak, 24 hallgató rehabilitációja viszont ismereteink szerint sem annak idején, sem később nem történt meg, és, legalábbis az 1990-es évek elejéig, nem helyezték hatályon kívül négy 1968 és 1974 között kizárt hallgató büntetését sem.

Jelen rövid tanulmány egy az egyetemi levéltárban² (és részben a kari irattárban) két évtizeddel ezelőtt végzett kutatáson alapul – a fentiekben ennek legfőbb eredményeit bocsátottuk előre. 1992 elején, a Kar akkori dékánja, Hunyady György megbízásából bizottság jött létre,

1 BECK–GERMUSKA 1997: 168–183; BORSODI 2010: 222. – Az alább említendő jelentés adatai szerint 1957 és 1960 között 41 hallgató ellen zajlott le ténylegesen fegyelmi eljárás, ebből 26 végződött kizárással.

2 ELTE Lt. 1/h, 1/i, 8/g. Közelebbi jelzetet helytakarékoság okán nem adunk meg (az anyag évről-évről); a fegyelmi eljárás alá vont hallgatókat személyiségi jogi megfontolások alapján nem nevezzük meg.

Sz. Jónás Ilona, Margócsy István és e sorok írója részvételével. Feladatunk az volt, hogy feltárjuk a Kar hallgatóival szemben politikai okokból – akár a Kar vezetése, akár mások által – a pártállam évtizedei alatt elkövetett jogsértéseket és méltánytalanságokat (az oktatókat illetően külön bizottság alakult), és dolgozzunk ki általános, az egyes esetekre is alkalmazható javaslatot a sérelmek orvoslására. A bizottság azokat az eljárásokat tekintette politikai okokból indítottak, amelyek a hallgatók ellen „1) a politikumra vonatkozó vagy az egyetemi szervek által annak minősített véleménynyilvánításuk vagy cselekedetük miatt indultak; 2) a hatóságokkal ugyanezen okból történt összeütközés (előállítás, letartóztatás, rendőrhatalósági figyelemztetés, bírói ítélet stb.) nyomán indultak, tekintet nélkül arra, hogy az adott jogszabályok értelmében az egyetemnek kötelessége volt-e a fegyelmi eljárás megindítása vagy sem; végül 3) 1956 előtt azért indultak meg, mert a fegyelmi eljárás alá vontak – a kari vezetés, illetve a Tanulmányi Osztály (TO) szerint – nem adtak valós képet származásukról, ún. osztályhelyzetükről.” A bizottság 1994 tavaszán nyújtotta be jelentését, immár Manherz Károly dékánnak. A feltáró munkát e sorok írója végezte (a forrásadottságok miatt feladatát csak az 1951 és 1989 közötti időszakot illetően tudta teljesíteni), és ő készítette el a jelentés alapszövegét is. A jelentés benyújtói az egyes esetek kezelésére vonatkozó javaslataik mellett – a feltárt anyag ismeretében – szükségesnek látták immár azt is, hogy a Kar bocssásson ki nyilatkozatot. E nyilatkozat – javasolta a bizottság – tegye félreérthetlenné (szemben az Egyetemi Tanács 1989. november 20-i ülésén elfogadott állásfoglalásával): a Kar tudatában van annak, hogy a pártállam alatt a hallgatókat politikai indokokból ért jogsértések elkövetéséért az egyetem és a Kar párt- és állami vezetőit, a fegyelmi eljárásokban részt vállaló tanárait és hallgatóit is felelősség terheli, mindezért pedig megköveti az érintett hallgatókat. (Ilyen értelmű nyilatkozat végül csak 2006-ban, az egyetem szenátusa részéről született, de csupán a forradalom az egyetem által meghurcolt résztvevői vonatkozásában.)³

A feltáró munka a fegyelmi iratokra koncentrált. 1952-től fogva fennmaradtak a határozatok, 1955-től fogva a legtöbb esetben a fegyelmi bizottság által felvett jegyzőkönyvek is. Az ezt megelőző időszakra nézve csak 1953-ban készült kimutatásokra támaszkodhatunk, s ekkor a kizárást valószínűleg általában nem is előzte meg alakszerű fegyelmi eljárás, sőt egy-egy esetben a Tanulmányi Osztály nagy hatalmú – talán a dékánál is nagyobb hatalmú – vezetője, Kékes Andor szóban hozta a hallgató tudtára a kizárás megtörténtét. A Rákosi-rendszer idején rendkívül nagy számban indítottak fegyelmi eljárást hallgatók ellen. Az 1952–1953. évi tanévben – amikor is a nappali hallgatók összlétszáma csaknem 1300 volt – összesen 97 hallgató ellen indult eljárás (a számba nem számítottuk bele azt a 18 hallgatót, akik a legenyhébb büntetésben részesültek egy kollégiumi diáktrefa miatt, amelyet viszont „a proletár nemzetköziséget sértőnek” minősítettek). 1953–1954-ben 43, 1954–1955-ben 71, 1955–1956-ban 65 eljárás indult. (A forradalom utáni megtorlást követően harminc éven keresztül az eljárások száma egyetlen évben sem haladta meg a tizenkettőt, sőt általában tíz alatt maradt!) 1956 előtt a fegyelmit tekintették a legfontosabb eszköznek a tanulmányi fegyelem erősítéséhez, a késések, hiányzások, tanulmányi elmaradás, készségtelenség stb. „leküzdéséhez”. A vétségeket sokszor politikai

3 BORSODI 2010: 223. LXXXIV/2006. (X. 30.) Szen. sz. határozat.

dimenzióba helyezték (bizottságunk a szokványos tanulmányi fegyelmezetlenségeket nem így értelmezte). A korabeli megközelítésmód érzékeltetéséhez elégséges, ha – a karunkon 1953-ban végzett Eörsi István esszéje alapján – azon hirdetőtábla feliratát idézzük, amelyen az órákról el-
későket tüntették fel: „Ma az imperialistákat segítették.”⁴ A büntetések is igen súlyosak voltak. A legsúlyosabb büntetések azonban már elsősorban azokat érték, akik ellen politikai okokból indítottak eljárást.

Egy 1953 szeptemberében készült – nem egészen pontos – kimutatás szerint az 1951–1952. tanévben 41 nappali tagozatos hallgató esetében született kizáró határozat, s ezek közül csak hat esetben nem játszott kimutatható szerepet politikai motívum. Húsz hallgatót „jobboldali”, „ellenséges”, „nyugatos”, „népi demokrácia-” vagy „SZU-ellenes” nézetek, „klerikalizmus”, a honvédelmi oktatás, az egyetem rendjének „destruálása”, „fasiszta” múlt stb. miatt, 13 hallgatót pedig elsősorban a származásra vonatkozó adatok „eltitkolása” miatt (erre még visszatérünk) zártak ki a Karról, illetve az egyetemről. Ugyanezen kimutatás szerint az 1952–1953. tanévben 25 hallgatóval szemben hoztak két féléves eltiltástól végleges kizárásig terjedő büntetéseket: ebből 18 hallgató ellen politikai nézeteik, magatartásuk, illetve származásuk, részben életrajzuk eltitkolása miatt. (Összehasonlításképpen: e tanév során az egyetem természettudományi karán öt, a jogi karon – 1952. február és 1953. május között – 16, a Karunktól független Egyetemi Orosz Intézetből 13 hallgatót zártak ki hasonló okokból, két „demokráciaellenes magatartás” miatt kizárt jogászhallgatót kivéve mindnyájukat „adatelhallgatásért”.) Nagy Imre első kormánya idején számos korábbi döntést hatályon kívül helyeztek, így számos hallgató folytathatta tanulmányait. Látványosan csökkent a politikai okokból indított fegyelmi eljárások száma is: az 1953–1954-es és az 1954–1955-ös tanévben összesen öt ilyen eljárásról tudunk, amelyek közül (már Nagynak a hatalomból való eltávolítása után) kettő végződött, „jobboldali” nézetek miatt, két félévre szóló – később hatályon kívül helyezett – kizárás büntetéssel. 1955 őszén ismét változás történt: Erdey-Grúz Tibor oktatási miniszter október 1-jén körlevélben hívta fel az egyetemek és a főiskolák vezetőit „az elmúlt évek során” „beférkőzött” „ellenséges, politikailag nem kívánatos elemek” és azon „osztályidegen származású hallgatók” fegyelmi úton való eltávolítására, akiknek „tanulmányi munkája vagy politikai magatartása nem megfelelő”. Miután az utasításnak megfelelően valamennyi hallgatót „gondos vizsgálat” alá vetettek, a két karon összesen 11 esetben indult fegyelmi eljárás, amelyek közül három végződött a karról, illetve az egyetemről történő kizárással.

Terjedelmi korlátaink legfeljebb azt engedik meg, hogy egyetlen év – az 1952–1953. tanév – fegyelmi eljárásait mutassuk be valamelyest részletesebben. E tanévben zajlott le a Rákosi-rendszer időszakában politikai okokból indított ismert és általunk dokumentálható eljárások kerek harmada (28 nappali és három esti tagozatos hallgató ellen), forrásaink is bővebbek, és rendelkezésünkre áll Bóka László dékán 1953. április 23-i jelentése is, amelyben Erdey-Grúz, ekkor még felsőoktatási miniszter, körlevelére válaszolva összefoglalta a Karon mutatkozó „ellenséges jelenségeket”. Mint már említettük, a tanév során összesen 18 hallgató ellen indult eljárás a származásukra, illetve az életrajzukra vonatkozó adatok eltitkolása miatt. Az 1948–1949-ben

---

4 EÖRSI 2001: 74.

bevezetett rendelkezések alapján a felvételre jelentkezőket kategorizálták a szülők háború előtti (1938-as) foglalkozása, osztályhelyzete szerint, kezdetben 11, 1952-től öt kategória (munkás, paraszt, értelmiségi, egyéb, osztályidegen) létezett. Valamennyi felsőoktatási intézmény elsőrendű, szinte minden más megelőző feladata volt a munkás- és a parasztszármazású hallgatók minél nagyobb számban történő felvétele (e törekvéssel önmagában egyetértünk). Azok ellenben, akiket, nemegyszer teljesen önkényesen, az utolsó („X-es”) kategóriába (kizsákmányolók, kulákok, volt tőkésék, volt katonatisztek gyermekei) soroltak, alapvetően nem számíthattak felvételre (e rendelkezéseket viszont embertelennek tartjuk).⁵ A fegyelmi elé állított hallgatók között – írta Bóka – főleg „származásukat eltagadó kulák-ivadékok” szerepeltek (számuk a tanév végére legalább nyolcra nőtt) – „kulákoknak” azokat minősítették, akik 25 holdnál nagyobb földdel, vagy annál kisebb földtulajdonnal, de egyszersmind korábban nagyobb bérelt földdel, cséplőgéppel, traktorral, üzlettel, malommal stb. is rendelkeztek. Utólag nehéz immár megállapítani, de a fentebb mondottak alapján számunkra közömbös is, hogy pontosan mi történt: valóban elhallgattak-e valamit – egyszerűen annak érdekében, hogy tanulhassanak – a szóban forgó hallgatók, vagy hogy a besorolást végző hatóságok nem tartották be saját rendelkezéseiket sem. Egyes hallgatók – írta Bóka – „befurakodtak a DISZ-alapszervek vezetőségébe” vagy „a szegényparasztság sorsáról kedvezőtlen híreket terjesztettek”. Közülük hetet sikerült „leleplezni” és kizárni „DISZ-csoportjuk nyilvánossága előtt”, és „faliújságon kipellengérez[ni]” – Eörsi beszámol arról, miként zajlott le, Bóka tanári vezetésével, egyik évfolyamtársnőjének az évfolyam nyilvánossága előtti „leleplezése”.⁶ Végül összesen 14 hallgatót zártak ki az egyetemről, a júliusi kormányprogram után immár „a törvényesség fölötti örökös, az emberekkel való bánásmód megjavítása” mellett fellépő minisztérium azonban kilenc esetben hatályon kívül helyezte a határozatot.

„Ellenséges nézetek terjesztése”, így „Sztálin elvtárs nyelvtudományi nézeteit semmibe vevő, demagóg, nyelvtudomány-ellenes nézetek hirdetése”, illetve „a kormányhatározatok bírálgatása” miatt négy hallgató ellen indult eljárás (ebből kettő végződött kizárással). A tanév végén a fegyelmi bizottság és Bóka arra tett javaslatot, hogy egy hallgatót zárjanak ki az ország összes egyeteméről, mivel „megszegve a választás titkosságát, a választópolgárok előtt nyíltan a Népfront ellen szavazott”, így „viselkedése nem teszi alkalmassá arra, hogy a jövő ifjúságát nevelje és oktassa”. A kizárást azonban az egyetemi pártbizottság – valószínűleg már Nagy Imre miniszterelnöksége idején – „politikailag helytelennek” tartotta (a lány apja egyébként minisztériumi tisztviselő volt), azt a rektor sem támogatta, végül a minisztérium is úgy ítélte meg, hogy ezen az alapon „állami fegyelmi eljárás nem indítható” – így a lány befejezhette tanulmányait. „Nyilvános fegyelmi tárgyaláson” zárták ki azt a Bóka által „a klerikális reakció” fő képviselőjének minősített hallgatót, a piarista rend tagját, aki egy (nyilván szüleivel együtt) kitelepített hallgatóról részére szervezett gyűjtést (40–50 személytől kb. 300 forintot és ruhanevet sikerült összegyűjteni). „[I]llegális gyűjtésével” pedig – így a határozat – „a népünk államának biztonságát szolgáló rendelkezés ellen próbált hangulatot kelteni”, azaz „államellenes

5 LADÁNYI 1986: 48–49; TAKÁCS 2010: 32–33.

6 EÖRSI 2001: 81–82.

agitációt folytatott”. A gyűjtés három résztvevője – lányhallgatók – kisebb büntetésben részesültek. A kizárt hallgatónak távoznia kellett a rendből, és nem tudjuk, élhetett-e annak lehetőségével, hogy a minisztérium az ország összes egyeteméről való kizárást 1957 januárjában végül hatályon kívül helyezte.

A dékán jelentése bepillantást ad egyben a fegyelmi eljárások mechanizmusába és a hallgatóságra gyakorolt hatására is. Kénytelen volt megjegyezni: a fegyelmi ügyek „elsősorban a pártbizottságtól, a tanulmányi osztálytól vagy külső hatóságok figyelmeztetése következtében megindított vizsgálatból” indulnak ki, „a tanszékek, a DISZ, valamint a hallgatói alapszervek igen kevésbé éberek”. A fegyelmi tárgyalásokon pedig (ahol pedig a jegyzőkönyvek tanúsága szerint jó néhány hallgató követelte társára a legsúlyosabb fegyelmi büntetés alkalmazását) „a hallgatók nem kis százaléka passzív marad, tartózkodik a szavazástól”, „a kizártakat nemcsak megvetés, hanem részvét is kíséri”.

Bóka végül említést tett arról, hogy „felelőtlen és ellenőrizhetetlen sustorgás kap lábra” azzal kapcsolatban, hogy „egyes hallgatókat” a kari vezetés előtt is ismeretlen okból az ÁVH letartóztatott. Egy hallgatót még 1952 októberében azért zártak ki, mert „külföldre akart szökni”, az ÁVH viszont elfogta és elzárta. Ketten viszont 1953 februárjában kerültek letartóztatásba (a dékán megjegyzése feltehetően rájuk vonatkozik). Egyikük, egy esti tagozatos hallgató 1954. június végén szabadult (a letartóztatás oka ismeretlen), számára a minisztérium 1954 novemberében engedélyezte tanulmányai folytatását. A másik – orientalisztika szakos – hallgatót 1953 nyarán hűtlenség és izgatás miatt három, majd másfél évi börtönre ítélték, de már 1954 februárjában szabadult. Visszavételi kérelme szerint (amelynek a minisztérium nem adott helyt), „bűncselekményeit” azzal követte el: az izraeli követség tisztviselőjének elmondta, hogy szakján ő az egyedüli zsidó származású hallgató, illetve héber nyelvű újságot és könyvet vett át tőle, és átadta egy barátjának.

A bizottság jelentésének a Kari Tanács előtti vitája során, 1995 tavaszán egy kiváló, e sorok írója által is nagyra becsült, azóta elhunyt professzor (a rezümé alapján) elfogadhatatlannak minősítette a jelentés az 1950-es évekre vonatkozó megállapításait, mondván, hogy akkoriban valójában „százával” rúgták ki, nyíltan politikai vagy látszólag nem politikai okokból, a hallgatókat. A jelentés az 1948 és 1951 közötti időszakra vonatkozóan, a hiányos forrásanyag miatt, valóban nem tudott részletes dokumentációval szolgálni (de ezt nem is állította), az 1951/1952-es tanévtől kezdve viszont igen. Tény viszont, hogy az 1951 előtt kizártak közül dokumentálni azok esetét tudtuk – általában pedig mindazok esetét, akiknek tanulmányai alakszerű fegyelmi eljárás nélkül, de politikai okból szakadtak meg (letartóztatás, esetleg eltanácsolás, a tanulmányok abbahagyása a valószínű kizárás megelőzésére stb.) –, akik utóbb visszavételi kérelemmel jelentkeztek: összesen 14 ilyen esetet ismertünk meg. A többiek számát megbecsülni sem tudjuk, bár azt sem gondoljuk, hogy valóban „százakról” lenne szó. Végképpen nem ismerjük azután azok számát, akiket a származásra vonatkozó rendelkezések alapján nem vettek fel Karunkra, vagy ezek ismeretében meg sem kísérelték, hogy bölcsészkarai tanulmányokra jelentkezzenek.

Források

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (ELTE Lt.)
1/h. Központi szervezeti egységek. Fegyelmi ügyek
1/i. Központi szervezeti egységek. Bizalmas iratok
8/g. Bölcsészettudományi Kar. Fegyelmi ügyek iratai

Irodalom

- BECK T. – GERMUSKA P (1997): *Forradalom a bölcsészkaron*. Budapest.
- BORSODI CS. (2010): Forradalom a bölcsészkaron. In: BORSODI CS.: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben, 1635–2010*. Budapest.
- EÖRSI I. (2001): A szégyen. In: Uő: *Versdokumentumok, magyarázatokkal. 1949–1956*. Budapest. 72–88.
- LADÁNYI A. (1986): *Felsőoktatási politika. 1949–1958*. Budapest.
- TAKÁCS R. (2008): *A származási megkülönböztetés megszüntetése. 1962–1963*. Budapest.
- TÜSKÉS A. [képek, képaláírások, bev., szerk.]: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010*. Budapest. 217–223.

Palasik Mária

Savanyú történet

A citrusfélék meghonosításának kísérlete Magyarországon az 1950-es évek elején

Az 1950-es évek elején Magyarországon és a volt szocialista országok többségében drasztikus beavatkozási kísérlet zajlott a természetbe a „természet szocialista átalakításának” jelszavával. A mára többnyire groteszknak tűnő kísérlet viszonylag rövid ideig tartott, de jól tükrözi, hogy a politika hogyan képes irracionális folyamatok beindítására pusztán ideológiai okokra hivatkozva. Jelen tanulmányban ennek egyetlen kis „gerezdjét” szándékozom bemutatni, mégpedig azt, hogyan kísérlették meg a citrom és más citrusfélék tömeges termelését meghonosítani hazánkban ebben az időszakban.

A Magyarországon 1949-re kiépült egypártrendszerben és sztálinista típusú diktatúrában a hatalom soha nem látott mértékben avatkozott be a természettudományokba. Az ötvenes évek elején a Szovjetunióban meghonosodott gyakorlatra hivatkozva olyan méretű természetátalakító politikába kezdtek, amelyre sem előtte, sem utána nem találunk példát. Ez egyaránt érintette a vízgazdálkodást, a talajművelést, valamint az új növények meghonosítását. Bár a magyar tudóstársadalomtól nem volt idegen az új, a mérsékelt égvői éghajlaton nem honos növényekkel való kísérletezés, azt mindig a gazdaság és a gazdaságosság, nem pedig az ideológia szempontjai határozták meg.¹ Ebben az időszakban viszont a genetika alapvető tételeinek a megkérdőjelezése és a liszenkoizmus követése vált a központi direktívává.²

A Szovjetunióban a természetátalakítás az 1920-as évek óta folyt, jelen volt a napi propagandában, de 1948-ban a „természetátalakítás zseniális sztálini terve” után új lendületet kapott, ekkor a liszenkoizmus már a hivatalos biológiai irányzattá lépett elő.³

---

1 HAJDÚ 2006: 246.

2 Trofim Gyenyiszovics Liszenko (1898–1976) szovjet növénynevelő volt, aki Ivan Vlagyimirovics Micsurin (1855–1939) autodidakta kertész gyakorlati munkásságára alapozva megalkotta a micsurini biológia elméletét. Micsurin oltásokkal, majd hibridek nevelésével és kiválogatásával több mint háromszáz új gyümölcs- és bogyótermésű fajtát hozott létre. Liszenko ebből arra a következtetésre jutott, hogy a hibridek tulajdonságait a környezeti körülmények és nem az öröklődő gének összessége határozza meg, vagyis tagadta a modern biológia, elsősorban a modern örökléstan tanításait, és bizonyítottnak vette a szerzett tulajdonságok öröklését. Lásd IGALI 2002: 41–43; MÜLLER 2011: 1356.

3 HAJDÚ 1999: 131–145.

Magyarországon az MDP tudományos folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1948. augusztus–szeptemberi számában közölte Liszenkónak, az SZKP KB által jóváhagyott, a Lenin Agrártudományi Akadémia 1948. augusztusi ülésén elhangzott előadását. A folyóirat szerkesztőségi bevezetője kijelölte a magyar tudósok számára is a követendő irányt: Liszenko a „haladó szellemű tudomány győzelmét” hirdeti a „tudomány reakciós irányzatával”, az „apolitikus, polgári szellemű tudománnyal” szemben.

Az MDP vezetésének retorikájában is hamarosan érezhető volt az igazodási szándék. Rákosi Mátyás 1949. május 8-án Celldömölkön, az országgyűlési választások előtt tartott kampánybeszédében érintette először – igaz, nagyon óvatosan – a témát: „a legtöbb termelőcsoportban a szocialista paraszt is azon gondolkozik, hogyan javíthatja a termelést, hogyan emelheti a mennyiséget és a minőséget, új növényekkel, új termelési módokkal kísérletezik”. Gerő Ernő az első ötéves terv parlamenti tárgyalásán már konkrétan fogalmazott: „Új növénykultúrákat kell meghonosítanunk, mint amilyen a gyapot, amellyel a tervidőszak utolsó évében már 100 000 katasztrális holdat akarunk beültetni; továbbá ki kell kísérletezni hazánkban az ágasbúza, a kenáf, a tea, citrusnövények és gumitartalmú kokszagiz (sic!) termelését.”⁴ Az elfogadott ötéves tervben viszont az új növények közül csak a gyapot kapott kiemelését.⁵ A törvény 1951. évi módosítása azonban már hangsúlyozza: a „tervidőszakban számos új, Magyarországon eddig nem termelt növény termelését kell kikísérletezni és meghonosítani”.⁶ Csakhogy már ezt megelőzően, 1950. augusztus 23-án az MDP Titkársága a mezőgazdasági kutatómunka elveit határozatban szabályozta, amely a meghonosítandó új növényeket is felsorolta.⁷ Az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztálya által készített és a Titkárság által elfogadott határozati javaslatához mellékelte információk között szerepelt, hogy „1957-ig meg kell honosítani a citromot Magyarországon”.⁸

Az új növényekkel történő kísérletek és a meghonosítás a Földművelésügyi Minisztérium Mezőgazdasági Kísérleti Központjának irányítása alá tartozott. Az iratokból kiderül, hogy az MDP vezető szervei 1950. augusztus 31-én a citrushonosításra vonatkozóan is konkrét keretszámokat állítottak fel. Eszerint öt – mezőgazdasági kutatással eleve foglalkozó – kutatóhelyen (Fertődön, Akaliban, Tihanyban, Keszthelyen és Villányban) 3000 facsemete ültetésével kell megkezdeni a termesztést. A nemesítési kísérletek helyének Fertődöt és Akalit (Balatonakalit) jelölték ki, Fertőd központtal. Itt 30 000, Akaliban 10 000 oltvány előállítását rendelték el 1951 folyamán.⁹ A részt vevő intézmények számára negyedévente úgynevezett citromértekezlet összehívását rendelték el. Országos citromfelelőssé Porpáczy Aladárt, a Fertődi Kísérleti Gazdaság vezető kutatóját nevezték ki. Ez nem volt véletlen, mert Fertődön akkor már több mint egy

4 GERŐ 1949: 279.

5 Az 1949. évi XXV. törvény. 32. §.

6 Az 1951. évi II. törvény. 28. §. (3).

7 MOL M-KS 276. f. 54. cs. 114. ö. e.

8 Uo. Itt jegyzem meg, hogy a dokumentumokban sokszor csak a citromot említik, de egyértelmű, hogy az esetek többségében az összes hazánkban meghonosítandó citrusfajtát, vagyis a narancsot és a mandarint is értették alatta.

9 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 364. ö. e. 161–180.

éve folytattak kísérleteket citrusokkal. Ugyanis a hazai arborétumokban és fűvészkertekben több évtized óta neveltek citromfákat. Sőt a citrusnemesítési kísérletek centrumává kinevezett Fertődi Kísérleti Gazdaság számára a Földművelésügyi Minisztérium (FM) Mezőgazdasági Kísérleti Központja (MKK) 1948–1949 telén beszerzett 120 darab hároméves citruscsemetét a Szarvasi Arborétumból. 1949 folyamán pedig hazai begyűjtésű citrommagból csíranövényeket neveltek.

A párthatározat ellenére – bár Fertődön normális mederben továbbra is folytak a tudományos kísérletek – a nagyüzemi citromtelepítés és oltványozás ügye lassan indult be. 1950. október 5-ig megrendelték a szükséges „növényanyagot”: 30 000 vadalanyt és 15 kg citrommagot Olaszországból, 3000 oltványt pedig a Szovjetunióból. Október 15-re az FM és az érintett telepek együttesen elkészítették a kísérletek költségvetését. Október 25-ére elhatározták, hogy decemberben elkezdenek egy hathetes felkészítő tanfolyamot, ennek összeállították az anyagát, és kiválasztották azt a tíz fiatal szakembert, akit ide beiskoláztak. Megállapították, hogy a honosítás és a kísérletek 1951 folyamán 1 400 000 forintba kerülnek. Csakhogy a munkafolyamatokról és azok anyagi vonatáról szóló megbeszélésen részt vett az Országos Tervhivatal (OT) előadója, Pálos László, aki közölte, hogy a felmerülő költségek finanszírozásáról szó sem lehet, az MKK vonja el ezt az összeget az egyéb kísérletekre szánt forrásból. Maximum az 1951. évi hitelkeretből engedélyezik 100 000 forint előrehozatalát a legsürgősebb munkákra. A Tervhivatal tántoríthatatlan volt – még egy ideig –, majd decemberben közölte, hogy engedélyezik a póthitel 917 000 forintra csökkentett összegét. Januárban kiderült, hogy az MKK hitelkérelemmel kapcsolatos hivatalos iratai elvesztek a Tervhivatalban; ez újabb akadályt jelentett. Mire ezeket pótolták, az eredeti iratok is megkerültek. Az OT intézkedett is, azonban időközben az intézkedési jogkör és a hitelkeret átkerült a Tervhivatal egyik főosztályától a másikhoz, csak hogy a citromkísérletekre kért póthitelt ebbe nem foglalták bele. Ezért új póthitelkérelmet kellett benyújtani, egyúttal a megváltozott rendelkezések következtében másfajta formanyomtatványokat kellett kitölteni, az engedély benyújtásához pedig újabb iratokat beszerezni. A hosszú procedúra után a Beruházási Bank 1951. április 9-én nyitotta meg a végül 1 054 000 forint összegű hitelkeretet.

Valószínűsíthetően egy szovjet szakértő, Baranov professzor 1951. március 10-i fertődi látogatása is hozzásegítette a magyar citrom termelésének az ügyét a póthitelhez. Baranov, aki persze a magyar bürokrácia útvesztőiről mit sem sejtett, tanácsaival látta el a gazdaság vezetőit, értékelte az addigiakat. Jelentős eredményként méltatta, hogy Fertődön a mandarin koronájának ferde síkban történő metszésével és vezetésével több napfényt tudtak biztosítani a növény számára. Ugyancsak biztatónak tekintette a csíraátültetés Fertődön kialakított módszerét, amelynek eredményeképpen Porpáczy Aladár elérte, hogy 10–12 év helyett a hibrid növény két év alatt fordult termőre.¹⁰ Ezek azonban még az 1948–1949-ben megkezdett kísérletek eredményei voltak.

1950–1951 tele enyhébb volt, nyugodtan elkezdhatték volna a telepítéshez szükséges talaj-előkészítő munkákat, ha hamarabb hozzájutnak a forrásokhoz. A pénztelenség miatt késett a tervezett alkali üvegház felépítése és az úgynevezett klímaszekrények megrendelése.

---

10 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 364. ő. e. 1951. szeptember 25-i jelentés. 176.

Az Olaszországból rendelt magvakat és vadalanynokat más keretből meg tudták előlegezni, ezek Fertődön várták a sorsukat. Mint ahogy szintén ki tudták fizetni a Szovjetunióból kért 1000 darab citrom-, 1000 darab mandarin- és 1000 darab narancsoltványt, amelyek 1951. április 11-én érkeztek repülőgéppel Budapestre, majd onnan teherautóval ezeket is Fertődre szállították. Itt a növények cserepekben, árnyékolt üvegházban várták, hogy meggyökeresedjenek, és a külső hőmérséklethez szoktatva kiültessék őket. Eredendően ezeket a citrusokat szánták nemesítésre.

A termesztési kísérleti telepek kialakítása 1951 áprilisában kezdődött. Ez abból állt, hogy egy olyan rendszert építettek ki mindenhol, amely 80 cm mély lejtős falú árkokból állt. Kapóra jött május elseje, így a munkák egy részét felajánlásokban vállalták. Közben a fertődi telepen Porpáczy Aladár vezetésével folyt az olasz vadalanynokból az oltványok nemesítése, valamint tovább kísérleteztek a hibrid csiranövényekkel.¹¹

1951 nyarán elkészült az akali, ősszel a keszthelyi és a villányi öntözőmű, valamint az akali laboratórium és az üvegház. 1951-ben végül is Fertődön 1100, Akaliban 800, Tihanyban 440, Keszthelyen 600, Villányban 420 citruscsemétét ültettek ki. Ennek többségét a Szovjetunióból érkezett 3000 csemete tette ki, a többi Fertődön oltványból nevelték. A mandarincsemeték többsége Tihanyba került. A termesztési kísérleteket kiterjesztették az Alföldre is: a türkevei, a kis-újszállási és a mezőtúri termelőszövetkezetek 2–2 árokban 40–40 csemete beültetését vállalták.¹² A kiültetés után a pusztulás igen kis mértékű volt, egy-két helyen érte el az egy százalékot. A szakemberek az előző évi kísérletek alapján biztatónak tartották, hogy a Fertődön a vadalanynokba oltott csiranövényekkel sikerült elérni, hogy a növények lombozata mínusz 6–7 fok hideget is kibírjon minden károsodás nélkül, míg a saját gyökéren álló magcsemeték már mínusz 3–4 C°-on elfagytak.¹³

1951 ősztől az MKK készült az 1952. évre, amikor is a párthatározat alapján 75 000 oltványt kellett előállítani a kísérleti telepeken. Ezek közül 35 000-et Keszthelyen, az új üvegházkomplexumban kívántak felnevelni. Az 1951-es tapasztalatok alapján azonban ezeket vadalanynokból kellett kialakítani, mivel az 1951-ben behozott magvaknak nagyon rossz volt a csiraképessége – állapította meg egy jelentés.¹⁴ (Annak a lehetősége, hogy a magokat nem megfelelő hőmérsékleten csiráztatták, fel sem merült.)

A tömeges kiültetéssel megindult termelési kísérletek hatása azonban lassan jelentkezett. Az eredményeket még az MKK is bizonytalannak, inkább csak próbálkozásnak tekintette. A Fertődön melegházban kitelelt csemeték rendkívül termékenynek bizonyultak, 50–100 gyümölcsöt hoztak egyenként. A megfigyelések azt mutatták, hogy a frissen kiültetett növények viszont nagyon érzékenyek voltak a nappali és az éjszakai hőmérséklet közötti különbségre (dilatáció), ami a virág elvesztéséhez vezetett. A szakértők felvetették, hogy sokkal nagyobb szükség van a meteorológiai mikroklimatikus megfigyelésekre, a páratartalom, a hőmérséklet, a dilatáció és a napfénytartam mérésére. Ehhez azonban nem állt rendelkezésre megfelelő műszerállomány.¹⁵

11 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 364. ö. e. 1951. április 24-i és április 27-i jelentés. 162–168.

12 Uo. Május 8-i jelentés. 180.

13 MOL M-KS 276. f. 93. cs. 362. ö. e. 1951. szeptember 18-i jelentés. 91–96.

14 Uo. 96.

15 Uo. 178.

1951 ősztől már a szakember-utánpótlásra is gondoltak. Mind az FM, mind az MDP Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztálya támogatta, hogy a mezőgazdasági technikumokban és az agrár-felsőoktatásban vezessék be a citrusfélék – és általában az új kultúrák – meghonosításának oktatását.¹⁶

1952-ben még döntés született arról, hogy a Szovjetunióból rendeljék meg a leghidegtűrőbb citrusfajtákat bemutató fajtagyűjteményt, szerezzenek és oltsanak be 75 000 vadalanyt, de arról, hogy ezek valóban megérkeztek-e, már nem szólnak a források.

A citrusok szabadtéri honosításának legnagyobb ellensége az időjárás maradt. 1951–1952 hideg tele nagy pusztítást végzett a friss telepítésekben. Még márciusban is erős fagyok voltak, aránylag erős lehűléssel ($-7, -15\text{ C}^\circ$), a fagyos napok száma pedig 15–20 volt.¹⁷ 1952–1953 tele valamivel enyhébb volt, de a citrusültetvényeket most sem kímélte meg.

A tényeket a párt felső vezetésének is tudomásul kellett venni, vagyis hogy a citrusokat nem lehetett a magyarországi éghajlati viszonyokhoz hozzáidomítani. Így amikor 1953. március 19-én az MDP Politikai Bizottsága a növénytermelés fejlesztéséről döntött, senki nem csodálkozott, hogy a fejlesztés irányaiból kimaradt nemcsak a citrom, hanem gyakorlatilag az összes új meghonosítani hirdetett növény.¹⁸ Napra pontosan kilenc hónap múlva pedig már egyfajta önkritikát is kihallhatunk az MDP KV és a Minisztertanács közös határozatából, amely a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről szól: „Szakítanunk kell az eddig sablonos, a helyi adottságokat figyelembe nem vevő tervező és irányító munkával az ország egyes körzeteiben, elsősorban azoknak a növényeknek és állatfajoknak a termelését, illetve tenyésztését kell elősegíteni, amelyek a vidék termelési adottságainak megfelelnek.”¹⁹

1953–1955 között a Fertődi Kísérleti Gazdaság feladatai közül törölték a mediterrán növények honosítását, ugyanakkor kiemelt témaként határozták meg a bogyósgyümölcsűek nemesítését.²⁰ Az egykori citromhonosításra szánt telepek maradványain még ma is találkozhatunk az elvetélt kísérletek elkorcsosult nyomaival. A citrusfélék pedig tovább virítanak az arborétumainkban, esetleg magánházak télikertjeiben, de a politikai indíttatású nagyüzemi kísérlet végleg eltűnt a magyar határból.²¹

---

16 Uo. 179.

17 GÖRÖG 1954: 171–173.

18 MOL M-KS 276. f. 53. cs. 117. ö. e. 2.

19 MOL M-KS 276. f. 52. cs. 26. ö. e. 2.

20 KOLLÁNYI é. n. A citruskísérleteket vezető id. Porpáczy Aladár (1903–1965) 1952-ben Kossuth-díjat kapott. 1954-ben az MTA levelező tagjává választották.

21 Liszenko 1960. január 23-án *A micsurini biológia időszerű kérdései* címmel tartott előadást a Magyar Tudományos Akadémián. A hallgatóság feszengve hallgatta az előadást, az előzetesen több mint kétszáz hozzá érkezett kérdésre nem adott érdemi választ, a hallgatóság döbbenetben távozott. Ha ekkor még volt híve Liszenkónak Magyarországon, ezután az is kiábrándult tanaiból. MÜLLER 2011: 1358.

Irodalom

- GERŐ E. (1949): Gerő Ernő parlamenti felszólalása, 1949. december 9. In: *Országgyűlési Napló, az Országgyűlés 15. ülése, 1949. december 9.*
http://www3.arcanum.hu/onap/pics/a.pdf?v=pdf&a=pdf&p=PDF&id=KN-1949_1/KN-1949_1%20144&no=0 A (Letöltés ideje: 2012. szeptember 8.)
- GÖRÖG L., DR. (1954): *Magyarország mezőgazdasági földrajza.* Tervgazdasági Könyvkiadó, Budapest.
- HAJDÚ Z. (1999): Környezet és politika: a természetátalakítás „zseniális” sztálini terve. In: TÓTH J. – WILHELM Z. (szerk.): *Változó környezetünk.* Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 131–145.
- HAJDÚ Z. (2006): A szocialista természetátalakítás kérdései Magyarországon, 1948–1956. In: KISS A. – MEZŐSI G. – SÜMEGHY Z. (szerk.): *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére.* SZTE, Szeged. 245–257.
- IGALI S. (2002): A liszenkoizmus Magyarországon. *Valóság*, 3. 40–59.
- KOLLÁNYI G. (é. n.): A Fertődi Kutatóintézet története az alapítástól napjainkig. In: http://www.gykt.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=69&Itemid=115 (Letöltés ideje: 2012. szeptember 9.)
- MÜLLER M. (2011): Liszenko emlékezetes előadása a Magyar Tudományos Akadémián 1960-ban. *Magyar Tudomány*, II. 1355–1360.
- RÁKOSI M. (1951): Május 15-én egy emberként a népfront mellé! In: Uő: *A békéért és a szocializmus építéséért.* Szikra, Budapest. <http://mek.oszk.hu/04300/04351/04351.htm#2> (Letöltés ideje: 2012. szeptember 8.)
- 1000 év törvényei. Az 1949. évi XXV. törvény.
<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8370> (Letöltés ideje: 2012. szeptember 8.)
- 1000 év törvényei. Az 1951. évi II. törvény. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8380>
(Letöltés ideje: 2012. szeptember 8.)

Egyházpolitikusok

Néhány éve jelent meg Berlinben egy 320 oldalas könyv Klaus Gysiról,¹ az egykori Német Demokratikus Köztársaság egyházi ügyekért felelős államtitkáráról.² A könyvet lapozgatva azonnal szembetűnik, hogy a szerkesztők nemcsak a Gysi által egykor elmondottak, leírtak és a róla szóló híradások alapján mutatják be az NDK utolsó évtizedének egyházügyi államtitkárát, hanem interjúkat, visszaemlékezés-részleteket is felhasználtak, hogy minél érzékletesebben mutassák be a politikust. A német kiadvány rávilágít arra, hogy mi magyarok mennyire ismerjük a mi létezett szocializmusunk egyházpolitikájának, egész mechanizmusának irányítóit. A nevek ma már nincsenek (alig vannak) rejtve, a levéltárakban fennmaradtak a pártállami vezetők által keletkeztetett iratok is. De ismerjük-e szerzőiket valójában? A rendszerváltozás óta eltelt „félkommunizmusnyi” 22 évben alig néhány kötetet publikáltak a történészek a magyar kommunista párt- és állami vezetőkről.³ Meglepően kevésnek tűnik a tudományos történelmi feldolgozások száma még akkor is, ha ideszámítjuk a különböző szakfolyóiratokban publikált kisebb-nagyobb cikkeket. Kevés a tudomány teljesítménye e téren, pláne, ha a társadalom érezhető érdeklődéséhez, illetve az azt kielégítő irodalmi alkotásokhoz, sőt bulvártermékekhez mérjük a néhány szakmai publikációt.

Persze nemcsak a pártállami vezetők életrajzaival adós a szakma, hanem a rendszerszemléletű elemzésekkel is. A rendszerváltozás óta Magyarország jelenkori történelméről megjelent különböző szempontú összefoglaló munkák többnyire a kronologikus, leíró megközelítést alkalmazták. A Romsics Ignác, Bihari Mihály, Gergely Jenő és Iszák Lajos által készített szintézisek a történelmi kutatás és a felsőoktatás alapműveinek számítanak. Azonban még nem készült rendszerelméleti szemléletű, átfogó elemzés, amely a folyamatokat, tevékenységeket össze-

1 GYSI, K. (1912–1999) középosztálybeli berlini polgárcsaládban született (apja orvos, anyja könyvelő). Már gimnazistaként kapcsolatba került a baloldallal, 1931-ben belépett a Német Kommunista Pártba. 1931 és 1935 között Frankfurt am Mainban, majd Párizsban a Sorbonon és Berlinben hallgatott közgazdaságtant. 1936-tól Cambridge-ben, majd Párizsban élt. 1939/40-ben Franciaországban internáltak. A Kommunista Párt utasítására tért haza feleségével. Különböző újságoknál dolgozott és részt vett az illegális kommunista mozgalomban. A háború után továbbra is újságíróként dolgozott. 1946-ban belépett a Német Szocialista Egységpártba (SED). Többek között szerkesztő, képviselő, az Elnöki Tanács tagja. 1963-tól a Politikai Bizottság tagja, 1966-tól 1973-ig kulturális miniszter, majd olaszországi, vatikáni és máltai nagykövet. 1979-től nyugdíjazásáig, 1988-ig egyházügyi államtitkár. 1990-ben belépett a Demokratikus Szocializmus Pártjába (PDS), a német munkáspártba.

2 DOHLE–HEISE 2003.

3 Elsőként Rainer M. János könyve jelent meg Nagy Imréről (1996), majd Révész Sándor könyve Aczél Györgyről (1997). Ezt követte Huszár Tibor Kádár-életrajza 2001-ben. Ide lehet sorolni még a nem cseh-beli történész, író, újságíró, szociológus Pünkösti Árpád Rákosiról szóló könyveit is.

függésükben, a körülményekkel, környezetükkel való kölcsönhatásukban szemléli. Az általános rendszerelmélet az elemi összetevőkön túl mindig az egészet, a kapcsolataikat, a kölcsönhatásaikat, a rendszer önszerveződését és a megismerési folyamatokat vizsgálja. Talán éppen azért nincsen ilyen mű még Magyarországon, mert még sok esetben a részeket sem tárta fel a történettudomány. A modern kori társadalomtörténeti kutatás ugyan komoly eredményeket ért el, de hiányzik például egy hiteles arcontológia a létezett szocializmus hivatalviselőiről, nem áll a kutatók rendelkezésére egy jelenkori gazdaságtörténeti monográfia, akárcsak egy átfogó, vagy legalább felekezetenként összegző egyháztörténeti monográfia.⁴

Az 1945 utáni egyháztörténelem rendkívül népszerű a kutatók körében a doktorandusz-hallgatóktól a professzorokig. Számos alapos publikáció látott napvilágot az elmúlt két évtizedben,⁵ de nagy hiányok, jelentős fehér foltok is akadnak bőven.

Kik voltak valójában Magyarországon az egyházpolitika irányítói? Mit tudunk róluk? Eleendő, ha az egykori Állami Egyházügyi Hivatal vezetőit és munkatársait megismerjük? Mennyire ismerhetjük őket egyáltalán meg?

Az 1951. évi I. törvény által felállított ÁEH első elnöke alig nyolc hónapig Kossa István, egy igazi káder volt. Életrajzából úgy tűnik, hogy „polihisztor lehetett”, a legkülönbözőbb területeken dolgozott.⁶ Hogy mennyire értett az egyházpolitikához? Kossa István behívatta az éppen megalakuló ÁEH-ba Miklós Imrét, és megkérdezte tőle, hogy lenne-e kedve nála dolgozni. *„Azt sem tudtam, hogy eszik-e vagy isszák az egyházpolitikát, azt mondta, hogy ő sem tudja nagyon, de majd megtanulom.”*⁷

Horváth János szintén tagja volt az ÁEH „alapító atyáinak”, a kezdetektől a Hivatalban dolgozott.⁸ A párt szempontjából „eredményesebb” egyházpolitikus is lehetett elődjénél, vagy

4 A katolikus egyház 20. századi történelmét Gergely Jenő dolgozta fel átfogó igénnyel. 1990 után a szintén nem céhbéli Tomka Ferenc katolikus pap publikált monografikus igényű munkát a katolikus egyház 1945 utáni történetéről.

5 Balogh Margit és Gergely Jenő több olyan – a kora újkortól a 20. század második feléig ívelő – alpmunkát készített (kronológia, adattár, forrásgyűjtemény), amelyek a jelenkori egyháztörténelmi kutatásokban is megkerülhetetlenek.

6 Kossa István (1904–1965) munkáscsaládból származott, gimnáziumot végzett, villamoskalauzsként dolgozott. 1922-től már bekapcsolódott a munkásmozgalomba, egy év múlva belépett a Szociáldemokrata Pártba. 1933-ban a baloldali Villamos Szövetség főtitkára, letartóztatták. 1942-ben büntetőszázzaddal a frontra vitték, átszökött a szovjet csapatokhoz. Elvégezte az antifasiszta iskolát, 1944 novemberében pártmegbízattal hazatért. A felszabadulás után a Szakszervezeti Tanács főtitkára, az MKP KKV tagja, országgyűlési képviselő. 1948-tól előbb iparügyi, majd pénzügyminiszter. 1950-ben az Országos Munkaügyi Bizottság, majd 1951. május 18. és 1952. január 5. között az ÁEH elnöke. Utóbb a kohó- és gépipari miniszter első helyettese, a Munkaerőtartalékok Hivatalának elnöke, kohó- és gépipari miniszter, az Országos Tervhivatal elnökének első helyettese. 1956 után a forradalmi munkásparaszt kormány pénzügyminisztere, majd 1957-től 1963-as nyugdíjazásáig közlekedés- és postaügyi miniszter. Haláláig az MSZMP KB tagja.

7 Kálmán Peregrin OFM és Szabó Csaba 29 órás interjúja Miklós Imrével 2001 és 2002 között. A hangfelvételek és a gépelt átirat az interjúkészítők tulajdonában van.

8 Horváth János (1921–1988) vasesztergályos, 1936-ban kapcsolódott be a munkásmozgalomba. 1939-től a KMP tagja. 1942-ben elfogták, hat hónapra ítélték. 1944-ben részt vett a kőbányai fegyveres ellenállási

kevésbé volt alkalmas olyan szerteágazó állások betöltésére, mint Kossa István, de tény, hogy hét éven át vezette az ÁEH-t. Ráadásul nehéz időszakban, a kemény Rákosi-diktatúrában, majd a Nagy Imre-féle enyhülés, aztán a visszakeményedés, az 1956-os forradalmat követő újjáalakítás idején. 1958 után az új kádári egyházpolitika végrehajtására már alkalmatlannak találták.

Olt Károly is egy régi, kipróbált, „sokoldalú” kommunista volt, akit talán átmeneti megoldásként helyeztek az ÁEH elnöki székébe.⁹ Alig volt 57 éves, amikor nyugdíjazták, és utána már nem töltött be semmilyen magas tisztséget. Egyedül országgyűlési képviselői mandátuma maradt meg az 1967-es választásokig.

Prantner József legendásan kemény vezetője volt az ÁEH-nak, akitől a püspökök is félték.¹⁰ Valójában ő volt az, aki a Hivatalt az MSZMP 1958. júniusi egyházpolitikai határozatainak¹¹ megfelelően átalakította. Prantner vezette 1963-tól a Vatikán képviselőjével, Agostino Casarolival folytatott kétoldalú tárgyalásokat, amelyek az 1964-es részleges megállapodáshoz, majd pedig a kapcsolatok rendszeressé válásához vezettek.

Miklós Imre kitanulta az egyházpolitikát.¹² 24 évesen került az Állami Egyházügyi Hivatalba, ahol 38 évig dolgozott megszakítás nélkül, és 18 éven keresztül vezette az ÁEH-t. Mítoszok és legendák kötődnek hozzá. Agostino Casaroli, akivel egyébként nagyon jó kap-

---

mozgalomban. 1945-ben az MKP központjában dolgozott, majd a Sopron megyei (1945), a Veszprém megyei (1946) pártbizottság titkára. 1947-től a Baranya megyei pártbizottság másodtitkára. 1948-tól az MDP központjában dolgozott, 1949–1950 között a Vasútpolitikai Osztály vezetője. 1951-től az ÁEH elnökhelyettese, 1952–1959. június 2. között elnöke. 1959-től a Textilalkatrészgyártó Vállalat igazgatója.

9 Olt Károly (1904–1985) 1930-tól tagja a KMP-nek. 1932-ben és 1933-ban kommunista diákszervezkedésért letartóztatták, rendőri felügyelet alá helyezték. 1939-től részt vett a KMP újjászervezésében, 1941 végéig illegális sajtómunkát végzett. 1944 nyarán részt vett az ellenállási mozgalom szervezésében. A háború után a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetének (MABI) elnöke és a Magánalkalmazottak Szakszervezetének alelnöke. Az MKP országos káderosztályának vezetője (1946–1947), majd 1949-ig népjóléti miniszter, az Országgyűlés elnöke (1949), az Elnöki Tanács titkára (1949–1950). Az 1956-os forradalomig pénzügyminiszter. 1956–1959 között a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány titkárságának vezetője. 1959-től nyugdíjazásáig, 1961-ig az ÁEH elnöke.

10 Prantner József (1911–1975) parasztszaládból származott, kőművessegéd. 1930-tól részt vett a munkásmozgalomban, 1933-ban elítélték, rendőri felügyelet alá helyezték. 1944-ben behívták munkaszolgálatra, ahonnan megszökött. 1945-től a Tolna megyei pártbizottság káderese, majd 1948-tól a székszárdi városi pártbizottság titkára. 1951-ben a frissen alakuló ÁEH osztályvezetője. 1955-ben az Országos Béketanácsban a papi békemozgalom titkára. Elvégezte az ELTE levelező tagozatán a történelem szakot (1957). 1956–1961 között az MSZMP Tolna megyei Bizottságának Agitprop osztályvezetője, majd első titkára. 1961-től 1971-ig, nyugdíjazásáig az ÁEH elnöke, 1968-tól államtitkári rangban. Vö. MOL M–KS 288. f. 5/246. öe. 24. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961. október 12-i ülésének jegyzőkönyve.

11 MOL M–KS 288. f. 5/82. ö. e. 1-2., 4-6., 23-31., 64-75. Az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) 1958. június 10-i ülésének jegyzőkönyve.

12 Miklós Imre (1927–2003) villamoskalauz, 1949–1951 között a Szakszervezeti Ifjúsági Szövetség, a Magyar Ifjúság Népi Szövetség, majd a Dolgozó Ifjúsági Szövetség tagja, politikai munkatársa. 1951-től az ÁEH munkatársa. 1953-tól egyházpolitikai osztályvezető. 1956 májusától elnökhelyettes, 1971. május 16. és 1989. április 30. között államtitkári rangban az ÁEH elnöke. Vö. SZABÓ 2006: 257–267.

csolatba került az ÁEH-elnök, azt feltételezte, hogy Miklós Imrét nem katolikus származása motiválta a katolikus egyházzal szemben képviselt egyházipolitika során.¹³ Valójában Miklós Imre anyai (felvidéki) és apai (erdélyi) ágon is római katolikus családból származott. A hozzá hasonló pártkáderek számára a vallási hovatartozás teljesen lényegtelen kérdés volt, ateisták voltak.

Ungváry Krisztián sejteti Miklós Imréről, hogy munkakapcsolatban volt az elhárítás vezetőjével (Harangozó Szilveszter) és maga is SZT-tiszti rangot kapott „és a személyi összefonódás jellegét mutatja, hogy Miklós Imre minden héten meghívott vendég volt a BM tiszti klubban...”. Ungváry a gyanút Ladvánszky Károly nyugalmazott rendőr altábornagytól szerzett értesülésével igazolja.¹⁴ Nagyon könnyen lehet, hogy Miklós Imre személyes és munkaköri kapcsolatban is állt a belügyminisztérium munkatársaival, de ezt máig nem sikerült adatokkal igazolni. Miklós keletnémet kollégája, Klaus Gysi igazolhatóan együttműködött a Stasival, 1957 és 1964 között a német állambiztonság „nem hivatalos munkatársaként” (Inoffizieller Mitarbeiter) tevékenykedett.¹⁵

Természetesen Miklós Imre is, és valamennyi ÁEH-vezető, akárcsak a Hivatal munkatársai, sokkal összetettebb személyiségek, mint ahogy egy pár soros életrajz azt tükrözni képes. A kérdésre pedig, hogy elegendő-e őket megismernünk, ha közelebb akarunk jutni a létezett szocializmus egyházipolitikájának megértéséhez, egyértelműen tagadó választ kell adni. A rendszer működéséből következik, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal csupán egy végrehajtó szerv, amely fennállásának 38 éve alatt időnként erősebb, máskor gyengébb pozíciókat foglalt el a struktúrán belül. Az ÁEH igyekezett hűen teljesíteni a párt vezetőinek elvárásait. A Rákosi-korszakban még ritkábban, a Kádár-korszakban már egyre inkább rendszeresen részt vett az elnök az Agitációs és Propaganda Osztály (APO) egyházipolitikai tervezeteinek kidolgozásában, amelyek a párt legfelsőbb vezetői számára, a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság tagjai számára készültek. Vitathatatlanul fontos, hogy elkészüljön az Állami Egyházügyi Hivatal szervtörténete, megismerhesük a munkatársakat, vezetőket,¹⁶ de egy ilyen munka segítségével is csak közelítünk majd a rendszer teljességének megértéséhez. Az egyházipolitikát a Rákosi-korszakban a MDP KV Titkárság és a Politikai Bizottság, a Kádár-korszakban pedig a MSZMP PB tagjai határozták meg elsődlegesen.

Rákosi Mátyás mellett Révai Józsefnek, a párt fő ideológusának neve fémjelezte 1956-ig a magyar kommunista egyházipolitikát. Időről időre mások is megszólaltak egyházi kérdésekben, leggyakrabban Farkas Mihály. Nem véletlen, hogy az ő részvételükkel alakult meg Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek letartóztatása előtt az úgynevezett egyházi hármass bizottság.¹⁷ Az *ad hoc* testület nyilvánvalóan az akut problémák kezelésére jött létre, hiszen a diktatúra keményedésével, a „klerikális reakció” elleni harc éleződésével¹⁸ párhuzamosan máris

13 CASAROLI 2001: 166.

14 TABAJDI–UNGVÁRY 2008: 208.

15 Klaus Gysi 1957-től „Kurt” fedőnéven dolgozott a Ministerium für Staatssicherheit számára. BStU, ZA, MfS, AIM 3803/65.

16 Vö. Soós 2010: 67–78.

17 MOL M–KS 276. f. 54/20. ö. e. 2., 9. Az egyházi hármass bizottság (Rákosi Mátyás, Révai József, Farkas Mihály) ülésének jegyzőkönyve. 1948. december 8.

egy új összetételű és feladatú háromtagú bizottság kiküldését határozta el a titkárság. A hangsúly a klerikális reakció elleni harc operatív vezetésére került.¹⁹ Alig egy év múlva újabb bizottság alakult „az általános papi politikai kérdések előkészítésére”, immár négy taggal, Révai József vezetésével. A további tagok: Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter, az Agitációs és Propaganda Osztály egy munkatársa és Péter Gábor „egy megbízható szakértője”.²⁰

Az MDP fennállása alatt a legtöbbször Rákosi tájékoztatta a Politikai Bizottság tagjait az egyházi kérdésekről, az egyházakkal folytatott tárgyalásokról, tervezett vagy éppen zajló egyházellenes eljárásokról, perekről. A nyolc év alatt egyetlen egyházpolitikai határozat született 1951-ben, amelynek nyomán sor került a Grósz József kalocsai érsek elleni perre és az Egyházügyi Hivatal felállítására is, és ez a határozat jelölte ki a következő évekre az egyházpolitika kereteit.²¹ A Központi Vezetőség Agitációs és Propaganda Osztálya, és annak vezetője, Horváth Márton az egyházpolitika kidolgozásában tevékenyen közreműködött.²² Alkalmanként az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke is meghívást kapott az MDP vezető szervei ülésére, hogy az APO vezetőjével közösen dolgozzanak ki javaslatokat, vagy számoljanak be tapasztalataikról, munkájukról.²³

Az egyházpolitika kialakításában részt vevők köre 1956 után némileg módosult. A korábbi „megmondóembert” Rákosi Mátyást az új párt, az MSZMP KV első titkára, Kádár János váltotta. Személyi változások következtek be természetesen a párt vezető szerveiben éppen úgy, mint az Agitációs és Propaganda Osztály élén (Nógrádi Sándor 1956–1957-ben, Kállai Gyula 1957 és 1959, majd Szirmai István 1959 és 1966 között). Horváth Mihály egyelőre maradhatott az ÁEH vezetője. 1956 után az egyházpolitikát is újraértelmezték és a célok megtartásával némileg változtatták az eszközöket. Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. júniusi és júliusi határozatai hosszú időre kijelölték az egyházpolitika irányát. Megkockáztathatjuk, hogy ha idővel némileg szelídült is az 1958-as retorika, az alapvető célkitűzések nem változtak. A PB

18 MOL M–KS 276. f. 52/12. ö. e. 122–144. Az MDP KV 1950. május 31. – június 1-jei ülése. 3. napirend: Harc a klerikális reakció ellen. Előadó: Révai József.

19 MOL M–KS 276. f. 54/106. ö. e. 6., 68. Az MDP KV Titkárság 1950. június 28-i ülése. A Titkárság a klerikális reakció elleni harc operatív vezetésével Révai Józsefet, Kádár Jánost és Dénes Istvánt bízta meg.

20 MOL M–KS 276. f. 54/137. ö. e. 15. Az MDP KV Titkárság 1951. április 5-i ülése.

21 MOL M–KS 276. f. 54/142. ö. e. 3–12. Az MDP KV Titkárság határozata a párt egyházpolitikájának irányvonaláról. 1951. május 4.

22 Horváth Márton, született Schiller (1906–1987) nagypolgári zsidó régiségkereskedő családban született. 1931 óta részt vett az illegális munkásmozgalomban. Többször letartóztatták. 1945-ben az MKP KV propagandaosztályának vezetője. A *Szabad Nép* felelős szerkesztője (1945–1950), 1945-től az MKP, majd az MDP KV és PB tagja, illetve póttagja, 1949–1953-ban tagja. 1950-től 1954-ig a Szabad Nép szerkesztőbizottsági tagja és az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, 1954-től 1956 októberéig ismét a *Szabad Nép* felelős szerkesztője. 1956 után nem azonosult Kádár Jánossal, minden politikai tisztsége megszűnt. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet, a Petőfi Irodalmi Múzeum, majd a Hunnia Filmstúdió munkatársa. 1963-tól 1966-os nyugdíjazásáig a Petőfi Irodalmi Múzeum igazgatója.

23 MOL M–KS 276. f. 54/155. ö. e. 8–17. Az MDP KV Titkárság 1951. augusztus 8-i ülése. Továbbá MOL M–KS 276. f. 54/372. ö. e. 10–23, 33–43. Az MDP KV Titkárság 1955. július 11-i ülése.

június 10-i ülésén rögzített jegyzőkönyv tanúsága szerint a párt elsőrendű feladatának tekintette az egyház elleni harcot, ugyanakkor némi, elsősorban módszerbeli változtatásokat határoztak el a jövőre nézve. Az Egyházügyi Hivatal elnökének, Horváth Jánosnak az előterjesztése utáni vitában Kádár János is megnyilatkozott: „mi a klerikalizmus ellen tűzzel-vassal, golyószórával és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom. [...] A klerikalizmus elleni harc egységes rendszert képez, amire megvannak a megfelelő eszközeink, egészen a belügyminisztériumig. A vallásos világnézet felszámolása, a tudományos világnézet elterjesztése is rendszeres harcot kíván meg, ami sokoldalúan folyik. De ott már a döntő szerep a kulturális szerveké. Ott is kell persze egy rendszer, ami kezdődik az iskolával és végig beletartozik minden, egészen a TIT-ig. [...] a klerikalizmus ellen harcolni kell még öt évig, és a vallásos világnézet ellen még két generáción át.”²⁴

A magyar kommunista párt egyházpolitikájában az „átnevelés, befolyásolás” mindig is nagy jelentőségű volt, de 1958-tól újfajta tartalommal gazdagodott. Az adminisztratív eljárások mellett egyre hangsúlyosabbá vált az ideológiai nevelés, a propaganda. A felvilágosító, nevelő munkába hatékonyan kapcsolták be az iskolákat, tanárokat, tanárképzést, sajtót, rádiót, filmeket, a könyvkiadást, az egész tudományos és kulturális életet. „A vallás elleni világnézeti harcot és az ateista nevelő munkát tudományos alapokra kell helyezni. E munkában a Tudományos Akadémiára, a Filozófiai Intézetre, a Történettudományi Intézetre és a TIT-re fontos feladatok hárulnak.”²⁵

Az egyházpolitika irányítóit a Kádár-rendszerben úgy tudjuk a legkönnyebben beazonosítani, ha a legfontosabb egyházpolitikai párthatározatokat összegyűjtjük, és megnézzük, hogy az adott kérdés tárgyalásának ki volt az előadója, rendszerint az ÁEH elnöke, vagy az APO vezetője, továbbá kiket hívtak meg az adott ülésre, és végül, hogy a PB és KV részéről kik szóltak hozzá érdemben az előterjesztéshez. Megállapíthatjuk, hogy 1958 után a rendszerváltozásig öt-tíz évente foglalkozott kiemelten a Politikai Bizottság, illetve a rendszerváltozás előestéjén a Központi Bizottság az egyházpolitikával: 1968-ban,²⁶ 1973-ban,²⁷ 1983-ban²⁸ és végül 1989-ben.²⁹ Ha megnézzük a fent meghatározott kört, akkor kiderül, hogy hozzávetőleg 20–25 főre tehetjük a Kádár-korszakban az egyházpolitikát meghatározó személyek körét. A magyarországi létezett szocializmus idején úgy 35-en irányították az egyházakkal szembeni kommunista politikát. Részletes bemutatásuk a jövő feladata.

24 MOL M–KS 288. f. 5/82. ö. e. 1-2., 4-6., 23-31., 64-75. Az MSZMP PB 1958. június 10-i ülése. A PB határozata az állam és az egyházak közötti viszonyról.

25 MOL M–KS 288. f. 5/87. ö. e. 1-2., 5., 17-30., 66-90. Az MSZMP PB 1958. július 22-i ülése. A PB határozata a vallásos világnézet elleni eszmei harcról.

26 MOL M–KS 288. f. 5/448. ö. e. 1., 4., 78-94. Az MSZMP PB 1968. március 4-i ülése. A PB határozata az egyházpolitikai helyzetről.

27 MOL M–KS 288. f. 5/625. ö. e. 1., 3., 47-80., 139-142. Az MSZMP PB 1973. december 4-i ülése. A PB határozata az egyházpolitikai helyzetről, a vallásos ideológia befolyásáról és a további feladatokról.

28 MOL M–KS 288. f. 5/874. ö. e. 1-3., 81-103., 208-212. Az MSZMP PB 1983. február 15-i ülése. A PB határozata az egyházpolitika néhány fontosabb kérdéséről.

29 MOL M–KS 288. f. 4/266-267. ö. e. 1., 8., 47-62., 105-130. Az MSZMP KB 1989. július 28-i ülése. Állásfoglalás az MSZMP-nek a valláshoz és az egyházakhoz való viszonyáról, a lelkiismereti és vallásszabadság kérdéséhez.

Irodalom

- CASAROLI, A. (2001): *A türelem vértanúsága. A szentszék és a kommunista államok (1963–1989)*. Budapest.
- DOHLE, H. – HEISE, J. (szerk.) (2003): *Klaus Gysi – Staatssekretär für Kirchenfragen 1979–1988. Dokumente, Selbstzeugnisse, Interviews und Kommentare*. Berlin.
- SOÓS V. A. (2010): Kísérlet az Állami Egyházügyi Hivatal munkatársai életútjának rekonstrukciójára. In: BALOGH M. (szerk.): „*Alattad a föld, fölötted az ég...*” *Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*. Budapest. 67–78.
- SZABÓ CS. (2006): A múltó idő, a távlat és az empátia. A fiatal Miklós Imre interjúk és dokumentumok tükrében. In: MAYER L. – TILCSIK GY. (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 17. Személyes idő – történelmi idő*. Szombathely. 257–267.
- TABAJDI G. – UNGVÁRY K. (2008): *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon. 1956–1990*. Budapest.

Wirthné Diera Bernadett

Fekete Hollók

Megjegyzések egy rendőrségi akció geneziséhez

Fanulmányomban arra tennék kísérletet, hogy felvázoljam a katolikus egyházat a Kádár-korszakban ért legnagyobb megtorlási hullám eredetét, ami Fekete Hollók néven vonult be a történetírásba. A kor egyháztörténetét feldolgozó munkák rendre említik is az 1961-es letartóztatásokat.¹ Átfogó leírás azonban eddig nem készült róla, noha az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) hatalmas anyagot őriz a témáról.

Szigorú értelemben véve a Fekete Hollók-ügy az 1956-os forradalmat követő konszolidáció utáni „ellenségkeresésbe” kapcsolódik, pontosabban az 1958-ban megfogalmazott egyházpolitikai elvekkel szembehelyezkedő, hitüket tudatosan gyakorló papokat és világiakat érintette. A kutatások jelenlegi állása szerint a nyomozati munka 1958 folyamán indult, a „realizálásra” 1960 novemberében, 1961 februárjában és májusában került sor. Mindazokkal szemben, akikkel a hatvanas évek elejéig nem sikerült leszámolni vagy integrálni a rendszerbe, eme utolsó nagy erődemonstrálás keretében lépett fel az állambiztonság. Ez megmutatkozik egyrészt az ügyet megelőző – minimum 3 évnyi – előkészítő munka nagyságában, másrészt az 1961. februári fellépés elképesztő méretében, és abban, hogy sok helyen a házkutatásoknak nem volt eljárásbeli következményük; így feltételezhetjük, hogy csupán a megfélemlítés volt a céljuk.

Az előzmények keresése során az ÁBTL levéltárosa² irányította rá figyelmemet arra, hogy esetleg nem is 1958-ban kezdték gyűjteni az adatokat a hitoktatást végző csoportokról – amit összefoglaló néven „Fekete Hollók”-nak neveztek – hanem jóval korábban. Amikor kutatásaim során az ügy néhány budapesti³ és egy-egy vidéki⁴ ágát megvizsgáltam, rendre arra az eredményre jutottam, hogy azok a csoportok, amelyekre 1961-ben lecsapott a hatalom, gyakorlatilag 1948 (az iskolák államosítása) óta léteztek, de legkésőbb 1950–1951 folyamán – a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása után – elindultak. Ezeket a kis csoportokat, amelyek az ország különböző városaiban egy-egy kiemelkedő személyhez, szerzetesrendhez vagy más mozgalomhoz kapcsolódóan katolikus elvek szerint működtek, az állambiztonság folyamatosan számon tartotta, és próbálta felszámolni 1961-ben. Nem tűnt logikusnak, hogyha ezek a csoportok valóban megalakultak 1948 és 1950 között, akkor miért csak bő egy évtized után került sor a letartóztatásokra. Elképzelhető, hogy az állambiztonságnak nem voltak információi róluk?

1 HAVASY 1990: 183.

2 A közlésért köszönet Vörös Gézának.

3 WIRTHNÉ 2011: 223–233.

4 WIRTHNÉ 2010: 289–309.

A hatalom szemszögéből nézve az egyházzal való konfrontáció eseménysorozatának főbb elemeinek – az iskolák államosítása (1948. június 16.), Mindszenty József esztergomi prímás-érek letartóztatása és elítélése (1948. december – 1949. február), a fakultatív hitoktatás bevezetése (1949), az 1950-es egyezmény,⁵ a Grósz-per (1951) – megvalósulása után maradt csak energia a konspiratív módon működő kisközösségi hálózat felszámolására. Ez meg is kezdődött 1952 és 1955 folyamán, majd a forradalmi események újabb törést okoztak, és az egyházhoz kötődő fonalat csak 1958 után tudta újra felvenni az újjászervezett⁶ állambiztonság. Mivel 1958-ra nagyjából lezárult a forradalom megtorlása, szükségesnek látszott az apparátus figyelmét olyan irányba terelni, ahol még – a lehetőségekhez képest – nagyszámú, szervezett „másként gondolkodó” csoportok voltak. Így került 1955 után ismét a rendőri figyelem középpontjába a valóságos kis csoportok közösségi élete.

Az állambiztonság egy 1961-ben készült összefoglaló jelentésben a következőképpen fogalmazta ezt meg: „A klerikális szervezkedések tevékenységéről a politikai nyomozó szervek már az ellenforradalom előtt is rendelkeztek adatokkal, azok realizálásával azonban közvetlen az ellenforradalom után, az ellenforradalmi ügyek felszámolása miatt nem tudtak kellő aktivitással foglalkozni.”⁷

A fentieket figyelembe véve a „Fekete Hollók” előzményének azoknak a csoportoknak a történetét tekintem, akik 1948 és 1950 között kezdték működésüket (ez minden eddig vizsgált csoportra igaz), de a hatalom büntetőjogi eszközökkel 1956 előtt fellépett ellenük.

Eddig három ilyen csoportot találtam: az egyiket 1952-ben, a másik kettőt 1955-ben számolta fel az államvédelem. Hasonló alapokon indultak, aztán az idő múlásával differenciálódtak. Alapállásuk az volt, hogy a diktatúra alatt a továbbélés eszköze a kis csoportos életforma lehet.

Rétegpasztoráció: Bulányi György és közösségei

A piarista Bulányi György szerzetes pap-tanárként közel élt a fiatalokhoz, és a kisközösségek alapjának a gimnáziumi és egyetemi hallgatókból szervezett csoportosulásokat gondolta megfelelő keretnek. Fő segítő- és munkatársai a piaristák közül kerültek ki, Török Jenő és Juhász Miklós személyében. Rajtuk kívül természetesen sokan voltak, akik a csoportok vezetését vállalták. Nagyságuk és szervezettségük miatt került sor az ellenük való eljárásra 1952-ben. Ennek során Bulányi Györgyöt életfogytiglanra ítélték, 1956-ban kiszabadult, de 1958-ban visszavitték büntetése kitöltésére; 1960-ban szabadult véglegesen. Ennek köszönhette, hogy az 1961-es letartóztatási hullám nem érintette, hiszen az 1960. novemberi szabadrábra kerülése és az 1961. februári felépések között eltelt három hónap nem volt elég bármilyen közösségi munka megkezdéséhez.

---

5 BALOGH–GERGELY 2005: 853–856, 894, 944–947.

6 TABAJDI–UNGVÁRY 2008: 55.

7 ÁBTL 1.6. II/8. osztály (25. doboz) 1961-ben országos viszonylatban vizsgált államellenes bűnügyek és statisztikák. 1. dokumentum: Jelentés az 1960–61. évben vizsgált szervezkedési ügyek tapasztalatairól. Budapest. 1961. október 9.

„Ha engem üldöztek...”: Bulányi nyomdokain

A Veszprémben és környékén 1955-ben felszámolt hitoktató csoport Bulányi nyomdokain haladt, és az 1952-ben le nem tartóztatott vezetők segítségével folytatták a hitoktatást Budapesten és vidéken is. A veszprémi ágat feldolgozó dossziét 1955. november 2-án nyitották „Megyei Fekete Hollók” néven a Belügyminisztérium Veszprém megyei Főosztályán.⁸ Ez a dosszié ékes bizonyítéka annak, hogy az állambiztonság már 1958 előtt „Fekete Hollók” néven lépett fel hitoktatást végző csoportok ellen.

A dossziében található – 1955. szeptember 13-án kelt – jelentés⁹ szerint Androsits István vezette tovább Bulányi mozgalomát, amelyben szerzetesek, szerzetesnők és világi hívők kis csoportos formában tanítottak hittant, így biztosítva a fiatalok egyházhoz tartozását. A korábban (1952-ben) nem letartóztatottak a fővárosban, valamint Szeged és Veszprém környékén foglalkoztak fiatalokkal. Veszprémben Jüttner Sándorné, Ajkán Unyi Mária irányított egy-egy csoportot. Jüttner Sándorné a budapestiekkel (Androsits Istvánnal, Fekete Gabriellával) tartotta a kapcsolatot, rendszeresen utazott Budapestre, ahol az országban működő csoportok vezetői találkoztak. Ezekről a rendőrségnek is voltak információi, egyfelől ügynöki jelentésekből, másfelől titkos követések és megfigyelések eredményeiből.

Jüttner Sándornét 1955. második felében szoros ellenőrzés alá vették: megfigyelték, ügynököket szerveztek köré, környezettanulmányt készítettek róla. A december 15-i házkutatás pedig számára is egyértelműen jelezte közelgő letartóztatását, amire végül 1955. december 26-án éjjel került sor. A kihallgatások Veszprémben kezdődtek, majd Budapesten folytatódtak. A közel féléves eljárás végén másfél évi börtönbüntetést szabtak ki rá, aminek végrehajtását felfüggesztették.

Kisberk Imre és a „Gondoskodó Anya”

A székesfehérvári egyházmegyében született az a csoportosulás, amelyet szintén 1955 folyamán számoltak fel. A megyés püspök, Shvoy Lajos támogatta és minden eszközzel segítette a fiatalokat pasztoráló papokat és szerzeteseket. Az ekkor már több évtizede Székesfehérváron székelő püspök a *Regnum Marianum* aktív, vezető tagja volt az 1920-as években, egészen 1927-ben történt püspöki kinevezéséig. Prohászka Ottokár tanítványaként és utódjaként a székesfehérvári egyházmegye élén folytatta és mélyítette a „Jelkipásztor-püspök” szerepkörét. Az ötvenes évek elején sikerült elérnie az állami szerveknél, hogy Kisberk Imre személyében olyan segédpüspököt adjanak mellé, aki ellen Rómának sem volt kifogása. Azért volt fontos ennek elérése, mert Shvoy püspök Kisberket bízta meg egy addig kevésbé ismert és elterjedt szerzetes-életforma, az ún. providás csoportok elindításával.

8 ÁBTL 3.1.5. O-12464 Megyei Fekete Hollók.

9 ÁBTL 3.1.5. O-12464/1. 38. Rendőrségi jelentés, 1955. szeptember 13.

A mozgalom XII. Pius pápa 1947. február 2-án kiadott *Provida Mater* kezdetű apostoli konstitúciójára épül,¹⁰ ahol a pápa a szerzetesi elkötelezettségre törekvők figyelmébe ajánlja a világi intézmények életformáját (*institutum saeculare*). Már XIII. Leó pápa megnyitotta az utat olyan jellegű – az egyház által elismert – közösségek születése előtt, amelyeknek tagjai a szerzetesi fogadalmakat nem tették le, de közösségben éltek, és a világban dolgozva teljesítették hivatásukat. Ezeket hívja az egyház jog fogadalom nélküli társaságoknak.¹¹ A *Provida Mater* enciklika ezen is túlmegy azzal, hogy a tökéletességre törekvők körébe beengedte azokat, akik közös szerzetesi élet és fogadalom nélkül szentelték magukat Istennek, a világi intézmények, *institutum saeculare*-ek keretén belül. Az enciklika így foglalja össze szerepüket és hivatásukat az egyházban:

„Mivel az ilyenfajta régebbi [világi] intézmények beváltak és munkájukkal és cselekedetükkel mindinkább bizonyították, hogy tagjainak szigorú és okos kiválogatásával, lelkiismeretes és tartós kiképzésével, kiegyensúlyozott, komoly, de amellettt mozgékony életmódjukkal, Isten különös támogatásával és a kegyelem segítségével a világban is biztosan megvalósítható önmaguk Istennek való eléggé szoros és hatékony, nemcsak belső, hanem külső, csaknem szerzetesi átadása; és azt is beigazolták, hogy ez az intézmény az emberek közé való behatolásnak és az apostolkodásnak felette alkalmas eszköze, azért a híveknek ezeket a társaságait, éppúgy mint az igazi szerzetesi kongregációkat, a Szentszék nem egyszer dicsérettel illette.”¹²

Az enciklika jelentősége abban áll, hogy hivatalos lehetőséget biztosított „alternatív szerzetesrendek” számára olyan helyeken, ahol akadályokba ütközött a hit szabad és nyilvános gyakorlása. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a világi intézmények tagjai láthatatlan szerzetesek voltak, akik hitoktatási, egyházközségi feladatokat láttak el.

Ezt a mozgalmat igyekezett Magyarországon elindítani Kisberk Imre, Tölgyesi Kálmán pomázi plébános és káplánja, Kertész Tivadar segítségével. A szervezést 1950–1952 folyamán kezdték, és hasonló strukturális – kis csoporton alapuló – felépítése miatt az ÁVH sokáig nem tudta megkülönböztetni a Bulányi-féle mozgalomtól. A két szervezet viszont viszonylag hamar szétvált, mert míg Kertészek a plébániákat, egyházközségeket tekintették alapnak, addig Bulányiék a gimnáziumokat és egyetemeket,¹³ és működésük súlypontját mindkét csoport az általuk preferált helyre tette. A *Provida*-mozgalom szervezése miatt Kertész Tivadart 1955-ben tartóztatták le, és 1956 áprilisában tíz évre ítélték.

Összegzés

Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a „Fekete Hollók”-ról alkotott képünket némileg árnyalni kell. Az eddigi kutatás 1958-tól kezdte vizsgálni az eseményeket, ami legalább két ok miatt logikusnak tűnt. Egyrészt 1958 fordulópontot jelent az állam és az egyház viszonyában. A július-

---

10 Az enciklika magyar fordítása olvasható: BERTALAN 2009: 99–112.

11 Ilyen közösség például az oratoriánusok és a redemptoristák.

12 BERTALAN 2009: 103.

13 ÁBTL 3.1.5. O-11960/1. 66. „Baba” fn. ügynök jelentése, 1951. november 8.

ban elfogadott MSZMP PB-határozat látszólag békülékeny hangneme a hatósági fellépést azokra korlátozta, akik a „klerikális reakcióhoz” tartoztak, míg a vallásos tömeget szabadon hagyta hite gyakorlásában – a vallásszabadság hatalom szabta keretei között (ez gyakorlatilag a templomon belüli liturgiák megtartására vonatkozott). A „klerikális reakcióval” szemben viszont továbbra is a legszigorúbban lépett fel, mert az „vallási köntösbe bújt politikai reakció, ezért az ellene folyó harc, politikai harc”.¹⁴ Természetesen a kis csoportos életformát folytató vezetők és tagok a klerikális reakció részét képezték, ezért kezdődhetett ellenük nagyszabású nyomozati munka. Az állambiztonság is az 1958-as dátumot sugallta azzal, hogy a „Fekete Hollók” dossziében olvasható rendőrségi jelentés szerint az első ismert ügynöki jelentés, amelyben katolikus ifjúsági csoportokról számolt be az ügynök, 1957. november 26-án kelt.¹⁵ „Hamvas Judit” jelentése után indult meg a szisztematikus felderítő munka.

A kutatások jelenlegi állása szerint azonban Bulányiék és a Kisberk által szorgalmazott providás csoportok egyrészt tevékenységük miatt (kisközösségi élet szervezése fiatalok és családok számára) a „Fekete Hollók”-hoz sorolhatók. Másrészt indirekt módon maga az államvédelem teremtette meg a kapcsolatot azzal, ahogyan ennek az ügynek a dossziéját 1955-ben elnevezte: Megyei Fekete Hollók. A „Fekete Hollók” ügyében tehát folytonosság figyelhető meg a Rákosi-rendszer és a Kádár-rendszer között.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
 ÁBTL 3.1.5. Operatív dossziék
 O-12464. Megyei Fekete Hollók
 O-11960. Kertészek
 O-11802/1 Fekete Hollók

Irodalom

- BALOGH M. – GERGELY J. (2005): Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. *História – MTA TTI*, Budapest.
- BERTALAN P. (2009): *Provida Mater. Egy rejtőzködő enciklika magyarországi utóélete*. Bertalan Péter, Győr.
- HAVASY GY. (1990): *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. A szerző kiadása, Budapest.
- VASS H. (1979): *A Magyar Szocialista Munkás Párt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

¹⁴ VASS 1979: 269.

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-11802/1. 9. Rendőrségi jelentés, 1958. július 21.

WIRTHNÉ DIERA B. (2010): A pécsi „Fekete hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években. In: BALOGH M. (szerk.): *„Alattad a föld, fölötted az ég.”* ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest. 289–309.

WIRTHNÉ DIERA B. (2011): „Fekete hollók” a budapesti Szentimrévárosban. Hitoktatás vagy államellenes szervezkedés? In: CÚTHNÉ GYÓNI E. – WIRTHNÉ DIERA B. (szerk.): *Visszatekintés a 19–20. századra.* ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest. 223–235.

Magyarország története, 1956–2012

Balogh Margit

Szabadítás vagy szabadulás?

Mindszenty József bíboros útja Felsőpetényből Budára
(1956. október 30–31.)

Magyarország életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélt primása a forradalom első, mámorító napjaiban a kettős szögesdróttal bekerített felsőpetényi kastélyparkban róttá egyhangú rabsétáit. Újságot nem kapott, rádiót nem hallgathatott. A forradalmi hullám csak október 28-án érte el a nógrádi falut. Aznap helyi és környékbeli falusi emberek 200–250 fős csoportja vonult az Almássy-kastélyhoz, oda, ahol Mindszenty Józsefet őrizték. Kérték a bíboros kiadását, de egyórás vitatkozás után végül eredménytelenül távoztak.

A történetek hatására az ÁVH-s őrség parancsnoka, Németh Hugó őrnagy úgy vélte, összetűzés esetén nem tudja garantálni a rábizott fogoly testi épségét, és a „csöcseléktől” védve biztonságba akarta helyezni Mindszentyt, és természetesen saját magát is.¹ A bíboros azonban nem volt hajlandó elhagyni Felsőpetényt, attól tartott, hogy kihasználják vagy vállalhatatlanra kényszerítik. „Kijelentette, senki kenyerét nem vette el, senki vérért nem ontotta, ezért félelem nélkül néz szembe a csöcselékek nevezettekkel. Ekkor két tagbaszakadt ÁVH-s ör erőszakot alkalmazott a bíborossal szemben. Miközben sikertelenül megpróbálták kivezetni őt a szobából, elszakították a reverendáját (a bíboros megjegyezte, hogy ő maga is meglepődött a saját erején)” – foglalta össze az eseményeket a bíboros elbeszélése alapján pár hónappal később az amerikai követ.² Az őrség ezután – ahogy erre a Belügyminisztériumtól is utasítást kapott – békén hagyta a bíborost.³

Másnap, október 29-én délután egy szovjet páncélautón, Nagy Imre miniszterelnök megbízását igazoló hivatalos papírokkal felszerelve, Felsőpeténybe érkezett Horváth János, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke. Horváth elmondta a bíborosnak, hogy egy biztonságosabb helyre kívánják szállítani. S bár többször is megpróbált hatni a bíborosra, ajánlata, hogy Mindszenty politikai rehabilitáció nélkül, csak úgy „lelépjen”, még ha az édesanyjához vagy

---

1 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság (= FB) TÜK, 1958. 8017/VIII. 414. doboz. 7255.

2 National Archives and Records Administration Record Group 84. Foreign Service Posts of the Department of State. Hungary Budapest (= NARA RG 84 FSODSH), Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 Religion. Wailes követ jelentése, Budapest. 1957. január 28.

3 TYEKVICSKA 1994: 42.

esetleg a Hittudományi Akadémiára mehetne is, az adott politikai helyzetben már nem volt tárgyalási alap. Horváth szerint Mindszenty teljes személyi szabadságának biztosítását és primási méltóságába történő visszahelyezését kötötte ki.⁴ Kettejük szóváltása ennél indulatosabb lehetett, mert Mindszenty állítólag e szavakkal válaszolt: „Amíg te a ló hátán ülsz, én pedig annak patái alatt vagyok, addig nem fogok megegyezésre törekedni. Csak akkor fogom elhagyni ezt a helyet, ha vagy Esztergomba, vagy pedig a budai bíborosi palotába megyek.”⁵ A lényeg ugyanaz: vagy szabad emberként akart távozni, vagy sehogy. Ha ennél kevesebbre bólint rá és elfogadja a kegyet, azzal a kormány reputációját erősítette volna. S mivel a kormány nem rehabilitációt és nem visszatérést, hanem csupán egy félrevonulásra alkalmas távozást kínált fel neki, ez megmagyarázza a bíboros Nagy Imrével szembeni bizalmatlanságát is.

A bíboros emlékiratai szerint a küldönc Horváthot magyar katonai egyenruhába öltözött szovjet páncélos katonák kísérték, akiket azonban ő maga soha nem látott, csak hallott róluk.⁶ Ezért is hihette, hogy a látogatás provokáció, és valójában szovjet katonák kezére adnák őt. Horváth és kíséreinek jelenléte a falubeliek körében is nyugtalanságot váltott ki, és még a tárgyalás alatt egy újabb tüntető csoport vonult a kastélyhoz. Közülük öten meggyőződhetnek a bíboros testi épségéről, akiknek Horváth megígérte: ha megkapja a kormány utasítását, azonnal szabadon engedi Mindszentyt.⁷ Ám mivel később sem sikerült kompetens kormánytaggal beszélnie, és a bíborost sem tudta rábírní a távozásra, október 30-án késő délután dolgavégezetlenül visszaindult a fővárosba. Az őrség parancsnoka még felvetette neki, hogy utasítás híján ugyan, de engedje szabadon Mindszentyt, ám ő saját hatáskörben nem mert cselekedni.

A visszaúton – Újpest egyik kereszteződésében – helybéliek tartóztatták fel rabszállítóra emlékeztető autóját, és abban politikai foglyokat kerestek. Négy fegyveres forradalmár – a csoportosulást balesetnek gondolva – odasietett, és a gépkocsi hátsó részében megbújt riadt embereket – Horváthot és két egyenruhás államvédelmist – az újpesti forradalmi bizottság vezetőihez vitte azzal, hogy az elfogottak „valami Mindszenty” kiszabadítását emlegették.⁸ A jelző árulkodó: a derék forradalmárok közül egyesek az első pillanatban nemhogy Horváth János mibenlétével nem voltak tisztában, de még azt sem tudták, ki is az a Mindszenty József... Horváth kihallgatásakor is eleinte jobban foglalkoztatta őket, hogy mit tud és árulhat el a Köztársaság téri párház titkos pincelejárataról. Ám gyorsan „kapcsoltak”, Mindszentyt ki kell szabadítani, mert az – ahogy egyikük fogalmazott – „világpolitikai esemény” lenne, és „az újpestieknek ezt nem szabad a kezükből kiengedni”.⁹

4 BFL XXV. 4. f. FB TŰK, 1958. 8017/VIII. 414. doboz, 7255.

5 NARA RG 84 FSOOSH Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 Religion. Wailes követ távirata az amerikai Külügyminisztériumnak. Budapest. 1957. január 28.

6 Uo. és MINDSZENTY 1989: 414–416.

7 TYEKVICSKA 1994: 43.

8 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.9. V–142.947/3. 215. Csehi Károly kihallgatása, Budapest. 1957. június 7.

9 BFL XXV. 4. f. FB TŰK, 1958.8017/III. 409. doboz, 3432. Szabó Lajos tanú kihallgatása, Budapest. 1956. december 21.; Uo. 8017/VI. 412. doboz, 6143. Horváth János tanú kihallgatása, Budapest. 1957. augusztus 30.

A terv szerint Mindszentyt egyből Újpestre hozták volna, hogy ott beszédet tartson a lakosságnak, és ezzel emelje a forradalmárok tekintélyét. Mivel az ÁEH elfogott elnöke mind-egyik szereplőt ismerte, kézenfekvőnek tűnt, hogy ő tárgyaljon az ÁVH-s őrséggel, és ő szervezze meg a forradalmárok és a bíboros találkozását. Horváth – egyfajta önkéntes túszként, tán maga sem tudva igazán, mit kezdjen a helyzettel – vállalkozott a feladatra.¹⁰ Kósa Pál az ellene lefolytatott tárgyaláson – enyhébb elbírálást remélve – azzal védekezett, hogy így próbálták volna a bíborost elszigetelni az eseményektől. „S ha Mindszentyt (sic!) sikerül Újpesten tartani, nem fog beavatkozni az országos politikába.”¹¹

Némi időbe telt, amíg összetoborozták a csapatot. Végül 1956. október 30-án, késő este indult el Újpestről Felsőpeténybe 16 fegyveres önkéntes egy teherautón: az Újpesti Nemzeti Bizottság hét tagja és Horváth János ÁEH-elnök. A megyeri úti folyamórlaktanyánál csatlakozott hozzájuk két harckocsi és két tiszt. Az utat egyre harciasabb hangulatban tették meg, az egyik tiszt csitította le a felkelőket, nehogy értelmetlen vakmerőséggel megtámadják a velük szembe jövő szovjet harckocsioszlopot.¹² A konvoj Vác fölött, az éjszakai sötétben találkozott Kovács Vince váci püspöki helynökkel, tőle tudták meg, hogy Mindszenty már nem Felsőpetényben, hanem a rétsági laktanyában tartózkodik.

Az újpestiek tehát elkéstek, de nem fordultak vissza. De mi is történt azalatt, amíg ők odaértek? Az Egyházügyi Hivatal elnökének aznap délutáni távozása után a magára maradt felsőpetényi ÁVH-s őrség – furcsa egy fordulat – meglépte azt, amit Horváth nem mert: saját kebeléből forradalmi bizottságot választott, és közös döntéssel megszüntette a bíboros őrzését. Az őrség lépését inkább a félelem, mint az igazságérzet diktálta. A részleteket Tóth János plébános, a bíboros felsőpetényi titkára mesélte el a Szabad Magyar Rádióknak adott interjújában: „az esti órákban a fogoly főpap elé odalépett az államvédelmi őrség parancsnoka és bejelentette, hogy a hercegprímás fogva tartását törvénytelennek és indokolatlannak tartja”.¹³ A döntést Németh Hugó parancsnok a falu tanácselnökével is közölte intézkedést kérve. Csak ezután érkezett a helyszínre a rétsági páncélos tiszthelyettes kiképző ezred különítménye, és vitte magával Mindszentyt a laktanya biztonságába.

Maga Mindszenty is ezzel egybecsengően adta elő a történeteket a budapesti olasz követnek, aki 1957-ben az elsők közt meglátogathatta őt az amerikai követségen. A bíboros felháborodott a kádári propaganda állításán, miszerint ő arra használta volna ki a felkelést, hogy kivonja magát a reá kirótt életfogytiglani büntetés alól. Ezt cáfolandó mesélte el, hogy az államvédelem helyi képviselője tette az első kezdeményezést kiszabadulása érdekében: félt a parasztok megtorlásától, ezért inkább maga hozott létre felkelőbizottságot.¹⁴ Ugyanezt jelentette

10 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/3. 248–249. Szabó Lajos kihallgatása, Budapest. 1956. december 21.

11 BFL XXV. 4. f. FB TŰK, 1958. év, 8017/VIII. 414. doboz, 7256.

12 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 101. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról. Ország György százados, 1956. (sic!) január 1. – BFL XXV. 4. f. FB TŰK, 1958. év, 8017/VIII. 414. doboz, 7332.

13 A magyar forradalom és szabadságharc a hazai rádióadások tükrében. Október 23. – november 9. San Francisco, é. n. 208. (1956. október 31-i adás.)

14 Archives du Ministère des Affaires étrangères Série: Europe, 1956–1960, sous-série: Hongrie, dossier: 101 (= AMAE E/H 101) Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. 221–222. Jean Paul-Boncour követ 676–678. távirata. Budapest. 1957. április 19.

az amerikai követség is: „a bíborost valójában először az ÁVH Felsőpetényben állomásozó személyzetéből megalakult bizottság bocsátotta szabadon”, és a bíboros emlékiratai is ezt örökítették meg.¹⁵

Nem tudjuk, hogy a rétsági páncélos ezredben pontosan ki és kitől kapott tájékoztatást a felsőpetényi helyzetről. Már október 30. előtt is hírek keringtek a bíboros egyébként szigorúan titkolt hollétéről, s lehet, hogy egyesek férfias kiszabadítási terveket is szövögettek. Érdemi lépés viszont október 30. késő estéig nem történt. Visszaemlékezései szerint Kristóf Béla, Vác forradalom alatti polgármestere telefonált október 30-án este 10 óra körül Rétságra azzal, hogy Mindszentyt Felsőpetényben őrzik. Erről ott már bizonyosan tudtak, mert addigra a felsőpetényi községi nemzetőrség parancsnoka is telefonált, hogy Mindszenty őrizetlenül és védetlenül maradt. Kérte, hogy a bíborost biztonsága érdekében szállítsák át Rétságra. A biztonsági szempontokra tehát többen is hivatkoztak.

Igen valószínű, hogy a rétsági laktanya parancsnoka, Garami Lajos ezredes kért és kapott engedélyt arra, hogy Mindszentyt Felsőpetényből Rétságra szállítsák, bár voltak, akik úgy tudták, hogy Pálinkás (Pallavicini) Antal őrnagy, az alakulat forradalmi katonai tanácsának frissen megválasztott elnöke intézkedett. Mindszenty emlékirataiban az szerepel, hogy személyesen Pálinkás–Pallavicini őrnagy szabadította ki. Ám ebben tévedett, holott az események után pár hónappal még ő maga is tisztában volt a részletekkel. Amikor 1957 nagycsütörtökén diplomátákkal beszélgethetett, azt is elmondta, hogy „csak úgy volt hajlandó elhagyni internálásának helyét, ha magával viheti személyes irattárát, különösen visszaemlékezéseinek néhány száz oldalát. Az orosz hadsereg azonban igénybe vette az ország egyetlen teherautóját. Emiatt késlekedett a fővárosba indulással. A honvédség volt az első, amely megszerezte számára az általa megkívánt közlekedési eszközt, de ezzel egy időben más szervezetek, nevezetesen csepeli munkáscsoportok is jöttek az ő kiszabadítására. Mese tehát, hogy kiszabadulását Pallavicinek, a reakciós katonatisztnak tulajdonítják” – foglalta össze a bíboros szavait a francia diplomata.¹⁶

Bizonyosra vehetjük tehát, hogy Pálinkás őrnagy nem tartott a négy önként jelentkezővel (Stiftt Róbert, Vajtai Gyula, Tóth József főhadnagyokkal és Galajda Béla hadnaggal), vallo-mása szerint az egységet sem ő küldte, csupán sietős elköszönésüket látta. Bárkitől is eredt a parancs, az egység a feladatot egyetlen puskalövés nélkül végrehajtotta.¹⁷ Az emlékezet csalfaságát a *Magyar Szabadság* című lap 1956. november 1-jei száma megmagyarázza: Pálinkás (Pallavicini) Antalra hivatkozva aznap egy cikk jelent meg Mindszenty József „kiszabadításának hiteles történetéről”. A legendateremtő írás szerint 1956. október 30-án a késő esti órákban a rétsági honvédtisztek „rövid tűzharcban” elkergették a bíborost őrző államvédelmistákat.¹⁸ Arra

15 NARA RG 84 FSOSSH, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Box 1. Mindszenty–Classified 1956–June 1957. 570.3 Religion. Wailes követ jelentése, Budapest. 1957. január 28.; MINDSZENTY 1989: 416–417.

16 AMAE E/H 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. 222.

17 Egyes sajtóhírek tévesen tűzharcról írtak. A szemtanúk egybehangzóan az akció békés lefolyásáról számoltak be: ÁBTL 3.1.9. V–142.947 101. Feljegyzés Mindszenty Budapestre való felhozataláról; Hadtörténelmi Levéltár Budapesti Katonai Bíróság 014/1959.

18 Kocsis T. (1956): Mindszenty József hercegprímás kiszabadításának hiteles története. *Magyar Szabadság*, I. 2. november 1.

is akadt példa, hogy az újpestiek egyike fényképeket mutogatott társainak Mindszentyről és legyilkolt emberekről, akik „... az ő kijelentése szerint Mindszentyt őrizték, és akiket ők gyilkoltak meg”.¹⁹ Az újságcikk bekerült a Pálinkás-per aktái közé is, holott valójában senkinek sem esett bántódása, a felakasztott ávosok fotója nem Felsőpetényben készült, és Mindszentyt sem kellett kiszabadítani, mert már szabad volt, amikor 30-án este érte jött a négyfős rétsági tisztii alakulat, hogy a laktanyába szállítsák.²⁰

A hercegprímás először bizalmatlanul fogadta a vacsoraidőben érkezett tiszteket, attól félt, hogy ki akarják végezni; a helyzet tisztázása után viszont, valamikor este tíz óra körül, önként velük tartott. Pálinkás Antal őrnagy csak itt, a rétsági laktanyában köszöntötte először. Mindszenty még itt is fogadta a láthatására újonnan érkezőket, és csak hajnalban tért nyugovóra néhány órányi alváásra. Ezalatt néhány rétsági tiszt visszatért Felsőpeténybe az ott maradt államvédelmiskért.

A Mindszenty kiszabadítására irányuló törekvések a rétsági honvédségi laktanyában futottak össze. Az újpestiek is itt éjszakáztak, és hajnalban csatlakoztak a bitorost a fővárosba kísérő konvojhoz. Mindszenty ugyanis nem székhelyére, hanem a budai Várban lévő palotájába készült. Az úti cél megválasztásával leplezetlenül üzent: az egyházkormányzati feladatok mellett figyelmet kíván szentelni a primási tisztségéből eredő közjogi-politikai feladatainak is. Az újpestiek kárpótlására egy személyes levelet küldött, amit az őt hiába váró tömeg előtt felolvastak: „Kedves Újpesti Hívek! Értesülök, hogy hazautazásomat mily szeretettel és ragaszkodással nagy tömegben vártátok. Az éjszaka zaklatottságában nem került elintézésre és megbeszélésre némely részlet. A követséget megáldottam. [...] Legyetek hűek Egyházatokhoz és magyar hazátokhoz és szintén rab főpásztorotokhoz.

Buda, 1956. október 31. +Mindszenty József bíboros, hercegprímás.”²¹

A Mindszentyt Rétságáról Budapestre felszállító egység parancsnoka Pálinkás (Pallavicini) Antal lett. A három harckocsiból, egy rohamlövegből, két katonai tehergépkocsiból és két Po-beda gépkocsiból álló menet október 31-én reggel 6 órakor indult el a fővárosba. Az első autóban az újpesti csoport vezetői, a másodikban a bíboros, Tóth János plébános, Pálinkás-Pallavicini őrnagy és egy rétsági főhadnagy ültek. A hír gyorsabb volt, mint a járművek, a rétsági forradalmi tanács telefonon értesítette az útba eső településeket. Mindszenty valóságos diadalmenetben haladt Budapest felé. Olyan apró kellemetlenségeket észre sem vett, mint hogy a felforrjt hűtővíz miatt hol a két hátsó, hol az első harckocsi maradt le, hiszen idővel beérték a településeken lassítva áthaladó csapatot. „Az úton mindenütt láttuk, hogy virág volt elhintve, és mondták az emberek, hogy erre ment el Mindszenty” – idézte fel a fogadtatás hangulatát az egyik lemaradt kísérő.²² A fővárosban viszont, legalábbis a Mindszentyt kísérő egyik tiszt szerint, nem tudtak

19 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/3. 117. Bertalan Miklós tanú kihallgatása, Budapest. 1957. július 29.; BFL XXV. 4 f. FB TŰK, 1958. 8017/VI. 412. doboz, 5554. Tóth Gábor gyanúsított kihallgatása, Budapest. 1957. augusztus 5.

20 A történetek első feldolgozására lásd BURILLÁK 1989: 60–61.

21 BFL XXV. 4. f. FB TŰK, 1958. év, 8017/VII. 413. doboz, 6208. Mindszenty József üzenete az újpestiekhez.

22 ÁBTL 3.1.9. V–142.947/1. 205. Vanyek Antal kihallgatása, 1957. június 6.

Mindszenty érkezéséről, s csak akkor eszméltek, amikor a kíséretben lévő újppestiek a Moszkva tértől a Várba felfelé menet hangosan kiabálták, hogy „hozzuk Mindszentyt”. Megérkezésükkor az Úri utcában csupán 20–30 fős csoport verődött össze.²³ A feladat sikeres teljesítéséről Pálinkás őrnagy személyesen jelentett Tildy Zoltánnak. Pálinkás ezután visszatért Rétságára, de előbb Mátravölgyi Károly százados vezetése alatt egy 15 fős alakulatot hagyott Mindszenty őrzésére. Mindezért életével fizetett: 1957. december 10-én, alig harmincöt évesen kivégezték.

A bíboros megérkezése utáni fél órán belül minden hihetetlenül felgyorsult.²⁴ „Jöttek a különböző nyugati követségek beosztottjai, az ekkor már Budapesten tartózkodó nyugati újságírók tömegei, valamint a környékbeli kis-nagy és segédpapok proseciói” – jegyezte fel a szemtanú, hozzátéve: „jellemző a papokra, hogy már az első pillanatot felhasználták arra, hogy egymásra feljelentő és kompromittáló jelentéseket irkáljanak... Jellemző továbbá, hogy [Mindszenty] itt Budapesten sem fogadta a békepapokat, akik orrlógatva távoztak.”²⁵

XII. Pius pápa táviratban üdvözölte bíborosát; az övén kívül aznap délig még több mint kétezer-egyszáz távirat érkezett a világ minden szegletéből.²⁶ Az aznapi rádióadások apróbb eltérésekkel, túlzásoktól sem mentesen, részletesen beszámoltak a történetekről. Mindszenty visszanyert szabadsága bekerült a nemzetközi sajtó hírei közé. Az Egyesült Államok Nemzetbiztonsági Tanácsában John Forster Dulles külügyminiszter Mindszentyt egyenes, Magyarország irányítására alkalmas, integráló erejű vezetőnek nevezte.²⁷

Ugyanezen a napon délelőtt Nagy Imre miniszterelnök és kormányának tagjai foglalkoztak Mindszenty József helyzetével. Mivel számoltak azzal, hogy a szabadságát visszanyert hercegprímás egyházkormányzati funkciói mellett ismét közéleti-politikai szerepet akar betölteni, ezért úgy döntöttek, hogy Tildy Zoltán államminiszter próbálja rábíni: nyilatkozatban támogassa a rend helyreállítását és a Nagy Imre-kormányt. Miután kiderült, hogy Mindszentyt még nem is rehabilitálták, némi vita után gyorsan sort kerítettek rá (nem utolsósorban azért is, hogy elnyerjék a főpap lojalitását „a népi demokrácia iránt”).²⁸ Utólag Mindszenty úgy értesült, hogy ezen a kormányülésen Kádár János is egyetértett szabadon bocsátásával, és Münnich Ferenc belügyminiszter sem tett ellenvetést.²⁹ Mindszentyt nem a kormány hozta ki fogságából, csak utólag jóváhagyta kiszabadulását, ám a forradalom sodrásában nem is tehetett másként.

23 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 102.

24 SZABÓ 2007: 223–234.

25 ÁBTL 3.1.9. V–142.947 102.

26 *Északmagyarország*, 1956. november 2.

27 Dwight D. Eisenhower Presidential Library, Papers as President of the United States, 1953–61. Ann Whitman File, Box 19. Emlékeztető a Nemzetbiztonsági Tanács 302. gyűléséről. Washington. 1956. november 1.

28 MOL XX–5–h–8. kötet/1956–58. 13. doboz, 104. „Nagy Imre kézjeggyével ellátott okmány Mindszenty József volt ([sic!]) hercegprímás rehabilitálására.” Dátum nélkül.

29 NARA RG 84 FSODSH, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty 1956–1972, Box 1. Mindszenty–Classified 1958. Emlékeztető, 1958. október 26.

Irodalom

- BURILLÁK A. (1989): Mindszenty kiszabadulása. 1956. október 30–31. *História*, 1–2. 60–61.
- MINDSZENTY J. (1989): *Emlékirataim*. Budapest.
- SZABÓ Cs. (2007): Mindszenty József bíboros szabadon töltött napjai 1956-ban. In: OKVÁTH I. (szerk.): *ÁVH – politika – 1956*. Budapest. 223–234.
- TYEKVICSKA Á. (1994): *A bíboros és a katona. Mindszenty József és Pállinkás-Pallavicini Antal a forradalomban*. Budapest.

Belényi Gyula

Néhány elvi kérdés és néhány paradoxon 1956 kapcsán

Azzal, hogy milyen elnevezéssel illetjük, bizonyos mértékig már ítéletet is alkotunk egy történelmi eseményről. Ritkán jutott ez olyan egyértelműen kifejezésre, mint az 1956. őszi magyar felkeléssel (felfogásunk szerint: forradalommal és szabadságharccal) kapcsolatos szóhasználatban. Már az eseményekkel egy időben eltérő, sőt kifejezetten ellentétes vélemények kaptak hangot: volt egy nagy, sőt túlnyomó többség, amely már az első napokban „forradalomnak” nevezte, s volt egy maréknyi kisebbség, szinte kizárólag hivatásos pártkáderek, ávosok, tömegtájékoztatókban dolgozók stb., akik viszont az „ellenforradalom” kifejezést használták. (Később, a Kádár-rendszer évtizedeiben hatalmi szóval hivatalosan uralkodóvá tették ez utóbbi kifejezést, csak ez volt használható, s ezzel az egész eseménysort a negatív, az elutasítandó történelmi jelenségek világába utalták.) A hétköznapi életben, különösen kezdetben viszont ezzel ellentétesen a társadalom nagy többsége november 4. után is a forradalom megnevezést használta, csak halkabban mondta; a hétköznapi életben csak valamivel később kezdték felváltani ezt óvatosabb kifejezések, amilyen például az „ötvenhat” volt. A szóhasználat természetesen értékítéletet s egyben politikai állásfoglalást is jelentett. E rövid cikkben arra vállalkozunk, hogy az események alatti, lényegében tehát egyidejű megnevezések közül néhány jellemzőt bemutassunk, főleg arra összpontosítva, hogy a szóhasználat és az egyes társadalmi rétegek álláspontja mennyire felelt meg az egyes rétegekkel kapcsolatos elvárásoknak, beidegződéseknek. E témát tulajdonképpen ez teszi igazán érdekessé, mert több társadalmi réteg nem a róluk alkotott elvárások szerint minősítette a történeteket. Ennek legjellegzetesebb példái a forradalom párti grófok, illetve a forradalomellenes „hivatásos forradalmárok” (pártfunkcionáriusok) szolgáltatták azokban a napokban. Vagyis a sematikus történelmi gondolkodásnak jócskán ellentmondó helyzet alakult ki az 1950-es évek Magyarországon.

Először nagyon röviden azt kell tisztáznunk, mit is értünk forradalom. Anélkül, hogy valami megfellebbezhetetlen definíció megalkotására törekednék, jelen összefüggésben a következőket szükséges kiemelni: a forradalom a fennálló (politikai) hatalom megdöntésére irányuló, felkelésbe (egy esetben fegyveres felkelésbe) torkolló politikai tömegmozgalom, amely éppen tömegessége folytán mindig plebejus jelleget is ölt. Végső célja – s ez a leglényegesebb – a fennállónál korszerűbb társadalmi berendezkedés kivívása egy adott országban.

E szempontok szerint vizsgálva 1956 őszeének eseményeit, könnyű belátni, hogy 1. az 1956. október 23-i tüntetéssel kezdődött hatalmas politikai mozgalom végső soron a fennálló hatalom megdöntését célozta; 2. a társadalom legszélesebb tömegei fordultak szembe a diktatórikus hatalommal, a történelemben ritkán tapasztalható nemzeti egységet teremtve és tömegeket mozgatva Budapesten és vidéken. 3. Nem ilyen egyszerű a helyzet a távlati cél megítélésével kapcsolatban, hogy tudniillik győzelme esetén a felkelés az addiginál korszerűbb társadalmi

rendszer megteremtéséhez vezetett volna-e. Ha tömören kívánunk válaszolni, azt mondhatjuk: igen. Némelyek tudatosan, a nagy többség inkább csak ösztönösen abba az irányba kívánta visszafordítani az országot, amelybe az új, a szovjet megszállás ellenére 1945 után tétován és korlátok közé szorítva megpróbált elindulni.

A Rákosi-rendszer ugyanis premodern társadalmi berendezkedés volt, különösen politikai rendszere és gazdasági viszonyai különböztek hátrányosan a fejlett országokétól.¹ Elvetette a hatalmi ágak elválasztásának elvét és a végtelenségbe menően megsértette annak gyakorlatát, fittyet hányt a parlamentnek felelős kormányzásra, mélyen korlátozta az egyes emberek szabadságjogait – és a sort még hosszan folytathatnánk. A hatalomgyakorlás, sőt a társadalomszervezés mondhatni kizárólagos eszközévé az emberek elnyomását, a repressziót tette. Azok az országok, amelyek a második világháború utáni évtizedekben polgáraiknak a legnagyobb biztonságot és jólétet tudták biztosítani, noha korábbi önmagukhoz képest 1945 után ők maguk is az etatizmus irányába mozdultak el, azaz hátrányukra (is) változtak, a fent felsorolt elvek szerint működtették politikai rendszereiket.

Hasonlóan súlyos, az alapokat érintő kritikát érdemel az 1940-es évek végétől erőszakosan bevezetett gazdasági rendszer is. Az atlanti térség országaiiban, ahol az új- és legújabb kor leghatékonyabban működő, polgáraiknak legnagyobb jólétet biztosító gazdasági rendszerei alakultak ki, két alapvető gazdasági elvet elismertek és követtek: a piac gazdaságszervező szerepét és a termelési eszközök magántulajdonát, bár 1945 után e téren is – különösen az óriásvállalatok gazdasági szerepének növekedésével – megfigyelhetők kedvezőtlen irányú változások. Magyarországon viszont az 1940-es évek végétől az állam megfosztotta polgárait a magántulajdonuktól, egyszerűen kirabolta a társadalom magántulajdonnal rendelkező részét, és egy általa kinevezett, nem mellesleg feladata ellátására kiképzetlen és jórészt egyénileg is alkalmatlan bürokrata had kezébe adta az államosított gazdaság irányítását.

A magyar társadalomban az 1940-es években mély erkölcsi válság keletkezett, ami állandósulásával – mint a fentiekkel egyenlő fontosságú tényező – szintén hozzájárult a forradalom kitöréséhez. Az 1950-es évek első felében az ezzel kapcsolatos elégedetlenség már odáig jutott, hogy az egymástól társadalomtörténeti szempontból távol eső grófnő, Nádasdy Borbála egyetértéssel idézhette Gari Margit parasztasszonyt, aki így jellemezte a rendszert: „keresztre feszítették az igazságot”.²

1956-ban a magyar társadalom a korszerűbb társadalmi berendezkedés megteremtésével együtt a nemzeti függetlenség helyreállítására is törekedett, s ennyiben megegyezett 1848/1849 fő célkitűzéseivel: egyszerre volt forradalom és szabadságharc.

---

1 E gondolatmenet részletesebb kifejtését lásd BELÉNYI GY. (2011): *Válság 1953. Tanulmány és dokumentumok*. Históriaantik Könyvkiadó, Budapest. 22–31.

2 GRÓF NÁDASDY B. (2008): *Zagolnizabad?* Méry Ratio [Kiadó], 7.

A plebejus arisztokrata

1956 kortársi megítélése kapcsán egy különleges helyzet kialakulásáról adhatunk számot. Ismert, hogy a forradalmak történelmi szerepének elsősorban a politikai és világnézeti szempontból plebejus, politikai szempontból főleg baloldalinak mondható eszmei-politikai áramlatok tulajdonítottak és tulajdonítanak nagy jelentőséget. Ők Marx nyomán a történelem „mozdonyait”, más megfogalmazásban a „haladás” legfőbb előrelendítőit látták és látják bennük. E felfogás szerint a forradalmak megszakítják az addigi evolúciós változási folyamatokat, hogy egy nagy „minőségi ugrással” lendítsék előre a „történelmi fejlődést”. A konzervatív gondolkodásmód ennél sokkal visszafogottabb: magasabbra értékeli az evolúciós változásokat, mint a revolúciós ugrást, s általában távolságtartó a radikális plebejus mozgalmakkal szemben. Voltak persze konzervatív gondolkodók és közéleti emberek is, akik nem utasították el a forradalmak minden formáját, ám még ők sem tekintették a történelem „mozdonyainak” azokat. (Érdekességként jegyzem meg, hogy az 1920-as években a neokonzervatív Klebelsberg Kunó elismerte az 1848/49-es forradalom történelmi jelentőségét, külön hangsúlyozva, hogy az nem csupán szabadságharc volt, hanem forradalom is – miközben persze 1918-at és 1919-et egyaránt elvetette, mert ezeket 1848-cal ellentétben „ahistorikus” és „anacionális” lázongásnak tartotta.³) Visszatérve az eredeti kérdéshez: 1956 értékelésében az idézett és idéző ma is paradox helyzetet, hogy egy magát „forradalmiként” feltüntetni igyekvő baloldali rendszerrel szemben robbant ki felkelés. Ez a tény ugyanis mindkét világnézeti oldalt zavarba hozta. A forradalmak történelmi szerepét nagyra értékelők azzal kellett szembesüljenek, hogy itt jórészt az ő radikális eszméik és végtelékig eltorzult gyakorlati politikájuk ellen kelt fel a társadalom többsége, míg a konzervatív felfogás számára maga a forradalom mint egy kritikus történelmi helyzet erősen plebejus megoldási módja volt nehezen elfogadható. Ezért voltak, akik kezdetben nem szívesen illették a „forradalom” megnevezéssel az eseményeket, még akkor sem, ha szimpatizáltak vele.

Október 23-án este és a tüntetést követő napokban a nagy nyilvánosság előtt a politikusok többféle, de kivétel nélkül elmarasztaló álláspontot fogalmaztak meg az eseményekkel kapcsolatban, hiszen ekkor még csak a hatalom emberei juthattak szóhoz a tömegtájékoztatásban.⁴ Gerő Ernő 23-án este, alig 48 órával csúfos, végleges bukása előtt elmondott rádióbeszédében, az egész rákosista vezetésre oly jellemző módon a „sovinizmus mételytét” terjesztő, „nacionalista jellegű tüntetésről”, más helyütt egyenesen „nacionalista kútmérgezők”-ről beszélt. Másnap pedig Kádár János, ugyancsak a Rádióban kimondottan „ellenforradalmat” emlegetett, mondván: „ellenforradalmi, reakciós elemek felkeltek... népi demokratikus rendünk... ellen”. Ő a következő napon (25-én) is „népellenes ellenforradalmi erők”-nek minősítette a felkelőket. Ezekről már kezdetben is bizonyos mértékig különböztek Nagy Imre megnyilatkozásai, de csak

3 GLATZ F. (vál.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 96.

4 Valamennyi rádióbeszéd szövegét lásd GYURGYÁK J. (főszerk.) (1989): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23 – november 9.* Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, Budapest.

bizonyos mértékig. 23-án este, a Kossuth téri tömeg előtt, majd a másnap délben mondott rádióbeszédében is egyszerűen megkerülte a tüntetés minősítését, mindenesetre Gerővel ellentétben nem volt végtelenül ellenséges azzal szemben. Október 25-i beszédében viszont – ismételve a neve alatt kiadott kormányhatározatok frazeológiáját – ő is „ellenforradalmár felbujtók” „népköztársaságunk rendje” elleni fegyveres támadást emlegetett. Bár hangneme nem volt olyan éles és fenyegető, mint az aznapi Kádár-beszédé, de azért világosan látható, hogy hivatalosan melyik oldalra állt. 25-i megnyilatkozásai, amelyek mögött – kétségtelen – taktikai megfontolások is állhattak, a hivatalos párt, illetve a szovjet álláspont egyik változatának tekinthetők. Ekkor tehát az óráról órára gyengülő hatalom, a miniszterelnököt is beleértve, és a társadalom a szóhasználat tekintetében is szemben álltak egymással.

A miniszterelnök részéről a történetek értékelésében október 28. táján állt be változás, s ezzel fokozatosan csökkenni kezdett a hatalom (a kormány) és a társadalom addigi szembenállása. Előbb a Nagyhoz ekkor közel álló, egyébként sötét múltú *Szabad Nép* utasította el nyíltan az „ellenforradalom” kifejezés használatát, majd 28-án ő maga is ezt tette: vasárnap délutáni rádióbeszédében immár az „egész népünket átfogó és egyégy forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom”-nak nevezte az eseményeket. Arra azonban, hogy a „forradalom” szót is használja, még két napot kellett várni: ez a kifejezés a többpártrendszer visszaállításáról szóló 30-i rádióbeszédében hangzott el először.

A konzervatív gondolkodás akkor legtekintélyesebb képviselője, Mindszenty József hercegprímás november 3-án elmondott második rádióbeszédében határozottan úgy foglalt állást, hogy „a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc”. Ezzel ugyan 1956 történetének egyik legfontosabb vonását emelte ki, azt, hogy Magyarország függetlenségi harcot folytatott a szovjet katonai megszállással és következményével, az ország belső szovjetizálásával szemben, ám a forradalom kifejezést még a klebelsbergi értelemben sem tudta elfogadni. Mindenesre tény, hogy a megnevezéstől és a minősítéstől függetlenül ezen az oldalon szimpatizáltak sokkal többen az eseményekkel, és semmiképpen sem nevezték például „ellenforradalomnak” a történeteket. (Évtizedekkel később, a felfogásban és értékrendben Mindszentyhez közel álló konzervatív történész, Csonka Emil Münchenben megjelent, itthon máig agyonhallgatott könyve, *A forradalom oknyomozó története* viszont már címében is felvállalta e fogalom használatát.⁵)

Szót érdemel ugyanakkor egy, a marxista és a konzervatív értékrend között elhelyezkedő eszmei-politikai áramlat felfogása is. Ez a társadalmi hordozóit tekintve az akkor újjászerveződő Kiszegpárt egyes politikusaival jellemezhető felfogás nem volt marxista, ám értékrendje jóval plebejusabb volt a konzervatívokénál. A forradalom utolsó napjaiban egyre aktívabb szerepet játszó Tildy Zoltán volt miniszterelnök és volt köztársasági elnök október 30-án egy sajtósárgós, de találó kifejezést használt az egy hete zajló események jellemzésére, amikor „nemzeti forradalomnak” nevezte azt. Ezzel összekapcsolta az azokban a napokban talán leggyakrabban használt két jelzőt: a „nemzetit” és a „forradalmat”. Egyébként a beszéd egy későbbi részében mintegy ennek megvilágításaként hozzátette: „Kicsiny nemzet vagyunk,

5 CSONKA E. (1981): *A forradalom oknyomozó története 1945–1956*. Veritas [Kiadó], München.

de a magunk országában magyarul és szabadon akarunk élni.” Tildy nagyon ritkán mert ilyen őszintén beszélni...

1956 történéseit a politikusok és a közéleti emberek mellett természetesen az egyszerű polgárok is minősítették, már annak a pusztá megnevezésével is. Erre vonatkozó hiteles forrás azonban jóval kevesebb áll a kutató rendelkezésére, ezért rekonstruálni is nehezebb. Kutatásaink jelen fázisában be kell érniünk a társadalmi és világnézeti értelemben vett két véglet, az arisztokrácia, illetve a nagyipari munkásság véleményének felidézésével, azt remélve, hogy ez elegendő lesz a közember itéletalkotásának rövid jellemzésére. Nos, elmondható, hogy mindkét réteg szóhasználatában hamar megjelent a „forradalom” megnevezés, ami azért, ismerjük el, ritka egybeesés volt a magyar történelemben. Pallavicini-Andrássy Borbála 1956-os naplójában⁶ több bejegyzésnél, például már egy október 23-án papírra vetett félmondatban megtalálható a kifejezés. Valamivel később, november 11-én nemcsak újra használta a „forradalom” szót, hanem azt is hangsúlyozta, hogy az nem a régi rend embereinek, nem a grófoknak, hanem az előző évek során „kiszipolyozott” és „terrorizált tömeg”-nek a felkelése volt. Pár nappal később aztán azt is fontosnak tartotta, hogy naplójában idézze a pesti utcán a november 4. utáni napokban megjelent keserű-ironikus falfirkát: „A letűnt arisztokrácia negyedeiben, Csepelen, Kispesten több tízezer földesúr, nagytőkés, tábornok, bíboros ellenforradalmár bujkál...”⁷ Hát igen, amikor az arisztokrata is plebejussá válik...

Munkások a „munkáshatalom” ellen

Azt, hogy a falfirka megfelelt a valóságnak, akkor nem kellett bizonygatni: kézzelfogható valóság volt, mert például a főváros fent említett negyedeiben és a vidéki iparvárosokban a munkások a leghatározottabban támogatták a forradalmat. Sőt, a második szovjet intervenció (november 4.) után éppen ott tartott a legtovább az ellenállás, ahol az ipari nagyüzemek helyezkedtek el.

Az október 24-től megalakult sok száz üzemi munkástanács nevében is gyakran bukkant fel a „forradalmi” kifejezés, bár az első napokban többféle elnevezést használtak. A lényegét illetően azonban nem volt közöttük komoly különbség, mert valamennyi a nemzeti függetlenség, illetve az „igazi demokrácia” és a „szabadság” kivívásában látta az események lényegét, vagyis ugyanabban, amit Tildy „nemzeti forradalomnak” nevezett. Csepelen az egyik munkástanácsi határozat „bátor ifjúsági felkelés”-ről szólt, ugyanakkor a Villamosgép- és Kábelgyárban a munkástanács még a nevében is szerepeltette a „forradalmi” szót. November 4. után egységesülés következett be: a kialakult új helyzetben a munkástanácsok vezetői már szinte kizárólag ezt a szót használták, miként Kádárék is egyöntetűen „ellenforradalomnak” nevezték az eseményeket.

Ezen a ponton ütközünk bele abba a – könnyen feloldható – ellentmondásba, hogy a forradalomnak cselekvő részesei, sőt a november 4. utáni hetekben a legaktívabb harcosai az ipari

---

6 *Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 1990.

7 I. m. 260.

munkások voltak. Nincs itt valami tévedés: munkásfelkelés a munkáshatalom ellen? Nincs tévedés. Az 1940-es évek végétől kiépült hatalom a rendszer legitimációs ideológiájával és napi propagandájával ellentétben nem munkáshatalom, nem a proletárok diktatúrája volt, sokkal inkább volt a proletárok feletti diktatúra. Hogy akkor kié volt a hatalom az ötvenes években? A kérdés megválaszolásában egy kortársat érdemes segítségül hívnunk, Nagy Imrét. Azért őt, mert szavainak súlyt ad, hogy mintegy belülről, a kommunista párt egyik (akkor a hatalomból éppen kirekesztett) vezetőjeként rögzítette kritikáját. Nagy közel egy évvel a forradalom kitörése előtt fogalmazta meg *A magyar közélet időszerű erkölcsi-etikai kérdéseiről* című politikai vitairatát, amely három alapvető kérdésben mondott lesújtó ítéletet Rákosiék rendszere felett.⁸ (Ez az írás egyébként arra is rávilágít, hogy szerzőjének 1956. október 28-ától elfoglalt álláspontja, fokozatos csatlakozása a forradalom ügyéhez, saját eszmei fejlődésében nem volt előzmény nélküli.) A három nagy fontosságú kérdés közül az egyik az, hogy az 1950-es években fennálló hatalom nem volt néphatalom, sem a munkásoké, sem más fizikai dolgozó osztályoké, hanem csak egy szűk klikk „bonapartista” diktatúrája. „A népi demokráciát, mint a proletárdiktatúra válfaját, amelyben a hatalmat a két nagy dolgozó osztály, a munkásság és a parasztság szövetségére támaszkodó munkásosztálynak kellene gyakorolnia, szemmel láthatólag párt-diktatúra váltja fel, amely nem a párt tagságára támaszkodik, hanem a személyi diktatúrát testesíti meg... A hatalmat a kisebbség diktatúrájának, a bonapartizmusnak a szelleme” hatja át. S hogy akkor sem túloztam, amikor a hatalmat a proletárok feletti diktatúraként jellemeztem, azt ismét csak Nagy Imre erősíti meg, amikor rámutat: az 1956 előtti politikai üldözöttek között aránytalanul sok volt a munkásember, mint írja: a legmegdöbbentőbb a jelenlegi hatalmi viszonyokban az, hogy „az elitéltek többsége a... munkásosztály soraiból kerül ki”. A forradalom és szabadságharc értékelése szempontjából fontos megemlíteni, hogy ebben a rövid írásában Nagy tudatos magyarellenességgel, mi több, a társadalom magyar nemzetűdadata megsemmisítésének szándékával (ahogy ő kifejezte magát: „elnemzetlenítési” törekvéssel) vádolta az MDP vezetőit.

Az 1956-os forradalom ebből a világból akart tehát kitörni: egy tágabb értelemben véve is mindössze 11, szűkebb értelemben 8-9 éve bevezetett, idegen mintát követő társadalmi, gazdasági és politikai rendszer világából. Ez a szűk évtized olyan kihívást teremtett, amely az 1950-es évek közepén az egész magyar társadalom érdekében azonnali választ követelt, mert a szocialista rendszer bevezetése nem Magyarország felzárkózását, hanem elkanyarodását eredményezte a fejlett világtól. Ezért nem lehet kétséges, hogy a kétféle megnevezés közül melyik állt közel a valósághoz.

8 NAGY I. (1984): „*A magyar nép védelmében.*” *Vitairatok és beszédek 1955–1956.* Új, javított és bővített kiadás. Párizs. 225–244.

Rác János

A Fryer-ügy

Amikor a magyar 1956-os forradalom elindult, természetesen készületlenül érte a Brit Kommunista Párt napilapját, a *Daily Worker*. Miközben a világ sajtója hihetetlen és fantasztikus eseményként taglalta, majd borzongott, illetve megrendült az áldozatokról szóló értesülésektől. A szigetországi kommunistáknak ez a váratlan fordulat egészen rémítő volt és túlságosan is az volt a *Daily Worker* főszerkesztőjének, J. R. Campbellnek. Alison Macleod a szerkesztőség tagjaként emlékezett arra, hogy a magyar események kapcsán szervezett gyűlésen Campbell és a helyettese, Mick Bennett elutasította, hogy az amerikai *Daily Worker* útját követve kritizálják a Szovjetuniót.¹ A vitáknak köszönhetően a *Daily Worker* elvesztette újságíróinak egyharmadát.²

Az események alakulása miatt a pártvezetésnek szüksége volt arra, hogy valakit Magyarországra küldjenek, a számukra megfelelő tudósítások közlése reményében. A választás végül arra a Peter Fryerre esett, aki hét évvel 1956 előtt már járt Magyarországon, de teljesen más célból. Akkor a Rajk-perről tudósított és a cikkei természetesen az akkor érvényes kommunista normáknak megfelelő hangnemben helyeselték a szörnyű ítéleteket. Az ifjú Peter Fryer saját szerepét az eseményekben nemcsak statisztainak találta, ugyanis ő volt az, akinek a tudósításai visszaadták a per logikáját és ezért az ítéleteket sajátjának érezte. Valamint tanúja volt Rajk rehabilitálásának is és cikket írhatott arról a több százezer emberről, aki részt vett az egykori nagy hatalmú kommunista politikus újratemetésén. Miután visszatért, szembesíthette az igazságról Campbellt, aki azonban ugyanazt várta el a fiatal riportertől, amit kommunistaként ő is helyénvalónak látott a harmincas évek nagy moszkvai perei idején: „hallgatni és megvédeni a Szovjetuniót”.³ Fryer nem ezt tette, 1956-ban megjelent könyvében részletesen beszámolt az általa látottakról.⁴ A visszaemlékezésben megnyílik az a fiatalember, aki rendkívüli módon vívódott az általa megélt valóság és a kommunista párttársaitól elvárt folyamatos párthűség között. „Amikor múlt év augusztusában – írja – felfedeztem, hogy az életszínvonal 1949 óta esett Magyarországon, és amikor merészeltém, néhány enyhe kritikát megfogalmazni a magyar élet bizonyos érdektelen vonásával kapcsolatban, a lapot osztó alá helyezték a kommunista párt-funkcionáriusok.” Az észak-keleti körzet titkára ridegen figyelmeztetve azt mondta: „Gondolja meg ismét és hagyja az alattomos támadást, illetve a trágaryagereblyézést a kapitalista sajtóra, és írjon szenvedéllyel, lelkesedéssel arról az új Magyarországról, amelyet kiváltsága látni.”⁵

---

1 CALLAGHAN 2003: 70.

2 BECKETT 1998: 135.

3 CALLAGHAN 2003: 69–70.

4 FRYER 1956.

5 FRYER 1956. <http://www.marxists.org/archive/fryer/1956/dec/introduction.htm> (*Letöltés ideje: 2012. július 07.*)

Peter Fryer 1956. október 27-én érkezett Magyarországra, Hegyeshalomnál lépte át a határt és Mosonmagyaróvárra érkezett egy nappal a sortűz után. Az első benyomása a forradalomról a könyve alapján azoknak a síró asszonyoknak, gyerekeknek és embereknek a sokasága volt, akik az előző napi események kapcsán megrendülten próbálták megfejteni szeretteik, ismerőseik halálának az okát. Fryer egyszerűen nem írhatta le, hogy ezek az emberek ellenforradalmárok. Ezekre a jelentéseire azonban nem volt kíváncsi sem Mick Bennett főszerkesztő-helyettes, sem Campbell. Érdekes módon, ami mégis megjelenhetett a *Daily Worker* által alkalmazott tudósító írásaiból, az például egy interjú volt, amit a kommunista Charlie Couttszal készített. Coutts a *Világ Ifjúság* című lap angol kommunista szerkesztőjeként dolgozott Budapesten. Az interjúban elmondta, hogy a „felkelést” az SZKP XX. kongresszusa utáni felfokozott várakozás ösztönözte, illetve szerinte a nép nem utasított el mindet, ami 1945 után történt Magyarországon, csak az váltott ki ellenkezést, hogy nem engedték a „saját szocializmusuk” felépítését. A legnagyobb hibának azt vélte, hogy a Magyar Dolgozók Pártjában nem vitathatták meg szabadon az ügyeket. Ráadásul *lemásolták a legrosszabb tulajdonságait a Beria alatt szolgáló szovjet politikai rendőrségnek*. Az eseménnyel kapcsolatban nem rejtette véka alá saját zavarát sem, amikor kijelentette: „Véleményem szerint a legjobb politikusok a teljes tíz napos csatározás alatt az egyszerű szovjet katonák voltak. Nyilvánvalóan különböző helyeken kellett tüzet nyitniuk, és kétségem sincs afelől, hogy több fegyvertelen civil halt meg ennek eredményeként. Másrésztől láttam őket megtagadni a tűzparancsot és fraternizálni és beszélgetni az emberekkel még egy tömeg ellenséges érzelmű emberrel is.”⁶

Ez a szöveg a forradalom kitörésének az okaival foglalkozott. Gyakorlatilag ez tartalmazta a teljes Coutts-interjút is. Fryer azt akarta, hogy a riport az események független összegzését kínálja egy olyan ember által, akit a *Daily Worker* is nagyra becsült, ha már a saját véleményét nem vették figyelembe. Amikor a jelentést megkapta a londoni lap szerkesztősége, egy „fél-szívű” kísérletet tettek arra, hogy Coutts-t politikailag naivnak minősítsék. George Matthews, aki a Brit Kommunista Párt főtitkárhelyettese volt és ekkor a főszerkesztői pozíciót is átvette, miközben Campbell Moszkvában tartózkodott, cenzúrázta a jelentést. Fryer úgy összegezte a szerkesztőség érzelmeit, hogy tartsák őt megbízhatatlannak, mégis ott állt mögötte az a Coutts, akit mindenki tiszteletreméltónak és higgadtnak ismert. Fryer mindezek ellenére úgy gondolta, fontos információkat töröltek ki a végleges változatból. Miközben a *Daily Worker* szerkesztői azt állították, az egész pusztán csak szerkesztési rutin volt, Fryer szerint közel 455 szót töröltek az interjúból, és mindezek a módosítások és a törlések azt szolgálták, hogy összemossák a darabkákat és eltitkolják a valós tényeket.⁷

Közben a nyugati újságírók számára is forró lett a helyzet, a második szovjet beavatkozás – 1956. november 4. – után. A Duna Szálló már nem biztosította a hírek Nyugatra juttatásának a lehetőségét, mivel valamennyi telefonkábel elvágták, és az újságírók élete is veszélyben forgott az állandó lövöldözésben. Fryer egy korábbi megállapodásnak köszönhetően a brit követségre ment, ahol a forradalommal szimpatizáló Leslie Fry nagykövet már várta a zsurnalisztákat.

6 FRYER, P. (1956): Why Hungarian Rose-by an An Eye-Witness. *Daily Worker*, november 3. 3.

7 FRYER 1956. http://www.marxists.org/archive/fryer/1956/dec/4_how_the_revolution_began.htm (Letöltés ideje: 2012. július 12.)

Állítólag a kommunista rendszerből való kiábrándulás színhelyévé vált a brit követség. Itt egy kommunista újságíró úgy döntött, eleget látott ahhoz a kommunizusból Budapesten, hogy nyilvánosan megtagadja az addig általa követett eszmét. A Brit követ, Leslie Fry pedig elsőként gratulált az újságírónak és azt is hozzátette, büszke arra, hogy egy ilyen emberrel foghat kezét. A jelenetet leíró Dennis David szerint valamennyien így éreztek.⁸

Az események hatására a kommunista ideológiát megtagadó újságíró talán Peter Fryer lehetett.⁹ Ennek azonban ellentmond Fryer visszaemlékezése a történetekre. Szerinte Fry nagykövet valóságos szózatot intézett a *Daily Worker* és a balsorsú képviselője ellen. Mindkettejüket csilapította, a szintén a követségen tartózkodó Davidson és Ivor Jones újságírópáros.¹⁰ Ez nem teljesen ugyanaz a vélemény erről a történetről. Megtagadta az eszmét Fryer? Lehet, hogy a vita során sok mindent elfogadott az újságíró és elképzelhető, hogy abban a hangulatban, amibe került, nehéz lett volna bármilyen pozitív dolgot is elmondania az eszméről, amelyet követett. Fryernek mégis saját elvtársaival volt vitája elsősorban, nem a kommunista hitét veszette el, hanem a bizalmat a pártjában és a Szovjetunióban.

Bizonyára mondott vad dolgokat és szidalmazhatta a szovjeteket is, nem kímélve esetleg azokat az otthoni párttársait, akikben nagyot csalódott, de szerintem nem Fryer volt az, aki megtagadta a brit nagykövetségen a kommunizmust.

Akkor mégis ki volt az, akinek köze volt a brit kommunista újsághoz és járt a nagykövetségen? Ez csak egy ember lehetett: Edith Bone. Az idős hölgy a magánzárkából és a börtönből 1956. november 1-jén szabadult. 1949 óta ült börtönben, pedig csak egy könyvet készült lefordítani egy kiadó megbízásából Magyarországon, és közben felajánlotta a szolgálatait a Brit Kommunista Párt napilapjának. A börtönből egyenesen a nagykövetségre érkezett, és valóban volt köze a *Daily Worker*hez is. Edith Bone a konzullal beszélt, de elképzelhető, hogy szó volt az „élményeiről” is. A börtönben alkalma volt orosz nyelvű könyveket olvasni, például a mezőgazdaságról, de fordítania is kellett oroszról magyarra egy kézikönyvet, amely a törvényszéki pszichológiával foglalkozott. Eközben összeállt benne egy valósabb kép a Szovjetunióról és a kommunizmusról. Megdőlt benne az addig létező eszme azzal kapcsolatban, hogy a kommunizmus a humanizmusért küzdene.¹¹ Azt gondolom, hogy a története, valamint a magánzárkában kialakult kommunistaellenessége, illúzióinak elvesztése keveredett össze a zavaros napokban Peter Fryer történetével.

A brit követségről az újságírók gépkocsikkal jutottak el a biztonságot jelentő Ausztriába. Nagyjából 1956. november 11-én délután két órakor lépték át a határt, és Fryer immár Bécsből próbálta igazáról meggyőzni, egy újabb telefonon diktált jelentésével, a *Daily Worker* szerkesztőségét. A felesége végül megmondta neki azt, amit már maga is sejtett, azaz nem fog-

8 DENNIS 1956: 173.

9 MOLNÁR J.: *Külföldi tudósítók az 1956-os forradalomban*. http://server2001.rev.hu/msite/display_item.asp?id=2&act=tu (Letöltés ideje: 2007. február 11.)

10 FRYER 1956. http://www.marxists.org/archive/fryer/1956/dec/9_the_second_intervention.htm (Letöltés ideje: 2012. július 12.)

11 BONE 2007: 150–151.

ják közölni az általa elmondottakat még a szerkesztőség tagjaival, újságíróival sem.¹² Ezután kapta meg az írásait a *New Statesman* baloldali lap. Majd később a *Daily Express* is.

Hamarosan külön cikkben foglalkozott a *Daily Worker* a Fryer-üggyel, amit maga a főszerkesztő, J. R. Campbell írt a történetekkel kapcsolatban:

„Szombaton a *Daily Express* felhasználta Peter Fryert saját kampányához a Kommunista Párt gyengítésére. Egy teljes fél oldalon közölt interjút Fryerrel a következő bekeretezett címmel: ‘Egy példátlan leleplezése a kommunizmus szívének Britanniában.’

[...] Illetve másodszor, példátlan képet fest a *Daily Worker* belső kríziséről. [...]

Hogyan tudna Fryer egy belső képet festeni a *Daily Worker* helyzetéről, ez elég magas számmomra, hiszen Budapesten volt. [...] Felajánlott egy általa írt levelet közlésre, amit visszautasítottam. [...] Ragaszkodott ahhoz a szándékához, hogy közlésre átadja a levelét. Döbönt meglepetést mutatott, amikor megkérdeztem tőle, hogy felajánlotta-e a nyilatkozatát a kapitalista sajtónak. Azt válaszolta, hogy csak egynek a *Manchester Guardian*nak. 24 órával később már a *Daily Express* széles mellén sírta el bánatát. [...] Az első jelentését, amely nem volt teljes, nem használtuk fel. A másodikat csupán megváltuk. [...] A *Daily Express* mindent kinyomtat, amit a riportereitől vagy a különleges tudósítóitól kap? Az első nem teljes jelentés azért nem lett használva, mert groteszkül egyoldalúan számolt be a tényekről. Ez úgy mutatta be a Magyarországon történt teljes előző időszakot, mint egy valóságos diktatúrát. [...] De a legrosszabb tulajdonsága Fryer első és harmadik jelentésének – a harmadikat Bécsből küldte –, hogy egyáltalán semmilyen eleme nem volt az ellenforradalomnak. [...] A visszautasításuk nem előítéletesen nyugodott, hanem a vakságban, amellyel elutasította az igazolható tényeket, pedig gyakran ezeket a kapitalista sajtó képviselői is látták. [...] Nyilvánvalóan a hiba melletti makacs kiállása jutatta ide Fryert és nemcsak azok, akik egyetértenek a Kommunista Párt Végrehajtó bizottságával, hanem mindazok akik megértik az aljas együttműködését a kapitalista sajtóval, illetve a jelenlegi bomlasztó tevékenységét.”¹³

Campbell számára elképzelhetetlen volt, hogy Magyarországon nem volt jelen az ellenforradalom valamilyen módon. Nem tudta elfogadni, hogy a Szovjetunió hibázott a beavatkozásokkal, és azt sem tudta megemésztetni, hogy lehet olyan kommunista, aki a szokásoknak megfelelően, ha más is a véleménye, nem tartja magát a kommunista szokásokhoz és hangot ad a nyilvánosság előtt a véleményének. De őszintén szólva a kommunista újságot olvasó, alapvetően baloldali meggyőződésű lapvásárlók között sem mindenki osztotta azt a véleményt. „[...] Komoly veszélyt jelentett a faszizmus Magyarországon, mielőtt a Vörös Hadsereg beavatkozott volna? A szemtanuk köztük Basil Davidson a *Daily Herald*-tól, Bruce Renton a *New Statesman* és Peter Fryer a *Daily Worker*-tól látszólag egyetértenek abban, hogy nem. A körülmények figyelembevételével jó dolog lenne megvárni több bizonyítékot, mielőtt feltételezzük, hogy a Szovjetunió ítélete szükséges és megfelelő volt.”¹⁴

12 FRYER 1956. http://www.marxists.org/archive/fryer/1956/dec/4_how_the_revolution_began.htm (*Leöltés ideje: 2012. július 12.*)

13 CAMPBELL, J. R. (1957): Peter Fryer and the *Daily Express*. *Daily Worker*, 1957. november 19. 1.

14 Reader Forum, Communists and Hungary. *Daily Worker*, 1956. november 22. 2.

De ez nem zavarta a Brit Kommunista Párt vezetőit, sőt olyanokat kezdtek Fryerről terjeszteni, hogy a felesége, aki a lap számlázási osztályán dolgozik, sikkasztott, őt magát pszichiáter kezeli, nem végezte megfelelően a Magyarországgal kapcsolatos kutatását. Alison Macleod azt említette, hogy valóságos suttogópropaganda-hadjárat folyt Fryer és a felesége ellen.¹⁵

Peter Fryer több cikkét is átvette a baloldali sajtó, és végül az egykori elvtársai úgy döntöttek, hogy kizárják a pártból is. Az újságíró olyannyira nem törődött bele az eltávolításába, hogy egy nyilatkozatban fellebbezett a döntés ellen. A kizárását a BKP-ból természetesen annak tulajdonította, hogy nem hallgatta el a magyarországi erőszakot. „Egy kényelmetlen szemtanú voltam, valaki, aki személyes tapasztalata alapján tudta megcáfolni azt a hazugságot, hogy szovjet beavatkozásra volt szükség az »ellenforradalom« szétzúzására.”¹⁶

A BKP-ból és a kommunista napilaptól eltávolított újságíró a kizárása ellen nemcsak fellebbezett a párt Fellebbezési Bizottságához, de elhatározta, hogy amennyiben nem veszik vissza, egészen az Országos Kongresszusig elmegy az ügyével.¹⁷

Ezzel azonban nem érte el a kívánt cél, sőt a *Daily Worker* az 1957-es különleges kongresszuson az elutasító határozatról külön cikkben emlékezett meg.¹⁸ A kongresszus tehát jóváhagyta Fryer kizárását, mégpedig titkos szavazáson, ahol nem engedték az újságírónak a megszólalást sem. Mindössze 31-en szavaztak a kizárása ellen az 550 delegátusból. Fryer el nem mondott beszédének másolatai ennek ellenére hamar elterjedtek. Tervezett beszédének a szövegből látható, hogy tudta, nem fogják visszavenni. „Áthúzzhatják a nevemet egyetlen tollvonással a tagok listájáról. De nem húzzhatják át a Magyarországgal kapcsolatos igazságot. Az igazság Magyarországról többeknek önök között is teljesen jól ismert, azok is ismerik, akik a fellebbezésem elutasítására fognak szavazni.”¹⁹ Fryer J. R. Campbellt, volt főszerkesztőjét Kádár bábjának nevezte. Fryer ekkor már a *Tribune* tudósítójaként érkezett a gyűlésre. Amikor megláttak, azzal próbálták elküldeni, hogy nincs hely a tudósítók asztalánál a *Tribune* számára. Fryer, szerencséjére, azonban kapott egy *Observer*-újságírótól egy sajtókártyát, így jelen lehetett akkor is, amikor eldöntötték, hogy kizárják a pártból.²⁰

Azonban ezzel nem érhetett véget az ügy, hiszen még az újságban is bizonyítani kellett, hogy Fryer igenis tévedett.

Hamarosan Sam Russel érkezett Magyarországra, azzal a céllal, hogy megfelelő tudósításokat közöljön a *Daily Worker* számára. Olyan információkat, amelyek a kedvére lehettek, ha nem is az olvasóknak, de a Brit Kommunista Párt vezetésének mindenképpen.

„[...] Ezen az estén hallgattam a B.B.C tengerentúli szolgáltatását, amely szerint rengeteg tank állomásozik Budapest különböző pontjain. Ez a legnagyobb képtelenség. Bejártam ma a várost, hogy ahol ezelőtt a szovjet tankok állomásoztak, már nem voltak ott. De a kormánynak nem áll szándékában lazítani a szilárd vonalát az ellenforradalmárokkal és mindazokkal

15 MACLEOD 1997: 170.

16 Expelles from the party Mr Peter Fryer to Appeal. *The Manchester Guardian*, 1956. december 21. 1.

17 Expelles from the party Mr Peter Fryer to Appeal. *The Manchester Guardian*, 1956. december 21. 1.

18 Fryer's appeal is rejected. *Daily Worker*, 1957. április 22. 1.

19 Communist leaders accused of Misleading workers. *The Manchester Guardian*, 1957. április 22. 1.

20 BECKETT 1998: 136.

szemben akik megpróbálják elkezdni a vérrontást. Egy múlt éjjeli javaslatban amit a kormányzat bocsátott ki egy kiegészítése a hadi-törvénykezés hatályának, amelyben minden személy a rögtönítélő bíróság bűnösnek talál, gyilkosság, gyújtogatás, fosztogatás vádjában, halálos ítélettel nézhet szembe.”²¹

Sam Russel még magával Kádárral is készíthetett interjút akkor, amikor más nyugati újságíró a közelébe sem mehetett.²² Russel úgy tett, ahogy azt előzőleg Fryertől is elvárták, míg Fryer csak arról tudott írni, amit látott és tapasztalt, de ebből nem kértek az elvtársai. Végeredményben távoznia kellett a pártból és tovább gazdagította a *Daily Worker*től távozó újságírók szép számát.

Források

- CAMPBELL, J. R. (1957): Peter Fryer and the Daily Express. *Daily Worker*, november 19. 1.
 Communist leaders accused of Misleading workers, *The Manchester Guardian*, 1957. április 22. 1.
 Expelles from the party Mr Peter Fryer to Appeal. *The Manchester Guardian*, 1956. december 21. 1.
 FRYER, P. (1956): Why Hungarian Rose-by an An Eye-Witness. *Daily Worker*, 1956. november 3. 3.
 Fryer’s appeal is rejected. *Daily Worker*, 1957. április 22. 1.
 Reader Forum, Communists and Hungary. *Daily Worker*, 1956. november 22. 2.
 RUSSEL, S. (1956): Hungarian Premier talks to DW. *Daily Worker*, december 20. 1.

Irodalom

- BECKETT, F. (1998): *Enemy within: The rise and fall of the British Communist Party*. Woodbridge.
 BONE E. (2007): *Hét év magánzárka*. Budapest.
 CALLAGHAN, J. (2003): *Cold War, Crisis and Conflict*. London.
 DAVID, D. (2006): *Világoskék Pimpernel (életem története)*. Debrecen.
 MACLEOD, A. (1997): *The Death of Uncle Joe*. Woodbridge.

21 Budapest’s best working day since October. *Daily Worker*, 1956. december 14. 1.

22 RUSSEL, S. (1956): Hungarian Premier talks to DW. *Daily Worker*, 1956. december 20. 1.

Salamon Konrád

A Kádár-féle ellenforradalomról

1956. október 23-án tört ki a világ első antikommunista forradalma, amely megdöntötte a proletárnak álcázott totális kommunista diktatúrát, s hozzálátott a demokrácia helyreállításához. A magyar forradalom egyértelműen rávilágított arra, hogy nemcsak a szélsőjobboldali, de a szélsőbaloldali zsarnokságok is embertelenek, s a forradalom célja ezek megdöntése, és egy embereséges, demokratikus társadalom megteremtése. Ebből következően az 1956-os magyar forradalom eltírása nem más, mint a kommunisták által végrehajtott ellenforradalom, amelynek célja a forradalom által megdöntött diktatúra visszaállítása.

1956. november 7-én reggel a Kádár-kormány több tagját páncélosokon szállították Szolnokról Budapestre. S mivel Dobi István, az elnöki tanács elnöke folyamatosan az Országház épületében tartózkodott, ahova megérkeztek a fővárosban élő kijelölt miniszterek is, azonnal meg lehetett rendezni a kormány eskütételét. Ugyanakkor a nagy sietségben elfelejtették felmenteni a Nagy Imre-kormányt, amit csak november 12-én tettek meg, november 4-ei viszszaadatumozással. A kormányalakítás mellett a Kádár-féle vezetés létrehozta az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságát, amelynek tagjai: Kádár János, Apró Antal, Biszku Béla, Fehér Lajos, Kállai Gyula, Kiss Károly, Marosán György és Münnich Ferenc voltak. Ezzel a Kádár vezette ellenforradalom kisajátította a maga számára a forradalmat vállaló kommunisták által október 31-én megalakított MSZMP-t. Jól jellemzi a helyzetet, hogy annak alapító vezetői: Donáth Ferenc, Losonczy Géza, Lukács György, Nagy Imre, Szántó Zoltán – Kádár, illetve a szovjetek által letartóztatott Kopácsi Sándor kivételével – a jugoszláv követségen kaptak ideiglenes menedéket.

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány – amint nevével is hangsúlyozni akarta – igyekezett magát a forradalom „örökösének” beállítani. Ezért a kormány november 7-én eltörölte az orosz nyelv kötelező tanítását, sőt november 7-ét munkanappá nyilvánította. Tizenöt pontba szedett programja pedig a következőket tartalmazta: „1. Nemzeti függetlenségünk és országunk szuverenitásának biztosítása. 9. A legszélesebb demokrácia alapján kell magvalósítani a munkásigazgatást a gyárakban, üzemekben és vállalatoknál. 10. ...az egyénileg dolgozó parasztok megsegítése. A kormány határozottan felszámol minden törvénysértést, melyet a szövetkezeti mozgalom és a tagosítás területén elkövettek. 12. támogatja a kisipart és a kiskereskedelmet. 15. A magyar kormány a rend s a nyugalom helyreállítása után tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal és a Varsói Szerződés más résztvevőivel a szovjet csapatok Magyarország területéről való kivonásáról.”¹

---

1 ROMSICS 2000: 145.

E program ígéretei éppoly nevelésesen hiteltelenek voltak, mint hazafias szólamai. A Kádár vezette ellenforradalom ugyanis az általa megdöntött forradalom néhány követelésének a hangoztatásával igyekezett társadalmi támogatást szerezni magának. Ennek része, hogy az Elnöki Tanács november 9-én törvényesítette a Kossuth-címert, Kádár pedig november 11-ei beszédében ezt külön is elismerte, március 15-e nemzeti ünnepé nyilvánításával együtt. A pártvezér-miniszterelnök megismételte a kormányprogram idézett ígéreteit, de a többpártrendszerből burkoltan elhatárolta magát. Ezzel szemben három nappal később, november 14-én a Nagy-budapesti Központi Munkástanács küldöttsége előtt azt mondta: többpártrendszert és tiszta, becsületes választást akarnak. Ma már eldönthető, hogy melyik alkalommal mondott igazat.

A Kádár-féle vezetés – miközben látszólag átvette 1956 néhány követelését – mindent elkövetett a forradalom lejáratására, amire jó példa a pártvezér november 14-ei kijelentése: „Nyugat-Németországban fasiszta magyar hadsereg van. Tíz esztendeje csendőrezredek állnak fegyverben, és csak azt várják, mikor csaphatnak le erre a népre.”² Az ilyen ostobán elvakult kijelentéseket nemcsak azok a munkástanácsi vezetők tartották nevelésesnek, akik előtt Kádár így érvelt, de az egész magyar társadalom is. Mivel a kommunisták a valóságismeret hiánya és a marxizmus–leninizmus által korlátolt gondolkodásuk miatt képtelenek voltak arra, hogy a forradalom demokratikus eszményeiből valamit is elismerjenek, ezért a forradalom részbeni kisajátítására is építő, viszonylag békés ellenforradalmi kísérletük eleve kudarcra volt ítélve.

November végére a szovjet vezetés is egyre türelmetlenebbé vált. Az SZKP elnökségének Budapesten tartózkodó küldöttsége: Malenkov, Szuszlov és Arisztov, valamint Szerov KGB-főnök nemcsak a rendszinálást irányították, de magát a magyar pártvezetést is, s egyre keményebb intézkedéseket szorgalmaztak. Ez a Kádár-féle vezetés harcias politikusainak a helyzetét erősítette, akik már a november 11-én kezdődő viták során is fölényben voltak. Ők mindenekelőtt a jobboldali veszélyt tartották a legsúlyosabbnak, ezért szorgalmazták az ellene való kemény fellépést. Szerintük a legfontosabb a proletárdiktatúra helyreállítása, s majd csak azután kell a tömegek megnyerésével foglalkozni. Ebből következően a Rákosi-féle politikától is csak részben akartak elhatárolódni, mert az akkori bűnök – szerintük – nem tartoztak a rendszer lényegéhez.

Mérsékeltbb véleményt képviselt az a kisebb csoport, amelyhez Gyenes Antal, Kőből József, illetve Aczél György, Fehér Lajos és Orbán László tartozott. Ők a Rákosi-féle visszarendeződés megakadályozását tartották a legfontosabbnak, szorgalmazták az akkori politikai vezetőkkel való elhatárolódást, helytelenítették az októberi nemzeti demokratikus mozgalom sommás elítélését, s az új hatalom minél szélesebb tömegtámogatása érdekében javasolták a koalíciós kormányzást. Ezt az irányzatot azonban rövidesen meghátrálásra kényszerítették. Gyenest és Kőbölt eltávolították a vezetésből, a többiek pedig megváltoztatták álláspontjukat.

A magyar társadalomnak a forradalom eszményeihez való ragaszkodására a Kádár-kormány és a szovjetek az erőszak politikájával válaszoltak. Már november elején megkezdték Münnich Ferencnek, a fegyveres erők miniszterének a vezetésével a Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalom szervezését. November 9-én jelent meg a *Tiszti Nyilatkozat* aláírásáról szóló rendelet. E szerint csak az maradhatott a Néphadsereg tisztje, aki hajlandó volt feltétel nélkül támogatni

2 RIPP 2002: 230.

a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt, elítélte a Nagy Imre-kormány határozatlanságát, amelynek következtében előállt az ellenforradalmi erők felülkerekedésének veszélye, ebből következően egyetértett azzal, hogy szükséges volt szovjet segítséget kérni az „ellenforradalmi erők” felszámolásához. A nyilatkozatot a tisztikar 73–74%-a írta alá. A többieket – amennyiben nem követtek el „ellenforradalmi bűncselekményt” – leszerelték. November 10-én már fel is állították az első karhatalmi ezredet, amely volt ÁVH-sokból, katonatisztekéből és párttiszt-ség-viselőkből állt, s akiket a nép – öltözetük alapján – csak pufajkásoknak nevezett. December elejére tehát a megtorláshoz szükséges fegyveres karhatalom készen állt.

1956. december 2-a és 5-e között ülésezett az MSZMP ideiglenes Központi Bizottsága. Itt már egyértelműen ellenforradalomnak nyilvánították az október 23-án kezdődő forradalmat. Ahogy Kádár a maga egyszerű, kommunista észjárásával december 2-án megfogalmazta: „Győztes proletárforradalom rendszerében nem lehetséges semmiféle forradalom, csak ellenforradalom.” Kiss Károly pedig így egyszerűsítette le a helyzetet: „Két álláspont van: engedjünk többet, akkor nyerjük meg a tömegeket, a másik: semmisítsük meg az ellenforradalmat.”³ Ezek után már csak az volt a feladat, hogy meghatározzák a megsemmisítésre ítélt „ellenforradalom” fő okait. Ezek: 1. A Rákosi–Gerő-klikk súlyos hibái és bűnei. 2. A Nagy Imre–Losonczy Géza-féle pártellenzéki csoport tevékenysége. 3. A Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom. 4. A nemzetközi imperializmus. Ezzel egyértelművé vált, hogy az MSZMP nemhogy semmit sem vállal október 23-a örökségéből, de egyértelműen elítéli azt.

December elején tehát szabad utat kapott a pufajkás erőszak, s 4-én alkalma is nyílt a hátrázott fellépésre. A Gáli József és Obersovszky Gyula által szerkesztett, néhány napja illegálisan megjelenő *Élünk* című lap kezdeményezésére – a második szovjet katonai támadás hófordulóján – december 4-én nőtüntetést rendeztek Budapesten. A mintegy kétezer lány és asszony az Andrássy úton vonult a Hősök terére, ahol egy-egy szál virágot tettek az ismeretlen katona sírjára. Mindez csak úgy vált lehetőségessé, hogy a Budapesten tartózkodó Kumara P. S. Menon indiai nagykövet – értesülve az eseményről – diplomatakocsijával azonnal a szovjet páncélosokkal körülvett Hősök terére hajtatott, s ott a virágok elhelyezéséig mintegy magányos őrzőjáratot tartott. Ezt követően a teret körülvevő szovjet fegyveresek és pufajkás segítők szétkergették a tüntetőket.

December 5-éről 6-ára virradó éjjel mintegy kétszáz értelmiségi vezetőt és munkástanács-tagot tartóztattak le. Ugyanakkor az országban folytatódtak a kormányellenes tüntetések. Válasszul december 6-án a Nyugati pályaudvarnál fegyverrel oszlatták fel a vörös zászlós tüntetéssel kiprovokált ellentüntetést, majd következtek az embertelen sortűzek, egy kivételével a legjellegzetesebb munkásvárosokban: december 7-én Tatabányán, 8-án Salgótarjánban, 10-én Miskolcon, 12-én Egerben.

A magát munkáspártnak és munkás-paraszt kormánynak nevező hatalom mindenekelőtt a számára elviselhetetlen munkástanácsokkal akart leszámolni. December 9-én letartóztatták a Központi Munkástanács székházában gyülekező munkástanácstagokat, továbbá törvényen kí-

3 RIPP 2002: 216.

vül helyezték a területi munkástanácsokat. A kormány december 11-én – tárgyalás ürügyével – a Parlamentbe csalta, és ott letartóztatta a Központi Munkástanács két vezetőjét, Bali Sándort és Rác Sándort. Ugyanezen a napon bevezette a rögtönítélő bíraskodást, a statáriumot – amit 1957 novemberéig érvényben tartott –, és betiltotta a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát. Megkezdődött a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének (MEFESZ) a felszámolása is, amit a fiatalok ellenállása miatt a hatalom csak 1957 márciusára tudott befejezni.

Decemberben elkezdődött a pufajkások országos razzijája, amelynek során minden városban és faluban összeszedték azokat, akiket a forradalom alatt a nép bizalma különböző tisztségekbe emelt. Akiknek a tetteit enyhébben ítélték meg, azokat „csak” megverték, a többieket viszont – ezenfelül – hosszabb-rövidebb időre internálták.

December közepére egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nincs lehetőség a forradalom eredményeit megőrző, demokratikus politikai kibontakozásra. Ennek következtében heves viták alakultak ki az írók között arról, hogy érdemes-e tárgyalni a Kádár-kormánnyal. A népiek véleményét Veres Péter fogalmazta meg a legszemléletesebben: „Ha egy veszett kutyát ültetnek a nyakunkba, akkor azzal kell tárgyalni.”⁴

1957. január 6-án a Kádár-kormány programnyilatkozatot adott ki, amelyben kijelentette, hogy 1956. november 4-étől Magyarországon ismét proletárdiktatúra van, s a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány vezető erőnek a munkásosztály pártját: a Magyar Szocialista Munkáspártot, mint a kommunisták szervezett erejét, az összes demokratikus erőt egyesítő szervnek pedig a munkásosztály politikai pártja által irányított Hazafias Népfrontot tekinti”.⁵ S e kormánynyilatkozat fogalmazta meg először, hogy a Nagy Imre-kormány árulása nyitotta meg az utat a „földesúri-kapitalista” ellenforradalom előtt.

A csepeli munkások azonban a kommunista propaganda ellenére is kitartottak az általuk választott munkástanács mellett, amelynek vezetői elérték, hogy 1956. december 27-én tárgyaljanak Kádárral, aki Marosánnal együtt fogadta őket. A küldöttség kifejtette, hogy a munkásság nem híve az egypártrendszernek, nem helyesli, hogy a gyárakban pártbizottságok működnek, ugyanakkor a demokratikus hatalomgyakorlás alapfeltételének tartják a munkástanácsok elismerését, s javasolták, hogy nyitni kell a műszaki értelmiség felé. Kádár viszont azt válaszolta, hogy a párt a vezető szerepét semmiképpen sem adja ki a kezéből. Ekkor Marosán kezdett ordítózni: Vegyék tudomásul, hogy a hatalom a párt kezében van, s ezt nem lehet megkérdőjelezni. Sőt még azt is a szemükbe üvöltötte, hogy az oroszokat személyesen ő hívta be. Kádár pedig arról kezdte győzködni a küldötteket, hogy csak az MSZMP vezetésével lehet a kibontakozást elkezdni, s próbálják erről meggyőzni a dolgozókat is. A csepeliek válaszul azt kérték, helyezték szabadrúbrára Bali Sándort és Rác Sándort, de ezt Kádár mintha meg sem hallotta volna.

A tárgyalás tehát eredménytelenül végződött, ugyanakkor a csepeli MSZMP már képes volt arra, hogy a munkástanács munkáját lehetetlenné tegye, ezért annak vezetése január elején úgy döntött, hogy lemond. A munkások kezdetben igyekeztek rávenni választott vezetőiket, hogy ne mondjanak le, majd 1957. január 11-én 10 órakor tiltakozó gyűlést tartottak a Csepel Művek

4 SALAMON 2002: 230.

5 Uo. 232.

vezérigazgatósága előtt. Nagy Elek, a munkástanács lemondott elnöke megpróbálta lecsendíteni az embereket, de lehurrogták, és behatoltak az épületbe. Az ajtónál álló rendőrt elsodorták, akinek a dulakodás közben elsült a fegyvere, a gellert kapott golyó egy fiatal munkást halálosan megsebesített. Erre a rendőrt eltángálták, fegyverét összetörték, majd elbarikádozták a gyár 1-es, 2-es és 3-as kapuját. A kommunista hatalom pufajkásokat vezényelt a helyszínre, akik 15 óra körül benyomultak a gyár területére és mindenkit távozásra szólítottak fel, közben folyamatosan lövöldöztek. Sőt egy teherautó-oszloppal újabb karhatalmi egység érkezett, és géppuskatűz alá vette a gyár területét, aminek következtében sokan megsebesültek. Ezzel együtt szétkergették a Templom téren és a Rákóczi úton összegyűlt tömeget is, a gyárból a 4-es kapun menekülőket pedig válogatás nélkül ütlegették.

A magát szocialista munkáspártnak, illetve munkás-paraszt kormánynak nevező hatalom tehát az egyik legismertebb nagyüzem és legnagyobb fővárosi munkáskerület fegyveres megtámadásával fejezte be a „munkáshatalom ellenségei” ellen indított támadássorozatot. S ezekkel a véresen kegyetlen fellépésekkel tette nyilvánvalóvá, hogy a dolgozók döntő többsége által törvényes és választott képviselőjüknek tekintett munkástanácsokat nem tekinti politikai tényezőknak, s működésüket akár fegyverrel is megakadályozza. S bár a munkástanácsokat jogilag csak 1957. november 17-én oszlatták fel, de a történetek után az illegálisan működő Központi Munkástanács ellenállásra felhívó január 15-ei felhívásának már nem volt foganatja. Ugyanakkor a kommunista hatalom cinizmusát és társadalmi támogatottságának hiányát tökéletesen kifejezi Marosán György kijelentése: „Lövünk Csepelen, hogy holnap ne sokkal többre kelljen löni.”⁶

S valóban, az eddigieket követően már nem kellett lövetni. A továbbiakban a Kádár-féle ellenforradalom súlyos börtönökkel s párját ritkítóan sok halálos ítélettel folytatta a magyar társadalom megfélemlítését, így kényszerítve rá az országot az újabb kommunista diktatúra tudomásulvételére.

Irodalom

KAHLER F. – M. KISS S. (2003): *„Mától kezdve lövünk”*. Budapest.

RIPP Z. (2002): *1956 – Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest.

ROMSICS I. (szerk.) (2000): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. II. Budapest.

SALAMON K. (2002): *A harmadik út küzdelme – népi mozgalom 1944–1987*. Budapest.

---

6 KAHLER – M. KISS 2003: 165.

Földes György

Az 1956-os antisztálinista felkelés¹

Fengernyi irodalma van a hidegháborúnak, gyarapodó számban és egyre alaposabb feldolgozások születnek az 1953 utáni idők szovjetunióbeli történéseiről, a Hruscsov nevéhez köthető olvadásról. Egyre teljesebb, egyre több részletet tisztázó és a nemzetközi összefüggéseknek is jelentős figyelmet szentelő művek jelennek meg az 1956-os magyar felkelésről, szabadságharcról. Az irodalomban sok vita zajlik arról, hogy mi volt a felkelés tartalma, jellege, kinek vagy kiknek a neve, mozgalma fémjelzi leginkább 1956 őszének magyar történéseit.² Vita folyik arról is, hogy mi történt volna a felkelés győzelme esetén, milyen irányba fejlődött volna Magyarországon a gazdasági és politikai rendszer. Külön téma annak felmérése, milyen tartós hatást gyakorolt a nemzetközi politikára az 1956-os magyar felkelés. Hiszen nem éreztelen tisztázni: milyen mértékben változtatta meg a hidegháború fő- és mellékszereplőinek stratégiáját, taktikáját és magatartását az, ami Magyarországon 1956-ban és utána történt. A magyar történészek egyre több energiát fordítanak arra, hogy megválaszolják a kérdést: hogyan hatott a felkelés az 1956 utáni magyar politikára, gazdaságra, társadalomra és kultúrára. A diktatúra helyreállítása pusztá tagadása volt-e a nép vágyainak, vagy a forradalmi követelések valamilyen módon mégis beépültek a kommunista párt politikájába, ha másként nem, akkor tanulságként és a kompromisszum alapjaként? Erről is van vita.

Kisebbség a nézetkülönbségek a történészek között az ötvenes és a hatvanas évek közötti azonosság és különbség, illetve a kontinuitás és a diszkontinuitás kérdésében. A szakma nagyobbik része egyetért abban, hogy a Kádár-rendszer jelentősen eltért az eredeti sztálini berendezkedéstől: új elemek, mechanizmusok, a régi elemek új módon történő összekapcsolása vált a meghatározó jellemzőjévé.³ Ezért az 1953 utáni évtized magyarországi történései úgy is leírhatóak, mint egyfajta – ha nem is egyenes vonalú – desztalinizációs folyamat állomásai. Érdemes tehát 1956-ot a desztalinizáció folyamatába illeszteni; itt e folyamat részeként, előzményeivel együtt vizsgálom.

1 Részlet *Az 1956-os felkelés és a desztalinizáció Magyarországon* című, megjelenés előtt álló hosszabb tanulmányomból.

2 STANDEISKY 2010. Egyfajta áttekintést adnak a *Múltunk* körkérdésére adott válaszok (2006/4).

3 Bár ebben a tekintetben elmozdulást mutat Rainer M. János munkássága, amely szigorúbb ítéletet alkot a Kádár-rendszerrel. Lásd RAINER 2011.

A desztalinizálás első hulláma (1953–1954)

A szovjet pártvezetés tisztában volt 1953-ban azzal, hogy nem irányíthatja úgy az országot és a birodalmat, ahogy Sztálin idejében. A vezér helyére a pártoligarchia állt. Lépéseket tettek az államrendőrség ellenőrzése, a szigor enyhítése, a lakosság hangulatának javítása érdekében.⁴

Magyarországon a moszkvai vezetés kezdeményezésére indult meg a kiigazítás 1953 júniusában. Előbb Rákosi Mátyást, majd (miután ő nem mutatott igazi lelkesedést az önbírálatra, hatalmának megosztására, a korrekció végrehajtására) lényegében a teljes felső vezetést Moszkvába rendelték, és a szovjet vezetők megalázó bírálatban részesítették.⁵ Ezután ült össze a Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége, amely fontos gazdaságpolitikai és életszínvonal-emelést célzó intézkedésekről határozott. Leállították a lakosság zaklatását, a törvényesség betartására utasították a politikai rendőrséget. Félbeszakították az erőszakos eszközökkel folytatott szövetkezetesítést, és lehetővé tették a tagok számára a kilépést. Felmerült, hogy rehabilitálni kell a törvénytelenések áldozatait. Jellemző viszont, hogy a határozatot⁶ nem hozták nyilvánosságra, a párttagság is csak rövidített formában ismerhette meg a tartalmát.

A magyar társadalom az új miniszterelnök, Nagy Imre parlamenti beszédéből értesült a változásokról, az „új szakasz” politikájáról. Hosszú évek után fellélegzett a lakosság – bár hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy két irányvonal, két személy küzd egymással a politikai vezetésen belül. Az már önmagában jelzett valamit a változásokból, hogy ez a küzdelem a párt első embere és a végrehajtó államigazgatás, a kormány első embere között zajlott. Ebben a küzdelemben a régi vonalat Rákosi Mátyás, az újat Nagy Imre testesítette meg.⁷ Ez a szembenállás megtörte a pártállam addig monolitnak tűnő egységét.

Az új szakasz politikája nemcsak a személyi ellenérdekeltség miatt nem ment zökkenőmentesen. Bár igaz, hogy eltérő alkatú, karakterű politikusok küzdöttek egymással, akik nem azonos mértékben voltak felelősek a korábbi hibákért, akiknek nem azonos volt az érintettsége a törvénytelenésekben. Ez nagyban rányomta bélyegét vitájukra. Nem kevésbé fontos azonban, hogy a gyors, erőltetett felhalmozást szolgáló politikai és közigazgatási apparátus, gazdaságirányítási rendszer, az önállóságtól megfosztott párt- és szakszervezeti, valamint vállalati vezetés kevésbé volt alkalmas egy életszínvonal- és fogyasztáscentrikus gazdaság- és társadalompolitika szolgálatára.⁸ Érthető volt az előző időszakban pozíciókhoz jutott káderek félelme a változásoktól, a nehézipari vezetők aggodalma a korábban könnyen megszerzett erőforrások elvesztése miatt és így tovább. Velük szemben az új politika hívei és kedvezményezettjei, a lakosság jelentős csoportjai nem voltak hasonlóan megszervezve, és nem a politikai élet sáncain belül érvényesítették érdekeiket. A pártvezetés körében aggódtak amiatt is, mi lesz, ha a börtönökből és internálótáborokból hazatérnek a politikai elitéltek. Mi lesz, ha bebizonyosodik, amit sokan sejtettek: családtagjaik, barátaik, ismerőseik ártatlanul lettek bebörtönözve?

---

4 Lásd PÜZSIKOV 2002: 41–46; TAUBMAN 2003: 239–244.

5 VARGA 1992.

6 IZSÁK 1998: 88–206.

7 Küzdelmük leírására lásd RAINER 1999.

8 Lásd FÖLDES 1984.

Nem csoda tehát, hogy folyamatos viták, pozícióharcok kísérték a desztalinizációs intézkedéseket, hogy nem mindenki egyformán lelkesedett a változásokért. A többség egyértelműen elfogadta az új politikát. Ez azonban kevés volt a sikerhez. Nehezen lehetett egy új politikát a régi eszközrendszerrel, mechanizmussal és az ezekhez kötődő érdekekkel szemben megvalósítani, céljait érvényre juttatni.

Ilyen körülmények között az MDP III. kongresszusának előkészítése is nagy nehézségekkel haladt, pedig ennek a fórumnak kellett szentesítenie az új szakasz politikáját. A dolog odáig fajult, hogy a kongresszus előtt ismét a szovjet vezetőknek kellett igazságot tenniük. Hruscsovék békekötésre kötelezték a vitázó feleket. Ezután felgyorsult a koncepciós perek elítélteinek rehabilitációja is.⁹ 1954 nyarán azonban a romló gazdasági helyzet és hatékonyság, az emelkedő bérek és a fogyasztási alap közötti ellentmondás alkalmat adott a sztálinista vezetőknek az ellentámadásra. Rákosi helyettese, a gazdaságpolitikát irányító Gerő Ernő azt hangoztatta, hogy a lakossági fogyasztás túlzott mértékű, meghaladja a gazdasági lehetőségeket. A beruházások visszafogása fenyegeti a tervteljesítést, a jövő felélése folyik. Ezért vissza kell fogni az élet-színvonal növekedését, csökkenteni kell a nem termelőmunkát végzők számát.

Újabb vita robbant ki a párton belül, amely előbb a politikai bizottságon belül folyt, ahol Nagy Imre kisebbségben volt. Azonban a miniszterelnöknek sikerült elérnie, hogy a Központi Vezetőség elé kerüljön a kérdés. Arra addig nem volt példa a párt 1948 utáni történetében, hogy egy, a legfelső vezetés berkein belül folyó vitát lényegében demokratikus módon, a formálisan magasabb döntési jogú testület dönthessen el.

Most így történt, és e testület Nagy Imre álláspontját fogadta el. Ezután azonnal kezdetét vette a kormányhivatalokban egy új gazdaságpolitika és új gazdaságirányítási rendszer kidolgozására irányuló munka. A közgazdászok körében, a szakfolyóiratokban vitacikkek jelentek meg, amelyek a nyereségeséget és a pénzügyi szemléletet vissza akarták helyezni jogaiba, a piac negatív megítélésén is változtatni akartak.¹⁰

Nagy Imre ki akarta használni győzelmét, és nagy cikket írt a központi pártlapba, amelyben a rehabilitációk felgyorsítását ígerte, és élesen bírálta az új szakasszal szemben mutatott ellenállást egyes politikusok és az apparátus részéről.¹¹ Majd az új politika társadalmi támogatásának kiszélesítésére törekedve nemzeti érzelmeiktől fűtött beszédet mondott a Hazafias Népfront alakuló kongresszusán. Ebben a vesztesre álló helyzetben – kihasználva a Hruscsov és Malenkov közötti, Moszkvában zajló vitát – Rákosi támogatást tudott magának szerezni Moszkvában. A szovjet vezetés megijedt a magyarországi fejleményektől, és attól félve, hogy az események irányítása és ellenőrzése kicsúszik a kommunista párt kezéből, durván beavatkozott a magyar belpolitikába.

1955 januárjában ismét Moszkvába rendelték a legfontosabb vezetőket. Nagy Imre kemény bírálatot kapott és önkritikára kötelezték. Ő azonban, nagy meglepetésre, igaza tudatában és tapasztalatai birtokában erre saját pártja előtt már nem volt hajlandó. Ezzel megszakította a sztálini

9 BARÁTH 1999.

10 E területen az egyik legaktívabb Péter György volt, a Központi Statisztikai Hivatal akkori vezetője.

11 *Szabad Nép*, 1954. október 20.

pártokban kialakult hagyományt. Addig az önkritika volt az a menekülési útvonal, amelyen haladva a vitákban vesztes vagy valamiért hibásnak mondott kommunista politikus megvédezhette pozícióját, rosszabb esetben a személyét. Nagy sem mint miniszterelnök, sem mint magyar ember, sem mint kommunista nem tartotta elfogadhatónak a szovjet pártvezetők módszerét és stílusát. Nem magánemberi mivoltában, hanem politikusi minőségében „sértődött meg”, nem kívánt egy elhibázott politika restaurálásához asszisztálni.¹²

1955 márciusában hivatalosan is végbement a fordulat, Nagy Imrét áprilisban leváltották posztjáról. Kezdetét vette egy resztalinizációs folyamat, amelynek azonban nagyobb lett a füstje, mint a lángja. A személyi kultuszt, a mozgósítást, a terrort már nem lehetett újra életre lehelni. Az értelmiség jelentős része ellenállt. A nemzetközi körülmények, a szovjet–jugoszláv kiengesztelődés sem kedvezett Rákosiéknak.

Ennek az időszaknak nagyon fontos termékei Nagy Imre írásai. (Ezek 1957-ben és nem Magyarországon láttak napvilágot.)¹³ Gondolatainak középpontjában a független nemzeti keretben épülő, a társadalom valós szükségleteit kielégítő, a társadalom többségének támogatása alapján épülő szocializmus állt. Olyan egyenjogú kapcsolatokat kívánt a szocialista országok – beleértve a Szovjetuniót – között, amelyek a „*pancsa szila*”, a bandungi konferencián elfogadott elveinek feleltek meg. Ezzel megfosztotta az internacionalizmust a nemzetek fölötti hatalmától. Nagy Imre gyakorlatilag megkérdőjelezte a Szovjetunió különleges státusát, és „az első az egyenlők között” szerepre korlátozta azt. Ezek a tanulmányok joggal tekinthetők desztalinizációs ideológiai programnak és az 1956-os szerepvállalást előkészítő lépéseknek.

Az antisztálinista felkelés

A magyar politika igazi fordulatot az SZKP XX. kongresszusa után vett. A kongresszusról hazatérő Rákosi megpróbálta magát az 1953. júniusi politika képviselőjeként megjeleníteni. E szerint a magyar párt már leszámolt a személyi kultusszal, a törvényteleniségekkel, már 1953-ban csökkentette a társadalmi élet egészének ellenőrzését, enyhített kultúrpolitikáján. A társadalom azonban ezt a politikát nem vele, hanem Nagy Imrével azonosította. Nem merült feledésbe sem a Rajk-per, sem a Nagy Imrével történt leszámolás.

Az 1956. márciusi központi vezetőségi ülésen Kádár János (aki maga is felelős volt Rajk László bíróság elé állításáért, és nem sokkal ezután maga is áldozattá vált, majd a börtönből 1954-ben szabadulva kerületi, megyei pártvezető lett) éles hangon követelte a koncepciók perekért fő felelősnek tartott Farkas Mihály, korábbi honvédelmi miniszter megbüntetését.¹⁴ Mások is szóvá tették a korábbi időszak problémáit, bűneit. Ezzel egy csapásra lehetetlenné vált Rákosi stratégiája.

A politika a XX. kongresszus után már nem maradt, nem maradhatott meg a párt keretein belül. Miközben a pártvezetésben folyt a vita, a közvélemény Rákosi önkritikájára, pontosabban

---

12 Lásd FÖLDES 1992.

13 NAGY 1957.

14 MNL M-KS 276.f.52/33. ö. e.

távozására várt. A közélet óriási átalakuláson ment keresztül. Tavasz végén Budapesten a Petőfi Kör valóságos agórává vált, amely színteret adott a sztálinizmussal teljes mértékben szakítani akaró kommunista értelmiségnek a fellépésre, alkalmat teremtett a felelősség kérdésének fessegetésére, a közelmúlt elemzésére. A viták résztvevői a múlttal való nyílt szembenézést és szakítást követelték. A tiszta marxizmus, a pártellenőrzéstől szabad sajtó és tudományos tevékenység, a nemzeti sajtóosságoknak megfelelő gazdaságpolitika követelése mind azt célozta, hogy a magyar politika és társadalom megszabaduljon a sztálini örökségtől, humanizálódjon és demokratizálódjon a kommunista párt politikája, működési módja.¹⁵

Az értelmiség új, már 1945 után és túlnyomóan a korábbi elnyomott osztályokból származó nemzedéke demokratikus és a nemzeti függetlenség keretében megvalósuló szocializmust akart. Ebben egyetértés volt a párton belül kiutat kereső, később „nemzeti kommunistának”, revizionistának nevezett csoport, Nagy Imre és hívei, illetőleg a korábbi harmadikutas, vagyis antikapitalista népi értelmiség között. 1956 márciusától októberéig e csoportok és a fenyegetett-veszélyeztetett párthierarchia, Rákosi, Gerő és a hozzájuk kötődő káderek között folyt a küzdelem. A politikai harc kimenetelét a stabilitás fenntartásában érdekelt szovjet vezetés közvetlenül is igyekezett befolyásolni. Végül Rákosi a nyilvánosság előtt is felelősséget vállalt a koncepciós perekért, de rajta már ez sem segíthetett.¹⁶ 1956 nyarán – szovjet közreműködéssel – menesztették őt. Több olyan ember került a legfelső vezetésbe, akit évekkorábban represszió ért. Ezzel igyekeztek a párt vezetői a megrendült közbizalmat helyreállítani. Csakhogy az első ember, Gerő Ernő személye éppen a folytonosság érzetét keltette, különösen, mert elmaradt Nagy Imre politikai rehabilitálása.

1956 nyarának végétől Jugoszlávia új tájékozódási pontot jelentett a magyar közéletben zajló útkeresés számára. Gyorsan nőtt az érdeklődés az öngazgatási modell iránt, szeptemberben szak szervezeti küldöttség látogatott Belgrádba. Októberben, közvetlenül a felkelés kitörése előtt, döntés született az üzemi munkástanácsok felállításáról.¹⁷

Sajátos ellentmondás határozta meg a magyar politikai és szellemi élet alakulását az 1956-os évben. A következetlen, a „húzd meg – ereszd meg” politikáját folytató pártvezetés egyre kevésbé tudta irányítani a folyamatokat. Ez a határozatlanság benyomását keltette, és a demokratizálás irányába tett gesztusok sem tudták helyreállítani a párt megroppant tekintélyét. Az átalakult politikai vezetés nem akart a sztálini módszerekkel kormányozni, de nem tudott mit kezdeni az új helyzettel, az új társadalmi törekvésekkel: elnyomni nem mertte a megújulási törekvéseket, de alkut sem akart és mert a változtatást követelőkkel.

Ebben a várakozásokkal, feszültséggel teli légkörben az október 6-i nemzeti gyásznapon került sor Rajk László és a vele elítélt többi kommunista vezető újratemetésére. A temetés néma tüntetés volt, a nép kifejezte akaratát: morális megújulást, megtisztulást követelt. Az utolsó csep-pet a pohárban a lengyel események jelentették. Wladyslaw Gomułka hatalomra jutása egyértelmű jelzés volt arra, hogy lehetséges a változás, a demokratizálás. Kiderült az is, hogy erős

15 HEGEDŰS 1989–1994.

16 SZEREDA–SZTIKALIN 1993: 25–65.

17 *Szabad Nép*, 1956. október 23.

népi támogatás láttán és ha az új vezetés kellő garanciát kínál a társadalmi rendet és a szövetségi státust illetően, a szovjet kommunista párt vezetősége is elfogadja az új helyzetet.¹⁸ Budapesten megkezdődött egy demokratizálást, politikai irányváltást, nemzeti szuverenitást követelő tömegtüntetés előkészítése. Ez a tüntetés alkalmat adott olyan erők színrelépésének is, amelyek addig várakozó álláspontot foglaltak el, vagy mert haboztak, vagy mert nem azonosultak a demokratizálást követelő, de a szocialista viszonyokhoz ragaszkodó politikai tényezőkkel.

Az 1956. október 23-án utcára vonulók többségét közvetlenül nem a gazdasági és szociális viszonyok miatti elégedetlenség motiválta. Sokkal erősebben hatott rájuk a sztálini örökségtől, a bűnökkel terhelt közelmúlttól való erkölcsi megszabadulás igénye, a szocializmus és a demokrácia összekapcsolásának vágya. A változtatást követelők jól érezték meg a temetés utáni közhangulatot és a lengyel események kínálta helyzetet. Azzal azonban senki sem számolt komolyan, hogy fegyveres harc robbanhat ki a tüntetők és a karhatalom között. Arra sem gondolt senki, hogy a hatalmi gépezetről kiderül: határozott irányítás hiányában képtelen megakadályozni a fegyveres harc kirobbanását. Mégis így történt. A társadalmi elégedetlenség, az erkölcsi-politikai megújulás igénye miatt a tüntetés felkeléssé alakult át. Ezzel szinte egyidejűleg a szovjet csapatok beavatkoztak a küzdelembe. Így az antisztálinista mozzanat mellett a függetlenség utáni vágy csak erősödött, és a felkelés nemzeti szabadságharccá is vált.

A társadalmi támogatás segítségével és birtokában a felkelés elemi erővel fejezte ki a magyar nép demokrácia, szabadság és függetlenség iránti vágyát és tettekeszségét. Ennyiben a desztalinizációs folyamat legmagasabb rendű megnyilvánulása volt az, ami Magyarországon 1956 októberében és novemberében történt. Hiszen nem a hatalomért történt, hanem a szabadságért, és a társadalom többségének vágyát és akaratát testesítette meg.

Hasonló megállapításra jutunk, ha a célok oldaláról elemezzük ezeknek a drámai napoknak az eseményeit. Azért is jogos antisztálinista felkelésről beszélni, mert az annak során megfogalmazott követelések, a harci célok a diktatórikus hatalomgyakorlás megszüntetéséről, a sajtószabadságról, a nemzeti egyenjogúság érvényesítéséről a nemzetközi kapcsolatokban, a szovjet csapatok kivonásáról, a szabad választásokról szóltak. Forradalmi szervezetek, munkástanácsok jöttek létre, majd újjászerveződtek az 1945 után működő pártok. Egyikük sem fogalmazta azonban meg, hogy változtatni akarna a gazdasági-társadalmi berendezkedésen, vissza akarná hozni a magántulajdon dominanciáját, el szeretné törölni a szociális vívmányokat. Így maradt ez a második elsöprő erejű november 4-ei szovjet katonai beavatkozás után, a nemzeti ellenállás időszakában is.¹⁹

Mondhatni persze, hogy ebben taktikai mozzanatok is szerepet játszottak egyes szereplők részéről. Bizonyára így is volt. Az is feltételezhető, hogy ha a felkelés győz és a nemzetközi körülmények lehetővé teszik, hogy intézményesüljön, akkor a dolgok logikája rendszerváltáshoz vezetett volna. Az azonban mégis több mint figyelemreméltó s mint ilyen, bizonyító erejű tény,

---

18 Hruscsovék beavatkozási kísérlete a lengyel belpolitikába nem járt sikerrel. Lásd TAUBMAN 2003: 291–294.

19 RIPP 2000: 77–86.

hogy sem a felkelők, sem az újjáalakuló pártok nem fogalmaztak teljes rendszerváltást célzó programot. Sőt, a magyar szellemi élet ötvenes évek elején elhallgattatott, perifériára szorított mértékadó képviselői: Déry Tibor, Lukács György, Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter, Bibó István akkor sem léptek túl a demokrácia-függetlenség-szocializmus keretein, amikor a felkelés győzni látszott.²⁰ Ezen a platformon maradtak ők is, a munkástanácsok is a szovjet beavatkozás és a Kádár János nevével fémjelzett új kormány elleni harc idején is 1956 novemberében és decemberében. Ezért lett és maradt az a Nagy Imre, aki az ország miniszterelnökeként a felkelők oldalára állt, a nép vágyainak kifejezője ezekben a drámai hetekben.

***

Az 1956–1962 közötti időszakot röviden így jellemezhetjük: igen a diktatúrára, de nem a sztálinizmusra. A magyar kommunista párt 1956 után elvetette a klasszikus sztálini hatalomgyakorlási módszert, a személyi kultuszt. Újrafogalmazta a távlati célok és a közvetlen célok közötti kapcsolatot, háttérbe szorult a „vágyvezérelte” és dogma szerinti politikai gyakorlat. Új prioritások kerültek előtérbe: ilyen volt nem utolsósorban az életszínvonal kérdése. Megváltozott a gazdasági, külpolitikai realitásokkal, a társadalom igényeivel kapcsolatos viszony. Mindez a sztálinizmus tagadásaként volt értelmezhető, és így is lett megjelenítve a politikában. Ebből a tagadásból és az 1956 után a hatalom és a társadalom konszolidációja során született kompromisszumokból, változtatásokból kerekedett ki az, amit a hatvanas évek közepétől, majd a hetvenes évek végétől ismét magyar modellnek hívtak.²¹

Források

- BIBÓ I. (1990): A politikai és alkotmányjogi kibontakozás útja. (Fogalmazvány.) In: Uő: *Válogatott tanulmányok 1935–1979*. Magvető Kiadó, Budapest.
- HEGEDŰS B. A. (főszerk.) (1989–1994): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. 1–7. kötet. Budapest.
- IZSÁK L. (főszerk.) (1998): *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai és dokumentumai 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- NAGY I. (1957): *On Communism: in Defense of the New Course*. New York.
- SZEREDA, V. – SZTIKALIN, A. (szerk.) (1993): *Hiányzó lapok 1956 történetéből*. Móra Kiadó, Budapest.
- VARGA GY. T. (1992): Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.). *Múltunk*, 2–3.

20 Lásd pl. BIBÓ 1990: 139–238.

21 Lásd például SWANN 1981.

Irodalom

- BARÁTH M. (1999): Az MDP vezetése és a rehabilitáció. *Múltunk*, 4.
- FÖLDES GY. (1984): Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás. *Párttörténeti Közlemények*, 2.
- FÖLDES GY. (1992): Buharin és Nagy Imre. *Múltunk*, 4.
- PÜZSIKOV, A. (2002): *Hruscsevszkaja ottyepely, 1953–1964*. Olna-Pressz, Moszkva.
- RAINER M. J. (1999): *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. kötet. 1956-os Intézet, Budapest.
- RAINER M. J. (2011): *Bevezetés a kádárizmusba*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- RIPP Z. (2000): *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest.
- STANDEISKY É. (2010): *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest.
- SWANN, N. (1981): *Hungary: A decade of economic reform*. London.
- TAUBMAN, W. (2003): *Kruschchev. The Man and His Era*. Free Press, London.

Gecsényi Lajos

A fordulatig vezető út

Budapest és Bécs viszonya (1959–1964)¹

*S*ok-sok éve fűznek szoros baráti szálak Izsák Lajos professzorhoz. Pályánk ugyan eltérő nyomvonalakon haladt hosszú időn át, ám a távolság ellenére összekötött bennünket életfelfogásunk azonos szellemisége. Ezen alapult az a baráti támogatás, melyet tőle kaptam szakmai kötődéseim megerősítéséhez. Együtt munkálkodás az egyetemen, a tudományos közéletben és nem utolsósorban a fehér asztal mellett folytatott eszmecserék világ, a szakma és a család dolgairól – ezek barátságunk útjelzői. Az ő hajlíthatatlan keménysége és az én kompromisszumokra épülő megoldáskeresésem az adott pillanatokban jól kiegészítette egymást. Ezzel köszöntöm őt a hetedik évtized átlépésekor.

Meddig élhet két, ezer történelmi szállal és személyes kapcsolattal összekötött szomszédos ország a 20. század közepén súlyos konfliktusok közepette Európában? Aknamezővel lezárt háttár mentén, a múlt örökségeként hurcolt rendezetlen problémákkal. Joggal kérdezhetne volna ezt az 1950-es évek végén, a leverte magyar forradalmat követő „kis jégkorszakban” a Nyugat felé tekintgető magyar polgár, akinek családi emlékei között az egykori császárváros erősödő fényei 1956 óta a „kijáratot” jelezték. Kétségtelen, hogy a sorait rendező új párt- és kormánygarnitúra nem egy tagja számára sem volt ez másként. Jószerével hihetetlennek tűnt, hogy évekkal a magyar forradalmat követően, miközben, ha nagyon lassan is, de szaporodtak a megbékülés felé vezető apró jelek, változatlanok maradtak a megoldhatatlannak tűnő problémák. Annak okát, hogy ez így alakult, és a konfliktusenyhítési kísérletek 1957–1958-ban rendre-sorra kudarcot vallottak, a problémák gyökerénél kell keresnünk. A Kádár-kormány nemzetközi elszigeteltségében, a forradalom iránt érzett rokonszenv miatt az osztrák kormányt vádoló, rágalmozó nyilatkozatokban, a közös államhatáron hevenyészve ismét lefektetett aknamezőben és a határon kialakult feszültségben, az állambiztonsági kérdésként kezelt menekültpolitikában.

A szuverenitását éppen csak visszanyert Ausztria törvényben deklarálta semlegességét, de soha nem hagyott kétséget az iránt, hogy a nyugati világ részének tekinti magát. Erre épült társadalmi és politikai berendezkedése, ez határozta meg a közvélemény magatartását Magyarországgal szemben. Formálódó külpolitikájában ez jelentette a döntő elemet, miközben politikusai tudatában voltak annak, hogy alapvető érdekük a jó kapcsolatok megőrzése a moszkvai vezetéssel is. A szovjet politika irányítói számára 1956 végén még úgy tűnt, hogy az Ausztria

---

¹ A közlemény az OTKA K 78005 számú projekt támogatásával készült.

ellen a magyar forradalom kapcsán indított támadásokkal nyomást gyakorolhatnak az országra és befolyásolhatják a semlegesség értelmezését. Hamarosan, lényegében Anasztaz Mikojan miniszterelnök-helyettes 1957. áprilisi látogatása alkalmával, kiderült, hogy a magyar–osztrák viszony csak másodlagos jelentőséggel bír Moszkva számára. Annyiban, amennyiben figyelmet fordít és szorgalmazza mindkét oldalon a kapcsolatok rendezését.

Az évek múlásával világhosszá vált, hogy a kádári Magyarország nyomásgyakorló eszközei (mint a határsértésekért az osztrákok felelőssé tétele, a magyar emigráns szervezetek feloszlásának követelése, a vagyoni jogi kérdések rendezésére irányuló tárgyalások elodázása), a forradalom utóéletével kapcsolatos témák (kiskorú menekültek visszaadása) napirenden tartása, a politikai presztízs növelését célzó igények (kormány szintű tárgyalások, különböző egyezmények létrehozása) visszatérő hangoztatása és a különböző állambiztonsági akciók, az osztrákokat javaslatok tömegével bombázó taktika éppúgy nem vezetnek eredményre, mint az osztrák kormány védekező, halogató taktikája. Kétségtelen ugyanis, hogy a bécsi kormánykoalíció valójában a nemzetközi helyzet alakulásához (mindenekelőtt az ún. magyarkérdésnek az Egyesült Nemzetek Szervezetében történő lezárásához) és a bilaterális problémák (határ, vagyon) megoldási lehetőségeiről szóló párbeszéd megindulásához kötötte a Magyarországhoz fűződő viszony rendezését. Leslie Munro ENSZ-megbízott magyarországi beutazásának és a Mindszenty-kérdés megoldásának szorgalmazása Bruno Kreisky részéről nem szolgálhatott mást, mint a magyar kormány tesztelését, hiszen nyilvánvaló volt mindkét javaslat egyértelmű elutasítása.

Az ötvenes és hatvanas évek fordulójára azonban mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét országnak alapvető érdekében áll az akut problémák tárgyalásos rendezése. Oly módon, hogy országaik társadalmi berendezkedésének kölcsönös tudomásulvétele mellett lépésről lépésre előkészítsék a kapcsolatok javítását. A magyar politikai vezetést erre ösztönözte az enyhülést, a békés egymás mellett élest szorgalmazó szovjet stratégia, amely már szerette volna elfelejtetni a magyar forradalom véres leverésében játszott szerepét,² az osztrák koalíciós pártokat pedig a választók megnyeréséért folyó egyre élesedő küzdelemben felmutatandó külpolitikai sikerek (ez adott esetben kiemelten érvényes volt Burgenlandra), mindenképp pedig a külgazdasági érdekek. Az új „keleti politika” manifesztálására végül is annak a Bruno Kreiskynek a külügyministersége alatt került sor, aki jottányit sem változtatva mélyen antikommunista felfogásán, Ausztria egyértelmű nyugati demokratikus elkötelezettségén, pragmatikusan célul tűzte ki a tág értelemben értelmezett szomszédos államokkal való kapcsolatok rendezését és mindenekelőtt az országa határain uralkodó feszültséggócok megszüntetését. Mindamellett, hogy 1959–1964 között Ausztriában két parlamenti választás (1959, 1962) és három jelentős kormányátalakítás és olyan égető problémák, mint Dél-Tirol kérdése és a Habsburg-kérdés befolyásolták a belpolitikai helyzetet.

---

2 Ennek kívánt legalább verbálisan megfelelni a kádári külpolitika, amikor a pártkongresszusokon, az országgyűlésben kiemelten foglalkozott a magyar–osztrák viszonyral, hangoztatta megegyezési szándékát, miközben sohasem mulasztotta el vádolni Ausztriát és a normalizálás kudarcáért minden felelősséget Bécsre hárítani.

Természetesen az út, melyet a két oldalnak meg kellett tennie, eleve hosszúnak és sok buktatóval terheltnek ígérkezett. Ennek tudatában voltak mindenekelőtt Bécsben, és ha nehezen is, de tudomásul vették Budapesten is.³

Az elmozdulást a holtpontról 1959-ben néhány kisebb jelentőségű tény mutatta. Az osztrák parlament ratifikálta az 1956-ban aláírt vízügyi egyezményt, megkötötték az országúti teherfuvarozási egyezményt, aláírták a légügyi egyezményt. Ami a legfontosabb volt, 1959 októberében megemelt értékű hároméves árucseré-forgalmi szerződést írtak alá, amelybe beépítették a harmadik országban történő ipari együttműködést. A legjelentősebb az volt, hogy legalább szakértői szinten folytatódtak az 1956-ban félbeszakadt vagyoni jogi megbeszélések. Megkezdődött a növényvédelmi és állat-egészségügyi, továbbá jogsegély- és szociálpolitikai egyezmények előkészítése. A tavasz folyamán a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében érdekelt osztrák gazdasági csoportok nyomására, kihasználva a budapesti és bécsi nemzetközi vásárok lehetőségét, megkezdődtek a magas szintű kölcsönös vásárlátogatások. Ezenfelül szakszervezeti, társadalombiztosítási, élelmiszer-ipari és szövetkezeti delegációk jártak Ausztriában. Aligha többet, mint hiú reményeket tükröztek viszont azok a magas szintű magyar meghívások, amelyeket Raab kancellárnak és a frissen kinevezett Bruno Kreisky külügyminiszternek adtak át az év folyamán. Hatásos változás a közhangulat alakítása szempontjából fontos sporttalálkozók felújításában és az újságíró-látogatások kezdeményezésében történt. Nem sikerült viszont érdemben előrelépni a határon történő rendkívüli események: az esők és áradások által Ausztriába átsodort aknák okozta súlyos szerencsétlenségek megelőzése és a magyar határőrség indokolatlan fegyverhasználatának megszüntetése ügyében.

A már hagyományossá vált októberi bécsi külügyminiszteri megbeszélésen Kreisky elfogadta Sík Endre külügyminiszter meghívását és elment a bankgassei magyar követségre, azaz jogilag magyar földre lépett. A rendezés korlátaira azonban a tárgyaláson ismételten fény derült. Miután szó esett a gazdasági téren elért eredményekről, a megoldatlan kérdésekről, Kreisky nyíltan értésére adta azt a régóta egyértelmű osztrák felfogást, hogy a két ország közötti viszony alapvető átalakulásához, a kormányzati szintű rendezéshez meg kellene változni a magyarországi politikai légkörnek. Ennek a hiányában lehetetlennek tartotta egy budapesti meghívás elfogadását. A magyar párt- és állami vezetés láthatóan súlyos kudarcként élte meg az elutasítást. Ez tükröződött a Magyar Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusán 1959 decemberében Kádár János beszámolójában, aki azzal vádolta az osztrák kormányt, hogy ellenséges nyugati körök befolyása alatt áll, eltűri a Magyarország elleni kémszervezetek és fasiszta emigráns szervezetek működését.

Néhány hónappal később, 1960. február 17-én, a Külügyminisztérium kollégiumának ülésén, miközben a magyar-osztrák viszonyt elemző jelentés pozitívan értékelte a megindult enyhülést,

---

3 Ezt Kreisky (és más diplomaták is) éveken át értésére adták magyar tárgyalópartnereiknek. A magyar külpolitika ezzel szemben 1962-ig tárgyalókészségének hangoztatása mellett alapjában még mindig a nyomásgyakorlás különböző módszereiben reménykedett. Lásd az alábbi kötetben publikált dokumentumokat: *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964.* (Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta: Gecsényi Lajos.) Magyar Országos Levéltár, Budapest. 2000.

a vitában a hangnem további keményedését, mi több, szélsőséges véleményeket lehetett érzékelni. A Kollégium elé került jelentés is utalt arra, hogy a magyar politika nagy reményeket fűz Nyikita Hruscsov 1960 nyarán esedékes ausztriai látogatásához, abban bízva, hogy ez akár alapvető áttörést hozhat a két ország legmagasabb szintű kapcsolataiban. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy 1959 decemberében szovjet diplomaták két alkalommal is ilyen értelemben beszéltek a magyar külügy képviselőivel. Ennek szellemében a magyar külügyminisztérium 1960 januárjában egy feljegyzést adott át a budapesti nagykövetségnek azokról a kérdésekről, amelyekben Moszkva támogatását kérte az osztrákokkal szemben. Hruscsov utazásának közeledtével a szovjet elképzelések azonban láthatóan megváltoztak és a magyar kívánságok támogatását a Kreml a bécsi szovjet nagykövetség feladatai közé utalta. Ez minden kétséget kizáróan nem tudatosult a budapesti külügyben, miután 1960. június 23-án, a látogatás előestéjén terjedelmes jegyzéket nyújtottak át az osztrák követnek, melyben ismételten megvádolta Bécset a kapcsolatok rendezésének akadályozásával.

Hamarosan kiderült, hogy Hruscsov széles körű visszhangot kiváltott ausztriai látogatása (június 30. – július 8.) semmiféle változást nem hozott a magyar–osztrák viszonyban. Nyilvánvalóvá lett, hogy a szovjeteknek más prioritásai (elsődlegesen az európai gazdasági integrációhoz történő csatlakozásuk megakadályozása) vannak az Ausztriával kapcsolatos elképzeléseikben.

Talán a magyar politika csalódásával összefüggésben augusztustól, szinte bosszúhadjáratként, ismét megsokszorozódtak a magyar részről elkövetett határ menti fegyveres provokációk és az ezekkel kapcsolatos jegyzékváltások, kormánynyilatkozatok, kiújult a sajtóháború.

Ebben az általános légkörben a különböző szintű látogatásokkal, hullámmozgó, de összességében nem csökkenő gazdasági együttműködéssel, szerényen erősödő idegenforgalommal, mind több tudományos és kulturális rendezvénnyel, másrészt határkonfliktusokkal, diplomáciai jegyzékváltásokkal, kölcsönös sajtótámadásokkal egyaránt tarkított időszak még hosszú ideig tartott, ám egyre nyilvánvalóbbá vált a „pozitív tartalmú kis lépések” megkerülhetetlensége. Ennek egyik fontos jele volt, hogy 1961 februárjában a külügyi kollégium ismét napirendre tűzte a magyar–osztrák kapcsolatokra vonatkozó irányelvek megvitatását és a vita konklúziójaként Péter János már „pozitív”szemszögből összegezte a kapcsolatok alakulását. Nyilván ennek is köszönhető volt, hogy hamarosan megkezdődött a konkrét tárgyalások előkészítése egyes határügyi kérdések megoldásáról. A szakértői bizottságok gyorsan eljutottak két határszerződés parafálásáig, ám az osztrákok még mindig nem tartották elérkezettnek az időt az aláírásukra, így Kreisky utasítására technikai okokra hivatkozva határozatlan időre elnapolták az aláírást. A legkényesebb ügyben, a rendkívüli határeseményeket vizsgáló vegyes bizottság létrehozásáról végül csak több mint egy esztendő múltán sikerült megállapodni. Kreisky egy 1961 végén tartott sajtókonferencián (nyugat)német tudósítók kérdésére nyomatékosan hangsúlyozta az osztrák belpolitikai szempontok, a közvélemény hangulatának fontosságát a magyar kapcsolatok alakításában.

1962. február 20-án az MSZMP Politikai Bizottsága tekintette át a két ország viszonyát. A KB külügyi osztálya által készített előterjesztés nem hallgatva el a gazdasági, a kulturális és sport, valamint az idegenforgalmi területeken elért eredményeket, alapjában a régi sérelmeket hangoztatta. A vitában azonban Kádár János olyan új módon beszélt a témáról, ami addig szokatlan volt a magyar külpolitikában. Félretéve a magas szintű politikai kapcsolatok megte-

remtésére vonatkozó korábbi követeléseket, hangsúlyozta az ismételt kezdeményezések fontosságát, és rámutatott a politikai, gazdasági, diplomáciai, kulturális kapcsolatok szélesítésének lehetőségére. Bírálta a külügy- és a belügyminisztérium, valamint a Központi Bizottság külügyi osztálya nézetei közötti (meg nem nevezett) eltéréseket az Ausztriát érintő kérdésekben. És végül meglepő módon éles bírálattal illette a KB külügyi osztályát, amiért az osztrák kommunisták kérésére az osztrák pártvállalatokkal történő gazdasági kapcsolatépítést szorgalmazza.

Mindez előrevetítette a korábbi magyar magatartás változását. Így kerülhetett sor arra, hogy 1962 májusában Julius Raab, az előző évben lemondott szövetségi kancellár, a Szövetségi Kereskedelmi és Iparkamara elnöke az első Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitására a magyar fővárosba utazott. Raab a vásár osztrák pavilonjában üdvözölte az oda látogató magyar vezetőket, élükön Kádár Jánossal, akivel nemcsak kezet fogott, de koccintott is. Személyében az osztrák politika egyik meghatározó, nemzetközileg elismert személyisége, még ha a gazdasági élet képviselőjeként is, törte meg a kádári Magyarország elleni sokéves bojkottot.

Szeptember 20-án a magyar minisztertanács hozzájárult a vagyoni jogi főbizottság 1956-ban megszakadt tárgyalásainak osztrák kezdeményezésre történő folytatásához. Ezzel megnyílt a lehetősége az egyik legjelentősebb bilaterális tehertétel rendezésének. Röviddel később (november 8-án) aláírták az öt évre szóló kereskedelmi és fizetési egyezményt.

Egy hónappal azelőtt, hogy az ENSZ közgyűlése 1962 decemberében megszüntette Leslie Munro ENSZ-megbízott mandátumát a „magyarkérdés” vizsgálatára, Kádár János az MSZMP VIII. kongresszusán kifejtette a magyar álláspontot: Ausztriával nemcsak normális, hanem jó szomszédi kapcsolatok kialakítására törekszenek, hasznos együttműködés lehetséges a két ország között, miután érdekeik nem ütköznek. Azt azonban most sem mulasztotta el, hogy felszólítsa Ausztriát: számolja fel a területén szabadon működő ismert nemzetközi „kémügynökségeket”.

1963 folyamán a vagyoni jogi szerződés került a tárgyalások középpontjába. Ezt nyomatékossította Kreisky határozott álláspontja, amellyel a határszerződések aláírását, illetve egy budapesti meghívás elfogadását is a vagyoni jogi témához kötötte. A megoldás felé vezető utat a Politikai Bizottság 1963. december 21-én tartott ülése nyitotta meg, amikor „a tőkés államokkal függőben lévő pénzügyi és vagyoni jogi kérdésekről” szóló napirend vitájában kiemelten foglalkozott Ausztriával. Itt a felszólalók kimondták, hogy a vagyoni jogi ügyek rendezetlensége súlyosan terheli a két ország viszonyát, ezért fenntartásokkal, de törekedni kell a mielőbbi nullszaldós globális megoldásra.

Noha az év folyamán egy osztrák sportújságíró vízumügye még a Politikai Bizottságban is vitát kavart, mindkét oldalon nyilvánvalóvá vált, hogy elérkezett az ideje a kapcsolatok rendezésének. Ehhez a háttérrel a gazdasági szakemberek folyamatos kölcsönös látogatásai biztosították.

A vagyoni jogi vitában a döntő szót a Politikai Bizottság 1964. június 15-ei határozata mondta ki, amikor hozzájárult, hogy 20 millió (ez később 22,5 millióra módosult) schilling megfizetése mellett (az elhurcolt magyar vagyoniért és a „potsdami tételekért” fizetendő kárpótlás kérdésének mellőzésével) aláírható a vagyoni jogi megállapodás. A minisztertanács szeptember 24-én kelt határozatával megadta a felhatalmazást az egyezmény aláírására.

Ezzel elhárultak az utolsó akadályok a további szakegyezmények és a bővülő gazdasági és nemzetközi együttműködési lehetőségek kidolgozása előtt. Már Fock Jenő, a minisztertanács elnökének első helyettese 1964. júniusi ausztriai tárgyalásai Josef Klaus kancellárral, Pittermann

alkancellárral, Kreisky külügyminiszterrel, találkozói számos kormánytaggal, megbeszélései az államosított ipari üzemek vezetőivel egy új korszak kezdetének jegyében zajlottak le. Megszületett a megállapodás a Bruno Kreisky vezette küldöttség budapesti látogatásáról is, amely hivatva volt a fordulatot szentesíteni és meghatározni a nevezetes „Kádár und Kreisky” korszak felé vezető utat.

Majoros István

Volt egyszer egy „Magyarország”

Egy politikai hetilap kezdetei az 1960-as években¹

 Kádár-korszak egyik legizgalmasabb sajtóvállalkozása a *Magyarország* című hetilap megindítása volt 1964. február elsején. Politikai és társadalmi lapként működött egészen a rendszerváltás kezdetéig. „Lapunk a Magyarország, a földkerekség és hazánk eseményeinek, áramlatainak, eszméinek krónikása és kommentátora akar, kíván lenni” – fogalmazza meg a szerkesztőség a lap küldetését az első számban. S mindjárt hozzáteszi: „Valljuk: korunkban a szocialista világrendszer léte, alkotó munkája meghatározó erejű hatással van az egész emberi nemzet fejlődésére – éppen ezért ez minden értékelésünk és mérlegelésünk alapja.” E célkitűzéshez a lap egész fennállása idején tartották magukat, ezért a szocializmus megszűnte feleslegessé tette a hetilapot.² A hatvanas, hetvenes években azonban jól töltötte be a feladatát: ablakot nyitott a világra egy olyan rendszerben, amelyik korlátozta az emberek szabad mozgását és az információáramlást. Tegyük még hozzá: hét év telt el az 56-os forradalom óta. Egy kis Nyugatot hozott az olvasónak a formájával, a szerkesztésmódjával, a tördelésével. A szerkesztőség pedig jól felkészült újságírókból állt, akik több nyelven olvastak, beszéltek, s a Magyar Távirati Iroda vagy valamelyik nagy napilap, mint a Népszabadság vagy a rádió, televízió külföldi tudósítói voltak. Az MTI-nek a világ különböző részein voltak kiküldött újságírói, így Acrrában, Bécsben, Belgrádban, Bukarestben, Londonban, Moszkvában, Párizsban, Prágában, Szófiában, Varsóban és Washingtonban. A lap főszerkesztője, dr. Pálfy József³ 1956-tól 1961-ig az MTI párizsi tudósítója volt, s feltehetően franciaországi tapasztalatai is megjelentek a lapban. Az újság a Kelet és a Nyugat sajátos keveréke volt abban az értelemben, hogy a szerkesztés, a stílus egyértelműen nyugati hatást tükrözött, s az is, hogy képeket, illusztrációkat közölt, míg a forma, a képek, a papír és a nyomás minősége jelezte, hogy a lap Kelet-Európa egyik országában jelenik meg. Ennek ellenére Murányi Gábor joggal írja: „1964. február 1-jén diadalútjára indul a – mindenre, csak külpolitikai lapra nem

1 Jelen munkának az *Öt Kontinens* 2010-es számában (Budapest, 2011) megjelent francia nyelvű tanulmány (*Magyarország, hebdomadaire politique et l'image de la France dans les années 1960*) az alapja. A szerző ezt jelentősen átdolgozta és kibővítette.

2 A lap 1991-ben szűnt meg.

3 Pálfy József (1922–2001) 1964-től 1989-ig a *Magyarország* című hetilap főszerkesztője. 1974–1980, a Magyar Újságírók Szövetségének elnöke. Dolgozott a televízióban is mint külpolitikai kommentátor és műsorvezető. Több könyve megjelent. A legismertebb a Franciaországról szóló. Annak ellenére, hogy a hatvanas évek elejétől a rendszerváltásig a korszak meghatározó újságírója volt, az interneten alig találni róla információkat.

utaló – *Magyarország* című hetilap. A példányonként 2 forintos újságnak az előzetesen tervezett 60 ezernél rövidezen 10 ezerrel több lett az engedélyezett átlagpéldányszáma.”⁴ A lap háttérinformációkat adott a nemzetközi vagy a hazai élet egy-egy eseményéről s valóban rövid idő alatt népszerű lett nemcsak az értelmiség, hanem az egyszerű munkásemberek körében is. E sorok szerzője jól emlékszik arra, amikor édesapja a hatvanas évek közepén minden hétvégén egy *Magyarországgal* jött haza. Az újságot a társadalom szinte minden rétege meg tudta venni. 1967 végén aztán átalakították. A főszerkesztő, Pálffy József és helyettese, Gárdos Miklós az olvasókhöz címzett levélben 1967 októberében leírták a váltás okait. „Úgy érezzük, hogy lapunk az olvasók rokonszenvét elsősorban őszinte hangjával érdemelte ki – írják. Azok a körforgó gépek, amelyeken a MAGYARORSZÁG-ot eddig nyomták, elavultak. Észrevehették ezt olvasóink is, akik gyakran kifogásolták – és joggal –, hogy miért szennyez a nyomdafesték, hogy miért olvashatatlan a szöveg, hogy miért felismerhetetlenek a képeken szereplők és így tovább. Nos, a régi gépeket a Zrínyi Nyomda tetemes beruházással újakra cserélte ki... Az offset gépeken összehasonlíthatatlanul tisztább a nyomás, a szöveg olvashatóbbá válik, a képek valóban illusztrálni képesek.” Úgy ítélték meg, hogy az új technika 32 oldalas megjelenést kíván, s ezáltal nyolc oldallal bővült a lap (addig 24 oldalon jelent meg). E változtatás lehetőséget adott arra is, hogy 3 helyett 6 oldalon szemlézzenek az *Öt világrész száz lapja* című rovatban, növelhetik a többi rovat terjedelmét is, külön szólhatnak a női olvasókhöz, a fiatalokhoz, s minden héten sportvonatkozású cikkel is jelentkezhetnek. A jobb minőség miatt a lap árát emelni kellett 2-ről 3 forintra, s az új változat 1967. november 3-ától került az olvasóhoz.⁵

A hetilapot legalább három részre lehet tagolni. Az újság első része a nemzetközi élettel foglalkozott, bemutatták egy-egy ország, régió politikáját, a nemzetközi élet mozgását elemezték, de foglalkoztak katonai, stratégiai, gazdasági kérdésekkel is. A lap utolsó részében elsősorban Magyarország társadalmát, kultúráját vizsgálták, de a külföld kultúrája is megjelent. A legérdekesebb rész talán az *Öt világrész száz lapjából* című rovat volt, amely a lap középső részét foglalta el, s itt a külföldi lapok szemléljét találta az olvasó. Politikai, kulturális, sőt bulvárcikkek is megjelentek, ezenkívül képek, karikatúrák, s ezzel, kommentár nélkül, ízelítőt adtak a magyar olvasónak a nyugati sajtóból, és a sajtószemle segítségével képet alkothatott a nagyvilág, főleg a Nyugat sajtójáról. A bemutatott lapok skálája igen széles volt. A *Paris Jour*, *Der Spiegel*, *Polityika*, *Pravda*, *New Statesman*, *France nouvelle*, *Le Monde*, *The Daily Times*, *Die Welt der Literatur*, *Time*, *The New York Times*, *The Times*, *Le Nouvel Observateur*, *US News and World Report*, *Schweitzer Illustrierte Zeitung*, *The Daily Telegraph*, *Die Weltwoche*, *France Observateur*, *Rinascita*, *New York Herald Tribune*, *Süddeutsche Zeitung* egyaránt szerepelt itt, és még lehetne sorolni a lapokat.

4 Murányi Gábor az 1964-es évvel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy ez a sajtóterjeszkedés éve volt. A *Népszabadság* – ekkor 750 ezer példányban jelent meg – 16-ról 20 oldalasra bővült, a *Magyar Nemzet* pedig 12 helyett 16 oldalon jelent meg. Murányi Gábor: 1964. <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/06/6.htm>

5 Ez az ár is megfizethető volt. Arra azonban nincs adatunk, hogy mennyi volt az önköltsége a lapnak. Feltehetően az újság ára ezt nem fedezte, ezért jelentős állami támogatást kaphatott, mert fontosnak tartották, hogy egy nyugati típusú lap is megjelenjen a hazai kínálatban.

A *Magyarországot* kitűnő újságírók írták, akik könnyed, népszerű stílusban szóltak komoly politikai és társadalmi, gazdasági kérdésekről. Érdeemes megemlíteni a címadást, mert a szerkesztőség ügyelt arra, hogy már ezzel is felhívják az olvasó figyelmét. A fejlécben jelezték, hogy melyik országról, milyen témáról szól a cikk, pl. nemzetközi diplomácia vagy magyar jelen stb. Ezután jött egy hangzatos cím: *Forgalom Vnukovo 2-n.*⁶ Ezt egy rövid felsorolás követte – ma ezt kulcsszavaknak nevezzük (*keywords*) –, ahol az olvasó jelzést kapott a témáról: *Három látogatás Moszkvában; Főtéma: Vietnam; Európai együttműködés.* A bal oldalon található címfejléc mellé egy képet illesztettek, amelyen Koszigin, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke és Indira Gandhi, India miniszterelnöke látható a repülőtéren. Maga a cikk ezután következett 3 hasábra törölve, s alcímekkel megtörve, melyek szintén figyelemfelkeltőek és rövidiek voltak.

A másik említett cikket – *Magyar jelen* – is érdemes megnéznünk. A *Törvényesség, létbiztonság, reális távlatok mindenkinek* cím alatt ugyanis a Kádár János miniszterelnökkel készült interjút találjuk, amely eredetileg a *Le Monde* első oldalán jelent meg 1964. február 18-án, a *Magyarország* pedig 1964. február 23-án közölte. A beszélgetést André Fontaine, a francia lap külpolitikai szerkesztője készítette. A két és fél órás beszélgetés Budapesten készült, s a riporter megjegyzi, hogy mennyi hasonlóság van Bécs és Budapest között, majd bemutatja a miniszterelnököt. „Mélyen ülő szemei harminc esztendő harcainak bélyegét viselik” – írja, majd hozzáteszi: „Ezeknek az éveknek egy részét Horthy, majd Rákosi börtöneiben töltötte.” Az elszenvedett kinzások ellenére az újságíró nem látott szkepticizmust, kiábrándultságot Kádárban, s ezt így magyarázza: „Az ő számára a szocializmus egzakt tudomány, egyetemes sikere bebizonyított, s az az út, amely őt, az egyszerű munkást a Magyar Népköztársaság kormányfőjévé tette, csak eggyel több bizonyíték..., hogy milyen irányba halad, Engels szavával, az emberiség igaz története.” S a miniszterelnökről még egy megjegyzés: „Kádár Jánosban semmi sincs az egykori automatikus és előregyártott stílusban beszélő kommunista vezérből. Hús és vér ember, aki hunyorgat, gesztikulál és rengeteget dohányzik.” Az interjú során megvizsgálták a francia–magyar kapcsolatok helyzetét, amelyet Kádár normálisnak nevezett. S valóban, az interjút megelőzően emelték nagyköveti szintre a diplomáciai kapcsolatokat, s a parlamenti küldöttségek is találkoztak egymással.⁷ Kádár kiemeli a francia könyvek magyarországi kiadását, a francia riporter pedig idézi Kádárnak a kereskedelmi együttműködésre vonatkozó szavait: „ne törődjünk a gyártmányok világnézetével”. Az interjúban szó van a falu életének átalakulásáról, a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről, a különböző biztosítások, a nyugdíj bevezetéséről a parasztság számára. Fontaine kérdésére, vajon 56 nélkül is bekövetkezett volna ez a fejlődés, Kádár pillanatnyi gondolkodás utáni válasza: „Azt hiszem.” Több mint húsz évvel a Kádár-rezim összeomlása után furcsa és érdekes olvasni az interjút, főleg a szocializmus sikerébe vetett hitet, de a hatvanas években az ország kezdett kilábalni a Rákosi-korszak 56-hoz vezető válságából, és a Nyugat érdeklődése is megnőtt a szovjet blokk, így Magyarország iránt. A hetilap ezért

6 PIRITYI S. (1966): *Forgalom Vnukovo 2-n. Magyarország*, július 24.

7 1961-ben Párizs és Budapest kulturális egyezményt írt alá, s még ebben az évben francia parlamenti küldöttség érkezett a magyar fővárosba. A diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre való emelésére 1963. december 23-án került sor. A párizsi magyar nagykövet Vincze József lett, s Franciaországot Budapesten Pierre Francfort képviselte. FÜLÖP 1994: 223; MAJOROS 2011: 114.

kedvező belpolitikai helyzetben és rendkívül mozgalmas nemzetközi viszonyok között kezdette meg működését. Ezt azért fontos, mert 1956 után a Kádár-rezsim elszigetelődött a nemzetközi életben,⁸ s a magyarkérdés 1962-ig napirenden volt az ENSZ-ben. Magyarország ezért 1960-ban tárgyalásokat kezdeményezett az Egyesült Államokkal, melynek eredményeként a magyar ügy végül lekerült az ENSZ napirendjéről, azzal a feltétellel, hogy a politikai foglyokat szabadon engedik. S valóban, 1960 márciusában a foglyok egy részét kiengedték, majd 1963 márciusában általános amnesztiát hirdetett Magyarország. Még ebben az esztendőben U Thant, az ENSZ főtitkára hazánkba látogatott, az év végén pedig megkezdődött a diplomáciai kapcsolatok nagykövetségi szintre emelése, és ez 1964-ben is folytatódott.⁹ A magyar politikai vezetés erőfeszítései az elszigeteltség felszámolására egybeestek De Gaulle tábornok keleti nyitási politikájával is 1963-tól kezdődően. Ennek keretében a következő évben a román miniszterelnököt fogadták Párizsban. 1965 januárjában Péter János külügyminiszter szintén a francia fővárosba látogatott, partnere, Couve de Murville aztán 1966-ban körutazást tett Kelet-Európában: volt Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, s utazását Magyarországon zárta. A francia elnök ugyancsak 1966-ban, június 20. és július 1-je között hosszú utazást tett a Szovjetunióban, Koszigin miniszterelnök pedig decemberben ment Párizsba. De Gaulle a következő évben Lengyelországba látogatott, 1968-ban pedig Romániába.¹⁰ Ez a keleti nyitás a *Magyarországban* éppúgy tükröződik, mint általában a magyar sajtóban, s a Nyugattal, Párizssal szembeni értékelés is változik. Jó példa erre De Gaulle tábornok, akivel 1958-ban, hatalomra kerülésekor, a magyar lapok szerint a fasizmus újjászületett. A Szovjetunióban tett utazása megváltoztatta a hangnemet. Már nem a fasizmusról vagy a gaullizmus válságáról ír a hetilap, hanem a francia *grandeur, a gloire* jelenik meg De Gaulle-lal kapcsolatban és a béke egymás mellett élés elve. Az utazásról maga a főszerkesztő, Pálfy József írt a lapban 1966. június 26-án *De Gaulle Moszkvában* címmel. A megváltozott hangnemben szerepet játszott a tábornok néhány gesztusa is. Amikor Moszkvába érkezett, még Nagy-Oroszországról beszélt, utazása végén már nevével nevezte az országot: Szovjetunió. S még oroszul is mondott egy mondatot, hibátlan kiejtéssel, jegyzi meg Pálfy. A tábornokkal még számos cikk foglalkozott, közben bemutatták a francia politikai életet, s benne a szocialista Mitterrand-t is, akit a lap a jövő emberének tartott. Az 1981-es választások után valóban ő lett Franciaország elnöke. A hetilap a nemzetközi élet más eseményeiről is készített elemzéseket kitűnő újságírók, mint Léderer Frigyes, Pirityi Sándor, Várkonyi Tibor, Pethő Tibor, Serény Péter, Lehel Miklós, Gömöri Endre, Paál Ferenc, Baracs Dénes, Novobátzky Sándor és mások tollából.

A nemzetközi élethez hasonlóan sokat foglalkozott a lap a kultúra kérdéseivel is. A skála ezúttal is széles, hiszen Liszt és George Sand kapcsolata, Aragon, Malraux, Allain Robbe-Grillet vagy a magyar irodalom ismertsége a világban éppúgy megjelenik a lap hasábjain, mint a film,

8 A magyar külügyminisztérium 1960. december 15-i jelentése szerint a francia politikai vezetés minden téren ellenségesen viselkedik Magyarországgal szemben, ezért a kapcsolatok normalizálására kell törekedni. Magyar Országos Levéltár, XIX-J-1-j-005/1961.

9 1963-ban Franciaország mellett Nagy-Britannia és Belgium tette meg ezt a lépést, 1964-ben Olaszország, Svédország, Svájc és Kanada. GERGELY–IZSÁK 2000: 409.

10 VAISSE 2009: 242–246; GARADNAI 2008: 31–33, 41.

a divat, s ehhez kapcsolódóan a miniszoknya körüli viták Párizsban, s az is, hogy mennyit isznak a franciák.¹¹ A lap szinte naprakész a kultúra területén is: Jean-Luc Godard *A kínai lány* című filmjének bemutatójával kapcsolatos botrányokról azonnal tudósított.¹²

A *Magyarország* című hetilap fenti rövid bemutatása a hatvanas években talán érzékelteti a vállalkozás újszerűségét a Kádár-rezsim korabeli körülményei között. Természetesen a lap első számában megfogalmazott módszer, a szocializmus szemszögéből való értékelés volt a vezérfonal. Ahhoz azonban, hogy kritizálhassák a nyugati világot, a kapitalista társadalmat, ezt előbb be kellett mutatniuk. Az olvasó pedig közben megtanult a sorok között is olvasni. Reméljük, egyszer valaki ennek a „Magyarországnak” is megírja a részletes történetét.

Irodalom

- FÜLÖP M. (1994): Les relations franco-hongroises depuis 1945. *Cahiers d'études hongroises*, 6.
- GARADNAI Z. (2008): Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok jellegzetességei. In: Uő: *Iratok a magyar–francia kapcsolatok történetéhez 1963–1968*. Budapest.
- GERGELY J. – IZSÁK L. (2000): *A huszadik század története*. Budapest.
- MAJOROS I. (2011): Magyarország, hebdomadaire politique et l'image de la France dans les années 1960. *Öt Kontinens*, N° 2010. ELTE, Budapest.
- MURÁNYI G. (1964): <http://www.c3.hu/scripta/beszelo/97/06/6.htm>
- VÁISSE, M. (2009): *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Fayard, Paris.

---

11 A cikk megjegyzi, hogy nő a sörfogyasztás, 33 literről 61,5 literre fejenként, de még mindig a bor vezet 187,2 literrel (fő/év). A franciák túl sokat isznak, *Schweizer Illustrierte Zeitung (Öt világrész száz lapjából)*, 1966. április 24.

12 HEGEDŰS Z. (1967): *Godard. Vihar egy film körül*. december 10.

Balogh András

A magyar rendszerváltás néhány nemzetközi politikai komponenséről

A magyar és általában a közép- és kelet-európai rendszerváltásokról könyvtári irodalom született és mégis bizonyos hiányérzetünk van, amikor a meghatározó nemzetközi tényezőkről gondolkodunk.

Mindenki tudja, hogy Közép- és Kelet-Európa kis országai, így Magyarország is, bár belső fejlődési tényezőinek fontosságát nagy hiba lenne lebecsülni, alapvetően függték nem egyszerűen a Szovjetuniótól, hanem általában a nemzetközi helyzettől. Mái éles vitákat vált ki, hogy a magyar külpolitika fénykorának is emlegetett 1989–1991 közötti időszakban a magyar vezetés mennyiben kapott zöld utat Moszkvától, hogy a kortársak számára megdöbbentő horderejű és gyorsaságú döntéseket meghozzon. Ez az az időszak, amikor Magyarország aktív szerepet vállalt a keleti blokk reformfolyamatainak újraértelmezésében, kiemelkedő szerepet játszott a határnyitásban, így közvetve alapvetően hozzájárult Németország és szélesebb értelemben Európa egységesítésében.

Vajon helytálló-e ez a gondolatmenet? Nyilvánvalóan nagyon sokan eddig is vitatták, már csak azért is, hogy az akkori reformkommunista vezetés érdemeit elvitassák. A máig tartó vitában értelemszerűen azok, akik a moszkvai tényezőnek a fontosságát hangsúlyozzák, nem kis mértékben mellékszereplővé teszik az Amerikai Egyesült Államokat. Vagy ha ezt nem, akkor erőteljesen azt az álláspontot képviselik, hogy Reagan nyolcéves elnöksége, majd ezt folytatva idősebb Bush elnöki évei, azzal, hogy kérlelhetetlenül nyomást gyakorolt a Szovjetunióra, rákényszerítette egy mindennél erőteljesebb katonai versenyfutásra, ezzel alapvetően hozzájárult a szovjetrendszer és a kommunizmus bukásához.

A vita tehát nem egyszerűen a magyar korabeli viszonyokról, vagy akár a jelenkor magyar politikai harcairól, hanem világtörténelmi jelentőségű folyamatok értelmezéséről szól. Az idevágó tudományosnak mondott álláspontok is messzemenően átpolitizáltak.

Az alábbiakban röviden arra vállalkozunk, hogy megvizsgáljuk, vajon az Egyesült Államok 42. elnöke, George Herbert Walker Bush (idősebb Bush) milyen politikát folytatott és ez mennyiben befolyásolta a drámai eseményeket. Alaptételünk az, hogy Bush elnök, követve Reagan utolsó hónapjainak irányvonalát, korántsem konfrontációs politikát folytatott. Ellenkezőleg. A korabeli diplomáciai, újságírói és egyéb reagálásokat vizsgálva kitűnik, hogy idősebb Bush-t této-vázással, lassúsággal, a kockázatok nem vállalásával, nem pedig a nemzetközi feszültség növelésével szokták vádolni. Valóban, Bush időszakában nem a hidegháborús hangok kerültek előtérbe. A Bush-korszaknak ezek a kritikus évei, pontosabban Bush hivatalba lépésétől, 1989 januárjától Gorbacsov bukásáig, 1991 decemberéig tartó időszakban az Egyesült Államok messzemenően el akarta kerülni a nemzetközi viszonyok kiéleződését és nincs annak jele, hogy olyan stratégiát követett volna, amely ellenfele térdre kényszerítésére irányult. Bush egész ve-

zetői garnitúrája nem számított a Szovjetunió gyors összeomlására, közép- és kelet-európai birodalmának robbanásszerű szétbomlására. Az egész időszakot figyelembe véve sokkal inkább egy eddig nem ismert, talán egy kicsit a második világháború végére emlékeztető szoros amerikai–szovjet kooperáció jött létre.

A Bush-adminisztráció egyértelműen külpolitikai prioritású abban az értelemben, hogy a belső gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokkal szemben a Fehér Ház egyértelműen a nemzetközi viszonyokra fordította figyelmének nagy részét. A Bush-csapat az amerikai történelem egyik kiemelkedő külpolitikai gondolkodókból álló teamje volt, amely magába foglalta a nemzetbiztonsági tanácsadó Brandt Scrocroftot, a külügyminiszter James Bakert, a hadügyminiszter Dick Cheneyt, és az egyesített vezérkar főnökét, Colin Powellt. Ez az alapvetően mélyen konzervatív meggyőződésű gárda kitűnő történelmi ismeretek és tapasztalatok birtokában mindenképpen el akarta kerülni a háborút. Tisztában volt azzal, hogy a sarokba szorított Kreml-vezérek esetleg a legrosszabbra is képesek lesznek. Pontosan tudták, hogy különleges dolgok zajlanak a Szovjetunióban, felismerték, hogy a Gorbacsov-vezetés történelmi lehetőségeket rejt magában, de egyben elképzelhetetlen nagy veszélyeket is gerjeszthet.

Bush hivatalba lépése után azonnal szembesült a kínai politikai rendszer komoly megrendülésével. 1989 júniusában a Tiananmen téren olyan jelenetek zajlottak, amelyek előrevetítették annak lehetőségét, hogy a kommunista tömbön belül Kína lesz az a gyenge láncszem, amely megnyithatja az utat a szisztéma egészének összeomlásához. Ez egy általános vélemény volt, amely abban gyökeredett, hogy a pekingi vezetés kapkodott, a legdurvább erőszakhoz folyamodott, a társadalom kiábrándulttá vált és kész a változásokra. Washington nem osztotta ezt a véleményt. Ahogyan az Egyesült Államok reagált, ez sok tekintetben jelzés volt arra, hogy az új adminisztráció hogyan kezeli a nemzetközi ügyeket. Tulajdonképpen az történt, hogy az előbb említett team, élén magával az elnökkel (akinek különleges ismeretei voltak Kínáról, hiszen az 1970-es években az Amerikai Egyesült Államok Összekötő Hivatala – ahogyan akkor a külképviseletet nevezték – vezetőjeként dolgozott), egyáltalán nem látta úgy, hogy eljött a sikeres amerikai beavatkozásra az alkalom. Az amerikai vezetés alapvetően passzív maradt. Nagy kiábrándulást okozott ezzel kínai és nem kínai demokraták számára, de utólag egyértelműen azt lehet mondani, hogy ez reálpolitika volt, ugyanis az amerikai vezetés pontosan tudta, hogy a kínai rendszer még korántsem omlott össze, és azzal is tisztában volt, hogy ha Kína káoszba süllyed, az egyáltalán nem segíti elő az amerikai célok érvényesítését.

Sokan úgy gondolták azonban, hogy az Egyesült Államok nagy alkalmat mulasztott el, hiszen az egész kommunista birodalom megrendült. Ennek másik nyilvánvaló jele volt, hogy 1989. november elején, tehát néhány hónappal a tiananmeni vérfürdő után, a berlini falat óriási lelkesedéssel a kelet- és nyugatnémet lakosok lebontották. Éppen úgy történt a fal lerombolása, ahogyan ezt Nyugaton mindig is elképzelték. Úgy tűnt, hogy a félelmetes ideológiai-politikai és természetesen katonai ellenfél, a Szovjetunió ténylegesen iszonyú nagy gondokkal nézett szembe. Az amerikai külpolitika azonban most sem kívánt drámai lépéseket tenni. Sőt, ezt az alkalmat az amerikai diplomácia arra használta fel, hogy minden eddiginél jobban megerősítse Moszkvával való kapcsolatát, hiszen úgy értékelte, hogy hosszú távon egy barátságosabb, kiegyensúlyozottabb és tovább demokratizálódó, talán a piacgazdaság irányába elmozduló Szovjetunió partner lehet egy új világ kialakításában. Ilyen körülmények között került sor 1989. december másodika és harmadika között arra a máltai értekezletre, amelyet

hivatalosan Washingtonban és Moszkvában azonnal úgy értékelték, hogy ezzel a hidegháború véget ért.

Teljesen a hidegháborút meghaladó légkör mutatja, hogy miként került sor amerikai részről 1990. augusztus 2-án az iraki invázió, az *Operation Desert Shield* művelet meghirdetésére, majd ezt követően 1991. január 17-én az *Operation Desert Storm* műveletre. A Szovjetunió az Egyesült Nemzetek Szervezetében a Biztonsági Tanács tagjaként áldását adta az amerikai akcióra, amelynek célja az volt, hogy Irakot megbüntesse, meggyengítse, és természetesen elérje azt, hogy az iraki csapatok kivonuljanak Kuvaitból. Ily módon Moszkva elismerte az amerikai szupremációt az Öbölben.

Ezek azok a fejlemények, amelyek Közép-Amerikától egészen a Közel-Keletig mindenütt teljesen más hozzáállást mutatnak a két nagyhatalom részéről. Megvolt annak a lehetősége, hogy a hidegháborút eltemessék úgy, hogy egyik fél se nyilváníthassa magát győztesnek.

Ez volt tehát az a nemzetközi légkör, amelyben a magyar politikai élet szereplői tevékenykedni tudtak. Érthető módon azok értékelték fel, akiknek reális ismereteik voltak a világról és elsősorban ők tették lehetővé, hogy Magyarországon egy gyors és békés rendszerváltás történjék.

Ezen a ponton érdemes felidézni kicsit konkrétan is, hogy mit kellett érteni a Bush-politikából. Az amerikai külpolitika három nagy célterületét kellett szem előtt tartani, amelyek meghatározóak voltak a korábbi világpolitikában, és közvetlenül alakították a magyar politikai viszonyokat. Az első a kelet–nyugati kapcsolatok kezelése, a második a német egységgel kapcsolatos amerikai lépések és végül a közel-keleti rendezésre tett kísérlet. Ezek közül most az elsőt tudjuk bemutatni.

A kelet–nyugati kapcsolatok alakítása. A német kérdés új megközelítése

Bush a kelet–nyugati kapcsolatokat tekintette az amerikai külpolitika meghatározó prioritásának. Nyilvánvaló, hogy ez eddig is így volt, hiszen az Egyesült Államok külpolitikája elsősorban a fő riválist, partnerre és ellenségre, a Szovjetunióra és szövetségeseire irányult. A rivális szuperhatalom „kezelése”, ha lehetséges, gyöngítése vagy megsemmisítése lehetett csak az USA hosszú távú célja. Ebben nincs új. A teljesen új, Bush által megvalósított irány a Szovjetunióban kibontakozott reformok, a Gorbacsov-politika által biztosított lehetőségek pontos felmérését, valamint az Egyesült Államok, a nyugati világ és végső soron az emberiség számára történő kihasználását jelentette. Bush a politikailag és diplomáciailag különösen kényes feladatot tökéletesen oldotta meg; nem sarokba szorítani vagy megalázni akarta ellenfelét, ami biztos kudarchoz vezetett volna, hanem érdekeltté tenni a nagy horderejű változások véghezvitelében.

Az elnök, természetesen, elődjéhez hasonlóan meg akarta nyerni a hidegháborút és ennek érdekében vissza akarta szorítani a szovjet befolyást, de nem globális háború útján. Felfogását mindennél jobban mutatja a berlini fal lebontásával kapcsolatos reakciója. Bush nem becsülte le az aktivisták, a civil szervezetek, a sajtó szerepét, de nagyon jól tudta, hogy a berlini fal lebontása egy hosszú történelmi folyamat eredménye, amelyben óriási szerepe van a Szovjetunióban beindult reformfolyamatoknak és személy szerint Gorbacsovnak. Bush-tól elvárták

volna, hogy a berlini falon ugráló aktivistaként lelkesedjen, de ő rendkívül nagy visszafogottságot mutatott. Amikor a fal lebontását követően Berlinben járt, és megkérdezték, hogy mi a véleménye, Bush annyit mondott: „*I'm very pleased.*” Amikor a sajtóértekezleten elhangzott mondatát meglepetéssel fogadták, akkor még annyit tett hozzá: „*I'm not an emotional kind of guy.*” Ebben nemcsak egy sokat tapasztalt politikus véleménye fejeződött ki, aki pontosan tudja, hogy a történelmet nemcsak azok alkotják, akik tele vannak lelkesedéssel és nemes emóciókkal, hanem azok is, akik képesek az erőviszonyok felmérésére, a következmények lehetséges elemzésére. Bush tudta, hogy a fal lebontásával nem tűnt el a Szovjetunió és a legdrámaiabb, legkritikusabb és legveszélyesebb időszak éppen most következik. Még senki sem tudta, hogy mi történik a Szovjetunióban, és nem lehetett kizárni egy konzervatív fordulatot és egy radikális Amerika-ellenes politikához való visszatérést sem, ami világgégshez vezethetett volna. Még senki sem tudta, hogy a német újraegyesítés megtörténik-e és ha igen, mit fog eredményezni. Nem vezet-e a nyugati szövetségi rendszer széteséséhez és újabb, minden eddiginél súlyosabb európai káoszhoz?

Bush úgy vélte (és ebben a véleményében egyidejűleg mutatkozik meg a reálpolitikus és a régi vágású konzervatív), hogy a következő időszakban a kelet–nyugati kapcsolatok alakításában a német kérdés kezelésének is elengedhetetlen prioritást kell kapnia. Ez megint teljesen új politikát igényelt, hiszen mindaddig az amerikai külpolitika axiómának fogadta el, hogy Németország kettéosztásán alapul Európa és a világ stabilitása. Bush-nak abban volt különleges szerepe, hogy felismerte: nem ragaszkodhat ehhez a külpolitikai doktrínához. Ebben az időszakban Kohl érkezettnek látta az időt Németország történelmi jelentőségű újraegyesítésére, Bush pedig szélesebb, globális célok által vezérelve a világ újraegyesítésére. Bush nem egyszerűen tudomásul vette a Németországban beindult folyamatokat – az Egyesült Államok és a világ érdekeivel egybehangzóan tartotta, hogy támogassa a német egységesülési irányzatot, amely előfeltétele Európa és a világ megosztottsága felszámolásának.

A bizonytalanságokhoz kétségkívül hozzátartozott az, hogy a német kérdésnek a felvetése egyidejűleg zavarhatta a szovjetunióbeli reformerek, és személyesen Gorbacsov pozícióit és egyben zavart kelthetett a szövetségesek körében is.

Az amerikai–szovjet kapcsolatok alakításában különleges szerepet kapott Bush és Gorbacsov találkozója Máltán. A legendás máltai találkozó a maga korában is rengeteg találgatást szült, annál is inkább, mert a kívülállóknak nem volt világos fogalma arról, hogy mi is történt ezen a csúcstalálkozón. Az 1989-es máltai értekezletnek ugyanis nemcsak hogy nem szivárogtak ki a dokumentumai, hanem kiderült: ilyen dokumentumok valóban nem is születtek. Ennél azonban lényegesen fontosabb volt, hogy a két államférfi között a bizalom légköre megerősödött és a kettejük dialógusa egy teljesen új, a világ biztonságát, stabilitását, nyitottságát, demokratizálását, valamint a hagyományos hatalompolitikáról való lemondás koncepcióját fejezett ki. Vagyis a Bush-féle új világrend és a gorbacsovi, meglehetősen homályos, de jó szándékú reformtörekvések egybeestek. A két államférfi párbeszédéből kiderült, hogy a leglényegesebb kérdésben meg tudtak állapodni: ez pedig a konfrontáció és különösen a háború elkerülésének szükségessége és lehetősége. Erről eddig is szó volt a különböző csúcstalálkozókban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, de abban sohanem tudtak megegyezni, hogy mindegyik fél csökkentse a maga befolyási körét, elsősorban Európában. Bush bölcsességét mutatja, hogy magáévá tette azt a gondolatot, hogy a Szovjetunió történelmi jelentőségű visszavonulása Közép- és Kelet-

Európából nem jelentheti Moszkva megalázó vereségét, mert akkor ez a mechanizmus egyáltalán nem működik. Ez teljesen egyértelmű politikai vonal volt, Bush nem Gorbacsovot akarta megmenteni, hanem meg akarta menteni azt a folyamatot, amely a világot megszabadítja a nukleáris konfrontációtól.

Tulajdonképpen miről is volt szó Máltán? Az elhangzott beszédek önmagukért szóltak. Bush többek között kifejtette, hogy az USA érdekelt a peresztrojka sikerében, ami Gorbacsov közvetlen támogatását jelentette. Kijelentette, hogy az erőre, a katonai fölényre való támaszkodás, az egymás kárára vívott ideológiai küzdelem politikájának véget kell vetni, és hogy a hidegháborús módszerek vereséget szenvedtek. Ez az új amerikai álláspont a klasszikus reagan politikával, a nyomásgyakorlással, a Szovjetunió felszámolását elérni akaró reagan koncepcióval való leszámolást is jelentette. Bush Gorbacsov megnyugtatóására világossá tette azt is, hogy a Szovjetunió nehézségeit nem akarták és nem akarják kihasználni.

Gorbacsov ugyanebben a szellemben nyilvánult meg. Utalt az Egyesült Államok panamai akciójára, amely „normális” körülmények között nyilván iszonyú hangerejű szovjet reagálásokat váltott volna ki, amiért az Egyesült Államok interveniált egy független országban. A Szovjetunió azonban nem tett semmit, mert nincsenek céljai Közép-Amerikában, nem kíván ott hídfőállásokat szerezni. Gorbacsov a közös európai otthonról szólt, arról, hogy Európán belül is meg kell szüntetni a szembenállást.

A máltai nyilatkozatok megnyitották az utat valamihez, ami teljesen más, mint amit a még mindig a hidegháborús gondolkörben élő közép- és kelet-európai értelmiségiek nagyobb része gondolt, és ami sajnálatos módon a később írt történeti és politológiai munkákban is még mindig domináns. A máltai találkozót követően jött létre olyan légkör, ami lehetővé tette a washingtoni csúcserkezetet, miután a német kérdésben a két Németország és a négy nagyhatalom együttesen megállapodott. Mindez azt is jelentette, hogy a két nagyhatalom a német egyesítés kérdésében is közös nevezőre tudott jutni.

A reformellenes kelet-európai vezetők, elsősorban a kelet-németek, a csehszlovákok és a bolgárok tartottak attól, hogy a szovjet csapatok kivonása Kelet-Európából egész társadalompolitikai rendszerük bukásához vezet. Feltételezésük megalapozottságát demonstrálta Gorbacsov prágai látogatása, amelyet az ellenzékiek, nemcsak Csehszlovákiában, kitörő lelkesedéssel fogadtak. Amikor a szovjet elnököt megkérdezték Prágában egy sajtóértekezleten, mi a különbség az 1968-as prágai tavasz ideái és a peresztrojka gondolköre között, Gorbacsov kurtán azt válaszolta: húsz év. Tehát nem kellett különösebb elemzőképesség a kelet-európai ortodox vezetők részéről, hogy tudják, itt végjáték következik.

A nyugati vezetők egy része pedig attól félt, hogy Bush magukra hagyja őket. Esetükben nem saját politikai rendszerüknek a kelet-európaihoz hasonló összeomlásáról volt szó, de arról már igen, hogy felfogásuk szerint az amerikai–szovjet megállapodás az európai *status quó*t veszélyezteti. Az különösen nyugtalanította a nyugat-európaiak többségét, hogy egy esetleg egyesülő Németország dominálni fogja Európát.

Valóban számos jele volt annak, hogy Bush Németországgal kívánt tartós együttműködést kialakítani. A korabeli diplomáciai és politikai körökben erőteljesen tartotta magát az a vélemény, hogy az USA Németországgal kívánja megosztani az európai vezető szerep terheit. Mindez Nyugat-Európában a jobb- és baloldali, valamint a liberális körök és meglehetősen széles társadalmi csoportok egyidejű ellenállását. Ebből következően Bush-nak számolnia kellett nemcsak azzal az

ismeretlen veszéllyel, amely Oroszország felől fenyegetett, ha a reformerek megbuknak, hanem le kellett küzdenie a nyugat-európai ellenállást is. Hozzá kell tenni, hogy nemcsak Nyugat-Európában, hanem az Egyesült Államokban is igen jelentős politikai erők és kitűnő gondolkodók, köztük nagy tapasztalattal rendelkező elemzők, mint Kissinger, határozottan elleneztek a német újraegyesítés gondolatát. Párizs és London pedig nemcsak a lehető legkeményebb ellenzésüket fejezték ki, hanem megkeresték a moszkvai vezetést és a szovjeteket arra kérték, hogy ne hagyják el Németországot. Ez azt jelenti, hogy Bush szövetségésének, Kohlnek is nagyon nagy nehézségei voltak, mert az egyesítés kérdésében nemigen voltak partnerei. (Az akkori magyar külpolitika ezzel szemben elfogadta alaptételül, hogy Európa egysége nem állítható helyre, a kelet–nyugati szembenállás nem szüntethető meg a német egység nélkül. Magyarország tehát egyedülként egyértelműen támogatta a német egységtörekvéseket.)

A nemzetközi közösségnek, a Németország ügyében illetékes országok vezetőinek azonban döntést kellett hozniuk. Így került sor a 2 + 4 konstrukció kialakítására, azaz a két Németország és a négy nagyhatalom együttes találkozására. Az 1990 eleji döntés szerint Németország a NATO tagja lesz, de a NATO-csapatok Kelet-Németország területén nem tartózkodhatnak. Ezt Moszkva sokáig ellenezte, mert úgy érezte: elveszíti, amiért a világháborúban oly sok áldozatot hozott, vagyis elvesz a világháborús győzelem eredménye, elvesz egy pszichológiailag nagyon fontos stabilizációs tényező a Szovjetunióban és meggyengülhet a Szovjetunió biztonsága. Később belátták, hogy ha Németországgal békében akarnak élni, és Németország szövetségese lehet egy új Európában, akkor szovjet érdek is, hogy bizonyos amerikai kontroll megmaradjon Németország fölött. Végül Gorbacsov és tanácsadói köre arra a következtetésre jutott, hogy az új Németország nem az 1945 előtti Németország – és hogy ne is lehessen az, erre csak az USA által irányított NATO adhat biztosítékot. Ez egyáltalán nem új gondolat. Németország NATO-tagságának vitájánál Lord Ismay azzal győzte meg a nyugat-európai ellenzőket, beleértve saját kormányának több tagját, hogy a NATO-nak három nagy küldetése van Európában: „*To keep the Americans in, to keep the Russians out, to keep the Germans down.*” Ez a formula a nyugat-európaiak számára is döntő jelentőségűnek bizonyult, amikor zöld jelzést adtak a német egyesüléshez.

Források

Public Papers of the Presidents: George Bush (1989–1993). 8 vols. Online through the American Presidency. Project at the University of California.

For non-published material: George Bush Library and Museum.

A szerbek képe a modern magyar közgondolkodásban¹

A milyen sokféleképpen alakult a történeti valóságban a magyar–szerb viszony, olyan sokféle volt – és persze többféle ma is – ennek a viszonynak a magyar megítélése. Kollektív emlékezetünkben lecsapódott minden fontos történelmi esemény, kiváltva vagy valamilyen negatív minősítést (mint a hódoltság, a Rákóczi-felkelés és 1848 véres harcaira visszavezethető „vadrác” kifejezést), vagy valamilyen pozitív képet, mint az 1970–1980-as években, amikor irigykedve néztük a „majdnem nyugati jugókat”, akik közé persze gyakran beolvastottuk a vajdasági magyarokat és akiket (mármint a „jugókat”) leegyszerűsítő módon hajlamosak voltunk a szerbekkel azonosítani.

Mindenesetre amióta valamilyen rendszerezett tudással, tudományosnak mondható ismeretekkel rendelkezünk déli szomszédainkról, vagyis a 19. századtól, jól megfigyelhető volt, hogy a magyar politikai és történeti irodalom gyakran a szerbekre gondolt, amikor a Balkánt emlegette (és ez rendszerint negatív kontextust, az elmaradottság, kulturálatlanság, állami szétaprózottság emlegetését jelentette). Nemcsak rájuk gondolt persze, hanem a románokra, bolgárookra vagy albánokra is – de sokszor éppen a két szerb állam, Szerbia és Montenegró testesítette meg mindazt, amit erről a „háborús tűzfészekről”, erről a néha egzotikus, alapjában véve azonban csak „sötét Balkánról” tartott az akkori közvélemény. Ez a fölénytudat egyrészt a magyar elit önbizalmát tükrözte (sőt a 20. század elejére ez az önbizalom már önhiittséggé dagadt, gondoljunk csak Rákosi Jenő elhíresült mondására a „Monarchia vezetésére is jogosult 30 milliós magyarságról”), de kétségkívül kifejezett realitásokat is, hiszen a korabeli Magyarország hatalmi súlya és fejlettségi mutatói nyilvánvalóan magasabbak voltak a szerb államokénál.

Akkoriban egyébként több nagy formátumú tudós fordult a szerbség felé, például Kállay Béni, Thallóczy Lajos, Thim József – hogy csak szűkebb szakmánknál, a történettudománynál maradjunk. Az ő munkásságuk fontos hozzájárulást jelentett a szerb történelem és társadalom megismerésében és magyarországi megismertetésében, bár politikai szerepvállalásukat (Kállay boszniai vagy – különösen – Thallóczy első világháborús szerbiai kormányzóságát) a szerbek emlékezete nyilván másképp őrzi. Mindenesetre igaz, hogy a dualizmus kori Balkán-irodalmat nemcsak a megismerés és az ismeretterjesztés szándéka vezérelte, hanem a Balkán feletti magyar szupremácia vágya is. Különösen a késő dualizmus idején láttak napvilágot olyan mun-

1 Az MTA Történettudományi Intézetében 2011. szeptember 30-án tartott, *Az együttéléstől a tömeggyilkosságokig a Balkánon a 20. században* című nemzetközi konferencián elhangzott előadás (*A szerb–magyar együttéléstről, magyar szemmel*) egyik fejezete.

kák, amelyek gazdasági és földrajzi érvekre, a magyarságnak mint nyugati kultúrmépnek a civilizátori küldetésére, a kis balkáni államocskák életképtelenségére, a pánszláv veszély elhárítására, középkori dinasztikus jogcímekre és egyebekre hivatkozva hirdették a Balkán feletti „természetes magyar hegemonia” szükségességét, sokszor kifejezetten birodalmi szellemben, uralmi igényekkel; máskor lágyabb formában, befolyást, vezető szerepet, a térség egységbe integrálását emlegetve. Ahogy a korszak ismert geográfusa és a magyar birodalmi gondolat lelkes híve, Havass Rezső írta: „Nekünk nincsenek gyarmataink [...] a Balkán-félsziget azonban a szomszédságával valósággal kínálja számunkra a hegemoniát gazdasági téren le egészen a Fekete- és a Földközi-tengerig.”² Ha ehhez hozzávesszük a Monarchia hivatalos Balkán-politikáját (amelytől szintén nem voltak idegenek az expanziós tervek), a nemzetiségi konfliktusokat, valamint a délszláv irredentizmus törekvéseit, akkor világosan kirajzolódnak azok a magyar–szerb érdekellentétek, amelyek már jóval a Ferenc Ferdinánd elleni szarajevói merénylet előtt negatív tartalmat adtak a tipikus Szerbia-képnek: egy elmaradott, ám annál harciasabb és nacionalistább ortodox kisállam, amely a maga pánszláv vonzalmaival és orosz orientációjával a Monarchia érdekeinek veszélyeztetője, és amelyet ezért a Monarchia függőségében kell tartani. S nem sokban különbözött ettől a magyarországi szerbek megítélése sem. A róluk alkotott képet már régen nem a Duna menti városok szerb kereskedőrétegének magyarón tradíciói formálták, vagy éppen Mocsáry Lajosnak az egységes politikai nemzet koncepciójából fakadó magyarosítás zsákutcáját elkerülni akaró nemzetiségbarát álláspontjai, hanem a szerb egyházi hierarchiának, határőrvidéki népességnek és újabb kori nacionalizmusnak a magyar rendekkel és nemzeti mozgalmakkal való régi és a Habsburgok által számtalanszor kihasznált szembenállása. Így aztán a „megállj, megállj kutya Szerbia” időszakában (ha szabad ezzel az első világháborús nacionalista katonanótával érzékeltetni a korabeli légkört) a hazai szerbekben illojális elemet, az egykori Habsburg-abszolutizmus eszközeit és az ország potenciális dezintegrálóit látták, akik a Balkánt már évszázadokkal korábban behurcolták a Magyar Királyság határain belülre.

1918 után a szerbekkel, a szerb–magyar viszonytal és az új délszláv (de Budapesten valóban szerbnek tekintett) királysággal kapcsolatos magyar álláspontok a revíziós külpolitikai igények szerint alakultak. A világháborús vesztes és megkisebbedett Magyarország hatalmi fölényt már nem érezhetett az új déli szomszédal szemben („kultúrfölényt” persze továbbra is érzett), de Trianon miatt ellenségesen viszonyult hozzá; nem véletlenül keveredett bele a magyar kormányzat, ha csak egy mellékszálon is, a Sándor király elleni marseille-i merényletbe. A kisebbségi helyzetbe került délvidéki magyarokat is számos diszkriminatív intézkedés sújtotta, így azután nem csoda, hogy a szerb–magyar viszonytal illető magyar vélemények alapján véve sötét tónusúak maradtak. De mint ismeretes, a magyar külpolitika akkoriban latolgatott egy másik opcióal is a délszláv állammal kapcsolatban. Volt egy közeledési kísérlet az 1920-as évek közepén, aztán az 1930-as évek végén újra, mert addigra Jugoszlávia maradt az egyetlen olyan szomszédunk, amelyen keresztül a Teleki-kormányzat megpróbálkozhatott a nyugati kapcsolatok fenntartásával; magyar szempontból nézve erre szolgált az 1940. decemberi örökbarátságai

---

2 ÁBRAHÁM B. (2007): A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 2. 57.

szerződés. Nem véletlen tehát, hogy a két világháború között is megfogalmazódtak olyan nézetek, noha csak kisebbségi véleményként, amelyek a magyar–szerb megértést és közeledést szorgalmazták; ennek érdekében Kunszery Gyula egy 1940-es írásában például egyenesen úgy jellemezte a szerbséget, mint amely a „háborúban hősi, békében józan, politikában ügyes”, egy szóval a magyarral sok tekintetben „rokonjellemű” nép.³

1945 után ismét új helyzet és új politikai indíttatások inspirálták a magyar–szerb viszony magyar olvasatát. Nem érinteném most a második világháború éveit, a magyar uralom és a partizánmegtorlások kérdését. Nem részletezném az 1948–1953, illetve az 1956–1958 közötti éles szembenállást sem, mert Jugoszláviának az „amerikai imperializmus láncos kutyájaként” való látatása, Rajk László vagy Nagy Imre sorsával kapcsolatos szerepének egyoldalú bemutatása egyértelműen külső nyomásra, a sztálini és a hrucsovi Szovjetunióan a titóista Jugoszláviával szembeni blokádjára vezethető vissza. Tárgyunk szempontjából érdekesebb, hogy 1945–1948 között élte virágkorát nálunk (pontosabban nálunk is) a dunai népek együttműködésének eszméje; az ismétlődő és mindig zsákutcába vezető ellenségeskedések helyett a magyarok, szerbek és a többi Duna menti kis nép egyenjogúságának, sorsközösségének és integrációjának gondolatvilága. Ez a kontextus, valamint a két kommunista párt korabeli jó viszonya nyilvánvalóan pozitívrá „hangolta” a magyar–szerb–jugoszláv viszonyrendszer magyar percepcióját, különösen a jövőre, a remélt lehetőségekre nézve. A magyar politikai gondolkodásban régi tradíciókra (Kossuthra, Jászira, a Márciusi Front népi íróira) visszanyúló dunai együttműködésnek azonban ezúttal sem kedvezett a nagyhatalmi realitás. Ilyenfórmán csak a sztálinista konfliktuskorszak elmúltával, az 1960-as évektől válhatott tartósan pozitívabbá a magyarországi Jugoszlávia-kép (s vele együtt a szerbségről alkotott kép, hiszen időközben, mint már utaltam rá, a szerbek megítélése beleolvadt a „jugók” megítélésébe). Ugyanis a szovjet blokk korlátozott szuverenitású és szegényesebb áru kínálatú Magyarországának közvéleménye sokáig a megreformált szocializmust és a „majdnem Nyugatot” látta déli szomszédunkban. De hasonló következményekkel járt a vajdasági magyar kisebbségnek a husáki Csehszlovákiához, brezsnyevi Szovjetunióhoz és ceaușescui Romániához képest sokkal jobb helyzete, valamint az államközi kapcsolatok bővítésének kölcsönös kormányzati szándéka is. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezt a két évtizedet, az 1970–1980-as éveket tartjuk a magyar–jugoszláv kapcsolatok legjobb (és ezáltal, közvetve, a modern kori magyar–szerb kapcsolatok egyik legjobb) periódusának mind az államközi kontaktusok, mind a társadalmi és mindennapi népi érintkezés szempontjából. Azt, hogy néhány évtized alatt mennyit változott a szerb–jugoszláv világ és annak magyar lenyomata, jól mutatja Kosztolányi Dezső útirajzainak összevetése Illyés Gyula 1960-as évekbeli úti beszámolóival: amíg Kosztolányi írásaiból kesernyés mosolygás, sőt nemritkán fölüenyos viszolygás árad, addig Illyésnél már az elismerő alaphang a jellemző.

Aztán az 1990-es évekre visszatért Kosztolányi szelleme. Akkoriban a déli szomszédságunkról való tudásunkat és érzelmeinket alapvetően a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk formálták, s ez bizony nem tett jót a szerbségről alkotott véleményünknek. A magyar politikai és elemzői *mainstream* úgy látta, hogy a szerbek a nacionálbolshevik Slobodan Milošević vezetésével az európai Jugoszláviából visszaköltöztek a balkáni Szerbiába, és magukkal hurcol-

3 DUPCSIK Cs. (2005): *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, 185.

ták a vajdasági magyarokat is. A magyar *mainstream* a nyugatihoz hasonlóan úgy látta, hogy Jugoszlávia nem nagyhatalmi manipulációknak esett áldozatul, és hogy az országban nem polgárháború robbant ki, hanem agresszorok és áldozatok küzdelme zajlik, s ebben a küzdelemben, ha nem is mindig a szerbek a hibásak, de alapvetően ők az agresszorok.

A korabeli írásokat újraolvasva úgy tűnik, hogy feléledt valami az egykori magyar főlénytudatból (félreértés ne essék, ezt időnként a saját írásaimon is érzem). Ez nem nyílt hegemónizmus volt, nem a magyar szupremácia közvetlen újrafogalmazása, hanem két tényező tükröződött benne: a rendszerváltás egyik „élenjáró közép-európai országának” az alig titkolt büszkesége, valamint Magyarország regionális jelentőségének és (a Jugoszláviából Szerbiává „visszakisebbedett” déli szomszéddal szembeni) relatív hatalmi súlyának a megnövekedése. Mindenesetre hamar külpolitikai konszenzus alakult ki arról, hogy Magyarország legyen a Balkán euroatlanti integrációjának a protagonistája, s mint ilyen támogassa Szerbiát is, mihelyst az kikeveredik a milošević-i zsákutcából. Nem kétséges persze, hogy Magyarország kezdettől fogva, biztonságpolitikai és gazdasági szempontból egyaránt, demokratizálódó, gazdaságilag fejlődő és az euroatlanti integrációba bekapcsolódó szomszédságban volt érdekelt, nem is beszélve a térségben élő magyar nemzeti közösségek iránti felelősségről. De a térséghez, az egykori Jugoszláviából lassacskán Nyugat-Balkánra alakuló régióhoz való viszonyulást mégis jellemezte egyfajta ambivalencia. Eleinte kérdéses volt ugyanis, hogy Magyarország egyáltalán bekerülhet-e az euroatlanti integráció centrális intézményeibe, az Európai Unióba és a NATO-ba, és ha igen, akkor lesz-e ott szava, nem fogják-e bezárni valamifajta „hátsó udvarba”. Ezért egyfelől igyekeztünk elhatárolódni a déli szomszédságunktól, nehogy bennünket is egy válságövezet részének tekintsenek; másfelől valahányszor meg akartuk győzni a Nyugatot arról, hogy szüksége van ránk, valahányszor ki akartuk domborítani a fontosságunkat, akkor előhozakodtunk a balkáni ismereteinkkel és kapcsolatainkkal mint olyan speciális hozzáadott értékkel, amit a Nyugat nélkülünk továbbra is nélkülözni fog... Ilyenformán nem csoda, hogy felszabadító hatással volt ránk a Milošević-rezsim 2000. októberi bukása – az „új Szerbia” mellett ugyanis sokkal legitimebb módon lehetett érvelni. És valóban, a Milošević-rezsim bukásával megszűnt a két ország politikai orientációja és fejlődési iránya közötti súlyos diszkrépancia, s bármennyire ellentmondásosan alakult is, de egészében véve egyértelműen javult a vajdasági magyarság helyzete. Mindez új alapokat teremtett a kapcsolatépítésre, sőt lehetővé tette, hogy Magyarország újra pozitív attitűddel viszonyuljon Szerbiához és nyíltan kampányolni kezdjen annak nemzetközi rehabilitálása mellett.⁴

4 A témáról lásd még: ARDAY L. (2002): *Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következett*. Budapest; A. SAJTI E. (2010): *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvideki magyarok*. Szeged; GLATZ F. (2011): *Történelmi megbékélés, de hogyan? História*, 1–2.; HORNYÁK Á. (2010): *Találkozások – Ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs; JESZENSZKY G. (2011): *Jugoszlávia felbomlása és a magyar külpolitika. Külügyi Szemle*, 4; ORMOS M. (1968): *Merénylet Marseille-ben*. Budapest; RIPP Z. (1994): *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés*. Budapest; SZILÁGYI I. (2011): *Együttélés és konfliktus. Szerbek és magyarok a szerb nézetek tükrében. Limes*, 50; SZILÁGYI I. (2011): *Magyarország és Szerbia viszonya a rendszerváltás óta eltelt időszakban. Külügyi Szemle*, 4.

Erdődy Gábor

Antall József a Horthy-rendszer jellegéről és Horthy Miklós személyének megítéléséről¹

 Horthy-rendszerhez való viszony a rendszerváltoztatás éveiben zajló „magyar politikai diskurzus egyik fontos, identitásképző eleme s az antalli pillanat egyik fundamentalista vonása” volt.² A két világháború közötti korszak megítélését Antall a magyar történelemtől kialakított kép meghatározó összetevőjének tekintette, s bár szaktörténeti munkát nem készített róla, hozzászólásai arról tanúskodnak, hogy a periódusról kiegyensúlyozott tudásra támaszkodó véleménnyel rendelkezett. A rendszer jellege tisztázásának megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított, mivel a nemzeti identitás alakulása szempontjából kulcskérdésnek tekintette a korszak megértését: „a magyar történelmi tudatnak szüksége van arra, hogy egy reális Horthy-kép alakuljon ki Magyarországon” – szögezte le parlamenti felszólalásában.³ Minden lehetőséget megragadott, hogy hozzájáruljon a két világháború közötti időszakról kialakult kép előítéletektől és aktuálpolitikai ferdítésektől történő megtisztításához. Félreérthetlenné tette ugyanakkor, hogy amikor a Horthy-éráról politikusként szól, célja nem egy elavult régi rendszer visszaállításának kezdeményezése, hogy törekvéseit nem nosztalgia fűti, csupán helyre akarja állítani az „igazságos megítélést”.⁴

Bár Horthy megítélését mindenekelőtt a szakma feladatának tekintette, nem titkolta, hogy a közvéleményben róla kialakított képet nem tartotta elfogadhatónak. A megközelítések különbözőségét elfogadta, de egyben elengedhetetlennek nevezte, hogy az azokból következő megállapítások ne kerüljenek szembe a tényekkel, s abból a törekvésből kiindulva, hogy „valóságos és hiteles politikai, történelmi képet” nyújtson a korszakról, sürgető feladatként szorgalmazta „eredményeinek”, „pozitív tetteinek” „egyensúlyban” történő bemutatását „a negatív jelenségekkel”.⁵ Egy, az apja második világháború alatti szerepéről készült cikktervezetében arra buzdította kortársait: „ne szégyelljük azt sem a világ elé tárni, hogy volt egy másik Magyarország

1 Alábbi közlemény a *Tradicionális történelmi identitás – modern politikai eszmerendszer. Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája és annak nemzeti történelmi beágyazottsága* című monográfia alfejezetének rövidített változata.

2 Szűcs 2010: 178. A Horthy-korszakról lefolytatott korabeli vitáról lásd Szűcs 2010: 129–146.

3 Antall József válasza Jánosi György parlamenti képviselőnek *Nagybányai Horthy Miklós politikai rehabilitációjának és állami újratemetésének kormányzati szándékairól* címmel megfogalmazott interpellációjára. 1991. november 12. In: PÁLMÁNY 1994: 214.

4 ANTALL J. (1994): Féldőben. In: *Antall*. II. 244.

5 Antall József válasza Jánosi György parlamenti képviselőnek. 1991. november 12. In: PÁLMÁNY 1994: 215.

is, amely hű maradt eszméihez, a legnehezebb időszakban segített az elesetteken, és hatalmi helyzetéhez viszonyítva nagy tetteket hajtott végre a hitlerizmussal szemben”. Az általa említett „másik Magyarország” fő szereplőit Teleki Pál grófban és Keresztes-Fischer Ferencben, valamint Bajcsy-Zsilinszky Endrében jelölte meg, külön méltatva a Kisgazdapárt jelentőségét.⁶

Horthy történelmi szerepének meghatározására kísérletet téve Antall úgy ítélte meg, hogy a kormányzót nem lehet egyszerűen besorolni a kortárs politikusok közé, ám a politika állandó részvevőjeként „folyamatosan és fokozatosan egyre inkább politikussá vált”. Államfői magatartása meghatározó jegyeként tartotta számon, hogy működése során mindig megőrizte az alkotmányos monarchiát, és sosem vétett annak szabályai ellen. Nem tett kísérletet arra, hogy katonai diktátorként a kormányzatra rákényszerítse elképzeléseit, mint például Józef Piłsudski marsall, s a legkevésbé sem lehetett hasonlítani Ion Antonescu marsallhoz vagy Francisco Franco tábornokhoz. Szálasi Ferenchez való viszonyulása jellemző példaként emlékeztetett arra, hogy Horthy regnálása alatt Szálasi először börtönbe került, aki 1944-ben hatalomra jutva, október 15. után Horthyt egy időre őrizetbe vetette.

A kormányzó szerepét Antall mindenekelőtt abban határozta meg, hogy fenntartotta az alkotmányosságot mindkét irányban egyaránt, egyszerre volt „éles antikommunista és elkötelezett antináci”. Horthy közjogi funkcióját és politikusi pozícióját „olyan összetartó szerephez” hasonlította, „ami egy régenstre emlékeztet, aki királyi jogokat is gyakorolt”, s egyik televíziós interjújában kifejezetten pozitív körülménynek minősítette, hogy a kormányzó hatásköre, valamint személyisége „elejét vette egy monolitikus, totális állam kifejlődésének”. Összességében Horthyt 19. századi konzervatív úrnak, „elkötelezett magyar hazafinak” minősítette.⁷

Horthy szerepének megértése, s az általa megtestesített korszak jellegének megközelítése során Antall nélkülözhetetlen kiindulópontnak tekintette a történelmi örökség számbavételét. Rendkívüli tehetetelnek tartotta, hogy a rendszer „megörökölte az egykori Magyarország minden baját”: mindenekelőtt az elmaradt földreform negatív következményeit. A kormányzó érdemének tulajdonította ugyanakkor, hogy az ország kritikus problémáit a kedvezőtlen körülmények közepette is „íz-ig-vérig konzervatív magyar politikusként” igyekezett orvosolni. A Horthy-korszak pozitív fejezetének nevezte, hogy az annak jellegét jelentős mértékben alakító kormányprogram rangjára emelkedett Klebelsberg Kunó grófnak az óvodáktól a Collegium Hungaricum kiépülő rendszeréig ívelő európai színvonalú művelődéspolitikája. Külön hangsúlyt helyezett annak méltatására, hogy Horthy aktív támogatásával minőségi előrelépésekre kerülhetett sor a közoktatásügy, a közegészségügy, a szociálpolitika területén s a gazdaságpolitikában, megtörtént a pengő bevezetése és megteremtették a stabilizáció feltételeit, korszerű közigazgatási reformok indultak be és érdemi haladást értek el az infrastruktúra modernizálásában. Antall a rendszer egészét minősítő eredménynek tekintette, hogy az „alkalmazott politika szférájában többségében kiváló szakemberek, humanista beállítottságú, szociális érzésű emberek is

6 Vö. RAINER 2008: 245.

7 ANTALL J.: *Horthy Miklós történelmi szerepéről*. 578–579, 590; Thomas Sakmyster szerint Horthy „a magyar történelemben, különösen 1919–20-ban az oroszországi ellenforradalmár »fehér« tábornokokhoz hasonló szerepet játszott” – lásd SAKMYSTER 2001: 7.

szolgálták az országot”, akik nem függetleníthették magukat „a kortól, a körülményektől, de a kor parancsa, a történelem kihívásának” legjobb tudásuk szerint igyekeztek eleget tenni.⁸

A Horthy-éráról megemlékezve Antall megkülönböztetett hangsúlyt helyezett a közvélemény előtt szerinte kevésbé ismert pozitív elemek köztudatba történő beemelésére. Bár a korszak összetettségének komplex és árnyalt bemutatására nem vállalkozott, mindez távolról sem jelentette azt, hogy magát a rendszert egyoldalúan szemlélte, hogy nem ismerte annak súlyos negatívumait. Állásfoglalásai nem tekinthetők a szaktörténész teljességre és kiegyensúlyozott ábrázolásra irányuló szakmai megnyilvánulásainak, ezért annak kritériumai sem kérhetők számon rajtuk – egy politikai diskurzus részét képezték, s ennek részeként értelmezendők. A szerinte tendenciózus ábrázolások kiigazításának szándékától vezérelt fejtegetései helyenként azt az érzést ébreszthetik az olvasóban, mintha maga is az egyoldalúság csapdájába esett volna. Számos példa érzékelteti azonban azt, hogy „egyoldalúsága” nem ismeretbeli hiányosságokból, nem is szemléletbeli egysíkúságából adódott, hanem az általa választott politikusi műfaj módszertanából következett.

Antall felfogását sokszor érték támadások. Megvádolták többek között azzal, hogy „a Horthy-rendszer nacionalista és antiszemita” örökségével azonosul, s célja „a Horthy-Magyarország refeudalizált szellemiségének jobboldali diktatúrával fenyegető visszacsempészése”.⁹ Vigh Károly szenvedélyesen utasította vissza az idézett állításokat, amikor leszögezte, hogy Antall semmiféle „új kereszténykurzust” nem képviselt, s nem volt „a Horthy-korszak idealizálója”. Egyetértett viszont azzal a megállapításával, miszerint Horthy egyszerre volt „élesen antikommunista” és „antináci”, miközben nemegyszer kényszerpályára szorítva törekedett arra, hogy „távol tartsa a legnagyobb veszélyeket, és a legkisebb gazdasági, emberi, politikai, erkölcsi veszteséggel próbálja a nemzetét kimenteni a világháború poklából”.¹⁰

A Horthy-korszak kiemelkedő jelentőségű politikusát Antall az általa európai formátumú művelődéspolitikusként tisztelt Klebelsberg Kunó grófban jelölte meg, akinek a modern európai mintákat szem előtt tartó, a népoktatástól a közművelődésig, a felsőoktatástól a tudománypolitikáig átívelő miniszteri működését saját korszakán túlmutató jelentőséggel ruházta fel. Kiemelkedő teljesítményének azt az 1924. évi középiskolai törvényt tekintette, amely a modern magyar középiskolai rendszer megteremtése folyamatában csatlakozott az Eötvös József, valamint Trefort Ágoston minisztersége alatt elfogadott törvényekhez.¹¹ Az európai formátumú kultúrpolitikus gondolkodásának lényegét ragadta meg utódja, Hóman Bálint, amikor Klebelsberg ravatalánál elmondott búcsúbeszédében kifejtette: „Egy távoli nagy célt tartva szeme előtt, könnyedén fel tudott emelkedni a napi élet szűk horizontján.”¹²

8 Lásd ANTALL J. (1994): A magyar középiskola történetéből. In: *Antall*. I. 302; ANTALL J. (1994): Horthy Miklós történelmi szerepéről. In: *Antall*. II. 586.

9 Vö. GYURGYÁK 2007: 547.

10 VIGH 2006: 451.

11 ANTALL J. (1994): A magyar középiskola történetéből. In: *Antall*. I. 299; vö. GLATZ 1990: 22–23; ÚJVÁRY 2010: 123, 128–129.

12 Idézi ÚJVÁRY 2010: 72.

A Klebelsberg felfogásával sokban azonosuló Antall az oktatásban kiemelkedő fontosságot tulajdonított az állandóságnak, az egyszerre stabil és rugalmas bázis kialakításának, amely a modernizáció követelményét szem előtt tartva képes alkalmazkodni a változásokhoz. Mindenkor alapkövetelményként fogalmazta meg, hogy „a művelődéspolitiká legyen reformgondolatú”, de a hétköznapi iskolában a stabilitás, a folytonosság domináljon.¹³ Megítélése szerint az 1924. évi XI. törvénycikk messzemenően eleget tett a megfogalmazott elvárásoknak, amikor a differenciált középiskolai oktatás mellett foglalt állást. A törvény különös erényének tekintette, hogy az a sokféleséget preferálta, s a korszerű műveltség igényét szem előtt tartva utat nyitott a „hasznosság elve” előtt is. Kiemelte, hogy a klebelsbergi művelődéspolitikai stratégiai elemét képezte a bethleni konszolidációnak, és jelentős eredményeket mutatott fel a kulturális infrastruktúra kiépítésében.¹⁴

A Horthy-korszak pozitívumainak bemutatása mellett Antall felhívta a figyelmet az egyre súlyosbodó válság jeleire is. Bár a „hárommillió koldusról” elterjedt szlogent nem kis túlzásnak minősítette, s azt egy szélsőjobboldali publicista szociális demagógiájának termékeként értelmezte, a társadalmi állapotok súlyos konfliktussal fenyegető mélyülő ellentmondásait mindenekelőtt a parasztság „rettenetes” viszonyaiban jelölte meg. A vizsgált periódust végigkísérő, hasonlóképpen negatív jelenségként regisztrálta, hogy „a Horthy-Magyarországon különböző időszakokban eltérő intenzitással, kül- és belpolitikai orientációktól is érintve, vetődtek fel a radikális jobboldali törekvések”.¹⁵

Emócióktól sem mentes határozottsággal utasította vissza azonban az antiszemitizmus Horthy személyét érintő vádjait. A korabeli közhangulatra mint adottságra történő hivatkozást egyébként is elhibáztattnak minősítette, mivel szerinte „nemcsak a Tanácsköztársaság alatt játszott a zsidóság egy része elítélhető vezető szerepet, hanem Horthy oldalán is”. Fontos fejleménynek nevezte ugyanakkor, hogy a proletárdiktatúra nyomán kialakult zsidóellenes hangulatot Horthy a későbbi évtizedekben – Bethlen István gróf meghatározó ez irányú szerepének méltatását mellőző megítélése szerint – jelentős mértékben visszaszorította.¹⁶

Miközben az esetleges félreértések elkerülése érdekében leszögezte, hogy véleménye szerint „a történész minősítése nem jelent feltétlenül eszmei, politikai azonosulást, vagy rokonszenvet, de elismerését (jelentheti – E. G.) az eredményeknek és az adott körülmények között végrehajtott intézkedéseknek”,¹⁷ Antall határozottan vallotta, hogy „nem lehet egy államfőt egyszerűen egy történelmi örökséggel együtt felelőssé tenni azért, ami akkor történt”. „A tragédia mindig az a politikában, hogy ha az inga egyszer kileng balra, akkor szükségszerűen kileng jobbra, és amíg az inga megáll közepén, addig néha esztendőket vagy évtizedeket telnek el.” A felvázolt mechanizmus jellegzetes következményének tekintette azt is, hogy a két világháború közötti magyar kormányok úgy váltották egymást, ahogy a kül- és a belpolitikai lehetőségek megengedték: Bethlen István, Gömbös Gyula, Imrédy Béla, Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay

13 ANTALL J. (1994): A pápai gimnázium újjászületésénél. In: *Antall*. I. 198.

14 ANTALL J. (1994): A magyar középiskola történetéből. In: *Antall*. I. 299, 300, 302; vö. ÚJVÁRY 1996: 19, 27.

15 ANTALL J. (1994): A magyar középiskola történetéből. In: *Antall*. I. 302.

16 ANTALL J. (1994): Horthy Miklós történelmi szerepéről. In: *Antall*. II. 584.

17 ANTALL J. (1994): A magyar középiskola történetéből. In: *Antall*. I. 299.

Miklós „mind más politikai irányvonalat képviseltek”, de „nem voltak Horthy Miklós bábjai”.¹⁸ A Horthy-korszak ellentmondásosságának további példájaként utalt ugyanakkor arra a tragikus körülményre, hogy „a magyar katonáknak a Don-kanyarban kellett harcolniuk”, amiből azt a következtetést vonta le, hogy Magyarországot a Nyugat által is aktívan alakított történelmi körülmények az 1930-as évektől egyre inkább kényszerpályára terelték.¹⁹

Irodalom

- ANTALL J. (1994): *Modell és valóság. I–II.* Antall József Alapítvány – Atheneum Nyomda Rt., Budapest.
- GERGELY J., – IZSÁK L. (2000): *A huszadik század története.* Magyar Századok. Pannonica Kiadó, Budapest.
- GLATZ F. (válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta) (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- GYURGYÁK J. (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé története.* Osiris Kiadó, Budapest.
- PÁLMÁNY B. (szerk.) (1994): *Antall József országgyűlési beszédei 1990–1993.* Atheneum Nyomda Rt., Budapest.
- PÜSKI L. (2002): *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről.* In: ROMSICS 2002.
- RAINER M. J. (2008): *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.* 1956-os Intézet, Budapest.
- ROMSICS I. (1999): *Magyarország története a XX. században.* Osiris Kiadó, Budapest.
- ROMSICS I. (szerk.) (2002): *Mitoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Osiris Kiadó, Budapest.
- SAKMYSTER, TH. (2001): *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Helikon Kiadó, Budapest.
- SZÜCS Z. G. (2010): *Az antalli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989–1993.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- ÚJVÁRI G. (1996): *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kunó és a Bécsi Magyar Történelmi Intézet.* Győr-Moson-Sopron Magyar Győri Levéltára, Győr.
- ÚJVÁRI G. (2010): *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk” társadalomban.* Ráció Kiadó, Budapest.
- ZEIDLER M. (2001): *A revíziós gondolat.* Osiris Kiadó, Budapest.
- VÍGH K. (2006): A barát és politikus. In: JESZENSZKY G. – KAPRONCZAY K. – BIERNACZKY SZ. (szerk.): *A politikus Antall József – az európai úton.* Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.

---

18 ANTALL J. (1994): Horthy Miklós történelmi szerepéről. In: *Antall.* II. 581.

19 ANTALL J. (1994): Horthy Miklós történelmi szerepéről. In: *Antall.* II. 584–585.

A bizalom mint legitimációs erőforrás

*S*rásomban a politikai legitimitás és a közbizalom viszonyát szeretném közelebbről vizsgálni. Ezek önmagukban is fogas kérdések, a kettő kapcsolatát firtató elemzések ugyanakkor ritkák. A bizalom erodálódása régi panasz, bármire vezessék is vissza: a globalizáció hatására, egy általános értékválságra, a jelenben mélyülő gazdasági válságra, a politikai elitiek felelőtlenségére és így tovább. Egyenként az ilyen érvek mind igazak lehetnek, de nem merítik ki az okok teljességét. Az empirikusan tapasztalható és sok kutatásban feltárt bizalmi válságot azonban érdemes tágabb összefüggésben, a demokrácia és az általa biztosított legitim uralom szempontjából is megvilágítani.

Az utóbbi időben mind a bizalommal, mind a legitimitással kapcsolatban szerzett tapasztalataink időszerűvé teszik a kettő viszonyának kérdését. A legitimitás a politikatudományi szóhasználatban a hatalom normatív dimenziója, mely lényegében arról szól, hogy kinek van jogcíme az uralomgyakorlásra. A hatalom egyes intézkedéseinek lehetnek különféle igazolásai; a hatalom és uralom birtoklásának azonban a maga egészében kell magát igazolnia. Az uralom jogcíme folytonos igazolásra szorul, mert a hatalom aszimmetrikus viszony: egyeseket döntési pozícióba emel, másokat engedelmességre szorít. A politikai legitimitás kérdését azonban eltérő világnézeti és politikai szempontok színezik. Egy társadalmi vagy politikai rendszert akkor tekinthetünk legitimnek, amennyiben annak polgárai, illetve alattvalói *hisznek* az uralom és hatalom jogosságában, erkölcsileg helyénvaló voltában. *Ez a hit valójában a megelőlegezett bizalom másik neve.*

A politikai legitimitásról akkor kezdenek el sokat elmélkedni, amikor összeomlik egy rendszer, vagy súlyosan megrendül a közbizalom a hatalom intézményeiben és hordozóiban. A hetvenes évek nyugati demokráciáiban is sokat írtak a fenyegető legitimációs válságról, amikor a gazdasági recesszió nyomán a jóléti államok integráló ereje csökkenni kezdett. Nálunk a legitimitás nem lehetett nyilvános vita tárgya – annál látványosabb volt azután az államszocialista rendszer gyors összeomlása a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján. Ekkor a demokratikus változások átmenetileg növelték a politikai közintézményekbe vetett közbizalmat, de különböző okokból a legitimációs deficit újra megjelent és tartósan végigkísérte az elmúlt két évtized politikai fejleményeit.

***

A szociálpszichológusok joggal mutatnak rá, hogy a bizalom nélkülözhetetlen kötőanyaga minden társadalomnak. Hiszen születésüinktől kezdve rá vagyunk utalva másokra, önállóságunk növekedésével egyidejűleg nő a kölcsönösen elvárt magatartások köre, a primer közösségektől kezdve a tágabb emberi egyesülésekig a megelőlegezett bizalom vezeti magatartásunkat a legkülönbözőbb élethelyzetekben. A bizalom Pataki Ferenc egy hasonlata szerint olyan, mint az

oxigén: amikor van, észre sem vesszük, de a hiánya megfojt. A bizalomra nem képes embert lelki nyavalyák gyötrik. Normális emberek képesek viselkedésükkel megelőlegezni a bizalmat, azaz számítanak valamiféle viszonyosságra a társadalmi kapcsolatokban.

A politikai bizalom az általános egyéni és társadalmi bizalomhoz képest némileg más természetű, mert a politikai közösség mesterséges, nem primer kapcsolatokon nyugvó közösség. A bizalom azt jelenti, hogy az egyének kockázatot vállalnak egymásért, bekalkulálva a kudarcokat vagy a csalódást is. Az ember több ilyen közösségnek lehet tagja, amelyekben belül joggal várhat el viszonyosságot, még ha olykor csalódnia is kell. A politikai közösségekben, legyen az egy adott állam, nemzet vagy egy pártszerű csoportosulás, a bizalom és kötődés nem magától értetődő. A személyközi bizalmi viszonyokat itt gyakran áttekinthetetlenül tág közösségre és ismeretlen személyekre terjesztjük ki. A bizalmat itt meg kell teremteni, karban kell tartani, és folyamatos erőfeszítéseket kell tenni az újratermelésére.

A demokráciát az tünteti ki az összes kormányzati rendszer között, hogy az emberek bizalmat szavaznak a megválasztott politikai tisztségviselőknek. Ez olyan megelőlegezett bizalom, amivel könnyen vissza lehet élni, és a viszonyosságban csalódnia lehet; a választás aktusában az emberek időről időre mégis bizalmat szavaznak pártoknak és politikusoknak, akik ezáltal döntési pozícióba jutnak, és igényt tarthatnak az általuk meghozott törvényeknek és intézkedéseknek való engedelmességre, sőt szükség esetén ki is kényszeríthetik azt. A politika veszélyes üzem, mert végső soron kényszerítést tartalmaz; ezért is tartotta Max Weber összeegyeztethetetlennek bármilyen „érzületi etikával”. A bizalmi tőke nagyon értékes jószág, de fogyóeszköz; a megszerzett bizalmat meg kell szolgálni, és könnyen el is lehet veszíteni. A kockázat mindkét fél részéről nagy.

Ami a politikai közbizalmat illeti, ez Magyarországon a rendszerváltás óta folyamatos csökkenést mutat. Elég összevetni ehhez a közvélemény-kutatók által a rendszerváltás óta rendszeresen publikált úgynevezett népszerűségi listákat, amelyek azt mutatják: mind az intézmények, mind a politikai szereplők iránt csökkent a bizalom. A 2010-es nagyarányú választási győzelemhez képest (amelynek nyomán a kormányzat a maga kétharmados többségével radikális változásokat kezdeményezett a gazdaságpolitikában és az alkotmányos-politikai rendszer egészében) folyamatosan csökken a kormányerők támogatottsága, és nő a csalódottak aránya. Azoké, akik semmilyen pártot nem választanának. És bár a kiábrándultak tömege nem egységes, és nem lehet megjósolni, hogy ha el is megy szavazni, hová adja majd a voksát, ez az új többség szeszélyes ingadozást, volatilitást visz be a pártok közötti vetélkedésbe, ami az egész politikai rendszert ingatagrá teszi, és ez hatással van a gazdaság és társadalom egész állapotára is. Függetlenül attól, hogy mit tartunk a jelenség okának, és függetlenül a pártszimpátiáktól is, abban egyetérthetünk, hogy a közbizalom ilyen mértékű megroppanása semmiképp nem kívánatos vagy normális állapot.

Mindez súlyos kérdéseket vet fel a magyar demokrácia minősége és az ország jövője szempontjából. Az alkotmányos jogállamon és bizonyos közjóléti szolgáltatásokon nyugvó pluralista demokráciák a politikatudomány mai álláspontja szerint a legitim uralom eddig elért legmagasabb fokát testesítik meg. Ez pedig feltételezi a bizalom bizonyos mértékét, amely nélkül a demokrácia nem lehet működőképes. Diktatúrában ez kevésbé fontos. Ott a nyílt kényszer mellett, amit a többséggel szemben alkalmaznak, elegendő az uralmat gyakorlók szűkebb körén belül bizalmi hálót teremteni, gondoskodni az uralkodó csoport belső szolidaritásának megőrzéséről, esetleg megszervezni a támogatók körét. A demokráciában azonban (minimális definíciója mel-

lett is) a közbizalom elemi foka nélkülözhetetlen. A demokrácia olyan kormányzati módszer, amelyben a nép szabad választásokon dönthet a versengő eliteszoportok, pártok között arról, hogy kinek juttatja a kormányhatalmat. E folyamatban a közbizalom döntő fontosságú. A krónikus bizalomhiány tartós legitimációs deficithez vezet, ami előbb-utóbb a kormányzati hatékonyságot is negatívan befolyásolja.

Miért igényel a demokrácia több bizalmat, mint más kormányzati formák? Mert a hatalmat a polgárok önként delegálják a képviselőkre és kormánytisztviselőkre. A demokrácia nyitott a változások iránt, és ennyiben kockázatos rendszer. A többség uralmán nyugvó közhatalommal szembeni engedelmesség azon a feltételezésen nyugszik, hogy az erők adott megoszlása a társadalomban csak időleges. A hatalomból kiszorultak bízhatnak abban, hogy egyszer az ő idejük is eljön, és a hivatalban lévő kormány az ő érdekeiket is tekintetbe veszi. Csak akik bíznak a közhatalomban, azok fognak vele aktívan együttműködni. Ezért nem működőképes a demokrácia ott, ahol a közbizalom tartósan meginog. De ott sem maradhat fenn sokáig, ahol megrendül a hit a kormány leválthatóságában.

A demokrácia ma, bár a legelfogadottabb politikai rendszer, a gazdasági válság eredményeképpen válságtüneteket mutat, ami a szélsőséges mozgalmak és pártok megszorodásában jelentkezik. Adam Przeworski a demokráciával való növekvő elégedetlenség fő okait abban látja, hogy először is nem tud egyenlőséget teremteni gazdasági-társadalmi téren. Másodsor, nem képes az emberekben a hatásos részvétel érzését kelteni. Harmadsor, nem tudja a kormányokat arra kényszeríteni, hogy jól ellássák a feladatukat, miközben nem képes megakadályozni őket abban, hogy azt tegyék, amire nincs mandátumuk. Negyedsor, nem képes egyensúlyt teremteni a rend igénye és a be nem avatkozás elve között.

És ez még a legkevésbé rossz uralmi forma. Milyen akkor a többi, a tekintélyuralom változatos formáin alapuló rendszer?

***

Max Weber szerint a legitím uralom többféle típusát különböztethetjük meg aszerint, hogy min alapul ez a meggyőződés – de mindenképpen tartalmazza a fennálló rend példaszerűségének (irányadó és kötelező voltának) elfogadását, belső, morális meggyőződés alapján. A hatalom e normatív oldalát hangsúlyozta a hetvenes évek vitáiban Jürgen Habermas is, aki a legitimitást úgy definiálta, mint egy uralom elismerésre méltó voltát. Mások ezzel szemben inkább a modern jogállamot tekintették a legitimitás fő forrásának.¹ Niklas Luhmann német szociológus szerint túl nagy terhet rónánk az egyénekre, ha a morális ítéletükre hagyatkoznánk az uralom elfogadásában. Az állampolgár az érvényes jogrend és a közintézményekben kifejeződő normák alapján fogadja el az uralmat. Eszerint: „A legitimitást úgy foghatjuk fel, mint általános készséget arra, hogy tartalmilag még meghatározatlan döntéseket bizonyos tűrőhatárokon belül előre elfogadjanak.”²

1 A legitimitásra vonatkozó felfogásokat részletesen tárgyaltam *A politikai legitimitás* című könyvemben; BAYER 1997.

2 LUHMANN 1983: xxx.

Mindkét megközelítésben van igazság, de még praktikusabbnak tűnik az a rövid meghatározás, amely David Beetham angol politikai szociológustól ered. „Legitim az a hatalom, amelyet igazolható szabályoknak, illetve törvényeknek megfelelően szereztek meg és így is gyakorolnak, és amely a konszenzus látható bizonyítékával bír.”³ Ezzel nemcsak megnevezte a legitimitás három dimenzióját, egyszersmind össze is kapcsolta őket. Az első a legalitás szintje, amely arról szól, hogy törvényesen, a fennálló jogszabályok szerint szereztek-e meg a hatalmat. Ha nem, akkor illegitim a hatalom. A második az igazolások normatív szintje, a legitimáció folyamata maga, melynek során igazolják, hogy helyes elveken nyugszik a törvény, és a hatalom gyakorlása is megfelel ezeknek az általánosan elfogadott normáknak. Ez ugyan folyton vitatható, de épp ezzel segíti is a hatalom elfogadását. A harmadik a szociológiai dimenzió, a hatalom demonstrált támogatottsága.

A közbizalom mértékének változása erre az utóbbi dimenzióra vonatkozik. Ha a támogatás csökken, akkor a legitimitás gyengül, de nem mondhatjuk azt, hogy teljesen hiányzik. Az olyan sugalmazások, miszerint a választásokon épphogy beiktatott kormány már el is veszítette legitimitását (rendszerint valamilyen rossz intézkedés miatt), pusztán a politikai nyomásgyakorlás eszközei. A kormány mindenkori ellenzéke megkérdőjelezheti a kormányzat alkalmaságát, és delegitimáló stratégiát követhet (tüntetésekkel, nyilvános bírálattal, szervezett bojkottal és obstrukcióval stb.), igyekeztén megbuktatni a kormányt. Ezek alkalmazásával a legitimitás nyílt megkérdőjelezése elérhet egy olyan pontot, amikor a kormány már nem képes hatékonyan cselekedni, mert programjai végrehajtásához nem tud kellő támogatást mozgósítani. Az ilyen stratégiák minden új kormány számára szerfölött kellemetlenek, de nem jelentik önmagában a legitimitás elvesztését. Ha az uralom jogcímét választásokon szereztek meg, akkor azon is fogják elveszíteni (vagy újra elnyerni).

A hatalom persze maga is elvesztegetheti megszerzett legitimitását, amennyiben *hatékonysági deficitet* mutat fel a kormányzat. Miként Seymour Martin Lipset írja éppen a rendszerváltozásokkal összefüggésben: „Ha... az új rendszer nem képes kellően hosszú időn át igazolni (hatékonysága alapján) a főbb csoportok várakozásait ahhoz, hogy időközben a legitimáció új alapokon bontakozhasson ki, akkor új válsághelyzet állhat elő. [...] A hatékonyság ismétlődő vagy hosszú ideig tartó visszaesése még egy legitim rendszer stabilitását is alááshatja.”⁴

De alááshatja a demokráciához szükséges bizalmat a pártos konfliktusok féktelensége is, amely megbontja a politikai közösség belső egységét. Ilyenként értékelhetjük a Magyarországon évek óta folyó „hideg polgárháborút”.

Nem kétséges, hogy a bizalmi válság mélyülésének és a végletes politikai polarizáció kialakulásának sok köze van egymáshoz. A rendszerváltás pozitív céljairól sosem született valódi egyezség, ezért a kezdetektől árnyékként kíséri a legitimációs deficit, amely eddig minden kormányzatot kisebb vagy nagyobb mértékben sújtott. Hadd idézzek két szociálpszichológust, mint a legilletékesebbeket a közbizalom kérdésében. Hunyady György a politikai értékvesztésről szólva írja *A társadalmi közérzet hullámverése* című könyvében: „a demokráciára jellemző po-

---

3 BEETHAM 1991: 3.

4 LIPSET 1959: 81, 83.

litikai ingajáték a rendszerváltás óta folyamatosan zajlott az országban azon logika szerint, hogy az adott gazdasági-politikai erőterben működő kormány erodálódik a rendszerváltás kihívásait megélő és gyötrelmeit elszenvedő társadalomban, támogatása politikai ciklusonként szétzúódik a társadalom közegellenállásán”.⁵ Hunyady és csapata széles empirikus anyagon vizsgálta és mutatta ki ennek a folyamatnak az állomásait.

Pataki Ferenc szerint „a bizalom lényege az elővételezett és előlegezett bizonyosságban rejlik”. Márpedig a rendszerváltozás eddigi története éppen a bizonyosságok és biztonságérzet, a kiszámíthatóság megrendüléséről szól. Ugyanakkor Pataki tesz egy tárgyunk szempontjából fontos megkülönböztetést: „A *bizalomvesztés* spontán fejlemény: a bizalom birtoklója bárminemű szándékoltás nélkül – kudarcai és hitelének megrendülése nyomán – fokozatosan elvesztheti a korábban élvezett bizalmat.” A politikai köznyelvben ezt értik a mindenkori kormányzat erkölcsi kopásán. Mifelénk azonban más is járja: „A *bizalomrombolás* viszont mindig aktív és céltudatos művelet [...] Aki él vele, olykor méltatlan eszközökkel is tudatosan csökkenteni igyekszik a versenytársak hitelét: bizalommegvonásra óhajtja készíteni a közvéleményt.”⁶

Nem kétséges, hogy jelentős társadalmi rétegek egzisztenciális megrendülése, helyzetük fokozódó bizonytalansága hozzájárult társadalmunk rossz közérzetéhez. Azonban politikai okai is vannak a széles bizalmi válsagnak. A politikai vetélkedésben széles körben alkalmazott negatív kampányok Magyarországon önmagukban is hozzájárultak a politikai osztály egészének rossz bizonyítványához, valamint az általános közbizalom romlásához.

Ez viszont közvetlen hatással van a gazdasági siker és sikertelenség esélyére is. Timothy Frye *Building States and Markets after Communism* című könyvében a poszt-szocialista térségben az intézményi reformok sorsát elemezve megállapítja, hogy a gazdasági és politikai intézményi reformok ott voltak sikeresek, ahol alacsony maradt a politikai polarizáció. Az éles megosztottság ugyanis lelassítja vagy fékezi a reformokat, következtetlenné teszi azokat, ez pedig oda vezet, hogy a gazdaság nem képes új forrásokat teremteni a nagyvonalú közjóléti transzferek finanszírozásához a kormányzat számára, ami további konfliktusok és politikai instabilitás forrása lesz. Ahol a kormányzat és ellenzék gazdaságpolitikai elképzelései radikálisan szemben állnak egymással, ott Frye szerint a kormányzati váltógazdaság csökkenti a vállalkozók készségét arra, hogy hosszabb távon megtérülő beruházásokat tegyenek; ehelyett inkább az azonnali hasznot keresik, improduktív célra fordítják vagy külföldre menekítik a pénzüket. Ugyanakkor a politikai hatalomtól remélnek előnyöket és támogatást, ahelyett, hogy maguk támogatnák a gazdasági felemelkedést. A kormányok viszont emiatt elesnek attól a lehetőségtől, hogy fenntartsák a szociális transzfereket a nem versenypiaci szektortól függő polgárok és közcélú tevékenységek számára. Ez olyan örvény, amelybe sok ország belesodródott, melyeket ezért fokozottan sújt a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válság. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Magyarországon a 2010 utáni nem ortodox gazdaságpolitika és a jogbizonytalanság miatt nemcsak a hazai vállalkozók fogják vissza beruházásaikat, hanem még a külföldi befektetők kivonulása is fenyeget, akkor nehéz belátni, hogy mitől konszolidálódna a helyzet, és mi állhatná útját a demokráciához szükséges közbizalom további eróziójának.

5 HUNYADY 2010: 192.

6 PATAKI 2011: 30.

A probléma egy másik fontos dimenziójára mutat rá *Making Democracy Work* című munkájában Robert Putnam amerikai politológus. A társadalomban az egyének nem elszigetelten állnak szemben a közhatalommal, és a közbizalom nem egyszerűen az egyén és a hatalom viszonyáról szól. Az egyén bizalmi hálózatok csomópontja, amelyek az embereket összekapcsolják, a primer közösségektől a szakmai/foglalkozási, kulturális, szociális egyesületek egész során keresztül. A mindenkori hatalom vagy képes ezeket integrálni, vagy ütközik velük, és akkor erőfeszítéseket kell tennie a kordában tartásukra. A közbizalom általános állapota ezért függ a civil társadalmi hálózatok fejlettségétől; ahol ez hiányzik, ott gyengébb az államhatalom legitimitása is, mert nagyobb a gyanakvás és tartózkodás, ezért nehezebb reformokat is keresztülvinni. Ha a kormányzat képes e bizalmi hálózatokkal együttműködni, akkor támaszkodhat rájuk és új bizalmi hálózatokat is építhet. Ez a társadalom általános bizalmi fokát is növeli, kedvezőbbé teszi az üzleti klímát, aminek gazdasági és társadalmi haszna nyilvánvaló. A diktatúrákra jellemző a folytonos ütközés, a bizalmi hálózatok izolálása és a kontrolljukra való törekvés. Ha a hatalom ki is épít saját bizalmi hálózatokat, azt a saját képére szabja – a patronázs, a korrupció vagy a nómenklatúra-rendszer formájában magához hasonlítva. Demokrációkban ennél többre lenne szükség.

Adam Przeworski már a rendszerváltás idején felvetette kétségeit az iránt, hogy mennyire lesz életképes a demokrácia az újonnan megtért országokban. A történelmi szekvencia ugyanis eddig az volt, hogy előbb jött a piacgazdaság és a modernizáció, amelyekhez autoriter rezsimek stabilabb környezetet biztosítanak. A demokrácia csak az után jön, hogy a piacgazdaság berendezkedett, jelentős lett a gazdasági növekedés, és ezért sikeres lett a demokráciáért, a javak igazságosabb elosztásáért és a részvételi jogokért folyó társadalmi küzdelem. Fordított sorrendet nehéz elképzelni. A piacgazdasági reformok nyomán felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek és frusztrációk rövid úton megbuktatják a túl korán jött demokráciát.

Egy mai, százötven demokráciát összehasonlító vizsgálat eredményeként Przeworski azt írja: „A demokrácia várható élettartama az 1000 dollár alatti egy főre jutó GDP mellett nagyjából nyolc év. 1000 és 2000 dollár között a demokrácia átlagosan tizennyolc évig húzhatja. De 6000 dollár fölötti egy főre jutó GDP mellett a demokrácia örök életű. Ez igazolja S. M. Lipset nézetét, miszerint minél jobb módú egy ország, annál nagyobb az esélye annak, hogy fennmarad a demokrácia.” A demokrácia túlélését persze más tényezők is befolyásolják: „a demokráciák nagyobb valószínűséggel buknak meg ott, ahol egy párt a törvényhozásban túl nagy képvisellettal (több mint kétharmaddal) rendelkezik...”. A demokráciák „leginkább ott maradnak fenn, ahol a politikát nem egyetlen erő uralja teljesen és állandóan”.⁷

Jó hír, hogy eszerint a magyar GDP-adatok fényében a demokrácia nálunk is örök életű lehet. Már csak a második feltétel teljesülése marad nyitva.

---

7 PRZEWORSKI 2005: xxx.

Irodalom

- BAYER J. (1997): *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Napvilág Kiadó – Scientia Humana, Budapest.
- BEETHAM, D. (1991): *The Legitimation of Power*. Humanities Press International, Atlantic Highlands, N. J.
- FRYE, T. (2010): *Building States and Markets After Communism. The Perils of Polarized Democracy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HUNYADY GY. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LIPSET, S. M. (1959): Some social requisites of democracy: economic development and political legitimacy. *The American Political Science Review*, 53. 69–105.
- LUHMANN, N. (1983): *Legitimation durch Verfahren*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- PATAKI F. (2011): *A varázsát veszített jövő*. Noran Libro, Budapest.
- PRZEWORSKI, A. (2001): Minimalist Conception of Democracy: a Defense. In: SHAPIRO, I. – HACKER-CORDÓN, C.: *Democracy's Value*. Cambridge University Press, New York. 23–55.
- PRZEWORSKI, A. et al. (2005): *Democracy and Development. Political Institutions and Well-Being in the World. 1950–1990*. Cambridge University Press, New York.
- PUTNAM, R. (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.

Hubai László

Köztársaságielnök-választás Magyarországon 2012-ben

 Az I. Magyar Köztársaság (1918–1919) és a II. (1946–1949) történetileg jól feltárt; a politikatörténetükre vonatkozó történelmi megállapítások az 1989–1990-es rendszerváltás után is helytállóak maradtak. A második világháború utáni korlátozott polgári demokrácia politikatörténetének kutatásában döntő szerepet játszott Izsák Lajos: tudományos munkásságának nagyobb része a korszak polgári ellenzéki pártjainak és politikusainak tevékenységéhez kapcsolódik. E témában megjelent könyvei, tanulmányai megkerülhetetlenek maradnak a korszakkal tudományos igénnyel foglalkozók számára. Jelen tisztelgő írásunk vázlatos áttekintés arról, hogyan zajlott le a legutóbbi, 2012. évi köztársaságielnök-választás. Terjedelmi korlátok mellett nem vállalkozhatunk másra, mint hogy felelevenítjük a meghatározó mozzanatokat, benne a pártok álláspontját, felvázolva ezzel a jelenkori politikai küzdelmek e sajátos szegmensét.¹

***

2012. április 2-án lemondott Schmitt Pál köztársasági elnök. (Ilyen eset először fordult elő a rendszerváltás óta, az addigi elnökök napra pontosan kitöltötték teljes, ötéves ciklusukat.) Lemondó-nyilatkozatával jó tízhetes közéleti politikai csatározás végére tett pontot. Az eset kezelése a korábbiaktól eltérően nagy gyorsaságot igényelt a kormányzó Fidesz – Magyar Polgári Szövetség részéről, hiszen a „rendkívüli” helyzet értékelésének napirenden tartása semmiképpen sem szolgálta a párt érdekeit. Ezúttal csupán a gyorsaság jelentett kihívást, hiszen az országgyűlésben a pártok között fennálló arányok és a 2012. január 1-jétől hatályos Alaptörvény elnökválasztásra vonatkozó szabályozása minden korábbinál kényelmesebb helyzetet teremtett. A Fidesz által a választások után kinyilvánított „Nemzeti Együttműködés Rendszere” számára még a 2010-es szimbolikus szocialista jelöltállítás is túlzott engedménynek tűnt.² A kétharma-

1 Az írás egy készülő nagyobb tanulmány előmunkálatának 2012. évi esetpéldája. A „korszellemnek” megfelelően és előkészületként kizárólag az interneten is elérhető forrásokból dolgoztunk. A dokumentumok letöltési ideje 2012. augusztus 26., 27., 28. Az MTI-hivatkozások esetében az URL mindig: http://archiv1988tol.mti.hu/Pages/HirSe_arch.aspx

2 A Fidesz a 2010. évi országgyűlési választási eredményt nem a szavazók aktuális pártválasztása végeredményeként fogta fel, hanem annak, hogy a magyar nemzet „a szavazófülkékben sikeres forradalmat vitt véghez”. Eszerint a választásokon egy „új társadalmi szerződés született, amellyel a magyarok egy új rendszer, a Nemzeti Együttműködés Rendszerének megalapításáról döntöttek”. Az Országgyűlés 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozata a Nemzeti Együttműködésről.

dos parlamenti arány alkotmányozó többséget jelentett, ami lehetővé tette, hogy a kormánypártok számára kedvezően változtassák meg az elnökválasztás szabályait is. Az Alaptörvény szerint három forduló helyett kétfőben kell elnököt választani, a jelöléshez a korábbi ötven képviselő helyett a képviselők legalább egyötödének ajánlása szükséges.

Az ajánlási minimum 386 képviselő esetén 78 főt jelent. A Tisztelt Házban ekkor 123 nem kormánypárti képviselő foglalt helyet, azonban az adott politikai mezőben csak matematikai lehetősége volt egy ugyan esélytelen, de legalább szimbolikus alternatívát jelentő elnökjelölt állításának. Nem tartozott a politikai racionalitások közé, hogy a Magyar Szocialista Párt és a Jobbik vezetői együttműködjenek, akár csak egy jelöltállítás erejéig is. E két frakció kooperációja nélkül (48, illetve 45 képviselő) az összes többi kombinációval sem lett volna elérhető az ajánláshoz szükséges minimális létszám. Az új, húsz százalékos jelölési cenzus meghatározásánál valószínűleg szerepet játszott ennek az anakronisztikus koalíciónak a számbavétele is.

Schmitt lemondása után, még aznap rövid, ötpárti egyeztetés zajlott az új köztársasági elnök jelöléséről. Kormánypárti oldalról csak annyit közöltek, hogy még senkinek sincs jelöltje, ám a *HVG*-ben már ekkor tudni vélték, hogy nem egyszerűen csak politikai jelöltre lesz szó, hanem a Fidesz belső köreiből, az alapítók közül kerülhet ki a következő elnök. A lap szerint: „az Orbán Viktor által támogatott lehetséges jelöltek közül Kövér László húzódozik, Szájer József valószínűleg nem áll kötélnek, Áder János álláspontja egyelőre nem ismert”.³ Mindez arra utal, hogy Orbán Viktor már korábban számolhatott a lemondás lehetőségével és informálhatta szándékáról a szóba jöhető jelölteket.

A későbbiekben az is kiderült, hogy a lap pontosan ismertette a potenciális jelöltek hozzáállását. Szájer hamarosan kiesett a kombinációkból.⁴ Kövér László maga helyett Áder Jánost ajánlotta.⁵ (Áder már 2007-ben bejelentette távozási szándékát a magyar politikából, így 2009-től az Európai Parlamentben folytatta pályafutását.) A váltás feltehetően hosszabb időt vett igénybe, mint azt korábban tervezték, ám a többszöri Orbán–Áder-egyeztetés még így is belefért abba a harmincnapos határidőbe, amit az Alaptörvény az új elnök megválasztásának határnapjaként előír.

A Fidesz április 16-ai frakcióülésén Orbán Viktor pártelnök-kormányfő hivatalosan is Áder Jánost javasolta köztársasági elnöknek. Szijártó Péter, a miniszterelnök szóvivője a frakcióülésről tájékoztatta a sajtót. E szerint Orbán olyan „horgonyszemélyiségnek” tartja Ádert, aki „biztonságot és kiszámíthatóságot tud nyújtani Magyarországnak, a magyar politikai rendszernek”. Ebből adódóan „egyik legfontosabb feladata pedig az új alkotmányos rendszer megerősítése, megszilárdítása” lesz. Ez kimondatlanul is annyit jelentett, hogy Schmitt Pál szerepfelfogását kell követni, annak nyilvánvaló bakijai nélkül. Ugyanitt Lázár János frakcióvezető

3 http://hvg.hu/itthon/20120402_kover_ader_szajer

4 Szájer esetében valószínűleg szerepet játszhatott az a tény, hogy felesége, Handó Tünde 2012. január 1-jétől az Országos Bírósági Hivatal kilenc évre kinevezett elnöke lett. Ekkor Szájer valamennyi Fideszben viselt funkciójáról lemondott. http://szajerjosef.blog.hu/2012/01/01/level_orban_viktor_urnak

5 http://nol.hu/lap/mo/20120406-kover_ader_az_en_jeloltem Utólag Kövér a Hír TV április 20-i *Péntek8* című műsorában elismerte, hogy valóban húzódozott a tisztség vállalásától. <http://mno.hu/pentek8/a-pentek8-vendege-kover-laszlo-1070051>

közölte, hogy a frakciósövetség egyhangúlag támogatta a jelöltet. Előtte ugyancsak egyhangúlag támogatta őt a Fidesz elnöksége, s Orbán egyeztetett a kormány tagjaival is. Az is kiderült, hogy a választás napja május 2-a lesz.⁶ Áder április 23-án vált hivatalos jelöltté, miután benyújtották a parlamentnek az államfővé választásához szükséges ajánlási íveket. A két frakció minden képviselője aláírta az ajánlást, így a Fidesz 225, a Kereszténydemokrata Néppárt 37 aláírással fejezte ki támogatását, s ezzel a parlamenti kétharmad töretlen egységét.⁷

A KDNP saját jelöltet nem kívánt állítani, e kérdésben is teljesen alárendelte magát a nagyobbik testvérnek. Semjén Zsolt pártelnök április 11-én azt mondta, hogy csak olyan ember lehet köztársasági elnök, aki „személyében legalább úgy, vagy még inkább elkötelezett a hűsvéti alkotmány védelmében, mint Schmitt Pál volt”. Kövért és Ádert egyaránt ilyennek nevezte.⁸

A pártok megnyilatkozásai általában csak egymás interakcióiban értelmezhetőek – ekkor azonban a kormánypárt kétharmadot meghaladó parlamenti súlya és a demokrácia többségi modelljének paradigmatiszta felfogása mellett jóval egyszerűbb volt a helyzet. A parlamenti ellenzéki pártok számára nem sok mozgástér maradt. A Fidesz-többséget nem terhelte az egyeztetés kényszere, s készletét sem érzett erre. Így az ellenzéki pártok számára nem maradt más politikai tér, mint egyrészt a frissen kiépített rendszer és a jelölt kritikája, másfelől saját korábbi politikájukat igazoló és/vagy jövőjüket építő nyilatkozatok. A verseny és a kooperáció jellemzően az ellenzéki pártoknál érhető tetten, s az is inkább már a 2014-es választási kampány részének tekinthető. Küzdelem volt ez a médiában való megjelenésért is, hiszen erre az ellenzéknek a korábbi ciklusokhoz képest jóval kevesebb lehetősége volt.

Az MSZP még az április 2-i ötpárti egyeztetés előtt frakcióülést tartott. Ezt követő sajtótájékoztatóján Mesterházy Attila pártelnök-frakcióvezető erről azt közölte, hogy rendszerváltáskor képviselt álláspontjukhoz visszatérve a közvetlen elnökválasztást fogják javasolni. Amennyiben a kormánypártok ezt nem támogatják, akkor javasolják, hogy az új elnök megválasztásához „négyötödös parlamenti többség legyen szükséges”.⁹ Ezzel a párt azt szerette volna elérni, hogy a kormánypártokon kívül más frakció is beleszólhasson a választásba. Személyes véleményként ismertette azt, hogy Sólyom Lászlót alkalmas államfőjelöltnek tartja.

Április 4-én a párt kezdeményezte a demokratikus parlamenti ellenzéki pártok egyeztetését. Az MSZP-n kívül részt vett a Lehet Más a Politika és a Demokratikus Koalíció képviselője is. Nem személyi kérdésekről egyeztettek, hanem arról, hogy milyen garanciát lehetne kialakítani arra nézve, hogy az ellenzéki pártok is beleszólhassanak a jelölésbe. Szó volt a négyötödös többséggel történő választásról, s az alkotmánymódosításon kívül azt is elfogadhatónak tartotta, hogy a jelölés történjen négyötöddel.¹⁰ Ugyanaznap Mesterházy ismét sajtó-

---

6 MTI 2012. április 4.

7 http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=39&p_izon=6879 Kövér László házelnök mint ideiglenes köztársasági elnök nem gyakorolhatta képviselői jogát, így hivatalos ajánló sem lehetett.

8 Semjén a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének budapesti rendezvényén beszélt. MTI, 2012. április 11.

9 http://www.mszp.hu/video/allamfovalasztas_kozvetlenül_vagy_negyotoddal

10 <http://www.origo.hu/itthon/20120404-allamfovalasztas-ellenzeki-egyeztetes.html>

tájékoztatót tartott, ahol ismertette a párt határozattervezetét, amelyet a demokratikus ellenzéki pártoknak javasolnak egyeztetésre. E szerint a jelöltnek „be kell tartania a demokrácia írott és íratlan szabályait, a sokféleséget tiszteletben tartva ki kell fejeznie a nemzet egységét, és ki kell állnia az emberi jogok mellett”. Elvárásaként fogalmazták meg, hogy a leendő elnök „szuverén, konszenzuserősítő és kompromisszumteremtő személyiség” legyen.¹¹ Április 17-én Mesterházy bejelentette, hogy pártja nem vesz részt az elnök megválasztásában, mert Áder személyében egy pártpolitikus a kormányoldal jelöltje. Szerinte Orbán ismét tévedett, mert „nem vette figyelembe az emberek többségének akaratát, és egy pártok fölött álló, szuverén személyiség helyett egy pártpolitikust jelölt államfőnek”.¹² Április 21-én a párt Országos Választmánya támogatta a frakció álláspontját. Botka László választmányi elnök elfogadhatatlannak nevezte Kövér László egy előző esti tévéinterjújában elhangzott mondatait. A házelnök kérdésre válaszolva kifejtette, hogy az MSZP szavazástól való távol maradása jó, mert „nem rontja el látványuk az ünnepet”.¹³ Mesterházy hangot adott annak, hogy Kövér „egészen biztosan az ország felét” megsértette az interjúban, amikor az MSZP-t, az LMP-t és az újságírókat is „ócsárolta”.¹⁴

A Jobbik április 4-i elnökségi ülése után Vona Gábor a párt álláspontjaként három szempontot fogalmazott meg.¹⁵ Először a jelölt ne legyen pártkatona, „pártpolitikai keretek felett álljon”; másodsor feddhetetlen legyen, azaz „ne fordulhassanak elő hasonló méltatlan helyzetek, mint Schmitt Pál plágiumügye”; harmadszor legyen benne szándék a „valódi nemzeti sorskérdések iránt”, s rendelkezzen határozott karakterrel. A párt továbbra is kiállt a lemondás napján is hangoztatott állásfoglalása mellett: a köztársasági elnököt közvetlenül válasszák meg. A korábbi gyakorlattal szemben a Fidesz „méltatlan helyzetet” teremtett azzal, hogy a képviselők egyötöde kell az ajánláshoz, s elfogadhatatlannak tartotta, hogy más ellenzéki pártokkal e kérdésben leüljön tárgyalni. Végül ismét Morvai Krisztinát és új névként Für Lajost, az 1990–1994-es ciklus honvédelmi miniszterét ajánlotta, mint olyan személyeket, akik a „kormánypártok számára is elfogadhatóak lennének”. Für Lajos nem vállalta a jelölést, így a Jobbik kénytelen volt semmisnek tekinteni a javaslatot.¹⁶ Április 18-án az elnökségi ülést követően a Jobbik megkezdte az aláírásgyűjtést Morvai Krisztina hivatalos államfőjelöltsége érdekében, kormánypárti és független képviselők körében. Az eredményben maguk sem bíztak, így közölték, hogy részt vesznek ugyan a szavazáson, de nemmel fognak voksolni Áderre.¹⁷

11 MTI, 2012. április 4.

12 http://www.mszp.hu/video/az_mszp_nem_vesz_reszt_az_elnokvalasztasban

13 „Az MSZP jól teszi, hogyha nem vesz részt Áder János megválasztásában, mert legalább nem rontja el látványuk az ünnepet, tehát kifejezetten nemes gesztus a részükről. Az lenne a jó, ha egyáltalán nem lennének a parlamentben. Morális értelemben botrány, hogy ott vannak.” <http://mno.hu/pentek8/a-pentek8-vendege-kover-laszlo-1070051>

14 http://www.mszp.hu/video/az_mszp_nem_vesz_reszt_az_elnokvalasztasban

15 http://barikad.hu/vona_haromparti_egyeztetest_kezdemenez_a_kormanypartokkal-20120404

16 http://barikad.hu/dr_fuer_lajos_nem_vallalja_a_jeloelst-20120404 Für Lajos részt vett a Jobbik által alakított Magyar Gárda paramilitáns szervezet létrehozásában és gyakori díszvendége a szervezet ünnepségeinek.

17 http://hvg.hu/itthon/20120418_jobbik_ader_szavazas

Az LMP már az április 2-i ötpárti egyeztetésen jelezte, hogy nem kívánnak részt venni egy olyan eljárásban, amelynek végeredménye már előre eldőlt. Jávor Benedek frakcióvezető elmondta, hogy a Schmitt lemondásával keletkezett morális válságnak csak úgy lehetne véget vetni, ha a parlamenti pártok konszenzusos jelöltet állítanának.¹⁸ Az április 4-i hárompárti megbeszélésen Karácsony Gergely szerint az az igazi kérdés, hogy van-e bármilyen garancia arra, hogy az ellenzéki pártoknak „lapot osztanak”.¹⁹ 16-án, még Áder hivatalos jelölése előtt, Jávor közölte, hogy nem vesznek részt az államfőválasztásban. Szerintük az „kizárólag a Fideszen belüli játékokról [...], stratégiázásról, taktikázásról szól”. Ellenvetésüket is megfogalmazták a jelölttel szemben: Áder János nevéhez kapcsolódik az elmúlt két év „leggyalázatosabb törvényei közül kettő”, a választási törvény és az igazságszolgáltatásra vonatkozó jogszabály.²⁰ Az LMP a szavazás bojkottjának bejelentésében időben követte a DK-t, de egy nappal megelőzte az MSZP-t.

A Demokratikus Koalíció rendszerkritikus pártként hasonlóan kemény szavakkal bírálta a rendszert és a jelöltet is. Április 3-án tartott sajtótájékoztatójukon Iványi Gábor metodista lelkeszt ajánlotta a kormánypártok figyelmébe.²¹ Áder Jánost olyan politikusként jellemezték, aki hatalomtechnikus, szürke eminenciás és „erkölcsi emelkedettség híján” alkalmatlan a tisztségre. Április 14-i közleményükben úgy fogalmaztak, hogy Áder „Orbán Viktor megbízásából kidolgozva az igazságszolgáltatás rendszerének átalakítását, aktívan részt vállalt ezen kívül a demokratikus jogállam lerombolásában”. Így alkalmatlansága számukra nyilvánvaló. „A Fidesz egy morális hiányosságokkal küzdő jelölt után egy demokratikus deficittel küzdő elnökjelöltet látott jónak állítani” – szölte a nyilatkozat. Bejelentették, hogy a választáson nem vesznek részt, s távolmaradásra szólították fel a parlament demokratikus pártjait.²²

2012. május másodikán került sor az elnökválasztó ülésre. Az MSZP és a DK tíz független képviselője távolmaradásával tiltakozott, jelen volt az LMP, ám a szavazólapokat nem vetették fel.²³ A választás, mint ahogy az ajánlásokból előre látható volt, már az első fordulóban érvényes és eredményes volt. Áder Jánost 262 szavazattal (az összes képviselő 67,88%-a) választották meg a jelenkor ötödik köztársasági elnökének. A kormánypárti frakciók minden egyes tagja igennel szavazott. A Jobbik negyven képviselője nemmel szavazott, a még jelen lévő képviselőik vagy érvénytelenül voksoltak, vagy nem adták le a szavazólapot. Az adatokat az alábbi táblázatban foglaltuk össze.

---

18 MTI, 2012. április 2.

19 <http://www.origo.hu/itthon/20120404-allamfovalasztas-ellenzeki-egyeztetes.html>

20 MTI, 2012. április 2.

21 Iványi a Magyar Evangéliumi Testvérközösség vezetője. Jelöltként való szóba hozása nemcsak szociális érzékenységének szölte, hanem annak is, hogy 2012. március 1-jétől a metodista egyház a parlament döntése alapján elveszítette hivatalos egyházi jogállását. MTI, 2012. április 3.

22 <http://www.demokratikuskoalicio.hu/index.php/2011-12-05-15-42-05/dkhirek/2203-a-dk-nem-veszt-ader-janos-elnokke-valasztasaban>

23 <http://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/20120502-orszaggyules-koztarsasagielnokvalasztas-percrol-percre.html?pldx=1>

1. táblázat. Áder János megválasztásának adatai. 2012. május 2.

	1. forduló	
	N	%
Szavazólapot felvette	307	79,53
Nem adta le	2	0,65
Urnában	305	99,35
Érvényes	302	99,02
Érvénytelen	3	0,98
Igen	262	67,88
Nem	40	10,36

Áder János személyében a rendszerváltás óta először közvetlenül a politikából érkezett, a politikát hivatásként művelő személyiség került a Sándor-palotába. Hivatali működését – az Alaptörvénynek megfelelően – nyolc nappal megválasztása után, május 10-én kezdte meg. Valószínűleg igazi hungaricum, hogy az ország három legmagasabb közbizalmi méltósága, a köztársasági elnök, a miniszterelnök és az országgyűlés elnöke nemcsak hogy jogász végzettségű, hanem azonos nevelő iskolából, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Bibó István Szakkollégiumából, valamint egy időben került ki.

Schmidt Mária

Reakciónak lenni

*V*issza kell térnünk a régi értékeinkhez, mert azok biztos alapot adnak nekünk a jövőben is. Isten, család, haza, munka, felelősség, teljesítmény. Csupa reakciós érték.

„1789 és 1917 még dátumok, de már nem példák.” – Camus

Miről szólt az elmúlt évszázad? A baloldali forradalmi mozgalmak által berendezett kísérleti rendszerek (kommunizmus, fasizmus, náciizmus) sikereiről, illetve kudarcairól? Az európai kontinensen kétszer is pusztító testvérháborúról (1914–1918, 1939–1945), ami aláásta Európa vezető szerepét a világban? Esetleg a jobb- és a baloldal közötti hol ádáz, hogy mérsékelt eszközökkel, de szünet nélkül folytatott küzdelemről, ami a kollektív és az egyéni jogok közötti erőviszonyokról, másképp az állam *versus* magánérdekek közötti felosztásról szól? Arra kerestük a választ az elmúlt évszázadban, hogy mi az állami szerepvállalás optimális mértéke a modern világban? Államosítás vagy privatizálás adja a jobb megoldást? A jobboldal vagy a baloldal választott érvényesebben az elmúlt évszázad kihívásaira? Egyáltalán: megkülönböztethetőek-e jobb- és baloldali megközelítés alapján a 20. században megfogalmazott válaszok? Mit takart ez a felosztás az elmúlt időszakban? Miért használjuk még ma is?

„Hitt a szocializmusban. Miféle kifejezés ez? Szerintem értelmezhetetlen, hacsak nem szellemi restségnek vagy gondolkodásbeli kényszernek nevezzük.” – Kertész Imre

Baloldalról és jobboldalról beszélve ma is a 20. század identitáspolitikai játszmáiba illeszkedő felosztást alkalmazzuk. Baloldalinak lenni a 20. században azt jelentette, hogy tagjai egy olyan politikai közösséghez tartoztak, akik hittek abban, hogy a történelmi haladás következtében kivívható és berendezhető a tökéletes, kizsákmányolásmentes, egyenlőségen alapuló társadalom. Ezt valós célnak tételezték, olyannak, amiért érdemes harcolni és bármilyen áldozatot meghozni. Ennek igazolására Leninre szoktak hivatkozni: „Ahhoz hogy omlettet készítsünk, össze kell törni a tojásokat.” A baloldaliak, ahogy azt a lengyel *Karol Sauerland* oly találóan megállapította, úgy tüntették fel magukat, mint akik az emberiség, különösen az egyszerű nép javával törődnek, a jobboldaliak ennek megfelelően azok lettek, akik a gazdag rétegeket támogatják, és akik a népszéles tömegek körében az ésszerűtlenséget és a babonát akarják fenntartani. Akik szembemennek a haladással, vagy újabban a progresszióval, modernizációval és persze szociálisan is érzéketlenek.

A jobboldaliak a tökéletesnek ígért jövővel szemben szkeptikusak maradtak, tökéletlen megoldásokkal és kompromisszumokkal is beérték. A bal- és jobboldal közötti felosztást a húszas évektől máig antifasiszta-fasiszta különbségtételként is használják. Bár úgy a fasiszták, mint

a nemzetiszocialisták, illetve a nemzetközi szocialisták demokráciaellenes baloldali mozgalmak voltak, hamar szembekerültek egymással, hiszen ugyanazt a célcsoportot akarták meghódítani. A történelem motorjaként, a haladás letéteményeseként beazonosított proletariátus kegyeiért vívott harcban a bolsevikoknak elemi érdekük volt a konkurens fasiszta, illetve náci mozgalmakat áttolni a jobboldalra, a „kapitalisták”, illetve a „reakciósook” közé, és legfőbb ellenségeiként azonosítani be őket.

A baloldalnak az antifasizmussal való összeházasítása a harmincas évek második felétől, a népfrontpolitika meghirdetésétől napjainkig tart. A népfrontpolitika sikeresen egyesítette a baloldalon a polgári, illetve középpártok egy részét is, azokat, akik a nemzetiszocialista, fasiszta sikerszériák idején – a harmincas évekről beszélek – a liberális, polgári, demokratikus értékeket féltették. Az antifasizsma népfrontpolitika vagy-vagy kérdésre egyszerűsítette a politikai választást, és ezzel sikeresen szabott gátat a Szovjetunióval szembeni kritikáknak, ellenséges érzelmeknek. Azt sugallta, hogy aki nincs velük – mármint Sztálinnal, a Szovjetunióval, a népfronttal –, az ellenük van: vagyis Hitlert támogatja. Az antifasizsma harc a második világháború óta eltelt időszakban is meghatározó eleme maradt a baloldal önmeghatározásának. Bár a nemzetiszocializmusra megsemmisítő vereséget mértek ellenfelei, vezetőit példásan megbüntették, politikai újjászerveződésüket ellehetetlenítették, az ellenük folytatott ideológiai harcot egy pillanatra sem szüneteltették. Azt is kiderítették, hogy azokért a szégyenteljes büntetéseikért, amiket a náci tömeggyilkosok elkövettek, végső soron a jobboldal, a nem antifasizisták is felelősek. Sőt, miután az évtizedek múltával valódi náci bűnös már nem nagyon volt fellelhető, bűneik átstrukturálódtak a polgári, istenhívő nem baloldaliakra. E logika szerint a jobboldal felelős a baloldali, a náci és fasiszta bűnökért, miközben a baloldal még a sajátjaiért sem visel érdemi felelősséget, hiszen a baloldaliak, a kommunisták által elkövetett tömegmészárlások csak hibák, mulasztások, tévedések, a „személyi kultusz” kisiklásai voltak, amiket jóhiszeműen követtek el azok, akik sohasem szüntek meg a jó célért lelkesedni, abban hinni.

Még nagyobb baj volt, hogy a baloldal nyelve, fogalomkészlete a marxizmussal együtt a nyugati világ meghatározó beszédmódjává vált. Ezt a nyelvet beszéli a nyugati világ értelmiségi elitjének egy jelentős része Keleten és Nyugaton, azok, akiket a hetven éven keresztül rájuk zúduló népfrontos baloldali propagandának sikerült „megtérítenie”. A 20. század meghatározó évtizedeiben az értelmiségi szalonokban nem volt divat jobboldalinak lenni. A trendik legalábbis rózsaszínűek, vagy még inkább vörösek voltak. Még az antikommunizmus leghatásosabb és legkérlelhetlenebb ellenfelei is az ő köreiből kerültek ki, váltak „renegátokká”, miután rájöttek, mibe is keveredtek, miről is szól valójában a „jövő” szolgálata (Arthur Koestler, Ignatio Silone, Whittaker Chambers, Irvin Kristol, Normann Podhoretz, Albert Camus, Francois Furet, Annie Kriegel, Alain Besancon stb.).

A hetvenes évek közepétől a szovjet modell melletti kiállás 1956 és 1968 miatt kezdett kínossá válni. A helsinki záróokmány aláírásával a „béketábor” ideológiai defenzívába szorult, mert az emberjogi kérdésekben nem igazán volt mire hivatkoznia, nyugat-európai szimpáziánsaiknak pedig a proletariátus középosztályosodásával párhuzamosan más elnyomottakat kellett keresnie. Mindez elősegítette a holokauszt középpontba állítását, vagyis azt, hogy az antifasizsma baloldal, az „áldozatok” (zsidók, nők, homoszexuálisok, vallási/nemzeti/faji kisebbségek), marginális csoportok, kisebbségek szószólójává válhasson. Ugyanakkor a nyolcvanas évtized konzervatív ellenforradalmával együtt a jobboldal megerősítette antikommunista

identitását, a piacgazdaság, az emberi és egyéni jogok melletti kiállásával végül győztesen került ki a század küzdelméből: a Szovjetunió kimúlt, mert legyőzte legnagyobb kihívója, az USA, a szabadpiaci, liberális demokrácia.

Jobboldalinak lenni tehát a század végére nem jelentett már valami avított, a történelem menetével szembeni megátalkodottságot, hanem frissességet, a technológiai haladást, a piacgazdaság sikereit, a szabadság elsöprő és felszabadító erejét. A jobboldal azonban még ezzel a nagyszerű győzelemmel sem tudta átvenni sem a tematizálást, sem az érvényes nyelvet a baloldaltól, mert képtelen volt – nem is akar – jövőképet, vagyis olyan „víziót” adni, ami pótolhatta volna az elvesztett kommunista ígéretet. Másrészt – szerencsétlenségére –, mire győztesé vált, már javában virágzott az áldozati kultúra, vagyis egyáltalán nem számított többé trendinek, ha valaki győzött. Amíg még a szovjetek álltak győzelemre, a hidegháború első évtizedeiben, egészen a hetvenes, nyolcvanas évek fordulójáig, addig a győzteseket ünnepeltük. Attól kezdve azonban, hogy a század legfontosabb történetévé a holokausztot tételezték, az áldozatiság került a fókuszba. A győzelem, az erő, a tehetség, a kitartás, az ambíció, a teljesítmény pedig egyfajta gyanús fénytörésbe került.

Ettől persze a kommunista baloldal és támogatói még nem váltak se sikeressé, se győztesé. És azon sem tudnak olyan egyszerűen túllépni, hogy azt hazudták maguknak és másoknak is, hogy az erkölcsi törvényeken át lehet gázolni, hogy igazolni lehet az igazolhatatlant, hogy a történelmi igazság csak valami „reakciós babona”, ami rájuk, „haladókra” nem vonatkozik. Ezért olyan bizonytalan az értékrendjük, ezért olyan agresszívek. Ezért beszélnek a félelem és a hazugság nyelvét. Ezért bástyázzák körül magukat ezer politikailag korrekt tabuval.

Úgy hagytuk tehát magunk mögött a 20. századot, hogy a baloldal-jobboldal felosztás átvetelével két igencsak megterhelt fogalmat próbálunk egy új évezred, évszázad merőben más kihívásaihoz igazítani. Ez az „antagonisztikusnak” feltüntetett különbség (marxista terminológia), amit cipelünk magunkkal, megakadályoz minket a hátunk mögött hagyott század elfogulatlan vizsgálatában, abban, hogy szemügyre vegyük, mit viszünk magunkkal, mire építhetünk, mit kell magunk mögött hagynunk és lehetőleg elkerülnünk a jövőben.

„*Szabadság, Egyenlőtlenség, Testvériesség*” – René Char

A jobboldal ragaszkodik a már jól bevált tradíciókhoz, hagyományokhoz, értékekhez. Nem célozza meg a tökéletes társadalom megvalósítását, nem ígér földi paradicsomot, csak azt – ahogy azt *Vlagyimir Bukovszkij* megállapította –, hogy nem engedi pokollá változni az életünket. Szemben a baloldallal, amely 1789 hagyományait folytatva az istenhittel szakított tömegek számára valláspótlékkal szolgált, a jobboldal istenhívő, kítart a zsidó-keresztény hagyományok mellett, értékválasztásában pedig az egyéni felelősségvállalást hirdeti, természetesnek tartja az egyenlőtlenséget, az egyenlőséget a törvény előtt és az esélyekben tartja megvalósítandónak. Fontos számára a mások iránti türelem, az iparkodás, a munka, a teljesítmény elismerése és honorálása, az egymás iránti szolidaritás. Uralmát a törvények, szokások betartására és betartatására, valamint a szabadságra alapozza. Szent könyve a Biblia, nyelve a kereszténység nyelve.

A jobboldal hagyományosan igencsak széttartó, ezerféle és igencsak individualista, mely egészen a legutóbbi időig nem szervezte magát hatékony, korszerű politikai mozgalommá. Legnagyobb fogyatékosága az volt, hogy az egyre növekvő mértékben ateistává váló modern em-

berek vízióra és reményre vonatkozó igényét nem tudta, és persze nem is akarta kielégíteni. A baloldal lelkesített, szebb, sőt tökéletes jövőt ígért, legfőbb céljának az egyenlőtlenségek kiküszöbölését tekintette; miközben a jobboldal erőfeszítést és türelmet kért. A baloldal tehát a reményt árulta a politikai piacon, szemben a jobboldallal, amely a realitásokhoz való alkalmazkodást kért. Mindez a nyolcvanas évek neokonzervatív térnyerése nyomán kezdett csak megváltozni. A kommunista kísérlet látványos összeomlása deszakralizálta a baloldal bibliáját: a Tőkét, és ezzel párhuzamosan kezdetét vehette a nyelv és a fogalomkészlet visszafoglalása is a marxizmustól. A piacgazdaság, a „kapitalizmus” kezdett kikerülni az évtizedek óta tartó negatív konnotációs mezőből.

Miközben a jóléti társadalom meggyőző életminősége elszívta a levegőt a baloldal elől, a jobboldal fokozatosan egyre korszerűbbé és divatosabbá vált, végre alkalmazkodott a tömegkultúrához szokott polgárok nyelvi és vizuális igényeihez, kezdett az érzelmeikre hatni. A sokáig kínosnak számító antikommunizmus megteremtette a közös célt, amelyért munkálkodva a jobboldal lelki közösséggé formálódhatott. Karizmatikus politikai vezetőik irányításával átvették a kezdeményezést a baloldaltól, amelyet a századfordulóra le is győztek. A győzelem és az ellenfél kilátástalan helyzete miatt azonban azokban az országokban, ahol a 20. század folyamán a legsikeresebbek voltak, igencsak elkényelmesedtek. A 21. században eluralkodott szemlélethez alkalmazkodva, minden politikai megoldást igénylő problémához és kérdéshez manager-szemlélettel kezdtek viszonyulni, miközben értékvilágukat egy rajtakapott szűz szemérmességével próbálják palástolni. Mára sok nyugat-európai jobboldali politikus szinte megkülönböztethetetlené vált baloldali kihívójától, mindenekelőtt azért, mert véleménykülönbségeik a súlyos társadalmi, politikai és végső soron értékválsággal küszködő helyzet ellenére látszólag kizárólag a költségvetés kiegyensúlyozásával összefüggő kérdésekre korlátozódnak.

Az újonnan kialakulófélben lévő világ felülírja mindazt, amit a 20. század második felében megszoktunk. Sem a fizikai, sem a szellemi munkások, sem az alkalmazottak nem számolhatnak többé biztos munkahelyekkel, életük végéig kitartó, egyre növekvő nyugdíjakkal. Az sem garantált, hogy aki egyetemet végez, jobban fizető állást kap majd annál, mint akinek nincs diplomája. Az is látható, hogy az állam nem képes garantálni az egyre rövidülő munkahetet, az egyre hosszabb fizetett szabadságot és a többi ingyenes ellátást, például az ingyenes felsőoktatást, korlátlan orvosi ellátást. A demográfiai adottságok ellehetetlenítik a szociális ellátórendszerek változatlan formában való fenntartását. A hosszabb életkilátások és az alacsonyan meghúzott nyugdíjkorhatárok, az egyre tetemesebbre rúgó egészségügyi ellátási költségekkel együtt súlyos döntések elé állítják kontinensünk politikai életének szereplőit.

Kisebbségi, de jobban működő államra van szükség, a közigazgatás korszerűsítésére, mert a 21. század állami adminisztrációjának kötelessége, hogy az internet nyújtotta lehetőségekre építve biztosítsa, hogy az állami szolgáltatásokat a polgárok azonnal és közvetlenül igénybe vehessék. Ez azért is szükséges, mert az állami bürokrácia az elmúlt fél évszázadban olyan óriásira duzzadt, olyan bonyolulttá tette a legtöbb ügy intézését, hogy az mára a gazdasági fejlődés egyik legdöntőbb akadályává vált.

A 21. század kihívásaira nem lehet 20. századi válaszokat adni. Akikkel Európa versenyez, sokan vannak, gyorsak, és nagyon ambiciózusak. Olcsó, kisigényű, jól képzett, szorgalmas munkaerő áll szemben kontinensünk sokszor elkényelmesedett, nagyigényű, ellustult és főleg felelősséget vállalni nem akaró dolgozóival. Itt van a legtöbb teendő. Szemléletváltásra, sokkal

több ambícióra és szorgalomra lesz szükségünk ahhoz, hogy lépést tarthassunk. És régi-új gondolkodásmódra. Arra, hogy szakítsunk azzal a múlt századi szokásunkkal, hogy a világról, életünk-ről a gazdasági hasznosság kizárólagosságát elfogadva gondolkodjunk. Találjunk vissza a politika, az értékrend elsődlegességéhez. Mérlegeljük azt is, mi helyes, mi helytelen, mi erkölcsös, vagyis mi a jó és mi az erkölcsi szempontból rossz válasz az előttünk álló kérdésekre. A magyar nemzeti érdek is azt követeli, hogy minél gyorsabban alkalmazkodjunk az új feltételekhez, amelyek valójában nem is olyan újak. Mi, magyarok mindig is képesek voltunk a kemény munkára, a szorgalomra, és ambícióink is mindig volt bőven.

Vissza kell térnünk a régi értékeinkhez, mert azok biztos alapot adnak nekünk a jövőben is. Isten, család, haza, munka, felelősség, teljesítmény. Csupa reakciós érték. Ahogy *Bernanos* mondta: „Reakciósnak lenni ma annyit jelent, hogy életben vagyunk. Mert csak a halottak nem reagálnak.” Reagáljunk tehát. Itt az idő: helyzet is, feladat is van.

Egyetemes történet

Szilágyi Ágnes Judit

Vallások és oktatás Argentínában a függetlenné válás korszakában¹

A spanyol gyarmatok egyházszervezete folyamatos átalakuláson ment keresztül a hódításoktól a függetlenné válásig. A mai Argentína területén az első önálló püspökség létrehozására 1570-ben került sor. Ekkor választották le Chiléről a Córdoba del Tucumán-i egyházkerületet, ahol a püspök székhelye előbb Santiago del Esteróban, majd 1699-től Córdobában volt. Vizsgált korszakunkban a córdobai püspök Rodrigo Antonio de Orellana (1756–1822) volt. A későbbiekben ezt az egyházmegyét is tovább osztották, kialakítva 1806-ban a saltai püspökséget, majd 1826-ban a San Juan de Cuyoit, előbb mint apostoli vikáriusságot, ami aztán 1834-ben emelkedett a püspökség rangjára. Az első saltai püspök Nicolás Videla del Pino (1760 k. – 1819) lett, akit a pápa az asuncióni püspöki székből helyezett át ide.

A másik régi argentin püspökség a Río de la Plata-i, melynek első székhelye Asunciónban volt, és amelyet Paraguay egyházmegyének is neveztek. Ezt osztották ketté 1620-ban, leválasztva a jezsuiták által létrehozott (1547) paraguayi püspökségről a Buenos Aires-it. A későbbi argentin fővárosba helyezett első püspök (1612–1632) a sevillai születésű karmelita atya, Pedro de Carranza (1567–1632) volt, az ő idején kapott a város nagytemploma katedrális rangot, 1622. május 2-án. Jelenlegi épületének munkálatai az általunk vizsgált korszakban, 1791-ben kezdődtek. Felszentelését 1804-ben a gyarmati korszak utolsó (1802-től) püspöke, Benito de Lué y Riega (1753–1812) végezte el. Lué atya egyébként szemináriumot is alapított a városban, és szerette volna elérni, hogy Buenos Aires érsekség székhelye legyen, ez azonban csak 1866-ban valósult meg.

A Buenos Aires-i egyházkerületről választották le 1830-ban a montevideói apostoli vikáriusi területet, ami aztán majd csak 1878-ban kapta meg a püspökség rangját, és 1897-től vált érseki székhellyé. A 18–19. század fordulóján mindezek az argentin püspökségek az 1552-ben létesült La Plata-i vagy más néven charcasi (ma Sucre, Bolívia) püspökségből 1609-ben érsekséggé emelt metropolita székhelyhez tartoztak.²

A szerzetesrendek közül Argentína területén a jezsuiták mellett a ferencesek, a dominikánusok és az Ágoston-rendiek voltak a legaktívabbak. Mivel, a portugálokkal ellentétben,

1 Az itt közölt tanulmány a készülő *Latin-Amerika 1791–1826 – A gyarmatoktól a független államokig* című átfogó kötet megírása során született. A szerző munkájához támogatást kapott a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-003 „Európai léptékkal a tudásért, ELTE” projekt „Kultúrák közötti párbeszéd” alprogramjától. Külön köszönet illeti Eördögh Istvánt lektori munkájáért.

2 Az adatokat vö. PÁSZTOR–RÁCZ és DÜSSEL 1994.

a spanyolok nemcsak egyházszervezetüket, de teljes oktatási rendszerüket – tehát a különböző szintű iskolatípusokat, az elemitől az egyetemig – átplántálták Amerikába, a szerzeteseknek a tértítés mellett elsődleges tevékenységi köre itt a tanítása volt. Monopolhelyzetüket – ha a néhány királyi iskolát nem számítjuk – ezen a területen egészen a 18. századig meg is tartották. Hegemóniájuk aztán az alapfokú oktatásban tört meg először, amikor a helyi önkormányzatok elkezdtek – egyelőre még bármifajta törvényi szabályozás nélkül – maguk iskolákat szervezni és finanszírozni. Az önállóvá váló La Plata-i alkirályság helyi bevételei növekedésével egyre több pénzt tudott az oktatásra fordítani. Ricardo Levene leírja, hogy 1808-ban a tanároknak állandó fizetést állapítottak meg, de az iskolarendszer kiépítése további igen nagy erőfeszítéseket követelt volna. Különösen vidéken, ahol a városiaknál sokkal szerényebbek voltak a tanulás körülményei. Nem volt központi tananyag vagy tankönyv sem, „a diákok azt a könyvet olvasták, amit otthonról hozni tudtak: profán történeteket, olyan elbeszéléseket, amiket ők sem, de még tanítóik sem igen értettek meg, esetleg illem tankönyveket, vagy hasonlókat használtak”.³ Az argentin iskolák hálózata lassan fejlődött. Ugyancsak R. Levene a következő adatokat hozza az 1770-es évekből: Buenos Aires összlakossága az 1778-as census alapján 24 205 fő (ebből 15 719 fehér). Néhány évvel korábban, egy 1773-as jelentés szerint az iskolába járó fiúgyermekek száma 775. Közülük 403-an a szerzetesek (dominikánusok, ferencesek, mercedáriusok vagy bethlehemiták) iskoláiban tanultak. 140 diákja volt a városi iskoláknak, és 232 fiatal volt a Királyi Szent Károly Akadémia hallgatója.⁴ Aztán néhány évtized elteltével, 1825-ben egész Argentínában is mindössze 2526 iskolás fiút és 1788 iskolás leányt tartottak számon, többségük Buenos Airesben tanult. Az egyetemi hallgatók 415-en voltak.⁵

Az egyházi oktatás középfokú intézményei, az akadémiák vagy szemináriumok, Argentína területén igen fontos kulturális szerepet töltek be. Ilyen volt a jezsuiták által alapított, majd 1772-ben királyi akadémiaként újjászervezett Buenos Aires-i Szent Károly, vagy az ugyancsak előbb jezsuita, majd ferences irányítású córdobai Montserrati Miasszonyunk Akadémia. Ez utóbbi különösen kedvező feltételekkel működött, mert tanulói bejárhattak a városban működő egyetem óráira, és az intézmény néhány ösztöndíjas helyet is biztosított. A szemináriumokban teológiát, filozófiát, grammatikát és alapvető pedagógiai ismereteket lehetett szerezni, de tanítottak egyéb közismereti tárgyakat is. Ez az iskolatípus nemcsak a papi hivatásra készített elő, sok olyan hallgatót is vonzott, akik aztán világi pályákra léptek.

Míg az alapszintű oktatásban a jezsuitákhoz hasonlóan a ferencesek és a dominikánusok is jelentős szerepet vállaltak, addig a jezsuiták tevékenysége kiemelkedő volt a felsőfokú oktatásban. Ezáltal igen nagy befolyást gyakoroltak az elitre. Córdobában spanyol mintájú egyetemet működtettek. Ez volt Spanyol-Amerika második legrégebbi – az első Limában létesítették 1551-ben – egyeteme, mely sokáig az egyetlen maradt Argentínában. Jogelődjét, a córdobai jezsuita szemináriumot 1622-ben emelték egyetemi rangra (Szent Károly Egyetem). Először csak két kara volt, a teológiai és a bölcsészeti, majd 1791-ben létrejött a jogi fakultás is. Az intéz-

---

3 LEVENE 1963: 159.

4 LEVENE 1963: 158.

5 REBER 1979: 44.

mény jezsuita korszaka 1610–1767-ig, majd a ferences 1767–1808-ig tartott, végül világi papok vették át. A teológusokat négy, a bölcsészeket három éven át képezték, akik tanultak logikát, filozófiát, etikát, metafizikát, valamint természetfilozófiát. Egyetemi éveiket megelőzően a diákok általában a Loretói Madonnáról elnevezett akadémiát látogatták. IV. Károly (1788–1808) 1800. decemberi reformja nyomán megújult az – immár királyi egyetemet és szemináriumot magában foglaló – intézmény (*Real Universidad de San Carlos y Nuestra Señora de Monserrat*).⁶ Neves rektor volt korszakunkban, 1807-től Gregório Funes (1749–1829), aki az ingyenes oktatás bevezetése mellett érvelt, és a képzés tartalmát illetően fontos reformokat indított el, hangsúlyt fektetve a humán tudományokon kívül a reáliákra is. 1808-ban az ő adományával vált lehetségessé az önálló matematika katedra felállítása. A függetlenné válás után, bár az intézmény egyre súlyosabb anyagi gondokkal küzdött, kísérlet történt az oktatás újabb átfogó reformjára (1815).

Ha a La Plata-i fiatalok jogot vagy irodalmat akartak tanulni, akkor választhatták a szabadabb szellemiségű, bár ugyancsak jezsuita alapítású chuquisacai (ma Sucre, Bolívia) egyetemet is. Ez az intézmény kiemelkedő szerepet játszott az argentin politikai és szellemi élet formálásában azáltal, hogy a függetlenségi mozgalom több jeles alakja itt végezte magasabb iskoláit.⁷ Chuquisacában szerzett például doktorátust Mariano Moreno (1778–1811), az argentin függetlenség rousseau-iánus ideológusa, az 1810 májusában alakult első kormányzótanács hadügyi biztosa; Bernardo José de Montegudo (1789–1825), aki mandátumot szerzett a XIII. év (1813) alkotmányozói között, majd az 1820-as években had- és külügyminiszter volt; José Ignacio de Gorriti (1770–1835), az 1816-os tucumáni parlament képviselője és Salta kormányzója stb.

A katolikus egyház és a szerzetesek Latin-Amerikában is az építőmesterek és a képzőművészetek nagy megrendelői voltak. Buenos Airesben több rend is meglepedett és templomot, kolostort emelt. A 16. századtól építkeztek itt a mercedáriusok, akiknek fő működési területe ekkorra már Latin-Amerika, 1775-ben 112 közösségük volt ott, 2000 szerzetessel.⁸ Szintén a 16. században érkeztek a La Plata vidékre a ferences barátok, Buenos Aires-i rendházukat 1731-ben kezdték építeni, ahol 7000 kötetes könyvtárat gyűjtöttek össze. A századfordulóra ez a kolostor a tudományos gondolkodás egyik fellegvára lett. A domonkosok rendházát 1751-ben kezdték építeni, a jezsuitáké pedig 1722 és 1767 között működött a városban. A női szerzetesek a 18. század elejétől telepedtek meg Argentína területén.

Az említett – néhány évtizeddel korábban kezdődött, de gyakran korszakunkig elhúzódó – egyházi építkezéseknek (pl. Buenos Airesben a jezsuita Szent Ignác-templom, a ferencesek Szent Ferenc és Pilári Szent Szűz temploma, a córdobai katedrális stb.) az irányításában két olasz jezsuita építész, a milánói születésű Juan Bautista Primoli (1673–1747) és Andrés Blanqui (eredeti néven Giovanni Andrea Bianchi) (1675–1740) igen nagy szerepet játszott. A rendek között – ahogy egyébként a tudományok művelése és az oktatás terén is – az építkezések során bizonyos rivalizálásra került sor: melyikük tud temploma munkálataira több adományt gyűjteni?⁹

6 Vö. SARANYANA–ALEJOS-GRAU 2005: 130–145 és RUSTÁN 1987: 479–504.

7 Vö. LEVENE 1963: 160–161.

8 Vö. PÁSZTOR–RÁCZ (szerk.) és DÜSSEL 1994.

9 Vö. LEVENE 1963: 154.

Az argentin búcsújáró helyek közül a legismertebbek már a függetlenné válás korában is léteztek. 17. századi gyökerei vannak a Szűz Mária-kultusznak, mely nevezetessé tette Lujánt, az Itatíban kialakult kegyhelyet és San Fernando del Valle de Catamarcát. Itt a Szűzanya tisztelete, a népi vallásosság megnyilatkozásaként gyakran szinkretikus jegyeket is mutatott. A katolicizmus keveredett az ősi indián hitvilággal. Jól megfigyelhető ez a mai Argentína északi, északnyugati részén élő *colla* népcsoportnál, akiknek egyfajta indián-mesztic kultúrájában a katolicizmus elemei mellett megmaradtak a természeti vallás jellegzetességei is, pl. a Földanya (*Pachamama*) kultusza.¹⁰

A katolikus dominancia ellenére a protestáns közösségek is megjelentek Argentínában: az anglikán egyházat 1824-ben Robert Whitehead, majd 1825–1848 között John Armstrong lelkesek képviselték; míg a presbiteriánusok Theophilus Parvin (1799–1835) misszionárius révén voltak jelen Buenos Airesben, az 1821-ben alapított egyetemen; a metodista egyház 1836-ban kezdte el ottani tevékenységét dr. John Dempster (1794–1863) misszionáriussal, és a lutheránusok 1842–1843-ben szerveződtek közösséggé,¹¹ egy brémai kereskedő, Georg Ch. Deetjen kezdeményezésére.¹² Buenos Airesben mára háromezres zsidó közösség alakult ki, mely a New York-i után a legnagyobb az amerikai kontinensen. Ezeknek a felekezeteknek a megtelepedése éppen az általunk vizsgált korszakban kezdődött el, a jelentősebb számú európai bevándorló érkezésével.

Tudjuk, hogy a város angol megszállása idején (1806–1807) a katolikus papok aktívan bekapcsolódtak az ellenállás megszervezésébe, a toborzásba. Ennek háttérében nyilvánvaló vallási okok is álltak: önvédelem az anglikán befolyás ellen. Hiszen Buenos Aires nemzetközi kereskedő világában ekkor már jelentékeny szerepet töltöttek be a gazdasági súlyuk folytán befolyásos anglikán vagy presbiteriánus vallású britek, akik bizonyos értelemben el is különültek a döntően katolikus argentin társadalomtól.¹³ A függetlenné válás után tovább erősödött ez a közösség. 1827-től egyházuk felügyelete alatt saját iskolaegyesületet szerveztek, ahová más külföldiek is szívesen adták gyermekeiket a jó színvonalú elemi oktatás reményében. Bár a továbbtanuláshoz a tehetősebb külföldiek még jellemzően hazaküldték a fiatalokat.

1825-ben, az angol–argentin kereskedelmi és együttműködési megállapodásban (*Tratado de Asistencia y Comercio*) az argentin kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy garantálja a felségterületén tartózkodó brit alattvalók szabad vallásgyakorlását. Érvényesnek ismerték el a protestáns egyházi szertartás szerint Argentínában kötött házasságot (korábban a brit konzul vagy a flotta parancsnoka végezte az ilyen esketéseket). Az angolok egy nekik átengedett, elhagyott, Buenos Aires-i jezsuita kápolnában templomot rendezhettek be, melyet Keresztelő Szent János tiszteletére szenteltek fel, szintén 1825-ben. A költségek felét a brit kormány állta, felét pedig adományokból gyűjtötték. Ahogy a közösség gazdagodott, saját telket is vásároltak, ahol templomépítkezésbe kezdtek 1829-ben, a felszentelésre 1831-ben került sor. Az 1853-as argentin

10 IBÁÑEZ 2008: 26–27.

11 Vö. DÜSSEL 1994: 595–596.

12 KELLENBENZ 1989: 3, 267.

13 REBER 1979: 44.

alkotmány végül további változtatásokat eszközölt a vallásszabadságot illetően a protestáns egyházak javára.¹⁴

Ugyanakkor a katolikus és protestáns felek közötti vegyes házasság igen ritka volt, érvénytelennek minősült akkor, ha az utóbbi nem adott reverzálíst. Ez volt a gyakorlat egészen egy nevezetessé vált 1832-es esetig: Buenos Airesben Samuel Ficher Lafone (1805–1871) protestáns angol kereskedő, a skóciai Biblia Egyesület tagja, titkos házasságot kötött egy katolikus, kreol, argentin lánnyal, María Quevedo Fligia y Alsinával. Az esketést egy észak-amerikai protestáns lelkész végezte. Az eset kitudódott és nagy közéleti vitát váltott ki, mert Lafonet súlyos pénzbüntetésre ítélték és kiutasították Argentínából. 1832-ben családjával Montevideóban telepedett le, ahol azonnal kezdeményezte egy protestáns templom és iskola létrehozásának tervét, amit támogatott az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Svédország konzulja is, viszont a helyi apostoli helynök, Dámaso Antonio Larrañaga (1771–1848) mindent megtett a terv meghiúsításáért, bár sikertelenül, mert a templom építése megkezdődhetett 1844-ben.¹⁵ A szigor ebben a kérdésben ez után a precedens után kezdett enyhülni.¹⁶

A 18. század közepétől a liberális eszmék fokozatosan megjelentek a gazdaság, a kultúra terén, az enciklopédisták gondolatai egyre inkább terjedtek Spanyol-Amerikában is. A függetlenség előkészítésében nagy szerep jutott a szabadkőműves mozgalomnak. Az egyház kötelékébe tartozók körében is teret nyert az új gondolkodásmód. Az alsó papság soraiból többen – 1806–1807-es szervezői tapasztalataikat is kamatoztatva – kezdetől fogva részt vettek a függetlenségi folyamatban. Gyakran éppen kiváltságaik védelmében, lényegében a Bourbon központosítás ellenzőiként kerültek szembe a spanyol koronával. Azonban a katolikus egyháznak éppen a legprominensebb képviselői a függetlenségi törekvésekkel szemben foglaltak állást, tevékenyen segítették a királypártiakat. Így a córdobai püspök, Rodrigo Antonio Vergara de Orellana is, akit az elszakadáspártiak győzelme után csak főpapi méltósága mentett meg a kivégzéstől, és száműzetésbe kellett vonulnia 1818-ban. Spanyolországba visszatérve határozottan támogatta az Amerikába küldendő expedíciós hadsereg előkészületeit. Hozzá hasonlóan gondolkodott a már említett argentinai főpap, Benito de Lué y Riega (egyébként, 1812-ben bekövetkezett halála után jó ideig, 1829-ig helyére csak ideiglenes megbízottat neveztek ki) és Nicolás Videla del Pino saltai püspök is, akit szintén száműzetésbe kényszerített Manuel Belgrano (1770–1820) csapatainak érkezése, mintegy lefejezve ezzel az argentin klérust.¹⁷

Az egyháziak ilyen vagy olyan szerepvállalása annál is fontosabb volt korszakunkban, mert a papság tekinthető a 18–19. század fordulóján Latin-Amerika legműveltebb társadalmi rétegének. Aktív részvételük a politikai folyamatokban magyarázza, hogy az első időkben a függetlenné váló Argentína kormányai nem tekintették fontosnak a szekularizációt, és csak 1820-tól kezdődtek az első egyházellenes intézkedések, koncepciózus, átfogó módon először Buenos Aires provinciában. Ennek dacára – bár a katolikus egyházszerkezet a függetlenség korának kontinuum

14 DÜSSEL 1994: 598–599.

15 Vö. PRIEN 1985: 426–427.

16 REBER 1979: 47.

17 Bővebben lásd GRASSL 2010: 104–145.

intézménye maradt – megsínylette a változásokat, első pillanattól nyilvánvaló volt a paphiány, erősödött a belső szervezetlenség, a megosztottság és a fásultság.

Bár Bernardino Rivadavia (1780–1845), Argentína első elnöke gyakorló katolikus volt, ugyanakkor szabadkőműves, humanista gondolkodó és a szekularizáció híve is. A vallásszabadság pártján állt, és már a Buenos Aires-i provincia kormányzatban meglévő meghatározó befolyását (1821-től) is felhasználta arra, hogy kontrollálja a katolikus egyházat. 1821 novemberétől intézkedések akadályozták a papok szabad mozgását Buenos Aires provincián kívül és belül, és Rivadavia¹⁸ bekérte az egyház jövedelmeire és vagyonára vonatkozó adatokat. 1822 októberében pedig vita kezdődött a Buenos Aires-i törvényhozásban, illetve a sajtóban egy egyházügyi reformtörvényről (*Ley de Reforma General del Clero*), amit az év végén el is fogadtak és alkalmazni kezdtek. A tervzetben a felvilágosult reformizmus és a regalizmus szelleme találkozott, hiszen Rivadavia erős, központosított államot kívánt kiépíteni, és ezen belül az egyházat is kontroll alá igyekezett vonni. A reformprogram az egyenlő polgári jogok elve alapján megszüntette az egyházi kiváltságokat és címeket, eltörölte az egyházi tizedet; az államnak jogot biztosított az előzetes egyeztetésre az egyházi méltóságok kinevezésekor, ideértve a szemináriumok vezetőit is; kolostorok bezárására, vagyonuk elkobzásra adott lehetőséget, és korlátozta a rendtagok létszámát, valamint az új kolostorok alapítását. A koncepciónak egyházi támogatói is voltak, főként a világi papság és az oktatásban vezető pozíciókat betöltők között (pl. a már említett Gregório Funes rektor). Más katolikus körökben azonban nagy ellenállásba ütközött, és maga Buenos Aires város konzervatív összetételű önkormányzata is hevesen ellenezte. Erre válaszul minden papi személyt kitusítottak, aki az egyházi reform ellen prédikált vagy felemelte a szavát. Mindez az argentinai katolikus egyház jelentős meggyengüléséhez vezetett. Pozícióit majd csak Juan Manuel de Rosas (1793–1877) második elnöksége (1835–1852) idején nyerte vissza.

Irodalom

- CALVO, N. (2001): „Cuando se trata de la civilización del clero”. Principios y motivaciones del debate sobre la reforma eclesial porteña de 1822. In: *Boletín del Instituto de Historia Argentina y Americana „Dr. Emilio Ravignani”* 24. 73–104.
- DÜSSEL, E. (ed.) (1994): *Historia general de la Iglesia en America Latina*. CEHILA Ediciones Sígueme, Salamanca.
- GRASSL, W. (2010): Rodrigo Antonio de Orellana, O. Praem. (1755–1822) — Counter-revolutionary Bishop in Argentina. In: *Analecta Praemonstratensia* 86. 1–4. 104–145.
- IBÁÑEZ, G. (2008): *Los collas*. Del Sol, Buenos Aires.
- KELLENBENZ, H. (1989): Protestantes nórdicos en America del Sur. El problema de la confesion. In: ANDERLE Á. (szerk.): *Iglesia, religión y sociedad en la historia latinoamericana (1492–1945)*. Congreso VIII. de AHILA, 1–3. k., Universidad József Attila, Centro de Estudios Históricos de América Latina, Szeged. 267–290.

18 Egyházpolitikájáról kiváló tanulmány CALVO 2001: 73–104.

- LEVENE, R. (1963): *A history of Argentina*. Russel and Russel, New York.
- PÁSZTOR M. – RÁCZ A. (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. www.lexikon.katolikus.hu (Letöltés ideje: 2012. január 15.)
- PRIEN, H.-J. (1985): *La historia del cristianismo en America latina*. Ediciones Sígueme, Salamanca.
- REBER, V. B. (1979): *British Mercantile Houses in Buenos Aires 1810–1880*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- RUSTÁN, V. (1987): La Real Universidad de San Carlos y Nuestra Señora de Monserrat. Su fundacion. In: PESET, M. (ed.): *Universidades españolas y americanas: Epoca colonial*. Generalitat Valencia, Valencia.
- SARANYANA, J. I. – ALEJOS-GRAU, C. J. (2005): *Teología en América Latina, vol.2.: Escolástica barroca, Ilustración y preparación de la Independencia (1665–1810)*. Iberoamericana, Madrid – Vervuert, Frankfurt am Main.

Minden igazi geográfus Mekkája

A Londoni Földrajzi Társaságtól a Királyi Földrajzi Társaságig

 nagy földrajzi felfedezések korának legfontosabb vívmányai közé tartozott a „matematikai geográfia” tudományának megszületése, amelyet a 17. századtól az európai egyetemeken már rendes tantárgyként oktattak. A Földről, pontosabban annak tengereiről és szárazulatairól alkotott kép így már nem elbeszéléseken, jól-rosszul megfogalmazott leírásokon, hanem a műszeres méréseknek hála, nagy pontosságú adatokon nyugodott. A tengeri térképek elkészítésének határai az északi és déli óceánok jéggel borított vizeig tolódtak ki, ám a kontinensek belsejében sokkal jelentősebbek voltak az akadályok. Járhatatlan őserdők, sivatagok, hajózhatatlan folyók, magas hegyek, ellenséges „bennszülöttek” és számos más akadály tornyosult a felfedezők előtt. Ázsia, de főleg Afrika belső területeiről még a felvilágosodás korában is olyan térképek készültek, amelyeken a partvonalak viszonylagos pontossága éles ellentétben állt a belső területek elnagyolt ábrázolásával. Korábban ezt az ellentmondást azzal oldották fel, hogy fantasztikus, kitalált lényekkel népesítették be a kontinensek belsejét.¹ Ez az eljárás azonban a 18. századra már alkalmazhatatlanná vált, új módszerekre volt szükség. Rendszeres, tudományos célzatú felfedezőutak indultak ekkortól Európa fejlettebb országaiból a távoli kontinensek még ismeretlen tájaira. Ehhez azonban új szervezeti keretekre is szükség volt, a korábbi, elsősorban uralkodói kegytől függő, a megszállottságig elkötelezett alkalmi felfedezők kora lejárt. Úttörő szerepet játszott ezen a téren az 1788-ban Londonban, Joseph Banks kezdeményezésére megalakult Afrika Belső Területeinek Felfedezését Támogató Társaság, az Afrika Asszociáció, minden későbbi európai Afrika Társaság mintaképe.² A társaságnak Henry Beaufoy személyében parlamenti képviselő alapító tagja is volt, 1789-ben pedig egy másik parlamenti képviselő, a rabszolgaság eltörlését zászlajára tűző William Wilberforce is belépett. A kezdeti 11 fős tagság 1790-re már 95 főre duzzadt. Az évi 5 guinea-s³ tagsági díjból felfedezőutakat szándékoztak kezdeményezni és anyagilag támogatni. Mungo Park

1 KRYZA, F. T. (2006): *The Race for Timbuktu: In Search of Africa's City of Gold*. HarperCollins, New York. xviii.

2 Az Association for Promoting the Discovery of the Interior Parts of Africa, röviden African Association többek között az 1873-ban Berlinben megalakított Deutsche Gesellschaft zur Erforschung Äquatorial-Afrikas, az 1876-ban Brüsszelben létrehozott Commission internationale d'exploration et de civilisation de l'Afrique centrale és az 1890-ben Párizsban életre hívott Comité de l'Afrique centrale előképe volt.

3 A guinea 1663 és 1816 között vert angol aranypénz volt, az afrikai Guinea után kapta a nevét, ahonnan a veréséhez használt fém java része származott, értéke a társaság fennállásának idején 1,05 font volt.

első, 1795-ös nyugat-afrikai utazásához 1307 font összeggel járultak hozzá.⁴ A kezdetben kizárólag magánszemélyek által működtetett társaságot 1800-tól már a brit kormány is pénzbeli támogatásban részesítette, felismerve a felfedezésekből származó előnyöket. Az elérendő célok között szerepelt a Niger folyó medencéjének felfedezése, folyásának tisztázása, vagy a legendákkal övezett „aranyváros”, Timbuktu megtalálása, a Nílus rejtélyének megoldása, illetve más folyók, tavak, hegységek, városok felfedezése. A negyedszázadra állandósult háborúk azonban nem tettek jót az effajta kezdeményezéseknek, a források elapadtak, a potenciális felfedezők katonaként vagy tengerészként szolgáltak, a konfliktusok miatt egész földrészek váltak elérhetetlenné, vagy csak roppant veszélyek által megközelíthetővé.

A napóleoni háborúk lezárulásával azonban a helyzet gyökeresen megváltozott, a világ újra kinyílt, és számos harcban edzett egykori katona figyelme fordult újra a távoli tájak felé. Nem véletlen tehát, hogy a 19. századi Európa fővárosaiban sorra alakultak azok a földrajzi társaságok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a Föld utolsó fehér foltjainak eltüntetésében, a korszak felfedezőútjainak finanszírozásában. Elsőként a párizsi Sociéte de Géographie jött létre 1821-ben, a kor legnagyobb tudósainak részvételével, majd 1828-ban a berlini Gesellschaft für Erdkunde.⁵ A Londoni Földrajzi Társaságot csak a berlini után két évvel, 1830-ban alapította többek között Sir John Barrow⁶ tengerészeti miniszterhelyettes, Sir John Franklin altengernagy, a társaság egyik elődjének számító Raleigh Klub⁷ tagja, a sarkvidékek legendás kutatója, valamint a királyi haditengerészet térképészeti hivatalának vezetője, Francis Beaufort.⁸ A három férfi Trafalgar, Waterloo, illetve a félszigeti háború veteránja is volt, megszemélyesítették tehát a feltörekvő középosztály ideálját, a saját tehetségükből magasra jutott háborús hősök példái voltak. Az 1815 után beköszöntött roppant hosszú békés korszakban a háború borzalmi elhalványodtak, egyre inkább lovagias konfliktussá magasztosultak, hőseik az ekkor formálódó közvélemény szemében most újabb területek meghódításában jeleskedtek. A kor viszonyai, különösen a brit flottánál és a hadseregnél, nagyon kedveztek az aktív szolgálatot teljesítő tiszteknek, hogy kipróbálhassák magukat a mindennapi szolgálattól nem annyira távol álló, de annál sokkalta érdekesebb és izgalmasabb vállalkozásokban. Hosszú, akár évekig tartó szabadságolásuk ezt könnyedén lehetővé tette. Ezeknek a férfúknak már csupán anyagi és mindenekelőtt szakmai támogatásra volt szükségük. Ez a segítség nem is maradt el, például a Cook kapitány által létrehozott tengerészeti térképészeti részleg vezetője a Londoni Földrajzi Társaság

4 LUPTON, K. (1980): *Mungo Park. 1771–1806. Ein Leben für Afrika*. Brockhaus, Wiesbaden. 35.

5 A Francia Földrajzi Társaság első elnöke Pierre-Simon Laplace volt, tagjai között Alexander von Humboldt, Champollion és az akkor éppen a berlini francia követség vezetésével megbízott François-René de Chateaubriand is megtalálhatóak voltak. Humboldt a berlini társaság egyik alapítója is volt, társsával, Carl Ritterrel a modern földrajztudomány megalapítóinak számítanak. Ritter előadásait a Berlini Egyetemen többek között Karl Marx és Otto von Bismarck is látogatta.

6 John Barrow javasolta Napóleon második száműzetésének helyeként Szent Ilona szigetét.

7 A Raleigh Klub a Föld teljes feltérképezésének szándékával jött létre, meghívott tagjait tudatosan úgy válogatták, hogy minden földrész ismerője a klub tagja legyen. Lásd MARKHAM, C. R. (2009): *The Fifty Years' Work of the Royal Geographical Society*. Cambridge University Press, Cambridge. 19–20.

8 Francis Beaufort volt a szélérösség mérésére szolgáló skála névadója is.

megalapításakor nem más volt, mint Beaufort.⁹ A politikai hatalom felé törekvő középosztály tagjai számára pedig éppen kapóra jöttek az ilyen hősök, akikkel nem csupán elvont értelemben lehetett azonosulni, hanem az általuk fémjelzett klubokban tagságot vállalva kollégáikká, harcosársaikká lehetett válni. De nem csupán a nimbuszban való megmerítkezés volt fontos. A gombamódra szaporodó klubok a középosztálybeli férfiak számára a gentlemanlét egyik legfontosabb velejáróját biztosították, a zárt, arisztokratikus tagság úriembermivoltuk kézzel fogható bizonyítékául szolgált. A Londoni Földrajzi Társaság a legnagyobbak és legtekintélyesebbek közé számított, már 1830-as alapításának évében 460 tagot¹⁰ számlált, akik belépéskor 3 fontot, majd további évi 2 font tagsági díjat tartoztak fizetni, vagy egy összegben 30 font megfizetésével örökös tagságra tehetek szert. A társaság élére tanácsot választottak, amelynek élén elnök állt, négy alelnök, egy pénztáros, két titkár és 21 tag mellett. A társaság első elnöke Viscount Goderich lett. Nem sokkal a megalakulás után maga a király, IV. Vilmos vállalt védnökséget a társaság felett, védnökhelyettes (Vice Patron) pedig a sussexi herceg lett.¹¹

A tudományosság jegyében létrehozott földrajzi társaságokra azért is szükség volt, mert a felvilágosodás korára bebizonyosodott, hogy a „bennszülött népek” szájhagyományait összegyűjtő tudósok „nem voltak képesek még a legnagyobb folyók forrásának, folyásirányának és torkolatának meghatározására sem”.¹² Ugyanakkor az már a kortársak számára is nyilvánvaló volt, hogy a földrajz és a gyarmati birodalmak „kéz a kézben járnak”.¹³ A „gyarmati felfedezőutak” kora volt ez, noha a felfedezést magát gyakran csak évtizedekkel később követte a „zászló felhúzása”, azaz a terület tényleges birtokbavétele. A Londoni Földrajzi Társaság fennállásának első évtizedében elsősorban a Közel- és a Közép-Kelet felfedezésére koncentrált energiáit, Egyiptomra, Perzsiára és Afganisztánra, de mindenekelőtt Indiára, ahol a Kelet-indiai Társaság évről évre messzebbre tolta ki a brit birtokok határait. 1831-ben az Afrika Asszociáció beleolvadt a Londoni Földrajzi Társaságba, amely így nem csupán az addigra 212 főre duzzadt tagságot örökölte meg, hanem az afrikai kontinens iránti különleges érdeklődést is. Ezen már az sem változtatható, hogy 1834-ben a Palesztin Asszociáció is beleolvadt a társaságba.¹⁴ A társaság által adományozott első díj is Afrikához kötődött, 1832-ben Richard Lander kapta a Niger folyásának felderítéséért. 1836-ban indult a társaság első saját expedíciója, J. E. Alexander kapitány vezetésével a délnyugat-afrikai Namaföld és Damaraföld felderítésére. A harmincezer

9 MIDDLETON, D. (1978): Guide to the Publications of the Royal Geographical Society 1830–1892. In: *The Geographical Journal*, Vol. 144. No. 1. Mar. 99–116.

10 JOHNSTON, R. – WILLIAMS, M (eds) (2003): *A Century of British Geography*. Oxford University Press, Oxford. 20.

11 *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 1. William Clowes, London. 1831.

12 BARNETT, C. (1998): Impure and Worldly Geography: The Africanist Discourse of the Royal Geographical Society, 1831–71. In: *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, Vol. 23. No. 2. 239–251.

13 BELL, M. – BUTLIN, R. – HEFFERNAN, M. (eds) (1995): *Geography and Imperialism 1820–1940*. Manchester University Press, Manchester. 3.

14 Az 1805-ben létrehozott Palesztin Asszociáció (*Palestine Association*) a Szentföld és annak szomszédos területeit volt hivatva kutatni és feltérképezni, nem utolsósorban Napóleon egyiptomi tudományos célkitűzéseinek mintájára.

évesre becsült Gibeon meteorit felfedezésén kívül az expedíció nem volt igazán sikeres, a később tábornoki rangot elért tiszt már addigra jól ismert tényeket tudott csak felsorakoztatni a társaság által 1831-től rendszeresen megjelentetett folyóiratban, a *The Journal of the Royal Geographical Society* lapjain.¹⁵ Ennél jóval több eredménnyel járt a társaság támogatása Robert Schomburgk guyanai, 1835–39-es expedíciója alkalmából, a Dél-Amerika egyik utolsó fehér foltjának számító terület beutazásáért és leírásáért. A született porosz már legelső útja alkalmából is a Londoni Földrajzi Társaságnak küldte meg beszámolóit, ami a külföldiek tagságát erősen korlátozó intézmény egyik első nemzetközi elismerése volt.¹⁶

Az 1840-es évek közepének nagy szenzációja volt az Északi-sarkvidékre küldött expedíció. A két hajó, az „Erebus” és a „Terror” James Clark Ross 1839–43-as antarktiszi expedíciójának hajói voltak, amelyekkel a felfedező a déli kontinens partvonalát térképezte fel, nevet adva többek között az újonnan a térképekre került Ross-tengernek, a Viktória-földnek, az Erebus- és a Terror-vulkánnak. A társaság egyik megalapítója, 1843–45 között soros elnöke, a világhírű skót geológus és paleontológus, Roderick Murchison¹⁷ büszkén jelentette be a társaság 1845-ös közgyűlésén a két hajó elindulását, külön felhívva a hallgatóság figyelmét arra a tényre, hogy mindkét hajót kisebb gőzgéppel szerelték fel, ami rossz szélviszonyok esetén is lehetővé tette a 4-5 csomó sebességű haladást. A soros elnök, W. J. Hamilton 1849-ben hasonló rendezvényen kényszerült annak beismerésére, hogy a két eltűnt hajó visszatérésére semmi remény nem maradt.¹⁸ Az 1840-es években kapcsolódott be a társaság aktívabban Kelet- és Közép-Afrika kutatásába (korábban Nyugat-Afrika állt a középpontban), mindenekelőtt a Nílus rejtélyének feltárásába. Emellett jutott energia (és pénz) Ausztrália és Új-Zéland területén végzett felfedezőutakra is, de Közép-Ázsia sem maradt ki a társaság által finanszírozott utazásokból. 1850-től kezdte el támogatni a társaság anyagilag David Livingstone dél- és közép-afrikai utazásait. 1873-ban bekövetkezett haláláig Livingstone megkülönböztetett figyelemben részesült, a kapcsolat nem volt mindig zökkenőmentes, de mindmáig ő a társaság „zászlóshajója”, legismertebb felfedezője. Ez azért is nagy szó, mert olyanok társaságáról van szó, mint Charles Darwin, Henry Morton Stanley, Robert Scott, Ernest Shackleton, és még nagyon sokan mások.

Eredményei elismeréseként a társaság 1859-ben Viktória királynőtől királyi pátenstlevelet kapott, s ettől kezdve hivatalosan Királyi Földrajzi Társaság (*Royal Geographical Society* - RGS) néven szerepel. Tagsága folyamatosan nőtt, 1876-ra elérte a háromezer főt,¹⁹ az alapítás százéves évfordulójára pedig már 6400 tagot számlált.²⁰ A társaság egyik legnagyobb sikere volt, hogy

15 *The Journal of the Royal Geographical Society*, Vol. 8. William Clowes and Sons, London. 1838. A társaság előtt a kapitány 1838. január 22-én számolt be előszóban útjáról.

16 Schomburgk nevéhez fűződik az óriás tavirózsa, a *Victoria Regia* felfedezése 1837-ben, valamint Brit Guyana és Venezuela ideiglenes határvonalának, az ún. Schomburgk-vonalnak a meghúzása is.

17 Roderick Murchison, a „szilur királya” többször is betöltötte az elnöki tisztséget, 1843–1845, 1851–1853, 1856–1859 és 1862–1871 folyamán.

18 MIDDLETON, D.: i. m. 102.

19 BRIDGES, R. C. (1963): The R. G. S. and the African Exploration Fund 1876-80. In: *The Geographical Journal*, Vol. 129. No. 1. Mar. 25–35.

20 JOHNSTON, R. – WILLIAMS, M. (eds): i. m. 20.

kezdeményezésére 1882-ben a brit iskolákban bevezették a gyarmatok földrajzának kötelező oktatását. A presztízs növekedése a társaság bejegyzett címeinek változásaiban is nyomon követhető volt. 1830 és 1840 között az Angliában igen tekintélyes Kertészeti Társaság Regent Streeten lévő székházának termeit használta a Londoni Földrajzi Társaság, 1870-ig a Whitehall Place 15-ös számú ház adott otthont a Királyi Földrajzi Társaságnak, 1870-től pedig az elegáns üzleteiről híres Savile Row 1-es számú háza szolgált székházzal. Mai helyére, a dél-kensingtoni Lowther Lodge-ba 1912-ben költözött a Királyi Földrajzi Társaság, Lord Curson, a korábbi indiai alkirály elnöksége (1911–14) alatt. Hölgyek 1913-tól léphettek be a társaságba, amely közel húsz ezres tagságával ma is a világ egyik legnagyobb és legtekintélyesebb földrajzi társasága. A „gyarmati felfedezések” terén pedig elsőbbsége elvitathatatlan.

Olasz parasztkatonák az első világháborúban

Gyermekkoromban még hallgathattam olyan parasztemberek beszélgetéseit, akik részt vettek az első világháborúban. Nyáron, vasárnap délutánonként az udvarunkban, a diófa árnyékában borozgattak. Már idősek voltak – a Doberdó, a Piave, az Isonzó volt fiatalságuk legnagyobb emléke. Némelyiküknek koronás magyar címer volt tetoválva az alkarjára, de sohasem használtak olyan nagy szavakat, mint „haza”, „hősök” – még az „ellenség” szó is hiányzott a szótárukból, egyszerűen azt mondták, az „olaszok”. Kik ellen „harcoltak” (ezt a szót se használták) a nagyapáink? Erre a kérdésre keresem a választ a 70 éves Izsák Lajos barátom emlékkönyvébe írt soraimban.

A nagy háború előtti utolsó általános népszámlálás (1911) adatai szerint 36 millió volt az Olasz Királyság lakossága, a következő népszámlálásnál (1921) 38,5 millió. A megelőző évtizedekhez képest feltűnően lelassult a növekedés, amiben nagy szerepet játszottak a háború demográfiai hatásai. Ha a gazdaságra és a foglalkozási struktúrára vonatkozó számsorokat nézzük, a gyors iparosodásra utaló adatok mellett még mindig a mezőgazdaság elsőbbsége volt jellemző. 1911-ben az aktív népességnek még mindig több mint 58%-a dolgozott ebben a szektorban, az iparban csak 23,7%-a, az ún. harmadik szektorban pedig 18%-nál is kevesebb. Vagyis az olaszok többsége a mezőgazdaságból élt, parasztember volt.

Ezek a fő adatok azonban csak jelzésértékűek, hiszen a foglalkozási besorolás kritériumai tágak és lazák voltak. A paraszt/földműves („*contadino*”) rovatba kerültek például a nincstelen napszámosoktól kezdve a felesbérlőkön át a kisbirtokosokig, a földműveléshez kapcsolódó igen különböző csoportok és rétegek. A „munkás” kategória is nagy különbségeket mosott egybe, ugyanis az ipar fejlődésének akkori, a gyáripar dominanciája előtti állapotában a munkásság sem volt homogén. A foglalkozási besorolásainál sokat számított az is, hogy az összeírtak miként határozták meg önmagukat. Például az adatgyűjtők földművesnek tekintették azt, aki annak mondta magát. A századfordulót követően nekilendült gazdasági növekedés folyamatában gyorsan változott a foglalkozási kategóriák jelentése is. Több régióban ugyanis átalakulóban volt a városok és falvak közötti kapcsolat, az ipar fejlődése magával ragadott korábban jellegzetesen falusi térségeket az ottani emberekkel együtt. Sokan a parasztnak tartották magukat, mert falun laktak és az év nagyobb részében a földeken, az év bizonyos szakaszaiban azonban már hosszabb vagy rövidebb ideig a városokban dolgoztak, legtöbbször az építkezéseken vagy a szezonálisan működő élelmiszer-ipari üzemekben. Az akkori olasz iparfejlődési modell jellegzetessége volt a nagyszámú „parasztmunkás” alkalmazása. A fentebb említett fő statisztikai számokban nem jelennek meg a regionális és helyi különbségek sem.

A hivatalos adatok szerint a világháború alatt (Olaszország esetében 1915–1918) majdnem hatmillió (5 900 000) férfi került a hadsereg kötelékébe, vagyis a lakosság egyhatoda. Az 1911-es census mintegy 7 700 000 családot számolt Olaszországban (az átlagcsalád nagysága 4,6 személy volt). A katonai behívások így a családok négyötödét közvetlenül érintették. A statisztika

ebből a szempontból sem tükrözi pontosan a valóságot, hiszen voltak családok, amelyekben nem volt katonakorú férfi, másokban pedig több is – mégis jól látható, hogy a háború közvetlenül is milyen széles körben érintette a lakosságot. Az egyes tartományokra vonatkozó történeti kutatások alapján a valóságoshoz sokkal közelebb álló képet kaphatunk. Például Toscana tartomány esetében, ha levesszük a tartomány férfilakosságának számából a katonaköteles koron túl levő idősek és a gyermek számát, akkor mintegy 900 ezer aktív korú férfi marad, akik közül 450 ezret mozgósítottak, vagyis minden második felnőtt férfi a hadsereg kötelékébe került. Közülük 275 ezren kerültek fegyveres szolgálatba, a többieket a katonai szállításokhoz és ellátáshoz, valamint a haditermelésbe mozgósították. Magától értetődően nem azonnal és egyszerre, hanem ahogy a fronton harcoló hadsereg létszáma növekedett. Katonakötelesek a 18 és 40 év közöttiek voltak. (A háború elején a 154 cm-nél alacsonyabbak még felmentést kaptak, a háború utolsó évében már csak a 150 cm-nél kisebbek.)

A hatmillió mozgósítottból különböző indokok alapján 700 ezren kaptak felmentést a háború alatt. A több mint ötmillió mozgósítottból 166 ezren a hadiipari üzemekbe és 600 ezren az ún. területi milíciába kerültek. A háború három és fél éve alatt a tényleges hadműveletekben mintegy 4,25 millió katona vett részt, 1915-ben másfél millió, 1918-ban mintegy kétmillió. Bevonulásuk előtti foglalkozásukról nincsenek részletes adatok. Egy az 1918-as évre vonatkozó becslés alapján a behívottak 58%-a paraszt volt, 14,3%-a különböző, nem szakképzett munkás, 13,7%-a önálló kisiparos és kiskereskedő, 11,5%-a az „iparban és a kereskedelemben dolgozó munkás”, végül 2,5%-a tisztviselő. A háború egészére vonatkozóan a hadművelési területeken levő katonák többsége civil korában paraszt volt; egyes becslések alapján az olasz hadseregben a parasztkatonák 2,6 millióan lehettek.

A hadsereg óriási létszámnövekedése a békelétszámnál sokkal több tisztet igényelt. A háború előestéjén mindössze kb. 15 ezer hivatásos tiszt szolgált az olasz hadseregben. Ezt a létszámot a katonai akadémiák kibocsátóképeségének korlátai miatt nem lehetett növelni a hadsereg létszámnövelésével párhuzamosan – a hivatásos tisztek száma a háború végén sem lépte túl a 22 ezret. Ellenben ugrásszerűen megnőtt a tartalékosokból és a főiskolát, egyetemmet frissen végzettekkel lett nem hivatásos tisztek száma: a háború előtti 20 ezerről a háború végére kb. 156 ezerre. Az új alhadnagyok, hadnagyok, főhadnagyok és századosok másfél százazres tömegét a közép- és felső középosztályos tanárok, köz- és magántisztviselők, szellemi szabadfoglalkozásúak adták. Sokan – különösen a háború első évében – önként jelentkeztek a hadseregbe. Hazafiúi lelkesedésből vagy a kalandvágyból, mások a „szürkeségből” való gyors kitörést keresték, azt remélve, hogy „a tisztii ranggal majd számítok valakinek”. A hivatásos tisztek megkülönböztették magukat a tartalékosoktól: végig a háború alatt a tisztikaron belül szinte külön kasztot képeztek.

A parasztkatonákból ebben a rendszerben eleve nem lehettek tisztek; akárhány kitérőt is szereztek, legfeljebb örvetökké, tizedesekké léptették előre őket. A parasztkatonák milliós tömegeivel a hivatásos tisztek túlnyomó többsége nem került mindennapi, közvetlen kapcsolatba. A lövészárkokban, a tűzvonalon a tartalékos tisztek voltak együtt velük. Emlékezéseikből, naplójából, leveleikből kitűnik, hogy sokuk számára valóságos felfedezés volt a parasztkatonákkal való találkozás, különösen az észak-olaszországiak számára. Korábban legfeljebb olvasmányélményeik voltak a dél-olasz paraszti világról. Csodálkozva, sokszor csodálattal tapasztalták katonáik tipikus tulajdonságait: a fizikai erőt, a szívósságot, az erkölcsi egyszerűséget és tisz-

taságot, a kétkezi munkát igénylő feladatok megoldásában való leleményességet és gyakorlatiságot, a kézügyességet, a rendkívüli időjárási és környezeti viszonyokhoz való alkalmazkodási képességet, a túléléshez szükséges erőt. Egy hadnagy leírja a naplójában, hogy mi mindent tudnak a katonái: megvarrják elszakadt ruháikat, tudnak fűrni, faragni, ácsolatokat készíteni a futóárkokhoz, falakat építeni, meg tudják egymást borotválni, a töltényhüvelyekből gyűrűket, karpereceket, öngyújtókat, gyerekjátékokat készítenek. Mint írja: „Két dolgot nem tudnak: írni és olvasni.” Így folytatta: „Egyik tisztársam néhányukat elkezdte tanítani. Félek: mi lesz velük, ha olvasni kezdenek.”

A tisztek és a legénység gondolkodásmódja és kultúrája távol állt egymástól. Jól látható ugyanennek a naplónak egyik történetéből. A hadnagy megbízta egyik katonáját, hogy válasszon ki számára egy jó lovat. Miután ez megtörtént, beszélgetést kezdett, magyarázta, miért az a legjobb ló a sok leromlott között. „Majd hirtelen témát váltott: »Hadnagy úr, igaz, hogy nemsokára béke lesz? Azt írták otthonról, hogy a falunkban találtak egy tojást az egyik tyúkólban. A tojás belsejében, a héj belső oldalán egy időpont volt fölírva: 1917. május 26. Csoda ez, ugye? Azt jelentheti, hogy ez lesz a béke időpontja?« Magyarázni kezdtem neki, hogy még sokáig ki kell tartanunk, hogy a béke előtt még végre kell hajtanunk egy nagy győzelmes támadást. Hallgatott, majd visszatért a ló állapotának részleteire.”

A lövészárkokban a tisztek és a katonák között sok esetben kölcsönös tisztelet, bajtársiaság alakult ki. Az olasz parasztkatona és a tiszt viszonya azonban alapvetően és megingathatatlanul „a paraszt és a nagyságos úr” közötti viszony maradt. A háború mindenekelőtt a katonai fegyelem fönntartására, a rettenetes áldozatvállalások kikényszerítésére kötelezte a tiszteket, kérlelhetetlen szigorra, represszióra, nem barátkozásra. A háború szörnyű gépezetében a tisztnek ez volt a funkciója. Naplóiuk tanúsága szerint egyesek nehezen birkóztak ezzel a feladattal. (A bajtársiaság példái mellett ritkán fordult elő, hogy egy-egy katona lelőtte embertelen parancsnokát.)

A főként a parasztságból besorozott katonákat a király nevében a hazáért, Olaszországéért hívták harcolni és meghalni. De milyen kép is élt bennük a hazáról, Olaszországról? Olaszország-fogalmuk nagyon halovány volt, nemzettudatuk szintje igencsak alacsony fokon állt. A Risorgimento sikere, az egységes olasz állam megteremtésének műve ugyanis egy részben nemesi, részben polgári, viszonylag kisszámú értelmiségi elit műve volt, és az olasz egységes nemzetállam 1911-ben még csak mindössze ötvenéves volt. A lakosság többségéhez alig ért el az egy nemzethez tartozás eszméje, kollektív érzéssé válásához sok minden hiányzott. Az országegyesítés utáni első olasz miniszterelnök, az író-politikus Massimo D’Azeglio világosan látta, hogy a nemzeti tudat kialakítása hosszú távú feladat lesz: „*Abbiamo fatto l’Italia, ora dobbiamo fare gli italiani.*” (Szabad fordításban: Megcsináltuk Olaszországot, most már csak az olaszokat kell megteremtenünk.) A nemzeti közösség tudatának kialakítása az egymást követő kormányok erőfeszítései ellenére nagyon nehezen haladt. A szicíliaiak sziciliainak, a szárdok szárdnak, a rómaiak rómainak (és így tovább) érezték magukat továbbra is, odavalónak, ahol születtek és éltek. Tulajdonképpen még ez e fajta, vagyis a regionális közösségi tudat is halvány volt. Az átélt igazi közösség érzése az olaszoknál valójában alig terjedt túl a családon, a rokonságon, a szülőfalun, az egyházközségen, azon a területen, amit a paraszt a számára hátáról belátott, ahonnan még látta a faluja templomának tornyát. Olaszország kívül esett ezen a körön. „Visznek bennünket Olaszországba” – énekelték a bevonuló katonák 1915-ben, pedig nem a távoli Szicíliából valók voltak, hanem a közép-olaszországi Abruzzo vidékéről.

A nemzeti azonosságtudat gyöngeségében közrejátszott az is, hogy az egyes vidékek között akkoriban még nagyon erősek voltak a nyelvi különbségek, hogy ezek feloldásában kevés eredményt hozott a kötelező iskolai oktatás bevezetése. A századfordulón még olyan erős volt a nyelvi fragmentáció, hogy a toszkánokat és a rómaiakat leszámítva (ebből a két dialektusból alakult ki az irodalmi olasz nyelv) a többi olasznak az iskolában kellett megtanulnia olaszul. Szinte tortúrát jelentett ez a gyermekek számára. Egy 1910-ben közzétett országos tanfelügyelői összefoglaló jelentés szerint az elemi iskolák felében a tanítók fele még dialektusban tanított.

A nyelvi széttagoltság továbbélésében szerepet játszott az írni-olvasni tudás alacsony szintje. Az országegyesítéskor a lakosság 75%-a analfabéta volt. Ez azt jelentette, hogy az olaszok háromnegyede kapcsolatba se került az olasz nyelvvel. Az analfabetizmus lassan csökkent, 1901-ben az olaszok fele még mindig nem tudott írni-olvasni, 1911-ben 40%-uk. (Ezen a téren is jelentősek voltak a regionális eltérések: Piemontban 25, Calabriában 75%-os volt az analfabetizmus.) A világháború alatti hadseregben az analfabéta katonák arányát egyharmadra lehet becsülni.

A fentiek alapján szinte ki lehet zárni, hogy az alsóbb osztályokhoz tartozókat, különösen a parasztokat a háborúba lépéskor elérhette volna, még kevésbé, hogy áthatotta volna az olasz nemzet, az olasz haza eszméje, olyan érzés, hogy a nemzeti közösségükért harcolniuk kellene. Az olasz kormányok, a hatalmi csoportok, a politikai osztály a háborút megelőző évtizedekben alapvetően autoriter módon értelmezte a nemzetet, az államot, az ország irányítását (kormányzók és alárendelt kormányzottak kapcsolataként) és a nagy nyugat-európai országokhoz képest nem sokat tett a népi tömegeknek a nemzetbe mint közösségbe való bevonásáért, de még a nemzet kultuszának kialakításáért sem. Az ország és a nemzet allegóriájaként, idealizált fiatal nő formájában megjelent ugyan „Itália” (hasonlóan, mint „Marianne” a franciáknál), az „országimázs” és „nemzeti identitás építése” szempontjából azonban nem alkalmazták következetesen még a mindenkire eljutó fém- és papírpénzeket, a bélyegeket, a hivatalos nyomtatványokon, a pecsétteken sem. Ezeket az uralkodó portréja volt látható. A 19. század utolsó két évtizedében kedvezményes vasúti jegyekkel „zarándoklatokat” is kezdtek szervezni már II. Viktor Emánuelnek („a haza atyja”) a római Panteonban emelt síremlékéhez, azonban ezeken évente százezren sem vettek részt, és a rendőrséget mindenekelőtt a „közrend” fenntartása foglalkoztatta. Rómában csak 1911-re készült el a hatalmas fehér márvány Viktor Emánuel-emlékmű. A nemzetépítés ezen elemei elsősorban a Savoyai-dinasztia és a hatalom öndicsőítését sugallták, és semmit sem csökkentek az állami intézmények és kormányzottak közötti távolságon.

Az Olaszország hadba lépésekor a katonaruhába öltöztetett, jelentős részben iskolázatlan parasztfiúkhöz a nemzeti ideológia addig vagy el sem ért, vagy értelmetlen volt számukra. A háború után íróvá lett Mario Mariani szerint a fronton a századába tartozó katonák nagyobb része számára a haza még a szülőfaluját vagy a városát jelentette, ahonnan jött, de voltak olyanok is, akik számára – a szocialista agitátorok fél évszázados internacionalista szellemű apostolkodása nyomán – már az egész világot. A katonák többsége nem értette, hogy miért is van a háború. A hadseregbe való bevonulást, a katonáskodást az állam által kiszabott újabb kötelezettségként fogta föl és sok évszázados tapasztalatok alapján viszonyult a háborúhoz. Csapásként értelmezték azt, mint az időnkét fellépő éhínséget. Beletörődéssel, apátiával fogadták, egyáltalán nem akarták, úgy fogták föl, hogy túl kell élniük azt. Az olasz paraszti kultúrában az ember azért dolgozik, küszködik, hogy megteremtse magának és családjának, a maga kö-

zösségének az élet fönntartásához szükséges javakat, hogy megtartsa, esetleg növelje is azokat. Ebbe a felfogásba belefért az is, hogy szerencsétlenség esetén még az életük is rámehet erre a küszködésre, gondolkodásuk horizontján azonban teljességgel kívül esett, hogy önként menjenek katonának, vagy hősi halottá váljanak a „királyért”, „Triesztért és Trentóért”, a „hazáért”.

Sokan a legkülönfélébb módon igyekeztek kitérni a behívás elől. Ez a törekvés erősebbé vált, ahogy kiderült, hogy a háborúnak nem lesz gyorsan vége, ahogy kirajzolódott annak igazi arca. Ha nem sikerült elkerülni a katonáskodást, arra törekedtek, hogy ne a frontra kerüljenek, aztán, hogy minél rövidebb időt kelljen az első vonalakban tölteni, igyekeztek kitérni a legveszélyesebb feladatok elől – magyarán igyekeztek menteni a bőrüket. (A hadbíróóságok és a tisztek azonban a parancsmegtagadást, a „gyávaságot” a legkeményebb eszközökkel büntették, kivételesen még a megtizedelést is alkalmazták.) A fiatalok nagy többsége végső soron teljesítette a katonai kötelességét, de az első világháborúban az elfogadás, a beletörődés, a passzivitás volt az olasz parasztkatonák jellegzetes magatartása.

Az olasz embervesztések nyomasztó méretűek. A hivatalos összesítések az idő múlásával változtak: 1920-ban 517 ezer halotról beszéltek, 1925-ben 572 ezerről, mostanában általában 600 ezer halottal számolnak az olasz történészek. A pontos számokat azonban mindmáig nem tudjuk. Valószínű, hogy az említetteknel is nagyobbak, hiszen csak a hadifogságban meghaltak száma is elérhette a százezret. Különböző források egybevetése alapján az olasz történészek arra a konklúzióra jutottak, hogy országos átlagban minden behívott ezer férfi közül 105 nem tért többé haza. Több régióban magasabb ez az arány az országos átlagnál: ezer campániai közül például 112 nem tért vissza, a calabriaiak közül 113, a szardíniaiak közül 138, a basilicátaiak közül 210.

Egy 1920-ban közzétett, a hadiárvról készült kimutatás szerint az árvák 64%-ának paraszt volt az apja, 30%-ának munkás, 3,3%-ának vállalkozó és kereskedő, 2,7 %-ának szabadfoglalkozású és tisztviselő. Az adatokat tovább nem szaporítva is világosan látható, hogy mind a katonai behívásokat, mind az elveszett életüket számolva a legnagyobb áldozatokat a falusi népesség hozta, az olasz oldalon a parasztság vesztett legtöbbet a háborúban.

Az első világháborús olasz parasztkatonák emlékét mára elhomályosította az idő. A háború után a fasiszta rendszer grandiózus „hősi temetőket” létesített a Nagy Háború hadszínterein, országsszerte emlékműveket emelt a „hősöknek”. Ezek maradtak ránk – amelyek nem az „értelmetlen vérontás” (XV. Benedek pápa szavai) és nem a „lövészárkok proletariátusának” (a kommunista Antonio Gramsci kifejezése) mementói, hanem a fasiszmus hamis parasztmítoszaié és háborúkultuszaié. Aztán a második világháború felejtette az elsőt. Az első világháború és benne a parasztság története immár történeti kutatások témájává változott.

Lovas, 2012. szeptember

Irodalom

- BEVILACQUA, P. (szerk.) (1989–1991): *Storia dell’Agricoltura italiana in età contemporanea*. Velence.
- DEL NEGRO, P. (1979): *Esercito, stato, società. Saggi di storia militare*. Bologna.
- DE MAURO, T. (2008): *Storia linguistica dell’Italia unita*. Róma–Bari.
- GIBELLI, A. (2011): *La grande guerra degli italiani 1915–1918*. Milánó.
- ISNENGI, M. – ROCHAT, G. (2008): *La Grande Guerra 1914–1918*. Bologna.
- MELOGRANI, P. (1972): *Storia politica della grande guerra 1915–1918*. Bari.
- Ministero della Guerra, Ufficio statistico (1927): *Statistica dello sforzo militare italiano nella prima guerra mondiale*. Róma.
- MONTICONE, A. – FORCELLA, E. (1968): *Plotone di esecuzione: i processi della prima guerra mondiale*. Bari.
- ROCHAT, G. (1976): *L’Italia nella prima guerra mondiale*. Milánó.
- SOLDANI, S. – TURI, G. (szerk.) (1993): *Fare gli italiani. Storia e cultura nell’Italia contemporanea*. Bologna.
- TOBIA, B. (1991): *Una patria per gli italiani*. Róma–Bari.

Fischer Ferenc

Wilhelm Heye tábornok,

a Reichsheer főparancsnokának „nem hivatalos” dél-amerikai
körútja 1929-ben: „privát visit” Argentínában és Chilében,
meghiúsult titkos látogatási terv Bolíviába és Brazíliába

Wilhelm Heye,¹ a Reichswehr hadseregvezetésének főnöke 1929 márciusában Argentínába és Chilébe látogatott. A német–dél-amerikai több évtizedes katonai kapcsolatok történetében először fordult elő, hogy a német szárazföldi haderő egy aktív, szolgálatban álló hadsereg-főparancsnoka látogatást tett ezekben az országokban. Heye tábornok chilei és argentin látogatása 1929 tavaszán formálisan ugyan „privát” jellegű volt, mint ahogy hadsereg-főparancsnokként tett két másik külföldi, az 1927 tavaszán tett magyarországi² és az 1927 ősziére, „szabadsága idejére” időzített Egyesült Államokban tett útja is.³ A német levéltári források azonban egyértelműen igazolják, hogy mind a magyar, mind az államokbeli körúton a „privát” jelleg hangsúlyozása az Auswärtiges Amt nyomatékos kérésére, diplomáciai óvatosságból, taktikai megfontolásból történt. Heye 1929-es dél-amerikai útjára ugyanez igaz, ugyanis „privát” jellege ellenére kormányzati költségvetésből finanszírozták, s azt a Reichswehrministerium és az Auswärtiges Amt illetékes osztályai készítették elő.

Heye tábornok dél-amerikai „privát” látogatására az teremtett – a nemzetközi sajtó számára is jól eladható – egyedülálló lehetőséget, hogy a chilei hadsereg főfelügyelőjéhez, Francisco Javier Díaz tábornokhoz már több mint „24 éve tartó barátság” fűzte. Díaz fiatal kapitányként ugyanis három évet töltött Németországban, s azon közel kétszáz chilei katonatiszt közé tartozott, akiket 1914 előtt két-három évre átvezényeltek porosz katonai intézményekbe, ezredkebe.⁴ Baráti kapcsolatukat az évek során rendszeres levelezéssel tartották fenn, sőt az 1920-as évek közepétől kezdődően, amikor már mindketten hadseregük első számú vezetői lettek, nagyon szoros – a versailles-i szerződés tiltó rendelkezései miatt – titkos katonai kooperáció is kialakult a két hadsereg között.

---

1 Wilhelm Heye az első világháború végén Paul von Hindenburg tábornagy főhadiszállásán dolgozott. 1926. október 9-én léptették elő gyalogsági tábornokká, s vette át Hans von Seeckt tábornoktól a *Chef der Heeresleitung* posztját.

2 BAMA, N 18/4. 294. 611. Nincs arról tudomásunk, hogy Heye tábornok budapesti 1927-es látogatását a korszakkal foglalkozó magyar hadtörténeti szakirodalom áttekintette volna.

3 BAMA N 18/4. 612.; PAAA. Botschaft Washington.

4 *Deutsche Zeitung für Chile*, 1929. március 16.

A santiagoói német követ, dr. Franz Olshausen már 1928 tavaszán nem hivatalosan értesült Heye tábornok dél-amerikai utazási tervéről. Olshausen 1928. december 21-én táviratozott Berlinbe, nyomatékosan kérve feletteseit, hogy mielőbb küldjenek számára hivatalos információkat a német hadsereg-főparancsnok tervezett chilei programjával kapcsolatban. A választ hamarosan magától Gustav Stresemann külügyminisztertől kapta meg.⁵ Stresemann a maga részéről zöld jelzést adott, azzal a korlátozó feltétellel, hogy a hadsereg-főparancsnok dél-amerikai látogatása lehetőleg ne keltsen túl nagy nemzetközi sajtóvisszhangot. Az út „privát” jellegét kell hangsúlyozni, s „kerülni kell minden feltűnést”⁶ – szolt távirati utasítása a santiagoói német követnek.

A német külügyminiszter Olshausen követnek 1929. február 15-én küldött táviratában részletesen ismertette Heye tervezett programját. E szerint az 1929. március 11-én Buenos Airesbe érkező tábornok csak néhány napot tölt az argentin fővárosban. A sietség formai oka az volt, hogy a tábornoknak március 15-én már Santiagóban kellett lennie, ahonnan a chilei kormány különvonatával azonnal tovább kellett utaznia a fővárostól délre fekvő Tacnába, hogy részt vehessen az ottani nagyszabású chilei hadgyakorlatokon. A sietség valós oka mindkét dél-amerikai fővárosban az volt, hogy a többnapos jelenléttel sem az argentin, sem a chilei fővárosban nem kívántak táptalajt adni egy Németországgal ellenséges sajtóvisszhangnak, melynek háttérben – tíz évvel a versailles-i szerződés aláírása után – az antantországok katonai attaséi, diplomáciai képviselői állhattak volna. Stresemann táviratában ezért nyomatékosan felhívta követe figyelmét arra, hogy az Auswärtiges Amt határozottan meg kívánja tartani Heye látogatásának „privát jellegét”, s maga a tábornok is „kifejezetten kéri, hogy kerüljenek minden feltűnést, annak érdekében, hogy a helytelen értelmezéseket és kommentárokat megelőzzük [...] magam részéről kérem, hogy az ottani német kolóniákat ennek megfelelően tájékoztassa, és gondoskodjon arról, hogy a tábornok kívánságait respektálják, amivel így elkerülhető, hogy a külföld részéről az utazást tévesen ítélik meg”.⁷

Stresemann és Heye természetesen számítottak arra, hogy Heye főparancsnoki minőségében tett látogatását a külföld, mindenekelőtt Franciaország a legnagyobb figyelemmel és bizalmatlansággal fogja kísélni, hisz az éles francia–német katonai rivalizálás már több évtizede folyt Latin-Amerikában.⁸ Mind Chile, mind Argentína semlegesek maradtak az I. világháborúban, a háború után pedig minden francia próbálkozás és tiltakozás ellenére mindkét ország kitartott a német hadseregmodell mellett, s „félhivatalosan” német katonai tanácsadókat alkalmaztak.⁹ Franciaország és Németország kiéleződő légi versengése a húszas évek második felében s a Dél-Amerikába vezető gyors és biztonságos légiposta-forgalom kiépítése, a Lufthansa „transzocéán projektje” – az európai kérdések mellett – ugyancsak megterhelték Párizs és Berlin viszonyát.¹⁰

5 Olshausen az Auswärtiges Amt-nak. Telegramm. Santiago. 1928. 12. 21. A.d.K.D.G.S-Heje.

6 Stresemann Olshausennek. Telegramm. Berlin. 1929. 02. 15. PAAA A.d.K.D.G.S-Heje.

7 Stresemann Olshausennek. Telegramm. Berlin. 1929. 02.15.

8 FISCHER 2001: 75–84.

9 RINKE 1996.

10 FISCHER 2003: 89–130.

Heye chilei látogatását nem lehetett agyonhallgatni, titokban tartani. A hírt Stresemann törekvéseivel ellentétben felkapta a világsajtó. Olshausen sem kerülhette ki a kíváncsiszkodó kérdéseket, s jelentéseiből kiderült, hogy a Santiagóban tevékenykedő angol diplomaták is „figyelemmel kísérik” az előkészületeket, sőt „fü alatt” érdeklődnek a német diplomatáknál a Reichswehr első számú vezetője chilei–argentini látogatásának valódi céljai felől. Az Auswärtiges Amt számot vetett a várható chilei fejleményekkel, és revidálta korábbi szigorú utasítását. Míg Stresemann külügyminiszter 1929. február 15-i táviratában még úgy fogalmazott, hogy „minden feltűnést” („*jedes Aufsehen*”) kerülni kell, addig a márciusi külügyi távirat már rugalmasabban fogalmazott, s „semmilyen szükségtelen feltűnést” („*kein unnötiges Aufsehen*”) említett.¹¹

Heye látogatása nemzetközi visszhangját kétségtelenül növelte volna egy új – végül időben leállított és ezért sikeresen titokban tartott – fejlemény 1929. március közepén, amelyet az Auswärtiges Amt erőteljesen opponált, s a Reichswehrministerium beleegyezésével azonnali hatállyal határozottan megvétózott. A bolíviai német követség ugyanis La Pazból táviratilag kért engedélyt Stresemanntól – a bolíviai kormány előzetes felhatalmazása alapján – arra, hogy Heye ne csak Argentínába és Chilébe, hanem Bolíviába is ellátogathasson. A kérés mögött formai indokként Heye tábornok és a bolíviai hadsereg német főparancsnoka, Hans von Kundt tábornok, vezérkari főnök régi „személyes barátsága” állt.¹² Kundt és Heye tegező viszonyban voltak egymással, ezt igazolja többek között az a levél is, amit Kundt Heyének írt 1927-ben („Seeckt [tábornok] nem volt nagy véleménnyel a [Bolíviához fűződő] külföldi kapcsolatokról, de te talán másként gondolod”).¹³ Az Auswärtiges Amt egyik vezető hivatalnok, az Amerika-részleg vezetője, Walter de Haas felhatalmazta Olshausent arra, hogy azonnal tájékoztassa a tábornokot Santiagóba történő megérkezéskor arról, hogy „politikai okokból nem lehet szó – tekintettel Paraguayra is – az utazás bármiféle kiterjesztéséről” sem Bolívia, sem pedig bármely más dél-amerikai állam esetében.¹⁴

Heye látogatásakor, 1929 márciusában négy dél-amerikai ország alkalmazott „nem hivatalosan” német katonai missziót: Chilében Kiesling ezredes,¹⁵ Argentínában Kretzschmar tábornok, aki Faupel tábornokot váltotta, Bolíviában „bolíviai állampolgárként” Kundt tábornok és Peruban „perui állampolgárként” Faupel tábornok vezetésével. Heye tábornok Argentínában tett látogatását még fel lehetett tüntetni átutazásként, hiszen az út Chilébe Argentínán át vezetett, de egy bolíviai „baráti” látogatásnak már nem lehetett tranzit jelleget adni. Ha a Reichs-

11 Uo.

12 Gesandtschaft La Paz. Telegramm. 1929. 03. 14. PAAA AA III. Südamerika-Militärangelegenheiten. Kundt tevékenységéről lásd RINKE 1996: 2, 618–639; SCHAEFER 1974; PAAA A.d.K.D.G.S-Heye.

13 Kundt Heyének. La Paz. 1927. 04. 08. Idézi RINKE 1996: 2, 627. Heye chilei látogatása idején már a bolíviai német katonai misszióban dolgozott a müncheni Hitler-puccsban játszott szerepe miatt ismertté vált Ernst Röhm kapitány is, a későbbi SA-vezér, aki 1930 novemberéig maradt La Pazban. Miután a bolíviai kormány Röhm azon feltételét, hogy a bolíviai hadsereg helyettes vezérkari főnöke legyen, nem fogadta el, Röhm engedett Hitler hívásának és visszatért Németországba.

14 De Haas Olshausennek. Berlin. 1929. PAAA A.d.K.D.G.S-Heye.

15 FISCHER 2011: 716–725.

heer főparancsnoka a Santiagóban, Buenos Airesben és La Pazban tevékenykedő német katonai tanácsadó csoportokat mind meglátogatja – miközben Limában is egy német tábornok állt a perui hadsereg élén –, az a versailles-i szerződés 179. paragrafus (német katonai misszió külföldre küldésének tilalma) igen látványos felrúgását jelenthette volna, jelentős diplomáciai-politikai problémákat okozva.

Heye tábornok a tervek szerint 1929. március 11-én érkezett meg Buenos Airesbe. Kellemesen meglepődött az argentin hatóságok előzékenységén, és még inkább az argentin tábornoki kar, de különösen José Uriburo tábornok látványosan kimutatott németszimpátiáján. Ahogy lakonikus rövidséggel írta memoárjában: „pompásan fogadtak”.¹⁶ Fogadta őt Hipólito Irigoyen argentin államelnök is, „akinek a világháború alatt Argentína semlegességét köszönhetjük”.¹⁷

Heye tábornok Santiagóból azonnal a hadgyakorlatok színhelyére utazott. A Chile hadtörténetének addigi legnagyobb folyóátelési gyakorlatai a Maule folyónál ekkor már napok óta folytak.¹⁸ Azt a német katonai irodalmat és háborús tapasztalatokat igen jól ismerő Díaz tábornok készítette elő és irányította. A több mint húszezer főt számláló, az „*azul i rojo*”, azaz „kék és vörös” erők által felvonultatott harci technika és katonai taktika (így az 1926-ban vásárolt nagy kaliberű francia Schneider-Creusot ágyúk tüzereje, találati pontossága, a géppuskák bevetése, 21 darab katonai repülőgép, köztük több Junkers gép bombázásai, a folyóátelést közvetlenül segítő harci gyakorlatai, a folyóáteléshez használt utásztechnika, a Maule folyó mentén kiépített betonbunkerek és erődök elleni tüzérségi és gyalogsági rohamok) igen tanulságosak lehettek Heye tábornoknak. Chilében először készítettek többórás filmfelvételt a hadgyakorlatokról. Sőt, a felvételek egy részét Junkers repülőgépekről készítették. Ezeket a filmtekerceket Heye megkapta a hadgyakorlat színhelyéül szolgáló térség domborzati terepasztalával együtt.¹⁹ A több mint háromezer négyzetkilométeres hadgyakorlati térség 1 : 1000 léptékű térképét és a terepasztalt a Heye tábornokkal baráti viszonyban álló és Chilében 1928-tól instruktorként dolgozó von Hans von Knauer ezredes készítette el. Németország a húszas években mind Keleten (cseh, lengyel), mind Nyugaton (francia, belga) erőláncolatokkal volt körbevéve. Heye chilei látogatásának, s még inkább a hadgyakorlatokon való részvételnek speciális aktualitását 1929 tavaszán éppen az adta, hogy a francia vezérkar többéves előkészület után 1929-ben kezdte el a Maginot-vonal erőd- és bunkerrendszerének kiépítését.

A „teuton hadsereg” első számú vezetője, Heye tábornok és Carlos Ibañez chilei elnök tiszteletére a grandiózus parádé befejeztével hatalmas, több száz fős bankettet rendeztek. Heye pohárköszöntőjében megköszönte a német kormány nevében Chile semlegességét a világháború alatt, majd átadta Hindenburg elnök személyes üdvözlését Ibañez elnöknek és a chilei tisztikarnak. Heye memoárjában az ünnepi est hangulatát illetően a „lelkes” jelzőt használta.²⁰ Felhang-

16 BAMA N 18/4. Nachlaß Heye i.d. 614.

17 Uo.; Friedrich von Keller jelentése az Auswärtiges Amt-nak. „Besuch des Herrn Chefs der deutschen Heeresleitung in Argentinien.” Buenos Aires, 1929.04.01. PAAA A.d.K.D.G.S-Heye.

18 *La Nación*, 1929. 03. 17.; *La Unión*, 1929. 03. 17.; *Deutsche Zeitung für Chile*, 1929. 03. 19.; FISCHER 2011: 716–725.

19 *Historia del Ejército de Chile*. 1988: 270.

20 BAMA N 18/4. Nachlaß Heye. 616, 299.

zott a német és chilei himnusz, melynek befejeztével „a német hurrá keveredett a chilei vivá-val az általános lelkesedés közepette”.²¹ A Heye tábornok által meglátogatott 1929-es chilei hadsereg sok vonatkozásban még mindig igaz volt a *Militär-Wochenblatt* egy 1910-es, *Ein Triumph Preußischen Drills in Südamerika* című írása, mely szerint a chilei hadsereg „miniatűr kiadása a porosz hadseregnek”.²²

Miközben Heye tábornok Santiagóból az argentin elnök különvonatán Buenos Aires felé tartott, gyors táviratváltások zajlottak le Friedrich von Keller Buenos Aires-i német követ és az Auswärtiges Amt között egy olyan újabb kényes kérdéstről, amiről Stresemann sem tudott. 1929. március 31-én késő este az Auswärtiges Amt ügyeletesen minden bizonnyal meglepődhetett azon a táviraton, amit von Keller követ intézett Buenos Airesből a Wilhelmstrasse illetékeseinek. Von Keller a Rio de Janeiro-i német követ egy táviratából értesült ugyanis először arról, hogy Heye tábornok második argentinai látogatását egyhetes brazíliai látogatással is meg kívánja toldani. Von Keller Kretschmar tábornokkal azonnal konzultált ez ügyben, és kiderült, hogy ezt a tervet Heye tábornok nekik sem említette akkor, amikor március közepén – átutazóban Chilébe – megbeszélték a következő hetek második argentin programját.²³ Az Auswärtiges Amt villámgyors konzultációt folytatott a Reichswehrministeriummal a bolíviai eset után most már a brazil ügyben is. Az Auswärtiges Amt pressziója eredményeként április 1-jén maga Groener hadügyminiszter táviratilag értesítette Heye tábornokot arról, hogy a brazíliai látogatást sem maga, sem Stresemann nem engedélyezik számára. „Az Auswärtiges Amt osztja Keller követ véleményét, kérem a brazíliai látogatástól eltekinteni.”²⁴

Amikor Heye április 4-én megérkezett Buenos Airesbe, argentin vendéglátói nem is sejtették, hogy a tábornok közben egy brazíliai utazás tervét is fontolgatta. Az argentin program a tervek szerint folyt, sőt „az itteni angol és francia lapokban egyetlen barátságatlan szó sem esett Németországról és annak hadseregéről [...] Heye tábornok látogatása [...] Chilével összevetve] nem kevésbé volt nagy siker Argentínában is”.²⁵ Heye és Kretschmar tábornokok alaposan megvitatták az argentin hadsereg belpolitikára gyakorolt hatását: „Az argentin hadsereg a német példát vette át. [...] Argentínát annak idején lényegében az tartotta vissza attól, hogy álljon az antant táborába, hogy a hadsereg kinyilvánította, hogy nem lenne képes a német hadsereg ellen harcolni”²⁶ – vélekedett Kretschmar. A jövőt illetően pedig arról biztosította Heye tábornokot, hogy az argentinai német katonai misszió „puszta jelenléte megakadályozza, hogy a felszín alatt meghúzódó francia katonai törekvések felülkerekedjenek”.²⁷

Heye tábornok emlékirataiból tudjuk, hogy Hindenburg elnöknek személyesen számolt be közel két hónapos dél-amerikai útjáról. Elmondta többek között, hogy a meglátogatott országokban

21 KIESLING 1935: 510.

22 *Militär-Wochenblatt*, 1910. Nr. 89. 2108.

23 Keller az Auswärtiges Amt-nak. Telegramm. 1929. 03. 31.

24 BAMA N 42/44 Nachlaß Schleicher.

25 Von Keller az Auswärtiges Amt-nak. Buenos Aires. 1929.04.10. PAAA A.d.K.D.G.S-Heye.

26 Generalmajor a. D. Kretschmar: Die Stützung der Militärmission in Argentinien durch das R.W.M. (Reichswehrministerium – F. F.). Buenos Aires, 1932.11.21. BAMA RH 2/2947.

27 Uo.

mindenütt azt tapasztalta: csodálattal adóznak a régi porosz–német hadsereg, és különösen 1914 és 1918 közötti világháborús teljesítményének. Hindenburgnak arra a kérdésére, hogy mégis mi gyakorolt rá a legnagyobb befolyást a dél-amerikai út során, Heye azzal válaszolt, hogy „a legnagyobb benyomás számomra az volt, hogy én külföldön ismét büszke lehettem arra, hogy német vagyok”.²⁸

Levéltári források

- Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BAMA) N 18/4. Nachlaß Generals W. Heye. Lebensrinerungen des Generaloberts Wilhelm Heye. Teil 2. „Wie ich den Weltkrieg erlebte”, 1914-1942.
- Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BAMA) General Kurt von Schleicher tábornok és birodalmi elnök hagyatéka. N 42/44 Nachlaß Schleicher
- Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BAMA) Generalmajor a. D. Kretschmar: Die Stützung der Militärmission in Argentinien durch das R.W.M. Buenos Aires, 1932.11.21. RH 2/2947.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn (PAAA). Deutsche Botschaft Washington. Deutsche Militäranglegenheiten 1923-1931; 1932-1935. Nebenakte: General Heye.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn (PAAA). Akten der Deutschen Gesandtschaft in Santiago betreffend General Heye (PAAA) A.d.K.D.G.S-Heye) Deutsche Gesandtschaft Buenos Aires
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn (PAAA). Deutsche Botschaft Paris, Südamerika-Militäranglegenheiten 1925-1935.
- Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Bonn (PAAA) Besuch des Herrn Chefs der deutschen Heeresleitung in Argentinien. Deutsche Gesandtschaft Buenos Aires.

Irodalom

- FISCHER F. (2001): Az európai nagyhatalmak I. világháború előtti rivalizálása Chilében – Anglofil, frankofil, germanofil tiszti csoportok a chilei hadseregben. In: FISCHER F. és mtsai (szerk.): *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére*. University Press, Pécs. 75–84.
- FISCHER F. (2003): „*A dél-atlanti légi projekt*”. Francia–német rivalizálás az Európa–Dél-Amerika légi útvonal kiépítéséért (1919–1939). In: FISCHER F. és mtsai (szerk.): *Iberoamericana Quinqueeclesiensis I*. Pécsi Tudományegyetem Latin-Amerika Központ, Pécs.
- FISCHER F. (2011): A német katonai befolyás megmaradása Chilében, 1919–1933. In: GECSÉNYI L. – IZSÁK L. (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.

---

28 Nachlaß Heye. 617. BAMA N 18/4. Nachlaß-Heye.

- Historia del Ejército de Chile.* (1988): Tomo VIII. La primera Guerra Mundial y su influencia en el Ejército (1914–1940). Estado Mayor General del Ejército. Santiago de Chile.
- KIESLING, H. VON, (1935): *Soldat in drei Weltteilen. (General der chilenischen Armee. Oberstleutnant a.D.)* Leipzig.
- RINKE, S. (1996): „Der letzte freie Kontinent“. *Deutsche Lateinamerikapolitik im Zeichen transnationaler Beziehungen, 1918–1933.* Band 1–2. HISTORAMERICANA. Hrg. von Hans-Joachim König – Stefan Rinke. Verlag Hans-Dieter Heinz, Akademischer Verlag, Stuttgart.
- SCHAEFER, J. (1974): *Deutsche Militärhilfe an Südamerika. Militär-und Rüstungsinteressen in Argentinien, Bolivien und Chile vor 1914.* Studien zur modernen Geschichte Band 12. Bertelsmann Universitätsverlag, Düsseldorf.

Székely Gábor

A Kirov-gyilkosság

Nyomozóbizottságok, politikai prekonceptiók és a valóság

1935. december 1-jén a leningrádi Szmolnij folyosóján egy pisztolyból leadott lövéssel meggyilkolták Szergej Mironovics Kirovot, a szovjet párt akkor talán legnépszerűbb vezetőjét, a leningrádi pártbizottság titkárát. 2005-ben, majd 2010-ben, a gyilkosság kerek évfordulóján nagy hírveréssel és több új dokumentum nyilvánosságra hozatalával tisztázták véglegesen a merénylet körülményeit. A dokumentumok közül a legfontosabb a merénylő, Leonyid Nyikolajev naplója volt. A naplót a két évforduló között, 2009. december 1-jén bemutatták az interneten.¹ Az eseményről a magyar média is beszámolt, ismertetve az egyik tárgyilagos, egyben legnagyobb figyelmet felkeltő orosz cikket. A magyar ismertető *Megoldódhat az évszázad bűnténye* címmel került a hálóra.² A címben használt feltételes mód csak újságírói fogás volt. Mert míg Szabó Miklós még joggal vélhette az 1980-as években magánlakásokban tartott rendszerkritikus „repülő egyetemen” tartott *Szovjetunió története* előadásában, hogy a gyilkosság a párton belüli ellenzék vezére ellen irányult, és Sztálin műve volt, ekkorra már minden tisztázódott.³

„Hivatalos” tájékoztatók a gyilkosságról

1936. január 18-án kelt a párt – akkori nevén Össz-szövetségi Kommunista Párt (bolsevikok), ÖKP(b) – titkos, zárt terjesztésű levele (*закрытое письмо*) a párt valamennyi szervezetének, amelyben tájékoztatást adtak „azon események tanulságairól, amelyek Kirov elvtárs bűnös meggyilkolásával kapcsolatosak”. Ebben a levélben még történik említés a valódi gyilkosról, a második, immár terjedelmesebb dokumentumban azonban már nem. Az 1936. július 29. keltezésű, az ÖKP(b) Központi Bizottsága szignóval ellátott, szintén valamennyi pártszervezethez eljuttatott „zárt levélnek” már alcímében megnevezték a bűnösöket és a bűnt: „A trockista-zinovjevista ellenforradalmi blokk terrorista tevékenységét.”⁴ Vagyis a „*COB. CEKPETHO*” (szig.biz,

1 <http://www.baltinfo.ru/2009/12/01/Obnarodovany-dnevnik-ubiitcy-Kirova-Leonida-Nikolaeva-117953> (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

2 http://kitekinto.hu/europa/2009/12/29/megoldodhat_az_evszazad_bntenyek&lap=3

3 „Miután likvidáltak a valódi ellenállókat, Kirov csoportját, nem állt meg a terror.” <http://mek.niif.hu/02100/02129/html/1937.htm> (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

4 A két dokumentumot függelékben közlik Sztálin műveinek legutóbbi kiadásában: SZTÁLIN, I.V. (1997): *Szocsinyenyija*. Izdatyelsztvo „Piszatyel”, Moszkva. 277–285, 286–313. Elolvashatók az interneten is: http://grachev62.narod.ru/stalin/t16/t16_ap13.htm (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

szigorúan bizalmas) jelzéssel is ellátott dokumentum titkosításának célja nyilvánvalóan a fontosság hangsúlyozása és a nagyobb figyelem felkeltése lehetett, hiszen a küldemény mindenki számára hozzáférhető volt, azokat elolvashatta minden párttag és tagjelölt, kiknek létszáma ekkor megközelítette a három és fél milliót.

A két dokumentum lényegesen eltért egymástól, amit a második bevezetőjében jeleztek is: míg korábban úgy vélték, hogy Zinovjev, Kamenyev és társai „csak morális és politikai felelősséggel” tartoznak a merényletért, „most kitént, hogy másfél évvel ezelőtt, az Sz. M. Kirov meggyilkolásával kapcsolatos nyomozás idején még nem voltak teljesen feltárva a zinovjevisták valamennyi aljas ellenforradalmi fehérgárdista terrorista tevékenységének összes tényei, s hasonlóképpen nem volt feltárva a trockisták szerepe Kirov elvtárs meggyilkolásában”. Majd következik az állítás, amely megalapozta az elkövetkezendő több mint másfél évtized terrorját és koncepciói pereit: „Az NKVD új, 1936-ban kapott anyagai alapján megalapozottnak tekinthető, hogy Zinovjev és Kamenyev nem csak kiagyalói (вдохновителями) voltak a pártunk és kormányunk elleni terrorista tevékenységnek, de ők adták ki közvetlenül az utasítást Sz. M. Kirov meggyilkolására éppúgy, mint merényletek előkészítésére pártunk más vezetői, mindegyikük ellen.”⁵

A terrorhullám az elkövetkezendő években soha nem látott méreteket öltött. A főbűnösnek kikiáltott Leningrád csak 1936-ban 30 000 lakost veszített, s az ÖKP(b) tagok és tagjelöltek száma („az ellenség befészkelte magát a párt soraiba”) is 1,9 millióra csökkent: a hiányzók nagy része a gulágokra került, de sokan az életükkel fizettek a Sztálin paranoiájának alárendelt rendszernek. Így szinte a teljes bolsevik vezetőség: Lenin legközvetlenebb munkatársai közül Grigorij Zinovjev, a Kommunista Internacionálé elnöke, Lev Kamenyev, majd Nyikolaj Buharin – Lenin szerint a „párt kedvence” és teoretikusa –, de az 1934-ben, az ÖKP(b) XVII. kongresszusán jelen levő 1966 küldöttből 1108-at tartóztattak le, s a kongresszuson megválasztott Központi Bizottság 139 tagjából és póttagjából mindössze 41-en maradtak életben 1939 végére. Mindegyiküket összeesküvéssel vádolták meg. Bűnük az volt, hogy a kongresszus küldöttei közül a KB titkosan történő megválasztásakor 292-en Sztálin ellen szavaztak. Ugyanakkor Kirov mindössze három ellenszavazatot kapott. Ezt követően meghamisították az eredményeket és Sztálinnál is csak három ellenszavazatot jeleztek.⁶

A főbűnös Sztálin

A sztálinizmus bűneinek feltárásakor egyértelműen adódott az eredendő bűn megjelölése, hogy a Kirov elleni merénylet nem lehetett független Sztálintól. Az SZKP XX. kongresszusa után, 1956-ban Nyikita Hruscsov Sztálint és az NKVD-t vádolta meg a merénylet előkészítésével – bizonyítandó, hogy Lenintől, a kommunista, a bolsevik felfogástól is idegen volt a sztálini

5 SZTÁLIN, I.V.: *Szocsinyenyija...* 286–287.

6 A kongresszus korabeli jegyzőkönyve mellékletekkel megtalálható: http://publicist.n1.by/conspects/conspect_17syezd_VKPB.html (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

terror.⁷ A párvezetők többsége ismerte a sztálini terrort, a párttagok és a lakosság nem kis része is tisztában volt a helyzettel. A terror ugyanis mindenki számára érzékelhető volt, de többlépcsős rendszere, a kivégzést vezénylők kivégzése, a feljelentők bebörtönzése megtévesztő lehetett sokak számára, mert a pozitívnak vélt intézkedéseket Sztálinhoz kötötték. Üdvözölték a letartóztatásokat, kivégzéseket, deportálásokat irányító belügyi népbiztos, Genrih Jagoda letartóztatását, majd kivégzését, hasonlóképpen a Jagoda helyébe lépő, a terror csúcspontjának letartóztatásait, sőt pereit vezénylő Nyikolaj Jezsov eltávolítását, majd kivégzését, és az ő tevékenységét folytató Berija kinevezését. Berija túlélte Sztálint, őt már az új vezetés, Nyikita Hruscsov és Georgij Malenkov állította bíróság elé és végeztette ki. A tények feltárását azonban sokan nem üdvözölték. A személyi kultuszos perek más kiagyalói, így a magyar Rákosi Mátyás, a csehszlovák, a román, a bolgár és más pártok élén állók és híveik mellett azok sem, akik úgy vélték, az igazság árt a szocializmusnak, illetve pozíciójuk elvesztésével fog járni. Megint mások a leleplezéseket saját politikai céljaiknak rendelték alá: hogy leváltsák a sztálinista vezetést – Magyarországon Nagy Imre, Lengyelországban Władysław Gomułka –, illetve hogy saját hasonló hatalmukat építsék ki, miután eltávolították a régieket. Romániában Nicolae Ceaușescu, Bulgáriában Todor Zsivkov.

Az eseményekkel összefüggött, hogy a Kirov-gyilkosságot három időszakban vizsgálták intenzíven s különféle politikai célokkal, amint arról az évfordulón Tatjana Szuharnyikova, a szentpétervári Kirov Múzeum igazgatónöje beszámolt. Az NKVD, majd KGB utódszervezetének, az FSZB RF (*Federalnaja Szluzsba Bezopasznosztyi Rosszizskoj Federacii – Федеральная служба безопасности Российской Федерации, ФСБ России*) Központi Archivumában található 58 – köztük a merénylő naplóját is tartalmazó – irategységet áttekintve megállapítható, hogy valamennyi bizottság állításait csak kritikával szabad kezelni.

A gyilkosságot vizsgáló bizottságok kritikája

A sztálini gyorsvizsgálat, amely már a merényletet követő napon egyértelműsítette, hogy csakis összeesküvő csoport szervezett merényletéről lehetett szó, a politikai perek előkészítését, illetve megalapozását szolgálta. Az első, az úgynevezett „leningrádi központ” tizennégy tagjának, köztük az ide besorolt Nyikolajevnek az elítélését és kivégzését hamarosan tízezreké követte.

A Hruscsov idején, 1957 és 1967 között működő bizottságok célja a sztálini személyi kultusz tényeinek feltárása volt. Ebből a szempontból vizsgálták az akkor még csak részben rendelkezésre álló iratokat. A vizsgálat középpontjában nem a Kirov meggyilkolásának körülményeinek tisztázása állott. E bizottságok munkájának eredményeit részleteiben sohasem publikálták

---

7 Hruscsov beszéde szinte azonnal kikerült. Magyarul még az év nyarán megjelent, nem teljesen tisztázott körülmények között: *N. Sz. Hruscsov mindmáig titkos beszéde. Az SZKP XX. kongresszusán 1956. februárban Sztálin bűneiről.* Budapest. M.O. 37. A beszéd szövegét légballoonokról is eljuttatták Magyarországra Nyugatról. A beszéd 1984-ben szamizdatként is megjelent meg. <http://szamizdat.atw.hu/konyvek.html> 2012.06.09. Baráth Magdolna írása ad összefoglaló ismertetést a mai érdeklődőknek (*Rubikon*, 2006. 2–3. 8–9).

– csak a végkövetkeztetésüket: Kirov meggyilkolása Sztálin utasítására történt. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a gyilkosság körülményeinek nem kellően alapos tisztázása, például annak megállapítása, hogy a Szmolnij folyosóján hol dördült el a lövés, illetve hol találták meg a halálos sebet kapott Kirovot, a tanúk halála, így a Kirovot megtaláló testőr „véletlen” autóbalesete, továbbra is táplálta a különféle kétélyeket. Leginkább mégis Sztálin irányító szerepét valószínűsítették.

Az 1988–1989-ben működő, Alekszandr Jakovlev, az SZKP Központi Bizottságának titkára, és a Politikai Bizottság tagja irányításával újabb bizottságok dolgoztak. Ezek feltáró tevékenysége a peresztrojkához illeszkedett, a Gorbacsov előtti időszakig igyekeztek tisztázni az események alakulását. A történész, akadémikus Jakovlev ebben az időszakban a párt fő ideológusának számított, ő kísérte 1989-ben Máltára Gorbacsovot, ahol a végső fordulatot jelentő találkozóra került sor George Bush-sal, az USA elnökével. 1991-től, már Borisz Jelcin idején, ő lett a Politikai Elnyomás Áldozatai Rehabilitálására Létrehozott, az Orosz Föderáció Elnöke Mellett Működő Bizottság irányítója (*Комиссия при Президенте РФ по реабилитации жертв политических репрессий*). Jakovlev a különféle vizsgálóbizottságok eredményei alapján számolt be a sztálini időről 1989 decemberében, az utolsó szovjet parlament, az 1989–1991 között működő Népi Megbízottak Gyűlésén. A fő téma azonban most sem maga a Kirov-gyilkosság, hanem az ennél ekkor s azóta is nagyobb vitakérdés, a Molotov–Ribbentrop-paktum, s annak is az ekkor első ízben elismert titkos záradéka volt, amelyet Jakovlev éppen Gorbacsov fenntartásain túllépve ismertetett.⁸

Jakovlev személyesen nem vett részt a Kirov meggyilkolásának dokumentumait vizsgáló bizottság munkájában, ahhoz először végkövetkeztetéseinek megismerését követően szolt hozzá. A KGB vizsgálati osztályának munkatársai (*следственный отдел КГБ СССР*) részvételével lefolytatott vizsgálat eredménye az volt, hogy Kirov meggyilkolásában nem volt szerepe Sztálinnak, de legalábbis olyan dokumentum „nem vált ismertté” (*не обнаружено*), amely „részvételéről” tanúszkodott volna. Jakovlev nem fogadta el a jelentést, amely abban az időszakban alkalmat adott a peresztrojka folyamata elleni hangulatkeltésre, a sztálini terror relativizálására. A „*glasznosztj*” jegyében Jakovlev és a KGB munkatársainak vitája a sajtóban is megjelent. Jakovlev egyrészt elégtelennek, egyenesen rossznak (*плохой*) minősítette a bizottság munkáját, azt állította, hogy Sztálin részvételét a gyilkosságban a KGB érintettsége miatt (*из-за ведомственной принадлежности*) nem tárták fel. A vizsgálat eredménye volt ugyanakkor, hogy majd hetven év múltán rehabilitálták a „leningrádi központ” ürügyén kivégzetteket – természetesen a valódi gyilkost, Nyikolajevet nem. Az áldozatok és családtagjaik, valamint utódaik is megkapták a politikai üldöztetést elszenvedetteknek járó kárpótlást.

8 A parlament visszamenőleg érvénytelennek ismerte el a dokumentumot, lemondva ezzel az 1939-es területi és érdekszféra-megállapodásokról. A közvetlenül érintett területek, a balti államok, ekkor még a létező Szovjetunió részei voltak. A dokumentum eredeti példányait a titkos záradékkal majd csak 1992-ben „találják meg”, kritikai forráspublikációja a legjelentősebb szovjet-orosz történelmi folyóiratban, a *Novaja i Novejszaja Isztorija* 1993. 1. számában jelenhetett meg. *Новая и новейшая история*, № 1. 1993. Jakovlev 2005-ben bekövetkezett halála óta iratait s emlékeit, köztük a függetlenné vált három balti állam legmagasabb kitüntetését a róla elnevezett levéltár őrzi. <http://www.alexanderyakovlev.org/personal-archive> (*Letöltés ideje: 2012. június 9.*)

Volt még az előzőekhez képest egy további jelentős különbség: a vizsgálóbizottság anyagait teljességében nyilvánosságra hozták. Amint azonban fogadtatása, illetve Jakovlev véleménye is jelezte, a fő megállapítást, vagyis Sztálinnak a gyilkossággal kapcsolatos ártatlanságát szinte mindenki kétkedéssel fogadta, nem fogadták el hitelesnek a bizottságot, már csak összetétele miatt sem.

A valóság – így történt

Ennek következtében vált döntő mozzanattá a bizottságok által nem vizsgált dokumentum, Nyikolajev naplójának az elemzése. Maga a dokumentum ismert volt, az mindvégig ott volt az NKVD levéltárában, a Kirov-gyilkossággal foglalkozó iratok között. Tartalma miatt azonban nem használták fel sem a sztálini perekben, sem pedig Hruscsov, illetve Jakovlev idején. Vizsgálatához ugyanis az utóbbi esetben már szükség lett volna a család beleegyezésére is, amit a KGB-utódszervezet munkatársai nem kaptak meg. Hasonló volt a helyzet azokkal az iratokkal, amelyeket a sztálini időszak vizsgálóbizottságai Nyikolajev családtagjainak a vallatásakor készítettek, bár ez utóbbiak egy részéhez már történészek hozzáférhettek. Az engedélyt végül a Kirov Múzeum igazgatónöje Nyikolajev fiától kapta meg, és, amint nyilatkozta, ezek teljes mértékben tisztázhatták a kételyeket.

A legértékesebbnek a napló bizonyult. A napló esetében „nem ilyen-olyan következtetésekről van szó, hanem egy olyan eredeti dokumentumról, amely önmagáért beszél” – állította az igazgató.

A levéltárban őrzött 56 oldal terjedelmű napló címe *Önéletrajzi elbeszélés (Автобиографический рассказ)*. A 30. évét taposó Nyikolajev magát már ekkor jelentős személyiségnek tartotta, s naplót vezetett, amiből meglehetősen egyértelműen megállapítható, hogy grafomán volt. Önéletrírását viszont csak azt követően kezdte papírra vetni, hogy elbocsátották a leningrádi Párt-történeti Intézetből, amelynek munkatársa volt. A naplót két fiának szánta, az egyik keresztnéve Marx volt, a másiké Leonyid, ami szintén utalt személyiségére. Megírta célját is: miután őt kivégzik, maradjon emléküik apjukról. Már csupán e megjegyzéséből is kiderül, hogy Nyikolajev előre kitervelte a merényletet és számolt a következményekkel. (Természetesen azzal nem, hogy feleségét is agyonlövik és gyermekei a Gulagra kerülnek.)

Az út az elbocsátástól a gyilkosságig egyenesen követhető az írásból. Nyikolajevnek anyagi nehézségei támadtak, hiszen nem csupán fizetését nem kapta meg, de az állásával együtt járó kedvezményes juttatásokat sem. A szövegből kiderült, hogy családi élete is felborult. S még valami: tudatosan kezdte vállalni a merénylő szerepét, magát a 20. század Zseljabovjának képzelte, ahhoz a merénylőhöz hasonlította magát, akinek fő szerepe volt a II. Sándor cár ellen elkövetett sikeres merényletben 1881-ben, s vált ezáltal történelmi személyiséggé. Nyikolajev ez utóbira is igényt tartott.

Nyikolajev írásaiból végül is egy meglehetősen egyszerű, bár korántsem szokványos történet rekonstruálható. A munkahelyén összeférhetetlen, mindenkiel kötekedő, nagyképű és törtető instruktorral szemben akkor telt be a pohár, amikor nem volt hajlandó vállalni a kényelmetlenségekkel együtt járó vidéki kiküldetéseket. Kirúgták állásából, máshol viszont el sem próbált helyezkedni, holott üzemekben bőven volt igény munkásokra. Ő azonban már „akta-

táskás” volt, s vélte, ellenségei aknamunkája juttatta ide. Levelezésbe kezdett. Sorra írta feljelentéseit munkatársairól különböző pártfórumoknak, pártvezetőknek, Kirovnak, egészen Sztálinig – választ viszont nem kapott rájuk. Valakik azonban foglalkoztak az ügyével, ami kiderül abból, hogy bár kizárták a pártból is, később visszavették. Ugyanakkor állását nem kapta vissza, más számára elfogadható munkát sem ajánlottak fel neki. Ekkor, a feljelentő levelek mellett, megrendült egészségi állapotára hivatkozva szanatóriumi beutalót kért, de nem fogadta el a Leningrád környékieket, ennél jobb helyekre vágyott. Majd amikor ezt sem kapta meg, öszszeomlott. Naplója szerint ekkor, 1934 augusztusában határozta el, hogy bosszút áll, s egyben bevonul a történelembe – mindkettő sikerült neki.

Ez a valódi történet. Mellette azonban sok olyan történet van, amelyet később Sztálin részvételének bizonyítékaként tüntethettek fel. Így Kirov testőrének távolléte, majd rejtélyes autóbalesete a merénylet másnapján, amikor az NKVD gépkocsival szállította őt kihallgatásra, és a gépkocsi kisodródott, majd felborult, azonban csak a testőr vesztette életét. Hasonlóan gyanús lett a számos további tanú eltűnése. Ma már azonban egyértelműen megállapítható, hogy ezek nem Sztálinnak a merényletben való részvételére utalnak, hanem arra, hogy Sztálin és apparátusa azonnal felismerték a lehetőséget, amely a gyilkosságban rejtett, s ennek megfelelően készítették el a gyilkosságok tömkelegét is magában foglaló foratókönyveket.

Csak a teljesség kedvéért említhető az a bulvársajtót megcélzó enyhén pornográf verzió, amely Sztálin helyett Kirovot igyekezett „helyzetbe” hozni. Azt állította, utalva a sztálini és NKVD-ivászatok alkalmával igénybe vett hölgyek szolgálataira, hogy Nyikolajev feleségének viszonya volt Kirovval, s ez volt a merénylet oka. Ez az állítás bizonyítottan nem igaz,⁹ a figyelem felkeltésére azonban alkalmasnak bizonyult.

A Kirov-gyilkosság végül is egyszerű történet, a következmények azonban több mint katasztrofálisak voltak: milliók halála, és a háborúkkal, világméretű válságokkal járó kapitalizmust meghaladó, emberibb társadalom víziójának mind távolabbra tűnése. És annak az embernek a halála, aki bár nem volt Sztálin ellenzékének vezére, de a „győztesek kongresszusán” megjegyezte: „A sikerek nálunk valóban hatalmasak, de ördög tudja, egyszerűen szólva, úgy szeretnénk élni csak élni (nevetés), valójában pedig, nézzetek körül, mi történik. És ez tény! (Élénk taps.)”¹⁰

9 Az állítást Tatjana Szuharnyikova a rendelkezésre álló források alapján egyértelműen cáfolta. <http://www.baltinfo.ru/2009/12/01/Obnarodovany-dnevnik-ubiityc-Kirova-Leonida-Nikolaeva-117953> (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

10 „Успехи действительно у нас громадны, Черт его знает, если по-человечески сказать, так хочется жить и жить (смех), на самом деле, посмотрите, что делается. Это же факт! (Шумные аплодисменты.) http://publicist.n1.by/conspects/conspect_17syezd_VKPb.html (Letöltés ideje: 2012. június 9.)

Maruzsa Zoltán

Az első fegyveres alakulatoktól a Nemzeti Néphadseregig

A keletnémet állam újrafegyverkezése (1945–1956)

A második világháború után az első német irányítás alatt álló felfegyverzett egységeket már 1945 nyarától a rendőrség nyújtotta keretek között találjuk. Míg a nyugati zónákban a rendfenntartó erő helyi szinten szerveződött meg,¹ a keleti tartományok területén a szovjet katonai adminisztráció 1945 nyarától működtetni kezdett rendőri erőket, amire a Szövetséges Ellenőrző Tanács határozatai lehetőséget kínáltak. Mivel a szovjet megszállási zónában még 1946-ban is 750 000 szovjet katona állomásozott (ezenfelül pedig további belügyi és állambiztonsági alakulatok),² a német egységek felállítására pusztán a rend fenntartása érdekében nem lett volna szükség, ennek ellenére már 1946-ban 40 000 fő szolgált az öt keleti tartomány hagyományos értelemben vett rendőrségénél, létszámuk 1948-ra meghaladta a 60 000 főt, ami természetesen elsősorban nem a romló közbiztonság miatt fellépő társadalmi igénynek volt köszönhető.³

A Szövetséges Ellenőrző Tanács 1946. május 10-i döntésében a szövetségesek által megszállt területen hozzájárult a Szállítási Rendőrség (*Transportpolizei*) működéséhez, mely gyakorlatilag a vasúti rendőrséget jelentette, feladata elsősorban a jövételti szállítások biztosítása volt. Döntően a vasutasok közül kikerülő tagjai eleinte nem számítottak hivatalos rendőri közegeknek, de részt vettek a közlekedés biztonságának fenntartásában, alkalomadtán pedig még rendezvények biztosítására is használták őket.

Ugyancsak a szovjet zónában jött létre 1946 novemberében a Határrendőrség (*Grenzpolizei*). A tartományi szervként működő alakulathoz tartományonként 200–900 fős állományt osztottak be, operatív tevékenységük során az adott határszakaszt felügyelő szovjet szakaszparancsnokság irányítása alá tartoztak. 1946 végén létszámuk mintegy 2000 főt tett ki,⁴ 1948-ra a teljes állomány létszáma már elérte a 10 000 főt.⁵ 1950. január 7-én a Határrendőrség vette át az NDK tengeri határának (tengerpart és parti vizek) őrzését.⁶

---

1 KOPP 1958: 26–27.

2 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 26.

3 DIEDRICH–WENZKE 2003: 18 és 29.

4 DIEDRICH–WENZKE 2003: 19.

5 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 30–31.

6 GREESE at al. 1969: 16.

A nyugati tartományok államalapítása és a berlini blokádnak komoly kihívást jelentett a szovjet zóna számára, ezért a németországi szovjet katonai adminisztráció elrendelte a tartományokban az 1948 októberétől már Népi Rendőrségnek (*Volkspolizei*) hívott tartományi rendőri erők állományából 40, egyenként 250 fős egység (összesen 10 000 fő) kaszárnyázását, továbbá 30 000 német gyártmányú – a világháborúban zsákmányolt – kézfegyvert és 200 géppuskát bocsátott a rendelkezésükre.⁷ Az állomány megfelelő politikai irányultságára külön odafigyeltek a tisztek. Az így létrejövő Készenléti Egységek (*Bereitschaften*) és a Határrendőrség 1948 novemberétől központi irányítás alá került.⁸

A változásokat az NDK állami szerveinek kialakítása is befolyásolta: létrejött a Belügyminisztérium, melyen belül összevonták a Határrendőrség és a Népi Rendőrség főosztályait, létrehozva a Német Népi Rendőrség főosztályát. Külön főosztályként működött a későbbi állambiztonság és a Kiképzési Főigazgatóság (*Hauptverwaltung für Ausbildung – HVA*). A Kiképzési Főigazgatóság alárendeltségébe tartoztak a Népi Rendőrség kiképzőközpontjai és a készenléti egységek is.⁹ A Belügyminisztériumon belül felállították továbbá – többször is átnevezve – a Vízirendőrség és a Légirendőrség főigazgatóságát is.¹⁰

1948 októberétől teljes titoktartás közepette elkezdődött a 40 rendőri egység továbbképzése: 24 gyalogsági, 8 tüzér és 3 páncélos készenléti egységet alakítottak ki belőlük, de nem maradtak ki a hírszerző és egyéb speciális alakulatok sem.¹¹ Tekintettel arra, hogy a létszámot nem sikerült pusztán toborzással feltölteni, a Szovjetunió 5000 hadifoglyot biztosított a Népi Rendőrség számára, akik a legkülönfélébb okokból döntöttek úgy, hogy az NDK fegyveres erőinek szolgálatába állnak. A Népi Rendőrség így hamarosan az egykori Wehrmacht 100 tisztjét és 5 tábornokát tudhatta sorai között.¹² A keleti tartományokban így 1949 nyarán már mintegy 20 000 fő állt fegyverben központilag irányított, egykori katonák által vezetett és katonai kiképzésben részesülő egységek keretei között,¹³ ami már a szövetséges hatalmak tiltakozását is kiváltotta. A létszám annak ellenére emelkedett, hogy 1949–1950 folyamán komoly politikai tisztogatást hajtottak végre mind a Népi Rendőrség, mind a Határrendőrség soraiban.¹⁴

1950 augusztusában a speciális rendőri erők állományát 50 000 kiképzett és 28 000 kiképzés alatt álló főben határozta meg egy jelentés, mely a fegyverzetről is átfogó képet nyújtott, megerősítve például a T–34-es tankok rendszeresítését.¹⁵ A szedett-vedett kézfegyverekkel, tüzérségi

7 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 32; DIEDRICH–WENZKE 2003: 26.

8 DIEDRICH–WENZKE 2003: 31.

9 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 34.

10 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 36; GREESE at al. 1969: 18; LAPP 2010: 25–28. 1952 végén mintegy 6000 fő szolgált a Népi Vízirendőrségnél és 1500 fő a Népi Légirendőrségnél.

11 DIEDRICH–WENZKE 2003: 37.

12 LAPP 2010: 9–16.

13 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 32–34; LAPP 2010: 23. Lapp a létszámot 1949 októberében 35 000 főre teszi.

14 GLASER 1995: 60–61. Mintegy 3300 határőr és 10 000 rendőr elbocsátására került sor, többségében alkalmatlanságra vagy politikai megbízhatatlanságra hivatkozva.

15 ÖstA/ARD, BmfAA Pol.-II. Deutschland/135. Schöner düsseldorfi főkonzul 1950. augusztus 7-én kelt 126.719-es számú jelentésében is beszámolt a keletnémet fegyveres erőkről és azok szervezeti

eszközökkel és 19 db T–34-es páncélossal felszerelt egységek ugyanakkor nem képviseltek jelentős erőt.¹⁶ A koreai háború kirobbanása ugyanakkor az alakulatok átszervezését eredményezte: felépítésüket a szovjet hadsereghez tették hasonlatossá oly módon, hogy a korábban fegyvernemenként szétválasztott egységekből 24 vegyes alakulatot hoztak létre egyenként 1800 fős állománnyal.¹⁷

Átfogóbb képet nyújt azonban az NDK területén zajló fegyverkezésről az osztrák főkonzul 1951 júliusában összeállított jelentése. Ennek alapján a fegyveres erők összlétszáma akkor 131 000 fő volt; 60 000 fő szolgált a Készenléti Egységek állományában, 50 000 fő a hagyományos Népi Rendőrségnél és a Szállítási Rendőrségnél, 17 000 fő a Határrendőrség állományában tevékenykedett,¹⁸ további 4000 fő pedig az állambiztonsági szervek fegyveres erőinél.¹⁹

Összességében elmondható, hogy ezen alapvetően mégiscsak rendőri erők felállítása önmagában még nem tekinthető a valódi fegyverkezés kezdetének. Potenciális alkalmazási területük inkább volt belügyi és politikai jellegű, mint például egy a koreai modell szerinti hatalomátvételi kísérlet vagy annak elhárítása. A létrehozott keretek azonban képesek voltak meggyorsítani a haderő majdani felállítását.

A speciális rendőri erők bázisán az NDK Belügyminisztériuma 1952. július 1-jén rendelte el a Kaszárnázott Népi Rendőrség (*Kasernierte Volkspolizei*) felállítását a Kiképzési Főigazgatóság egységeiből.²⁰ Ezzel egy időben létrehozták a Népi Légirendőrséget (*Volkspolizei-Luft*) és a Népi Vízirendőrséget (*Volkspolizei-See*). Gyalogos és gépesített hadosztályokat állítottak fel, melyek állománya egyenként nagyjából 13 000 főt tett ki. Egy gyalogos hadtest (*A-Bereitschaft*) három gyalogezredből (*A-Kommando*), egy tüzérségi ezredből (*B-Kommando*), egy páncélozott és gépesített ezredből (*C-Kommando*), továbbá több kisebb különleges egységből állt.²¹ Kiképzésük teljes mértékben katonai volt, 1952 októberétől katonai rangjelzéseket használtak. Fegyverzetet a Szovjetunió bocsátott az egységek rendelkezésére. 1953 végén a Kaszárnázott Népi Rendőrség 47 db nehéz páncélossal, 480 db T–34-es páncélossal, 278 önjáró löveggel rendelkezett.²² A Népi Vízirendőrség összesen 69 db hajóegységgel, a Népi Légirendőrség 35 db Jak 11-es gyakorló vadászgéppel rendelkezett.²³ 90 000 fő állt a hagyományos

---

felépítéséről. A Grenzpolizei állományát a jelentés 15 000 főben adta meg. A jelentés a tengeri és légi egységekről is említést tett, a hagyományos rendőrség állományát – némiképpen alulbecsülve – 30 000 főre tette.

16 DIEDRICH–WENZKE 2003: 45–46, 60. Egy 1951 elején készített felmérés szerint például a fegyverek 45%-a nem működött.

17 DIEDRICH–WENZKE 2003: 57.

18 Az NDK Határrendőrségét 1952. május 16-án a Népi Rendőrségtől az Állambiztonsági Minisztérium irányítása alá helyezték. GREESE at al. 1969: 31.

19 ÖstA/ARD, BmfAA Pol-II. Deutschland/161. Schöner osztrák főkonzul 137.482-es számú, 1951. július 24-én kelt levelében Bonnból továbbítja a Baden-Badenben működő osztrák képviselőt jelentését a keletnémet Népi Rendőrség erejéről. Amint látható, a számok némiképpen felfelé torzítanak.

20 BRÜHL (szerk.) 1985: 58.

21 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 38.

22 DIEDRICH–WENZKE 2003: 121.

23 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 40.

Népi Rendőrség szolgálatában, további 25 000 fő a Határrendőrségnél, 8000 a Szállítási Rendőrségnél teljesített szolgálatot, 113 000 fő pedig a szárazföldi, légi és tengerészeti alakulatoknál.²⁴ A létszám feltöltése azonban a folyamatos propaganda ellenére is gondot jelentett, mivel a fegyveres szolgálat vállalása ekkor még önkéntes volt.

A kelet-berlininek mondott, de valójában az NDK szinte teljes területére kiterjedő 1953. július 17-i felkelés alkalmával a fegyveres erők mégis tökéletesen csődöt mondtak. A hagyományos rendőri erők elégtelennek bizonyultak a demonstráló tömegek megfékezésére, a Kaszárnyázott Népi Rendőrséget pedig – alábecsülve a várható demonstrációk nagyságrendjét – az előző napi zavargások ellenére sem készítették fel a bevetésre, így mire parancsot kaptak a beavatkozásra, általában már laktanyáikba szorultak vissza. Az NDK területén állomásozó mintegy 360 000 fős szovjet haderő egységeinek azonnali bevetésében alighanem az is szerepet játszott, hogy maguk a szovjetek sem bíztak a német fegyveres erők megbízhatóságában és – joggal – a helyzet romlásától tartottak. A szovjet hadsereg bevetése rövid úton felszámolta a zavargásokat, a Kaszárnyázott Népi Rendőrség alkalmazására is csak a szovjet erők mögött, biztosítási céllal került sor.²⁵ A kudarc mindenképpen a fegyveres erők elégtelen felszerelésére, kiképzésére, nem megfelelő vezetésére és a tervezés hiányára hívta fel az NDK politikai vezetésének figyelmét.

Sor került persze jelentős átszervezésekre, elbocsátásokra és személycserékre is, illetve átmenetileg csökkent a Kaszárnyázott Népi Rendőrség költségvetése és állományának létszáma is.²⁶ Annak érdekében, hogy a párt önálló fegyveres erővel rendelkezzen, közvetlenül a párt irányítása alatt létrehozták a – későbbi magyar Munkásőrséghez hasonló – Munkásosztály Harci Csoportját (*Kampfgruppen der Arbeiterklasse*),²⁷ melynek laza kötelékébe kezdetben – legalábbis papíron – összesen csaknem 400 000 főt vontak be, több mint 100 000 fő felfegyverzése történt meg,²⁸ komoly harcértékkel azonban ezen egységek nem rendelkeztek.²⁹

A felkelésnek a fegyverkezésre egy igen fontos következménye is lett: a bizalmatlanná váló szovjetek átmenetileg lassították a keletnémet fegyveres erők fegyverzetének modernizációját, így például a Népi Vizirendőrségnek beígért tengeralattjárók sosem, a Népi Légirendőrségnek átadni tervezett MiG–15-ös repülőgépek pedig csak évekkel később érkeztek meg rendeltetési helyükre.³⁰

A Kaszárnyázott Népi Rendőrség állománya 1955 februárjában 107 500 fő volt, ebből 93 500 fő a szárazföldi csapatoknál, 6000 fő a tengeri erőknél, 8000 fő a légierő egységeinél állt szolgálatban. További 80 000 fő volt a hagyományos rendőrség állományának tagja, 30 000 fő szolgált

24 DIEDRICH–WENZKE 2003: 324.

25 DIEDRICH–WENZKE 2003: 324–343.

26 DIEDRICH–WENZKE 2003: 368. A szárazföldi erők létszáma jelentősen, 86 000 főre csökkent.

27 ÖstA/ARD, BmfAA Pol-II. Deutschland/320. A bonni osztrák képviselő 1955. március 29-én kelt, 321.009 számon iktatott levele a Harci Csoportok (*Kampfgruppen*) felállításáról számolt be az NDK területén működő valamennyi gyárban, üzemben és az egyetemeken.

28 DIEDRICH–WENZKE 2003: 571.

29 NÉMETH 2002: 479.

30 DIEDRICH–WENZKE 2003: 169, 364.

a megerősített Határrendőrség, 8000 fő a Szállítási Rendőrség és 6000 fő az állambiztonság kötelékében.

A Kaszárnyázott Népi Rendőrség három „hadseregcsoportot” alkotott: Észak (Pasewalk központ), Dél (Lipce központ), Közép (Potsdam központ), és az alábbi szovjet fegyverzettel rendelkezett: 2200 db tüzérségi eszköz, 1500 db páncélos (ebből 983 db harckocsi), 400 db páncéltörő ágyú, 600 légvédelmi ágyú és 1000 gránátvető. A tengerészet 20 partvédelmi hajóból és további 34 kisebb hajóegységből állt. A légielő 34 db elavult Jak–18-as és 99 db Jak–11-es repülőgéppel rendelkezett.³¹

A Kaszárnyázott Népi Rendőrség létszámáról és fegyverzetéről egyébként számos esetben láttak napvilágot jelentős tévedéseket tartalmazó, erősen túlzó információk is. Ugyancsak elmentmondásos a források alapján a csapatok harcértékének megítélése is. Az egységek felszerelése ugyanakkor világosan mutatja, hogy a Kaszárnyázott Népi Rendőrség csak a nevében volt rendőrség.

A fegyveres erők felépítésénél nagy figyelmet kívántak fordítani az állomány – különösen a tisztek – politikai megbízhatóságára: elvárták, hogy többségük munkásszármazású legyen, és tagja legyen a pártnak,³² kiképzésüket pedig 3000 politikai tiszt felügyelte, és az Állambiztonsági Minisztérium külön főosztálya ellenőrizte. A tisztek származásának volt persze hátulütője is: bár néhány százan rendelkeztek felsőfokú végzettséggel, 1955-ben a teljes tisztikar mindössze 21%-a rendelkezett középfokú végzettséggel.³³ Joggal feltételezhetnénk, hogy a „munkásszázalék hadserege” messze elhatárolódott a *Wehrmacht* kompromittált vezetőitől, valójában azonban a szovjet hadseregnek a kiképzésben nyújtott jelentős támogatása³⁴ ellenére sem nélkülözhetők a háborús tapasztalatokkal rendelkező egykori tisztek szolgálatba állítását, amint arról már szó esett. Mind a Kaszárnyázott Népi Rendőrség vezérkari főnöke, mind helyettese a *Wehrmacht* egykori tisztje volt, de közülük került ki a kiképzőiskolákat (ekkor 20 db) vezető káderek fele, helyetteseik 60%-a, az egyes készenléti egységek vezetőinek fele, sőt, érdekes módon a Belügyminisztérium 17 hivatalvezetőjéből 10 fő (59%).³⁵

A társadalom mozgósítása érdekében létrehozták a Szolgálat Németországért (*Dienst für Deutschland*) nevű szervezetet, melynek feladata a védelmi szemléletű nevelés volt: a fiatalokat munkatáborokban vonták be az erődítési munkálatokba, katonai építkezésekbe. A testedzés

31 ÖstA/ARD, BmfAA Pol-II. Deutschland/320. Rotter bonni osztrák nagykövet az SPD berlini központjának információira hivatkozva közölt adatokat az NDK haderejéről az 1955. február 12-én kelt, 320.194 számú levelében. A jelentés szerint az NDK katonai ereje nem alkalmas komolyabb támadó hadműveletekre, de kiválóan alkalmas az országon belüli összecsapásokra támadó vagy védelmi jelleggel egyaránt. DIEDRICH–WENZKE 2003: 600, 609, 614.

32 BRÜHL (szerk.) 1985: 54, 108. 1956-ban a katonák 81,5%-a volt munkásszármazású.

33 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 48.

34 BRÜHL (szerk.) 1985: 75.

35 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 42–43; BRÜHL (szerk.) 1985: 110–111. Az NDK ezen hivatalosnak tekinthető kiadványa mindössze 3%-ra teszi a Nemzeti Néphadsereg azon tisztjeinek számát, akik a Wehrmacht tisztjei voltak a második világháborúban. A már ismertetett számok azonban a vezetésben jóval magasabb arányt mutatnak.

és a küzdősportok iránti érdeklődés fokozását szolgálta továbbá a Társaság a sportért és technikáért (*Gesellschaft für Sport und Technik*) létrehozása.³⁶ Mindkét szervezet tevékenységét a párt ifjúsági szervezete, a Szabad Német Ifjúság (*Freie Deutsche Jugend*) felügyelte.³⁷

Az NSZK újrafegyverkezését és a NATO-ba való belépését az NDK vezetése fenyegetésként fogta fel, még akkor is, ha nyilvánvalóan tudniuk kellett, hogy az ország területén állomásozó szovjet haderő teljes mértékben képes garantálni biztonságukat. A helyzetben akkor állhatott volna be változás, ha egy a Sztálin-jegyzékhez hasonlatos kezdeményezés nyomán véget ér a szövetséges csapatok németországi állomásoztatása – az NDK vezetése tehát saját hatalmának fenntartása szempontjából nem a német-német kapcsolatok javításában, hanem éppen a feszültség növelésében volt érdekelt. Miként Adenauer kihasználta a szovjet fenyegetést az NSZK nyugati integrációjának előmozdítása ügyében, Ulbricht kihasználta az NSZK NATO-tagságát, hogy az NDK ténylegesen is saját haderőt hozhasson létre, és teljes jogú tagja legyen a Szovjetunió vezette szövetségi rendszernek.³⁸

A Varsói Szerződésbe történő belépést követően az NDK kormányának igen sok feltételt kellett teljesítenie, hogy a tagsági jogosítványokkal élni tudjon: meg kellett változtatni az Alkotmányt és több ponton a törvényeket, hogy lehetővé tegyék hivatalosan is a hadsereg felállítását.³⁹ A folyamat lezárásaként 1956. január 18-án törvényt fogadtak el a Nemzeti Néphadsereg (*Nationale Volksarmee*) és a Nemzeti Védelmi Minisztérium (*Ministerium für Nationale Verteidigung*) felállításáról.⁴⁰ A minisztérium 1956. március 1-jén kezdte meg működését, melyet az NDK-ban ezt követően a néphadsereg napjaként minden évben megünnepeltek.⁴¹ A Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének 1956. január 27–28-i prágai ülésén az NDK kezdeményezte, hogy hadseregét foglalják be a Varsói Szerződés szervezetébe, melyet a Testület elfogadott, 1958. május 24-i határozatával pedig megerősített, így a Nemzeti Néphadsereg a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erők Parancsnokságának irányítása alá került.⁴²

A régi-új hadsereg élén 26 tábornok és admirális állt, többségük megbízható, régi pártember volt, de jelen voltak a már a spanyol polgárháborút megjárt tisztek is.⁴³ Munkájukat 1958-ig több száz szovjet tanácsadó segítette – és ellenőrizte. A tisztikarban szerepet kaptak ugyanakkor – amint azt már láttuk – az egykori Wehrmacht főtisztjei is, akiknek kezdetben fontos szerep jutott a rendőrök, majd a tisztek és katonák kiképzésében.⁴⁴ A hadsereggé átszervezett egykori Kaszárnyszótt Népi Rendőrség létszáma az átszervezéskor megközelítette a 120 000 főt.⁴⁵ Mivel a Bundeswehr nagysága körüli propagandisztikus támadások miatt a Nationale Volksarmee tervezett létszámát

36 BRÜHL (szerk.) 1985: 61–62. A hivatalos álláspont szerint a társadalmi szervezet létrehozása a sportolás és a technika iránti óriási igény kielégítését szolgálta.

37 NÉMETH 2002: 483.

38 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 44.

39 FISCHER (szerk.) 1986: 59–61.

40 BRÜHL (szerk.) 1985: 78–84.

41 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 136.

42 GREESE at al. 1969: 62; BRÜHL (szerk.) 1985: 87–88, 164.

43 RICHERT 1966: 71.

44 BRÜHL (szerk.) 1985: 129.

45 GREESE at al. 1969: 64.

1956. június 28-án hivatalosan 90 000 főben határozták meg, nem minden egység került át a had-
erőhöz, a Népi Rendőrségnek továbbra is maradtak speciális egységei.⁴⁶ A Kaszárnyszott Népi
Rendőrség hivatalosan 1956. december 1-jén szűnt meg.⁴⁷

Források

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, Neue Akten (PA AA Neue Akten)
Österreichisches Staatsarchiv. Archiv der Republik. Bundesministerium für Auswärtige Ange-
legenheiten. (ÖstA/ARD, BmfAA)

Irodalom

- BRÜHL, R. (szerk.) (1985): *Armee für Frieden und Sozialismus: Geschichte der Nationalen Volk-
sarmee der DDR*. Berlin.
- DIEDRICH–TORSTEN–WENZKE–RÜDIGER (2003): *Die getarnte Armee. Geschichte der Kasernierten
Volkspolizei der DDR 1952–1956*. Berlin.
- FISCHER, A. (szerk.) (1986): *Wiederbewaffnung in Deutschland nach 1945*. Berlin.
- GLASER, G. (1995): *“Reorganisation der Polizei” oder getarnte Bewaffnung der SBZ im kal-
ten Krieg? Dokumente und Materialien zur sicherheits- und militärpolitischen Weichen-
stellung in Ostdeutschland 1948/49*. Frankfurt am Main.
- GREESE, K. at al. (1969): *Zeittafel zur Militärgeschichte der Deutschen Demokratischen Republik
1949–1968*. Berlin.
- KOPP, F. (1958): *Chronik der Wiederbewaffnung in Deutschland*. Köln.
- LAPP, P. J. (2010): *Die zweite Chance: Wehrmachtsoffiziere im Dienste Ulbrichts*. Aachen.
- NEUGEBAUER, K.-V. (szerk.) (2008): *Die Zeit nach 1945. Armeen im Wandel. Grundkurs deutsche
Militärgeschichte*. Bd. 3. München.
- NÉMETH I. (2002): *Németország története*. Budapest.
- NIELSEN, H. (1998): *Die DDR und die Kernwaffen – die nukleare Rolle der Nationalen Volks-
armee im Warschauer Pakt*. Baden-Baden.
- RICHERT, E. (1996): *Das zweite Deutschland. Ein Staats, der nicht sein darf*. Frankfurt am Main
– Hamburg.

---

46 NEUGEBAUER (szerk.) 2008: 136.

47 GREESE at al. 1969: 80.

A Belügyminisztérium szakmai véleménye az 1970-es évek végén az NSZK-ban és Olaszországban elkövetett emberrablásokról

Az 1970-es évek végére a terrorizmus manifesztációja jelentősen megváltozott. Az 1968 és 1976 közötti időszak hasonló eseményeivel szemben az Air France Tel-Aviv–Athén–Párizs járatának az ugandai Entebbe repülőterén végrehajtott mentőakcióval zárult eltérítése,¹ valamint a Lufthansa Palma de Mallorca – Frankfurt járatán lezajlott túsdráma már több halálos áldozatot követelt.² Ezzel párhuzamosan a két legfontosabb szélsőbaloldali terrorszervezet, az NSZK RAF – *Rote Armee Fraktion* (Vörös Hadsereg Frakció) és az olasz BR – *Brigate Rosse* (Vörös Brigádok) korábban sokszor rendkívül amatőr módon kivitelezett merényleteit felváltották a magas rangú célpontok elleni emberrablások és gyilkosságok.³ A Belügyminisztérium (BM) jórészt hírszerzési forrásokra támaszkodó, korabeli elemzése szerint a terroristák az említett országok vezetőinek megfélemlítését és a közvélemény megtévesztését szerették volna elérni, ez azonban megbukott a nemzetközi összefogás révén, amely „az elkerülhetetlen emberáldozatok árán is ellenszegült e követeléseknek”. A BM szakértői a modern társadalmak sebezhetőségét világszerte az elégedetlen, rendszerellenes társadalmi erőknek és nemzetiségi csoportoknak (pl. Baader – Meinhof Csoport vagy az IRA), a modern fegyvereknek, a tömegkommunikáció által biztosított, az indokoltnál szélesebb körű publicitásnak, valamint a terroristákat támogató országoknak tulajdonították.⁴ Természetesen a nyugati szövetségi rendszer a terrorcselekmények mögött szinte automatikusan a keleti blokk országait vélte felfedezni,⁵ holott a Szovjetunió és Kuba sokkal inkább a harmadik világ gerillamozgalmaira, mintsem az európai városi gerillacsoportok támogatására fókuszált.⁶ A tanulmány – nem teljességgel megalapozottan⁷ – a repülőtéri biztonsági szabályok szigorításával,

1 DUNSTAN 2009: 58–60.

2 McNAB 2011: 8–10.

3 GANSER 2005: 3–5.

4 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – A - 4146/24 – ÁB 98 – BELÜGYMINISZTERIUM Miniszteri Műszaki Szaktanácsadó és BM Műszaki Információs és Dokumentációs Alosztály 24. sz. Tájékoztató – POLITIKAI EMBERRABLÁSOK ÉS GYILKOSSÁGOK A KÖZELMÚLTBAN LEZAJLOTT OLASZORSZÁGI ESEMÉNYEK TÜKRÉBEN /Tématanulmány/ – 1978. július 2–3.

5 STERLING 1981: 5–18.

6 CHRISTOPHER–MITROHIN 2000: 370–383.

7 McNAB 2011: 16–17.

a nemzetközi összefogással és az antiterrorista egységek felállításával magyarázta a hangsúlyeltolódást a politikai emberrablások és gyilkosságok irányába, amelyek közül Hanns-Martin Schleyer és Aldo Moro elrablása és meggyilkolása váltotta ki a legnagyobb megrázkódtatást. A két gyilkosság között a BM szakértői sok tekintetben párhuzamot vontak. Rómában Aldo Moro gépkocsioszlopát hasonló taktikával tartóztatták fel, mint Schleyer gépkocsiját Kölnben. Az egyik jármű – amelyben később Morót elszállították – az úttest bal oldalán parkolt. A másik hirtelen fékezéssel megállította a pártelnök gépkocsiját, amelyet a testőrök kocsija követett. Abból az autóból, amely megállásra kényszerítette a konvojt, két terrorista ugrott ki, és azonnal tüzet nyitott. Moro gépkocsivezetőjét agyonlőtték, a testőrökkel pedig a bokrok és fák mögött elrejtőző terroristák végeztek.⁸ Kölnben hasonló módon jártak el, amikor egy keresztbe állított gépkocsi lezárta az utcát, majd a bal oldalon várakozó Volkswagen mikrobuszba tuszkolták be Schleyert.⁹ Mindkét esetben úgy tűnt, hogy hosszú időn át folytatott figyelés, percre pontosan beosztott menetrend szerint hajtották végre a merényleteket. A terrorizmus legutolsó tízéves történetében mégis a Moro-ügy képzete a mérföldkövet, ahol a szakértők szerint a terroristáknak két választásuk maradt: eskalálni az erőszakot vagy vállalni a teljes megsemmisülés kockázatát. A III. Főcsoportfőnökség szemében a Vörös Brigádok nem ideológiai alapon megszervezett csoportként, hanem egy olyan konglomerátumként tűnt fel, amely zűrzavaros, szélsőséges elképzelések alapján az államrend erőszakos úton való megdöntésére törekszik. Ezzel egy időben a terrorcselekmények eskalációját egyrészt a fiatalok körében nagymértékű munkanélküliségre, másrészt az erőszakszervezetek kvázi összeomlására próbálták visszavezetni.¹⁰ Bár ez utóbbi megjegyzést akár retorikai túlzásnak is tekinthetjük, az elemzés abban nem tévedett, hogy a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a titkosszolgálatok – és egyes szélsőjobboldali körök – 1970-ben államcsínyt terveztek véghezvinni.¹¹ Ezt még időben megghiúsították és ennek következményeképpen a titkos szolgálatokat teljesen átszervezték, azonban tíz évvel később már biztosan megállapítható volt, hogy a reorganizáció során az említett szélsőséges csoportoknak sikerült az embereiket e szervezetekbe beépíteni és ezzel tevékenységük hatékonyságát sok esetben megzavarni, sőt teljesen megbénítani.¹² Erre az 1977-es nyugatnémet géprablás alkalmával (Mogadishu, Szomália) is bizonyítékot szereztek az NSZK hatóságai, mert a távbeszélő-összeköttetést Mogadishu és Bonn között Rómán keresztül, egy magántársaság távbeszélőközpontján keresztül bonyolították le, és ezt a legfontosabb időpontokban különféle beavatkozásokkal megszakították, veszélyeztetve az akció eredményességét.¹³ Az NSZK állambiztonsági szervek már akkor figyelmeztettek a nemkívánatos jelenségre, igaz, a Schleyer-ügy kapcsán ők is súlyos hibát követtek el. A rendőrség már a nyomozás első napján bejelentést kapott arról a lakásról, ahol Schleyert napokon át fogva tartotta a RAF, azonban

---

8 KATZ 1980: 21–37.

9 AUST 2008: 305–311.

10 ÁBTL – A - 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július 4–6.

11 GANSER 2005: 77.

12 DE LUTJIS 2010: 292–306.

13 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július. 7

a harmincezer bejelentés közül csupán ez nem jutott el a válságtörzshöz.¹⁴ A gyilkosságot követően a nyilvántartásából ugyan előkerült az eredeti feljelentés harmadik példánya, ám a fellettes hatóságokhoz továbbított két másolat – eddig felderítetlen okok miatt – valahol eltűnt. Az ügyet vizsgáló bizottságban az ellenzék ugyan megpróbálta kihasználni e negatív jelenségeket,¹⁵ ám a valóságban Helmut Schmidt kancellár és Helmut Kohl, a CDU akkori elnöke közösen döntött a terroristákkal szembeni kemény fellépésről és a tárgyalások elutasításáról.¹⁶

A tanulmány egyben arra is rámutatott, hogy a Vörös Brigádok alapító tagjait felváltotta egy teljesen új generáció, hiszen körözési listán található nevek nem tartoztak a csoport kemény magjához, amely Morót elrabolta és meggyilkolta. A történeti áttekintés szerint a Vörös Brigádokat az 1968-as diáklázadások után a Tridenti (Trento) Egyetem szociológushallgatói, az egyébként hívő katolikus, polgári családokban nevelkedett Roberto Curcio és Margherita Cagol hívták életre. Az első emberrablási akció 1972 márciusában történt, aminek a Siemens – Sit vállalat egyik középvezetője volt a szenvedő alanya. A III/1-es Csoportfőnökség állításával szemben¹⁷ Aldo Moro előtt a gazdasági-politikai elit tagjai közül csupán két fő szerzett tapasztalatokat „nép börtönéről”. 1973 telén Ettore Amerio, a Fiat személyzeti igazgatója mindössze nyolc napon keresztül volt a Vörös Brigádok fogságában, azonban 1974. április 18-án Mario Sossi, a genovai államügyész-helyettes elrablásával már az új stratégia – „az állam szíve ellen intézett támadás” – is megmutakozott.¹⁸ Noha a főügyész valóban megtagadta, hogy helyettese szabadságáért cserébe szabadon engedjék egy másik szélsőbaloldali csoport 8 tagját, Sossi 34 nap elteltével sértetlenül távozott elrablótól. Időközben a biztonsági szolgálat sikeresen beépült a Vörös Brigádokba, ennek köszönhetően Curciót 1974 augusztusában letartóztatták, viszont felesége, Margherita Cagol vezetésével 1975 februárjában egy rohamcsapat kiszabadította a Casale Monferrato-i börtönből. A Carabinieri azonban rövid időn belül az asszony nyomára akadt, aki végül három héttel később életét veszítette a csendőrökkel vívott tűzharc során, míg Curcio és társai 1976 januárjában ismételen lebuktak.¹⁹ Az elemzésben egy rövid kronológiát olvashatunk a Vörös Brigádok által a Moro elrablása előtti másfél évben végrehajtott, halálos végű merényletekről, ám az áldozatok nincsenek megnevezve. Kikről van szó? 1976. június 8-án, amikor már zajlott a terroristák ellen folyó bírósági eljárás, Torinóban testőrével (Giovanni Saponara) együtt agyonlőtték Francesco Coco genovai államügyészt,²⁰ aki a Sossi-ügyben megakadályozta a terroristákkal folytatandó tárgyalásokat. 1977 márciusában Giuseppe Ciotta főtörzsrőmester, a rendőrség antiterrorista osztagának egyik tisztje elesett a Vörös Brigádokkal lezajlott tűzpárbajban,²¹ majd április 28-án a Torinói Ügyvédi Kamara elnöke, Fulvio Croce lett az olasz

14 Stefan Aust und Halmar von Büchel 2007: RAF – Serie (II): Der Showdown. Dann gibt es Tote. Der Spiegel 2007. IX. 17. www.spiegel.de/spiegel/print/d-52985281.html (Letöltés ideje: 2012. november 13.)

15 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július. 8.

16 KOCH–HERMANN 1977: 32.

17 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július. 8–9.

18 KATZ 1980: 64–66.

19 KATZ 1980: 77–83.

20 DRAKE 1995: 254.

21 www.cadutipolizia.it/fonti/1943-19811977ciotta (Letöltés ideje: 2012. november 15.)

jogásztársadalom következő mártírja.²² 1977 nyarán példátlan terrorhullám vette kezdetét, ahol kereszténydemokrata funkcionáriusok, üzemvezetők és újságírók estek a Vörös Brigádok áldozatául. Az elkövetők ekkor még csak a megtámadott fél lábára – pontosabban a térdkalácsra – céloztak,²³ csak hogy 1978. március 10-én a torinói 5-ös villamos egyik belvárosi megállójánál agyonlőtték Rosario Berardi főtorzszászlóst, aki a megelőző évek során terrorcselekmények ügyében nyomozott, majd hat nappal később bekövetkezett a leendő köztársasági elnök és kísérete elleni brutális rajtaütés.²⁴ Az akkortájt Olaszországban élő külföldi tudósítók ettől a pillanattól egyöntetűen úgy vélték, ha nem is az évtized eleje, de annak közepe óta a Vörös Brigádok fellépése egyre agresszívebbé, magabiztosabbá és könnyörtelenebbé vált,²⁵ ugyanakkor jogosan nyugtalanította a közvéleményt, hogy a keleti blokkbeli ellenfelek részéről elsöre sokszor lebecsült, ám a kellemetlen tapasztalatok után félve tisztelt, valóban rendkívül hatékony olasz elhárítás²⁶ sem tudott a szervezet új vezetőinek a nyomára bukkanni. Az Aldo Moro elleni perről kiadott röplap kapcsán, valamint a RAF taktikájának alkalmazásából és a rendkívül precíz végrehajtásból olyan következtetést vont le a korabeli magyar állambiztonság, hogy a politikai elrablásában az NSZK terroristái is közreműködtek.²⁷ Ez annak ellenére tévhitnek bizonyult, hogy nemcsak a kívülállók, de sok olasz is abban a hitben élt, hogy ami pontos, hatékony és hibátlanul van kivitelezve, az nem lehet olasz.²⁸ Leonardo Sciascia, az ismert író és politikus azonban rámutatott, hogy „a Vörös Brigádok felépítésében és működésében volt valami kísérteties hasonlóság egy még régebbi olasz intézménnyel, a szicíliai maffiával, miszerint az előbbi két szervezet virtuális jelenléte sokkal erősebb és félelmetesebb, mint a látható rendőri erőké”. Tudniillik a börtönfelügyelők zaklatása révén sikerült azt elérni a terroristáknak, hogy a politikai foglyok ugyanazt a kedvezményes bánásmódot élvezzék, amely a maffiózóknak már régóta járt.²⁹

Mindazonáltal, az olasz biztonsági szervek hatékonyságának növelése érdekében az NSZK-hatóságokat is bevonták az elhárító munkába. Őt speciálisan képzett szakértő érkezett Rómába, akik összekapcsolták a BKA – Bundes Kriminal Amt (Szövetségi Büntügyi Hivatal) és az olasz elhárítás adatbázisait. A nyugatnémet információs adatbank több ezer személy ujjlenyomatát, fényképét, személyleírását, különböző ismertetőjeleit (szokásait), hajmintáit, beszédmintáit (diagramjait) és filmfelvételeket dolgozott fel egy-egy speciális program keretén belül.

22 CARACCILO, F. B. (2007): *Fulvio Croce: Un eroe dell'avvocatura italiana. Il Denaro* 2007. 12. 19. archivio.denaro.it/VisArticolo.aspx/IdArt=522148 (Letöltés ideje: 2012. november 15.)

23 FARAGÓ 1978: 49–51.

24 ARACHI, A. (2004): *Il figlio del maresciallo ucciso della Br: il digiuno su Sofri? non ce l'ho con lui, clemenza solo a chi si pente.* Corriere della Sera 2004. IV. 15. www.ildue.it/dossier/Sofri/PaginaSofriasp?IDPrimoPiano=632 (Letöltés ideje: 2012. november 14.)

25 STERLING 1981: 23–24.

26 Interjú Kovács Ferenc ezredessel, a Magyar Néphadsereg Vezérkara 2. Főcsoportfőnökség (Katonai Felderítő Szolgálat) Illegális Osztályának 1970 és 1977 közötti vezetőjével 2012. szeptember 15-én. Készítette Pál István.

27 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24 sz. Tájékoztató. 1978. július 9–11.

28 KATZ 1980: 38–39.

29 SCIASCIA 1987: 91–93.

Az információk nyilvántartására szolgáló adatbank 7 millió bűnügyi aktát, 5 millió fényképet és 28 millió ujjlenyomatot tartalmazott. Az olasz események hatására Nyugat-Németországban is a terrorcselekmények fokozódásával számoltak, mindenekelőtt az emberrablások felé történő elmozdulással. Ennek megelőzése érdekében a BKA átszervezésre került, a terrorelhárításra létrehozott osztály 380 nyomozóból és 130 szakértőből tevődött össze. Ezzel egy időben a terrorelhárító egységek fegyverzetében megjelent a lézeres célzókészülékkel felszerelt Rifle-180 típusú távcsöves puska (valójában az ennek a bázisán kifejlesztett Steyr AUG – a szerző), amely a kibocsátott fényel jelzi a lövedék behatolási helyét, olyan pszichikai hatást váltva ki az elkövetőben, hogy az egyből megadja magát.³⁰

Az emberrablások és gyilkosságok megelőzésére és elhárítására általános érvényű modellt senki nem tudott kialakítani, ugyanakkor megfelelően kialakított stratégiával – az emberrablók motivációjának és társadalompolitikai hátterének felismerése – és taktikával – az adatbázisokra támaszkodó rutinműveletek és a nem szokványos eljárások kombinációja – már volt lehetőség a védekezésre. A magyar állambiztonság elfogadta azt a hivatalos amerikai (és olasz) véleményt, miszerint egy olyan terrorszervezettel, mint a Vörös Brigádok, bárkinek a megmentéséről legyen is szó, nem szabad tárgyalásokba bocsátkozni, máskülönben újabb emberrablásra kerülhet sor. Az ellenpéldaként szereplő washingtoni túszedrámát a BM diskurzusában nem egy veszélyes terrorista-mozgalomnak, hanem néhány elkeseredett ember művének tekintették,³¹ holott az ún. Hanafi Ostrom ennél azért sokkal kritikusabb helyzetbe hozta a rendőrséget, hiszen egy rádióriporter és egy biztonsági őr is életét veszítette, a Moro-üggyel azonban volt egy közös pontja az eseménynek: Steve Piecznik játszotta a mediátor szerepét.³² Az emberrablások megelőzése végett a célszemélyek biztosítóinak kiválasztásában előtérbe került a pszichikai alkalmasság, miközben a kiképzésük eltolódott a különleges löfegyver-használati és közelharctechnikák, valamint különleges gépkocsivezetési manőverek felé: villámgyors (kézifékes) megfordulás, a gyors és biztonságos hátramenet vagy a nagy sebességnél történő blokkfékezés alatt végrehajtott hátramenetbe kapcsolás.³³ Az egyébként ésszerű törekvésnek azonban komoly szépséghibái vannak. Tudvalévő, hogy támadás esetén elsőnek mindig a gépkocsivezetőt veszik célba, ugyanakkor a hirtelen fűkezéssel szimultán hátramenetbe váltásról nevük elhallgatását kérő szakemberek – köztük egy tízszeres magyar ralibajnok – is úgy nyilatkoztak, hogy „Magyarországon 4-5, világszerte kb. 100 olyan ember ember él, aki ezt kritikus helyzetben, a sebességváltó végleges tönkretétele nélkül meg tudja csinálni”.³⁴

A végkövetkeztetés szerint a terroristák gerillataktikán nyugvó stratégiája a lakosság bizonytalanná tételén, pánikhangulat teremtésén alapult, amivel az államhatalom gyengeségét

30 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július 12–13.

31 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július 13–14.

32 VARGAS, TH. (2007): "Some Things You Never Forget": Thirty years ago, gunmen stormed three D. C. buildings, taking 150 hostages and one life. *The Washington Post*, 2007. III. 12. www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/03/11AR2007031101562.html (Letöltés ideje: 2012. november 14.)

33 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július 13–15.

34 Bizalmas közlés, 2012. X. 28.

kívánta demonstrálni. A globális dimenzió egyre inkább szükségessé tette a kormányközi együttműködést, valamint az egyes országokon belül az elhárító munka centralizálását, tudniillik ennek hiánya sokszor végzetes hibákhoz vezetett. A Moro- és a Schleyer-ügy alapján egyre nyilvánvalóbbnak tűnt, hogy egy állam a terrorizmust csak akkor tudja visszaszorítani, és megszüntetni azokat a feltételeket, amelyek közepette a terrorizmus kialakulhat, ha jól kidolgozott elhárítási stratégiával és taktikával rendelkezik és teljes elkötelezettség érvényesül az elhárítási folyamatban a koncepciók kialakításától az antiterrorista akcióegységek kiképzéséig és felszereléséig.³⁵ Az, hogy mindettől függetlenül a Moro- és a Schleyer-ügy tévútra jutott, már egy másik történet.³⁶

Irodalom

- AUST, S. (2008): *The Baader – Meinhof Complex*. London.
- CHRISTOPHER, A. – MITROHIN, V. (2000): *A Mitrohin-archívum. A KGB otthon és Nyugaton*. Budapest.
- DE LUTIIIS, G. (2010): *I Servizi Segreti in Italia. Dal Fascismo all'intelligence del XXI secolo*. Roma.
- DRAKE, R. (1995): *The Aldo Moro Murder Case*. Cambridge.
- DUNSTAN, S. (2009): *Israel's Lightning Strike. The raid on Entebbe 1976*. London.
- FARAGÓ J. (1978): *Az olasz helyzet. Válság, terrorizmus, alternatívák*. Budapest.
- GANSER, D. (2005): *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. New York.
- KATZ, R. (1980): *Days of Wrath. The Public Agony of Aldo Moro: The Kidnapping. The Execution. The Aftermath*. New York.
- KOCH, P. – HERMANN, K. (1977): *Assault on Mogadishu. The First Account of Operation "Magic Fire" – Germany's Sensational Strike against International Terrorism*. London.
- MCNAB, CH. (2011): *Storming Flight 181. GSG 9 and the Mogadishu Hijack 1977*. London.
- SCIASCIA, L. (1987): *The Moro Affair and The Mystery of Majorana*. New York.
- STERLING, C. (1981): *The Terror Network. The Secret War on International Terrorism*. New York.

---

35 ÁBTL – A – 4146/24 – ÁB 98 – 24. sz. Tájékoztató. 1978. július 13–15.

36 GANSER 2005: 77–78.

A kínai kivételesség kérdése

A kivételesség eszméje már nagyon régóta, a császárkor óta és mind a mai napig jelen van Kínában. Az országot egész története, jellemzői, civilizációja szempontjából tekintik olyannak, mint amely teljesen egyedülálló jelenség, alapvetően különbözik – és így elkülönül – minden más államtól. Vannak, akik szerint Kína „a világon az egyetlen civilizáció-típusú nemzet, amely ötezer éve töretlenül létezik, és amelyre nem alkalmazhatók olyan szabályok, amelyek nem Kína sajátjai”.¹ A kínai kivételesség befolyásolja azt is, ahogy Kína felfogja a világban való elhelyezkedését. Fontos részét képezi számos kínai értelmiségi és a kormány világnézetének, a politikai eszmék és gondolkodás jelentős összetevője.² Ahogy Kína világhatalommá emelkedik, úgy fogalmazódnak meg egyre gyakrabban a kérdések: Mit akar Kína? Mit fog cselekedni a nemzetközi politikában? Világszemléletében milyen szerepet kap majd a kivételesség, különösen, ha kidolgozásra kerül a nemzetközi kapcsolatok kínai elmélete?³

Az ezredforduló utáni első évtized közepétől a kínaiak két új koncepcióval jelentkeztek: a „békés fejlődés” és a „harmonikus világ” tételekkel, amelyekhez szervesen hozzákapszódik a „kínai sajátosságokkal” régebben hangoztatott frázisa, ami bizonyos szempontból szintén a kínai különbségségre, kivételességre utal.

A mai kínai kivételességet nem lehet megérteni történelmi gyökerei és megnyilvánulásai nélkül.⁴ A császári Kína kivételessége kapcsolódik Kína közismert civilizációs felsőbbrendűségi tudatához, a Kína mint „a” civilizáció és a barbárok dichotómiához. Ez a sinocentrikus világkép kiegészült a jóakarát és nagylelkűség önértékelésével, amelynek alapján is igényt tartott az adófizetésre a környező országok részéről. Kiemelt vonása, amit most erőteljesen mitologizálnak, a békés külpolitika, amely defenzív magatartással párosult. Ez a megközelítés mellőzi a császári birodalom erőszakos akcióit, amikor a „barbárok” felszámolására törekedett. A békét és harmóniát hirdető konfucianizmus volt akkor a hegemon ideológia, a gyakorlatban

1 Idézi: BRESLIN, SH. (2011): The 'China model' and the global crisis: from Friedrich List to a Chinese mode of governance? *International Affairs*, 6. 1323–1343.; a hivatkozott rész: 1341.

2 Ezekre és a továbbiakra lásd FENG ZHANG (2011): The rise of Chinese exceptionalism in international relations. *European Journal of International Relations*, Published online 27 oktober 2011. Published by SAGE <http://www.sagepublications.com> 1 24.; CALLAHAN, W. A. (2012): Sino-speak: Chinese Exceptionalism and the Politics of History. *The Journal of Asian Studies*, 1. 1–23. Internet.

3 Utóbbihoz lásd QIN YAQING (2007): Why is There No Chinese International Relations Theory? *International Relations of the Asia-Pacific*, 3. 313–340.; LEGRO, J. W. (2007): What China will want: The future intentions of a rising power. *Perspectives on Politics*, 3. 515–534.

4 FENG ZHANG: i. m. 4–6.; CALLAHAN, WILLIAM A.: i. m. 1–23.

azonban az erőpolitika határozta meg Kína viszonyát a szomszédjaihoz. Az adófizetői rendszer is a császári expanzió bizonyítéka és eredménye volt, fenyegetés és erőszak mellett jött létre és állt fenn. Azokat az országokat, amelyek elutasították a kínai felsőbbség elfogadását, nem emberinek és barbárnak tekintették, amely rászolgált a megsemmisítésre. Vagyis a császári Kína ugyanúgy viselkedett, mint más nagyhatalmak. A sinocentrizmus és a felsőbbrendűség tudata mellett nem éppen a békére, az egyenlő elbánásra és a „nagy harmóniára” (datong) lehet gondolni.

Az első ópiumháborúval (1839–1842) kezdődő és 1949-cel befejeződő „megaláztatás évszázada” véget vetett a sinocentrizmusnak, Kína kénytelen tudomásul venni, hogy nem az ismert világ centruma.

1949-et követően Maóék is „különleges országnak” tekintették Kínát, és különösen Sztálin halála után törekedtek újraéleszteni Kína központi, vezető szerepét a „szocialista táborban” és ezen keresztül a világban. Mao szilárd meggyőződése volt, hogy mint nagy ország természetes módon foglal el központi helyet a világ ügyeiben, és ennek megfelelő kezelésre tarthat igényt. Ezért nehezen vette tudomásul alárendelt szerepét a Szovjetunióval szemben. A forradalmi erőszakot képviselve a kínai kulturális múlt hagyományaihoz nyúlt vissza, mindenekelőtt a parasztlázadásokhoz, amelyek sokkal ismertebbek voltak számára, mint a szovjet kommunista tételek, és a külkapcsolatokban nem nagyon hangsúlyozta a békét.

A kivételesség mai értelmezésére térve, a kínai vezetés, az elit a történelmi múlt örököséként a nagyhatalmaságot Kína történelmi sorsaként, teljesen természetes igényeként fogja fel, ehhez azonban most társul egy egyre általánosabban hangoztatott állítás – tudniillik hogy Kína újfajta, egyedülálló nagyhatalom lesz. Nem fogja megismételni a múltbeli feltörekvő nagyhatalmak (Japán, Németország, Szovjetunió) katasztrofális következményekkel járó útját, békés és harmonikus világ létrehozására fog törekedni. (Hozzátehetjük, hogy a nyugati hatalmak fejlődési útját követni nem lenne Kínához méltó, sőt „megalázó” lenne számára.) Ebből következően, mivel állításuk szerint Kína mindig is békés külpolitikát követett, a jövőben sem fog fenyegetést jelenteni senki számára.

A kétpólusú világ összeomlása után Kína azt remélte és erőteljesen hangoztatta, hogy egy multipoláris világ jön létre, amelyben Kína is nagy szerepet játszhat. A kínai vezetők és elemzők szerint Kína akaratának érvényesülése esetén a világpolitika békésebb, együttműködőbb és harmonikusabb irányba fejlődik. A békés fejlődésre vonatkozó elképzeléseiről Kína 2011. szeptemberben egy fehér könyvet adott ki, megfogalmazva ennek jellemzőit, megvalósítandó céljait stb.⁵ Ez a dokumentum is a kínai civilizáció egyedülálló vonásainak hangsúlyozásával kezdődik, és a múltra utalás után kijelenti, hogy Kína saját fejlődésén keresztül kíván hozzájárulni a világbékéhez. Saját békés fejlődése útját úgy jellemzi, hogy az „tudományos, független, nyitott, békés, együttműködő és közös fejlődés”-en alapul. Leszögezi: „Kína békés fejlődése szakított a hagyományos sémával, ahol a felemelkedő hatalom összekapcsolódott a hegemoniára törekvéssel.” Az állítás, hogy Kína sohasem fog hegemoniára törekedni, állandó és szerves részévé vált a kínai kivételességre vonatkozó fejtegetéseknek. A hegemonizmus elutasítását ösz-

---

5 *China's Peaceful Development*. Information Office of the State Council. 2011. http://english.gov.cn/official/2011-09/06/content_1941354.htm

szekapcsolja a multilateralizmussal és a fejlődő országoknak a világpolitikában játszott nagyobb szerepével. Nehéz azonban eloszlatni a félelmeket, hogy egy növekvő Kína, amennyiben képességei lehetővé teszik majd, könyörtelen hatalmi politikát fog folytatni.⁶

A jelen kivételesség nagymértékben Pekingnek abból a törekvéséből ered, hogy ideológiai igazolását adja és intellektuálisan alátámassza Kína nagyhatalmi igényét. Ennek egyik módszere az egységesként kezelt Nyugatnak mint agresszívnek és kizsákmányolónak a szembeállítás a jó-akarátú és békés Kínával. Ezt a szemléletet a történelmi tények szelektív felhasználásával érik el, egyfajta mítoszteremtési folyamattal.

A kínai kivételesség – szintén a Nyugattal és különösen az Egyesült Államokkal szembeállított – további állítólagos jellemzője a küldetésudat, a messianizmus hiánya, vagyis hogy értekeit vagy rendszerét nem akarja exportálni vagy ráerőltetni másokra. Ennek is a konfucianizmusban található a gyökere: a „példa általi” vezetés.

A békére és harmóniára törekvés, az offenzív megközelítést elutasító, defenzív felfogás hangsúlyozásával azonban nem mindenki ért egyet. Liu Mingfú 2010-ben Pekingben kiadott könyvében (*A kínai álmom: Kína nagyhatalmi gondolkodása és stratégiai elhelyezkedése az Amerika utáni korban*) azt állítja, hogy Kínának „katonai növekedésre” van szüksége, hogy versenyezni tudjon Amerika hatalmával.⁷ Liu, aki a kínai hadsereg ezredese és politikai tisztként tanít Kína Nemzetvédelmi Egyetemén, Japán példájára utal: a gazdasági szuperhatalmi pozíció nem elegendő, a gazdasági sikereket katonai erővé kell konvertálni. A katonai konfliktust az USA-val nem tekinti elkerülhetetlennek, hanem az elrettentés logikáját követve azt hangsúlyozza, hogy Kínának az erőn keresztül kell a békére törekednie, de ez a katonai erő defenzív, békés és korlátozott. Ha Amerika az együttműködést választja a kihívás helyett, akkor – állapítja meg – „a kínai álmoknak nem kell Amerika lidércnyomásává válnia”. A könyvről szóló egyik ismertetés⁸ egyebek mellett éppen ezt a gondolatot emeli ki. A világban betöltött vezető szerep érdekében Liu azzal érvel, hogy Kína fölényét a globális versengésben elősegíti egyrészt a széles körű neheztelés az USA hegemoniája miatt, másrészt Kína történelmi hagyományainak egyedülálló erényei, amelyek egy harmonikus világot eredményezhetnek, ahol más országok elfogadják Kína jóindulatú vezetését. Következtetése: „Hogy megmentse magát, megmentse a világot, Kínának fel kell készülnie, hogy a [világ] kormányosává váljon.”

Liu azt állítja, hogy egy erős hadsereggel rendelkező Kína előnyös lesz a világ békéjére és rendjére, mivel Amerikától eltérően nem törekszik hegemoniára. Szerinte most lépünk be a „sárga szerencse korszakába”, ami azt jelenti, hogy a kínai nemzet elfoglalja az őt jogosan megillető helyét a globális politika középpontjában. Azt hangoztatja, hogy a kínai „faj” a „legkiválóbb faj”, a „felsőbbrendű faj”, amely „még jobb, mint a fehér faj”. (Már régen szembesültünk azzal, hogy az olyan fogalmak, mint a faj, az élettér konnotációi egyáltalán nem zavarják a kínaiakat, a legnagyobb természetességgel használják ezeket.)

6 BUZAN, B. (2010): China in International Society: Is 'Peaceful Rise' Possible? *The Chinese Journal of International Politics*, 3. 5–36.; a hivatkozott hely: 31–32.

7 CALLAHAM, W. A.: i. m. 5–9.

8 SAUNDERS, PH. C. (2010): Will China's Dream turn into America's Nightmare? *China Brief*, 1. [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=36217](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=36217)

Liu könyve nem hivatalos politikai állásfoglalás, de a szerző által kifejtett nézetek valószínűleg a hadsereg tisztjei jelentős részének felfogását tükrözik. Liu könyvéről készült másik ismertetés⁹ utal egy szintén nemrég megjelent könyvre, amelyet egy másik ezredes, Taj Hszü (Dai Xu) írt. Taj kijelenti: „Úgy vélem, hogy Kína nem menekülhet meg a háború szerencsétlenségétől, és ez a szerencsétlenség bekövetkezhet a nem túl távoli jövőben, a legjobb esetben 10-20 éven belül.” Hozzáteszi: „Ha az Egyesült Államok tüzet gyűjthet Kína hátsó udvarában, mi is tüzet gyűjthetünk az ő hátsó udvarában.” Ezekben az esetekben merően más álláspontokkal találkozunk, mint amit a kivételességhez kapcsolt békés és harmonikus Kínáról festett kép állít.

Míg az előzőek Kínában megjelent és szélesebb olvasóközönségnek szánt könyvek voltak, Vang Jüan-Kang (Wang Yuan-Kang) munkája (*Harmony and War: Confucian Culture and Chinese Power Politics*. Columbia University Press, New York. 2011) viszont Kínán kívül megjelent tudományos igényű mű.¹⁰ A nemzetközi kapcsolatok elméletének fogalmai használatával szintén a történelemhez fordul válaszokért Kína felemelkedése várható jellegének elemzésekor. Határozottan elutasítja a pekingi hivatalos álláspontot Kína eleve békés természetére vonatkozóan, amit sokan Nyugaton is elfogadnak. Úgy érvel, hogy egy erős Kína, más erős államokhoz hasonlóan, terjeszkedni fog, míg gyenge állapotában alkalmazkodik más államokhoz. Szerinte a kínai kivételesség túlértékelt.

Kína ma sem riad vissza attól, hogy nagyon is hagyományos nagyhatalmi módon reagáljon bizonyos konfliktusokra. Ismert, hogy Kína és Japán viszonyát a történelmi múlt mellett területi vita is terheli: a Diaoyu (japánul Senkaku) szigetcsoport hovatartozásának kérdése. A visszatérően jelentkező válságok alkalmával Kína mindig megerősíti, hogy a szigetek a régi időktől fogva kínai terület volt, amely felett Kína szuverenitása vitathatatlan. Külön motiváló tényezőt jelent, hogy a szigetek körzetében jelentős földgázlelőhelyet valószínűsítene. 2004 nyarán újra a földgázfeltárás körüli versengés miatt, és a tervezett megbeszélések előtt – nyilvánvaló nyomásgyakorlás és fenyegetés céljából – Kína négy hadihajót és egyéb katonai erőket küldött a szigetek közelébe. 2004 őszén pedig bejelentették egy tartalék haditengerészeti flotta létesítését a Kelet-kínai-tengeren való felhasználás és a területi szuverenitás védelme céljaira. A kínai propaganda a hadihajók alkalmazását is előszeretettel ábrázolta az imperializmus, de legalábbis a nagyhatalmi érdekérvényesítés és nyomásgyakorlás eszközeként.

Az ázsiai államok aggódnak Kína szándékait illetően. Az aggodalmak jelentősen növekedtek a kínai külügyminiszter, Jang Csie-csi (Yang Jiechi) 2010-ben tett következő kijelentése nyomán: „Kína nagy ország és más országok kis országok és ez egyszerűen tény.”¹¹ Ez arra utal, hogy Kína nem feltétlenül egyenrangúként fogja kezelni szomszédjait, és nemcsak szavakban.

Kína kivételességének egyre fontosabbá váló bizonyító terepe a fejlődő országokhoz való viszony, különösen Afrikában. A hivatalos retorika itt annak demonstrálására törekszik, hogy

9 BUCKLEY, CH.: *China PLA officer urges challenging U.S. dominance*. Reuters. <http://www.reuters.com/article/2010/03/01/us-china-usa-military-exclusive-idUSTRE6200P620100301>

10 CALLAHAN W. A.: i. m. 9–12.

11 Uo. 16–17.

mennyire másképpen viszonyul ezekhez az államokhoz, nemcsak a volt gyarmatosítókhoz, hanem a mai hatalmakhoz képest is.¹² Kína a szuverenitás tiszteletben tartását, a kölcsönös előnyöket hangsúlyozza; azt, hogy a Nyugattól eltérően az általa képviselt viszony nem kizsákmányoló. Ugyanakkor nem mindig egyszerű számára követni a be nem avatkozás alapvető elvét és érvényesíteni gazdasági érdekeit. A politikai egyenlőség és a gazdasági érdekek harmonizálása, a munkajogok stb. érvényesítése az állami szint alatti szereplőknél (tartományi háttérű cégektől a magánvállalkozásokig) távolról sem nevezhetők problémamentesnek. De az állami szintű viszonyokkal kapcsolatban is elhangzanak „új gyarmatosításról” szóló bírálatok. Kína tehát egy ilyen kiemelten kezelt és kényes területen sem tudja – már ma sem – a szigorú politikai elvek és a gazdasági és egyéb érdekek kibékítését, összhangját biztosítani.

A kínai kivételességnek van összefüggése a politikai reformokkal is: a világon egyedülálló civilizációra és értékekre, valamint a saját út követésére való hivatkozással ellenállhat a demokratizálásra irányuló tendenciáknak. Erre is vonatkoztatható a párt retorikájában unos-untig hangoztatott frázis, a „szocializmus kínai sajátosságokkal”. A párt a kulturális különösségre való hivatkozással utasítja el a „nyugati stílusú” demokráciát. Nacionalista érveléssel hirdeti a kínai megoldást, amely biztosítja a stabilitást és a rendet, és természetesen mindenekelőtt a Kínai Kommunista Párt hatalmának változatlan fennmaradását. (Természetesen nem feltétlenül egy nyugati értelemben felfogott demokrácia, emberi jogok igényléséről lenne szó.)

A kínai kivételesség elsősorban nem önmagában érdekes, hanem a jövő szempontjából, amikor a világ szembesülni fog a ma még jórészt ígéretként elhangzó fogadkozásokkal. Mivel a jövőre vonatkozó tudással senki nem rendelkezik, ezeknek az ígéreteknek és fogadkozásoknak jelentős része a „hiszem, nem hiszem” kategóriákba sorolható. Ma nagy a valóság tartalma annak, hogy Kína békére, a nemzetközösséggel való többé-kevésbé harmonikus viszonyra törekszik, mert ez egybeesik a növekedéshez, illetve fejlődéshez, a modernizációhoz fűződő érdekeivel. Nagyfokú óvatlanság azonban ebből egyértelmű, határozott következtetéseket levonni a jövőre nézve. A történelemben elegendő példa inthet óvatosságra és fenntartásokra. Kultúrájában, civilizációjában bizonyos részletek elkerülhetetlenül specifikusak, a kínai történelem egész folyamánál vizsgálata azonban inkább azt demonstrálja, hogy a kínai stratégiai gondolkodást más országokéhoz eléggé hasonló vonalak mentén lehet megérteni.

12 *China's Exceptionalism in Afrika: from Rhetorical to Substantive Difference?* 2010. augusztus 25. <http://www.saiia.org.za/diplomatic-pouch/china-s-exceptionalism-in-afrika-from-rhetorical-to-substantive-difference.html>

Borsi-Kálmán Béla

Egy korszak végén?¹

Futball és politika (avagy hevenyészett kisportrék egy trénerről és egy kvázi státusférfiről)

Amikor ezeket a sorokat 2012. április 29-én délután írni kezdtem, Franciaország és a nagyvilág két fontos eseményen volt túl: az elsöre egy héttel korábban, 2012. április 22-én (történetesen írásom egyik mellékszereplője, *Ricardo Kaká*, a Real Madrid világsztárjának harmincadik születésnapján) került sor s merően politikai jellegű volt: a franciaországi elnökválasztás első menetét, ha nem is meggyőző főlélnnyel, de lélektanilag megnyugtató előnnyel a baloldal jelöltje, a francia Szocialista Párt korábbi főtítkára *François Hollande* nyerte a hivatalban lévő államfő, az UMP (*Union pour un Mouvement Populaire*) színeiben induló, apai ágon magyar köznemesi családból származó *Nicolas Sarkozy* előtt. Mivel a franciaországi voksolás kétfordulós, futballista nyelven szólva épp a második negyvenöt perc előtti szünetben, s annak is félidejében ültem le a számítógép billentyűi elé, amikor a „csapatok” az öltözőbe vonulnak, s ha a „mesternek” sikerül „játékosait” és szurkolótáborát felrázni, beléjük lelket önteni, fanatizálni, papíron még minden lehetséges (volt).

A másik nem kevésbé fontos történés 2012. április 27-én pénteken, a kora délutáni órákban zajlott le a futballvilágban: *Josep Guardiola*, a labdarúgás históriája valaha létezett egyik legkiválóbb csapatának edzője fél kettő tájban sajtótájékoztató keretében bejelentette: nem újítja meg 2012. június 30-án lejáró szerződését, vagyis a következő idényben nem ő lesz a katalán sztárgárda, az FC Barcelona trénera. Érvei között az is elhangzott, hogy a 2009–2012 közötti négy esztendőben, amelyek során legénysége nem kevesebb, mint tizenhárom trófeát gyűjtött be, testileg és lelkileg elfáradt, kiüresedett: mindent kiadott magából. Felörlődött a spanyol elit alakulat, a Real Madrid szakvezetőjével, *José Mourinhó*val vívott öldöklő szakmai és lélektani küzdelemben.

No de mi köze a két hírek egymáshoz, mármint azon a közhelyen túl, hogy *politika* és *futball* kézen fogva jár: a labdarúgás jóval több egyszerű sportnál, a közélet és a közbeszéd része, a mindennapok szerves tartozéka. Sőt, a futball, látványossága (s viszonylag könnyen felfogható szabályai) miatt mintegy leképezi, többé-kevésbé híven tükrözi egy társadalom állapotát, rejtett törvényszerűségeit, erőviszonyait. S ugyancsak közhírt, hogy a válogatott csapatok lé-

---

¹ A teljes változat megjelent: BORSI-KÁLMÁN B. (2012): *Megközelítések II. Tanulmányok, esszék, beszélgetések*. Szerk.: FILEP T. G. Budapest. 163–178.

nyegében megtestesítik, a *szimbolikus tér*ben mindenki számára láthatóvá/érzékeltetővé teszik a minden ellenkező vélekedés ellenére mégiscsak létező nemzeti jelleget, karaktert. (Ezért olyan fontos minden magyarnak Puskás és az aranycsapat mítosza.)

Az első közös mozzanat a két esemény között mindjárt az, hogy mindenki *korszakváltásról* beszél. *François Hollande*, aki normandiai szülővárosának egyesülete, az FC Rouen kölyöksapatának jobbszélsőjeként kezdte pályafutását, s mint igen sok egészséges fiúgyerek (közük, két nemzedékkel korábban egy bizonyos Csermanek Janika, aki később sok éven át a Magyar Szocialista Munkáspárt vezérembere volt Kádár János néven), nagy futballkarrierről álmódzott, egyik választási jelszava éppen ez: *változást most!* Ami természetesen az azt jelenti, hogy le kell váltani, el kell zavarni az újrázni kívánó eddigi jobboldali elnököt, aki szívesen nevezi és nevezeti magát egy viharba került hajó – a nagy francia állam/nemzet (nemzetállam) óceánjárója – *kapitányának*. Akit ugyebár nem szokás, nem ajánlatos, és nem is szabad lecserelni, amíg ismételt ígéreteinek megfelelően nem vezet csöndesebb vizekre a rábízott tengetjáró matrózait és utasait.

Guardiola lemondását pedig kivétel nélkül valamennyi tömegtájékoztató eszköz (sportújságok, napilapok és tévécsatornák egyaránt) *egy korszak végének* minősítette, amely azt a kérdést veti fel, folytatható-e a holland *Johann Cruyff* által meghonosított és Guardiola által tökélyre fejlesztett *barcelonai stílus*, a szemet-lelket gyönyörködtető, sziporkázóan szellemes „körömpasszos” játék, avagy ismét az *erőfutball* új periódusa következik?

Innentől kezdve úgy hiszem, jogos a következő szemantikai lépés is. Ha Nicolas Sarkozy belső titkos tanácsosai, kampánystábjának szakértői tapasztalt, viharvert (hajós) *kapitány*nak szeretnék láttatni főnöküket, mi miért ne hasonlíthatnánk egy sztáregyesület, mondjuk épp minden klubok klubja, a Real Madrid edzőjéhez? Annál is inkább, mert a két méltán világhírű személyiség, a félig magyar Sarkozy és a portugál Mourinho jó néhány meglepő közös jellemvonással rendelkezik. Most ezek közül szeretnék néhányat, persze csupán jelzésszerűen, felvillantani.

Először is mindkét férfiú *homo novus* a maga területén: Sarkozy a francia nagypolitikában, Mourinho a nemzetközi labdarúgás krémjében. Nem kell szociológusprofesszornak lenni ahhoz, hogy belássuk: mindkét közeg nagyon zárt, elképesztően hierarchikus, amelyet sok évszázados (a futball esetében csak százötven éves) bonyolult törvényszerűségek, írott és íratlan szabályok igazgatnak. És még valami, amiről senki sem beszél, talán nem is tudja, inkább csak sejti: a hagyomány, a szokásjog, a kimondatlan, hallgatólagos közmegegyezés. Az, hogy csalahatatlan biztonsággal tudni vagy érezni *kell*, hol a láthatatlan válaszfal egy intézkedés, rendelet, törvényszöveg, gesztus, mondat kapcsán, amely *még* elfogadható, tolerálható és egy másik között, amely viszont *már* átesik a tűréshatáron, pestiesen szólva: „kiveri a biztosítékot”? Nicolas Sarkozy érzésem szerint már akkor elvesztette 2012-es újraválasztási esélyeinek tetemes hányadát, amikor öt évvel ezelőtti mámoros diadalát az igencsak „proccos” Fouquet’s sörözőben ünnepelte, majd annak fáradsalmait egy breton milliomos barátja földközi-tengeri luxusjachtján pihente ki – ország világ szemé láttára. S ha ehhez még azt is hozzáteszük, hogy 2008 kora tavaszán a francia politikai elit egyik rituális zárandokhelyének számító mezőgazdasági kiállításon sértettségében arrogánsan azt sziszegte egy vele kezét rázni nem hajlandó gazdának, hogy: „húzzál el innen, te szánalmas seggfej” (sic!), valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha kimondjuk: ezt mindenki megjegyezte, sőt igen sokan tüstént „le is írták”. Mert ilyet

ugyebár egy állam legfőbb méltósága, kivált, ha a rejtett (sőt a republikanizmus nevében kétségbeesetten tagadott) monarchikus vonásait mindmáig szívósan őrző Franciaország első embere, maga a megtestesült főhatalom egy személyben, nem tesz, nem tehet meg: „*Sire, cela ne se fait pas, c'est impardonnable. Cela déroge à la noblesse, à nos moeurs, à nos coutumes!*” – sopánkodhattak (mert szóvá tenni akkor sem igen merték) volna egy ilyen *bévue* (*gaffe*) után Lajos Fülöp, a *polgárkirály* udvartartásában. Most, csaknem kétszáz év múltán, Sarkozy tanácsosai (udvaroncai) nyilván még kevésbé mondanának ilyesmit, de alighanem ma is sokan *ugyanígy gondolják!* Ez rögzült, ez van a reflexekben, ez él tovább a beidegződésekben. Aki bármiben, bármennyit, akár a legcsekélyebb mértékben is, vét ellene, azt bizonyítja, hogy *körön kívülről* származik, jövevény, *métèque!* Legyen bár francia az anyanyelve, s francia földön születvén a hatályos törvények értelmében „hivatalosan” senki sem vonhatja kétségbe echte „franciaságát”. De az nem biztos, hogy valóban „jól áll neki”, ha a feszült légkörű elnökválasztási kampány finisében – nem minden hátsó szándék nélkül – nyaklő nélkül arról beszél, még ha igazat szól is: túl sok az idegen az országban, a *hajó* megtelt, nem lehet, nem szabad új utasokat a fedélzetre fölengedni; le kell zárni a korlátokat, mert különben a túlzásúfolt jármű népe a helyszüke miatt egymáshoz préselődhet – a *régiek* és a *később érkezettek* összekapathatnak, a tengerjáró megdőlhet, akár el is sülyedhet. Kivált ilyen szeles, viharos időkben, mint manapság. Egy ekkora nagyságrendű baklövést élvonalbeli francia politikus talán még akkor sem követelt volna el súlyos következmények nélkül, ha *Bonaparténak* hívják – és nem *Sarkozynak!* Más szóval a francia elit tekintélyes része, gyaníthatóan az elnök saját székértáborában is, azóta csak az alkalomra várt, hogy törleszthessen... *Summa summarum:* Sarkozyn csak a csoda segíthet(ett volna), hogy kihívó viselkedése, hiperaktivitása, energikussága, kétségbevonhatatlan politikusi tehetsége, egyszóval tabukat megkérdőjelező atipikus alkata halmozott következményeként a galliai választópolgárok május 6-án ne parancsolják le a történelem színpadáról, vagyis, ismét focista szlengben: ne állítsák fel a kispadról...

Amit Sarkozyról, a *politikus*ról írtam, nagy vonalakban Mourinhóra, a *trénerre* is illik. Ahhoz, hogy valaki elismert edző legyen, nem kell feltétlenül egykori futballcsillagnak lennie, de egy szolid első osztályú karrier többnyire szükséges, legalábbis nagyon ajánlatos. Napjaink nagynevű csapatvezetői, *coach*-ai (vajon mindenki tudja-e, hogy az angol kifejezés többszörös áttétellel a magyar *kocsis* szavunkból származik s ilyenképpen a futballtörténelem legjobban fejlődő csatárának, *Kocsis Sándornak* állít emléket?) közül *Arsène Wenger*, *Sir Alex Ferguson*, *Vincente del Bosque* ismert futballisták voltak, noha nem tartoztak a nemzetközi elitbe. Még a kifejezetten rossz edzőnek bizonyuló és a francia válogatottal 2010-ben visszhangos kudarcot valló *Raymond Domenech* is sokáig szerepelt – igaz, csupán amolyan „kötörő” hátvédként – a francia élvonalban. A régi híres magyar „mesterek” pedig szinte kivétel nélkül remek focisták voltak (*Schaffer Alfréd*, *Orth György*, *Titkos Pál*, *Kalmár Jenő*, *Guttman Béla*), még *Sebes Gusztáv*, *Baróti Lajos* és *Illovszky Rudolf* is játszott, igaz csupán két-három alkalommal, a magyar nemzeti tizenegyben. Ennek ellenére kivételes jelenség, hogy valaki játékosként és edzőként egyaránt maradandót alkotson, a kispadon is világklasszis legyen. Hirtelenében csak három név ötlük az eszembe: *Franz Beckenbauer*, *Johann Crujff* és *Josep Guardiola*.

És *Mourinho*? Az ő nevét hiába keressük a krónikákban, még a portugál másodosztályban sem tette le a névjegyet. Nem túlzás tehát, ha leírjuk: futballistaként „ismeretlen katona” volt csupán. Ám csapatfőnökként, trénerként – ez a szintiszta igazság – alighanem a labdarúgás tör-

ténetének egyik legsikeresebb tábornoka. De hogy egyszersmind a legjobb, a legképzettebb is? Ez bizony nagyon is kétséges...

De kanyarodjunk vissza a két jeles férfiú karakteréhez és tegyük fel a kérdést: mi is a legszembeszökőbb (közös) tulajdonságuk? A válasz: kiapadhatatlannak tetsző energiájuk, állandó lázas tenni vágyásuk, mondhatni: izgágaságuk. Újságírói érdeklődésre reagálva erről nemrégiben Sarkozy, két ízben is, azt mondta: kisgyerek korától ilyen volt, így jött a világra s maga is legnagyobb erényének ezt tekinti. Azt már nem tette hozzá, talán nincs is tudatában: genetikai hajlamon kívül ez többnyire a szintúgy alig változtatható szűkebb környezettel, a családi milióval is szervesen összefügg.

Ekkor raktározzuk el azokat az élményeket, amelyekből képzeletünk és érzélemvilágunk egy életen át táplálkozik, de ugyanebben az időszakban szedjük össze azokat a kisebb-nagyobb lelki sérüléseket és frusztrációkat is, amelyeket viszont halálunk pillanatáig helyrehozni, orvosolni, jóvátenni, *kompenzálni* igyekszünk. Legtöbbször ezt is tudtunkon kívül, mintegy „beprogramozva”... Nem vagyok lélekgyógyász, de gyanítom: számtalan híres személyiség, író, festőművész, államférfi feneketlen energiatartálya, parttalan érvényesülési vágya, s mindenáron való győzni akarása mélyén egy-egy ilyen zsenge gyermekkorban begyűjtött kielégületlenség, lelki sérülés, szeretethiány rejtőzik.

Nem tudok róla, hogy *Mourinho* bármit is nyilatkozott volna minderről, de ez nem is igen szükséges: ha nem élne állandó görcsös bizonyításkényszerben, kötve hiszem, hogy négy különböző országban is bajnokságot tudott volna nyerni csapataival és két alkalommal is (2004-ben az FC Portóval s 2010-ben a milánói Internazionalel) BEK-diadalra vezette volna gárdáját. Talán mondanom (írom) sem kell: ez az állandó lobogás, versengés egyéb, ugyancsak közönsnek minősíthető alkati jegyekkel társul: egyik hősünk sem tartozik a női szíveket megdobogtató szálfatermetű Herkulesek, vonzó arcú Adoniszok közé, és, mi tagadás, Michelangelo sem formázhatta volna meg egyikükről sem David hibátlan fizikumú szobrát. *Mourinho* aligha magasabb százhetvennégy centiméternél, Sarkozy rosszakarói pedig nagy előszeretettel mesélik, hogy egykori patrónusa, *Jacques Chirac*, és egyik esküdt ellensége, *Dominique de Villepin*, akik mindketten közel százkilencven centiméteres hórihorgas politikusok, egymás közt csak „törpének” nevezték. Ráadásul egyik lába kicsit rövidebb is a másiknál, így ha sietősre fogja a lépteit, vagy hosszabb távot kell megtennie a szónoki emelvényig, szemmel láthatólag biceg. Persze ezt is kompenzálni szeretné: a reggeli futás, a *jogging* – testőrei kíséretében – szinte sohasem hiányzik napi programjából. E tekintetben igencsak sokat mondó lehet, hogy a naponta megjelenő sportújságnak, az *Équipe*-nek adott minapi interjújában a 20. század legnagyobb sportteljesítményének *Bob Beamon* emlékezetes 1968. őszi mexikói 890 centiméteres távolugró világcsúcsát tartja, amely tizenhárom évig állt fenn. Valószínűleg freudi elszólással, közalgó választási vereségének előérzetével, ér fel az a rezignált megjegyzése, miszerint minden rekordnak az a sorsa, hogy megdőntsék...

***

De vissza Mourinhóhoz! Ő vajon követett el Sarkozy 2008. tavaszi „elszólásához” mérhető jóvátehetetlen ostobaságot? A válasz: *igen*, nem is egyet! De most, hely hiányában csak a legkirívóbbra fogok összpontosítani! Arra az eseménysorra, amely egyszersmind azt is megvilágíthatja,

hol húzódnak Mourinho edzői kvalitásának határai, és hol rejtőzik jellemének, habitusának az a pontja, amelybe „be van kódolva” a rövidzárlat, sőt akár a látványos összeomlás, a teljes csőd.

Az előzményekhez tudni kell: Mourinho nemcsak a földkerekség legsikeresebb, hanem a legjobb edzőjének is képzelet magát (a két dolog ugyanis megítélésem szerint nem egészen azonos!). Ez a rögeszméje, nem teljesen megalapozott énképe 2009 és 2012 között (egészen pontosan 2012. április 21-ig) folyamatosan sérült, áthághatatlan akadályba, valóságos falba ütközött, amikor klubjának, a Real Madridnak az FC Barcelonával kellett mérkőznie. Tehetett bármit, egy vérszegény döntetlen s egy izzadságszagú 1 : 0-ás győzelem után (Cristiano Ronaldo fejesgóljával a 2010/2011-es Király Kupa Valenciában rendezett döntőjében) csapata folyvást vereséget szenvedett, mondhatni kudarcot kudarcra halmozott. Ugyancsak a történet háttéréhez tartozik, hogy a portugál „kispapóleon” tüneményes edzői pályafutásának egyik korai állomása éppen az FC Barcelona kispadjá volt: a szakma egyik nagygúyja, *Sir Robert William Robson* Lisszabon és Porto után oda is magával vitte. De gyanítható, hogy Robson választása elsősorban nem szunnyadó csapatfőnöki erényeinek korai felismerése miatt esett rá, hanem (valószínűleg) inkább azért (vagy azért is), mert a kereskedelmi főiskolát végzett Mourinho nem csupán angolul tudott kiválóan, hanem, mint igen sok portugál honfitársa, spanyolul is jól beszélt. Ne szépítsük, 1996 és 2000 között (mert Robson távozása után a nem kevésbé híres németalföldi *Louis van Gaal* másodedzőjeként folytatta) többszörösen is alantás helyzetben töltötte inaséveit Barcelonában: lótot-futott, tolmácsolt a brit mesternek, közvetítette utasításait a kulcsembereknek, cipelte az ásványvizes palackokat, az orvosi táskát, tette azt, amit éppen kellett. S mindezt akkor, amikor a pályán *világsztárok*, a brazil *Ronaldo* és *Rivaldo*, a spanyol *Luis Enrique*, a szintén portugál *Figo* és – *csapatkapitányi* minőségben – a katalán *Guardiola* csillogott-villogott. Vagyis, gyanúm szerint, Mourinho nem kevés frusztrációt halmozott fel, *már akkor-tájt*, későbbi riválisával szemben.

Mert, rövidre zárva, mi is történt 2011. augusztus 17-én, a spanyol Szuperkupa döntőjének barcelonai visszavágóján? Szóval, amikor a *spanyol* Real Madrid aznap épp sokadik vesztes mérkőzését játszotta a *katalán* FC Barcelona ellenében, s Mourinho, szokása szerint addig hergelte amúgy sem „kisasszonyfutball” művelő játékosait, amíg Sergio Ramos és különösen Pepe szabályos ámokfutásba kezdve valósággal szétrúgta Messit, Villát, Iniestát és társait, egyszer csak kitört a *botrány*. Újra meg kellene nézni, mi történt pontosan, kinek a durva belépője vagy szándékos dancsa miatt fújt a sípjába a játékevezető és szakította félbe a Real által különben is szét-tördelt, szikrázó összecsapást. Tény mindenestre, hogy *tumultus*, lökdösődés támadt, a pályára a kispad népe (masször, csapatorvos, a tartalékok, a segédedző és maga a *maestro*) is mindkét táborból bezúdult, hamisítatlan ökölpárbaj, igazi adok-kapok alakult ki, talán némi rugdosódás is megesegett a szokásos „anyázáson” kívül. Ebben eddig nincs semmi különös, szinte minden héten láthatjuk a képernyőn: a világban zajló nagy geostratégiai átrendeződés és gazdasági válság hatására sajnos mindenütt, így a nyugat-európai államokban is növekszik a feszültség. S ennek egyik szelepe, viszonylag „civilizált” (?) levezetési módja éppen a stadionokban történik. Még mindig jobb, ha futballisták csépelik és rugdossák egymást, mint ha, mondjuk az egyiptomi vagy szíriai rendvédelmi erők tüzelnének saját polgáraikra...

De ekkor váratlan s megdöbbentő jelenet következett: Mourinho, a Real világhírű trénera a kavarodást kihasználva alamuszi arckifejezéssel *odasettenkedett* egy számomra – akkor még – ismeretlen katalán segédedzőhöz és oldalvást, jobban mondva *hátról*, jobb hüvelykujját orvul

a mit sem sejtő férfi egyik szemgödrébe nyomta! Még jó, hogy nem oltotta ki a szeme világát... Az illető, nemrég tudtam meg, *Tito Villanova* volt, Josep Guardiola másodedzője, legjobb barátja – és 2012. április 27-e óta kijelölt utóda. Rá hárul a *Barça-stilus* megőrzésének feladata. Az is a napokban jutott tudomásomra: éveken át együtt irányították a klub legendás utánpótlásiskoláját, később pedig tartalékcsoportját. Azokat a műhelyeket, amelyekből Messin kívül *Fabregas*, *Busquets*, *Piqué*, *Iniesta*, *Pedro*, újabban pedig *Thiago Alcantara*, *Dos Santos*, *Tellio*, *Cuenca* és társaik kikerültek. Vagyis egyfajta „szürke eminenciásként” eddig is kulcsszerepe volt annak kikovácsolásában.

S hogyan vélekedjünk Mourinho gesztusáról? Nincs mese: le kell írnom: ennél alattomosabb, aljasabb mozdulatot nemigen láttam még életemben. És nem csak én: legalább félmilliárd, mindenestre több százmillió tévénéző. Ritkán, csupán nagyon kivételes pillanatokban, lepleződik le ennyire valaki. Ebben a minősíthetetlen gesztusban benne volt elkövetőjének teljes jelleme, annak minden visszataszító vonása, torz személyiségképe: egy narcisztikus férfié, aki nem volt képes elviselni, hogy valaki *tehetségesebb* nála, hogy az általa irányított csapat *jobb* legyen az övénél. Hiszen, emlékezzünk csak: Mourinho nem a futballhoz és az edzői szakmához nála is *mélyebben* és *ösztönösebben* értő, lényegesen erősebb testalkatú Guardiolára támadt, akivel szemben, főként a katalán szakember játékosmúltja miatt, mérhetetlen *kisebbségi érzésben* szenved, hanem a hozzá hasonló fizikai felépítésű Villanovára. Ráadásul nem szemtől szembe, igazi férfi módjára, hanem rézsútosan – és alattomban. Mi ez, ha nem a frusztráltság, a tehetetlenség, a szakmai/emberi csőd beismerése? Mourinho egész egyszerűen nem találta mega a Guardiola–Villanova páros által begyakoroltatott szisztéma ellenszerét. Ahelyett, hogy arra törekedett volna, hogy *túljátssza*, taktikailag, technikailag meglepje őket, inkább totális háborút hirdetett a katalán gárda ellen. Pedig megvolt, pontosabban meglett volna hozzá a „titkos fegyver”: *Ricardo Kakának* hívják, ő az elmúlt évtized egyik legragyogóbb képességű *kreatív* futballistája. De nem Mourinhónál! S itt a labdarúgás iránt kevésbé érdeklődő, kulisszái mögé belátni nem képes olvasók kedvéért kénytelen vagyok egy nagyon rövid kitérőt tenni: alig van kegyetlenebb, kíméletlenebb közeg egy futballöltözőnél. Talán hosszújاراتú tengerjáró hajók levegőtlen kajütjei lehettek ilyenek a 19. században, esetleg a börtönök, ahol helyhiány miatt túl sok őrizettest zsúfolnak össze. Tény és való: egy futballöltöző nem „apácazárdá”, ahogy Páger Antal énekelte öreges hangján egy hajdani filmbetétben, itt bizony vérre megy minden. Hiszen a keret legalább húsz-huszonkét spílerből áll, a *kezdőcsapatba* viszont csak tizenegy férfi „fér be”. Játsszani ellenben mindenki szeretne, mert ha kiszorul a csapatból, s a gyűlölt kispadra kerül, nem csupán értéke, eladási ára csökken, automatikusan kevesebb pénz is üti a markát. Ne kerteljünk, ez igazi harc, *bellum omnia contra omnes*: játékos és játékos, játékos és az edző, edző és „vezető” vívja meg nap mint nap. S ebben a könyörtelen játszárban csak a legkitartóbbak, legszívósabbak, vagy a legdörzsöltebbek érhetnek el tartós sikereket. Mi tagadás, sokan elvéreznek, lelkiileg megsérülnek ebben az ádáz küzdelemben. Felörlődnek, feladják. Külön pszichológiai elemzés tárgya lehetne az edző és játékos viszonya is, hiszen a közvélekedés ellenére ebben sem a futballista labdával való bánni tudása, taktikai érzéke vagy küzdőképessége a döntő. Nem, leginkább az számít, hogy rokonszenves-e, avagy sem a *mesternek*! Olyan ez akár a szerelemben: a tréner, aki koránál fogva természetszerűleg tapasztaltabb növendékénél, egy szemvillanás alatt azonnal *látja/érzi*, kell-e neki az új fiú, szaknyelven szólva „befér-e az elképzelésekbe”, „számít-e rá”, avagy hagyja felmorzsolódnia a belső intrikákban, feláldozza, majd eldobja, akárha egy kifacsart citromot.

Nos, valahogy így járt Kaká Mourinhóval, avagy megfordítva: Mourinho és a Real Madrid a brazil csillaggal. Akinél rokonszenvesebb, tehetségesebb focista nemigen szaladgál a glóbuszon. Ebben a kis történetben pedig az a legszomorúbb, hogy ismét rávilágít Mourinho egyik ellenszenves tulajdonságára: egyszerűen *nem tolerálja*, ha valaki kreatívabb, talentusabb nála. Akár labdarúgóként, akár trénerként. Pedig, ismétlem, megfelelő menedzseléssel, önbizalmának fokozatos helyreállításával épp ő, *Kaká* lett/lehetett volna az a futballista, aki váratlan megrágrásaival, ösztönös játékindigenciájával szétzilálhatta volna a Barcelona amúgy is sebezhető védelmét. Ehelyett legutóbb is ott ült végig a *(kis)padon*, s amikor vert helyzetben Mourinho, amolyan minden mindegy alapon becserélte a Bayern elleni vesztesre álló BEK-elődöntőben, görcsösen, fásultan, ötletlenül futballozott maga is, akárcsak a többiek. Nem váltotta meg, s ilyen lélektani helyzetben, fokozott *bizonyításkényszerben* nem is válthatta meg a világot.

Óvatos következtetések

Akkor hát, hevenyészett fejtegetéseim végére érve, mit is felelhetnék esszém elején feltett kérdésemre: volt-e, lesz-e *korszakváltás*, mármint a futballban és a nagypolitikában? Merthogy az elmúlt hat nap folyamán, ahogy mondani szokás, felpörögtek az események.

Az értékelés persze a *futballban* könnyebb, tétje is jóval kisebb, hiszen csupán egy „játékról” van szó:

Mourinho csapata, bár minden előzetes várakozással szöges ellentétben nem jutott be a 2012. május 19-i müncheni BEK-döntőbe, a spanyol labdarúgó-bajnokságot mindenesetre megnyerte. A portugál sikeredző ezzel a negyedik különböző országban vezette gárdáját végső diadalra. Más szóval a *Párkák* egyelőre kegyesek hozzá: további haladékat kapott a vezeklésre. Ez *Nicolas Sarkozyre* csak akkor érvényes, ha holnap *mégis* ő nyer. Ha nem, máris utolérte a végzete.

Az FC Barcelona esetében hál’ istennek úgy fest: mégsem lesz korszakváltás. *Guardiola* egyelőre még mindig ott ül a kispadon, s nagyon okosan, csak fokozatosan engedi át a kormányrudat *Villanovának*. A csapat pedig a Realtól április 21-én (otthon) elszenvedett vereség és a BEK-döntőtől való eleséssel egyenértékű április 25-i, ugyancsak barcelonai 2 : 2-es döntetlen után (a Chelsea ellen) *Lionel Messi* vezérletével újra szárnyal, túljutott a lélektani holtpontra, visszanyerte önbizalmát. S ha a nyári átigazolások során a hátvédsort is sikerül megerősíteni és *David Villa* is felépül végre lábtöréséből, az FC Barcelona, bár valószínűleg kevesebb címet fog begyűjteni, mint az elmúlt négy esztendőben, továbbra is a világ egyik legkiválóbb gárdája marad.

Ami viszont a *francia belpolitikát* illeti, itt minden jel szerint, ha nem is korszakváltás, de *változás*, elnökváltás várható: Nicolas Sarkozy talán utolsó reménye, miszerint a május 2-án este rendezet, s csaknem tizennyolcmillió potenciális választópolgár által végignézett televíziós vita során kiütéses győzelmet arat François Hollande ellen, ország-világ előtt bebizonyítva, ki a valódi *kapitány*, szertefoszlott. Ellenfele váratlanul harciasnak és „ütésállóknak” bizonyult, állva maradt. Mi több, sokan, még az UMP-s táborból is, úgy látták: egyhangú pontozással a szocialista jelölt nyert.

Akárcsak az elnökválasztás május 6-i második fordulójában.

E sorok írója pedig elfogulatlan külső szemlélőként minderről azt gondolja, a franciák tudathasadásos állapotba kerültek: azt akarták, hogy Hollande nyerjen, de a lelkük mélyén azt szeretnék, hogy Nicolas Sarkozy képességeivel rendelkezzen.

Merthogy a világválság még nem ért véget, azaz François Hollande május 15-i elnöki beiktatásával *nem korszakváltás*, csupán egy *újabb fejezet* kezdődött a francia és az európai történelemben.

Párizs, 2012. április 29. – május 5.
(Javítások, rövidítések: 2012. október 15.)

A történetírás története és elmélete

Feitl István

Adalékok Izsák Lajos munkásságának historiográfiájához

Az 1970-es évek elején az 1945 utáni magyar politikatörténet, ezen belül az 1945–1947 közötti koalíciós idők a politika által szigorúan felügyelt terület volt. A „szocialista forradalomhoz vezető út” alapértékelés mellett Lukács György rehabilitációja után azonban a forradalomelmélet úgynevezett belső kérdései terítékre kerülhettek. Sem a szociáldemokrácia, sem ennél jobbra álló politikai irányzatok rehabilitációjáról nem eshetett szó, legfeljebb a közvetlen demokrácia 1945-ös jelentkezéséről és a proletárdiktatúrába való átmenet üteméről, persze Nagy Imre szerepének említése nélkül. Valójában ezek nem történeti, hanem emlékezetpolitikai viták voltak dogmatikusok és reformerek között. Ebben a helyzetben jelenhetett meg az ELTE Bölcsészettudományi Kara Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékén tanító Balogh Sándor rekonstrukciós kísérlete az 1945–1947 közötti parlamenti és pártharcairól, amely első ízben próbálkozott a politikai események tárgyilagos és aprólékos feltérképezésével. A könyv ennek következtében nemcsak a kommunistákat, hanem a többi politikai erő szándékát és tevékenységét is bemutatta. Ami igazán szokatlan volt ebben a könyvben, az a forrásokhoz való ragaszkodás, az események dokumentatív, aprólékos rekonstrukciós kísérlete. Ebből a szempontból áttérés volt a mű a tudományos feldolgozás felé.

Balogh Sándor a tudományos utánpótlás-nevelésben is az ilyen történetírás meghonosítására törekedett az 1945 utáni politikatörténeti kérdések feldolgozásában. Izsák Lajos Balogh Sándor iskolájából indult; a ténytörténelemből. Aki az itteni előadásokat hallgatta, az gyorsan rájött, hogy a kor marxizmusának ideológiai indíttatású követelményei alól a műhely tagjai kibújtak, nemcsak azzal, hogy az 1947-et követő évekre valahogy sosem jutott idő a szemináriumokon és előadásokon, de a publikációk stílusa is látványosan elütött a „tudsoc” tanszékekről és más műhelyekből kikerült irományoktól. Nem voltak könnyű olvasmányok! A hallgatónak adatok tengerén kellett átrágnia magát, de hát éppen ez volt a lényeg. A tényekhez való következetes és szakszerű ragaszkodás, a szóról szóra bizonyítható, tehát védhető, részletekbe menő és a legnehezebb puzzle-játékra emlékeztető türelmes rekonstrukciók elvégzése, az aprólékos kutatás.

Néhányan, így legközelebbi tanítványa, Izsák Lajos is ezen az úton indult el. Nem volt könnyű dolga. Ebben az időszakban ugyanis a levéltári forrásokhoz való hozzáfutást súlyos tényezők nehezítették. Néhány, a hatalom megbízásából és annak szája íze szerint kutató kivételezett személyt leszámítva a levéltári világban a szigorú politikai cenzúra uralkodott, az iratok titkosítása és kutathatatlansága rendkívül kiterjedt volt, aminek érvényesítésére hithű levéltárosok ügyeltek. Ugyanakkor a levéltarostársadalomban is voltak, akik személyes kockázatot vállalva segítettek a tudományos kutatókat. Talán a legfontosabb forrásokhoz nem is a kutatótermekben jutottak hozzá, hanem a levéltárosok munkaszobáiban. Izsák Lajos különösen nehéz körülmények

között vállalta a tárgyilagos történetírás követelményeinek való megfelelés feladatát, hiszen az 1945 utáni polgári ellenzéki pártok tevékenységének feltérképezése nem volt ingyére a korabeli hatalomnak.

A témaválasztása más szempontból szerencsés volt, hiszen a polgári ellenzéki pártok történetével való illetén foglalkozás provizórikusnak tűnő, elfeledésre ítélt szervezetekről és politikusokról szólt. Ez a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja „diadalának” árnyékában jelentéktelennek tűnő epizódok megörökítésének tetszett, tehát jó lehetőséget adott a tárgyilagos történetírói munka számára.

Az eredmény igazolta azt a közel nyolc éves intenzív és szívós munkát, amely 1980. január 4-én a kandidátusi cím elnyeréséhez vezetett, és amelyet már a tudományos fokozat megszerzésének folyamatában a szakma egyöntetű elismerése kísért. Ezzel együtt a *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949* című nagymonográfia csak 1983-ban jelenhetett meg. Át kellett esnie a politikai „lektorálás” nehézségein. Szerencsére a szakmai lektorok védőernyője működött, és így megszületett az első hatalmas tényanyaggal operáló könyv két pártcsoport, a polgári radikálisok és a konzervatív-liberálisok erőfeszítéseiről, összetett próbálkozásairól a polgári és demokratikus keretek kiépítésére, fenntartására, illetve utóvédharcaira. A könyv élesen szembeszállt az elhallgató és leegyszerűsítő törekvésekkel. A ténytörténelmet az is alátámasztotta, hogy a kötet mellékleteként több mint száz oldalon napvilágot látott ezeknek a pártoknak a politikai programja, ami így összegyűjtve sajátos nyilvánosságot adott az abban az időben alig vagy egyáltalán nem hozzáférhető politikai irodalomnak. Az eseménytörténet természetesen mindenekelőtt a parlamenti és a nyilvánosság előtt zajlott politizálásra összpontosult, hiszen a szerzőnek esélye sem lehetett például a SZEB vagy a pártközi értekezletek forrásaiba, de még fontos állami eredetű iratokba való betekintésre sem. A munka szikár tárgyilagossággal tárgyalta az eseménytörténetet, nyoma sincs benne valamelyik párt iránti elkötelezettségnek, sugárzik belőle a „harag és elfogultság nélküli” tárgyalás. Ebben az időszakban bátorságnak számított, hogy Izsák Lajos – ha bizonyos megkötésekkel is, de – állást foglalt a többpártrendszer 1948–1949-es felszámolása ellen. Mai szemmel maga a témaválasztás is egyre jelentősebbnek tűnik, hiszen egyrészt felveti a polgári liberalizmus rendkívüli gyengése okainak problémáját, másrészt a konzervativizmus korszerűsödésének, átalakíthatóságának gondjait.

A polgári liberális pártok rendkívüli gyengése hátterében természetesen ott áll a holokauszta hatása, a liberalizmus általános, nemzetközi hitelvesztése és a népi radikalizmus sodró ereje a munkások, a parasztság, sőt az értelmiség körében, vagy 1945-ben a félelem és így az FKGP védereje.

A könyv megjelenését elismerő kritika kísértte, amely méltatta a polgári politikusokról festett sokszínű tablót és azt, hogy a kommunisták dogmatizmusát nem 1949-től, hanem jóval korábban eredeztette a szerző.

Nem sokkal követte a nagymonográfiát 1985-ben *A Kereszténydemokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949* című rövid, alig százhatvan oldalas könyv a Négy Évtized sorozatban. Gondolatmenten követte a disszertációt, mégsem népszerűsítő kivonatról volt szó. Izsák Lajos a szélesebb közönségnek még pontosabb, még részletesebb, tudományosan igényes munkát nyújtott át. Reflektor irányult a pártalapítás előzményeire és arra a folyamatra, amelynek során a háborús események hatására a katolikus egyház keretein belül megérlelődött a felismerés, hogy ha az egyház a háború után politikai befolyást kíván szerezni, akkor szakítania

kell a hatalommal, új, szociális reformprogramot kell kidolgoznia, és mihamarabb létre kell hoznia egy másfajta szemléletű katolikus politikai pártot. A politikai katolicizmus ennek jegyében jutott el egy németellenes, antifasiszta platformig, a jövőt illetően konkrét tervei azonban alig jutottak túl a hagyományosság keretein. A keresztény Demokrata Néppártot 1945-ben többek között emiatt utasították el a koalíció pártjai. Mindszenty József ebben a helyzetben nem volt hajlandó Barankovics István mérsékelt politikáját támogatni, ami egyre nehezebb helyzetbe hozta a pártot, amely természetesen nem szakíthatott a legitimitását biztosító egyházzal és annak vezetőjével. A könyv szerint döntően ebben a konfliktusban kell keresni a 20. századi korszerű kereszténydemokrácia eszmerendszerét képviselő hazai politikai irányzat megmerevedésének fő okát. A kereszténydemokrata tábor 1946 őszén fordulatot hajtott végre, amelynek következtében elhatárolta magát a koalíciótól és a nyugati polgári demokrácia mellett cövekelt le. A Magyar Szabadság Párt és a benne csoportosuló jobboldali katolikus politikusok kudarca megerősítette ezt az elhatározást, főképp az 1947 tavaszán a fakultatív vallásoktatás kérdésében az állam és egyház között kialakult súlyos konfliktus miatt. Az 1947-es választásokon ezért vállalta Barankovics István és pártja a koalícióval szembeni ellenzéki szerepet. A könyv világossá teszi, hogy ennek képviselője mind nagyobb nehézségekbe ütközött a polgári erők felszámolására – a monográfia szóhasználatával „a politikai életből való kiszorítására” – törekvő kommunista magatartás miatt. A párt őrldött a kemény és rugalmasabb ellenzéki között. Hiába szorultak ki a mindszentysták, az iskolák államosítása körüli harcok tovább szűkítették a párt cselekvési terét, míg nem a Mindszenty-per megpecsételte sorsát. A könyv Barankovics Istvánnak a politikai katolicizmus korszerűsítésére tett kísérleteivel szimpatizál, mind Mindszenty József konzervatív ellenállásával, mind a kommunisták intoleranciájával szemben. Mái ható üzenete van a kismonográfiának: történelmi lehetőséget szalasztott el Magyarország, hiszen egy újfajta jobboldali kereszténydemokrata irányzat kibontakozása az egész magyar konzervativizmus kultúráját jelentősen befolyásolta volna.

A két mű, a nagy- és kismonográfia – mai szemmel – nem kisebb szerepet játszott, mint a 20. században meglehetősen erőtlén hazai polgári demokratikus hagyománykör 1944 utáni részének beemelését a nemzeti emlékezetbe a rendszerváltást megelőző évtizedben.

***

Terjedelmi korlátok miatt nem követhetem szigorú kronológiai sorrendben az életmű további alakulását. Szerencsére nincs is erre feltétlen szükség. 2010-ben jelent meg ugyanis *Pártok és politikusok Magyarországon 1944–1994* címmel egy olyan tanulmánykötet, amely mintegy összefoglalja Izsák Lajos addigi munkásságát, és ezt azzal nyomatékosítja, hogy bevezetőjében áttekintést nyújt Magyarország 1944-től 1956-ig tartó politikatörténetéről kitekintéssel a rendszerváltásig. Az első rész közel húsz tanulmánya több évtized tudományos kutatómunkájának eredményeit mutatja be. Bármilyen meglepő, ezek között ott van a Polgári Demokrata Párt 1944–1945-ös történetét taglaló és a *Párttörténeti Közleményekben* 1974-ben megjelent írás – és nem ez az egyetlen rendszerváltás előtről válogatott szöveg. Izsák Lajos azok közé az 1944 utáni korszakkal foglalkozó történészek közé tartozik, akiknek életműve vállalható a rendszerváltás után húsz évvel is. Nagy szó ez, kevesen mondhatják el ezt magukról, még kevesebben válogatnák bele a hetvenes-nyolcvanas években készült írásaikat egy ma megjelenő tanulmánykötetbe.

Ez a nagyszabású munka mutatja, hogyan alakult a pályája a nyolcvanas évek végén és a rendszerváltás után. 1989–1990 megmutatta, hogy az ellenzéki pártoknak vagy a koalíciós idők balrább helyezkedő pártjai demokratikus csoportjainak és személyiségeinek története negyven év elteltével sem fejeződött be, hanem folytatódott. Így fordult Izsák Lajos érdeklődése a kutatási lehetőségek megszületését követően az utótörténet, egyrészt az ötvenes évek és az 1956-os rövid életű újjászületés, másrészt az 1989–1990-es újjászerveződés felé. A kilencvenes évektől tehát tanulmányok sora született tollából, illetve 1994-ben megjelent a *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956* című, dokumentumokat is tartalmazó monográfia, amely beemelte a vizsgálódásba a Független Kisgazdapártot is. A pártprogramok világosan érzékeltették, hogy az ellenzékre mennyire szükség lett volna a független, demokratikus többpárti parlamentarizmus fenntartásában, de az egyre centralizáltabb politikai erőter szereplői a szovjet túlhatalommal a hátuk mögött mind kíméletlenebbül kényszerítették a politikai porond elhagyására ellenfeleiket, nem utolsósorban kriminalizálásukkal: nemzetellenesnek, reakciónak, haladásellenesnek, egyszerűen ellenségnek bélyegezve őket. Eközben óriási fölényrel nyertek parlamenti választást 1949-ben és szüntelenül népbarátiságáról és demokratizmusáról szavaltak.

Izsák Lajos könyveiben és tanulmányaiban egyre pontosabban és letisztultan formálódott ki 1944–1949, illetve az azt követő időszak politikatörténeti képe, amely egyetemi tankönyvekben és segédkönyvekben is nyilvánosságot kapott. A kötet 1944–1956 közötti időszak politikatörténetét összefoglaló bevezetője valójában több évtizedes kutatás, tapasztalat, új források által feltárt, más történészek, visszaemlékezők, különféle interpretátorok által leírt ismeretek és ezek kritikája nyomán leszűrt végkövetkeztetés. Olyan szintézis, amely nem tud, mert nem is akar elvonatkoztatni a tényektől, sőt azok jelentőségét hangsúlyozza minden „tényfüggetlen” történetírással szemben. Olyan szintézis, amely nem hajlandó semmilyen aktuálisan jól eladható szándék érdekében „megfelekedezni” erről-arról, hogy nagyobb nyomatókat adjon koncepciójának. Ennek a bevezető összefoglalónak az ad meggyőző erőt, hogy itt minden mondat sokszorosan átgondoltan került papírra, szinte minden szónak súlya van, nem kihagyható, elhagyható, átinterpretálható. Úgy pontos, ahogy ott szerepel.

Izsák Lajos persze nem vitatkozik, példát ad. Az ő történeti *ars poeticájának* a hetvenes évektől napjainkig ugyanis – ismétlem – nem kellett változnia. A végeredmény egy tudományosan megalapozott, ma is egyértelmű és határozott állásfoglalás elsőrangú jelenkor-történeti kérdésekben. Egészen pontosan a polgári demokratikus hagyomány bemutatásában és erre épülő értékelésében. Amíg a hetvenes években a polgári ellenzék a szocializmus végtelennek tűnő korszaka beköszöntével vált látszólag jelentéktelenné, ma ez pontosan ellenkező előjellel tér vissza, terjed és válik *mainstream* állásponttá. 1944–1948-at kizárólag az ötvenes évek előzményeként tárgyaló értelmezés, vagyis a szovjetizálás mindent átfestő képében a parlamentáris demokrácia erői újra láthatatlan és lényegtelen jelenséggé degradálódnak. A polgári demokratikus Magyarország pártokban, programokban, személyiségekben, tevékenységben megnyilvánuló jelenléte egyes történészek szerint másodlagos, sőt harmadlagos, irreleváns, felejtésre ítéendő, említhető vagy említésre sem méltó epizodikus eleme ezeknek az éveknek. Sőt, ahogy a Horthy-korszak egyre magasabbra kerül, a benne jelen lévő demokratikus ellenzék visszamenőleg is leértékelődik. Nemcsak a szociáldemokrata párt, de az FKGP, a Nemzeti Párt és az antifasiszta, náciellenes polgári jobb- és baloldal egyaránt. A bevezető ezzel szemben világosan sorolja azokat a tényeket, amelyek révén ezeknek a pártoknak az értékét 1944-et

követően meg lehet és meg kell ítélni. Izsák Lajos – a csak szovjetizálást látókkal szemben – világosan és ismételten leszögezi, hogy a Kisgazdapárt „leszalámizálását” és az 1947-es kékcédulás választásokat követően igenis jelentősnek tekinthető a magyar történelemben a polgári ellenzék utolsó újjászerveződésének pillanata, sőt hozzáteszi a „*Két fordulat*” *jelenkori történelmünkben: 1944–1945 és 1947–1949* című tanulmányban: „Magyarország történetében ez az időszak lényegében két fordulatot is eredményezett. Az egyik az 1944–45-ben elkezdett többpártrendszerű demokratikus jogállamiság megteremtésének a kísérlete és a koalíció évei voltak; a másik fordulatot pedig az jelentette, hogy 1949-re kialakult az egypártrendszer, vele párhuzamosan kiépült a szovjet típusú államrendszer, az ún. proletárdiktatúra, s vele együtt megteremtették a rendőrállamot.”

Az 1947-es választások után ugyanis a demokratikus erők egy rövid időre (minden ármány ellenére) megmutatták erejüket, s ha a magyar történelem inherens tendenciáit akarjuk megérteni, láthatjuk a parlamentáris demokrácia plebejus-polgári formája melletti elköteleződés dominanciáját a magyar társadalomban. Az 1947-es választást követő parlament a polgári pártok erős ellenzékbe szerveződésének ígérését jelentették egy olyan hatalommal szemben, amelyben – különösen a szociáldemokraták között – még demokratikus partnerekre is lehetett találni.

A polgári és demokratikus erők szempontjából az 1945–1948 közötti időszak mindig is a demokratikus köztársaság megteremtésének heroikus kísérlete marad. Levert forradalomnak is nevezhetnénk, akár 1848–1849-et vagy 1956-ot. Hasonlással élve az 1947-es választásokat követő hetek, hónapok a Világos előtti utolsó reménytelen csaták időszaka, de még a szabadságharc történetének része. Különös, hogy amíg a két nagy forradalom és szabadságharc történetekor nem jut eszébe történésznek, hogy azokat a győztesek felől értelmezze, addig az 1944–1948-as korszak esetében előszeretettel kisebbitik azoknak a progresszív tényezőknek a szerepét, akik történetének megírására Izsák Lajos szakmai tudásának legjavát áldozta, és persze akik ugyanúgy alulmaradtak, mint az 1848-asok vagy az 56-osok.

A „két fordulattal” jellemezhető alapvetés, gondolatiság tükröződik Izsák Lajos agrárpolitika-tanulmányaiban is, ahol az ellenzék 1945–1946-os magatartását a jogállami eszközök melletti kiállás és a kárpótlás igénye jellemezte. 1947-ben ezt a földdel rendelkezők védelme vette át, míg a második fordulat időszakát már teljesen más viszonyokkal írja le a szerző. Először a politikai és gazdasági érdekvédelem felszámolása, majd a parasztság kiszípolozásán át az egész társadalom szó szoros értelemben vett kiéheztetéséig jut el a rákosista rendőrállam. A napnál is világosabb, hogy a nagybirtok felszámolása és a differenciált birtokos parasztság létrehozása, illetve ennek differenciált felszámolására tett meglehetősen hatékony, ám 1953-ban megbukott kísérlet nem fér bele ugyanabba az értelmezési keretbe.

Nem hiányoznak az életműből a külpolitika, a nemzetpolitika nagy kérdésével kapcsolatos írások sem. Legelső helyen az ellenzéki pártok külpolitikájáról szóló terjedelmes tanulmányt kell megemlíteni. Remény és keserű kijózanodás története ez. Előbb a határainkon túl élő magyarság sorsát, valamivel később a békeszerződést és legvégül a függetlenség esélyét illetően. De amíg a koalíciós erőterben e kérdések nyíltan napirendre kerülhetnek, az ellenzék tiltakozást javasolhat a párizsi döntés ellen, hogy aztán tudomásul vegye a megmásíthatatlant, 1947 őszéig még önállóan meghirdetett függetlenségi programmal léphet fel, addig a szovjetizálás időszakában, 1947 végétől erre már nincs lehetősége. Itt is jól meghúzható a szakaszhatár. Pontos a békeszerződés ratifikációs parlamenti vitáját felidéző írás, amely egyszerre mutatja be egy

még sokszínű parlament fájdalmas és sokrétű reakcióját a második Trianonra és érzékelteti a szovjet megszállás megszűnésével, a szuverenitás visszaszerzésével kapcsolatban táplált remény elvesztését a Nagy Ferenc-kormány szétverését követő hetekben.

A második fordulatról, az 1947–1949 közötti, illetve az utána jövő évekről szóló írások természetszerűen nem kelthetnek vitát. Ezek a tanulmányok részben azokban a kutatásokban való részvételt dokumentálják, amelyek az ötvenes évekről, a koncepciós perekről szólnak, és amelynek egyik terméke a Gergely Jenővel közösen készített Mindszenty vizsgálati és perdokumentáció volt.

Izsák Lajos munkásságában a pártok mellett fontos szerep jutott más politikai intézmények és jelenségek vizsgálatának. Foglalkozott választáskutatással, más tanulmányok a kormányok történeti vizsgálatába engednek betekintést. Mégis a pártokhoz a leghűségesebb, és amikor a források engedték, azonnal folytatta a polgári pártok történetének feltárását 1956-ban, majd szinte átlépve a történettudomány határmezsgyéjét, 1989–1990-ben is.

Az életműkötetben politikusportrékat tartalmazó írások is fellelhetők. Meg kell jegyezni, hogy egyet, nevezetesen Pfeiffer Zoltánét külön tanulmányban is kiemel a szerző az *Egy rövid életű ellenzéki párt és vezetője Magyarországon 1947-ben* címmel. A 24 portréból álló válogatást Izsák Lajos így indokolja: „A politikuspályák elemzése, a portrék elkészítése adódott a pártok történetének kutatásából, valamint abból, hogy mind az egyetemi oktatásban, mind a közvéleményben nagy igény mutatkozott elkészítésükre, megírásukra. Ezek a politikusok ugyanis vagy valamelyik párt vezető személyiségei voltak, vagy fontos állami, közjogi funkciót töltöttek be. Így valamilyen módon formálói voltak 1944 utáni történelmünknek.”

Az életrajzok valamennyi miniszterelnököt bemutatják 1944-től 1993-ig. Különösen szerencsés a jelenkortörténeten túlnyúlóan Antall József szerepeltetése, akit az 1944 utáni, az 1956-os polgári demokratikus hagyomány és a nyugat-európai modern kereszténydemokrácia kapcsolatának megtestesítőjeként tisztelhetünk. A kormányfőkön kívül ott szerepel a koalíciós korszak pártjai első számú vezetői közül Balogh István, Barankovics István, Kéthly Anna, Slachta Margit, Sulyok Dezső, illetve néhány valóban fontos politikus, mint Kovács Béla, Peyer Károly és Zsedényi Béla. Zsedényi szerepét egyedülálló közjogi helyzete is indokolja, nevezetesen, hogy nemcsak az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke volt, de harmadmagával az államelnöki tisztelet is betöltötte.

Életrajzi tanulmányokról van szó, amelyek a személyes életút mellett a politikai karrierre helyezik a hangsúlyt és a legfontosabb tisztségeknél minden esetben beágyazódnak egyfajta politikai környezetrajzba. Külön is kiemelendő az írások élvezetes stílusa, például a bohém Dinnyés Lajos humorral gazdagon fűszerezett portréja. Fontos Fock Jenő megjelentetése, akinek az 1968-as gazdasági reformban játszott meghatározó szerepét teljes joggal hangsúlyozza Izsák Lajos. Sok esetben összefoglaló értékeléseket is kapunk a szereplőkről. Például felmerül a kérdés: vajon a miniszterelnökök közül a történelem kinek a szerepét ítéli sikeresnek vagy csak pozitívnak, még akkor is, ha távozása vereségnek számított? Miklós Béla életrajza így fejeződik be: „Halálával olyan államférfi távozott az élők sorából, akinek kétségtelenül jelentős szerepe volt a magyar demokrácia megvalósításáért folyó küzdelemben.” A válaszok azonban nem minden esetben fogalmazhatók meg egyértelműen, véglegesen és a szerző sem vállalkozik erre. Az életrajzok alapján azonban az olvasó kedve szerint kísérletet tehet megfogalmazásukra. Gazdag tényanyagot kap segítségül.

***

Az életműkötet nem zár le semmit, csak összefoglal, és Izsák Lajos történelmi alkotásainak minden értékét felvonultatja az olvasó előtt. A politikai aktualitások, az elhamarkodott, a megalapozatlan ítéletek felől a tudományos vizsgálódás fontosságának felismerése, a kiküzdött, de maradandó igazságok megbecsülése felé viszi olvasóját. Ezért érdemes elmélyedni benne.

Személyiség és történelem 20. századi magyar politikusok példáján

 személyiség valós történelmi szerepét tárgyaló terjedelmesebb dolgozatban nyilvánvalóan számos szempont mérlegelendő. A mostani szűk terjedelemben „csupán” azt vizsgáljuk: milyen volt az illetők *helyzetfelismerő* és *helyzetkihasználó* képessége.

***

Tisza István helyesen ismerte fel, hogy recseg-ropog a dualizmus építménye, jól látta, hogy a nemzetiségek milyen keményen fordultak a magyarság birodalmon belül élvezett társnemzeti pozíciója ellen, jól látta, hogy a szarajevói merénylet után, ha fegyverhez nyúlunk, abból világháború kerekedik. (Miközben – mondjuk – a külügyekben maga és mások által szaktekintélynek tartott ifj. Andrássy Gyula meg volt győződve arról, hogy az angolok nem fordulnak ellenünk, az oroszok nem adnak fegyveres segítséget Szerbiának.) Tisza jól látta, hogy a világháborúból a magyarság semmiképpen sem tud jól kijönni. Ha győzünk, akkor a németek hegemon szerepbe kerülnek, ha veszünk, akkor a nemzetiségek szétszedik a Szent István-i birodalmat. Ugyanakkor képtelen volt meglátni, hogy az állagörző liberalizmus eszköztára messze nem elégséges az érlelődő polgári demokratikus forradalom elhárítására.

Károlyi Mihály helyesen ismerte fel, hogy az ország polgári demokratikus átalakulása van napirenden, de azt képtelen volt meglátni, hogy a történelem kegyetlen természete (amit egyébként természetesen sok vonatkozásban ő is jól ismert, aztán hamari bukása után élete végéig azt saját bőrén volt kénytelen megtapasztalni) jegyében az antant számára szinte teljesen lényegtelen az irányukban addig követett, számukra előnyös politikája. Nekik az volt a döntő, hogy tud-e, akar-e az új Magyarország tényezővé válni Németországgal szemben. Nem tudott, nem tudhatott.

Károlyi közmondásosan nem ismerte fel, hogy forradalma időszakában a szociáldemokraták egyre inkább kommunistaként cselekszenek, s ebből adódott az ő végzetes tévedése 1919. március 20-án.

Hatalma birtokában Károlyi nem tudta kihasználni a parasztság föld utáni mérhetetlen vágyát. Ha ezt megteszi, akkor időben szervezhetnek olyan zsoldos hadsereget, amely a betolakodó szomszédok önkényeskedését feltehetőleg mérsékli. Ezzel ugyan a Szent István-i birodalom bukásán nem változtathatott, hiszen annak sorsát a világháború elvesztése pecsételte meg, ám a trianoni ország mérete feltehetően kedvezőbb alakult volna.

Ezt segítette volna az általános választások mielőbbi megtartása, amelyet a forradalom pártjai bizonyosan fölényesen megnyernek. A késlekedés döntő oka az a (szinte minden kortársa által osztott) illúzió volt, mely szerint az ország történelmileg kialakult nagyságában megőrizhető.

Horthy Miklós sok mindent helyesen ismert fel 1919 nyarán, ez sokban segíti őt majd a kormányzói székbe emelkedésében. Bár osztályhelyzete, rokonszenve a keresztény középosztály katonai diktatúrás törekvései oldalára állította, s azt a köztudottnál jóval tovább képviselte, mégis, amikor törésre kerül majd sor 1923-ban Bethlen István és Gömbös Gyula között, akkor nem habozik az őt felemelő társaitól elhatárolódni. A harmincas évek végéig tudja, hogy kit kell támogatni, és kit kell elejteni. Tudja, hogy mikor kell váltania, mikor szükséges Bethlen, majd Gömbös ellen fordulnia.

Ám azt a nagy ellentmondást, amely az ország külpolitikáján belül feszült, nevezetesen hogy a Szent István-i Magyarország visszaállításához nincs saját erő, az csak nagyhatalmi partner(ek) akarata révén vihető keresztül, amiből következően a maradék ország biztonságát teszik kockára, Horthy Miklós csak 1938 augusztusáig mérlegelte. Hitler Adolffal 1938 augusztusában Kielben történt találkozásán – kormányfője és külügyminisztere tanácsát elfogadva – elhárította az egyszerre hallatlanul kedvező és egyben életveszélyes ajánlatot: Magyarország legyen Csehszlovákia szétzúzásában a kezdeményező.

Az első bécsi döntéssel (hiszen annak jogi alapját a London és Párizs részvételével létrejött müncheni szerződés képezte) az akkori vezetés még nem kockáztatta az ország jövőjét, ám a másodikkal bizony már alaposan azt tették. Még inkább ez volt a helyzet az 1941 tavaszi délvidéki akcióval, ahol bizonyíthatóan Teleki államférfiúi fellépése tartotta vissza a kormányzót attól, hogy minden mérlegelés nélkül elfogadja a kielői ajánlat másolataként is felfogható újabb hitleri javaslatot.

Kristálytisztán látható a kormányzó téves helyzetértékelése a Szovjetunió elhamarkodott megtámadása, majd az ország 1944. márciusi megszállása körül. Jól döntött a kormányzó (és a helyzetet is jól használta ki) a budapesti zsidóság deportálásának leállításában 1944. július 6-án, de ez nem feledtetheti felelősségét, hogy előtte nem kísérelte meg megakadályozni a több mint négyszázezer vidéki zsidó elhurcolását.

Súlyosan rosszul mérte fel a kormányzó az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet előtt a helyzetet, s ezzel jelentős mértékben hozzájárult a lépés teljes csődjéhez. Javára írandó ugyanakkor, hogy az előkészületek jegyében olyan levelet volt képes J. V. Sztálinnak elküldeni, amely mély antikommunista előítéleteinek pillanatnyi zárójelbe tétele nélkül elképzelhetetlen volt, s amely levéllel hatást tudott gyakorolni az egyébként messze nem könnyen befolyásolható diktátorra.

Bethlen István helyesen ismerte fel, hogy az országnak Trianon után be kell illeszkednie a korabeli Európába. Komoly belpolitikai ellenerőket leszerelve miniszterelnökként képes volt az ország sorsát átmenetileg ennek jegyében formálni. Ám (széles társadalmi körökkel összhangban) képtelen volt meglátni, hogy a békeszerződés után semmi esély a Szent István-i birodalom feltámasztására. A történeti közgondolkodás a mai napig nem látja, hogy az ország második világháborús tragédiájában a tíz esztendőn át miniszterelnöki posztot betöltő államférfinak bizony nem lebecsülendő a szerepe és felelőssége. Szokásosan felemlégetik az utódainak a végzetes lépéseit bíráló megnyilvánulásait, ám arról már jóval kevesebbet lehet olvasni, hogy a döntően a hitleri Németország melletti politika meghozta területi revízió csapdájában nő az országra a végzet. Bethlen pedig örömteli elégtétellel veszi a revíziós politika sikereit.

Teleki Pál kétszeri miniszterelnöksége közül a második égett mélyebben bele a történeti köztudatba, ám az első is igen jelentős s alapvetően előremutató volt. Hiszen az 1920/21-es időszak

fő vonalában az utód Bethlen István dolgát könnyítette meg. A második miniszterelnökség legdöntőbb mozzanata minden bizonnyal az a kétségbeesett, reménytelen birkózás volt, amelynek tengelyében a fegyveres semlegesség koncepciójának megőrzése állt. Ez azt jelentette, hogy az európai *status quo* átrendeződésének folyamatából úgy húzzon az ország hasznot a trianoni csonkaság enyhítésére, hogy az jövőt ígérő legyen. Vagyis megmaradjon a nyugati világ jóindulata.

Eleve bukásra ítélt célkitűzés volt. Olyan intellektus, mint Teleki Pál erre a képtelenségre csakis azért vállalkozhatott, mert foglya volt a magyarság már régen letűnt nagyságának. Teleki egyszerre látta az ország gyengeségét, amelybe igencsak beletartozott a szociális elmaradottság mély ismerete s a régi nagyság nagyon is eleven ígérete.

A feladvány megvalósíthatatlanságát az 1941. április 2-áról 3-ára virradó éjszaka hosszára nyúlt árnyai tették számára kézzelfogható valósággá. A helyzetfelismerés tehát kifogástalan, s vélhetőleg nagyon kevesek számára látható volt. Helyzetkihasználásról ellenben még elméletileg sem lehetett szó. Hiszen a helyzet kruciálisan nehéz volt. Cselekedni itt kizárólag egyképpen lehetett volna. A nemzet elé állva elmondani, hogy az addig követett politika zsákutcába vitt, s onnan az anyaország épsége érdekében vissza kell fordulni. Robusztus államférfiúi erő birtokában is vélhetőleg megoldhatatlan volt a feladvány. Teleki kísérletet sem tett a megvalósításra. Ám arra volt ereje, hogy élete feláldozásával lármafát állítson: ne tovább! Az államfő és a külügyminiszter bizonyosan megértette az öngyilkos tett üzenetét.

Mégis mentek tovább ezen az úton. Hiszen az pillanatnyi sikert, nagy népszerűséget hozott. És a pillanat varázsa alól oly nehéz szabadulni.

Így kínáltatott meg miniszterelnöki bársonyszékkel Bárdossy László. Olyan történelmi szituációban, amelyben még egy államférfi számára is irgalmatlanul nagy lett volna a lecke. Bárdossy ellenben – maga is tudta, látta, (később) beismerte – nem ez a minőség volt. Mégis vállalta a feladatot. Életével fizet majd ezért. 1943-ban már bizonyosan látja nem túl távoli sorsát. Megkockáztatjuk: 1941-ben is tudta, hogy könnyen ez lehet a sorsa. De abban is bizonyosak lehetünk, hogy annak elkerülésében is erősen reménykedett. Mert nem működött helyzetfelismerő képessége. A Teleki Pál által állított lármafa ellenére sem.

Mert ő is foglya volt Bethlen István és mindahányak illúziójának. Miniszterelnöksége 11 hónapja három világhatalommal való hadiállapot megszületését eredményezte. A történelmi közgondolkodás többnyire a Londonnal és Washingtonnal való végzetes szembekerülésért legalább annyira elmarasztalja, mint a Szovjetunióknak küldött „hadüzenet”-ben vitt szerepéért. Holott világosan látható: az ösbűn a Szovjetunió *akkor* és *úgy* történt megtámadása volt. Nem annak okán, hogy ő lett volna első helyen a vétkes. Abban Horthy Miklóst kell a történésznek elmarasztalnia. Bárdossy történelmi bűne „csupán” annyi, hogy *felelőtlenül* cselekedett. Miközben törvényben rögzítetten felelős magyar miniszterelnök volt. Ám nem élt ezzel a jogállásával. Igaz, azt az államfő veszi el tőle. Ellenben neki joga lett volna másként cselekedni.

Főben járó perében, 1945-ben majd maga ismeri be, hogy nem volt tisztában helyzetével.

Helyzetkihasználásról tehát még elméletileg sem lehet szó. Ám a mulasztás tényét a historikusnak mindennek ellenére fel kell említenie.

Bajcsy-Zsilinszky Endre nem volt soha ilyen magas politikai poszton. Emlékezete mégis élénken él a történelmi köztudatban. Hiszen szíve dacában – amikor választott halálába ment – lángként égett népének dühe. Történelmi szerepe körül ellenben máig messze nincs konszenzuális megnyugvás.

Higgadtan nézve látható, hogy nem volt jó politikus. Sokszor inkább az indulat, mint a józan mérlegelés, alapos helyzetelemzés szabta meg szavait, cselekedeteit. Politikai felfogásának nem kis ellentmondása, hogy miközben a húszas évek végétől mind hangosabb szóval helyesen óvta nemzetét a német imperializmus melletti elköteleződéstől, ám (ő is) képtelen volt szakítani a Szent István-i birodalom újjászületésének ábrándjával. Romantikus világlátása helyzetelemzéseit számos ponton tette történetietlenné, irreálissá. A merőben más alkatú Szekfű Gyula joggal írta neki (válaszképpen a *Magyar történetet* több ponton vak indulattal támadó terjedelmes bírálatára válaszképpen), hogy lehetetlenség vele kezét fognia. Bajcsy-Zsilinszky nemzeti összefogást szorgalmazott, de közben vad indulatai ökölbe szorították a kezét. S az ökölbe rántott kézzel hogyan is parolázhatna bárki?

Helyzetkihasználási képességről esetében „csak” annyiban beszélhetünk, hogy számos esetben volt bátorsága szembemenni az árral, volt bátorsága saját korábbi előítéleteinek az elvetésére. Cikket adott a szociáldemokrata *Népszava* 1941. évi karácsonyi számába, az újjvidéki gyalázat kivizsgálását magukból kivetkőzött nyilas képviselők tombolása közepette követelte stb. A nemzeti panteonban minden bizonnyal erkölcsi nagysága, bátor kiállásai, választott halála okán illeti meg a hely.

Kállay Miklós irgalmatlanul nehéz helyzetben vette át a miniszterelnöki posztot 1942 márciusában. Az őt pozícióba emelővel összhangban helyesen ismerte fel, hogy a német szövetség tragédiával fenyeget, ezért tudta, hogy a másik oldal irányában kell béketapogatózó lépéseket tenni. A máig sok helyütt felbukkanó téves nézettel szemben politikáját nem a *kállai kettős* jellemezte. Nagy németbarát szövegek fedezékéből igyekezett a magyar csónakot a német gályától eloldani. Nem voltak kiugrási kísérletei, hiszen fel sem merült benne, hogy Moszkvában kopogtatva törekedjen a másik oldallal kapcsolatra. Mivel – messze nem egyedülállóan – jól sejtette, hogy a háború elvesztése nem csupán szovjet hegemonia alá helyezi az országot, de előbb-utóbb a polgári rend felszámolására is sor kerül, ezért újabb és újabb kétségbeesett békekísérletei az ország angolszász megszállását célozták. Winston Churchill ugyan még Teheránban is tett ilyen kísérletet, ám a Roosevelttel támogatott Sztálin ezt felülírta. Kállay Miklós mindaddig a kívánsággondolkodás csapdájában kormányzott, míg a Klessheimben a Führerrel drámai szöcsatákban is alulmaradó Horthy Miklós kényszerűen elfogadta felmentését.

Kállay messze nem mérte fel helyesen az ország nemzetközi helyzetét. Sem akarata, sem képessége nem volt, hogy a bekövetkező német megszállással az országot szembefordítsa. Ám jelentős szélsőjobboldali belpolitikai ellenlábasaival s a berlini súlyos nyomással szemben megakadályozta, hogy az ország még mélyebbre süllyedjen a háború mocsarában. Ebbe az a nagyon fontos eredmény is beletartozott, hogy a tengely-Európában (a finnek mellett) egyedül az ő országa őrizte meg a korlátozott parlamentarizmust, s ebből is következőleg a zsidóság mintegy nyolcszázezer fős tömbje – ugyan rengeteg megalázó korlát között, ám mégis – miniszterelnöksége idején legalább létében háborítatlanul él.

Rákosi Mátyás helyzetfelismerő képessége hol jól, hol igencsak rosszul működött. Ahhoz természetesen nem kellett különösebb judícium, hogy felismerje az 1945 utáni Magyarország Moszkvától függő viszonyát, s az antifasiszta koalíció belüli konfrontáció kiterjedésére is könnyen megláthatóvá tette, hogy a szovjet hegemonia tartós lesz. Az elfogulatlanságra törekvő történész hozzáteszi, hogy Rákosi önként, politikai meggyőződésből folytatott olyan politikát,

amelyben alárendelt jelentőségű volt, hogy a magyar állam Moszkvával szemben valójában nem független. Mert számára a kommunista rendszer bevezetése volt a fő cél. Ennek érdekében azon munkálkodott, hogy a Szovjetunió hegemoniáját a magyar társadalom elfogadja.

Az sem igényelt nagyobb politikai talentumot, hogy ez a helyzet Rákosi számára igen jó lehetőséget kínál politikai ellenfelei legyőzésére, amit Rákosi közismerten igen eredményesen aknázott ki. A neve alatt és tevékeny irányításával meghonosodott terrorrendszer alaposan diszkreditálta a szocialista berendezkedést, ám az akkoron még igen meghatározó és közeli emlékeket hátrahagyó előző rendszer 1945-ben olyan csődtömegbe torkollott, hogy az 1956. október 23-án elemi erővel kirobbant népfelkelés, majd szabadságharc fő vonulatához tartozóknak eszük ágában sem volt a tőkés viszonyok helyreállítása. Sokkal inkább egy emberarcú, Moszkvától egyenrangú bánásmódot élvező világot szorgalmaztak.

Rákosi tévesen mérte fel a Sztálin halála utáni helyzetet, nem látta meg az SZKP XX. kongresszusa korszakos jelentőségét, s minden bizonnyal ennek köszönhetően is helyzetét félreismerve intrikált Moszkvában 1957-ben Kádár János ellen. Természetesen az akkori helyzet is meglehetősen zűrzavaros volt. Hruscsov helyzete még messze nem olyan szilárd. A szovjet felső vezetésen belül nem kevesen gondolkodtak Rákosihoz hasonlóan.

Nagy Imre történelmi nagysága erkölcsi tartásában, a szocializmus hirdetett elvei szerinti politizálás lehetőségeinek keresésében, abban van, hogy a halál árnyékában is volt ereje lemondásának megtagadásával makacsul ellenezni a Kádár-rendszer legitimitását. Helyzetfelismerő képességének voltak eredményei a Sztálin halála utáni helyzetben, ám azt tartósan nem tudta kihasználni. Bár alá kell húzni, hogy a Rákosival való küzdelmében 1955-re bekövetkezett teljes vereségét döntő mértékben a moszkvai hatalmi viszonyok számára végzetesen kedvezőtlen fordulatai okozták.

Helyzetfelismerő képességének legnagyobb fogyatékosságai ellenben leginkább az 1956. október 23. utáni két hétben mutatkoztak meg. A bipoláris világ kegyetlen valósága, az atomháború fenyegető lehetősége világosan megmutatta, hogy a Szovjetunió hatalmi érdekeivel szemben az Egyesült Államok érdemben semmit sem fog tenni. Ebből következőleg Nagy Imre sorsát az a tény pecsételte meg, hogy semmiféle komoly jelét nem tudta felmutatni egy kommunista rendszer konszolidálásának. Hiszen sem egy ütőképes kommunista párt, sem egy hatékony hadsereg, sem a kommunista uralmat segítő titkosrendőrség, sem a tömegeket eredményesen manipuláló tömegtájékoztató terén nem voltak eredményei.

Moszkva ezért döntött az agresszió mellett. A higgadtan mérlegelő történész természetesen elmondja, hogy Nagy Imrének lényegében sem módja, sem ideje nem volt ezeknek az igényeknek megfelelni. Ám a történelem kegyetlen természetéből következően nem az a kérdés, hogy volt-e rá idő, volt-e rá mód. A kérdés az volt, hogy a magyar kormányfő meg tud-e felelni ezeknek a követelményeknek vagy sem. Nem tudott.

A helytartó gyűlölt szerepét kénytelen-kelletlen elvállaló Kádár János helyzete ezért november 4-én és utána még nagyon sokáig mérhetetlenül nehéz volt. Helyzetfelismerő képessége rengeteg alakoskodással, álnoksággal párosult. Szovjet szuronyok hegyén került az ország élére. Nem csupán a megtorlás eszközével élt keményen, de azt is világossá tette, hogy diktatúrája nem lesz terrorrendszer. Lehet, hogy 1956-ban lobbant utoljára magasra az a magyar akarat, amely évszázadokon keresztül annyi véráldozatot hozott a nemzeti függetlenségért. Ám az bizonyosan tudható, hogy az új rendszer a megvásárolt legitimitás mind látványosabb eredményeivel

büszkélkedhetett. Kádár János helyzetkihasználó képessége az évek során jelentős mozgástérbővítést eredményezett.

A kompromisszumok robotosaként államférfivá növekedett Kádár Jánostól az 1973-as olajár-robbanással kialakult helyzet (amely mögött ott bújt meg a még nagyobb baj, nevezetesen hogy a Kelet lépést veszített a Nyugattal való gazdasági versenyfutásban) kommunista felfogásának ortodox alapelemeitől történő megszabadulását követelte. Ám ezzel már nem tudott megbirkózni. Nem tudott megszabadulni a teljes foglalkoztatás, a fix árak dogmájától. És nem szabadulhatott az életszínvonal állandó emelésének követelményétől sem. Hiszen rendszerének szilárdsága éppen ezeken az oszlopokon nyugodott. Ezért hiába aratta mindeközben látványos külpolitikai sikereit, 1987–1988-tól a mindinkább megváltozó Mihail Gorbacsovban sem támaszt, hanem hovatovább ellenfelet lelt.

Az 1988. évi májusi pártértekezlet nem csupán személyes bukását, rendszerének csődjét is meghozza.

1989-ben Antall József szinte a semmiből, a teljes ismeretlenségből lesz a rendszerváltó Magyarország első kormányfője. Hiába futott azóta az idő homokóráján több mint két évtized tova, aligha lehet ma még az ő teljesítményéről *összegzően* történetileg hiteleset mondani. Sok mindenben lehet (és kell) természetesen elutasítani a politikáját ért ócsárlásokat, míg az államférfiúi nagyságáról szóló eszmefuttatások is feltehetőleg túlzóaknak mondhatók. Ám jó néhány dolgot biztonsággal állíthatunk. Az egyik az, hogy – minden pártpolitikai kötődése ellenére – Antall József képes volt az *egészben* gondolkodni. Tehát országát a világban, nemzetét pedig a pártok felett látta. Ehhez rendelkezett azzal a műveltséggel, amely a politikusok világát jó ideje meglehetősen ritkán jellemzi. Így lehetett az, hogy az MDF nagy választási győzelme mámorában is helyesen ismerte fel az államfői poszt ügyében a vesztes párttal való megegyezés elkerülhetetlenségét. Az is jól látható – bármit is állítottak ellenlábasai –, hogy a demokratikus berendezkedés tántoríthatatlan híve volt. Tehát maradéktalanul akceptálta a politikai pluralizmus játékszabályait.

Neki az akkor is irgalmatlanul nagy nehézségek percig sem sugallták azt, hogy le kell térni erről az útról.

A konstruktív bizalmatlansági indítvány gondolata – mint a kormányzati stabilitás garanciája – ismeretesen Németföldről származó import, s azt sem lenne helyes mondani, hogy ő volt az importőr. De ő volt az első ember, s ezért elsősorban mégis az ő nevéhez köthető az elgondolás hazai földre ültetése. Bízvást elmondható, hogy ennek híján az elmúlt bő két évtized honi nehézségei a bekövetkezettnél is beláthatatlanul súlyosabbak lettek volna.

***

Az elmondottak (is) vélhetőleg amellett érvelnek, hogy a személyiségnek mindenkor igen nagy a történelmi szerepe. Nem helyes azt a körülmények súlyára hivatkozva elmosni. Ám a másik végletbe esés hibájától is óvakodnunk kell.

A „nyilas nők” vizuális emlékezete

z, hogy a Vörös Hadsereg által elfoglalt Kelet-Európában a történelem befejezetlen történelem lett, azaz nemzedékek nem néztek szembe a holokausztban játszott szerepükkel, mára már közhely. Ez a tanulmány azt elemzi, hogy ez az elkövetőkkel kapcsolatos megosztott és befejezetlen múlt hogyan kapcsolódik a vizuális reprezentációhoz. Azt a paradoxont vizsgálom, hogy bár a második világháború időszakában már megkezdődött a fényképezés és a filmezés tömegessé válása, mégis hiába kutattam végig az összes rendelkezésre álló közgyűjteményt, a második világháború alatti szélsőjobboldali női politizálással kapcsolatban alig találtam erről fényképet.¹

Miért hiányoznak ezek a képek a közgyűjteményekből – és a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatást dokumentáló újságokból? Miért nem dokumentálták a női háborús bűnösöket egy olyan országban, ahol a szélsőjobboldali Nyilaskeresztes Párt tagjainak 10–30%-a nő volt?² Miért hiányoznak a fényképekről a nők, noha a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatásban az elítélt háborús bűnösök 10%-át ők adták?³ Miért nem az emlékezet részei azok a nők, akiket háborús bűnösöként kivégeztek, amikor a Németországgal szövetséges országok közül Magyarországon végezték ki a legtöbb háborús bűnös nőt, bírósági tárgyalást követően? Ha mégis készültek a nőkről felvételek, akkor is rendezetlen levéltári dobozokban, vagy hozzáférhetetlen magángyűjteményekben található. Hogyan lettek ezek a képek elfelejtett képek?⁴ Hogyan függ össze ez a felejtés Magyarországon a második világháború megosztott emlékezetével és mi ebben a társadalmi nemek szerepe?⁵ És mi a szerepe az internetnek abban, hogy ma a szélsőjobboldali weboldalak mindenki számára hozzáférhetővé teszik ezeket a korábban „elfelejtett” képeket, melyeket a szélsőjobboldali politizáló és női elkövetőkről készítettek?

Hiányzó háborús bűnös nők: a reprezentációs hiány okai

Ennek a kollektív emlékezetben megjelenő reprezentációs hiánynak több oka van. Az egyik a nők általános láthatatlansága a szélsőjobboldali mozgalmakban: a politikai élet megélését vagy a politikai munkát, amit nők végeztek, nem fotózták annyira. A nők a politikai életben általában

---

1 Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára (MNMF), Rendőrségtörténeti Múzeum (RM), Magyar Fotográfiai Múzeum (Kecskemét – KFM), Getty-gyűjtemény, MTI Fotótára.

2 PETŐ 2009: 48–52.

3 BARNA–PETŐ 2012.

4 PETŐ 2009a: 147–151.

5 PETŐ–SCHRIJVERS 2009: XI–XIX.

marginalizáltak, és ez alól a szélsőjobboldali pártok sem jelentettek kivételt. A megtalált képeken titkárnők vagy a gyorsíró-jegyzőkönyvvezetők szerepelnek csak.⁶ Ugyanakkor a pártban jó néhány karizmatikus női vezető volt, akiről nem maradt fenn fénykép. A pártélet formalitásait a Szálasi Ferenc kassai látogatásakor készült csoportkép is mutatja.⁷ A Ferenc-napot ünneplő nyilas nőszervezetről készült kép szintén a szokványos csoportkép ikonográfiáját követi.⁸ Egyenruhás nők mint illusztráció szerepeltek a pártéletben, és ilyenkor nem ártott, ha az illető nő nagyon csinos volt.⁹ A kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeumban viszont találtam a katonai ruhában, a kertjében pózoló nőről készült privát fotót, ami azt mutatja: az egyenruha nyújtotta hatalom és biztonság a nőket is megérintette.¹⁰

A nyilas kormányzás rövid és kegyetlen alig hat hónapja alatt a nyilas főhadiszálláson, a Hűség Házában tartott nyilas nagygyűlésről készült fényképen a sok férfi között megtalálhatjuk Thománét és Dücsónét, a két egymással vetélkedő nagy hatalmú nyilas növezetőt, meglehetősen távol egymástól.¹¹ Ez az egyetlen fennmaradt kép róluk. Természetesen bizonyos fényképeken jelen vannak a feleségek is, akik megtestesítik a középosztálybeli ideált, és lojális támogatói a fontos pártpozíciót betöltő férjüknek, mint Hubay Kálmáné.¹²

A másik ok, ami miatt kevés kép maradt fenn, az, hogy a korszak a képrombolás időszaka is. A sok száz átnézett népbíróági dossziében nem találtam egyetlen fényképet sem: nem használták bizonyítékként a fényképeket. A ránk maradt fényképek nem magát a büntettet dokumentálták, hanem a felelősségre vonás folyamatát. Ez alátámasztja a feltételezését, hogy a népbíróági folyamatnak kulcsszerepe volt a háború emlékezetének létrehozásában.¹³ Ha készült is atrocitást megörökítő kép, azt a közelgő felelősségre vonástól félve megsemmisítették. Így a fényképek legfontosabb jellemzője: a szinkronicitásból adódó bizonyítóerő tűnt el.

A harmadik ok, ami miatt kevés fotót találtam, az az 1945 után domináns antifasiszta diskurzus, amely nem hagyott helyet számukra, és ezeket az emlékeket elmesélhetetlenné, reprezentálhatatlanná tette. Nem véletlen, hogy az itt elemzendő fotók magángyűjteményekből kerültek elő, illetve kerültek a szélsőjobboldali weblap, a „Suttogó” saját, hungarista történelmi dokumentáló tárhelyére. (Nevét a weblap arról kapta, hogy az „igaz” tudást csak suttogva lehet elmondani, mert a domináns antifasiszta diskurzus elnémítja az „igaz hazafiakat”.)

6 Kovács Klára, Szálasi titkárnője jegyzőkönyvet vezet, Getty 508770000; A Hűség Házában a Nyilas Nagytanács gyűlése. MNMF 1489-1954. Érdekes, hogy a www.suttogo.hu is leközlí az utóbbi képet, de kinagyítva, és azt a változatát, melyről a titkárnő lemaradt.

7 A kassai nyilas nőszervezetnél tett látogatást Szálasi Ferenc, Vojtech Kárpát magángyűjteménye.

8 A Budapest XI. kerületi pártszervezet 1940-ben Ferenc-napot ünnepel, www.suttogo.hu

9 Salló János a Nemzeti Front Kiállítás megnyitóján 1939-ben, Getty 50440527.

10 Egyenruhás nő képe, KFM 0144063.

11 Nagygyűlés a Hűség Házában. MNMF 1511-1954. A kettejük vetélkedéséről és a szélsőjobboldali nők élettörténeteiről lásd PETŐ 2012: 248–264.

12 Hubay Kálmán és felesége: www.suttogo.hu, eredetileg Getty.

13 PETŐ 2007: 335–349.

Nők a politikai igazságszolgáltatás működéséről készült fotókon

A feltárt fényképporrások másik fele a nők népbírósi folyamatban való részvételéhez kötődik. Lutz Gizella, Szálasi felesége portréját az Andrássy út 60.-ban készítette a fotós, hiszen Péter Gábor, a titkosrendőrség vezetője komoly energiákat fektetett abba, hogy a háborús bűnösök kihallgatását dokumentálják, így erről a folyamatról bőséggel állnak rendelkezésre források.¹⁴ Itt, a titkosrendőrség központjában a kihallgatásakor mutatta fel Szálasi a kamerába a nyilas nőmozgalom tagjai által neki hímzett nyilaskeresztes zsebkendő; ez illusztrálja a nyilas nőmozgalom női munkával kapcsolatos, ellentmondásos viszonyát, hiszen a nyilas párt női tagjainak többségétől a zsebkendőhímzés tevékenysége igen távol állt.¹⁵

A népbírósi tárgyalásokról sok fotó fennmaradt, közülük sokat magánemberek készítettek. A hivatalos fotók (a bűnök dokumentálása) a népbírósi célkitűzését szolgálták, hogy általa is „beleírják” az állampolgárok tudatába, hogy mi a jó. Ezért a napilapok és a filmhíradók bőséggel közölték a háborús bűnösök felelősségre vonásáról a képeket – akik mind férfiak voltak. Egyedül a Maros utcai mézszárlás exhumálásáról készült képen szerepelt nő, aki aktívan részt vett a zsidó kórház betegeinek legyilkolásában.¹⁶

A Rendőrség-történeti Múzeum népbírósi gyűjteménye a témánk szempontjából. Nemcsak a népbírósi tárgyalások fülledt, zsúfolt atmoszféráját értjük meg, hanem a női elkövetőkhöz is közelebb jutunk azáltal, hogy „arcot kapnak”.¹⁷ Itt visszatérünk a fénykép hagyományos, dokumentáló feladatának kérdéséhez. A népbírósi eljáráshoz addig, amíg a fotók nem kerültek elő, „el nem ismert társadalmi cselekvők” voltak. Nem tudjuk, ki készítette a képeket: a bűnügyi tudósító, az áldozatok egyik családtagja vagy valaki más. De a képek bekerültek a Rendőrség-történeti Múzeum gyűjteményébe, s ezzel közösségi fényképekké váltak, tanulmányillusztrációként pedig a női háborús bűnösökről folyó diskurzus részévé.

A tanulmány szempontjából legfontosabb kép a Magyar Nemzeti Múzeum fényképtárában található, a népbírósi vegyes képek között, *Manci* címmel.¹⁸ Ha legyőzzük meglepetésünket, hogy az elmúlt évtizedekben nem volt egy kutató sem, aki ezt a szexista címet megváltoztatta volna – hiszen tudomásunk szerint egyetlen kivégzett magyar háborús bűnös nőt sem hívtak Margitnak –, akkor a képet mint metonímiát értelmezzük. Nem azt jelenti, ami régen volt, hanem azt, ami a mai napig is a mindennapjaink része, amivel az akkor és a most közötti szakadékot bejárjuk. Ha így értelmezzük a képet, akkor a fényképnek inkább *jelenléte* van, mint *jelentése*.

Bár hét nőt végeztek ki háborús bűnösökként Magyarországon, csak ez az egy kép maradt meg, amely feltehetően egyikük kivégzését mutatja. Hogy kit ábrázol, arra vonatkozólag feltételezések vannak – de nem is a *név*, hanem a *név hiánya* az, aminek történelmi kutatás tárgyává kell lennie.

14 Szálásiné portréja, MNMF. Az MTI Fényképtárában található képek szerint a kihallgatásoknál két filmfelvevő, profi világítástechnika és jó néhány fotós is jelen volt.

15 Szálasi az Andrássy út 60.-ban, a kihallgatásakor bemutatja a kamerába a nyilas nőszervezet számára hímzett zsebkendőjét, MTI Fotótára, FMAFI 1945-34036.

16 Maros utcai vérengzés, MNMF 00002916.

17 Balogh népbírósi tárgyalása, RM. 385.

18 Manci, MNMF 83–766.

Erre a képre zavaró ránézni.¹⁹ Ezért is fontos Liebman módszertani megfontolását szem előtt tartani, aki „megkettőzött látásról” (*double vision*) beszélt.²⁰ A kivégzést bemutató fényképek esetében a kutató egyrészt a kivégzés tanúja lesz, másrészt kvalitatív anyagot gyűjtő történész marad. A másik módszertani kihívás, hogy ha tudjuk, hogy a történelmet a győztesek írják, akkor azt is feltételezhetjük, hogy azt a győztesek is fényképezik. Ugyanakkor ez a kép a Nemzeti Múzeumban a „vegyes” dobozban maradt, „elfelejtve”, míg meg nem találtam.

Perlmutter határozta meg a vizuális források elemzéséhez azokat a szempontokat, amelyek alapján azokat létrehozzák, befogadják és értelmezik.²¹ A fényképeknek az a céljuk, hogy bemutassanak egy eseményt, és ezzel a populáris emlékezetet alakítsák. A háborús bűnösök kivégzéséről is rengeteg hivatalos és magánkép készült, de ezek között ez az egyetlen mutatja be egy nő kivégzését, és ez is datálás nélkül. A fényképek megtekintési folyamata része a múlt „feldolgozásának” (*Verarbeitung*), ezért is fontos, hogy eddig láthatatlan maradt a „Manciról” készült fotó. Barthes szerint a fotónak önmagában nincs jelentése; ez csak más forrásokkal dialógusban alakul ki.²² Ezért fontos annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mi okozza a felejtést a női elkövetők esetében. A dialógus hiánya vagy annak a keretnek a hiánya, amelyben ezt a dialógust le lehetne folytatni?

A képet elemezhetjük ikonográfiai szempontból is. A fényképész frontálisan szemben állt a nővel, aki egy már kivégzett és lepedővel letakart halott mellett vár a kivégzésére a bitófán. Nem látunk más közönséget, ami szokatlan a népbíróság által elrendelt kivégzéseknél, amelyekre belépőjeggyel nagyszámú közönséget engedtek be. A fénykép készítőjének az a célja és feladata, hogy az ítélet végrehajtását dokumentálja. Foucault összekötötte a *tekintet* és a *hatalom* fogalmát, hiszen a fegyelmező hatalom vizuális eszközökkel is működik. A nyilvános kivégzés ennek az eszköze. Ugyanakkor a „vizuális igazság” nem mindig egyezik meg az igazságszolgáltatás igazságával, hiszen a képen egy törekeny, tisztán, de szegényesen felöltözött nőt látunk: olyan, mint aki mártíromságra készül. Azaz a kép értelmezésekor a különböző emlékezetkultúrák összecsapnak, és nem feltétlenül az igazságszolgáltatás igazsága lesz a meghatározó. A háborús bűnösök kivégzésének vizuális emlékezete ugyanis Magyarországon mártírokként ábrázolja őket: ez alól „Manci” kivégzése sem kivétel.²³ Ez ellentétes a nürnbergi per kivégzettjeiről készült fotókkal. A magyarországi ikonográfia tehát aláássa azt az antifasiszta diskurzust, amelynek keretében ezek a kivégzések történtek. Cesare Beccaria már 1764-ben azzal érvelt, hogy a kivégzés az állam fegyvere a nem együttműködő egyénnel szemben.²⁴ De ha a kivégzettekről készített képek a rájuk nézőkben az együttérzés és a sajnálat érzeteit keltik, akkor a kivégzés nem érte el az állam által remélt fegyelmező célját. Viszont ha „Mancit” az ábrázolás elsősorban áldozattá teszi, akkor ennek révén az általa elkövetett bűnök a felejtés homályába vesznek.

19 Az elemzést a háborús bűnösök kivégzésének fényképanyagáról lásd PETŐ 2009b: 39–57.

20 LIEBMAN 2004: 223–238.

21 PERLMUTTER 1994: 167–184.

22 BARTHES (1964, 2002): 70–73.

23 PETŐ 2009b: 39–57.

24 BECCARIA 1999.

Az új kultúrtörténet irányzata a történelem vizuális forrásainak mint a valóság dokumentációjának elképzelése helyett a reprezentációra fókuszál.²⁵ A fényképeket nemcsak mint a történelmi igazság dokumentálásának leíró eszközét lehet elemezni, hanem mint vizuális diskurzust is, amely elmeséli a szélsőjobboldali nők vizuális reprezentációjának történetét.

A fotókat a *hiány* határozza meg: nincsenek meg a képek, vagy ha megvannak, nem tudjuk, ki készítette őket és kit ábrázolnak. Carol Zemel elméleti megközelítését alapul véve a fotók a múlt emblémái.²⁶ Az ismeretlen, elfelejtett és hiányzó képek ugyanúgy hozzátartoznak a fényképek dokumentáló funkciójához, mint az emblémákhoz. Miért választották a fénykép-készítők éppen ezt a fajta reprezentációs formát, ha céljuk az volt, hogy megőrizzék a fénykép tárgyát a kollektív emlékezet számára? A kérdés, hogy mit és kit választanak lefényképezésre, politikai szint kap. Az itt elemzett képeket a felejtésnek szánták.

A „memory boom” és az elkövetőről készült képek

A történész számára nemcsak az írott források léteznek, hanem – a 20. század közepétől egyre nagyobb mértékben – vizuális források is, amelyek használata külön módszertant követel. Az új média pedig Manovich szerint elmosta a határokat a létrehozás és a fogyasztás között.²⁷ Ebből következik, hogy azok, akik elkészítették Szalasi kassai látogatásáról a fényképet, és évtizedekig nem akármilyen körülmények között, a kommunista Csehszlovákiában őrizték egy magángyűjteményben, vagy akik a nyilas pártapparátus vidám csoportképét közzétették a szélsőjobboldali weblapon 1989 után 15 évvel, azok nemcsak elkészítették a képet, hanem hozzájárultak egy új tudás létrehozásához, egy új emlékezet megteremtéséhez is. Ezért kulcsfontosságúak az 1989 után kezdődő emlékezetrobbanásban az egyre növekvő számban létrejövő szélsőjobboldali honlapok, amelyek megnyitották azokat az emlékezhelyeket a szélesebb közönségnek, amelyek korábban bezárt, magánhelyek voltak. Céljuk az volt, hogy emancipálják a saját történetüket, elmondhatóvá és reprezentálhatóvá tegyék azt a történelmet, ami korábban nem volt az.

A fénykép azt az *emlékezet terét* is jelenti, ahol az ellenemlékezetek kialakulhatnak: a fénykép ugyanis szocializációs ismétlés, hiszen többször nézünk egy fényképre. Ahogy múlik az idő, úgy változnak a képhez kötött emlékek. A fényképeknek önmagukban nincsen jelentésük, csak az értelmezési keretet meghatározó narratívában.²⁸ Ez az elbeszélési keret éppen úgy változott 1945, mint 1989 után; létrehozta azt a teret, ahol a népbírói vádlottak élete és tettei újraértelmeződnek. A terek egymással kölcsönös kommunikációban vannak, hiszen amikor nyomtatásban megjelentek az addig „nem ismert”, azaz nem publikált fotók a nyilasokról, azok rögtön megtalálták útjukat a szélsőjobboldali honlapra. Ezért fontos, hogy az eddig magángyűjteményekben lappangó, majd a hungarista weboldalra feltöltött képek megta-

25 BURKE 2001 és ZEMON DAVIS 2002.

26 ZEMEL 2003: 201–219.

27 MANOVICH 2001.

28 PETŐ 2009b: 39–57.

lálják helyüket a fősodor kritikai történetírásában, létrehozva a hiányzó párbeszédet a múlt értékeléséről.

A fényképek elemzésénél négy szempontot kell figyelembe venni: a fénykép anyagát, a szelekciót, az időlegességet és az autenticitást.²⁹ Ami a fényképek anyagát illeti: a megtalált „nyilas nőket” és nyilas nőket bemutató képeket előhívva őrzik a múzeumokban. Az MTI gyűjteményében a negatív, avagy az eredeti is megvan, hiszen a fénykép a híradófilm megállításából, „megfagyásából” keletkezett, vagy a filmtekercs az újság archívumába került a fotóstól. A *Life* magazin megbízott egy fényképészt, hogy képeket készítsen a két világháború közötti Magyarország feltörekvő szélsőjobboldali politikusairól, jól felismerve a történelmi tendenciákat, s a képek negatívjait jelentős jogdíj fizetése után kinagyította.

A szelekció szempontjairól (mi és hogyan határozza meg, melyik kép felejtődik el vagy válik ikonikussá) már szoltunk. De egy új szempontot is fel kell vetnünk, ez pedig a tömegesség kérdése. A fényképek, ha a sajtó leköszölte őket (mint a *Life* magazin, amelynek archívumát a Getty Images kezeli), tömegessé, publikussá válnak. Mikor a Getty Images képei online kutathatóvá váltak, annak a hungarizmussal kapcsolatos anyagai rögtön felkerültek a „Suttogó” hírportálra, ezzel létrehozva a körforgást, amelynek során a reprezentált „visszakerül” a reprezentáció közösségébe. Ennek a körforgásnak a különlegessége, hogy a két végpont között lezajlott a második világháború és a hidegháború, valamint a kommunizmus összeomlását követő átmenet, a képek viszont minden kritikai reflexió nélkül kerülnek fel oda, mintha ez a hetven év nem is történt volna meg.

A fényképek időlegességének két dimenziója van: a fénykép fennmaradásának és a fénykép első időlegességének szempontja. A fénykép átalakítja a valóságot emlékezetté. Abban a pillanatban, hogy a fényképezőgép exponáló gombját megnyomjuk, a jelen múlttá lesz, „megfagyott emlékezetté” és privilegizált reprezentációvá válik. Attól kezdve a fénykép tárgya elveszett, csak emlék formájában van jelen. Ez a múlt befejezetlen múlt, és párhuzamos múltakat hoz létre a nézőben. Másképpen tekint a képre a „Suttogó” rendszeres látogatója, és másképpen a szaktörténész. Mindkettejük esetében kanonizációs értelmezés zajlik, még ha egymással ellentétes értékek mentén is. A kérdés az értelmezés monopóliuma: kinek a joga annak a meghatározása, hogy mit látunk a képen. Visszatérve a fő kérdéséhez, a háború megosztott emlékezete létrejöttének a kérdéséhez, leszögezhetjük, hogy a fényképek értelmezése is hozzájárult a megosztott emlékezet kialakulásához. A második világháború történetének egy fontos része, a női elkövetők, a hiányzó vizuális reprezentáció miatt láthatatlanok lettek a kollektív emlékezetben. De a fénykép, műfajából adódó sajátosságok miatt, a lehetőséget is hordozza ennek a megosztottságnak a meghaladására, és így alternatív kollektív emlékezetek csoportjai jönnek létre, melyek aztán idővel politikai képviselőre is törekednek.

29 PETŐ-SCHRIJVERS 2009: XI–XIX.

Irodalom

- BARNA I. – PETŐ A. (2012): *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BARTHES, R. (2002): Rhetoric of Image. In: N. Mirzoeff (ed.): *The Visual Culture Reader*. Routledge, New York. 70–73.
- BECCARIA, C. (1999): *A bűnökről és büntetésekről*. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- BURKE, P. (2001): *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. Reaktion Books, London.
- LIEBMAN, J. (2004): Women, Genocide and Memory. The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. *Gender and Society*, 18. 223–238.
- MANOVICH, L. (2001): *The Language of New Media*. MIT Press, Cambridge.
- PERLMUTTER, D. (1994): Visual Historical Method Problems, Prospects, Applications. *Historical Method*, 4. 167–184.
- PETŐ A. (2007): Problems of Transitional Justice in Hungary. An Analysis of the People’s Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte*, 34. 335–349.
- PETŐ A. – KLAARTJE, S. (2009): Introduction. In: PETŐ–SCHRIJVERS: *Faces of Death. Visualising History*. Edizioni Plus – Pisa University Press, Pisa. XI–XIX.
- PETŐ A. (2009): Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds*, 2/3–4. 48–52.
- PETŐ A. (2009a): Who is Afraid of the “Ugly Women”? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women’s History*, 21/4. 147–151.
- PETŐ A. (2009b): Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary. In: PETŐ–SCHRIJVERS: *Faces of Death. Visualising History*. Edizioni Plus – Pisa University Press, Pisa. 39–57.
- PETŐ A. (2012): Három háborús bűnös nő élettörténetének tanulsága. In BARTHA E. – VARGA Zs. (szerk.): *Határonkon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére*. L’Harmattan Kiadó, Budapest. 248–264.
- ZEMEL, C. (2003): Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: HORNSTEIN, SH. – JACOBOWITZ, F. (eds): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Indiana University Press, Bloomington. 201–219.
- ZEMON DAVIS, N. (2002): *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Harvard University Press, Cambridge.

Gyarmati György

A titoktalanítás útvesztői

Szélgjegyzetek a második világháború utáni
magyar titkosszolgálati iratok forrásértékéhez¹

Kezdjük egy „autentikus forrásból” származó maximával. A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium, közkeletűen a híres-hírhedt Stasi hírszerző részlegének egykori vezetője, Markus Wolf szól arról memoárja bevezetőjében, hogy „a James Bond féle filmek és könyvek hősei nem mutatnak több hasonlóságot a hírszerző szolgálatok valóságos szereplőivel, mint Walt Disney meseállatkái az erdők, sztyeppék és szavannák állatvilágával. A hírszerző szolgálatok főnökeinek az idegei lényegesen kisebb megerőltetésnek vannak kitéve, mint a filmbéli hősöké, s az őáltaluk irányított tevékenység – ideális esetben – teljes csendben és észrevétlenül folyik.” Ugyanakkor – folytatja az összeomlás nyomán elhíresült kémceleb – „az általam vezetett szolgálat tevékenységének csúcspontja a hidegháború időszakára datálódik. Ebben a korszakban mindkét fél engesztelhetetlen ellenségképet alakított ki. Mi »imperialista agresszort« láttunk ellenfelünkben, a másik fél jó részének szemében viszont mi testesítettük meg »a Gonosz uralmát«”.² Az utókor feltárás épp e csendes névteleneket és arcnélkülieket kísérli meg nevesíteni, fantomképen túlmenően beazonosítani, egyéni és szervezetszerű ténykedésüket librettósítani: mondhatnók úgy is, hogy a csendet „megzenésíteni” (Versus, Simon & Garfunkel: *The Sounds of Silence*). Miután viszont a titkosszolgálati munkában a kívánatos információ megszerzése és célba juttatása alapfeladathoz kapcsolódóan egyenértékűen fontos a dezinformálás is, Wolf korhűen bipoláris világmagyarázatának csak egyetlen aspektusára reagálok. Ez pedig az elhallgatásban megtestesülő dezinformálás.

A háromszáz oldal megmaladó – egyébiránt tanulságos és olvasmányos – visszaemlékezés ugyanis egy sort sem veszteget az „imperialista agresszorok” és „a Gonosz uralmát” reprezentáló rendszerek egyik alapvető különbségére. Arra, hogy az utóbbiakban a sajátjukként uralt alávetett társadalom számottevő részét annál is kiterjedtebb apparátussal fürkészték, hálózták be ellenségfelderítés céljából, mint a deklaráltan ellenségesnek tartott antikommunista „külvilágot”. Miközben a szerzőt – még egy passzust idézve tőle – az is inspirálta, hogy „elgondolkodjam az általunk szocializmusnak tartott rendszer egyre inkább előrevetülő betegségeinek tüneteinek és

---

1 A szöveg a Magyar Levéltárosok Egyesülete által 2012. szeptember 13-án Esztergomban rendezett *Levéltárak és kommunizmuskutatók* című konferencián elhangzott referátum rövidített változata.

2 WOLF 1998: 7–8.

okain”, sehol nem tematizálódik, hogy a „létezett szocializmusok” nem kisebb vehemenciával szervezték a rendszer önvédelmét a sajátjukként uralt társadalmak többségével szemben és saját államhatáraikon belül, mint az azon túli tágabb világ „imperialista agresszorai” ellenében. Az alighanem még várta magára, hogy megismerhessük, – kikutassuk és kiszámoljuk vagy legalább hozzávetőlegesen megbecsüljük (márkában, forintban, rubelben, zlotiban): mekkora tényleges hátrányt szenvedtek az ellenlábás rendszerek hidegháborús versenyében a szocialista országok csak azáltal, hogy erőforrásaik hírszerzésre és elhárításra fordított hányadát eleve – legkevesebb – megduplázták az ún. „belső ellenséges erők” felderítésének apparátusa, a hozzá rendelt infrastruktúra és logisztika üzemben tartása, illetve mindennek „internacionalista” lépésekben való kiépítése, működtetése. S az információkra való rátalálás közepette hány dezinformációs buktatót kell majd – legalábbis megpróbálni – elkerülni ennek feltárása során.

Továbblépve, nem csupán nemzetgazdasági nézőpontból folytatható a titkosszolgálatok (fennmaradt) hagyatékának felmérése, forrásértékük megbecslése az információk/dezinformációk labirintusa mentén, hanem a ránk maradt iratanyag „hagyományos” történetírói módszereivel közelítve is. Induljunk ki annak a két szélsőséges esetnek a vitatásából, amely a tárgyról folyó közbeszédben mindmáig vissza-visszatérően felbukkan. *a)* Attól, hogy a szóban forgó iratok egy része „illegitim” módon szerzett információkat tartalmaz – és e hányad óhatatlanul visszahat a többire is – egészében hiteltelennek kell-e tekintenünk ezeket az iratokat? *b)* Ellenkező végletként tekintettel lehetnénk arra, hogy mivel ezen iratok egyivású bennfentesek kulisszák mögötti zárt láncában keletkeztek – azaz, úgymond nem volt ok, motiváció önmagukat dezinformálni –, adataik, információik hitelesnek fogadhatók el. Kellő mennyiségű forrás tanulmányozása nyomán mindkét esetre vonatkozóan ellenpéldák sokaságával cáfolható ez a vélelem.

Harmadik esetként tegyük egy hevenyészett összevetést más tematikájú forráscsoportokkal. Mennyivel hitelesebbek az állambiztonsági iratoknál az éves vagy ötéves tervek teljesítéséről készült győzedelmi híradások, a pártkongresszusok önlegitimálást és/vagy önmegnyugtatót célzó beszámolóit? Mennyivel hitelesebbek a felsőbb szerveknek készített termelőszövetkezeti zárszámadások, vállalati mérlegek, a tanácsi kampánybeszámolók, avagy a szakszervezeti hangulatjelentések? Minden említett intézmény kényszeresen törekedett a pozitívumok megjelenítésére – közkeletűen a kozmetikázásra –, mert különben önmagáról állított volna ki számonkérést is kockázatos rossz bizonyítványt. Nem arról van szó, hogy egészében használhatatlanok az említett dokumentumok, hanem arról, hogy akár tárgyi információk esetében is ugyanazon lapokon követhetik egymást valós és kérdéses hitelességű adatok, megállapítások, s a történészek ebből az egyvelegből kell múltat rekonstruálnia. Mindezekhez képest az állambiztonsági szervek a rendszer szempontjából nemkívánatos, deviáns, netán ellenséges jelenségek felderítésére, vizsgálatára voltak rendszeresítve, funkcionálisan erre voltak dresszírozva. Így szinte magától értetődő, hogy az általuk keletkeztetett dokumentumok – az előbb példaként említett szervekhez képest – az események negatív kópiáját rögzítették, és nem nyilvános (!), publikussá soha nem válnak gondolt (!) anyagaik sötétebb tónusokban tudósítottak alkalmasint ugyanazon jelenségekről, történekekről. De az általunk ismerhető források alapján nem állítható, hogy csak és kizárólag történetileg használhatatlan információkból állnának össze e dokumentumok. Ugyanúgy keverednek az azonosíthatóan helytálló adatok, a hamis állítások és a tendenciózus interpretálások ezekben az iratokban is, mint a már említett más típusú iratkeletkeztető fórumok anyagaiban. Témaszpecifikus jellemzőként az rögzíthető, hogy – kritikai

olvasatban – ellenkező előjellel korrigálandó a párt, az állami és a „félállami” szervezetek (Hazafias Népfront, szakszervezetek) forrásaiban tükröződő „*pozitív felülírtság*”, mint a most taglalt titkosszolgálati iratokban megjelenő – funkcionálisan ellenségkeresési ambíciók által vezérelt, s azt verifikálni, „felmutatni” igyekvő – *negatív túldimenzionáltság*.

Más a helyzet az 1956. évi magyarországi forradalomról fennmaradt iratok forrásértékét vizsgálva. Miután annak leverését követően a megtorlás politikai rendőrsége keletkeztette a legbőszesebb „információs adatbázist”, a forró őszről fennmaradt korabeli iratáradat döntő hányadát az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őrzi. E vizsgálati és peranyagoknak többretegűen félrevezető az adattartalma. Azok egyfelől megtorlást eltökélő, majd foganatosító büntetőeljárások céljából készültek, másfelől – az eljárás alá vontak oldaláról – épp a várható következmények elkerülését célzó, vagy legalábbis az elmarasztalás súlyosságát mérséklendő „elbeszélések” konstruálódtak. A kriminalizáló célzatú visszamenőleges „cselekményrögzítésnek” és a mentesítésre játszó „tényfeltáró vallomásoknak” azért sincs valamifajta „kettő között félüton lesz az igazság” eredővektora, mert – közkeletűen szólva – már a vizsgálati eljárás kérdései is egy vagy több prejudikált hazugságmozzanatot hordoztak. A válaszok pedig, szintén sokféle megfontolásból, többretegűen próbáltak kitérni a tényrögzítés elől. S mert immár ez a szinte áttekinthetetlen mennyiségű vizsgálati és peranyag teszi ki az 1956 őszére vonatkozó források döntő többségét, kérdés, hogy a leírt módon keletkezett konfabulációváltozatoknak mennyi közük lehet a ténylegesen történtekhez.

A politikai rendőrség „ellenforradalmat” láttatni próbáló 1956 utáni „megtorlás-archívumával” vetekedően dezinformatív azoknak az ún. vizsgálati iratoknak az özöne, amelyek a kommunista hatalomátvételt követő bő fél évtizedből maradtak fenn, és úgymond rendszerellenes szervezkedések, illetve ezek „leleplezésének” a dokumentumait őrzik. A hidegháború jégkorszakában – főként Sztálin haláláig – számtalan nyomozati eljárás indult Magyarországon rendszerellenes szervezkedés gyanúja ürügyén. Noha valóban voltak ilyenek,³ többségük inkább a politikai rendőrség „fokozott éberségét”, rendszerűségét igazolni igyekvő túlbuzgóságból fakadt: közkeletűen szólva még az a bolha is csak ritkán létezett, amit azután – a legkíméletlenebb módszerekkel hízókurára fogva – elefánttá növesztettek. Csak a titkosszolgálati iratokra hagyatkozva egy olyan kortabló állna össze, mely szerint „az egész ország permanens zendülést, ellenállást mutatott”, holott a korabeli effektív ellenállás-potenciál ennek inkább az ellenkezője volt.⁴ Ráadásul történetileg igazolnánk a csekista módszereket stréber buzgalommal adaptáló justizmordok garmadáját, amelyeket az Államvédelmi Hatóság Rákosi Mátyás pártfőtitkár terroruralma idején elkövetett. Ezeknek a vizsgálati iratoknak a döntő többsége tömegszéria nagyságrendjük ellenére is félrevezető: a kreált ügyek regimentje sokkal inkább a terror kiterjedtségét dokumentálja, semmint a vele szembeni társadalmi ellenállás mértékét. Ismételten a relativizálás bűnébe esve: miközben aligha kétséges a társadalom túlnyomó többségének a Rákosi névvel fémjelzett rendszerrel szembeni „kollektív averziója”, ez – 1956-ig – sokkal inkább egy nehezen megfogható passzív ellenállással jellemezhető, semmint aktív, cselekvő szembefordulással.

3 ÖZE–ÖZE 2005.

4 MESZERICS 2000: 74–84.

A másik oldalról viszont, az ÁVH számára – összes erőfeszítésük ellenére – logisztikailag volt behatárolt minden általuk ellenségesnek gondolt egyénnel (csoporttal) szemben fellépni. A kipécézetek és ténylegesen meghurcoltak több százezres nagyságrendjéhez mérten is maradtak (szerencsére) olyanok szép számmal, akiknek csekista logika szerint rács mögött – vagy akár bitón – lett volna a helyük, de nem volt az ambícióhoz rendelhető kapacitás arra, hogy velük is elbánjanak.⁵

Tudatosan kerülöm a titkosszolgálatokról folyó közbeszédben és a médiában mindmáig túl-exponált ügynökkérdés pertraktálását – az külön dolgozat tárgya –, ezért csak egy vonatkozásban utalok rá. A hálózati beszámolók egy része közvélemény-kutatásként is funkcionált akkor, amikor a nyilvánosság, a vélemény- és szólásszabadság nem vagy alig létezett. A Rákosi- és a Kádár-korszakra vonatkozóan is maradtak fenn a politikai névtelenek sokaságától származóan olyan közvélekedés-csokrok, melyek a közelmúlt feltárásán munkálkodó kutatóknak segítenek megismerni – akár tételesen ellenpontozni is – a rendszer konformista, „kincstári” önimázsát.

A titkosszolgálati iratok forráskritikai kezelésével kapcsolatban még egy kutatás-módszertani „prizmatörésre” érdemes utalni. Noha az állambiztonsági iratok általános jellemzője, hogy – a különböző időszakokban elszenvedett és különböző indíttatású iratpusztítások miatt – csak kisebb hányaduk került levéltárba, alkalmanként mégis az a kutató (első) benyomása, hogy a titkosszolgálatok többet tudhattak a fürkészett ügyről, célcsoportokról, mint a megfigyeltek önmagukról. (Mindenekelőtt az egyházak, a külhoni magyar emigráció fontosabb központjai, az 1980-as évek másképp gondolkodó, ellenzéki szerveződései, valamint általában az értelmiségi dominanciájú intézmények és civil társas körök intenzív behálózottsága kelti ezt a benyomást.) Mégis úgy tűnik, hogy e tekintetben „a történelem csele” hegeli paradoxonnal van dolgunk. E célzott „mindentudás” pózában szívesen tetszelegtek ugyan a titkosszolgálatok, s az alávetett társadalom érintett részének is lehetett alkalmasint ilyen tévképzete velük kapcsolatban, de ez korántsem volt így. Egyszerűen arról van szó, hogy az utókor kutatója – szerencsés esetben – az egykoron begyűjtött információk olyan teljességét ismerheti meg és birtokolhatja, amilyen „aggregált adatbázis” a kortárs politikai rendőrségnek egyidejűleg soha nem állt rendelkezésére. Akkor sem, ha azok ténylegesen megvoltak. A „cég” osztott és hierarchikus szervezeti-működési rendje, a belső szolgálati drill részét képező – egymás között is érvényes – titoktartási kötelezettség, valamint a beérkezett, meglévő információk szervezeti egységek közötti összeillesztésének futamideje a magyarázat arra, hogy „azt sem tudták, amit tudhattak volna”. Az adott kérdés utókori vizsgálóját elvileg már nem korlátozzák a titkosszolgálatok – önmaguk által kreált – logisztikai buktatói, vagy éppen a „házon belüli rivalizálások”, s ha kutatási tapasztalatot szerevezve megtanul eligazodni ebben a létrehozói-működtetői által „strukturálisan lebutított” információlabirintusban, ő lesz az, aki a fennmaradt puzzle-elemekből képes összeilleszteni a valószínűsíthetően hiteles történelmi tablót.⁶ Ez okból lesz (lehet) a történész a múlt – majdnem mindent tudó – leginkább autentikus „teremtője”.

5 Ezt próbáltam számbavenni egy nemrég megjelent tanulmányomban. Lásd GYARMATI 2012: 12–33.

6 E cégen belüli éberségi-titkolódzási (és rivalizálási) korlát miatt mentesült ifj. Antall József – Magyarország 1990–1993 közötti miniszterelnöke – még az 1960-as években, középiskolai tanárként attól, hogy – úgymond – nacionalista szellemű történelemtanítása miatt eljárását indítsanak ellene. Lásd

A szélesebb korpébe illeszthetőségről: a titkosszolgálati iratok aligha nélkülözhetőek a magyarországi államszocializmus évtizedeinek megismeréséhez, de korfeltárás közbeni hasznosságukat illetően nehezen rendelhető hozzájuk általános érvényű forráskritikai „segéd tudományi” útmutató. Kezelésük, használatuk tekintetében alighanem a rendszeren belüli funkcionális feladatuk lankadatlan szem előtt tartása jelenthet némi támpontot. Nevezetesen az, hogy az ún. „létező szocializmus” (modernkedve: „a szocializmus projekt”) évtizedei során – változó intenzitással és némileg módosuló rendszerdogma-premisszákhöz rendelten – maga a regnáló államhatalom ösztönözte, legitímálta és várta el az alattvalói közötti ellenségkeresést vagy éppen bűnbakkreálást; a rendszer szempontjából devianciának tartott jelenségek adminisztratív eszközökkel történő felszámolását, ellehetlenítését, s gyakorta büntetőjogi (mezbe öltöztetett) számonkérését. E rendszerspecifikus megrendelések (elvárások) kondicionálták, tették a politikai rendőrség funkcionális feladatává, hogy a józan ésszel normálisnak tekinthető köznapi történeteket, életmegnyilvánulásokat is kriminalizálják, vagy kriminalizálásra is alkalmas módon rögzítsék. A 20. század második felében keletkezett magyar titkosszolgálati iratok forrásértékét keletkeztetésük – leginkább ideológiai motívumokkal összefüggő – prejudikált volta relativizálja. Erre vezethető vissza, hogy a fennmaradt iratok döntő többsége kriminalizált vagy legalábbis eleve kriminalizáló célzattal készült ügyletekről, jelenségekről szól. Ehhez viszont rögtön hozzátendő, hogy aligha extrémek, mint a történelem bármely más korszakából a *kriminális eseményekről, ügyekről* ránk hagyományozódott források. A tudomány „igaz/hamis” bináris kódjának való megfelelés mégsem vágyálom, amennyiben a titkosszolgálati iratok funkcionális kriminalizáltságát rigorózus, kontextuális forráskritikával kezeljük, ideértve a másutt őrzött és más típusú források sokaságával való mindenkori összevetést is. Korszakhoz és szituációhoz illesztett „megszóltatással” viszont nem kevésbé hasznosíthatók a múltban történtek rekonstruálása során, mint bármely más korszak más csapdát vagy egyéb konfabulálási sajátosságokat hordozó forrásai.

Általánosságban múltfeltárási zásutkába vezethet és jogos kétségeket kelthet olyasfajta relativizáló „beárzásuk”, mint mondjuk a „többé-kevésbé hitelesek” formula. Megfelelő kutatási tapasztalattal, valamint egyéb irányú, kellő mélységű forrás- és korismerettel ugyanakkor az iratokban rejlő információpanelek legtöbbször alighanem jól kalibrálható. A hangsúly minden egyes irat és benne minden egyes adat, információ egyediségén és megfelelő kontextusba helyeztségén van. Evidensen odatartozónak tekintett részelemek koherens láncolatából, valamint – megfelelő magyarázattal ellátva – az atipikus modulok beillesztésével áll össze a történet. Ez a szakmai elvárások szerinti ideáltipikus verzió.

Csak hogy a historikus épp annyira esendő, mint amennyire a történetekben – és a történelemben – a fatális mindenkoron át- meg átszővi a kauzalitást. A követendő – és követni próbált – modern kori diszciplináris normát adott esetben éppen Clio csintalan ihletése írja felül azt illetően, hogy mi szervezősül a forrásokból a történeti interpretálás részévé, és mi marad Thomas

---

RAINER 2008. Ugyancsak a titkosszolgálatok egyes részlegei közötti információáramlás rövidzáratai kínáltak egérutat Kim Philby számára: noha már beazonosították Londonban „vakond státusát”, maradt annyi ideje, hogy kerekelt oldjon s Moszkvába meneküljön.

Mann feneketlen kútjában hagyott holt textusként.⁷ A modern korra és különösen a közelmúltra vonatkozóan ráadásul exponenciális mértékben gyarapodott a források mennyisége. Levéltárosként értelmezve a kliometriát – a fogalom gazdaságtörténeti toposszá válása okán –, nevezük azt fonsmetriának. Miközben hajlamosak vagyunk jeremiákat zengen az – alkalmasint valóban nagyarányú – eltűnt-eltüntetett forrásokról, azok, akik a jelen- vagy közelmúlttörténet művelésére adjuk a fejünket, legtöbbször a fennmaradt forrásoknak is csak egy töredékszázalékát hasznosítva rekonstruáljuk „a történelmet”. A fonsmetria szerint hozzáférhető forrás-mennyiség és az egy-egy aktív életpályára kiszabott kronometria – számoljunk bár a manapság terjedőben levő teamkutatások megsokszorozódó feltáró kapacitásával – ugyancsak a jelenkor/közelmúlt historiográfia relativitásának kérdését veti fel, s nem csupán a most górcső alá vett állambiztonsági iratkorpusz tekintetében.

Irodalom

- GYARMATI GY. (2012): Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. 2000. 7-8. 12–33.
- MESZERIC S. T. (2000): Politikai ellenállás [Magyarországon] 1945–1956. *Beszélő*, 8–9. 74–84.
- RAINER M. J. (2008): *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. Budapest.
- ŐZE S. – ŐZE S. (2005): *Magyar parasztsballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely.
- WOLF, M. (1998): *Az arc nélküli ember*: Budapest.

---

⁷ Thomas Mann *József és testvérei* című regényének első két mondata így szól: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?”

Kelet-Európa tegnap és ma¹

*Ú*gy tűnik, a történetírás történetének fejlődését is jellemzi az evolúció Engels által felfedezett spirális mozgása. A fontos történeti problémák, kérdésfelvetések eltérő formákban, eltérő politikai és szakmai tartalmakkal, de gyakran visszatérnek. Már rég nincs a Szovjetunió, miközben története itt él velünk. Történetészek kérdésfelvetései, bírálják őket bármily radikálisan is napjaink bölcsei, ma is számos összefüggésben aktuálisak. Érdeemes ezen elgondolkodni a jelenlegi feltételeink között is.

Mondani sem kell a tájékozott publikumnak, hogy az évtizedek folyamán a Kelet-Európa-fogalom *történetírói* vizsgálódásai a formációelméleti problémafelvetésnél kötöttek ki, hiszen az egész vita mögött egyetlen nagy kérdéskomplexum húzódott meg: miképpen, mikor és milyen sajátosságokkal alakult ki a feudalizmusból az oroszországi (kelet-európai) kapitalizmus. A szovjet vita – ma már csak kevesek emlékeznek rá – Trockij és Pokrovszkij között robbant ki 1924-ben, noha gyökerei visszamentek még jóval a forradalom előtti időkbe. Az egyre kiszélesedő polémia téje az volt, hogy Pokrovszkij, azonosítva az orosz kereskedőtöke és az orosz kapitalizmus kibontakozását, ezt a folyamatot a 16. századtól próbálta bizonyítani. Trockij viszont egészében tagadta az orosz kereskedőtöke uralkodó, valamint előremozgató funkcióját; az orosz kapitalizmust, akárcsak Lenin, nagyon modern, a jobbágyfelszabadítást követő évtizedek történeti jelenségeként ábrázolta. Trockij elméletéből az *elmaradottság* történeti következtetése adódott, amelyet Pokrovszkij nem tudott elfogadni, mert a szocializmus megvalósíthatóságának bizonyítékaként arra volt szüksége, hogy az oroszországi történelmi fejlődést ne a Nyugattól való elmaradás logikájába illesszék.² A szovjet történettudomány „atyja”, M. N. Pokrovszkij furcsa történetírói ellentmondást hagyott az utókorra, amely mintha feltámadna nemcsak a mai orosz, hanem a mai magyar történetírásban is. Egyfelől messze eltúlozta, nem értette meg az oroszországi önkényuralom történelmi evolúcióját, mert mindenáron bele akarta szuszakolni a „kereskedelmi kapitalizmus” vulgárszociológiai sémájába, mintha annak lenne „adekvát osztálykifejeződése”. Sőt még az eredeti tőkefelhalmozás marxi koncepcióját is igyekezett az orosz történelmi folyamatban kimutatni. Másfelől felismerte Engels fontos tézisének a röghöz kötésről, a jobbágyság második kiadásáról, amely kapcsán Engels „rokonságba” hozta Poroszországot és Oroszországot (Kelet-Európát).³ De Engels tézise a második jobbágyságról valójában szemben állott Pokrovszkij egész történeti koncepciójával, amely az orosz kapitalizmus „szűznemzését”

1 Elhangzott orosz nyelven *A történelem világa és a világ történetésze* című nemzetközi russzisztikai konferencián 2012 májusában az ELTE Tanácstermében.

2 Vö. KRAUSZ: *Pártviták és történettudomány*. 122–127.

3 ENGELS, F.: A porosz parasztok történetéhez. *MEM*, 21. köt. 228–237.

tételezte fel,⁴ holott az igazi kelet-európai sajátosság éppen a refeudalizáció (Nagy Péter!), nem pedig a profittermelést uralkodó társadalmi viszonyként konstituáló kapitalizmus megszületése volt.

Az orosz fejlődés jellemzőiről folytatott történelmi viták még Plehanov és Lenin századelőn megformálódott nézeteltéréseiben gyökereztek, és az 1920-as években egy rendkívül sokszálú és sokszínű historiográfiában keltek újra életre, aminek majd a sztálini fordulat vet véget. De a történelemben semmi sem tűnik el véglegesen, ami maradandó fejlődési tendenciákhoz kapcsolódik. Az ún. desztalinizálás hatására az 1960-as évek elején a dolgok – ironikusan fogalmazva – ott folytatódtak, ahol abbamaradtak. Újrakezdődtek a viták az orosz, valamint a kelet-európai fejlődés és az ázsiai termelési mód összefüggéséről előbb Wittfogel,⁵ majd Tókei inspirációja alapján. Az előbbi egy politikai tendenciájú historizálás eszközével, az utóbbi, mint közismert, a marxi formációelmélet rekonstrukciójával állt elő. A sztálinizmus kétféle kritikája diametrálisan ellentétes következtetésekre jutott a tudomány területén is. Wittfogel könyvének címe is mutatja, hogy történelmi kritikája valójában tisztán politikai ihletettséggű: a „totalitáriánus hatalom”, „a totalitáriánus irányítók bürokratikus diktatúrája” ellen irányul. Az orosz történelemből kiiktatta a feudalizmus fogalmát és az ázsiai termelési móddal akarta helyettesíteni, ami azonban olyan újabb elméleti akadályokat állított föl előtte, amelyek zsákutcába terelték a koncepciót, és folytathatatlaná tették.⁶ A szovjet történészek az 1960-as évek elején egyfelől tovább folytatták a kereskedelmi kapitalizmus gondolati konstrukciójának építését, például olyan – ma megmosolyogtató – pokrovszkiji tézisekkel, hogy „Moszkva volt a 16. században a világ legnagyobb kereskedő városa”. Másfelől azt az irányzatot is ápolták, amely a „kereskedelmi kapitalizmus” létezését nem a tőkés termelésnek alávetett jelenségként fogta fel: e megközelítés a Nyugattól való elmaradottság tényét diagnosztizálta a jelenségben. Az 1965-ös moszkvai történészkonferencia végleg *ad acta* tette azt az álláspontot, hogy Oroszországban és Kelet-Európában a nyugat-európai fejlődéssel egy időben fogant meg a kapitalizmus. M. Nyecsकिनának, az akkori szovjet történettudomány „nagyasszonyának” álláspontjával szemben már felülkerekedett az a nézet, hogy a feudalizmus bomlása még nem kezdődött meg a 16. században, másfelől pedig a bomlás még nem jelenti a kapitalizmus keletkezését. A többszörös vitaindító referátum Marx *Bevezetésének* azt a gondolatát idézte, hogy nem önmagában

4 „...ha nem a kapitalizmussal kapcsoljuk össze az abszolutizmus 16. századi megjelenését, akkor annak a »semmi« talaján kellett létrejönnie, s így szükségszerűen a trockiji koncepcióhoz jutunk.” POKROVSKIJ, M. N.: Trockizm i „oszobennosztyi isztoriceszkogo razvityja Roszszii. *Kommunyisztjicseszkiy International*, 1925. 3. 27–28.

5 WITTFOGEL, K. A. (1959): *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power*. Yale University. (Az első kiadás 1957.)

6 A feudalizmus fogalma körüli historikusi viták – mint már fentebb is láttuk – átfogták a Sztálin halála óta eltelt évtizedeket egészen napjainkig. Még a marxi történetfelfogást elutasító orosz vagy nyugati történészek többsége sem tagadta meg a feudalizmus fogalmának használatát, „érvényességét”, nem is szólva a német vagy angol kollégákról. E viták historiográfiai áttekintését lásd SZVÁK Gy. (1999): Meszto Roszszii v Jevrope (v szrednyevyevokje i rannyeje novoe vremja). In: *Meszto Roszszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe*. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest. Ruszisztikai Könyvek V. 20–27. és 36–41.

a tőke és/vagy a bérmunka megjelenése konstituálja a tőkés társadalmat, mivel ezek történeti kategóriák és évezredes kifejlődésük során a velük összefüggő létviszonyok uralomra jutása csak jelzi az új formációt.⁷ Marx ugyanitt írta a jól ismert szavakat: „Az ember anatómiája kulcs a ma-jom anatómiájához.”

Kelet-Európa szerkezetét és helyét keresendő és meghatározandó, mindenekelőtt a régió-nak a tőkés világgazdaságban és a világrendszerben elfoglalt helyén kell tehát elgondolkoznunk, amit a világrendszer elemző elméleti irodalom „félperifériaként” határoz meg. A kapitalizmus és a világpiacon egymást feltételező fogalmak, ha nem is azonosak. Wallerstein joggal hangsúlyozza – olyan különböző szerzők társaságában, mint Lenin vagy Braudel, Bloch vagy Ránki –, hogy maga a tőkerendszer uralkodó társadalmi viszonyként és (először európai) világrendszerként a 16. századtól olyan munkamegosztási szisztémát hoz létre, amely jelentős mértékben megszabja az emberiség fejlődését is. Az így felfogott kapitalizmus bizonyos problémákat leértékel, mások jelentőségét megemeli: „[...] a társadalmi rendszer azon alapul, hogy az értékrendszerek sokaságát foglalja magába, mely értékrendszerek a különböző csoportok és régiók által a munka világméretű megosztásában betöltött sajátos funkciókat tükrözik.”⁸

Másfelől a tőkerendszer kiterjedése folyamán minden társadalmi összefüggés alapjává válik. A marxi történetfelfogás – mint éppen Tőkei és több mint negyven évvel később Mészáros István a marxi elemzés alapján kifejtette – „[...] a polgári társadalmat [...] az egész [modern – K. T.] történelem alappataként fogja fel” és a tudatformákat az állandóan változó gazdasági viszonyok állandóan változó formáiból magyarázza, ami útmutatás a történettudomány számára: „Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *műlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek nem voltak egyebek, mint ennek a meghatározott termelési módnak szükségszerű kapcsolata.”⁹ Marx történetisége – mint fentebb láttuk, polémia a „szellemtudományi” megközelítéssel – természetesen nem azonos Rankééval vagy általában a német historicizmus történetfelfogásával sem, amelyben a „rendezőelv” az eseménytörténeti-kronológiai szemlélet. Marx történetiségének eredetisége mindenekelőtt a formációelméletében konkretizálódik, amennyiben ez az elmélet strukturálja a történelmi eseményeket és folyamatokat, társadalom-gazdasági szempontok alapján formát ad nekik. A legalapvetőbb formációelméleti műve maga

7 Vö. KRAUSZ: *Pártviták*. i. m. 172–182.

8 WALLERSTEIN, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat Kiadó, Budapest. 696. Majd G. Arrighi és mások a világrendszer félperifériás régiói között helyezik el a kelet-európai térséget – megkülönböztetve a nyugat-európai–amerikai centrumtól, amelynek alárendeltsége is elemzés és vita tárgya. Lásd erről SZIGETI P. (2005): *Világrendszerképben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Napvilág Kiadó, Budapest; ARRIGHI, G. (1990): „The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery”. In: MARTIN, W. G. (ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. Greenwood Press, New York. 11–42. RADICE, H. (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet*, 85.

9 *Marx–Engels Válogatott Művek* 407–408. TŐKEI F.: *A társadalmi formák* i. m. 69–70; MÉSZÁROS I. (2010): *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. II. Monthly Review Press, N. Y. 56–65.

A tőke. Ebben minden elitista történetfelfogással szakítva manifesztálódik, hogy a történelmet nem a királyok és fejedelmek, nem a „nagy emberek” csinálják a maguk szakállára, hanem azok a nagy társadalmi tömegek, amelyek ugyan „nem tudják, de teszik”, akik így vagy úgy hozzá vannak láncolva a modern társadalom struktúráihoz, a tőkés termelési folyamathoz.

Ezek az elméleti kiindulópontok fontosak, ha meg akarjuk érteni a szóban forgó historikus viták horizontját, értékét és funkcióját, amelyek egyébként ezer szállal kapcsolódtak a kapitalizmus fogalmának értelmezéséhez.¹⁰ Lényegében ugyanebben az időben, vagyis az 1960-as években a szovjet vitákhoz igen hasonló kérdésekben zajlott le a magyar történetírásban is az ismert gazdaságtörténeti vita a Habsburg elnyomás összefüggéseiről, amelyeknek számos kapcsolódási pontja volt a kelet-európai fejlődés problémáihoz (egyik ága volt a Ránki György, Katus László, illetve Tolnai György közötti polémia). Katus is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Tolnai „önnemző” magyar kapitalizmusa nem vetett számot azzal, hogy ugyanannak a történelmi jelenségnek (háziipar, falusi, mezővárosi kereskedelem stb.) a konkrét történelmi tartalma egészen más, ha kelet-európai történelmi feltételek és társadalmi viszonyok között bontakozik ki. Az „önálló” tőkés fejlődés téveszméje éppenséggel szemben állt a regionális sajátosságok és a világrendszer strukturáltabb problematikájának megértésével is. Niederhauser Emil ezzel kapcsolatban már az 1950-es évek végén a kelet-európai, benne az orosz fejlődés nyugat-európa-itól különböző, organikus eltérését hangsúlyozta,¹¹ nem előzmények nélkül, amire később a maga helyén még kitérek. De hát akkoriban hasonlóképpen gondolkodott Pachon, Ránkin és Berenden kívül számos magyar történész, így például Debrecenben Orosz István, aki a második jobbgység kelet-európai és oroszországi fejleményeiről nyújtott adalékokat.¹² Ám a szakmai vita Kelet-Európa történelmi mibenlétéről végül is nem tudott eloldódni a politikai összefüggésektől.

A hazai historiográfiai diskurzus egyik specifikuma éppen az, hogy szembetűnőnek látszik a viták hatalmi-politikai, sőt „geopolitikai” meghatározottsága és annak kihatása a magyarországi történetírásra, történeti gondolkodásra általában. Ezt Romsics Ignác a maga historiográfiai vita-összefoglalójában így ábrázolta: „Ezt a terminológiai diverzifikációt kezdettől fogva

10 A témakör kutatásához egy új adalék HELLER, H.: *The Birth of Capitalism. A 21st Century Perspective. Transition from feudalism to capitalism in Europe and elsewhere.* A szerző amellett érvel, hogy a kapitalizmus elemzését nem lehet tisztán gazdasági folyamatokra szűkíteni, a rendszer politikai természetű is a fogalom része. Lásd még a globális kapitalizmus természetéről Artner Annamária kiváló munkáját: *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak.* Napvilág Kiadó, Budapest. 2006 és FARKAS P. (2002): *A globalizáció és fenyegetései.* Aula kiadó, Budapest.

11 Niederhauser Emil, egykori professzorunk, a jeles akadémikus történeti koncepciójáról, kezdeményező szerepéről – amellyel a Kossuth Lajos Tudományegyetemen Gyáni Gáborral és akkori csoporttársainkkal, Kövér Györggyel, Papp Imrével, (A.) Varga Lászlóval és másokkal együtt ismerkedtünk meg – valamely okból a szakma gyakorta megfélekedzik: *Zur Frage der osteuropaischen Entwicklung. Studia Slavica*, 1958. 3–4. 359–371.

12 KATUS L. (1967): A kelet-európai iparosodás és az „önálló” tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1–43; NIEDERHAUSER E.: *Zur Frage der osteuropaischen Entwicklung.* Id. c.; OROSZ I. (1977): Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a XV–XVI. században. *Egyetemes Történeti Tanulmányok XI.* Debrecen. 3–8.

politikai áthallások övezték. Azt, aki Kelet-Európát vagy Közép-Kelet-Európát mondott – szándékától és szakmai érveitől függetlenül – meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy Európa 1945 után kialakult megosztottságához, vagyis a Szovjetunió regionális uralmának legitimálásához szolgáltart érveket. Arról viszont, aki a Közép-Európa fogalmát vagy ennek variációit használta, Magyarország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok lazításának és a Nyugathoz való közeledésnek az óhaját feltételezhette [...] Különösen ez lett a helyzet a 80-as években, amikor Szűcs Jenő fellépésével a vita új fázisába lépett [...]”¹³

Lényegében Gyáni Gábor is hasonlóképpen vélekedett már jóval korábban,¹⁴ amikor az államszocialista rendszer utolsó fázisában az újabb kutatásokra hivatkozva „bejelentette”, hogy a magyar történetírásban uralkodó Kelet-Európa-konceptió szaktudományos értelemben (is) elveszítette relevanciáját.¹⁵ Magyarország e szerint – némi túlzással – már nem is része Kelet-Európának, hanem egy újjávarázsolt közép-európai régió „mintaállama”. A tisztán terminológiaiak tetsző vita mögött ideológiai vita zajlott-zajlik, amelynek értelme, hogy legalább ideológiai síkon közelebb kerüljünk „Európához”, az áhított Nyugathoz, és a vele összekapcsolódó problémakomplexum, amelyet az elméleti irodalom az „utolérő fejlődés” ideológiájaként ír le, amelyre azonban majd egy más alkalommal térek vissza.¹⁶

13 ROMSICS I. (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest. 431. A Közép-Európa-fogalom eredetéről lásd Ormos Mária történeti publicisztikáját: *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Napvilág Kiadó, Budapest. 2007 és KLANICZAY idézett cikkét.

14 Gyáni Gábor már az 1980-as évek végén hasonlóan nyilatkozott az államszocialista korszakban megörögzült fogalomhasználatról: „A jaltai megállapodásokkal megelőlegezett kettéosztott Európa kihívásának engedve, mind vonzóbbá lesz a múltban is mindig megosztott Európa történeti víziója, s benne a ma realitását előkészítő, legalábbis sokban megmagyarázó kelet-európai magyar történeti út.” Az itt végbemenő fogalomváltás vagy annak legalábbis jelzése tulajdonképpen már a rendszerváltás ideológiikumához tartozott, amennyiben a polgári restauráció, a politikai demokratizálás felerősítette a magyar történelem valamiféle közép-európai „betájolását”. GYÁNI G. (1988): *Történészvíták hazánk Európán belüli hovatarozásáról. Valóság*, 4. 76.

15 S mindez annak ellenére történt, hogy Nyugat-Németországban létezett hivatalos „Kelet-Európa-politika” (nem is szólva a Kelet-Európa-kutatóintézetekről). Vö. PÓK A. (2006): *Konfrontation oder Kooperation? Die Westdeutsche Ostpolitik und Ungarn in den 1970er Jahren*. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára*. ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest. 200. skk.

16 Az egész polémiához lásd hozzászólásomat: *A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. Eszmélet*, 2012. 94. 182–244.

Párhuzamos sorsok

Történésznek lenni a Szovjetunióban és Magyarországon
(Ruszlán Szkrinnyikov és Perényi József portréjához)

Az alábbiakban két történésről lesz szó. Az köti össze őket, hogy mindketten témavezetőim voltak: az egyik a kisdoktorimé, a másik a kandidátusi disszertációmé. Az előbbi magyar,¹ az utóbbi orosz ember.² Találkozhattak is volna, de nem találkoztak. A köztük lévő 16 év korkülönbség túl soknak bizonyult: mire a szovjet történész végre Nyugatra (mármint Magyarországra) utazhatott, magyar mentorom már nyugdíjba vonult és kisvártatva meg is halt. Mindketten megélték azonban az ötvenes éveket és aktív volt a 60–70-es években. Életük és történésziségük nagyobbik fele a szovjet korszakra esett. És – ahogy az orosz szakszlang mondja – mindketten „feudálisok” voltak. Így tehát nem is annyira az én személyem, hanem a kor, amelyben éltek és a kor, amellyel foglalkoztak, kötötte össze őket. Pályájuk egyező és eltérő vonásai a két történetírás – nemkülönben a két történetírói világ – hasonlatosságaira és különbözőségeire is fényt vetnek.

Perényi József 1915-ben született – ahogy a különböző időkben írott önéletrajzai kis, ám méltányolható következetlenséggel tanúsítják – értelmiségi³ és nagyüzemi munkácsoládban. Ruszlán Grigorjevics Szkrinnyikov 1931-ben értelmiségi – hidromérnök apa és tanító anya – közegben.⁴ Előbbi a budapesti bölcsészkart végezte, de a szegény, ám tehetséges fiú közben több szemeszteren át tanulhatott szláv nyelveket Párizsban. Utóbbi a Leningrádi Állami Egyetemen tanult. A magyar diák az egyetem elvégzése után fizetés nélküli tanársegédként a tanszéken maradt és a disszertációját a segédtudományok köréből, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására* címen írta. A szovjet egyetemista aspirantúrára került a Herzen

1 Életútjának felvillantásával egyszer már megpróbálkoztam a nekrológ műfaj által adott lehetőségek kezei között. Lásd Perényi József 1915–1981. *Egyetemi Lapok*, 1981/18.

2 R. G. Szkrinnyikov életpályájával részletesen foglalkozom két tanulmányban, ami talán felment az alól, hogy ebben az írásban is megtegyem ezt. SZVÁK 2007: 25–38; SZVÁK 2011: 9–21.

3 1951. július 26-án kelt „Életrajza” apja értelmiségi származásáról tudósít, míg az 1951. II. 5-i „Önéletrajz” az „értelmiségi” megjelölés után zárójelben részletes felsorolást ad „földműves, katona, pénzügyőr, rendőr, detektív”. Az 1955. XI. 8-i „Életrajzában” a „falusi napszámos, kereskedősegéd, finánc, rendőr, detektívfelügyelő” felsorolás szerepel. Lásd Perényi József személyes iratai (a továbbiakban: PJSZI), amelyeket Perényi József nem sokkal halála előtt, 1981-ben bocsájtott rendelkezésemre. Ezek az 1950-es évek első felében keletkezett iratokat tartalmazzák. A többi dossziét az ELTE Levéltár őrzi a Kelet-Európa Történeti Tanszék iratai között, a 107-es számú fondban.

4 R. G. Szkrinnyikov életrajzáról lásd részletesebben: TYUMENCEV–ANANYJEV 2007: 5–19.

Pedagógiai Főiskolán és a novgorodi birtokok gazdaságából védte meg disszertációját. A látószólag távoli két témát összeköti a forrásközpontúság. Ami egyáltalán nem véletlen, hiszen Perényi József mentora Szentpétery Imre, a Segédtudományi Tanszék akkori vezetője, míg Ruszlan Szkrinnyikov témaadója, B. A. Romanov, az egykori Kljucsevszkij-tanítvány, még az 1917 előtti „pityeri” iskola képviselője volt.

Pályájuk párhuzamos íve itt látványosan elválik egymástól. A fiatal magyar doktor a háború előtti idők Horthy-korszakában először állás nélkül marad, majd Isztambulba kerül a Ganz gyár képviselőjére, ahol könyvelőként keresi kenyerét. Kevés azonban az adminisztráció – később azt is kiadja „négernek” –, a felszabadult időt a levéltárakban tölti, megtanul törökül és egy sor balkáni nyelven: a szláv specializáció és orientáció tehát paradox módon hivatali éveiben újabb erőteljes impulzust kap. A kétéves katonáskodás ugyan ezt a foglalatosságot látószólag derékba töri, ám a háború végnapjai a hadapród őrmestert a szovjet oldalon találják, hónapokig hadosztálytolmácsként szolgál, majd a felszabadulás után kultúrattaséként Moszkvába kerül, ahol az akkori idők első számú történésze – ekkor éppen nagykövet – Szekfü Gyula mellett dolgozhat több mint egy évig. Ezt követően végre odakerül, ahová képzettsége mindig is predesztinálta: a Teleki Pál Kelet-Európai Intézetbe.

Ruszlan Szkrinnyikov a háborús években még kiskamasz, és amikor magyar kollégája élete újabb fordulathoz ér, akkor ő éppen az egyetemi tanításba ismét visszaengedett B. A. Romanov szemináriumára jár. Perényi József ez idő tájt – 1951 legelején – rúgják ki a pártból, ami a teljes egzisztenciális ellehetetlenüléssel fenyegeti. Ruszlan Szkrinnyikov egyetemi hallgató ebben az időben azt kénytelen konstatálni, hogy kedvenc tanárát újból megsemmisítő kritika alá veszik – az amúgy korszakos jelentőségű és korát megelőző – műve, a *Ljgyi i nravi Drevnyej Ruszi* könyvéért, annak „burzsoá szemléletéért”, és ismét eltiltják a tanítástól.

Perényi József szintén „burzsoá objektivitásáért” és ráadásul „a szovjet történettudományhoz való nem megfelelő viszonyáért”⁵ bűnhődik. És a „*corpus delicti*” szintén egy könyv. Csak éppen a kor vezető szovjet történésze, B. D. Grekov *Az orosz parasztság története a legrégibb időkől a XVII. századig* című szintézise második része. És annak is a magyar fordítása, amelyen Perényi József éppen dolgozott és lelkes filozófként szabad idejében is töprengett. És ezen gondolatait⁶ – szerencsétlenségére – megosztotta az egyetemi menzán, ebéd közben, történészkollégájával. Akinek egyébként tudjuk a nevét, sokkal később, a rendszerváltás körül a rendszerváltó értelmiség egyik zászlóvivő alakja lett, ekkor azonban még kötelességének érezte, hogy jelentse az esetet a megfelelő szerveknek.⁷ A taggyűlésen a kirúgási határozatot iniciáló kollégát

5 1951. július 26-i Életrajzában pontosan idézi a verdiktet: „a szovjet tudományhoz való helytelen viszonyulás és tudományos munkámban való objektivista maradványok” (PJSZI).

6 Perényi József ezt úgy mesélte, hogy fordítás közben feltűnt neki: B. D. Grekov néha felcseréli a forrásokban két jelentésben (eke, ekealj) előforduló „szoha” terminust. Aztán ezt a felismerését – előlvi gyázatlanul – megosztotta ebédpartnerével.

7 Perényi József az MDP VIII. k. Pártbizottságának 1951. január 23-án írott felülvizsgálati kérelmében a neki tulajdonított vádakát elutasítja, de a kor szellemében elismeri, hogy „rámutattak a tudományos munkásságomban és magatartásomban megmutatkozó objektív (sic!) vonásokra, amelyek megakadályozzák pártszerű magatartásomat és kiállásomat..., mert valóban még messze vagyok attól, hogy akár tudományos munkámban, akár magatartásomban teljesen levetközzem a régi polgári maradványokat és mindig, minden körülmények között pártszerűen tudjak kiállni” (PJSZI).

szintén ismerjük: ő vad sztálinistából a kádári „puha diktatúrában” lényegében liberális történeásszé „avanzsált”.⁸

Egyébként az ügyből végül is nem lett nagy baja Perényi Józsefnek. Ő legalábbis gyakran emlegette, hogy ennek köszönhetően tett szert egy értelmes szakmára – e nehéz hónapokban ugyanis a biztonság kedvéért kitanulta az autószerelő mesterséget. És *Az orosz parasztság története* is rendben megjelent. Amúgy Perényi József nemcsak a baját, de a „megmenekülését” is (hogy ráadásul nem rúgták ki még a munkahelyéről is) Grekov akadémikusnak köszönhette. Történt ugyanis, hogy Rákosi Mátyás méltó évfordulós megünneplésén vitatkozott a MTA Történettudományi Intézete és sehogy sem tudták eldönteni, mi lenne a leghatékonyabb formája a szocialista munkaversenynek a történelem frontján. Legott útmutatásért fordultak Grekov elvtárhoz, akihez a közvetlen út Perényi Józsefen keresztül vezetett, még a moszkvai időkből való személyes ismeretségük okán. És Grekov akadémikus ezt meg is írta.⁹ (*A B. D. Grekov akadémikus útmutatása* [sic!] *a magyar történészek számára* című kézirat¹⁰ alapjául szolgáló levelet egyébként 1981-ben megtaláltam az MTA Történettudományi Intézete akkor még teljesen rendezetlen irattárában, két felmosóröngy és egy vödör között.)

És ugyan a pártba nem vették vissza, 1956 újabb – immár kedvező – fordulatot hozott életébe. Perényi József Történettudományi Intézetben végzett munkája mellett akkor már évek óta tanította az ELTE Bölcsészettudományi Karán a különféle szláv népek történetét az Európai Népi Demokráciák Története Tanszéken. (Ettől különállóan működött 1953 és 1956 között – szovjet vendégprofesszor jóvoltából – a Szovjetunió Története Tanszék.¹¹) 1956. október 25-én azonban I. Tóth Zoltánt, aki a tanszékvezetője és dékánja is volt Perényi Józsefnek, halálos lövés érte a pártközpont előtt, amikor az ELTE küldöttsége a tanárok és diákok követeléseiről kívánt tárgyalni.¹² A tanszék másik prominens tagja, Arató Endre, aki párttagként exponálta magát, a szóbeszéd szerint a kritikus napokban éppen csehszlovák területen tartózkodott. Perényi József azonban a helyén volt, sőt éles helyzetben, állítólag, feltette a repülőgépre a szovjet tan-

8 Az eset csak egy apró epizódja annak a tisztogatási folyamatnak „történészfronton”, amelyet pl. Romsics Ignác foglalt össze. Bár éppen az ellenkezőjét látszik alátámasztani annak, amit Romsics az általa „zsidó-kommunista” történészekként jelölt csoport kizárólagos bűneként azonosított (vö. ROMSICS 2011: 358–359). Én azonban – nem rendelkezvén sem az érintettek keresztleveleivel, netán hitközségi papírjaival, sem egyéb „perdöntő” bizonyítékokkal vallási, még kevésbé valamely rasszhoz való hovatartozásukról – óvakodnék attól, hogy ezen történészeket „zsidó-kommunistákra” és „nem zsidó-kommunistákra” osszam. A származás alapján történő osztályozás mellett, természetesen, létezik más megközelítés is a magyar történettudományban. Lásd GLATZ 2011: 319–320.

9 Végül a tudományos munkatársak normájának rendezése céljából kiküldött bizottság 1950. december 1-jén lényegében elfogadta a grekovi normát (Jegyzőkönyv, PJSZI), azzal a kis különbséggel, hogy amíg Grekovnál az éves norma 2100 munkaóra, addig a Történettudományi Intézet esetében 2200 volt. Igaz viszont, hogy ehhez a Szovjetunióban 7 szerzői ívet, míg Magyarországon elég volt csak 6 íves tanulmányt írni.

10 In: PJSZI.

11 BORSODI–TÜSKÉS 2010: 207.

12 Lásd részletesen: BORSODI 2009: 52.

székvezetőt.¹³ Így, amikor 1957. január 1-jétől a két tanszéket hivatalosan is összevonták Kelet-Európa Története Tanszék néven, ő találtatott a legméltóbbnak annak vezetésére.¹⁴ Innen kezdve 23 esztendeig állt az élén, a leghosszabb ideig a tanszék 20. századi történetében.

Ruszan Szkrinnyikov ebben az időben fejezi be az aspirantúrát a Herzen Pedagógiai Főiskolán, majd védi meg kandidátusi disszertációját. És ugyan még hosszú éveibe került, hogy az akkori dékán, V. V. Mavrogyin hívására visszakérülhetett *alma mater*ébe tanítani, a magyar és a szovjet történész pályája itt ismét összekapcsolódik: immár azzal és ott foglalkozhatnak, amivel és ahol a legjobban akarnak. Persze nagy a differencia egy pályakezdő és egy már érett tudós között. Ruszan Szkrinnyikov ekkor még hosszú évekig egyetlen – bár az orosz történelemben kulcsfontosságú – problémával, az opricsnyinával foglalkozik, miközben Perényi József érdeklődése, főleg ilyen összehasonlításban, szinte csapongónak tűnik. Életének legtermékenyebb időszaka az 1956–1966 közötti évtized.

Ruszan Szkrinnyikovnak a Szovjetunióban épp ekkor jelenik meg (1966-ban) első monográfiája. Tagadhatatlanul jó korszaka ez mindkét történetírásnak, hiszen élvezi az SZKP XX. kongresszusa utáni „olvadás” jótékony hatását, Magyarországon még erősebben is, mint a Szovjetunióban. Perényi József szinte tobzódik a témákban, erőteljesen érvényesíti kivételesen széles körű nyelvtudása (1955-ös önéletrajzában összesen 11 nyelvet nevez meg a magyaron és a latinon kívül, amelyek közül fél tucatot aktívan használt) előnyeit és valóban egyetemes történészként pozicionálja magát a magyar történetírásban, aki egyaránt tájékozott a modern nyugati és kelet-európai szakirodalomban. A nemzeti történetírások berögzült hagyományai szerint ő is a kapcsolattörténeti alapról rugaszkodik el, de kompetensnek bizonyul több kelet-európai történelem számos részletkérdésében is. Ezt a tudását pedig fokozatosan a kelet-európai összehasonlító történet módszertani szolgálatába állítja. Amíg az 1950-es évek első felében elkülönülő országtörténeteket tanított, addig az 1960-as évekre kidolgozza a közép- és kora újkori kelet-európai történet egyetemi előadássorozatát,¹⁵ majd a kelet-európai régiókat számba vevő jelentős módszertani tanulmánnyal rögzíti mindehhez az elméleti kereteket is 1972-ben.¹⁶

13 Még valószínűbb, hogy megbízatását – de legalábbis a Kari Tanács általi egyhangú megválasztását – részint korábbi politikai meghurcoltatásának köszönhetette. A Történettudományi Kar 1956. december 7-i Tanácsülésének jegyzőkönyvében szerepel: „úgy érzem, hogy [a személyével kapcsolatos] politikai aggályok egyenesen pozitívummá váltak az elmúlt idő alatt” (ELTE Levéltár, BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek 1956/56 – 1957/58. Jegyzőkönyv, 1956. december 7. 10.) E támogató szavak attól a kollégától származtak, aki Perényi József pártbizottsági beadványának tanúbizonyossága szerint pártból való kirúgásának egyik kezdeményezője volt.

14 Valójában a Kari Tanács már 1956. december 7-i ülésén megbízta ezzel (ELTE Levéltár, BTK Tanácsülési jegyzőkönyvek 1956/56 – 1957/58. Jegyzőkönyv, 1956. december 7. 3.) és ugyanezen az ülésen – éppen Perényi József javaslatára – fogadták el a Tanszék régi-új elnevezését. (Uo. 4–5.)

15 És megírja a *Szovjetunió története* című egyetemi jegyzet 19. század előtti fejezeteit, amelyek a kor színvonalán állnak (sőt, összességükben hasznosabbaknak bizonyultak az akkori idők szovjet kézikönyveinél).

16 PERÉNYI 1972: 5–40. Koncepcióját később egy általam készített folyóirat-interjúban is kifejtette. A sors – de még inkább a sajátos kelet-európai fejlődés – különös iróniája, hogy a számban – éppen e beszélgetés túldolgalán – egykori feljelentője arról értekezett, hogy „most ne hátra nézzünk, hanem inkább arra törekedjünk, hogy a jég mindenütt elvonuljon, és a dermedt múlt árnyai ne fékezésként tovább szellemi életünk egészséges fejlődését”.

Ekkorra kialakul vezetésével a kelet-európai történelem komparativista iskolája a budapesti egyetemen, ahol méltó társak oktatják-kutatják a régiót: Arató Endre a 19. századot, Dolmányos István a 20. századot, de jelen van már a fiatalabb nemzedék képviselőjében a Balkán-specialista Palotás Emil is. Perényi József utolsó aktív évei erre az időszakra, az 1960-as évek legvégére, az 1970-es évek elejére esnek. Utána a lendület megtörik, életének utolsó bő fél évtizedében már gyakorlatilag nem publikál. A nyugdíjkorhatárt betöltve azonnal nyugdíjba vonul (bár professzorként még taníthatna), és alig egy éven belül meghal.

Miért hagyott fel Perényi József a szakmával és költözött ki örökre egyetemi szobájából az első adandó alkalommal? Beteg volt, persze, szívproblémái voltak, akárcsak Ruszlan Szkrinnikovnak. Szerintem mégis az volt a fő ok, hogy már nem volt kedve és ideje még egyszer köpönyeget cselelni. Levonta a következtetést és nemcsak a könyveit, de a stafétabotot is átadta nekünk.

Ezen a ponton a korban, időben és térben egymástól távoli szovjet és magyar történész ismét kísértetiesen hasonlítani kezd egymásra. A szovjet történetírás „közbeszédét”, fogalomrendszerét, metodológiáját mindketten axiómaként kezelték, ideológiai „szent teheneit” nem vágták le, kereteit nem feszítették szét. Ruszlan Grigorjevics sem kérdőjelezte meg, még szóban sem, annak alapvető posztulátumait, amíg témavezetőm volt (tehát 1984-ig). Ő azonban megérte a rendszerváltást és a Szovjetunió összeomlását, ami később néhány történeti nézete megváltozását eredményezte. Ezek azonban kétségtelenül erőteljesebbek és szerveslenebbek voltak megelőző, és alapjaiban változatlan nézetrendszerénél, aminek alapvetően az lehetett az oka, hogy Perényivel ellentétben ő szovjet iskolába járt, a szovjet történeti és történetírói tradíción nőtt fel, számára tehát az belülről jövő és nem kívülről rá kényszerített volt.

Perényi József akkor vonult vissza, amikor még nem lehetett sejteni, hogy rendszerváltás közeledik, de egy, a „hagyományos” marxizmust kritikusan szemlélő, azt tagadó vagy meghaladni akaró történész-nemzedék már erőteljesen jelen volt Magyarországon. Perényi szimpátiával figyelte ezeket a próbálkozásokat, de maga már nem kívánt részt venni ebben a paradigmaváltásban. Hiszen sikerei csúcsán is bizonyos mértékig perifériára szorult a magyar történettudományban: részint azért, mert egyetemes történész volt, mert azon belül is Kelet-Európa történetével foglalkozott és ekkor már nem a Történettudományi Intézetben, hanem az egyetemen dolgozott. A magyar történettudomány értékrendjében ugyanakkor a nemzeti történelem művelése volt az első számú prioritás, amely fő letéteményesének az MTA Történettudományi Intézete számított. Minden ebből következő hatalmi, anyagi, infrastrukturális, kommunikációs előjoggal. Így hát hiába lett nemzetközileg is számottevő, az 1960-as, 70-es években kifejezetten modern összehasonlító regionális történetet művelő műhely az ELTE Kelet-Európa Története tanszéke, ezt a magyar *mainstream* történetírás nem méltányolta. (Nem méltányolja ma sem.) 1972-ben a már az 1950-es években is vezető történészek kemény kritikával illették¹⁷ a Perényi-féle összehasonlító Kelet-Európa történeti koncepciót. Akinek joggal lehetett *déjà vu* érzése – ugyanis az ellen „érv” az volt, hogy a szovjet elvtársak ezt nem így csinálják – és ment el a kedve az egésztől. De legalábbis jobbnak látta visszavonulót fújni. Így aztán a „nagy mű” is örökre benne maradt.

---

17 Palotás Emil professzor személyes közlése.

Ruszlán Szkrinnyikov a rendszerváltáskor még aktív alkotó éveit élte és 1990-es években írott művei a legjobb bizonyítékok arra, hogy a nagy társadalmi-politikai változások hatottak rá. Valószínűleg egyéni életében is nagy várakozással fordult az új rend felé, hiszen leningrádi történészként és az egyetemi hatalmi hierarchiától távol őt is a mellőzöttség sajátos aurája lengte körül, pedig akkortájt a nemzetközileg legismertebb leningrádi történész volt. Az idő előrehaladtával azonban betegsége, magánya egyre súlyosbodott és a rendszerváltás visszaszorozási eredményei a kezdeti lelkesültséget mély szkepszisbe fordították. Egyre kilátástalanabb harcot vívott a pusztta megélhetésért, egyre kiszolgáltatottabb küzdelmet a (kalóz)kiadókkal és egyre reménytelenebbet az őt megtámadó kórral.¹⁸

Mindenki másként éli meg azonban a csalódásokat. Perényi Józseffel ellentétben ő utolsó leheletéig dolgozott. Talán hitt a túlvilágban, de mindenképp a tudós örökké valóságában. Így válhatott belőle a nemzetközi historiográfia számon tartott alakja, míg Perényi Józsefnek még a magyar történetírás történetében sem találtatott meg a méltó helye.

Irodalom

- BORSODI CS. (2009): Forradalom az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1956-ban. In: NÉMETHNÉ DIKÁN N. és mtsai (szerk.): *Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések V.* Gondolat Kiadó, Budapest. 8–70.
- BORSODI CS. – TÜSKÉS A. (2010): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010.* Budapest.
- GLATZ F. (2011): Történetírás Magyarországon, 1949–1990. *Történelmi Szemle*, 3. 315–334.
- PERÉNYI J. (1972): Gazdasági-társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában. In: Uő. (szerk.): *Tanulmányok Kelet-Európa történetéből.* ELTE, Budapest. 5–40.
- ROMSICS I. (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest.
- SZVÁK GY. (2007): Ruszlán Grigorjevics i Ivan Groznij. In: *Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon do XX v.* Szpb: SZPBGU.
- SZVÁK GY. (2011): R. G. Szkrinnyikov: isztorik i mir – mir isztorika (Opit rekonsztrukcii). In: SZVÁK GY. – TJUMENCEV, I. O. (szerk.): *Ruszisztika Ruszlana Szkrinnyikova: Szbornyik szta-tyej pamjatyi professzora R. G. Szkrinnyikova, v cseszty jego 80-letyija.* Ruszisztikai Könyvek. XXX. Budapest. 9–21.
- TJUMENCEV, I. O. – ANANYJEV, V. G. (2007): „Rosszija jego matyerik”: k 75-letyiju Ruszlana Grigorjevicsa Szkrinnyikova. In: *Trudi kafedri isztorii Rosszii sz drevnyejsih vremjon do XX v.* Szpb: SZPBGU.

18 Mindezt részletesen tárgyalom az alábbi cikkben: SZVÁK 2011: 9–21.

A történelemoktatás változásai és kilátásai az egyetemeken

A politikával szemben a magyar köz- és felsőoktatás története a neoabszolutizmus időszakában pozitív változásokat eredményezett Magyarországon. 1851-ben általánosan bevezették és a felsőoktatásba való belépés feltételévé tették az érettségit, 1862-ben pedig az akkori egyetlen, pesti tudományegyetem bölcsészkarán létrejött az önálló tanárvizsgáló bizottság. Így már Magyarországon is lehetőség nyílt középiskolai történelemtanári diploma szerzésére. A bölcsészkaron 1860-tól általánossá vált a magyar nyelvű oktatás, s ekkoriban kezdődött a történelmi tárgyak szakszerű tanítása, illetve a specializációra való áttérés is. Bár az első önálló történelmi katedrát már 1770-ben felállították, ezt hosszú ideig egyetlen professzor képviselte; mellette még a segédtudományoknak voltak tudós előadói. 1866-tól indult a szak felosztása, s ennek következtében a század végéig két magyar (1526 előtti és utáni), három egyetemes (ókori, középi- és újkori) és egy művelődéstörténelmi tanszék alakult, majd 1910-ben a keleti népek ókori történetével foglalkozó katedra létesítése zárta le e folyamatot.

Az 1870-ben felállított tanárképző intézet egyik szakosztálya a történelmi-földrajzi volt, s az első gyakorlógimnáziumban 1872-től próbálkozhattak a mesterség elsajátításának fortélyjaival a tanárjelöltek. Egy évtizeddel később bevezették a fő- és mellékkollégiumok rendszerét, 1886-ban pedig megalapították a tudósképzést is szolgáló Történelmi Szemináriumot. A doktori fokozat elnyerésének módját 1873-ban szabályozták, oly módon, hogy ez kisebb módosításokkal egészen 1949-ig érvényben maradt. Bár ettől a feladattól a későbbiekben eltért, de eredetileg a középiskolai tanárok képzésének elmélyítésére, francia mintára létesítették 1895-ban az Eötvös Collegiumot, amelyben a történészek mindig is vezető szerepet játszottak, Szekfű Gyulától Kosáry Domokoson át sok, napjainkban is aktív professzorig.

Hazánk második egyeteme, a kolozsvári, 1872-től a budapestinél jóval kisebb létszámmal és egyszerűbb szervezettel, négy, majd öt tanszéken oktatta a jövő történészeit. 1912-ben alapították a debreceni és a pozsonyi egyetemeket, ezek érdemi működése azonban már a két világháború közötti korszakhoz köthető.

A dualizmus idején Budapesten olyan professzorok oktattak, mint Salamon Ferenc, Marczali Henrik, Békefi Remig, Ballagi Aladár, Fejérpataky László, Schvarcz Gyula, Heinlein István, Mahler Ede. Mivel ekkoriban még a régészetet és a művészettörténetet is a történelmi stúdiumok közé sorolták, a „régiségbúvár” Römer Flórist, Hampel Józsefet, Kuzsinszky Bálintot, valamint a művészettörténész Henszlmann Imrét, Pasteiner Gyulát és Czobor Bélát is idesorolom. A kolozsvári tanárok közül Szabó Károlyt és Láczy Gyulát emelhetem ki.

Az 1870-es évektől a historikusnak készülő hallgatók többsége már nem jogot vagy teológiát, hanem főszakként történelmet és egy másik szakot – általában földrajzot vagy latint – tanult. A korábban inkább csak előkészítő képzést nyújtó pesti bölcsészkar a dualizmus első éve-

iben vált az egyetem teljes értékű fakultásává, amelyen egészen 1950-ig természettudósokat is képeztek. S bár a bölcsészhallgatók száma jóval az orvosoké vagy a jogászoké alatt maradt – 1913-ban 1457 fő iratkozott be a karra, ezzel szemben 3136 orvost és 3488 jogászt regisztráltak –, a karon belül a történettudomány meghatározó szerepet játszott, mivel az egyik legfontosabb tudományággá vált Magyarországon. Nyilvánvaló volt a szerepe a nemzeti öntudatra nevelésben, az ezeréves múltat megünneplő 1896-os millenniumi ünnepségsorozat előkészítésében és lebonyolításában. Társadalmi beágyazottságára és megbecsültségére jellemző, hogy az 1867-ben létrejött Magyar Történelmi Társulat nemcsak szakmai érdekvédelmi, hanem társadalmi szervezetként is működött. Kezdeti vándorgyűlésein, amelyeken az ország legkülönbözőbb részében található levéltárak kincseit igyekeztek kiaknázni, történészek, régészek, művészettörténészek és néprajzosok mellett orvosok, jogászok, természettudósok és mérnökök is részt vettek, akik ugyanúgy silabizálták a régi iratokat, mint céhbeli társaik.

Ez a helyzet a két világháború közötti időszakban sem változott. 1918 őszétől ugyanis a Kárpát-medence történeti egységének bizonyítása rótt lényeges feladatokat a historikusokra – Angyal Dávid, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és mások is megírták az ország egybetartását indokoló munkáikat. Trianon után pedig az odáig vezető út vizsgálata vált az egész magyar értelmiséget izgató témává. S ebből a szempontból már a 18. századtól – sőt, népiségtörténeti vonatkozásban már a középkortól – illet vállaltóra fogni a forrásokat, és újraértékelni a korábbi szakirodalmat. A történelem oktatásában is ezek a területek, illetve a szélsőjobbtól a szélső-balig minden politikai erő által elfogadott legkisebb politikai többszörös, a revízió történeti érvekkel való alátámasztása vált igazán érdekessé, doktori dolgozatoknak is témák sokaságát nyújtva.

Ehhez járult még a vezető kultúrpolitikusok szándéka a nemzeti tárgyak, közülük is elsősorban a történelem és az irodalom közoktatáson belüli erősítésére. E célt már a húszas években megfogalmazta Kornis Gyula, majd a harmincas évek elején ez vált Hóman Bálint sokszor hangoztatott „nemzetnevelés”-fogalmának alapjává. Klebelsberg Kunó pedig már minisztersége előtt is aktívan közreműködött azon külföldi magyar intézetek (Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet, Bécsi Magyar Történeti Intézet) alapításában, amelyek fő célja az illető városokban található magyar vonatkozású történeti források feltárása volt. A kultuszterca vezetőjeként aztán újraalapította a Római Magyar Történeti Intézetet és a historikusokon kívül már más tudományágak képviselőit is befogadó bécsi, berlini és római Collegium Hungaricumot, illetve egy hozzájuk hasonló intézetet Párizsban. Ezekbe – de más, Collegiummal nem rendelkező városokba is – az egyetemekről frissen kikerült (ritkábban felsőéves), és gyakran már doktori címet is szerzett, tehetséges fiatal történészek sora kapott magyar állami ösztöndíjat. Többségük később magántanárként vagy professzorként az egyetemeken is oktatott, és a közelmúltig meghatározta a magyar történettudomány fejlődését. Az Akadémia egykori elnöke, Kosáry Domokos többször is hangoztatta, hogy mi mindent jelentett számára az állami ösztöndíjakkal, amelynek a bécsi, a párizsi, a londoni és az egyesült államokbeli stipendiumait, ott szerzett tapasztalatait és tág látókörét köszönhette.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot, s így a felsőoktatás-politikát is több mint 18 esztendőn át irányító miniszterek: az egyébként jogász végzettségű, de a történelem tanulmányozását kedvenc időtöltésének tartó Klebelsberg Kunó és a kiváló középkorász Hóman Bálint – aki a budapesti bölcsészkar professzoraként is dolgozott néhány évig – a Magyar Történelmi Társulat elnökei is voltak. Az előbbieket mellett ez is hozzájárult ahhoz, hogy a történettudományt a korszak egyik kulcstudományaként tartották számon.

Bár jelentősen növekedett a középiskolát végzettek aránya – az 1920-as 2,6%-ról 1938-ra 6%-ra – az egyetemisták száma alig nőtt, sőt, néha csökkent. Ennek oka a kétségtelenül elsősorban a zsidó származásúakat, de a nőket és mindenki mást is érintő felvételi keretszámok bevezetése, illetve az értelmiségi túltermeléstől való félelem volt. Ugyanakkor a hallgatóság létszáma a Trianon előtti ország szintjén maradt, hiszen a Kolozsvárról és a Pozsonyból először Budapestre, majd Szegedre, illetve Pécsre menekült egyetemekkel a Csonkaország egyetemének száma a korábbihoz képest nem változott.

A négy egyetem mindegyikén népszerű volt a történelem. Különösen a tanárképzés vonzotta a hallgatókat, hiszen a középiskolák növekvő létszámú diáksága miatt égető szükség volt a jól képzett oktatókra. A szak érdekérvényesítő erejét mutatja, hogy bár a felsőoktatásban tudatos decentralizációt végrehajtó Klebelsberg a budapesti bölcsészkart – számos tanszék megszüntetésével – a húszas évek elején fokozatosan leépítette, ám ez egyetlen történelemtanszékét érintett (a keleti népek ókori történiájával foglalkozót). Ugyanakkor két új katedra is létrejött: 1929-ben a Kelet-Európa története, majd 1938-ban az Ősrégészeti tanszék. Klebelsberg törekvéseivel ellentétben a három vidéki egyetem nem tudott igazán megerősödni, ezek bölcsészkaraira – szemben a budapesti több százal – csupán néhány tucat történészhallgató iratkozott be. Míg Budapesten a művészettörténeti és régészeti tanszékekkel a harmincas évek végén már 11 történeti tanszék működött, addig Szegeden és Debrecenben 4–5, Pécsen ennél is kevesebb.

Az oktatói gárda is a fővárosban volt a legkiválóbb. A korszakban olyan iskolateremtő egyéniségek tanítottak itt, mint Angyal Dávid, Áldásy Antal, Lukinich Imre, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Alföldi András, Szentpétery Imre vagy a művészettörténészek között Hekler Antal és Gerevich Tibor.

A harmincas években valamennyi bölcsészkar erősen óvta a tanszabadság liberális elvét és sikeresen ellenállt a kormányzat által támogatott, kötött rendszerű oktatást szorgalmazó terveknek. Ez a hozzáállás azonban 1945 után mind kevésbé volt képviselhető. Míg a két világháború között a politika sohasem avatkozott be durván az intézmények autonómiájába, addig 1945-től az egyedül üdvözítőnek tekintett világnézet fokozatosan és egyre erőszakosabban teret nyert a felsőoktatásban. Ráadásul az „eltömegesedés” a többnyire megbízhatatlannak tartott korábbi értelmiség, a „keresztény, úri középosztály” gyors lecserélését is elősegítette. A munkástanfolyamokat, az esti tagozatot, a szakérettségi rendszerét, a szociális szempontokat is figyelembe vevő felvételi vizsgát már 1945 és 1948 között bevezették, s 1947-ben az MKP azt hangsúlyozta, hogy a „klerikális reakció szellemével” szemben a népi demokrácia szükségleteit kell érvényesíteni a felsőoktatásban is.

Nyilvánvaló, hogy a gyorsan és erőszakosan keresztülhajszolt újítások elsősorban az ideológiai jellegű tárgyakat, köztük a filozófia mellett elsősorban a történelmet érintették. A kommunista párt képviselői is nagyon jól ismerték a régi igazságot, miszerint akié a jelen, azé a múlt, s valószínűleg övé a jövő is. A „múltat végképp eltörölni” szemlélet a történelemoktatás teljes átalakítását eredményezte. Az 1949-es egyetemi reform nemcsak az addigi – 1945-től már erősen korlátozott – autonómia megszüntetését, hanem a szaktárgyi óraszámok emelését, az ideológiai tárgyak és az orosz nyelv tanulásának kötelezettségét jelentette, és a doktori cím szerzésének lehetősége is megszűnt. Ezzel párhuzamosan a Magyar Tudományos Tanács kevesebb mint egy esztendősen működése a magyar tudomány intézményrendszerének – benne az elsősorban történettudományi kutatásokkal foglalkozó egykori Teleki, ekkor már Kelet-európai Tudomá-

nyos Intézetnek – teljes átszervezéséhez vezetett. Ennek lezárásaként 1949 őszén a Magyar Tudományos Akadémia lefejezése és átalakítása is megtörtént: majd kéttucatnyi historikusából mindössze négyen maradtak a tudós testület tagjai. A tanácskozó taggá lefokozottak, gyakorlatilag kizártak közül Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Hajnal István és Dékány István egyetemi katedrájukat is elveszítették. Mellettük ugyanez a sors várt a már 1945-ben az igazolások során elmarasztalt Mályusz Elemérre, az 1946-os népbíróági perében életfogytiglani fegyházra ítélt Hóman Bálintra, az országot 1947-ben, illetve 1948-ban elhagyó Alföldi Andrásra és Deér Józsefre.

Közben a bölcsész- és ebből adódóan a történészhallgatók száma is jelentősen növekedett a három megmaradt intézményben – Pécsen ugyanis több mint három évtizeden át szünetelt a bölcsészszakfakultás működése. Az egyetemeken – az ideológia szerepének emelkedésével arányosan – a legkisebbekből a legnagyobbakká váltak a bölcsészkarok. 1950-től szinte évről évre újabb és újabb, egyre követhetlenebbé váló „reformokat” vezettek be, így a levelező képzést 1951-ben éppen a történelem és a magyar szakon indították meg elsőként. Eltörölték az egyetemi magántanári és ny. r. tanári címet (1950), majd a bölcsészdoktori fokozatot (1951) is.

Mindezek az intézkedések katasztrofális következményekkel jártak, a színvonal gyors süllyedéséhez vezettek. Ahogy az 1956-ban mártírhalált halt történész, I. Tóth Zoltán 1953-ban írta: „felső középiskolává” fokozták le az egyetemet. A politikai vezetés sokkal kevésbé fogadta el a hivatalos állásponttól akár csak egy hajszálnyival is eltérő megnyilatkozásokat és a történelműnkéről folytatott vitákat az egyetemen, mint az – egyébként szintén erős politikai kontroll alatt álló – Akadémia Történettudományi Intézetében. Ennek egyenes következményeként az oktatói gárda Budapesten is, de még inkább vidéken kontraszelektáció útján jutott álláshoz, s a politikai vagy származási szempontok alapján vezető beosztásba került pártkáderek részben a 2000-es évekig helyükön maradhattak.

A túlméretezett bölcsészkarok fenntarthatatlanokká váltak, ezért 1954-től 1956-ig jelentősen – Budapesten csaknem a felére – csökkentették a hallgatók számát. Ugyanekkor azonban, szintén Budapesten, rövid időre kettévált a bölcsészkar, Történettudományi, illetve Nyelv- és Irodalomtudományi Karra (a történettudományi 13 egységgel és 430 hallgatóval alakult meg). Hogy az ideológiai átnevelés mennyire sikertelen és eredménytelen volt, azt éppen a bölcsészek, mindenekelőtt a történelem és a magyar szakosok 1956-os aktív szerepvállalása bizonyította, vidéken és Budapesten is.

A forradalom leverése után a két világháború között még négyéves képzést – amelyet 1945 után ötévesre emeltek, majd ismét négyévesre szállítottak le – újra öt esztendőre bővítették. Az oktatók a korábbinál nagyobb szabadságot kaptak tárgyaik meghirdetésében, a hallgatók pedig az előző évekenél kötetlenebb órarendet készíthettek maguknak. 1958-ban visszaállították az egyetemi doktori fokozat megszerzésének jogát is. A tanterveket az 1960-as évek elején alakították át: kisebb változtatásokkal ez határozta meg az oktatást az 1980-as évek végéig. A középiskolai tanárok mellett az általános iskolai történelemtanárokat 1959-ig a hároméves pedagógiai, majd ezt követően négyéves tanárképző főiskolákon (Eger, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Szombathely) képezték. Az 1970-es évek közepén az ELTE-n ötvennél több, Szegeden 23, Debrecenben 22, a főiskolákon pedig intézményenként 5–7 oktató volt főállásban.

A nagy tanáregyéniségekben viszont – a két világháború közötti időszakhoz képest – komoly hiány mutatkozott. Budapesten hosszú ideig Andics Erzsébet és Mód Aladár számítottak

igazi tekintélyeknek. Majd csak az 1960-as évektől szereznek megbecsülést olyan tanárok, mint H. Balázs Éva, R. Várkonyi Ágnes, Szabad György, Diószegi István, Pölöskei Ferenc és Izsák Lajos. Debrecenben Szabó Istvánt és tanítványait, Für Lajost, illetve Orosz Istvánt, valamint Niederhauser Emilt és Ránki Györgyöt, míg Szegeden Mérei Gyulát, Wittmann Tibort, majd Kristó Gyulát emelhetem ki.

A „tömegesedés” az 1956 utáni időszaknak is fontos jellemzője volt, ugyanakkor a felvételi keretszámok miatt messze elmaradt a Nyugat-Európában tapasztalttól. Az ugrásszerű növekedés 1990 után következett be. A történészhallgatók száma nagyjából az egyetemisták létszámával együtt emelkedett, 1990-től 2010-ig csaknem a négyszeresére. Ez nyilvánvalóan felhígulással, a színvonal csökkenésével járt. Annál is inkább, mivel az oktatói gárda alig bővült. Mindenképpen pozitívnak tekinthető azonban, hogy az 1993-as felsőoktatási törvény az egyetemeknek visszaadta a tudományos fokozatok adományozásának, majd a habilitációnak a jogát. Sorra jöttek létre a történelem doktori iskolák. 2012-ben 11 (a Közép-Európa Egyetemet is ideszámítva 12) intézmény indított történelem szakot Magyarországon, közülük a négy régi tudományegyetemen, a Pázmány Péter Katolikus és a Károli Gáspár Református Egyetemen, a CEU-n és az egri Eszterházy Károly Főiskolán doktori képzés is folyik.

A jövő tervezésénél érdemes megfontolnunk a múlt tanulságait. Valódi minőségi képzést a jelenlegi struktúrában nehéz megvalósítani. Ugyanakkor a keretszámok gyors csökkentése ugyanolyan károkat okozhat, mint amilyent hirtelen növelésük idézett elő. Különösen egy olyan nemzeti tárgynál fontos ezt hangsúlyoznunk, mint a magyar történelem. Ezt ugyanis – hacsak nem fűződik hozzá valamiféle, elsősorban kapcsolattörténeti szempontból fontos érdek – biztos, hogy nem fogják helyettünk külföldön kutatni. Ahogy a 2010 utáni oktatási kormányzat nagyon helyesen igyekszik növelni a tanári pályák súlyát és presztízsét, ugyanúgy szükséges lenne a – természetesen mindig legalább európai összehasonlításba ágyazott – nemzeti tárgyak fontosságát is hangsúlyoznia. Tudom, hogy ezek olyan jelentőségre nem tehetnek szert, mint amelyet korábban elértek. Ám fennmaradásunkhoz, Kárpát-medencei identitásunk fenntartásához nélkülözhetetlenek a jövőben is.

Irodalom

- BORSODI Cs.: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–2005* = <http://exbtk.elte.hu/akarrol.aspx> (Letöltés ideje: 2012. április 3.)
- CSIZMADIA A. (szerk.) (1980): *Fejezetek a pécsi egyetem történetéből*. Szikra Nyomda, Pécs.
- DEVICH A. (1990): *A szegedi Tudományegyetem története 1921–1944. I.* JATE Kiadó, Szeged.
- MUDRÁK J. (2012): *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története (1914–1949)*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ROMSICS I. (2012): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZENTPÉTERY I. (1935): *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- SZÖGI L. (szerk.) (2003): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

Egedy Gergely

Politikai vallások és gnoszticizmus: Voegelin a történelemről

A modernitás folyamatosan „Istengyilkosságot” követ el azzal, hogy feláldozza Istent a haladás oltárán – állította Eric Voegelin, aki kortársához, Leo Strauss filozófushoz hasonlóan azt a kérdést helyezte munkásságának középpontjába, hogy miért vált a modernitás a történelem zsákutcájává. A modernitás bírálata a 20. század második felében az amerikai konzervatív gondolkodás egyik meghatározó jelentőségű témájává vált, a válság okaira adott magyarázatok azonban eltértek. Voegelin végső soron „a szellem szekularizációjában” jelölte meg a bajok forrását, azt az eredeti hipotézist állítva fel, hogy a modern világot a „gnosztikus” gondolkodásmód kerítette hatalmába. E tanulmány Voegelin érvrendszerét kísérli meg röviden kifejteni.

Joggal írja McAllister, hogy valójában még senki sem mérte föl, milyen sokat jelentett az Európából menekültek hatása az amerikai szellemi életben...¹ Eric Voegelin (1901–1985), a 20. század egyik legjelentősebb politikai filozófusa is azok közé tartozott, akik a nemzetiszocializmus elől voltak kénytelenek menekülni. A pályafutását Bécsben kezdte, s az Anschluss után azonnal menekülnie kellett, hiszen köztudomásúan szemben állt a nemzetiszocializmussal – „Az autoritárius állam” (*Der autoritare Staat*) című könyvében Ausztria bekebelezése ellen már 1936-ban nyilvánosan állást foglalt. Új hazájaként az Egyesült Államokat választotta. Még utolsó bécsi évében publikálta „A politikai vallások” (*Die politischen Religionen*) című művét, amely nemzetközi elismerést hozott a számára. Legolvasottabb könyvét, „Az új politikatudomány” (*The New Science of Politics*) címűt viszont már Amerikában írta, angolul, 1952-ben. 1959-ben jelent meg a „Tudomány, politika, és gnoszticizmus” (*Science, Politics and Gnosticism*), ezt követte a „Rend és történelem” (*Order and History*) öt vaskos kötete, melyek 1956 és 1987 között készültek el.²

A modern világ szellemi eltévelyedésének – s ezzel összefüggésben a totalitárius rendszerek kialakulásának is – a fő okát tehát Voegelin abban látta, hogy a modernitás megszakította a kapcsolatát a transzcendenciával. E meggyőződésének első megfogalmazását a fentebb említett 1938-as művében, a „Politikai vallások”-ban találjuk meg. Joggal állapítja meg alapos elemzésében a munkát magyarrá fordító Balogh László Levente, hogy „Voegelin itt kísérli meg

1 McALLISTER, T. V. (1996): *Revolt Against Modernity. Leo Strauss, Eric Voegelin and the Search for a Postliberal Order*, University Press of Kansas, Lawrence. Kansas. 34.

2 Voegelin életművéhez magyarul: G. FODOR G. (2004): *Kérdéstilalom. Eric Voegelin politikai filozófiája*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

először rekonstruálni azt a folyamatot, amelynek során feltárja a modernitás válságát...³ Ebben a kis terjedelmű, ám roppant fontos és számos későbbi tézisét megelőlegező könyvében Voegelin azt fejt ki, hogy a nemzetiszocializmus – s általában a totalitarizmus – nem érthető meg anélkül, hogy ne vegyük figyelembe vallási jellegű indítékait. A politikai kollektívizmus ugyanis nem pusztán politikai és morális jelenség: „sokkal fontosabbnak tűnik számomra benne a vallási elem” – írja. A totalitárius mozgalmak abban az értelemben tekinthetők politikai vallásoknak, hogy valamennyien evilági megváltást ígérnek, és saját szimbólumaikat szakrálisnak tekintik. Az önmegváltásra irányuló törekvés szerinte azzal a szorongással magyarázható, hogy az ember „teremtett lényként” (a németben a „*kreätürlich*”, az angolban a „*natural*” szó szerepel) éli meg a létezését. „A vallásellenesnek és ateistának látszani akaró mozgalmak követői idegenkednek attól a gondolattól, hogy fanatikus magatartásuk mélyén vallásos élmények rejlenek, csak épp más tisztelnek szentként, mint az a vallás, amely ellen harcolnak.”⁴ Könyve második, stockholmi kiadásához 1938 karácsonyán írott előszavában Voegelin válaszolt Thomas Mann azon bírálata, miszerint a „*Politikai vallásokban*” nem elég mélyen megalapozott a hitleri rendszer bírálata. Rámutatott: épp azért nem tud elég hatékony lenni a nemzetiszocializmus elleni küzdelem, mert elsiklik a jelenség gyökere, a vallási elem fölött.⁵ A moralizáló értelmiségiek nem vették észre – hangsúlyozza –, hogy annak a hanyatlásnak az oka, amely a nemzetiszocialista jellegű mozgalmakat újtára indította, nem más, mint a szekularizáció.

E gondolatmenet természetesen a vallás fogalmának a pontos meghatározását igényli. Voegelin nem maradt ezzel adós, és kifejtette: ha meg akarjuk érteni a politikai vallások lényegét, a vallásosság fogalmát úgy kell kiterjeszteni, hogy az ne csak a „megváltó” vallásokat, hanem más olyan jelenségeket is magába foglaljon, „amelyeket az államfejlődésben mint vallásos jelenségeket ismertünk fel”.⁶ Így különbséget tesz „transzcendens” (*überweltliche*) és „evilági” (*innerweltliche*) vallások között: az előbbieket a „legvalóságosabbat”, a „realissimumot” a „világalapban” (*Weltgrund*) találják meg, míg az utóbbiak az istenit a világ „résztartalmaiban” vélik felfedezni – megtagadják tehát a valóság egészét, s ezzel elutasítják a transzcendenciát. Voegelin diagnózisa szerint a modern kor szellemi légkörében az evilági vallások váltják fel a „transzcendenseket”.

A politika új tudományában, valamint a „*Tudomány, politika, gnoszticizmus*” című munkájában Voegelin továbbvitte a politikai vallások eszméjét a gnosztikus gondolkodás szerepének kiemelésével. (*A politikai vallásokban* erről még nincs szó.) Fő tézise szerint a modern világ „gnosztikus” jellegűvé vált. Mít értett ez alatt? A „*gnózis*” görög szó, a tudást jelenti, a „*Gnózisra*” mint az igazi tudás tanára épülő „gnoszticizmus” pedig a korai kereszténységnek egy olyan, keleti és görög elemekkel ötvöződött – és eretneknek nyilvánított – misztikus áram-

3 BALOGH L. L. (2011): Isten lefejezése. Utószó A politikai vallásokhoz. *Századvég*, 59. 68–69.

4 VOEGELIN, E. (2011): A politikai vallások (ford.: BALOGH L. L. – MUNKÁCSI P.). *Századvég*, 59. 34.

5 VOEGELIN (2011): A politikai vallások. Előszó 28. Thomas Mann leveléhez. In: HENNINGSSEN, M. (2000): Editor’s Introduction In: *Modernity Without Restraint, The Collected Works of Eric Voegelin*. Vol. 5. ed. by MANFRED HENNINGSSEN, University of Missouri Press, Columbia – New York. 1.

6 VOEGELIN (2011): *A politikai vallások*. 30.

lata volt, amely a tökéletesség elérésére törekedett. Voegelin olvasatában azonban a gnoszticizmus jóval több egy antik és középkori eretnek mozgalomnál: azt a fajta sajátos gondolkodásmódot jelenti, amely szerint a világ alapvetően rosszul van berendezve, következésképp a rossz jelensége nem az ember tökéletlenségéből, hanem a világeből fakad. Ez magyarázza a gnosztikus tudatnak azt a meggyőződését, hogy a rossz uralma alól van megváltás, s ehhez nem szükséges megvárni a történelem végét, az Utolsó Ítéletet. A megváltást már a Földön végbe lehet vinni, hiszen a világ megjavítása nem Istentől, hanem magától az embertől függ. Eszköze pedig maga a gnózis, a tudás.⁷ A „Pótvallások” (*Ersatz Religion*) című művében Voegelin a következő hat pontban foglalja össze a gnoszticizmus főbb állításait:⁸

1. a gnosztikus elégedetlen a saját helyzetével;
2. hisz abban, hogy helyzete előnytelen voltáért a világ rossz berendezkedése a hibás;
3. hisz abban, hogy lehetséges a megszabadulás (szó szerint: megváltás) az evilági rossztól;
4. hisz abban, hogy a lét rendjét a történelem során meg lehet változtatni;
5. hisz abban, hogy ezt a változtatást az ember a saját erejéből véghezviheti;
6. hisz abban, hogy a gnosztikusok képesek és egyúttal kötelesek is a tökéletességhez vezető út megtalálására.

Voegelin tehát abból indult ki, hogy a modernség lényege a gnosztikus gondolkodás uralomra jutása. Megítélése szerint a középkori gnosztikusok és a modern „izmusok” között ropant erős formai és tartalmi rokonság áll fenn; az ő olvasatában: a régi és a modern gnosztikusok egyaránt a rosszul berendezett világ ellen láznak. „Az új politikatudományban” így fogalmazza ezt meg: „A gnosztikus forradalom célja az ember természetének a megváltoztatása és egy átalakított társadalom létrehozatala.”⁹ A gnoszticizmus arról van meggyőződve, hogy a tudás hatalmával át lehet a valóságot alakítani; ez Voegelin szemében a „prométheuszi forradalom” programja, melynek során az emberek isteni képességeket tulajdonítanak maguknak. A gnosztikus tudás általi önmegváltás azonban illúzió; ahogy a *Rend és történelem* 4. kötetében írta, „ókori és modern formájában egyaránt zsácutca”.¹⁰ G. Fodor Gábor joggal jut tehát arra a következtetésre monográfiájában, hogy Voegelin szerint „a szellem betegsége, a lélek elfordulása az isteni alapoktól” vezetett el a 20. század diktatúráihoz és a társadalom rendjének az elvesztéséhez.¹¹

Hogyan nyert teret a gnosztikus gondolkodás? Voegelin emlékeztet arra, hogy a korai keresztény közösségekben erősen élt a „forradalmi” vágy, hogy Krisztus Második Eljövetele egy új, igazságos földi rendet alakítson ki, felszámolva a különféle igazságtalanságokat és egyenlőtlenségeket.¹² A társadalom tökéletesítésére irányuló gnosztikus törekvések a 12. századtól új impulzusokat kaptak; ezt Voegelin azzal magyarázza, hogy míg a gnosztikus gondolkodást

7 VOEGELIN (2000): Science, Politics, and Gnosticism. In: *Modernity Without Restraint*. 256.

8 VOEGELIN (2000): Ersatz Religion. In: *Modernity Without Restraint*. 297–298.

9 VOEGELIN (1987): *The New Science of Politics*. The University of Chicago Press, Chicago–London. 152.

10 VOEGELIN (1974): *Order and History*. Vol. 4 (The Ecumenic Age), Louisiana State University Press, Baton Rouge, Introduction, 27.

11 G. FODOR (2004): *Kérdéstilalom*. 188.

12 VOEGELIN (1987): *The New Science*. 107–109.

határozottan elutasító Szent Ágoston korában, a Római Birodalom végnapjaiban úgy tűnt, minden mindegy, hiszen közel a világ vége, a virágzó nyugat-európai feudális társadalom már nem kívánt beletörödni a passzív várakozásba.¹³ E fordulat eszmei megalapozásában a német-amerikai gondolkodó kulcsszerepet tulajdonított a 12. században élt híres misztikusnak, Fiorei Joachimnak. A calabriai apát a történelem értelmét a haladásban látta, és a történelmet a Szentháromság analógiájára három részre osztotta: az Atya és a Fiú korszaka után a Szentlélek korszakának az eljövételével számolt, s ettől a szellem és a szabadság rendjének a megvalósulását, a „Harmadik Birodalom” kialakulását várta. Voegelin szerint ez a szemlélet jelent meg Comte-nak és Hegelnek, „a spekulatív gnosztikusok legnagyobbikának” a híres periodizációiban is, éppúgy, mint a hitleri Harmadik Birodalomban. Megítélése szerint Joachim koncepciója megkísérelte a történelem „immanentizációját”; a történelem menetét értelemmel ruházta fel, ami hiányzott Szent Ágoston koncepciójából. Sőt, azt állította, hogy Joachim szimbólumrendszere „a mai napig meghatározó módon irányítja a modern politikai társadalmak önértelmezését”.¹⁴ Az apát ugyan még nem szankcionált a kereszténységgel, de az evilági megváltás eszméje fokozatosan teret nyert, s elvezetett az „immanentizáció” második szakaszához, a szekularizációhoz. Ezt Voegelin az „immanentizáció” korábbi formáinak a radikalizálódásaként határozta meg.¹⁵

A gnosztikus gondolkodás a középkori „immanentista” eszkatológiától – a humanizmuson és a felvilágosodáson keresztül – eljutott a modern haladáshitig, a pozitívizmusig, a marxizmusig és a fasizmusig, s valójában a maga képére formálta az egész modernitást. „A fokozatos változások íve köti össze a középkori és a kortárs gnoszticizmust” – írja Voegelin, hangsúlyozandó, hogy lényegében a 20. századi gnoszticizmusnak is ugyanazok a forrásai, mint a középkorinak. Ebből kiindulva állította: Szent Irenaeusnak az eretnekek ellen Kr. u. 180 körül írott nagyszabású munkáját (*Adversus Haereses*) ma is haszonnal forgathatja bárki, aki meg akarja érteni a kortárs politikai eszméket és mozgalmakat...¹⁶

A fentebb összefoglalt gondolatmenetből elének tárul a gnosztikusként jellemzett gondolkodás lényege: a mennyországot a Földön is meg lehet teremteni, az ember önmagát üdvözítheti. Vagyis a gnoszticizmus nem számol az emberi természettel. Az emberi természet átalakítását tűzte ki célul, s ezért tagadta az ember eredendő gyarlóságát, ebből fakadóan pedig hitt a társadalmak tökéletesíthetőségében. A *Rend és történelem* egyik fő állítása viszont épp az, hogy bár az emberi természetről alkotott felfogásunk történelmileg változik, az emberi természet maga változatlan. Marx forradalmi tanításáról írva ezért emelte ki Voegelin: „Az eszme tragédiája előre ismert: ha a megjósolt forradalom egyszer mégis bekövetkezik, az emberek szíve semmit sem fog változni, és az új világ éppolyan történelem-előtti és gonosz lesz, mint a régi.”¹⁷

13 A magyarázat részletes kifejtéséhez lásd VOEGELIN (2000): Science, Politics and Gnosticism. In: VOEGELIN: *Modernity Without Restraint*. 300–301.

14 VOEGELIN (1987): *The New Science*... 111. („In his trinitarian eschatology Joachim created the aggregate of symbols which govern the self-interpretation of modern political society to this day.”)

15 VOEGELIN (1987): *The New Science*... 125.

16 VOEGELIN (1987): *The New Science*... 126.

17 VOEGELIN (1975): Marx: Inverted Dialectics. In: VOEGELIN (1975): *From Enlightenment to Revolution*. Ed. by HALLOWELL, J. H. Duke University Press, Durham, North Carolina. 241.

A „*Rend és történelem*” negyedik, 1974-ben megjelent kötetében (*The Ecumenic Age*), amely igen nagy időbeli eltolódással követte az előző hármat (1956–1957), Voegelin részlegesen módosította eredeti gnoszticizmustételét. Az utóbbi szerint a modernitás kizárólag a gnosztikus mozgalmak gondolkodásából vezethető le. Később viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy mégsem lehet a modernitást pusztán erre az egyetlen forrásra visszavezetni – más előzményeket is figyelembe kell venni.¹⁸ A gnoszticizmustételről azonban továbbra sem mondott le, amint azt a tétel revíziójával külön tanulmányban foglalkozó jeles német történész, Matthias Riedl is elismerte.¹⁹

A gnoszticizmus Voegelin értékelése szerint nem visszatérés a pogánysághoz; annál rosszabb, mert nagyobb veszély a lélekre nézve. Félreértelmezi ugyanis „az immanens valóság szerkezetét”. A gnoszticizmus, fejti ki *Az új politikatudományban*, egy „álomvilágot” teremt, amelyben a realitás figyelmen kívül hagyása elvi követelménnyé válik.²⁰ Ebből viszont az következik, hogy azon cselekedetek, amelyek a valóságos világban morális elmarasztalásban részesülnek, a gnosztikusok álomvilágában egészen más megítélés alá esnek. Voegelinnek nem volt kétsége afelől, hogy „Isten meggyilkolását” nem a földi mennyország, hanem csakis az emberek legyilkolása követheti... A történelem sok tekintetben igazolta pesszimizmusát.

---

18 VOEGELIN (1974): *Order and History*, Vol. 4. 1–59.

19 RIEDL, M. (2011): A modernség mint az eszkaton immentizációja. Eric Voegelin gnoszticizmustételének kritikai újraértékelése. *Századvég*, 59.

20 VOEGELIN (1987): *The New Science...* 168–169.

Politika és politikatörténet-írás

*I*rásomban a politika és a történetírás kapcsolattípusai közül szeretnék néhányat felvillantani, és saját kutatásaimból egy konkrét példával illusztrálni. Célom elsődlegesen egyféle „létár” elkészítése – politika és politikatörténet-írás kapcsolattípusainak elsorolása és rövid bemutatása.

Bár érdekes, mert kényes téma, de csak megemlítem a történetírás politikáját, azaz azt a lehetőséget, hogy kívülről, azaz nem a módszertani szabályokból következően kerül a politika a politikatörténet-írásba. Ennek nem diktatórikus viszonyok között két lehetősége létezik. Ha azt gondoljuk, hogy a történetírás nem „egyéni vállalkozás”, hanem társadalmi felelősséggel járó szerep, akkor ez azt jelenti: a történészeknek olyan munkát kell végezniük, ami „napjaink emberi problémáinak megoldásában hasznos” – legalábbis Howard Zinn *A történetírás politikája* című könyvében ezt állította.¹

A másik, a „politika kívülről” kapcsolattípussal összefüggő kérdés így hangzik: hol húzódik a tudomány és a tudományos elmélet, illetve az ideológia határa? Ez két értelemben is a tudomány objektivitásának a kérdése. Egyrészt „a kutatási téma [lehetséges] értékterhelt természete”, azaz „az igazság keresésében és felfogásában megmutatkozó társadalmi összetevők” miatt. Másrészt – ezzel nem azonosítható módon – az „ideologizált” kutató miatt, aki tudományos magyarázó elméletnek tartja az általa követett és alkalmazott politikai ideológiát, míg a mások által használt elméleteket szimpla politikai véleménynek, elfogultságnak gondolja. Amint Clifford Geertz *Az ideológia mint kulturális rendszer* című tanulmányát indító parodisztikus aforizma összefoglalja: „Nekem társadalomfilozófiám, neked politikai véleményed, neki ideológiája van.”²

Ha azokról a helyzetekről van szó, amikor a módszertani szabályokból következő módon, azaz „belülről”, mint téma kerül a politika a politikatörténet-írásba, akkor valójában két alkérdést kell megvizsgálni:

1. Mivel foglalkozik a politikatörténet-írás és mi a pozíciója?
2. Mi a politika?

Az első historiográfiai és tudományszociológiai kérdés (azaz részben a „kívülről” kérdése), a második politikaelméleti.

Kezdjük az elsővel!

A *History Today* 1985-ben azt a kérdést tette fel néhány történésznek, hogy mi a politikatörténet-írás és milyen a pozíciója.

---

1 ZINN 1990: xi.

2 GEERTZ 1994a: 22–23, 25.

Geoffrey Elton, az angol alkotmánytörténet professzora a Cambridge Egyetemen, ezt felelte:

„A politikatörténet-írással szembeni jelenlegi fenntartásoknak, bár gyakran rosszul informáltság és butaság az alapjuk, van valami hasznuk. [...] arra ösztönöznek ugyanis, hogy a politikatörténet javítsa magát.”³

A politikatörténet szerinte „azokat a szokásokat tanulmányozza, amelyeket követve az emberek csoportjai megszervezték közös életüket, illetve amelyeket követve kezelték azokat a konfliktusokat, amelyek egyrészt a csoportok belső életét, másrészt a más csoportokkal való kapcsolataikat meghatározzák”. A politikatörténet a nyilvános cselekvéseket vizsgálja, és „emiatt [...] a társadalmi és gazdasági jelenségeket is meg kell ragadni[a]”, foglalkoznia kell például az attitűdökkel, továbbá azzal: miként értelmezték egykor a cselekvéseket.

Felmerül a kérdés: ha a politikatörténet mindezzel foglalkozik, akkor honnan származnak az említett fenntartások, amelyek szerint a politikatörténet unalmas, nehézkes, elitista. Elton válasza az, hogy „[a politikatörténet] alacsony rangja abból az időből származik, amikor egyedül a cselekvésekkel foglalkozott”.

Eltonnal ellentétben Geoff Eley és Keith Nield úgy látták: nem a politikatörténettel, hanem magával a politikával szembeni fenntartások jelentősek. Például a társadalomtörténészek magát a témát tartják unalmasnak, nehézkesnek és elitistának.⁴

Napjainkban mintha más lenne a helyzet. Nagyjából 20–25 évvel a fenti leírások után, 2004-ben Susan Pederson tanulmányt írt arról, hogy „mi a politikatörténet ma?”, és arra jutott, hogy „ma mindannyian politikatörténészek vagyunk”.⁵ A történetírásban ugyanis konvergencia, kiegyenlítődés zajlik: míg 1985-ben a *History Today* kérdésére adott válaszában Conrad Russell – Geoff Eley-jal és Keith Nielddel összhangban – még azt állította, hogy a társadalomtörténészek kevés figyelmet szentelnek azoknak a társadalmi feszültségeknek, amelyek a politikai változások kiindulópontjai, addig Pederson 2004-ben úgy látta: nemcsak a társadalomtörténészek fedezték fel a politikát, hanem többek között a kultúrtörténészek is. A kiegyenlítődés másik oka, hogy a „klasszikus politikatörténészek”, az úgynevezett „magas politikával” foglalkozók elkezdtek a politika elméleti alapjait, és ezáltal például a mechanizmusok, struktúrák iránt érdeklődni, míg a társadalomtörténet távolodik a társadalmi-gazdasági determinista felfogástól, és elfogadja a politika autonómiáját.⁶

3 BURK 1985.

4 ELEY–NIELD 1980.

5 PEDERSON 2004: 38.

6 CRAIG (2010): 453–454. A politika és a történetírás közötti viszony kérdése nem csak ma kurrens téma (és nem csak az 1980-as évek óta számít annak). Például az Amerikai Egyesült Államokban már a századfordulón feltűnt a politikatörténet-írás elsőbbségét és „kizárólagosságát” megtörni hivatott „új történetírás” irányzata – amit viszont Németországban Karl Lamprecht kikért magának, mondván: ő már régóta „általános”, azaz interdiszciplináris történetírást művel. Ebből az „új történetírásból” nőtt ki 70–80 éve az úgynevezett „új politikatörténet-írás”. David M. Craig ettől eltérően Robin George Collingwoodot, az 1889 és 1943 között élt brit filozófust és történészt mutatta eme „újszerű” gondolat, a „politikatörténettel való másként foglalkozás” egyik atyjaként. (I. m. 465–477.)

Ám ha a történetírásban konvergencia zajlik, akkor nehéz felelni arra a kérdésre, hogy mi is a politika a politikátörténet-írásban, hogy a *politikátörténet-írás* mivel foglalkozik. Hiszen hol húzódnak a politikátörténet, illetve például a politikával foglalkozó társadalomtörténet, kultúrtörténet határai? Hogyan határolhatjuk el ezeket a diszciplínákat? Vajon a politikátörténet, vagy az „új-politikátörténet” expanziójáról van szó, vagy inkább a kultúrtörténet- vagy a társadalomtörténet-írás változásáról?

Paula Baker 1999-ben az előbbire szavazott. Szerinte korábban az „új politikátörténet-írás” a politika és a társadalom viszonyát kutatta – ám napjainkban a politika konfliktusos világának tanulmányozása révén társadalom- és kultúrtörténeti kérdésekkel, például a társadalmi nemek és osztályok történetével foglalkozik.⁷ Susan Pederson „viszont” ettől eltérően például azt írta: a kultúrtörténészek, Foucault nyomán, immár a hatalom és a dominancia témáját elemzik.⁸ Azaz míg Baker szerint, aki politikával foglalkozik, az politikátörténész, addig Pederson jelentősnek tartotta a politikátörténettel való foglalkozások között megközelítésbeli különbségeket.

A politika-, a társadalom- vagy a kultúrtörténet határaitra vonatkozó kérdés azonban inkább tudományszociológiai jellegű. Inkább gyakorlati és társadalmi vagy „egyéni” okai vannak, és kevésbé tudományosak.

A már idézett Conrad Russel (az 1985-ös körkérdésre adott válaszában) a kutatói érdeklődését tartotta fontosnak: „[...] a politikátörténet, a társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, az egyháztörténet, az eszmetörténet és a többi nem jelent mást, mint egy-egy sarkot, ahonnan a tények közös halmazát látjuk. Minden ugyanazokkal az emberekkel, ugyanakkor és ugyanott történt, és ezért a [diszciplináris] felosztásra való minden igyekezet mesterséges: ezek [ugyanis] inkább a történészek szubjektív érdeklődéséből fakadó megkülönböztetéseket tükrözik.”

Ezzel szemben az Immanuel Wallerstein vezette Gulbenkian-bizottság azt hangsúlyozta, hogy a diszciplináris felosztás, elkülönülés oka a kutatói csoportok önazonosságának kifejezése, illetve a kutatási terület egyfajta ellenőrzése, ami részben szakmai-minőségi, részben hatalmi kérdés.⁹

Mit jelent mindez?

Azt, hogy a politika történetével foglalkozó történészek vagy politikátörténészek, vagy nem azok, tevékenységük vagy a politikátörténethez „tartozik”, vagy máshová. Ez viszont „szétzilálja” a történettudomány diszciplináris felosztását, hiszen teljesen esetlegesnek tűnik, hogy mi a politika a politikátörténet-írásban. Ezért merül fel az a megoldási mód, hogy a történészi gyakorlat helyett a politika elméletéhez forduljunk, és megvizsgáljuk: mi a politika?

Vannak, aki szerint a politika a hatalom kérdése. Vannak, akik szerint a társadalom összetartásának és irányításának témája. Mások, Carl Schmitt nyomán úgy vélik: maguk a konfliktusok politikai jellegűek, amennyiben azt mutatják, hogy egy csoport veszélyesnek gondol egy másik csoportot. És minél erőteljesebb ez az ellenséges viszony, annál inkább politikai jellegű.¹⁰

---

7 BAKER 1999.

8 PEDERSON 2004: 37–38.

9 WALLERSTEIN et al. 2002: 39.

10 SCHMITT 2002.

És így tovább. Azaz, természetesen, így is számtalan válaszhoz jutunk, ám ha valamelyik politika-meghatározás alapján végezzük a kutatást, akkor ezzel egy kissé csökkenthető a kutatói szubjektivitás mértéke (és vizsgálati szempontokat is nyerhetünk ilyen módon).

És itt rátérnék röviden saját példáimra.

Magyarországon bizonyos csoportok a 20. század első felében (is) ellenségesen tekintettek a feministákra. Úgy gondolták ugyanis, hogy veszélyeztetik a társadalom rendjét – pontosabban azokat a viszonyokat, amelyeket ők a társadalom rendjeként ábrázoltak. Hiszen miről is van itt szó? Amint Joan Wallach Scott *A társadalmi nemek és a politika története* című könyvében is leírja: azt, hogy mi mindent jelent az, hogy „nők” és „férfiak”, hogy milyen ellentétes dolgokat jelentenek, hogy aktuálisan mit zárnak ki ezek a jelentések és mit nem – nos mindez viták, eszmecserék során formálódik, születik meg.¹¹ Ahogy James Carey *A kommunikáció mint kultúra* című könyvében általános érvennyel fogalmazott: a kommunikáció „szimbolikus folyamat, amelynek során a valóságot előállítják, fenntartják, javítják és átalakítják”.¹² Azaz a kultúra része a világkép, ami nem más, mint „a dolgok tiszta megjelenése, [...] azaz a természet-ről, az énről, a társadalomról alkotott képzetek összessége [...] a rendről alkotott legáltalánosabb eszmék”.¹³

Tehát: ha a természet vagy a társadalom „rendje” kultúránként mást és mást jelent, akkor a „nőiesség” bizonyos tapasztalatai az „igazság [bizonyos] rendszereiben” maguktól értetődők, más rendszerekben pedig nem.¹⁴ A 20. század elején, első felében például Magyarországon bizonyos társadalmi-kulturális csoportok természetellenesnek tartották, ha egy nő rúzst használt, kifestette magát, vagy nem tartotta élete kizárólagos céljának a család szolgálatát.¹⁵ Sokak számára a természet rendjével ellentétesnek tűnt a politikai program, hogy a férfi és a nő egyenlő és egyenjogú legyen. Az emberek közötti egyenlőtlenség természetes – írta Horovitz Gusztáv 1905-ös tárcájában –, de sajnos létezik két eszme, amely ez ellen a rend ellen küzd: a szocializmus és a feminizmus.¹⁶ A nála nevesebb Kenedy Géza 1920-ban az *Új Időkben* azért érvelt a nők továbbtanulása ellen, mert – írta – a nagyobb műveltségű nők „legnagyobb része” meddő.¹⁷ Vagy: az 1930-as évek második felében felmerült, hogy továbbkorlátozni tervezik a nők választójogát, mégpedig azért, mert a nők lelkialkatuk miatt általában nem sokat értenek a politikához. Azaz van valami sajátosan „női”, ami általában alkalmatlanná teszi őket a politikai döntésekben való részvételre. Amire Melczer Lilla kormánypárti képviselő „természetesen” azaz válaszolt, hogy férfi és nő között ilyesféle alkati különbség nincs. Mint 1937-ben fogalmazott: „Elismerem, hogy választójoga ellenére az egyszerű nő általában nem sokat ért a politikához. *De az egyszerű fiatal férfi sem!*”¹⁸

11 WALLACH SCOTT 1999: xi.

12 CAREY 1985: 23.

13 GEERTZ 1994b: 5.

14 JOAN WALLACH SCOTT 1999: xi.

15 Lásd például GERELY 1933.

16 Idézi: CSÁTH 1995: 461.

17 KENEDY 1920: 192.

18 Asszonyok 1937: 374. Kiemelés az eredetiben.

Hangsúlyozni szeretném: ezek a példák és témák egytől-egyig politikai jellegűek, és a valóságkonstruálás, az ábrázolás, a reprezentáció politikájáról szólnak. A rúzshasználattól a választójogig minden szöveg ugyanannak a diskurzusnak a része, lévén mindegyik a nők jogairól és a „női” lényegéről szól.

Ezt a kérdést itt Carl Schmitt „politikai” elméletéből kiindulva villantottam fel, azaz a feminizistákat, a feminizmus híveit mint politikai idegen csoportot „elemeztem”. Természetesen fogalomtörténeti szempontból is tanulmányozhatjuk, amikor mondjuk az emancipáció vagy a feminizmus jelentésgazdagságát vizsgáljuk.¹⁹ És vizsgálhatjuk eszmetörténeti vagy tudástörténeti szempontból is. Ez azt jelenti, hogy nem „nagy gondolkodók” koncepcióinak történetét próbáljuk leírni, hanem azt: mit gondolhattak bizonyos társadalmi csoportok, a „hétköznapi emberek” erről vagy arról a jelenségről. Ez kiindulási pontja a politikumtörténetnek, amikor is a kérdés az: a társadalomról, az igazságról szóló milyen „tudások” milyen politikai cselekvésekhez vezettek.

***

Összegzésül elmondható, hogy a politikatörténet-írásnak értelemszerűen sosem volt egyetlen politikafogalma. Talán inkább a kutatói gyakorlat és érdeklődés miatt, mint a politikáról való elméleti gondolkodás eredményeként, de a politikatörténet-írásban a politika területe, vagy az elemzési szempontok száma, folyamatosan bővült, illetve nőtt. Ezért (illetve a történetíráson belüli diszciplináris határok rugalmassága okán) tarthatjuk meglepőnek, hogy a politikatörténet-írást időről időre válságban lévő gyakorlatként szokás leírni.²⁰

Források

Asszonyok (1937): Asszonyok a parlamentben. *Új Idők*, 11. 374–376.

CSÁTH G. (1995): *Rejtelmek labirintusában. Összegejtött esszék, tanulmányok, cikkek* (szerk.: SZAJBÉLY M.). Magvető Kiadó, Budapest.

GERELY J. (1933): *A művelt leány*. Korda, Budapest.

KENEDY G. (1920): Az első fecske. *Új Idők*, 10. 192–193.

Irodalom

BAKER, P. (1999): The Midlife Crisis of the New Political History. *The Journal of American History*, June. 158–166.

---

19 Ez a kettő is olyan fogalom volt és lett, amelyre igaz Reinhart Koselleck leírása: „egy szó akkor válik fogalomká, ha egy politikai-társadalmi tapasztalás- és jelentés-összefüggés teljes gazdagsága, amelyben és amelyre az adott szót használjuk, mindenestül beépül ebbe az egyetlen szóba”. KOSELLECK 2003: 135.

20 Másik kérdés, hogy időről időre az egész történetírást (is) szokás „válságterületnek” minősíteni.

- BURK, K. (1985): What is Political History? *History Today*, 1. <http://www.historytoday.com/kathleen-burk/what-political-history> (Letöltés ideje: 2012. október 28.)
- CAREY, J. (1985): *Communication as Culture. Essays on Media and Society*. Unwin Hyman, Boston.
- CRAIG, D. M. (2010): 'High Politics' and the 'New Political History'. *The Historical Journal*, 2. 453–475.
- ELEY, G. – NIELD, K. (1980): Why Does Social History Ignore Politics? *Social History*, 5. 249–272.
- GEERTZ, C. (1994a): Az ideológia mint kulturális rendszer. In: Uő: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest. 22–62.
- GEERTZ, C. (1994b): Az ethosz, a világtkép és a szent szimbólumok elemzése. In: *Az értelmezés hatalma*. 5–21.
- KOSSELLECK, R. (2003): Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idő szemantikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest. 121–145.
- PEDERSON, S. (2004): What is Political History Now? In: CANNADINE, D. (ed.): *What is History Now?* Palgrave Macmillan, New York. 36–56.
- SCHMITT, C. (2002): A politikai fogalma. Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. In: Uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok* (fordította, szerkesztette és az utószót írta: Cs. KISS L.). Osiris Kiadó, Pallas Stúdió, Attraktor Kiadó, Budapest. 5–102.
- WALLACH SCOTT, J. (1999): *Gender and the Politics of History. Revised Edition*. Columbia University Press, Columbia.
- WALLERSTEIN, I. et al. (2002): *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- ZINN, H. (1990): *The Politics of History*. 2nd edition. University of Illinois Press, Illinois.

Izsák Lajos műveinek bibliográfiája

1966

Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből. Tanulmánykötet. ELTE Legújabbkori Magyar Történeti Tudományos Diákkör, Budapest, 1966. 320. (szerk. Horváth Jenővel közösen)

Földreform és a parlament. In: *Tanulmányok a magyar népi demokratikus forradalom történetéből.* Budapest, 1966. 37–75.

1968

Ságvári Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936–1948. *Történelemtanítás*, 1968/2. 25–26.

Két dokumentumkötetről. *Történelemtanítás*, 1969/2. 23–25.

Tudományos ülés az Eötvös Loránd tudományegyetemen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából. (1967. november 15–17.) *Századok*, 1968/3–4. 804–818. (társszerző: Horváth Jenő)

1969

Kirschner Béla: A szakszervezeti kormány hat napja. 1919. *Történelemtanítás*, 1969/3. 28–30.

1970

Az Eötvös Loránd tudományegyetem történetéből. 1945–1965. Egyetemi doktori disszertáció. Budapest, 1970. 196 p.

A népi demokratikus forradalom kérdéséhez. Testnevelési Főiskola. *Tudományos Közlemények*, 1970/2. 188–199.

1971

Dr. Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–1949). *Századok*, 1971/3–4. 819–821.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. *Történelemtanítás*, 1971/2. 21–23.

1972

Egyetemünk 25 éves fejlődése. In: *Az Eötvös Loránd tudományegyetem története 1945–1970* (főszerk.: Sinkovics István). Budapest, 1972. 11–69. (társszerző: Horváth Jenő)

Habuda Miklós: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944–1948. *Századok*, 1972/4–5. 1113–1115.

Die Konstituierung der Bürgerlichen Demokratischen Partei und ihr Programm von 1945. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tomus XIII. 1972. 207–237. (klny. is)

Kiss Aladár: Az olasz fasiszmus története. *Annales, Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tanus XIII. 1972. 388–391. (klny. is)

1973

- Rácz János: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban 1944–1948. *Századok*, 1973/2. 453–455.
- Parlamentari és pártarcok Magyarországon 1945–1947. Beszámoló Balogh Sándor doktori disszertációjának vitájáról. *Századok*, 1973/5–6. 1223–1239.
- Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946. *Századok*, 1973/5–6. 1250–1252.

1974

- Ukrajnától az Északi-tengerig. Magyar antifasiszták küzdelmei. *Magyar Hírlap*, 1974. április 7. 5.
- A Polgári Demokrata Párt 1944–1945-ben. *Párttörténeti Közlemények*, 1974/3. 118–150.
- A munkásosztály vezetésével. In: „*Szabad hazában*”. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, 1974–75. 27–45.
- A nógrádi megyemonográfia margójára. Jakab Sándor kötetéről. *Népszava*, 1974. november 17. 8.
- Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből. 1944 december–1948 július. *Századok*, 1974/3. sz. 746–747.
- A magyar népi demokrácia története. I. 1944–1948.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1974. 204 p. (társszerző: Balogh Sándor)
- Források Budapest múltjából. IV. 1945–1950. *Századok*, 1974/4. 989–992.
- A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. *Századok*, 1974/5–6. 1285–1287.

1975

- A felszabadulástól a néphatalom győzelméig: Magyar fegyveres ellenállók a második világháborúban. *Magyar Hírlap*, 1975. január 5. 4.
- Pártarcok Tolna megyében 1945–1948. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. VI. k. Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1975. 5–113. (Klny is)
- Widerstandskämpfer im zweiten Weltkrieg. *Budapester Rundschau*, IX. Jahrgang Nr. 8. 24. Februar. 1975.
- Az ellenzéki pártok agrárpolitikai törekvései. In: *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után* (szerk.: Balogh Sándor – Pölöskei Ferenc). Budapest, 1975. 132–158.
- Osztályok, pártok és a szövetségi politika néhány kérdése a magyar népi demokratikus forradalomban.* Tudományos szocializmus füzetek, 35. Kiadja: Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Főosztálya, 1975. 229. (szerk. és bevezető Korom Mihállyal közösen)
- Pártok és programjaik Magyarországon a felszabadulás idején 1944–1945. In: *Osztályok, pártok és a szövetségi politika néhány kérdése a magyar népi demokratikus forradalomban.* Tudományos szocializmus füzetek, 35. Kiadja: Az Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Főosztálya, 1975. 39–80.
- Die wichtigsten Fragen der Geschichte der ungarischen Volkdemokratie in unserer marxistischen Geschichtsliteratur. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tomus XVI. 1975. 255–294.

1976

- Magyar történeti szöveggyűjtemény.* I. 1944–1953. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 293 p. (társ-szerzők: Balogh Sándor és Mészáros Károly)
- Magyar történeti szöveggyűjtemény.* II. 1953–1962. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 371 p. (társ-szerzők: Balogh Sándor és Mészáros Károly)
- К тридцатилетию освобождения Венгрии. Информационный бюллетень проблемной комиссии многостороннего сотрудничества Академии наук социалистических стран. История Великий Октябрьской Социалистической Революции. Москва, 1976. 81–93.
- Az Új Magyar Központi Levéltár forráskiadvány-sorozata. *Levéltári Szemle*, 1976/1. 15–23.
- Magyar–szovjet kapcsolatok 1948–1970. *Századok*, 1976/4. 721–723.
- Balogh Sándor: Parlamenti és pártarcok Magyarországon 1945–1947. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tomus XVII. 1976. 347–349. (klny. is)
- A Radikális Demokrata Pártszövetség programja (1948). *Levéltári Szemle*, 1976/2–3. 133–143.

1977

- Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 438 p. (társ-szerző: Balogh Sándor)
- Lesz magyar újjászületés. *Népszava*, 1977. december 10. 6.
- Föld, kenyér, szabadság. *Népszava*, 1977. december 17. 6.
- Előretör a baloldal. *Népszava*, 1977. december 31. 8.
- Az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejötte és Magyarország átállása az antifasiszta koalíció oldalára. Beszámoló Korom Mihály doktori disszertációjának vitájáról. *Századok*, 1977/5. 1009–1023.

1978

- A fordulat éve. *Népszava*, 1978. január 7. 6.
- Eredmények és ellentmondások a szocializmus építésében. *Népszava*, 1978. január 17. 6.
- Az 1956-os ellenforradalom. *Népszava*, 1978. január 21. 6.
- A szocializmus sikeres továbbvitele. *Népszava*, 1978. január 28. 8.
- A fejlett szocializmus építésének útján. *Népszava*, 1978. február 4. 6.
- Vida István: A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947. *Párttörténeti Közlemények*, 1978/1. 194–197.
- A magyar népi demokrácia története 1944–1962.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 383 p. + 3 ív képmelléklet. (társ-szerzők: Balogh Sándor – Birta István – Jakab Sándor – Korom Mihály – Simon Péter)

1979

- Magyarország felszabadulás utáni történetéhez* (Tanulmányok). Tudományos szocializmus füzetek, 51. Kiadja Oktatási Minisztérium Marxizmus–leninizmus Oktatási Főosztálya. 1979. 183 p. (szerk. és bevezető Korom Mihállyal közösen)
- A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1945-ben. In: *Magyarország felszabadulás utáni történetéhez. Tudományos szocializmus füzetek*, 51. 1979. 69–93.

Balassagyarmat története 896–1962. *Századok*, 1979/2. 355–357.

A polgári ellenzéki pártok politikája Magyarországon a felszabadulás után 1944–1948.

Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1979. 336 p.

A polgári ellenzéki pártok politikája Magyarországon a felszabadulás után 1944–1948.

Kandidátusi értekezés tézisei. MTA KESZ. 21 p.

Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 438 p. (társszerző: Balogh Sándor)

A polgári ellenzéki pártok agrárpolitikai törekvései. In: *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 95–111.

1980

A magyarországi polgári ellenzék az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon. *Tájékoztató*, 1980/2. 7–39.

A Radikális Demokrata Pártszövetség. *Párttörténeti Közlemények*, 1980/1. 56–90.

Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. Gondolat Kiadó, Budapest, 1980. 510 p. (társszerző: Balogh Sándor)

A magyar népi demokrácia harmincöt évének történetéből. Tudományos szocializmus füzetek, 59. Kiadja: Művelődési Minisztérium Marxizmus–leninizmus Oktatási Főosztály, 1980. 138 p. (szerk. és bevezető Korom Mihállyal közösen)

A függetlenségi front újjászervezése, a polgári-kispolgári ellenzék „maradványainak” csatlakozása a Magyar Függetlenségi Népfronthoz. In: *A magyar népi demokrácia harmincöt évének történetéből. Tudományos szocializmus füzetek*, 59. 1980. 41–59.

A konzervatív-liberális polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon (1947–1949). *Századok*, 1980/6. 939–979. (Klly. is)

Tilkovszky Lóránt: Ez volt a Volksbund. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tomus XX. 1980. 298–299.

1981

Osztály- és pártharcok, politikai irányzatok a felszabadulás utáni években. I. rész. *Társadalmi Szemle*, 1981/7. 52–66.

A polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon 1947–1949. *História*, 1981/3.

Osztály- és pártharcok, politikai irányzatok a felszabadulás utáni években. II. rész. *Társadalmi Szemle*, 1981/8–9. 53–67.

A Magyar Szabadság Párt megalakulása és tevékenysége 1946–1947. *Történelmi Szemle*, 1981/2. 203–227.

Вытеснение буржуазной консервативно-либеральной оппозиции из политической жизни Венгрии (1947–1949). In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica.* Tomus XXI. 1981. 417–440.

Kirschner Béla: A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921). *Levéltári Szemle*, 1981/2–3. 553–556.

1982

- A magyar népi demokratikus átalakulás kezdetei. *Párttörténeti Közlemények*, 1982/1. 205–208.
- Az egypárt-rendszer kialakulása. *Látóhatár*, 1982. március. 164–168.
- Polgári ellenzéki pártok és pártalakítási kísérletek Magyarországon 1944–1945. *A Politikai Főiskola Közleményei*, 1982/1–2. 109–129.
- Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. *Propagandista*, 1982/4. 212–219.
- A polgári ellenzék az 1945. őszi választási küzdelmekben. *Elméleti és Módszertani Közlemények*, 1982/22. 5–27.
- The Policy of the Bourgeois Opposition Parties in Hungary after the Liberation 1944–1948. *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 1–4. sz. 89–133. (Klny. is)
- Mihály Korom: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945 (The Provisional National Government of Hungary and the truce 1944–1945). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 522 p. *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28. 1982. 1–4. sz. 188–191.

1983

- A szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon. *Propagandista*, 1983/1. 49–62.
- Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 381 p.
- A felszabadulás utáni korszak kronológiája. *Párttörténeti Közlemények*, 1983/1. 197–199.
- A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban. *Propagandista*, 1983/5. 36–49.
- Sulyok Dezső. *Társadalmi Szemle*, 1983/11. 75–82.
- A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt. *História*, 1983/5–6. 37–39.
- A szocialista építés megindulása és válsága 1948–1953*. „A szocializmus építésének történelmi tapasztalatai és tanulságai” c. sorozat. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya–Kossuth Kiadó, Budapest, 1983–1984. (Sokszorosított) 14 p.

1984

- Sulyok Dezső. In: *Politikus-pályák* (szerk.: Sánta Ilona). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 314–317.
- Rákosi, Révai, Rajk a többpártrendszer felszámolásáról. *História*, 1984/3. 34.
- A magyar népi demokrácia megszületése. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. *Propagandista*, 1984/7. 57–75.
- A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. *Magyar Hírlap*, 1984. november 30. 6.
- A koalíció baloldali pártjai, programjaik és vezetőik a felszabadult Magyarországon. *Propagandista*, 1984/8. 84–104.
- История венгерской народной демократии 1944–1975. Corvina Kiadó, Budapest, 1984. 196 p. (Balogh Sándorral, Jakab Sándorral, Korom Mihállyal és Simon Péterrel közösen)

1985

- Illegititás után (Az MKP 1945. május 20–21-i első országos értekezlete). *História*, 1985/2. 20–22.
- Az újjászerveződött társadalom és a pártok a felszabadult Magyarországon. *Tiszatáj*, 1985/4. 47–57.
- Die bürgerliche Opposition in Ungarn 1944–1949. In: *Etudes historiques hongroises 1985*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985. 423–440.
- Egy tragikus év krónikája (História-könyv 1944-ről). *Népszabadság*, 1985. október 24.
- A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt 1944–1949*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 169 p.
- Polgári ellenzék Magyarországon 1944–1949. *Elméleti és Módszertani Közlemények*, 1985/28. 49–67.
- Magyarország a XX. században* (szerk.: Balogh Sándor). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985. 323–333, 370–450.
- A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945–1956). *Századok*, 1985/2. 423–467.
- Paraszti–polgári és ellenzéki pártok, vezetőik és programjaik a felszabadulás idején. *Politika-Tudomány*, 1985/3–4. 81–94.
- Rok przełomowy na Węgrzech 1947–1948. Nilktóre zagadnienia ludowo-demokratycznego rozwoju Węgier. Warszawa, 1985. 25–37.

1986

- Egyház és állam hosszú menetelése (Gergely Jenő: A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971). *Népszabadság*, 1986. január 3.
- A koalíció évei Magyarországon 1944–1948*. Kozmosz Könyvek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 193 p.
- Magyarország története 1918–1975*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 361 p. (Balogh Sándorral, Gergely Jenővel és Föglein Gizellával közösen)
- A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulásának történelmi jelentősége. *Budapesti Fórum*, 1986/4. 22–27.
- Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. *Propagandista*, 1986/5. 181–184.
- Magyarország a XX. században* (szerk.: Balogh Sándor). Második kiadás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 530 p. 323–333, 370–450.
- Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”. *Társadalmi Szemle*, 1986/11. 101–103.
- A demokrácia kérdései népi demokratikus forradalmunk időszakában*. Társadalomelmélet szocialista fejlődés. ELTE Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest, 1986. 53–58.
- Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. *Budapesti Fórum*, 1986/6. 97–98.

1987

- Illegitimitás után; A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban; A polgári ellenzék kiszorítása a politikai életből Magyarországon 1947–1949; A szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon. In: *A felszabadulás utáni történetünkről*. I–II. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. I. k. 52–58, 120–134, 281–289; II. k. 178–193.
- Három Győr-Sopron megyei dokumentumkötetről. *Párttörténeti Közlemények*, 1987/2. 221–224.
- Uhajeni a upevněni socialismu v Maďarsku 1956–1986*. Aktuální otázky světového revolučnicko procesu a wezinárodních vťahů. Praha, 1987. 9–24.

1988

- Magyarország története 1918–1975*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 361 p. (társszerzők: Balogh Sándor – Gergely Jenő – Föglein Gizella)
- A magyar társadalom és a magyarországi munkásmozgalom története 1945–1985*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 307 p. (17–149.)
- Kun Béláról. Tanulmányok. *Társadalmi Szemle*, 1988/11. 97–100.
- Keresztény Demokrata Néppárt, Magyar Függetlenségi Párt, Demokrata Néppárt (1956). *História*, 1988/6.

1989

- 1956 a sajtó tükrében*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 415 p. (társszerző: Szabó József) 1956 októbere – és a hozzá vezető út. In: *Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956* (vál. és szerk. Korányi G. Tamás). Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989. 13–21.
- Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége, Magyar Értelmisség Forradalmi Bizottsága, Magyar Nemzeti Bizottmány, Magyar Forradalmi Ifjúsági Párt (1956). *História*, 1989/1–2.
- Sorsok és dokumentumok. *Magyar Nemzet*, 1989. június 14. [Tízrészes sorozat a Mindszenty-perből, Gergely Jenővel közösen, első rész.]
- Az első fél évszázad. *Magyar Nemzet*, 1989. június 15. [Második rész]
- Püspök a vérzivatarban. *Magyar Nemzet*, 1989. június 16. [Harmadik rész]
- A vihar előszele. *Magyar Nemzet*, 1989. június 17. [Negyedik rész]
- Velünk nem lehet tréfálni. *Magyar Nemzet*, 1989. június 19. [Ötödik rész]
- A vádiratból. *Magyar Nemzet*, 1989. június 20. [Hatodik rész.]
- A „bűnlajstrom” folytatása. *Magyar Nemzet*, 1989. június 21. [Hetedik rész]
- A „népügyész” történészkedik. *Magyar Nemzet*, 1989. június 22. [Nyolcadik rész]
- A tárgyalás megkezdődik. *Magyar Nemzet*, 1989. június 23. [Kilencedik rész]
- A királypárti bíboros. *Magyar Nemzet*, 1989. június 24. [Tizedik rész]
- A Mindszenty-per*. Reform Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989. 527 p. (társszerző: Gergely Jenő)
- Baranyai Béla: A Tiszántúl átalakuló társadalmi 1945–1978. *Századok*, 1989/1–2. 211–213.
- Válogatott dokumentumok Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának felszabadulás utáni történetéből, 1948–1956. *Századok*, 1989/1–2. 213–214.

1990

The Establishment of the Single-party System in Hungary. *Etudes Historiques Hongroises*, 6. 1990. 1–11. (Klny. is)

A polgári ellenzéki pártok Magyarország nemzetközi helyzetéről, külpolitikai lehetőségéről, 1944–1947. *Századok*, 1990/5–6. 753–786. (Klny. is)

1991

A magyar parlament 1944–1949. *Múltunk*, 1991/1. 167–170.

A Demokrata Néppárt alapvető dokumentumai 1946–1947. *Múltunk*, 1991/1. 137–166. (társ-szerző: Szabó Róbert)

Hozzászólás Gergely Jenő: „A katolikus egyház Magyarországon 1944 után” c. előadásához. Lásd: Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után*. Budapest, 1991. 23–25, 29–30.

1956 plakátjai és röplapjai. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991. 585 p. (társszerző: Szabó József – Szabó Róbert)

1992

A kormányzati politika lehetőségei és mozgástere Magyarországon 1944–1952. In: *Rendszer-váltás történelem szemmel* (szerk.: Kende János). Politikátörténeti Alapítvány, 1992. 283–286.

Az egész vállalása. Szakály Sándor: Hadsereg, politika, társadalom. *Hitel*, 1992/11. 58–63.

A kormányzati politika mozgástere és lehetőségei Magyarországon, 1944–1952. *Ring*, 1992. július 22. 38–39.

Az 1956-os forradalom pártjai és programjaik. *Múltunk*, 1992/2–3. 102–125.

Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Doktori értekezés tézisei. Budapest, 1992. 16 p.

A polgári pártok felszámolása és az egypártrendszer létrehozása Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1992/1–2. 61–93.

1993

Magyarország miniszterelnökei 1848–1990. Cégér Kiadó, Budapest, 1993. 236. (társszerző: Pölöskei Ferenc – Romsics Ignác – Szerencsés Károly – Urbán Aladár)

Magyarország miniszterelnökei 1848–1990. Cégér Kiadó, Budapest, 1993. Második kiadás. 241 p. (társszerző: Pölöskei Ferenc – Romsics Ignác – Szerencsés Károly – Urbán Aladár)

Vass Henrik–Vida István: A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–1948. *Századok*, 1993/2. 364–366.

Farkas Gábor: A megye, a város és a község igazgatása 1945–1950. *Századok*, 1993/3–4. 560–562.

Többpártrendszerből – egypártrendszer. *História*, 1993/7.

1994

Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944–1948. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 293 p. (társszerző: Kun Miklós)

- Polgári pártok és programjaik Magyarországon, 1944–1956.* Pannónia Könyvek, Pécs, 1994. 323 p.
- A parlamentarizmus vesztett csatája. Az 1947. évi országgyűlési választások. In: *Parlamentari képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok* (szerk.: Földes György – Hubai László). Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1994. 243–267.
- Polgári csoportok a nemzeti ellenállásban. In: *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből* (szerk.: M. Kiss Sándor). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 246–258.
- Polgári pártok és vezetők 1944–1956. In: *Párhuzamos politikus-portrék a XX. századi Magyarországról.* ELTE BTK, MTT, Budapest, 1994. 66–77.
- Zsedényi Béla a magyar parlamentben 1944–1947. *Debreceni Szemle*, 1994/4. 514–529.

1995

- Polgári pártok és vezetők. *Iskolakultúra*, 1995/1–2. 15–21.
- Magyarország története, 1918–1990.* Korona Kiadó, Budapest, 1995. 347 p. (szerk. Pölöskei Ferencsel és Gergely Jenővel közösen; valamint társszerző [175–234.]
- A Rákosi-rendszer (1948 ősze – 1956 nyara). *Történelmi Szemle*, 1995/1. 51–67.
- Zsedényi Béla és a magyar parlament (1944–1947). In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945.* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1995. 115–137.
- [A magyar belpolitika a háború végén. Előadás.] Tudományos konferencia a II. világháború befejezésének 50. évfordulóján (1995. május 3.). *Múltunk*, 1995/2. 191–192.
- Az 1944–1946-os évek alternatívái Magyarországon.* Korona Kiadó, Budapest, 1995. 64 p.
- A vád alaptalan. Történész szakértői vélemény Esterházy János meghurcoltatásáról. *Magyar Nemzet*, 1995. október 4. (Aláírók még: Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Balogh Sándor, Erényi Tibor, Kende János)
- Változások Magyarországon, 1945. *Új Magyarország*, 1995. november 4.
- A magyarok krónikája.* Officina Nova, Budapest, 1995. 816 p. (társszerzőkkel)
- Az ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszékének múltjáról és jelenéről. *Századok*, 1995/6. 1425–1437. (társszerző)

1996

- A „király nélküli királyság” utolsó pillanatai. *Demokrata*, 1996/5.
- Magyarország a Szovjetunió árnyékában. In: *Magyarországról és Európáról.* ELTE BTK, Budapest, 1996. 43–58.
- Pontosítás – akadémikusok vitájában. *Magyar Nemzet*, 1996. május 9.
- Párt és Akadémia, 1955. *História*, 1996/3.
- Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 434 p. (szerk. Stemler Gyulával közösen)
- Polgári pártok Magyarországon 1944–1956. In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 155–165. (Klny. is)
- 1956 vidéki sajtója.* Korona Kiadó, Budapest, 1996. 824 p. (társszerző: Szabó József – Szabó Róbert)
- Vörös Vince: Politikai utam. *Századok*, 1996/6. 1607–1609.
- Választójog és parlamentarizmus Magyarországon 1944–1990. In: *Állami és egyházi igazgatás Magyarországon a 19. és 20. században.* ELTE BTK, MTT, Budapest, 1996. 54–62.

1997

- A beneši dekrétumok és a felvidéki magyarság tragédiája. *Magyar Nemzet*, 1997. március 7.
- A KDNP története – a DNP az országgyűlésben. In: *Barankovics István öröksége* (szerk.: Kovács K. Zoltán – Rosdy Pál). Barankovics István Alapítvány, Budapest, 1997. 22–42.
- 20. századi magyar történelem*. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 460 p. (szerk. Pölöskei Ferencsel és Gergely Jenővel közösen; valamint társszerző [269–333.]
- Pártok az 1956-os forradalomban. In: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Szimpózium, 1997. október 11–12*. Konrad Adenauer Alapítvány Bp. képvisellete, 1997. 171–193.
- A beneši dekrétumok és a csehszlovákiai magyarság tragédiája. *Irodalmi Szemle*, (Pozsony), 1997/11–12. 117–122.

1998

- A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 524 p. (főszerkesztő)
- Megnyitó az ELTE egyetemi anyanyelvi napok rendezvényén, 1998. február 10-én. *Magyar Nyelvőr*; 122. évf. 1998/1. 1–3. [Ua.: *Egyetemi Fonetikai Füzetek*, 23. Budapest, 1998. 7–9.]
- A Magyar Szabadság Párt története. In: *Tudományos konferencia Sulyok Dezső születése 100. évfordulóján*. Pápa, 1998. 43–55.
- Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon, 1989–1998*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 825 p. (Összeállította Berényi Sándorral, Hubai Lászlóval, Petri Edittel, Szilágyi Péterrel, Szuhay Miklóssal és Nagy Ferencsel közösen)
- Előszó. In: *Történelem és társadalom. Az 1997. november 28-29-i keszthelyi Országos Történelemtanítási Konferencia rövidített anyaga*. Budapest, 1998. 7–10.
- Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990*. Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1998. 207 p.
- 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23. – november 4. : Válogatott dokumentumok* (szerk.: Vida István). MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1998. 571 p. (Benkő Péterrel, Strassenreiter Erzsébettel, Urbán Károllyal és Vida Istvánnal közösen)
- Előszó. In: *Történelemtanítás és korunk kihívásai. Az 1998. április 7-én Békásmegyeren rendezett Történelemtanárok Országos Konferenciája anyagai*. Budapest, 1998. 9.

1999

- Kerekasztal-beszélgetés a [Politikatörténeti] Intézet múltjáról, jelenéről, jövőjéről létrehozásának 50. évfordulóján. Földes György előadása, Hajdu Tibor, Litván György, Orosz István, Izsák Lajos, Sipos Levente, Sipos Péter, Agárdi Péter és Réti György felszólalása. *Múltunk*, 1999/1. 202–216.
- Rendszerváltás Magyarországon 1989–1990. In: „*Képzeltetek embert*”. *Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára* (szerk.: Bihari Mihály – Cieger András). Korona Kiadó, Budapest, 1999. 113–123.
- A parlamentarizmus veszített csatája – 1947. In: *Parlamentari választások Magyarországon, 1920–1998* (szerk.: Földes György – Hubai László). Második, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 235–259.

Az 1956-os forradalom pártjai. In: *Pro lyceo agriensi. Ünnepi kötet Nagy József 70. születésnapjára* (szerk.: Gebei Sándor). Eger, 1999. 69–81.

2000

Megnyitó az ELTE Lengyel Filológiai Tanszéke fennállásának 20. és Adam Mickiewicz születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen. In: *Polono–Hungarica*, 8. (szerk.: Bańcerowski Janusz). Budapest, 2000. 13–15.

Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 392 p. (szerk. Feitl Istvánnal és Székely Gáborral közösen)

Az ellenzéki pártok a fordulat éveiben. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949* (szerk. Feitl Istvánnal és Székely Gáborral közösen). Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 229–246.

A Demokrata Néppárt a parlamentben (1945–1949). In: „*A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század*”. *Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére* (szerk. Gergely Jenő). Budapest, 2000. 215–231.

A huszadik század története. Pannonica Kiadó, Budapest, 2000. 526 p. (Gergely Jenővel közösen)

Szabad választások Magyarországon 1990, 1994 és 1998-ban. In: *Nemzetten innen és túl. Tanulmányok Diószegi István 70. születésnapjára* (szerk.: Erdődy Gábor – Pók Attila). Korona Kiadó, Budapest, 2000. 415–431. (klny. is)

The coalition period 1944–1949. In: *The Hungarian State 1000–2000* (eds: András Gergely – Gábor Máthé). Korona Publishing House, Budapest, 2000. 417–440.

Történeti folyamatok 1945 után. In: *Magyarország az ezredfordulón. Országtanulmány* (főszerk.: Prof. Dr. Enyedi György). Ceba Kiadó, Budapest, 2000. 177–216. (Vida Istvánnal közösen)

2001

Történész szakértői vélemény Esterházy János szabadságvesztésével kapcsolatban. In: *Esterházy János emlékkönyv* (szerk.: Esterházy-Malfatti Alice – Török Bálint). Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 129–137. (Társaláírókkal)

Elmaradt a bocsánatkérés. Esterházy János emlékkönyv. In: *Esterházy János emlékkönyv* (szerk.: Esterházy-Malfatti Alice – Török Bálint). Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 146–149.

A magyar államiság ezer éve. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 544 p. (szerk. Gergely Jenővel)

„Két fordulat” jelenkori történelmünkben (1944–1945 és 1947–1949). In: *A magyar államiság ezer éve* (szerk. Gergely Jenővel). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2001. 171–187. (klny. is)

The Kádár Regime and its collapse: 1956–1990. In: *Hungary: Governments and Politics 1848–2000* (eds: Mária Ormos – Béla K. Király). New York, 2001. 3359–412.

Az első tíz esztendő (1989–1999). In: *A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára* (szerk.: Seifert Tibor). Budapest, 2001. 101–111.

A csehszlovák–magyar lakosságcsere 1–2. rész. *Forrás*, 2001/2–3.

Európa és Magyarország az 1945 utáni évtizedekben. In: *Európa – Magyarország – biztonság. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a Honvédelmi Minisztérium Társadalmi Kommunikációs és Kulturális Főosztálya által 2001. szeptember 29-én rendezett országos konferencia előadásai* (szerk.: Szabolcs Ottó). Budapest, 2001. 29–44.

2002

Századformáló magyarok (Arcképek a XX. századból). Gesta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 390 p. (Gergely Jenővel és Pölöskei Ferencsel közösen)

A Political History of Hungary 1944–1990. Eötvös University Press, Budapest, 2002. 271 p. Az egyházi iskolák államosításáról szóló 1948: XXXIII. tc. megszületése és parlamenti vitája. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára* (szerk.: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván – Hatos Pál – Kiss Réka). Budapest, 2002. 215–222.

Oktatás, tanulmány, művészetek és kultúrdiplomácia Magyarországon a második világháború utáni években. In: *Történelem – tanítás – módszertan. Tanulmányok a 75 éves Szabolcs Ottó tiszteletére* (összeáll.: Kárpáti Andrea). Budapest, 2002. 109–119.

Magyar miniszterelnökök 1848–2002 (szerk.: Stemler Gyula). Kossuth Kiadó, Budapest, 2002. 232 p. (Pölöskei Ferencsel, Romsics Ignáccal és Urbán Aladárral közösen)

2003

A Párizsban 1947. február 10-én aláírt békeszerződés becikkelyezése. In: *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára* (szerk.: Szvák Gyula – Krausz Tamás). Pannonica Kiadó, Budapest, 2003. 99–104.

Balogh István, Pfeiffer Zoltán. In: *Szürke eminenciások a magyar történelemben* (szerk.: Szentpéteri József). Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 192–196, 204–208.

2004

Nagy Imre kiigazítási kísérlete. *História*, 2004/1. 3–10.

Száz rejtély a magyar kommunizmus történetéből (főszerk.: Halmos Ferenc). Gesta Kiadó, Budapest, 2004. 207 p. (társ szerzőkkel)

Eötvös Loránd Tudományegyetem Doktori Almanach 1993–2003. Budapest, 2004. 380 p. (szerk. és bevezetés)

Magyarországi pártprogramok 1944–1998. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004. 423 p. (Balogh Sándorral közösen)

„Műellenzéki párt” Magyarországon 1947–1949-ben. In: *Laudatio et salutatio. Tanulmányok Farkas Gábor születésnapjára* (szerk.: Vizi László Tamás). Székesfehérvár, 2004. 237–243

A beneši dekrétumok és a felvidéki magyarság szülőföldjéről való eltávolítása 1944–1949. *Jogtörténeti Szemle*, 2004/2. 37–44.

A felvidéki magyarság jogfosztása és szülőföldjéről való eltávolítása. 1944–1949. *Duna-Part*, 2004/3. 92–105.

Egy rövid életű ellenzéki párt és vezetője Magyarországon 1947-ben. In: *Kenyeres Zoltán-emlékkönyv. Értés, megértés* (szerk. Szabó B. István). Anonymus, Budapest, 2004. 125–133.

Magyar történeti dokumentumok 1944–2000. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. 614 p. (Nagy Józseffel közösen)

A Magyarország államformájáról szóló törvényjavaslat (1946. évi I. tc.) nemzetgyűlési vitája. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére* (szerk.: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs). Budapesti Történeti Múzeum – ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2004. 425–430.

A Rákosi-rendszer első éve. In: *Tükörcserepeink* (szerk.: Jakab Józsefné). Komló, 2004. 89 p.
A felvidéki magyarság jogfosztása és szülőföldjéről való eltávolítása, 1944–1949. Fórum. *Társadalomtudományi Szemle*, 2004/3. 5–21.

2005

A koalíciós és ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései 1944–1947. In: „... a birtokolt föld ... a szabadság maga”. *Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2005. március 18. (szerk.: Fűrj Zoltán – Jávor András). Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 2005. 61–71.

A Mindszenty-per és Esterházy Pál. *Jogtörténeti Szemle*, 2005/2. 1–9.

A magyar parasztság és pártjainak 1947–49-es sorsfordulója. In: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára* (szerk.: Angi János – ifj. Barta János). Debreceni Egyetem Történeti Tanszék, Debrecen, 2005. 363–372.

Vidéki diákmozgalmak 1956-ban. *Századok*, 2005/6. 1597–1600.

Beszéd az arany-, gyémánt- és vasoklevelek átvétele alkalmából 2005. október 25-én, ill. október 27-én. ELTE. 2005. évi tavaszi és őszi szemeszter. *A félév krónikája*. 2005/14–15. 34–36, 39–41.

2006

Számvetés és szintézis. In: *Palotás Emil professzor 70 éves. Kelet-Európa: történelem és sorsközösség* (szerk.: Krausz Tamás). ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2006. 7–12. (Krausz Tamással közösen)

Krónika 1956. Kossuth Kiadó–Tekintet Alapítvány, Budapest, 2006. 256 p. (Baráth Magdolnával, Feitl Istvánnal, Palasik Máriaival, Stemler Gyulával és Varga Zsuzsannával közösen)

Krónika 1956. Kossuth Kiadó–Tekintet Alapítvány, Budapest, 2006. 256 p. (főszerk.: Izsák Lajos, szerk.: Stemler Gyula)

Политическая история Венгрии 1944–1990. Москва, 2006. 320 p.

Imre Nagy's First Government, 1953–1955. In: *1956 The Hungarian Revolution and War for Independence* (eds: Lee Congdon – Béla K. Király – Károly Nagy). New York, 2006. 72–95.

A Mindszenty-per és Esterházy Pál. In: *Jogi kultúra, processzusok, rituálék és szimbólumok* (szerk.: Mezey Barna). Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 91–109.

A koalíciós és ellenzéki pártok agrárpolitikai célkitűzései, 1944–1947. In: *Agrártörténet – agrárpolitika. Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére* (szerk.: Búza János – Estók János – Szávai Ferenc – Varga Zsuzsanna). Corvinus Egyetem, Budapest, 2006. 351–361.

Előszó. In: Ladislav Takáč: *Traumák és mítoszok. Beszélgetés a magyar–szlovák és a szlovák–magyar kapcsolatokról Vigh Károly történésszel*. Méry Ratio. Somorja, 2006. 5–11.

A többpártrendszer újjáéledése, 1956. *História*, 2006/8–9. 61–65.

Nagy Imre első kormánya, 1953–1955. *Jogtörténeti Szemle*, 2006/3. 1–8.

Pártok a forradalomban. In: *1956. Múlt és jelen a történelemben* (szerk.: Szabolcs Ottó). Budapest, 2006. 11–32.

2007

- A felvidéki magyarság jogfosztása és kényszerkitelepítése. In: *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára* (szerk.: Molnár Imre – Szarka László). MTA Kisebbségkutató Intézet, Kecskés László Társaság, Komárom, 2007. 31–42.
- A felvidéki magyarság jogfosztása és szülőföldjéről való eltávolítása, 1944–1949. In: „... mint fatörzstől gyöngé ága...” *Tanulmányok a Bajai III. Béla Gimnázium jubileumára. 1757–2007.* (szerk.: Mayer János). Baja, 2007. 140–163.
- Fehér lap. *Magyar Nemzet*, 2007. október 13.
- A felvidéki magyarság jogfosztása és szülőföldjéről való eltávolítása, 1944–1949. *Bajai Honpolgár*, 2007. december. 2–5.
- Keresztény pártok a forradalomban. In: *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. 177–191.

2008

- A magyar jelenkor története.* Pannonica, Budapest, 2008. 262 p. (Gergely Jenővel közösen)

2009

- Die Entrechtung und Vertreibung der Magyaren aus der Tschechoslowakei 1944–1949. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie.* Band 29, Jahrgang 2008. München, 2009. 259–276.

2010

- Pártok és politikusok Magyarországon, 1944–1994.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 467 p.
- Három választás – három kormány. Parlamenti választások Magyarországon 1990–1998. *Historia*, 2010/5. 27–29.
- A parlamentarizmus veszített csatája – 1947. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010* (szerk.: Földes György – Hubai László). Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 243–266.
- Az 1947-es választások ellenzéki pártjai 1956-ban és a rendszerváltás idején. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára* (szerk.: Réfi Attila – Sziklai István). ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Budapest, 2010. 221–235.

2011

- Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára* (szerk. és előszó Gecsényi Lajossal közösen). ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011. 936 p.
- „Két fordulat” a koalíció éveiben: 1944–1945 és 1947–1949. In: *Magyar Történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára* (szerk. és előszót írta Gecsényi Lajossal közösen). ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2011. 487–498.
- Negyed története.* Negyed, 2011. 397 p. (szerkesztés)
- Szerkesztői bevezető. In: *Negyed története* (szerk.: Izsák Lajos). Negyed, 2011. III–XVII.

Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010 (főszerk.: Vida István). Gondolat Kiadó – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Budapest, 2011. 535 p. (szerkesztés, lektorálás másokkal együtt)

Szócikkek: Demokrata Néppárt (DNP 44) 274–275.; Független Magyar Demokrata Párt (FMDP 47) 282–283.; Független Szociáldemokrata Párt (FSZP 47) 283–284.; Katolikus Néppárt (KNP 56) 287.; Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP 44) 287–288.; keresztény Demokrata Párt (KDP 56), 288–289.; Keresztény Demokrata Párt (KDMP 56) 289.; Keresztény Front (KF) 289.; Keresztény Női Tábor (KNT 47) 289–290.; Magyar Forradalmi Ifjúsági Pár (MFIP) 293–294.; Magyar Függetlenségi Párt (MFP 47) 295.; Magyar Függetlenségi Párt (MFP 56) 196.; Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) 299–300.; Magyar Radikális Párt (MRP 45) 300–301.; Magyar Szabadság Párt (MSZP 46) 301–302.; Magyar Szabadság Párt (MSZP 56) 302–303.; Polgári Demokrata Párt (PDP 44) 307–308.; Radikális Demokrata Pártszövetség (RDPSZ) 308–309.

Az 1947-es ellenzéki pártok utódpartjai a forradalom és a rendszerváltás idején. *Jogtörténeti Szemle*, 2011/1. 19–27.

Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846–2010 (főszerk.: Vida István). Gondolat Kiadó–MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport. Budapest, 2011. Második, bővített, javított kiadás. 552 p. (szerkesztés, lektorálás másokkal együtt) [Szócikkek ugyanazok, mint 260.]

„Esterházy egyre egyértelműbben vált az uralkodó rendszer ellenfelévé.” Válasz Jeluda Lahav-nak a *Szombat* c. lapban megjelent cikkére. Esterházy János Emlékbizottság tagjai: Gerencsér Balázs, Izsák Lajos, Jeszenszky Géza, Kuskó Mária, Martényi Árpád, Molnár Imre. *Gömörország*, 2011/3. 83–86.

2012

A Kominform magyarországi értekezlete. In: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves* (főszerk.: Majoros István). ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 299–309.

A Tildy-kormány politikája. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére* (szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal). Budapest–Győr, 2012. 719–735.

A kötet szerzői

Balogh András DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Balogh Margit CSc., tudományos munkatárs, MTA TTI
Bank Barbara doktoranda
Baranyi Béla DSc., osztályvezető, MTA RKI
Baráth Magdolna CSc., osztályvezető, ÁBTL
Bayer József akadémikus, egyetemi tanár, rektor, ZSKF
Belényi Gyula DSc., ny. egyetemi tanár, KGRE BTK
Bognár Zalán PhD., egyetemi docens, KGRE BTK
Borsi-Kálmán Béla DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Borsodi Csaba CSc., egyetemi docens, rektor-helyettes, ELTE
Búr Gábor CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Csapó Csaba CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Csorba László CSc., főigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum
Csurgai Horváth József PhD., igazgató, Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltára
Dobszay Tamás CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Egedy Gergely CSc., egyetemi tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Erdődy Gábor DSc., egyetemi tanár, rektor-helyettes, ELTE
Fehér György CSc., főigazgató, Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Feitl István, főigazgató-helyettes, Politikátörténeti Intézet
Fischer Ferenc DSc., dékán, PTE BTK
Föglein Gizella CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Földes György DSc., főigazgató, Politikátörténeti Intézet
Frank Tibor DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Gaucsík István PhD., történész, Pozsonyi Városi Múzeum
Geccsényi Lajos CSc., ny. főigazgató, Magyar Országos Levéltár
Gergely András DSc., egyetemi tanár KGRE BTK
Glatz Ferenc akadémikus, az MTA volt elnöke, ny. főigazgató, MTA TTI
Gyarmati György CSc. Főigazgató, ÁBTL
Halász Csilla PhD., tanácsos, Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
Horváth Jenő CSc., ny. egyetemi docens, Corvinus Egyetem
Hubai László CSc., főiskolai tanár, ZSKF
Jordán Gyula CSc., ny. egyetemi docens, ELTE BTK
Juhász József CSc., tanszékvezető egyetemi docens, ELTE BTK
Kádár Zsuzsanna, B., CSc., történész
Kardos József DSc., professor emeritus, ELTE BTK
Kenyeres Zoltán DSc., professor emeritus, ELTE BTK
Kiss Dávid doktorandusz
Kozári Monika CSc., történész, MTA
Kővágó Sarolta CSc., ny. egyetemi docens, Kaposvári Egyetem

Krausz Tamás DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Majoros István DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Manhercz Orsolya PhD., egyetemi tanársegéd, ELTE BTK
Maruzsa Zoltán PhD., egyetemi adjunktus, ELTE BTK
Máthé Gábor CSc., professor emeritus, NKE KTK
Mezey Barna DSc., egyetemi tanár, rektor, ELTE
Mikó Zsuzsa főigazgató, MNL MOL
Murber Ibolya PhD., főiskolai docens, NYME BTK
Orosz István akadémikus, professor emeritus, DE BTK
Pajkossy Gábor CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Pál István PhD., egyetemi adjunktus, ELTE BTK
Palasik Mária CSc., osztályvezető, ÁBTL
Pető Andrea PhD., egyetemi docens, CEU
Petri Edit CSc., ny. egyetemi docens, ELTE BTK
Pók Attila CSc., tudományos főmunkatárs, MTA TTI
Popély Árpád PhD., tudományos munkatárs, Fórum Intézet
Popély Gyula DSc., egyetemi tanár, KGRE BTK
Pölöskei Ferenc akadémikus, professor emeritus, ELTE BTK
Pritz Pál DSc., egyetemi magántanár, ELTE BTK
Rácz János doktorandusz
Révész T. Mihály CSc., ny. egyetemi docens, ELTE ÁJK
Salamon Konrád DSc., ny. főiskolai tanár, ELTE BTK
Schmidt Mária PhD., főigazgató, Terror Háza Múzeum
Simándi Irén PhD., főiskolai tanár, KJF
Sipos Balázs PhD., egyetemi adjunktus, ELTE BTK
Sipos Lajos CSc., professor emeritus, PPKE BTK
Sipos Péter DSc., ny. tudományos tanácsadó, MTA TTI
Szabó Csaba PhD., Bécsi Magyar Intézet
Szabó Róbert tudományos munkatárs, MTA TTI
Szakály Sándor DSc., egyetemi tanár, KGRE BTK
Szávai Ferenc DSc., egyetemi tanár, rektor, Kaposvári Egyetem
Székely Gábor DSc., professor emeritus, ELTE BTK
Szerencsés Károly CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Szilágyi Ágnes Judit CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Szita Szabolcs DSc., ügyvezető igazgató, HDKE
Szvák Gyula DSc., egyetemi tanár, ELTE BTK
Tőkész László CSc., tanszékvezető egyetemi docens, ELTE BTK
Ujváry Gábor CSc., főiskolai tanár, KJF
Varga Zsuzsa CSc., egyetemi docens, ELTE BTK
Varsányi Erika CSc., ny. egyetemi docens, ME
Vida István DSc., ny. egyetemi tanár, ELTE BTK
Zeidler Miklós PhD., egyetemi adjunktus, ELTE BTK
Zinner Tibor jogtörténész, tudományos főmunkatárs, OKRI

Izsák Lajos a 20. századi magyar történelem, elsősorban Magyarország 1945 utáni politikai-történetének elhivatott kutatója. Számtalan historiográfiai jelentőségű tanulmány, monográfia, illetve forráskiadvány fűződik a nevéhez. Angol és orosz nyelven megjelent kötetei, cseh, lengyel, orosz, német és angol nyelvű tanulmányai révén határainkon kívül is ismert történész.

Izsák Lajos az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanáráként, professzoraként és rektorhelyetteseként, valamint az egyetem Bölcsészettudományi Kara Történeti Intézetének igazgatójaként megszámlálhatatlan tanítványát segítette pályáján, és mindig is szívén viselte az egyetem és általában a magyar felsőoktatás ügyét.

Hetvenedik születésnapjára olyan kötetet állítottunk össze, amely jelentős részben szakmai érdeklődését tükrözi. Olyan könyvet, amely két értelemben is eddigi életútját idézi. Idézi azért, mert kortársai, pályatársai, kollégái, egykori és mai tanítványai köszöntik benne. És idézi azért is, mert nem egy tanulmány szívének kedves vagy fontos témákat tárgyal.

ISBN 978-963-284-306-3

9 789632 843063